

II JILD

O'ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLİY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

OZARBAYJON RESPUBLIKASI
MILLİY İLMLAR AKADEMIYASI
NIZOMİY GANJAVIY NOMIDAGI
ADABIYOT INSTITUTI
NASIMIY NOMIDAGI
TILSHUNOSLIK INSTITUTI

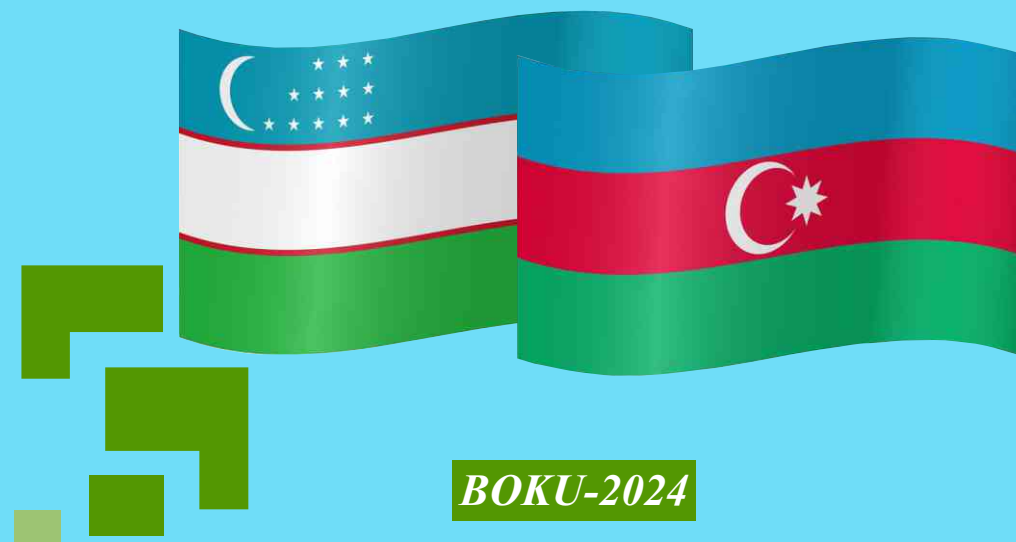
O'ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)

II jild

BOKU-2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLİY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

**OZARBAYJON RESPUBLIKASI
MILLIY ILMLAR AKADEMIYASI
NIZOMIY GANJAVIY NOMIDAGI
ADABIYOT INSTITUTI
NASIMIY NOMIDAGI
TILSHUNOSLIK INSTITUTI**

**O‘ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB
MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ**

**mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
MATERIALLARI
(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)**

II jild

BOKU- 2024

UO‘K: 81(575.1+479.24)(08)

KBK: 80(5O’+5Aze)ya43

O‘ 17

O‘zbek va ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari [Matn] II Jild. – Xorazm: Khwarezm travel, 2024. – 416 b..

Mazkur to‘plamda “O‘zbek va ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari jamlangan. To‘plamda xorij hamda respublikamizning atoqli filolog olimlari, yosh tadqiqotchilar va talabalarining maqolalari o‘rin olgan.

To‘plam filolog olimlar, doktorantlar, magistrantlar, talabalar va barcha qiziquvchi kitobxonlarga mo‘ljallangan.

Tashkiliy qo‘mita raislari:

Isa HABIBBEYLI – *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik.*

Bahram ABDULLAYEV – *UrDU rektori, fizika-matematika fanlari doktori, professor.*

Tashkiliy qo‘mita raisi o‘rinbosarlari:

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA – *filologiya elmləri dokтору, professor.*

Zafar IBRAGIMOV – *UrDU ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.*

Tashkiliy qo‘mita a‘zolari:

Ataəmi MIRZƏYEV – *Filologiya elmləri dokтору, professor.*

Dilshod G‘AYIPOV – *UrDU, O‘zbek filologiyasi fakulteti dekani, filologiya fanlari doktori, professor.*

Yaşar QASIMOV – *Filologiya elmləri dokтору, professor*

Siraceddin HACI – *Filologiya boyuca fəlsəfə dokтору, dosent.*

Azamat PRIMOV – *UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, dotsent.*

Salomat MATKARIMOVA – *UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, dotsent.*

Aygün BAĞIRLI – *Filologiya üzrə fəlsəfə dokтору, dosent*

Şahnaz SƏFIBƏYLI – *AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin” kiçik elmi işçisi*

Sarvar ATAJanov – *UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)*

Sənubər SƏMƏDOVA – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin” kiçik elmi işçisi

Shahnoza ALIMOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanları bo‘yicha falsafa doktori(PhD).

Xosiyat BOYMURADOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

Adolat ALLABERGANOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

Ro‘za GANJAYEVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Muyiba OTAMURATOVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Saodatjon GULIMMETOVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Mas’ul muharrirlar:

Almaz Ülvı BİNNƏTOVA – filologiya elmləri doktoru, professor.

Dilshod G‘AYIPOV– UrDU, O‘zbek filologiyasi fakulteti dekani, filologiya fanları doktoru, professor.

Taqrizchilar:

Nasiba SOBİROVA – XTXQTMOHM Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrası mudiri, filologiya fanları doktoru, professor.

Doniyor YULDASHEV – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanları doktoru.

Sarvar ATAJanov – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanları bo‘yicha falsafa doktori(PhD).

Urganch davlat universiteti Ilmiy Kengashi yig‘ilishining 2024-yil “06 ” martdagi 7-sonli bayonnomasi qaroriga muvofiq nashr etishga tavsiya etilgan.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning ilmiy va uslubiy jihatlariga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

FUZULIY IJODINING O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI

Ergash Ochilov,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Maqolada mashhur ozarbayjon shoiri va mutafakkiri Fuzuliy hayoti va ijodining O‘zbekistonda o‘rganilishi va asarlarining nashrlari haqida ma’lumot beriladi.

Аннотация. В статье представлены сведения о жизни и творчестве известного азербайджанского поэта и мыслителя Физули и издании его произведений в Узбекистане.

Annotation. The article provides information about the life and work of the famous Azerbaijani poet and thinker Fuzuli and the publication of his works in Uzbekistan.

Kalit so‘zlar: Fuzuliy, ijod, g‘azal, doston, adabiy an’ana, o‘zaro ta’sir, tatabbu, o‘ziga xoslik.

Ключевые слова: Физули, творчество, газель, эпос, литературная традиция, взаимодействие, татаббу, оригинальность.

Key words: Fuzuli, creativity, ghazal, epic, literary tradition, interaction, tatabbu, originality.

O‘zbek adabiyotshunosligida Fuzuliy haqidagi fikrlar XVII asr boshidayoq bildirila boshlagan. Mutribiy Samarqandiyning 1605-yilda yozib tugallangan “Tazkirat ush-shuaro”sida u Fuzuliy Bag‘dodiy nomi bilan tilga olinib, turkiy tildagi “aylar orzu” radifli g‘azali va bir bayti, bir necha forsiy baytlari shoirlik mahoratiga misol sifatida keltiriladi [4,463–464]. Bu dalil Fuzuliy she’rlari XVI asr oxiri – XVII asr boshlaridayoq turkiy mamlakatlarga keng tarqalgani va ohorli ma’nolari, latif ifodasi, otashin ruhi bilan adabiyot muxlislari qalbini zabt etganini ko‘rsatadi. Lekin Fuzuliy haqidagi fikrlar, tadqiqotlar, asarlarining nashri asosan XX asrda amalga oshirildi.

Vadud Mahmud 1925-yili yozgan “Fuzuliy Bag‘dodiy” nomli salmoqli maqolasida buyuk ozarbayjon so‘z san’atkoru suv ichgan chashmalar, ijodining asosiy mavzu va g‘oyalari, tasavvufga munosabati, turkiy adabiyotda tutgan mavqeyi, o‘zidan keyingi shoirlarga ta’siri haqida fikr yuritadi [2, 37-48]. G‘azalnavislikda Xo‘ja Hofizga, dostonchilikda Nizomiya ergashganini ta’kidlaydi: “Fuzuliyni tabiati shu ikki shoirdan mutaassir bo‘lg‘ondir va bularning maslaku bo‘lg‘on tasavvufni zo‘r e’tibor ila o‘zlashtirgandir” [2, 40]. Asarlarida irfoniy ruh va mazmunning kuchliligini “undan ilgari kelgan fikriy jarayon din edi va uning javhari bo‘lg‘on islomiy tasavvuf uning ruhi edi” [2, 41], – deb izohlaydi.

Fuzuliyning O'zbekistonda nashr etilgan har bir kitobi nashrga tayyorlovchi tomonidan yozilgan ulug' ozarbayjon shoirining hayoti va ijodi, ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalari va o'zaro ta'sir masalalariga bag'ishlangan salmoqli so'zboshilar bilan nashr etilgan. Jumladan, Fuzuliyning Sharq mumtoz adabiyotining bilimdonlari To'xtasin Jalolov va Munirxon Muinzoda tomonidan nashrga tayyorlanib, 1958- va 1961-yillarda chop etilgan muxtasar "Devon"iga T.Jalolov "Fuzuliy" nomli tanishtiruvchilik xarakteridagi mo'jaz muqaddima yozgan [1, 5-10]. Uning ma'lumot berishicha, Fuzuliy asarlari Oktabr to'ntarishiga qadar O'zbekistonda 24-marta chop etilgan. Fuzuliy devonining 1581-yili ko'chirilgan mo'tabar nusxalaridan biri O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanadi [1, 8].

O'zi ham nuqtadon va nozikta'b adabiyotshunos olim, iste'dodli va otashin adib, mohir va malakali tarjimon bo'lgan T.Jalolov qardosh shoir ijodiga nihoyatda yuksak beradi: "Mening nazarimda, Fuzuliyning aql-idroki, mushohada kuchi, nafosat hissi, shoirlik iste'dodi benihoyat zo'r bo'lib, undagi bu fazilatlarni to'g'ri talqin qilish uchun yana bir Fuzuliy kerak" [1, 5]. U o'z fikrlarida davom etib, yana yozadiki: "Fuzuliy – turkiy tillarda so'zlashuvchi barcha xalqlarning mushtarak sharafi, ularning mushtarak Hofizi Sheroziysidir" [1, 5].

Dahriylikka asoslangan sho'ro mafkurasi hukmronligi davrida o'tmish shoirlari ijodini ichdan nurlantirib turgan diniy-tasavvufiy ruh xususida so'z ochib bo'lmas edi. Shuning uchun ham Haq oshig'i bo'lgan hassos shoirni "oliy bir go'zallik maftuni" sifatida ta'riflash bilan cheklanadi [1, 5].

1968-yilda Xolid Rasul tomonidan Fuzuliyning taniqli ozarbayjon olimi Hamid Araslining 1958-yildagi "Muhammad Fuzuliy asarlari" asosida tayyorlangan ikki jildli "Asarlar" to'plami nashr ettirildi [5]. Nashrga tayyorlovchi, shuningdek, shoirning 1569\72 yilda ko'chirilgan devonining fotonusxasi hamda Shohmurod Ne'mat oxun o'g'li tomonidan ko'chirilib, 1891-yili Toshkentda toshbosmada chop qilingan "Devoni Fuzuliy ma' Layli va Majnun" kitobidan ham foydalanganini qayd etib o'tadi. Unga "Muhammad Fuzuliy" nomli salmoqli so'zboshi ham ilova qilingan [8, 5-16]. So'zboshida Fuzuliyning hayoti va ijodi, asarlarining qo'lyozma va nashrlari, ijodining asosiy mavzu va g'oyalari xususida ma'lumot berib o'tilgan.

Bu nashrning o'ziga xosligi haqida nashrga tayyorlovchi shunday ma'lumot beradi: "Biz Fuzuliy asarlarini nashrga tayyorlashda o'tgan asrdagi o'zbek noshirlarimizning Fuzuliy asarlarini keng kitobxonlar orasida ommalashtirishdek xayrli ishda orttirgan tajribalarini ham nazarda tutdik. Bu kotib va noshirlar ham shoirning asl uslubini saqlashga intilganlar. Lekin ozarbayjon nashrida asl nusxadagi ba'zi so'zlarni hozirgi ozarbayjon adabiy tiliga rioya qilib

muvofiglashtirilgan holda nashr etilgan bo'lsa, biz o'z holicha yoki o'z tilimizda bo'lganicha oldik va shunday yozdik. Zotan, eng e'tiborli hisoblangan 1569\72 yilda ko'chirilgan qo'lyozmaning Boku nusxasida ayrim so'zlar o'zbek shevasi talaffuziga yaqin bo'lgani, lekin ozarbayjon nashrida ozarbayjon tiliga uyg'unlashtirib olingani uchun biz aslida qanday bo'lsa, shunday oldik. Masalan: *dosh – tosh, dut – tut, o'x – o'q, chix – chiq, soxlamoq – saqlamoq, dutor – tutar, etayin – etagin, yoxdim – yoqdim, durpoq – turpoq, mana – manga, sana – sanga, aksik – o'ksik, chizkinur – chirkunur* singari. Bundan kuzatilgan maqsad Fuzuliy asarlari ota-bobolarimiz tomonidan qanday o'qilib, tinglanib kelgan bo'lsa, o'sha an'anani saqlashdan iborat bo'ldi" [8, 6-7].

Hasanxo'ja Muhammadxo'jayev o'z tadqiqolarida Lutfiy va Navoiyning Fuzuliy ijodiga, o'z navbatida buyuk ozar shoirining Mashrab, Amiriy, Furqat kabi o'zbek shoirlariga ta'siri xususida izlanishlar olib borib, qator maqola va kitoblar yozgan [6].

Ergash Ochilov tomonidan tayyorlanib, "Sharq mumtoz she'riyati durdonalari" turkumida chop etilgan Fuzuliyning "G'amzasin sevdin, ko'ngil" to'plami [10] beqiyos so'z san'atkorining g'azal, tarje'band, tarkibband, muxammas va ruboiylaridan namunalarni o'z ichiga olib, unga tuzuvchi tomonidan "Laylo she'riyatning Majnun shoiri" nomli salmoqli so'zboshi yozilgan. So'zboshining qamrovi keng bo'lib, u Fuzuliy hayoti va ijodi, adabiy merosining o'rganilishi, tarjima va nashrlari, asarlari badiiyati va muallif mahorati, Fuzuliy va o'zbek adabiyoti, Fuzuliy va adabiy ta'sir masalalari kabi qator masalalarni o'z ichiga oladi. Bu nashr shoir she'rlarida uchraydigan qadim turkiy, arabiy va forsiy so'zlarga, diniy tushunchalar va tasavvufiy istilohlarga 2 mingdan ziyod izohlar berilgani bilan alohida qimmat kasb etadi [10, 3-23].

"Hilol-nashr" nashriyotida "Mumtoz adabiyot durdonalari" turkumida Fuzuliy she'riyatining deyarli barcha janrini qamrab olgan "Qalb gavhari" nomli salmoqli to'plami chop etildi [12]. Bu to'plam ham E.Ochilov tomonidan nashrga tayyorlangan bo'lib, unga nashrga tayyorlovchi tomonidan shoirning forsiy devonadan g'azal, qit'a, ruboiy va hikmatlari tarjima qilinib kiritilgan. Bu to'plam ham shoir she'rlarida uchraydigan qadim turkiy, arabiy va forsiy so'zlar, diniy tushunchalar va tasavvufiy istilohlarga berilgan ko'plab izohlarni o'z ichiga oladi. "Turkiy xalqlarning mushtarak shoiri" nomli kattagina so'zboshi bilan ochiladi. So'zboshida shoir hayoti va ijodi bilan bog'liq deyarli barcha ma'lumotlar muxtasar tarzda qamrab olinibgina qolmay, asarlarining asosiy mavzu va g'oyalari, badiiy xususiyatlari tahlilga tortiladi [12, 5-21].

E.Ochilov Fuzuliy ijodining O'zbekistondagi tadqiqotchi, targ'ibotchi, nashrga tayyorlovchi va tarjimonlaridan biri hisoblanadi. U qardosh xalq shoiri haqida respublika matbuotida ham qator maqolalar e'lon qilgan. O'z izlanishlari

asosida u “Fuzuliy” nomli mo‘jaz risolasini ham e‘lon qildi [7, 82-101]. Risolada shoirning hayoti va ijodi, asarlarining O‘zbekistonga kirib kelishi va o‘zbek shoirlariga ta’siri, asarlarining O‘zbekistonda nashrlari va o‘zbek fuzuliyshunoslari, Fuzuliy misolida ozar-o‘zbek adabiy aloqalari kabi bir qator masalalar xususida muxtasar ma’lumot yuritilgan.

O‘zbekistonda nashr etilgan 100 jildlik “Turkiy adabiyot durdonalari” uchun ham Fuzuliy jildini E.Ochilov tayyorlab berdi. Bu jilddan shoirning turkiy va forsiy devonidan saralab olingan turli janrdagi she’rlari hamda “Layli va Majnun” dostoni o‘rin olgan [11].

Ergash Ochilov “Mashhur qo‘shiqlar kutubxonasi” turkumida Fuzuliyning o‘zbek hofizlari tomonidan ijro etib kelingan qo‘shiqlarini ham muxtasar so‘zboshi bilan to‘plam holida nashr ettirgan [3].

O‘zbek adabiyotshunosligida Abdurauf Fitrat, Vohid Abdullayev, Vohid Zohidov, To‘xtasin Jalolov, Xolid Rasul, Ergash Rustamov, Abduqodir Hayitmetov, Aziz Qayumov, Hasanxo‘ja Muhammadxo‘jayev, Erkin Vohidov, Ibrohim Haqqul, Ergash Ochilov, Otabek Jo‘raboyev, Zebo Qobilova kabi olimlar shoir hayoti va ijodi bo‘yicha u yoki bu darajada tadqiqotlar olib borganlar.

Ozar adabiyotining O‘zbekistondagi faol tarjimonlaridan bo‘lmish Usmon Qo‘chqor Fuzuliyning mashhur “Suv” qasidasining tabdili va nasriy bayonini e‘lon qildi [13].

Mirzo Kenjabek “So‘z chamani” ruknida buyuk so‘z san’atkori g‘azallarining o‘zbek tilidagi tabdilini nashr ettirdi [9].

Bir so‘z bilan aytganda, O‘zbekiston Fuzuliy asarlari tadqiqi, targ‘ibi, tarjimasi va nashri bilan bog‘liq ishlar hech qachon to‘xtab qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jalolov T. Fuzuliy (So‘zboshi) \ Fuzuliy. Devon. Ikkinchi nashri. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1961.

2. Mahmud V. Fuzuliy Bag‘dodiy \ Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi: B.Karimov). – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2007.

3. Mashhur qo‘shiqlar kutubxonasi. Fuzuliy. Mashrab. Axtarib keldim seni (To‘plovchi va so‘zboshi muallifi: E.Ochilov). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2013.

4. Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro (Fors tilidan I.Bekjonov tarjimasi). – Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2013.

5. Muhammad Fuzuliy. Asarlar. Ikki jildlik. Devon (Ozarbayjonchadan nashrga tayyorlovchi: X.Rasul). – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.

6. Muhammadxo‘jayev H. Qardoshlik tuyg‘ulari, – Toshkent, 1976; Muhammadxo‘ja o‘g‘li Hasanxo‘ja. “Falaklar yondi ohimdan” \ “Jahon adabiyoti” jurnali, 1998-yil, 7-son va boshqalar.
7. Ochilov E. Fuzuliy (Risola) \ Nafis majlislar, 2-kitob. – Toshkent:, 2018.
8. Rasul X. Muhammad Fuzuliy (So‘zboshi) \ Muhammad Fuzuliy. Asarlar. Ikki jildlik. Devon (Ozarbayjonchadan nashrga tayyorlovchi: X.Rasul). – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
9. So‘z chamani. Fuzuliy – Toshkent: “Akademnashr”, 2020.
10. Fuzuliy. G‘amzasin sevdin, ko‘ngil (Tuzuvchi, so‘zboshi muallifi va izohlarni tuzuvchi: E.Ochilov). – Toshkent: “Sharq”, 2009.
11. Fuzuliy. Devon. Layli va Majnun (Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi muallifi va izohlarni tuzuvchi E.Ochilov) \ “Turkiy adabiyot durdonalari”, 100 jildlik, 58-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022.
12. Fuzuliy. Qalb gavhari (Tuzuvchi va so‘zboshi muallifi: E.Ochilov). – Toshkent: “Hilol-nashr”, 2014.
13. www.kh-davron.uz (21.09.2017).

TURKIY XALQLAR POETIK IJODIDAGI AFSONAVIY QUSH OBRAZI

Manzura Otajanova,
filologiya fanlari doktori,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,
UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE LLC.

Annotatsiya. Maqolada Turkiy xalqlar poetik ijodidagi afsonaviy qush obrazining o‘ziga xos talqinlari ifodalangan.

Аннотация. В статье рассмотрены уникальные трактовки мифического образа птицы в поэтических произведениях тюркских народов.

Annotation. В государственных рассмотрениях уникальные трактовки мифического образа птицы в поэтических произведениях тюркских народов.

Kalit so‘zlar: mif, ertak, obraz, kosmogonik mifologiya.

В статье представлены оригинальные интерпретации образа мифической птицы поэтическом творчестве народов Востока.

Ключевые слова: миф, сказка, образ, космогоническая мифология.

The article presents original interpretations of the image of the mythical bird in the poetic works of the peoples of the East.

Keywords: myth, fairy tale, image, cosmogonic mythology.

Mifologik tasavvurlariga ko‘ra, “hayot daraxti”ning ildizlari yer ostida joylashgan bo‘lsa, uning shoxlari bulutlar osha osmonga tutashib ketgan, shu

tariqa, bu ulkan asotiriy daraxt uch olam, ya'ni ko'k (yuqori olam – ruhlar maskani), zamin (odamlar istiqomat qiladigan yer) va yer osti (quyi olam – o'liklar mulki)ni o'zaro birlashtirib turadi. Binobarin, qadimgi turkiylarning shomonistik mifologiyasida shomon ruhlari aynan ana shunday “Hayot daraxti” vositasida “o'zga olam”larga safar qilishi tasvirlangan.

Sharq xalqlari folklori va mifologiyasini yaxshi bilgan ijodkor Isajon Sulton o'zining “Bog'i Eram” hikoyasida qahramon ko'z o'ngida namoyon bo'lgan g'aroyib go'sha tasvirini bayon etar ekan, arxaik mifologiyadagi qush va “Hayot daraxti” juftligi assotsiatsiyasini saqlashga harakat qilgan. Hikoyada tasvirlanishicha, “Qopqaning shundoq yonginasida judayam ulkan bir yashil daraxt” bor bo'lib, uning “shoxlari bulutlar orasida ko'zga ko'rinmay ketgan” edi. Bu lavhada tasvirlangan “yashil daraxt” arxaik mifologiyada uch olam – ko'k (osmon), zamin va yer osti dunyolarini o'zaro birlashtirib turadigan “hayot daraxti”ning badiiy talqinidir. Binobarin, koinot haqidagi kosmogonik miflarda “dunyo daraxti”ning ildizlari osmonga, shoxlari yerga qarab turgan holda tasvirlanadi. Bu olam timsoli yoki olam asosining tasviri bo'lib, dunyoni ushlab turuvchi o'q (o'zak) sifatida tasvirlanadi. Sibirda yashovchi yoqut shomonlarining inonchiga ko'ra, Demurg burguti tez-tez ana shu daraxtga qo'nadi”.

Hikoyada g'aroyib bog'dagi daraxtning rangi “yashil” ekanligining alohida ta'kidlanishi ham bejiz bo'lmay, kosmogonik mifologiyaga aloqador detal hisoblanadi. Chunki mifga ko'ra, “Hayot daraxti” mangu yashil bo'lib, doimo o'sib turadi, hech qachon qurimay va hamisha yashnab turadi. Uning “Hayot daraxti” deb atalishining boisi ham ana shunda.

“Hayot daraxti” to'g'risidagi o'zbek miflarida yana bir muhim jihat alohida ko'zga tashlanadi. Xususan, Samarqand viloyatining Paxtachi tumanida istiqomat qiluvchi D.Ahmedovadan 1991-yilda yozib olingan bir mifda yulduz uchishi hodisasining sabablari ana shu hayot daraxtining semantik ko'rinishlaridan biri – afsonaviy chinor bilan bog'lab tushuntiriladi. Aytishlariga qaraganda, osmonda katta bir chinor daraxti bor emish. O'sha chinorning birorta bargi uzilsa, yer yuzida yashab turgan bir odamning ham joni uziladi deyдилar. Agar o'sha barg tushayotganda sog' odamga tegib ketsa, u kishining qulog'i chingillar emish. Bunday odam darhol kalima keltirishi kerak, aks holda biror falokatga yo'liqadi, deyдилar. Ana shu chinor bargi tushayotganda osmonda yorug' iz qoldirarkan, buni ko'rgan odamlar “yulduz uchdi” deyisharkan.

Bu esa uch olam – ko'k (osmon), yer yuzi va yer osti dunyolarini o'zaro birlashtirib turuvchi asotiriy vosita deb tasavvur qilingan “Hayot daraxti” animatik mifologiyada ham muhim rol o'ynaganligi, ya'ni bu asotiriy timsolning tub mohiyati “hayot – o'lim” qarama-qarshi tushunchalari bilan bevosita bog'liqligi, yanayam aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, bu daraxtning har bitta yaprog'i erda

yashovchi muayyan kishining joni bilan aloqador deb qaralganligidan dalolat beradi.

Hayot daraxtining samoviy qush bilan bog'liqligi haqidagi tasavvurlarni Skandinaviya, Hind-Evropa, Sibir, Arab xalqlari mifologiyasida ham uchratamiz. Shu narsa diqqatga sazovorki, miflardagi hayot daraxtining uchida katta qush tasvirlansa (qadimiy hind-Eron miflarida – Semurg', arablarda – Feniks), ildizlariga ilon o'ralib yotadi (skandinaviyaliklar miflarida Nidxegg nomli ilon). Mifik "Hayot daraxti" "Avesto"da tasvirlangan xoma (hind mifologiyasida – Soma) yoki "Xvarri" ("sersuv") nomli daraxtni eslatsa, qush va ilon bilan Sharq folkloridagi Semurg' va u uya qurgan katta daraxtga chirmashayotgan ilon obrazlari orasida hayron qolarli o'xshashlik bor.

Simurg' – Sharq xalqlari og'zaki poetik ijodidagi afsonaviy qush; osmonda uchish, uzoq manzillarni yaqin qilish haqidagi asriy orzu-umidlarning ramziy ifodasi. Dastlab "Avesto"da "senemurg" shaklida ishlatilgan. Ya'ni XIV Yashtda tasvirlanishicha, "Saena merug'a" bahaybat qushi Vorukasha dengizining o'rtasidagi "hayot daraxti"ning tepasida uya qurgan. Bulutdek ulug'vor qanotlari bilan "hayot daraxti"ni yovuz kuchlardan himoya qiluvchi "saena merug'a" (Simurg') haqidagi ilk miflar, nazarimizda, Vorukasha yoki "Qirg'oqsiz dengiz" deb ataluvchi Orol dengizi bo'ylarida, ya'ni qadimgi Xorazm vohasida yaratilgan. "Avesto" tadqiqotchisi K.V.Treverning ta'kidlashicha, bu xayoliy qush nomi dastlab Saena-merug'a shaklida bo'lib, "it-qush" degan ma'noni anglatgan. Simurg' qadimgi zardushtiylar mifologiyasida it boshli qush – asotiriy jonzot sifatida tasvirlangan. Chunonchi, "Bundaxshin"da: "O'n birinchi bo'lib tunda yashaydigan mavjudotlar yaratilgan, shulardan ikkitasi – o'z bolalarini ko'krak suti berib boqadi. Bu Senmurv va ko'rshapalak bo'lib, tunda uchadilar. Aytilganidek, tunda kun ko'ruvchilardan it-qush va mushakdor jonivor yaratilgan, chunki ular qushga o'xshab uchadigan, og'zida itniki singari tishlari bor, mushakdor jonivorlar kabi g'orlarda yashaydilar". "Bundaxshin"ning boshqa bir joyida esa "...qushlar orasida ikkitasi boshqalaridan farqli qilib yaratilgan: bu Senmurv va ko'rshapalak bo'lib, og'izlarida tishi bo'lgan bu jonivorlar bolasini ko'krak suti berib boqadi", deyiladi.

Simurg' qushi mumtoz adabiyotimizda ham buyuk mutafakkir bobolarimiz tomonidan nihoyatda go'zal talqin qilingan. Fariddidin Attorning "Mantiq ut-tayr" va Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonlari fikrimizga dalildir.

Attorning "Mantiq ut-tayr" asaridagi g'oyaga ko'ra, undagi qushlar Simurg'ning soyasi, xolos. Ya'ni ular Simurg'ga intilganidagina ahamiyat kasb etadi. Qushlar (insonlar)ning bu dunyodagi hayoti hijron va ayriliqdadir, dostonidagi qushlar so'nggi vodiya Simurg' bilan birlik kasb etadilar. Navoiy

dostonida esa riyozat chekish asnosida poklanib, o'zlaridagi Simurg'ni kashf etadilar.

Navoiy talqinicha, butun insoniyatning birgalikda erishuvi mumkin bo'lgan oliy takomil bosqichiga har bir kishi, har bir jamoa o'zicha Kamolot hosil qilib yetisha olmaydi. Butun insoniyat (jami qushlar) unga birga intilmog'i, birga-birga parvoz qilib, yo'l mashaqqatlarini birga yengib o'tib erishmoqlari mumkin. Simurg' – bir qush emas, kamolotning oliy bosqichi – Tavhid bosqichiga ko'tarilib yetgan o'ttiz qush("si murg'")ning birligi – ma'naviy yagonalik hosil qila bilgan uyg'un insonlar jamoasi, yaxlit insoniyat. Ularning Simurg' sari mashaqqatli yo'li – baxtli va odilona jamiyat sari tarixiy izlanish jarayonidir.

Tehronda nashr etilgan "Farhangi mustalahoti urafo" lug'atida "Simurg' komil insondir" deb yozib qo'yilgan. Turkiyada chop qilingan "Tasavvuf terminlari lug'ati"da Simurg'ning komil inson, o'ttiz qush, Hudhud boshchiligida yo'lga chiqqan qushlar yetti vodiya o'tgandan so'ngra yetishadigan podshoh va Olloh kabi ma'nolarda talqin etilishi qayd qilingan.

Turkiy xalqlarda Simurg'ning Humo, Anqo, Davlat qushi, baxt qushi, Marqumomo, Kuntubulg'on, Bulbuligo'yo va boshqa variantlari mavjud. Simurg' obrazi "Oynai jahonnamo", "Rustam", "Kenja Botir" kabi ertaklarda atroflicha tasvirlangan. Bu obraz yozma adabiyotda ham uchraydi.

Simurg' o'zbek xalq ertak va afsonalarida ijobiy qahramonning do'sti, himoyachisi, hamrohi, uni "yetti zulmat ichi"dan olib chiquvchi fantastik qush sifatida gavdalanadi. O'zbek adabiyotida Simurg' afsonasi asosida atoqli shoir Hamid Olimjon "Parizod va Bunyod" dostonini yozgan.

Simurg' – qadim ajdodlarimizning ibtidoiy tushunchasiga ko'ra, totemistik homiylik timsoli, botirlarning madadkori bo'lmish ulkan qush. Bu go'zal lirik obraz qachon paydo bo'lgani aniq emas, ammo Simurg' bilan bog'liq qadimiy syujetlar Sharq xalqlari folklorida keng tarqalgan. U qahramonni ulkan qanotiga mindirib, yer osti dunyosiga olib tushish yoki zaminga chiqarib qo'yish vazifasini uddalay oladi.

O'zbek xalq sehrli ertaklarida tasvirlangan Simurg' qush ham tarixan "Avesto" mifologiyasidagi Senmurv obrazining epik tafakkur tizimidagi evolyusiyasi natijasida yuzaga kelgan personaj hisoblanadi. Garchi o'zbek ertakchiligi an'anasida Simurg'ning ko'rinishi va funksiyasida Senmurvga xos sifatlar ko'zga tashlanmasa-da, bu afsonaviy qushning qahramonni o'zga olamga olib borishi bilan bog'liq bir detal unda "itqush"ga doir ayrim belgilar saqlanganini ko'rsatadi. "Zorliq bilan mungliq" ertagida "Simurg' bir tomondan qor-yomg'ir bilan uchib kelibdi va maydalab tashlangan ajdarni yutib yuboribdi", deyiladi. Bu obraz ishtirok etgan ertaklarda qushning ustiga minib olgancha o'zga olamga safar qilayotgan yoki yorug' dunyoga qaytib chiqayotgan qahramon to

manziliga yetgunicha Simurg'ni go'sht berib boqadi. Bu esa Simurg' "Bundaxishn"da qayd qilinganidek, "og'zida tishi bor", ya'ni itga o'xshab go'shtxo'r jonzot ekanligini anglatadi. Bizningcha, Senmurv yoki Simurg' qadimgi o'rta osiyoliklar mifologiyasida it gavdali, qush qanotli afsonaviy jonivor sifatida tasvirlangan. Keyinchalik esa bu mifologik tasavvurlar unutilib ketdi. Endi u ertak va dostonlarimizda qahramonni mushkul ahvoldan qutqaruvchi, poloponlarini ajdar xurujidan omon saqlab qolgan qahramonni olis manziliga etkazuvchi, qahramonga ko'maklashuvchi xayoliy qush obrazi tarzida tasvirlana boshladi. Aslida esa, Simurg' haqidagi mifologik tasavvurlar genetik jihatdan qush tuxumidan chiqqan it hamda qushdek ucha oladigan qanotli it – grifon haqidagi qadimgi mifologik afsonalarga aloqadordir.

Qadimgi kosmogonik mifologiyada Simurg' obrazi olamning samoviy tuzilishiga bevosita aloqador afsonaviy hayot daraxti bilan bog'liq holda talqin qilingan. VI asrda pahlaviy tilida (qadimgi fors tilida) yaratilgan "Minokexrat" yodgorligi matnining 62-bobida bu samoviy obraz evolyusiyasini keng qamrab oluvchi tushunchalar kartinasi namoyon bo'ladi: "O'liklarga jon ato qiluvchi hayot daraxti xoma Vorukasha dengizining o'rtasida o'sadi. Hayot daraxtini makon qilgan Semurv (Simurg') ezgulik homiysidir. Har gal uyasidan ko'tarilganda daraxt shoxlaridan minglab yangi novdalar o'sib chiqadi va har safar qo'nganida minglab shoxlar sinib, jami o'simlik urug'lari turli tomonga sochiladi".

Hayot daraxtining samoviy qush bilan bog'liqligi haqidagi tasavvurlar Skandinaviya, Hind-Evropa, Sibir, Arab xalqlari mifologiyasida ham uchraydi. Shu narsa diqqatga sazovorki, miflardagi hayot daraxtining uchida katta qush tasvirlansa (qadimiy hind-Eron miflarida – Simurg', arablarda – Qaqnus), ildiziga ilon o'ralib yotadi (skandinaviyaliklar miflarida Nidxegg nomli ilon). Mifik "Hayot daraxti" "Avesto"da tasvirlangan xoma (hind mifologiyasida – Soma) yoki "Xvarri" ("sersuv") nomli daraxtni eslatga, qush va ilon hamda Sharq folkloridagi Semurg' va u uya qurgan katta daraxtga chirmashgan ilon obrazlari orasida hayratlanarli o'xshashlik bor.

Firdavsiy Sharq dostonchiligida birinchi bo'lib afsonaviy qush Simurg' obrazini yaratdi. G'ayritabiiy kuch va qudratga ega bu parranda Zolning chaqaloqligi davri tasviridan to Isfandiyor dostonigacha bo'lgan voqealarda ishtirok etadi. Simurg' hamisha zoli zar va uning avlodlariga eng og'ir damlarda ko'maklashadi. Masalan, "Shohnoma"ning "Rustami dostonning onadan tug'ilishi" bo'limida Rudoba tug'ruq dardidan qiynalib, hushidan ketadi. Hamma sarosimaga tushib qolganda Simurg'ning patini yodga olishadi. Zol darrov olov yoqib, Simurg'ning patini olovga tashlaydi. Bir zumda Simurg' paydo bo'lib, zolga qarab deydi:

Topib keltiringlar olmosdek pichoq,

Bilimdon kimsani topingiz shu choq.
Sanamni may bilan avval mast qiling,
Dilidagi alam shashtin past qiling.

Simurg‘ yordamida Rudobani osonlik bilan darddan xalos etadilar va bolaga Rustam deya ism qo‘yadilar.

Simurg‘ odamdek gapiradi, jang-u jadallarda zoli zar va Rustamga yordam beradi, goh donishmand tabib qiyofasida hayot mushkullarini hal etishda yo‘l ko‘rsatadi. Firdavsiy tasviricha, Simurg‘ falakda parvoz qilsa, olamni zulmat qoplaydi, zamin-u zamon larzaga keladi. U kimsasiz sahro o‘rtasidagi tog‘ cho‘qqisiga uya qurgan:

Bir tog‘ bo‘lardi, Elburz degan tog‘
Quyoshga yaqin-u erdan ko‘p uzoq.
U erda Semurg‘uyasi ham bor,
Unda biron kishi topilmas zinhor.

Firdavsiy “Shohnoma”sidagi Simurg‘ bilan Hamid Olimjon dostonidagi Simurg‘ obrazida o‘xshashliklar bor. Har ikkala asarda ham Simurg‘ insonga do‘st, insonning og‘ir kunlarida birga bo‘ladi. Firdavsiyda Semurg‘ bolalarining xohishi bilan Zolni boqadi, parvarish qiladi, til o‘rgatadi, bilim beradi. Odam jaholatga yo‘l qo‘yadi, qush esa adolat yo‘lini tutadi. U Rustamga ajdar, devlarni, hatto Isfandiyorni yengishda ham yaqindan madadkor bo‘ladi. Hamid Olimjon dostonida chin sevgidan yiroq, jaholatga giriftor bo‘lgan xon qizi Parizod shartni bajargan Bunyodni qabul qilmay uning halok bo‘lishini istab, dev jangiga yuboradi. Inson razolatga yo‘l qo‘yadi, Simurg‘ esa Bunyodni jasorat sari yo‘llaydi. Bunyodni dev maskaniga eltgan Simurg‘ jasur yigitning g‘alabasini qo‘llaydi. Semurg‘ning qahramon yigitga munosabati hamda Bunyodning dev bilan yakkama-yakka olishuvi va g‘alabasi tasvirida “Shohnoma”ga hamohanglik bor.

Xullas, Simurg‘ obrazi juda qadimgi davrlarda paydo bo‘lgan, ezgulik timsoli, Sharq xalqlari adiblarining sevimli timsollari qatoriga kiruvchi qush obrazidir. Simurg‘ qushidagi ulug‘vorlik, insonparvarlik kabi fazilatlar, garchi turli-tuman syujetlar orqali kitobxon e‘tiboriga havola etilgan bo‘lsa-da, Sharq xalqlari madaniyatining o‘zaro uyg‘unligini namoyon qiladi. Turli davrlarda Sharq xalqlari boshidan kechirgan taqdir sinovlari hamda jamiyatda yuz bergan o‘zgarishlar badiiy to‘qimalar asosida Simurg‘ qushi timsolida yoritib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шахнович М. И. Первобитная мифология и философия. – Л.: Наука, 1971. – S.154-155.

2. Imomov K. O‘zbek folklorida Humo qushi // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. – 2011. №5. – B.24.
3. Jo‘rayev M., Shomusarov Sh. O‘zbek mifologiyasi va Arab folklori. T., 2001.
4. Jo‘rayev M., Sattieva D. O‘zbek folklorida hayot daraxti. – Toshkent: Fan, 2010.
5. Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 304 b.

XORAZMLIK SHOIR SULTONIY

**Salomat Matkarimova,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorazmlik shoir Sultoniylarning hayoti va ijodiga oid ma’lumotlar tahlilga tortilgan. Chiqarilgan xulosalar tazkiralardan keltirilgan misollar yordamida asoslangan.

Аннотация. В данной статье анализируется жизнь и творчество поэта Хорезма - Султани. Сделанные выводы основаны на примерах из тezkire.

Annotation. This article analyzes the dates of life and works of kxorezmian poet Sultani. The conclusions drawn are proven using examples from the tezkire.

Kalit so‘zlar: Sultoniylar, shahzoda shoir, Xiva, devon, janr.

Ключевые слова: Султани, принц-поэт, Xiva, диван, жанр.

Key words: Sultani, prins-poet, Khiva, divan, genre.

Xorazmda XIX asr oxirlari XX asr boshida taraqqiy qilgan Feruz adabiy muhiti o‘zbek adabiyotini durdona asarlar bilan boyitgan ko‘plab ijodkorlarni yetishtirib chiqardi. Sultoniylar shular jumlasidandir.

Sultoniylarning hayoti va ijodi haqidagi ma’lumotlar Muhammad Yusufbek Bayoniylarning “Shajarai Xorazmshohiy”, Tabibiylarning “Majmuai si shuaro payravi Firuzshohiy”, “Muxammasoti majmuat ush-shuaro Firuzshohiy”, Laffasiylarning “Tazkirai shuaro”, Bobojon Tarroh Xodimning “Xorazm navozandalari” asarlarida uchraydi. Tabibiy Said Nosir to‘ra (Sultoniylar) haqida qiziqarli materiallar beradi. Tazkiranavis ma’lumotlariga ko‘ra Sultoniylarning asli ismi Said Nosir to‘ra bo‘lib, Muhammad Rahimxon Feruzning nabirasi bo‘lgan.

Said Nosir ul to‘rai pokzot,
Ki oson ango so‘zda har mushkilot.
Zamiri maoniy durin konidur,
Suxan kishvarin shohi Sultonidur.
Nasabda shahanshohning oxtuqi,

Hama fazl ahlin fozil-u ortuqi¹.

Shuningdek, muallif Said Nosir to‘raning Sultoniylar taxallusi bilan she‘rlar bitishini ham qayd qiladi:

Said Nosir ul to‘rai shodkom,

Ki ash‘orda keldi Sultoniylar nom (1145-bet).

Laffasiyning “Tazkirai shuaro” asaridagi ma‘lumotlariga ko‘ra, Sultoniylar xonzoda Muhammadyor to‘raning birinchi o‘g‘li bo‘lib, hijriy 1305(milodiy 1887) yilda tug‘ilgan, Xiva madrasalarida saboq olgan. Ash‘orlari shahzoda shoirlarning she‘rlaridan iborat “Haft shuaro” (“Yetti shoir”) to‘plamiga kiritilgan.

Tabibiy Sultoniylarning insoniy fazilatlarini nihoyatda qadrlagan. Shoir to‘g‘risidagi biografik ma‘lumotlardan Said Nosir “fazilatmaob-u fatonatshior”, “so‘zi xulq ahliga jondan aziz” inson bo‘lganligini bilib olamiz, “Zamiri fununga mazohir” bo‘lgan Sultoniylar “balog‘atda bemisl” edi. Bu haqda tazkiranavis shunday yozadi:

Fazilat aro yo‘q naziri oning,

Hama nazm elidur asiri oning (145-bet).

Poetik fikrni go‘zal va mazmundor qilib, chiroyli iboralar bilan anglatishda Sultoniylarning mahorati tahsinga loyiq bo‘lgan. Laffasiy ham o‘z tazkirasida “Sultoniylarning ko‘pchilik g‘azallari oshiqona va falsafalardan iboratdur”² deb yozadi. Tabibiy ham “so‘zda mohir” Sultoniylarning ijodiy mahoratini, o‘ziga xos uslubini nazarda tutib, shunday misrlar bitadi:

Said Nosir ul to‘rai koni ilm,

Kelib nazmi ham dar Filotuni ilm (362-bet).

Ayniqsa, shoirning g‘azal janrida barakali ijod qilishini alohida ta‘kidlaydi:

Chu Sultoniylar xushfazl shoir erur,

G‘azal degali asru mohir erur.

Suxandonlig‘ ichra ango yo‘q adil,

So‘zi keldi fazl ila asru jamil (1675-bet).

Shoirning “Majmuai si shuaro payravi Firuzshohiy” tazkirasida berilgan Feruzga tatabbu‘ qilib yozilgan 101-g‘azalidan ham uning yuksak badiiy did va she‘riy iste‘dodi bilinib turadi.

Said Nosir to‘raga Feruz vafotidan so‘ng Isfandiyorxon hurmat-e‘tibor ko‘rsatmagan. Said Nosir to‘ra 1920-yil may oyida Sho‘ralar hukumati tomonidan Moskvaga surgun qilingan.

Sultoniylarning o‘zi bir devon tartib berganligi haqidagi ma‘lumotga egamiz. Ushbu devonning bitta toshbosma nusxasi O‘zR FASHI qo‘lyozmalar xazinasida

¹ Ahmad Tabibiy. Majmuai si shuaro payravi Firuzshohiy. O‘zR FASHI, qo‘lyozma, №1152. –B.113. Keyingi o‘rinlarda sahifasini ko‘rsatish bilan cheklanamiz.

² Laffasiy. Tazkirai shuaro. – Urganch: Xorazm. 1992. –B.32.

147 tartib raqami ostida, qo'lyozma nusxasining Bobojon Tarroh bin Abdulaziz Mahmud tomonidan 1907-yil ko'chirilgan bir nusxasi 903/I-tartib raqami ostida saqlanadi. Domullo Umar Hoja 1908-yilda ko'chirgan qo'lyozmasi 904/I raqami bilan, Nadimiy ko'chirgan nusxasi 7095-raqami ostida hamda noma'lum kotib tomonidan ko'chirilgan bir nusxasi 6666/III tartib raqami ostida saqlanadi. Shoir ijodiy merosida g'azal (909/I raqamli devonida 373 g'azal mavjud), mustazod, murabba', muxammas, musaddas, musabba', musamman, tarje'band, masnaviy, muammo, qasida kabi bir qator janrlarning yetuk namunalari borligining guvohi bo'lamiz. Yuqorida darj qilingan devondan tashqari Sultoniylar she'rlarini o'zida jamlagan "Bayoz Sultoniylar" ham mavjud. Bu bayoz O'zR FASHI qo'lyozmalar xazinasida inv. № 1155 raqami bilan tartiblangan. Bundan tashqari Sultoniylar she'rlari o'z diyorida tuzilgan bir qancha bayozlarga ham kiritilganki, ularni ham shu o'rinda aytib o'tish o'rinli. Chunonchi, inv. № 1172 tartib raqami bilan saqlanuvchi 1906-yilda Muhammad Sharif devon bin Ollobergan devon ko'chirgan bayoz, shu yili Bobojon Tarroh ko'chirgan inv. № 2036 raqamli, 1907-yilda Muhammad Sharif devon tuzgan inv. № 1157, 1183 raqamli, Muhammad Komil devon ko'chirgan inv. № 1187, 1908-yilda Mulla Boltoniyozi bin Usta Qurbonniyozi ko'chirgan inv. № 1275, 2034, Mulla Qurbonniyozi bin Pahlavon Juryoniylar tuzgan inv. № 1196, 1906-yil Muhammad Yusuf Chokar ko'chirgan inv. № 1191 raqamli, XIX asr II yarmida tuzilgan inv. № 6993 raqamli bayozlar hamda inv. № 1133, 1127, 1131 raqamli "Musaddasot" shular jumlasidandir.

Sultoniylarning boy ijodiy merosi haligacha nashr qilinmagan. V.Abdullayevning "Navoiylar ijodiy izdoshlik mezonlari haqida", N.Qobulovning "XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xorazmda madaniy va adabiy hayot" maqolalarida, D.Rahim, Sh.Matrasullarning "Feruz. Shoh va shoir qismati" kitobida, G.Ismailovning "Feruz davri Xorazm adabiy muhiti", S. Matkarimovning "Tabiiy – tazkiranavis", I.Hajiyevning "Haft shuaro" majmuasining Xorazm adabiy muhitidagi o'rni" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyalarida Sultoniylar hayoti va ijodi yuzasidan fikrlar bildirilgan bo'lsa-da, monografik tarzda chuqur o'rganilmagan. Shoir asarlarini nashr etish va har tomonlama tadqiq qilish galdagi vazifalardan biridir.

LIRIKADA RAMZIY-MAJOZIY TALQIN IMKONIYATLARI

(Matnazar Abdulhakim she'r iyati misolida)

Bekposhsha Rahimova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch Davlat Universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida ramziy-majoziy talqin imkoniyatlari masalasi shoir, tarjimon, publitsis Matnazar Abdulhakim (1948-2010) she'rlari misolida tadqiq etiladi. Shoirning ramziy obrazli tafakkurning go'zal namunalari yaratilgan she'rlari tahlilga tortiladi.

Аннотация. В данной статье вопрос о возможностях символической и метафорической интерпретации в современной узбекской поэзии исследуется на примере стихотворений поэта, переводчика, публициста Матназара Абдулхакима (1948-2010). Анализируются стихи поэта, являющиеся прекрасными образцами символического мышления.

Annotation. In this article, the issues of the possibilities of symbolic and metaphorical interpretation in modern Uzbek poetry is studied on the example of the poems of the poet, translator, publicist Matnazar Abdulhakim (1948-2010). The poet's poems, which are beautiful examples of symbolic thinking, are analyzed.

Kalit sozlar: she'riyat, lirik qahramon, shoir, mavzu, badiiyat, ramziy-majoziy talqin, mahorat, obrazlilik.

Ключевые слова: поэзия, лирический герой, поэт, тема, художественность, символика-метафорическая интерпретация, мастерство, образность

Key words: poetry, lyrical hero, poet, theme, artistry, symbolic-metaphorical interpretation, skill, imagery.

Istiqlol yillari o'zbek adabiyoti har jihatdan yangi va o'ziga xos tadrijiy taraqqiyot bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, o'zbek she'riyatida shakliy-uslubiy turfaliklar, mavzu va janrlar rang-barangligi, poetik mushohadada ramziy-majoziy, hissiy-falsafiy talqin ustuvorligi kabi qator izlanishlar yaqqol namoyon bo'layotir. Ma'lumki, timsollar tili bilan so'z aytilish badiiy adabiyotimizning go'zal an'analardan hisoblanadi. Shoirlar ana shu ramziy-majoziy obrazlar: tabiat va jonzorlar, daraxtlar va qushlar timsollari orqali insonlar hayotini ularning armonlari, dard-u g'amlari va orzu-umidlarini mohirona tasvirlaganlar. Xususan, milliy she'riyatimizda poetik obrazlar talqinida ramziy-majoziy tasvir imkoniyatlaridan unumli foydalanish shoir individualligi va badiiy mahorat qirralarini aniqlashda, ijodkorning g'oyaviy-estetik maqsadini o'rganishda ham o'ziga xos o'ringa ega. Yangidan-yangi ifoda vositalari, betakror ramzlar, poetik

obrazlar tili - bugungi lirik qahramon qalbining turfa qatlamlarini, ruhiy-emotsional holatlarini badiiy tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, “Majoziy obrazlilik – ramzli obrazlar vositasida fikrlash keyingi yillar she’riyatida haq gapni aytishning muhim shakllaridan biriga aylandi” [1;53]. Shuningdek, shoir badiiy niyati, g‘oyaviy maqsadining o‘quvchiga ta’sirli, tez va oson yetib borishida ham ramzlar tilining o‘rni muhim.

Ramziy-majoziy timsollar orqali lirik qahramon tuyg‘u-kechinmalarini go‘zal tarzda ifodalagan ijodkorlardan biri, zamonaviy o‘zbek she’riyatining taniqli vakili, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, shoir, tarjimon, publitsis Matnazar Abdulhakim (1948-2010) dir. Shoir she’riyatning barcha janrlarida samarali ijod qildi. “Tiniq tonglar” (1982), “Fasllar qo‘shig‘i” (1984)b “Qor qo‘shig‘i” (1986), “Mavj” (1991), “Yonimdagi daryolar” (1993), “Qorachiqdagi dunyo” (1995), “Oydinlik” (1997), “Bir quchoq gul” (1997), “Yolg‘iz yaproq” (1999), “Azizlar anjumani” (2008), “Saylanma” va “Tanlangan asarlar”(2017)i bilan she’rxonlar qalbidan chuqur joy olgan bu ko‘p qirrali ijodkor asarlarida ramziy-majoziy talqin alohida o‘riga ega. Shoir timsollar tili bilan so‘z aytishni xush ko‘radi. Matnazar Abdulhakimning teran falsafiy-ijtimoiy qarashlari, ibratomuz hikmatli fikrlari turfa she’riy shakllarda turli miqyos va darajada aks etsa ham ularda muallifning o‘ziga xos poetik nigohi, badiiy tafakkur tarovati qabarib turadi. Shoir nigohi o‘tkir, voqelikdan chuqur hayotiy poetik ma’no topa biladi va uni go‘zal ifodalay oladi. Zero, “She’r jo‘n gapning jo‘ngina bayoni emas. She’r teran fikr-u tuyg‘ularning obrazli ifodasi”dir [I.Haqqulov: 37].

Shoir ijodini tadqiq qilgan olim H.G‘ayipova “falsafiy-ma’naviy va ramziy-majoziy talqin, ijodiy individuallik, lirik qahramon tasvirida rang-baranglik va teranlik” [2;16] xususiyatlarini Matnazar Abdulhakim lirikasining o‘ziga xos jihatlarini ekanligini to‘g‘ri ta’kidlaydi. Haqiqatan ham, barcha mavzulardagi she’rlarda inson ma’naviy olami va ijtimoiy-estetik muammolar tasvirida fikr va kechinmalar silsilasining rangin badiiy bo‘yoqdorligidagi betakrorlik Matnazar Abdulhakim she’riyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Shoir lirikasida Odam va Olamni she’riyat ko‘zi bilan ko‘rish, hayotning boshqalarga pinhon nuqtalarini topa olish va salmoqdor poetik ma’nolar chiqara olish xususiyati alohida bo‘rtib turadi. Ayniqsa, shoir she’riyatida metafora (istiora) ya’ni mazmuni keng ommalashgan ramzlar va ular asosida vujudga kelgan poetik ma’nolarining turli talqinlari mavjud.

Matnazar Abdulhakimning “Behi”, “O‘git”, “Shayton”, “Qor”, “Meva”, “Majnuntollar”, “Soat”, “Qo‘ng‘iroq”, “Qaldirg‘och” kabi qator she’rlarida ramziy-majoziy talqinning eng go‘zal namunalarini kuzatamiz. Ma’lumki, she’riyatda “qor” timsoli juda ko‘p uchraydi va asosan, poklik, halollik, go‘zallik,

mo‘l rizq-ro‘z ramzi sifatida qo‘llaniladi. Shoir “Qor qo‘shig‘i” she‘rida shoir yozadi:

Lahza tinim bilmay kutdim bu kunni,
Bugun orzularim, mana, ushaldi.
Sen atayin uxlab o‘tkazding tunni,
Men-chi yog‘averdim, men-chi to‘shaldim[3; 23].

Muhabbat mavzusidagi bu she‘rda tuni bilan tinim bilmay yog‘gan “qor” oshiq timsolida gavdalanadi. Lirik qahramonning qalb po‘rtanalari kuchli, u “jon halak”, “bedor” va shuning barobarida qalbi samimiy muhabbatga to‘laligidan qordek “oppoq faxr” tuyadi. Shoir “qor” ramzi orqali ezgulik, hokisorlik, kuyunchaklik, fonfidolik, ichki ibo, kamtarlik kabi hislatlarni go‘zal tasvirlaydi:

Istasang, do‘stingga ot. Turibman shay.
Axir nechun bundan qilay orlar man.
Sevib, shodligimdan osmonga sig‘may,
Senga zorlar bo‘lib yog‘gan qorlar - man.

Shoirning yana bir she‘rida qorga qarata “Poksan-u ham oyoqostisan, yog‘moqdasan osmondan yerga” misralarini o‘qiymiz. Bu o‘rinda qor majoziy timsoli orqali poklik ma‘nosiga urg‘u beriladi. Zero, insoniy sifatlardan biri uning ilohiyligidir. Bu xususiyat har kimda har xil darajada mujassam bo‘ladi. Biz o‘zimizdagi ezgulik va savoblarimiz evaziga “ilohiy nur”dan bahramand bo‘la boshlaymiz. Odam yaralishi uchun o‘sha nur osmondan erga tushirilib, tuproq bag‘riga joylashgan. Demak, shoir osmondan erga tushayotgan bu oppoq qorni ana o‘sha insonning bunyod etilish hodisasiga qiyoslaydi.

Matnazar Abdulhakimning nigohi o‘tkir, hayotni kuchli poetik idrok etadi va teran anglaydi. Bu ajib dunyoni daraxtzor misol tasavvur etgan shoir Odam va Olam haqidagi qarashlarini to‘rt misrada muxtasar bayon qiladi:

G‘aroyib bir mulkdir daraxtzor,
Har bir yaproq - bebaho davlat.
Bunda birov meva to‘kadi,
Birov esa to‘kadi savlat.

Daraxtzor ichidagi har bir daraxt, nainki daraxt, balki har bir yaproq “bebaho davlat”, Ollohning yaratig‘idir. Inson yaralibdiki, ezguliklar va yovuzliklar ichra yashaydi, yaxshi-yomon ishlar qiladi, o‘zidan iz qoldiradi. Bu dunyoga kelib kimlardir “meva to‘kadi”, kimlar esa “savlat to‘kib” hayot kechiradi. Shoir daraxtni ramz sifatida insonga qiyoslar ekan, lirik qahramonga berilgan imkoniyatdan to‘la foydalanishni istaydi. Ya‘ni u sokin daraxtga aylanishni emas, balki ruhi ozod va yuksak parvoz istovchi qush bo‘lib yashashni, osmoniy orzularga erishishni istaydi. “Shoir shaxsiyatidagi fidoyilik, oddiylilik, bilimdonlik uning she‘riy, tarjima va publitsistik asarlarida falsafiy teranlik, betakror fikr,

jozibali ifoda, ramziy obrazlilik kabi holatlarda yorqin iz qoldirdi, lirik qahramon “meni” orqali umumlashgan estetik fikr kasb etdi” [4;57]

Matnazar Abdulhakimning ramziy obraz yaratish mahorati ”Behi” she’rida ham namoyon bo’ladi. Bir qarashda muhabbat mavzusiga bag’ishlangan, oddiy, shunchaki yor vasfini kuylashga sabab bo’lgan “bir juft behi” tavsifiga bag’ishlangandek tasavvur uyg’otuvchi bu she’rda go’zal va chuqur mantiqiylik bor:

Bir juft behi keltirgan eding,
Bir-biridan hushbo’y, muattar.
Men ularni g’oyat sog’indim,
Va sarg’aydim behidan battar.

Shoir yor keltirgan bir juft behi timsolida katta hayotiy ma’no topadi: behi muhabbatli umr ramzi, uning sariq rangi - ishq iztirobi, juftligi- diydorlashuv, mevasi esa ezgu murod hosilidir. Mavzu, obraz, badiiyat va ifoda rang-barangligiga asoslanish, original badiiy umumlashmalarga kela olish donishmand shoir lirikasining asosiy xususiyatlaridan sanaladi.

Umuman, Matnazar Abdulhakim she’riyati zamonaviy o’zbek adabiyotida tobora yangilanayotgan adabiy-estetik tafakkur rivojiga munosib hissa bo’lib qo’shilgani bilan yanada ahamiyatlidir. Shoirning istiqlool arafasi va ilk davridagi yaratgan asarlarida Inson fenomenini yuksak maqsad va ideallar mujassami sifatida talqin qilindi, hayot va shaxs tushunchalari tadrijida murakkab ijtimoiy jarayonda bashar qiyofasi, ifodasi, adolat va haqiqatga mehr, razolatga nafrati, umr va inson sha’nini qadrlash, Vatan va xalqqa sadoqat tuyg’ulari mohiyat ifodasiga qaratildi. Shuningdek, mumtoz va zamonaviy she’riyati, turli tillardan qilgan tarjimalari, adabiy-estetik qarashlarini yaxlit mazmuni istiqlool davridagi erkin ijod qilish tamoyilining namunasi bo’lib, zamondoshlarimizni ma’nan boyitishga, ong-shuuriga ezgulik fazilatlarini chuqur singdirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти. -Тошкент. Фан. 2007. Б. 21.
2. Ғайипова Ҳ. Теран тафаккур ва тиниқ туйғулар куйчиси. – Урганч. УрДУ ноширлик бўлими. 2021. 120 бет.
3. Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. 1 жилд. – Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017
4. Абдуллаев Ҳ. Бадий сўз файзи. –Тошкент, 2009. 65-68-бетлар.
5. Матназар Абдулҳаким. Ёлғиз япроқ. “Хоразм” нашриёти, 1999. –Б.8.

DIYDOR OLIS KETDI DARYOLAR QADAR

(Asqar Mahkam she'rlari tahlili)

Nasiba Djumaniyazova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada shoir Asqar Mahkam she'riyati badiiyati tahlil qilindi. Obrazlar tizimi va badiiy ifoda tarzi atroflicha tadqiq qilindi.

Аннотация. В данной статье проанализировано художественность поэзии поэта Аскара Махкама, подробно изучена система образов и стиль художественной выразительности.

Annotation. In this article, the artistry of the poet Askar Mahkam's poetry was analyzed. The system of images and the style of artistic expression were studied in detail.

Kalit so'zlar: Obraz, ramzlar tili, lirik qahramon, badiiy asar, mavzu, ruhiyat tasviri.

Ключевые слова: Образ, язык символов, лирический персонаж, художественное произведение, тема, мыслеобраз.

Key words: Image, language of symbols, lyrical character, artistic work, theme, mental image.

She'riyat go'zalligini his qilish va uni anglash dardi har bir kitobxonga berilishi mumkin bo'lgan tuyg'udir. Badiiy asarlardagi "Biror badiiy asarning tasvir nozikligini, badiiyati o'ziga xosligini, obrazlar sistemasini to'g'ri tushunmoq, tili jozibasini his etmoq uchun shu asar yaratilgan davr badiiy tafakkuriga xos xususiyatlarni bilish kerak bo'ladi. Chunki chinakam badiiy hodisa o'zi aks ettirgan davrdan ham, o'zi yaratilgan vaqtdan ham uzoqroq yashaydi va zamonga nisbatan turg'unroq, konservativroq bo'ladi." [2;10] Shoir Asqar Mahkam ijodida shu xususiyatlarni teran anglashimiz tabiiy hol. Shoir ijodida yuksak ideallar, teran mavzular yarq etib ko'zga tashlanadi. Ko'pgina she'rida ramzlar tili bilan ifoda qilish san'ati yuqoridir. Asqar Mahkam ijodi bir biriga o'xshamagan rangin she'rlar bilan inson qalbida muhrlanadi. Uning she'rlarini o'qir ekanmiz, sof va samimiy mehr-muhabbat, insoniylik, vatanparvarlik hissi kabi tuyg'ular Asqar Mahkam ijodida o'ziga xos jilo topganini kuzatishimiz mumkin.

Meni o'ldirolmas qismat bari bir,
Bir kun oyog'inga qaytarman o'zim,
Mushkil kunlaringga gunohkor, munkir,
Munkillagan buvim, muslimam buvim!

She'riyat olamida she'rlar ko'p har birining o'ziga xosligi bor, albatta. Lekin Asqar Mahkam she'riyati shu shoirlar orasida o'ziga xos samimiyati bilan farqlanib turadi. Qismat talotumlaridan o'tolgan inson o'z yaqinlari dardi bilan yashaydi. Ba'zida o'z izzatoblari, dardi bilan dunyoga hayqirgisi va eng aziz insoni dardini his qilishga qodir ekanligini bir kun kelib tan olishi zarurligini ta'kidlaydi. Lirik qahramon uzoq safarga chiqqan yo'lovchi emas, u o'z hayotining uzoq sarhadlarida kezib, uzoqlashib ketgan va yana o'z qalb oshyoniga qaytishni niyat qilgan shaxs. Bu oshyonda uni eng sof tuyg'ulari borligi ya'ni ona mehri va bolalik quvonchi mujassam ekanligi go'zal tasvirlanadi. Darhaqiqat, bu asl haqiqatlarni anglamog'i uchun lirik qahramon qalbida vatan sog'inchi va aziz insonlarga bo'lgan muhabbat dardi mujassam bo'lmog'i shartdir. "Ijodkor shaxsiyatining qulflog'lik qo'rg'onini ochib, har lahzada turlanib turadigan inson ruhiyati manzaralarini aks ettiradigan hunar egasi. Buning ne'mat yoki qismat ekanini aytish qiyin. Lekin asl shoirlik insonning ko'ngil qo'rg'oniga kirish ekani aniq". [1;123]

Diydor olis ketdi daryolar qadar,
Diydor ko'chdi yerdan yulduzlar qadar.
Diydor yerga kirdi juvonmarg kabi,
Buncha olis ketdi aziz diydorlar...

Diydor aziz tuyg'u, qalbg'a yaqin hislar jamuljami. Lirik qahramon nazdida mehr-oqibatsiz kishilar diydor qadrini anglamaydilar. Shu sababli balki uning uzoqligi go'zal tasvirlarda daryolarning shiddat bilan uzoqlashishiga, yulduzlar qadar qo'l etmasligiga mengzangan bo'lsa ajabmas. Shoir nega odamlarning mayda tashvishlar girdobiga singib asl tuyg'ular va mehr-muhabbatdan tonib borayotganini kuyunib tasvirleydi.

"So'zga muhabbat, so'z qadri va so'z masuliyatini chuqur tuyish ham ijtimoiy ma'no kasb etgan dardlaridan biri. So'zga munosabat san'atkor nuqtai nazarining namoyon bo'lish shakllaridandir" [3;7]

Asqar Mahkam o'zining sarmazmun she'rlari bilan ijodkorlar qalbidan joy olgan. Ko'pgina shoirlar singari uning ham she'rlari asosan ishq-muhabbat haqida. Ishq mavzusi bu abadiy mavzu. Bu mavzudagi she'rlarda majoziy ishq bilan birga ilohiy ishq talqinlariga ham keng o'rin berilgan.

Kechalar kechadek yoyilganda g'am,
So'ngakni sindirsa yurakning zarbi.
Sen meni hech qachon tanimasang ham,
Men seni sevaman bir tentak kabi.

Bu misralarda kecha so'zi o'z ustiga ikki xil ma'noni yuklab kelgan. "Kecha" so'zi ketma-ket joylashtirilib, tasvir mahoratidagi go'zallikni ifodalaydi. Kecha-bugundan oldingi kun, kecha-tun ikki xil ma'noda qo'llanilgan.

Mazkur misralarda ishq mavzusining o'ziga xos ohorli xususiyatlari aks ettirilgan. She'rda g'amning zalvori, yurakdagi zarb orqali yanada kuchaytirilgan. Sevgiga xos telbaliklar, tuyg'ular jo'shqinligi rang-rang aks ettirilgan. Pinhona sevgi dardi ham lirik qahramonning o'ziga xos tabiati va ko'ngil pokligidan dalolat bo'lsa ajabmas.

Falsafiylik ham Asqar Mahkam ijodining salmoqli qismini agallaydi:

Ey dardlilar
Ey dard chekkanlar .
Bu dard tog'i Musonikidir...
Ey Ishq bilan joni chiqqanlar
Bu joningiz Xudonikidir .
Iching jomga yetsa qo'lingiz
Mayli shakkar
Mayli taxir,
Ey oshiqlar Ishq deb o'lingiz.
Ishq Xudodir.
Xudovand Ishqdir.

Darhaqiqat, asl sevgi Allohga bo'lgan ishqdir, boshqalari esa o'tkinchi. Bu foniyl dunyodan Alloh ishq bilan ketsak, u dunyoda Alloh vasliga yeta olishimiz mumkin. Ishq jomi kabi tushunchalari orqali Ollohga bo'lgan ishq ilohiy tarannum etiladi. Dardlilar tafsiri orqali lirik qahramonning payg'ambarlardan kelayotgan bu ishq dardni his qilishga qodirlarga murojaat qiladi. Aslida ishq bu Olloh sifatidir. Barcha ezguliklar va go'zalliklar Ollohdan boshlanar ekan. Demak, biz unga etganimizda, uni topamiz. Ishq aslida ilohiy tuyg'u. Uning qudrati ham ilohiyligidir. Shoir she'rlarini o'qir ekanmiz, dunyoviy bilimlar bilan birga diniy bilimlar ham mujassamlashganini ko'rishimiz mumkin. Ishqi ilohiy ne'mati shoir tiynatida har bir asarida akslanib turgandek, go'yo.

Xullas, Asqar Mahkam ijodida inson ko'ngil manzaralari teran mazmun va go'zal poetik ifoda orqali aks ettiriladi. Har qanday ijod mahsulida dunyoni anglagan shoir qalb prizmasidan o'tgan nafis tuyg'ulari tasvirlangan. Lirik qahramon kechinmalarida ishq tug'yoni osoyishta va sokin mavjanib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahimjonov N. Badiiyat – bosh mezon. – Toshkent: “Akademnashr”. 2016.
2. Yo'ldoshev Q. So'z yolqini. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti. 2018.
3. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent, 2006.

TASVIR VA TIMSOL UYG‘UNLIGI

Manzura Pirnazarova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Omon Matjon kichik hayotiy epizodlardan katta xulosa va g‘oyalar yarata bilishini she‘rlar tahlili orqali ko‘rsatilgan. Shoir ijodiga uning ilk pallaridanoq obrazli fikrlash, timsollar yaratishda zamon bilan hamnafaslikni joriy qilgani ta‘kidlangan. Epik epizodlardan falsafa, g‘oya, fikr yarata olgan ijodkor ekanligi shoirning “Shar” va boshqa she‘rlari tahlili orqali yoritilgan.

Аннотация. В данной статье посредством анализа стихотворений показано, что Аман Матчан может создавать большие идеи из маленьких жизненных эпизодов. Отмечается, что образное мышление и символы, введенные в творчество поэта, гармонируют с современностью. Освещается через анализ «Шар» и других стихотворений творческого поэта, создавшего философию, идеи, мысли из эпических эпизодов.

Annotation. This article shows through the analysis of poems that Amon Matjon can create big conclusions and ideas from small life episodes. It has been noted that he introduced figurative thinking and keeping pace with the times in the creation of symbols to the poet's work from the very beginning. The fact that he is a creator who can create philosophy, ideas, thoughts from epic episodes is highlighted through the analysis of the poet's «Shar» and other poems.

Kalit sozlar: timsol, ramz, monolog, tasvir, ijtimoiy mavzu, biografik metod

Ключевые слова: образ, символ, монолог, изображение, социальная тема, биографический метод.

Key words: emblem, symbol, monologue, image, social theme, biographical method

Omon Matjon muhim falsafiy qarashlari, ijtimoiy-siyosiy fikrlari bayonida ham epiklikdan unumli foydalangan. Shoir ijodining tadqiqotchisi to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, “Epiklik Omon Matjon ijodining yetakchi xususiyati bo‘lib, hatto uning sof lirik she‘rlarida ham bu bo‘rtib ko‘zga tashlanadi”. Uning hatto ikki banddan iborat quyidagi she‘rida ham ma‘lum holat, muayyan manzara chizish orqali falsafiy g‘oya bayon qilinadi. Ko‘z oldimizda g‘am va xurramlik nisbatidan bir posangisi juda pastga tushib, bir pallasi juda yuqoriga chiqib ketgan ulkan va mahobatli tarozu gavdalanadi. Shu manzaraga uyg‘un ravishda baxti balandligidan, ya‘ni baxt joylashgan posangi balandga chiqib ketgani sababli unga bo‘ynini cho‘zib hayrat bilan tikilgan va unga yetishga intilgan inson qiyofasi shuurimizda paydo bo‘ladi.

Agar ko‘hna yerning qayg‘u, kulgusin
Ajrati tortsalar bir tarozuda,
G‘ami pastga bosib tushardi uning,
Baxti baland chiqib ketardi juda.
Balki shundanmikin, boshga tushgan dam
Insonning ko‘nglini cho‘ktirar qayg‘u
Va baland baxtining ko‘yida shundan
Tinmay yuksaklarga intilarmi u?!

She‘r 1966-yilda yozilgan. U har tomonda sovet fuqarolarining “baxtiyor hayoti” vasfidagi nazmiy bitiklar yaralayotgan, jamiyatning baxtsizligi haqida gapirishning o‘zi baxtsizliklarga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan bir davrda yaratilgan. Shuning uchun shoir mulohazakor yo‘l tutadi: “ko‘hna yer”ning qayg‘u-hasrati haqida gap ochadi. Bu bilan shoir o‘z salafлари kabi ko‘hna masalani yangi bayonini beradi. Bu borada Alisher Navoiy

Dahr bo‘stoni aro barqu bulutdin anglakim,
Yig‘lamoq yuz qatludur bir qatla kulgu o‘rnida. –
degan bo‘lsa, Ogahiy

Komig‘a yetkan kishi tong yo‘q jahondin topmasang,
Kim bu olam, Ogahiy, bir ko‘hna hasratxonadur – deydi.

E‘tibor qaratsak, inson hayotidagi yig‘i va kulgu nisbatini Alisher Navoiy ham qiyos asosida ochib bergan, ya‘ni hamma vaqt ham yomg‘ir chaqmoq bilan bilan bo‘lavermagani kabi har doim ham yig‘i va kulgu nisbati bir-biriga teng emas, hatto yuzga bir hisobida deyish mumkin.

Omon Matjonning 1967-yilda yaratgan “Imkon haqida” she‘rida ham shoir epik tasvirdan g‘oyat mohirona foydalanadi. Shoir rangin so‘zlar vositasida chizgan manzarada dastlab tirqishdan tomchilab turgan chakki, uning tobora kengayib o‘pqonga aylanishi, shu o‘pqon sabab buzilgan to‘g‘on hamda quyosh nuri bazo‘r tushib turgan yana bir tirqish shakllanadi. Tasvir va timsollarga boy bu kichik she‘rda yaratuvchanlik fazilatiga ega suvning vayronagarchilik xislati ochib beriladi. Hajman kichik she‘rda suv va nur qarama-qarshiligi ochib berilishiga ham erishilgan. Demak, biz bu o‘rinda suv “o‘ziga yo‘l bergan” joyni o‘ziniki qilib olishga qodirlar timsoli tarzida namoyon bo‘ladi. Demakki, inson qalbiga biror qabohat birdaniga emas, suv tomchisiday qatrama-qatra kirib keladi. Uning oldini olish uchun butkul qutulish, arzimas narsa sifatida qarash aslo mumkin emas. Shoir chizgan manzara orqali qabohat qalbni qay yo‘sin kemirishini tasavvur qilamiz:

Tirqish tirqish edi avvalosiga,
Undan bir-bir tomib turar edi suv.
Qoyil qoldi tirqish suv dahosiga –

Teshikka aylandi, suv oqdi “zuv-zuv”.
Selmidi yo ko‘lmak, lekin o‘ziga
Yo‘l bergan teshikni ayladi o‘pqon.
Dahshat solib keldi vodiy ustiga,
Tirqishdan buzilib ketdi bir to‘g‘on.

To‘g‘on – inson vujudi, irodasi. Inson o‘z vujudiga qatrama-qatra kirib kelayotgan g‘ayri insoniy o‘ylar, garchi ular o‘ta ahamiyatsiz, o‘ta arzimas tuyulsa ham ehtiyot bo‘lmog‘i lozim. Biz e‘tibor bermay kelayotgan yaqinlarimizning maishiy muammosi aslida shoir chizib bergan tirqishdagi suv kabidir. Bu kabi e‘tiborsizlik pirovaridida qalbimizni butkul zabt etadi, vujudimizni, irodamizni to‘g‘on buzilgandek kamida beparvolik degan qabohat zabt etadi. Qabohat o‘z o‘rnini axtarib qanchalik intilsa, ezgulik shu qadar sokin va vazmin. Uning bir vujudni egallashi oson emas. Buning uchun unga yo‘lni o‘zimiz ochib berishimiz zarur. Qabohat yo‘llarini yopmagan yoki yopa olmagan qalb sohibining ezgulik nurlariga yo‘l ochib berishi, uning yo‘lini tirqish emas keng va ravon shohroh qilib qo‘yishi oson kechmaydi, albatta:

Bu shunday! Boshqa bir tirqishdan ammo

Bazo‘r o‘tib turar quyoshdan ziyo.

Ayniqsa, she‘rning keyingi misralari mumtoz adabiyotimizda nafs xususida bildirilgan muhim didaktik baytlarga qiyos qilgudek zalvorli fikrlar uqtirishga qodir. Haqiqatan, ruhiyatiga ezgulik kirib kelishi, vujudini insoniylik qoplashini istagan har kim qalbiga tirqishdan tushgan ziyodek taralib turgan nurga keng yo‘l ochib berishi shart. Bu ziyo suv kabi tomchilab-tomchilab, bir kun o‘pqon hosil qilib kirib kelmaydi, borligini anglatgani uchun, ignadek bir tuynukdan bo‘lsa ham yog‘du sochib o‘zini anglatgani uchun minnatdor bo‘lgan holda unga qalb sohibining o‘zi yo‘l ochishi kerak.

Omon Matjon epik epizodlardan falsafa, g‘oya, fikr yarata olgan ijodkor. Uning “Shar” (1968) sarlavhali ixcham she‘rida o‘tmishdoshlari masal va misollar orqali ifodalangan g‘oyat kuchli ijtimoiy-siyosiy ohanglar mavjud. Jumladan, Gulxaniyning “Zarbulmasal”i qahramonlaridan biri Tuya o‘z Bo‘talog‘iga qarab:

Ko‘rki, burundiq kishining qo‘lida,
Bu kishining ko‘zlari o‘z yo‘lida.
Menda agar zarra kabi ixtiyor
Bo‘lsa edi, bo‘lmas edim zeri bor – deydi.

Gulxaniyning bu masali xususida davrning zabardast adabiyotshunosi, Omon Matjonning ustozlaridan biri V. Abdullaev “...hajmi katta bo‘lmagan bu masalda xalqning og‘ir turmush sharoiti, huquqsizligi, ilojsizligi juda yaxshi tanlab olingan obrazlar orqali ko‘rsatiladi. Voqeaning tipik sharoit fonida tasvirlanishi Gulxaniy olg‘a surmoqchi bo‘lgan fikrning kitobxon tomonidan tezlikda anglab olinishiga

imkon beradi” – deb yozgan edi. Ne ajabki, xuddi shu fikrlarni Omon Matjonning “Shar” she’ri xususida ham aytish mumkin. Shoirning mahorati shundaki, o‘ta muhim ijtimoiy-siyosiy muammoni zamonaviy ashyolarni timsol maqomiga chiqarish orqali bayon qila olgan. Hayotiy voqelik ijtimoiy voqelikka mos kelishi she’rning o‘z davrining burgutko‘z senzurasidan o‘tishiga omil hozirlagan. Unda orzu va umid timsoli bo‘lgan oppoq shar (erkinlikka intilgan inson) sovuq havolar (erkka imkon bermaydigan muhit)da yorilib ketishini (qurbon bo‘lishini) bilsa ham, yuksaklikka (ruhiy ozodlikka) intilaveradi. Lekin nima qilsa ham, u imkonsiz, ixtiyori “beshafqat qo‘llar”da:

Quyoshga, bulutlarga
Oshiqadir oppoq shar.
Huv moviy sukutlarga
Bosh suqadir oppoq shar.
Yo‘lda sovuq yellarda
Yorilishin bilsa ham,
U yuksaklik ishqida
Notinch yashaydi bu dam.
Biroq keta olmaydi,
Dilginasi dog‘lidir.
Chunki qay bir beshafqat
Qo‘llarga u bog‘lidir.

O‘rni bilan aytish mumkinki, agar shu oxirgi misralardagi “beshafqat qo‘llar” birikmasi bo‘lmasa, she’r mazmuni tamoman boshqacha tus olgan bo‘lardi. Demoqchimizki, shu birikmasiz (albatta, yana “dilginasi dog‘li” kabi ifodalar ham bor) she’rdagi shar Muhammad Sharif Gulxaniy masali mazmuniga mos erkinlik istagan ko‘ngil emas, Jaloliddin Rumiy qalamga olgan “Tuya bilan bo‘taloq”idagi kabi nafs timsoliga aylangan bo‘lardi. Jaloliddin Rumiy “Ma’naviyi masnaviy”sida keltirgan hikoyatda mo‘min kishi nafs xoyi-havaslariga aldanib qolmasligi kerakligi, insoniy komillikka to‘siq bo‘ladigan illatlardan ogoh bo‘lishi lozimligi ko‘rsatib berilgan. Unda bir kishi yangi bo‘talagan tuyasini minib, kechqurun safarga chiqdi, tuya ko‘zlangan manzil tomon yurar ekan xayoli bolasida edi. Yo‘lovchi ancha yo‘l yurdi, yo‘l charchog‘i sabab, ko‘zi uyquga ilindi, bir soat o‘tar o‘tmas ko‘zini ochsa, tuya bo‘talog‘i oldida turar edi. Yo‘lovchi kishi tuyasini maqsad sari harakatlantirar, ko‘zi uyquga ketishi bilan tuya yana bo‘talog‘i tomon intilar edi, tong otgach yo‘lovchi ne ko‘z bilan ko‘rsinki, tuya bo‘talog‘i oldida turar edi. Undagi Tuya bizning nafsimiz, Bo‘taloq dunyo xoyi-havaslari, ko‘zlangan manzil insoniy komillik, yetuklik, yaratganga qurb, yaqinlik, illatlardan xoli bo‘lish, valiylikdir. Tuya ustidagi kishi bu bizning iymonimiz, qalbimiz, ruhimizdir. Biz qanchalik umr davomida komillikka

intilmaylik, ichimizdagi nafsimiz bizni tubanlikka, gunohga, xatoga, illatga, insoniy komillikdan uzoqlikka undaydi. Xatolar girdobida umrimiz poyoniga yetganda qarasak, tuyamiz o'z ayvonidan hech qayerga chiqolmay bo'talog'i oldida qolib ketganini ko'ramiz.

She'rdagi "sovuq havolar" birikmasi ham har tomonlama teranligi, hayotiy va badiiy voqelikni mutanosib tarzda aks ettirganligi bilan kishi e'tiborini tortadi. Omon Matjon she'riyatini kuzatib, u ruhiyatiga og'ir botgan narsa va hodisalar, kechinmalarni "sovuq" sifati bilan vasflaganini kuzatamiz: "Nega kuylamaysiz, sovuq yulduzlar, Suluv hislar sizga emasmi pisand?" yoki "Sovuq cho'g'lar yonar ko'zida", "Yo'limizga yomonlar sochdi sovuq ninalar" kabi. Omon Matjon ijodidagi eng xarakterli jihatlardan biri, albatta, uning o'z she'rlarini muxtara (original) ifodalar, tashbehlar bilan boyitib borganidir. Shunday she'rlarining birida shoir

"Samovot – bir juldur dasturxon,
Somon yo'li unda qand yuqi" – deydi.

O'quvchini hayratga soladigan narsa, birinchi navbatda, tashbihning ohoriyligi. Butun samovot – koinotni juldur dasturxonga qiyoslab, unda Somon yo'lini qand yuqiga tashbeh qilish g'oyat noyob topilma. Butun koinotning uchdan birini egallab turgan Somon yo'lini qand yuqiga qiyoslash insonning o'z haddini anglashga da'vat edi. Lekin shu bilan birga bu ifoda va obrazlarning asl ildizlari mumtoz adabiyotimizda ekanini e'tibordan soqit qilmaslik kerak. Jumladan, Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror"da yozadi:

Charx urubon rev ila nayrang soz,
O'ylaki ko'k xirqa bila tosboz.
Xirqasida baxyadin anjum nishon,
Bo'yida bir pora yamoq kahkashon.

Muxtasar tarzda aytganda, shu she'r orqali shoir ijodiyotiga xos ikki xislat namoyon bo'ladi: birinchidan, Omon Matjon kichik hayotiy epizoddan katta xulosa va g'oyalar yarata bilishini ijodining ilk pallalaridan ko'rsata bilgan; ikkinchidan, shoir ijodiga uning ilk pallaridanoq obrazli fikrlash, timsollar yaratishda zamon bilan hamnafaslikni joriy qilgan.

Shuningdek, shoir she'riyati an'anaviy obrazlarga ohoriy tus va ma'no bera olgani hamda yangi adabiyotimizni yangi obrazlar bilan boyita olgan. Shoirning falsafiy she'riyati tarixiy timsollarga boyligi, epik ko'laminin kattaligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 245.

2. Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi (XVII asrdan XX asrning ikkinchi yarmigacha) – Toshkent, 2019. – B. 225.
3. Muhammad Rizo Ogahiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild: Devon. Nashrga tayyorlovchilar D. Gayipov, S. Sariyev, B. Umrzoqov. Toshkent: Mumtoz so'z. – B. 103.
4. Suvon Meli. So'zu so'z.. – Toshkent: "Sharq" NMAK bosh tahririyati. 2020. – B. 279.
5. Omon Matjon. Seni yaxshi ko'raman. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. – B. 14
6. Omon Matjon. Erkin havolarda. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1997. – B. 103
7. Omon Matjon. Iymon yog'dusi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995. – B. 103

OGAHIIY TARIXIY-ADABIY ASARLARIDA PAYG'AMBARLAR NOMI BILAN BOG'LIQ TARIXIY TIMSOLLAR

**Is'haqjon Ismailov,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida foydalanilgan payg'ambarlar nomi bilan bog'liq tarixiy timsollar haqida gap boradi.

Аннотация. В данной статье обсуждаются исторические символы, связанные с именами пророков, используемые в историко-литературных произведениях Агахи.

Annotation. This article discusses the historical symbols associated with the names of the prophets, used in Agakhi 's historical and literary works.

Kalit so'zlar: tarixiy-adabiy asar, timsol, Sulaymon, Nuh.

Ключевые слова: историко-литературное произведение, символ, Соломон, Нух.

Key words: historical and literary work, symbol, Solomon, Nuh.

Kirish. Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy-adabiy asarlari har tomonlama keng ko'lamli polotno bo'lgani bois unda qator xususiyatlari bilan umumiy, yana qator jihatlari bilan bir-biridan farqlanuvchi timsollari tizimi vujudga kelgan.

Mavzuning dolzarbligi. Ijodkor qalamiga mansub tarixiy-adabiy asarlarda tarixiy timsollarning o'zini bir necha ichki guruhga ajratish mumkin. Ko'pgina ishlarda diniy va afsonaviy shaxslar yoki shunga yaqin ifodalar bilan berib

kelinayotgan paygʻambarlar nomlari aslida tarixiy shaxslar yirik guruhiga mansub kichik guruhdir.

Tarixiy-adabiy asarlarda paygʻambarlar nomlarining timsol sifatidagi oʻrni alohida ahamiyatga ega. Ulardan biri shuki, badiiy asarlarda, xususan, lirik asarlarda paygʻambarlar nomlari shoir ichki hissiyotini yorqinroq ifodalashga xizmat qilsa, tarixiy-adabiy asarlarda ular muhim ijtimoiy-siyosiy fikrlar anglatishga xizmat qiladi.

Tajriba qismi. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlaridagi fikrlar uygʻunligi, badiiy barkamollik, timsollarning oʻquvchi zehniga kuchli taʼsiri ularning oʻziga xos ichki bir qonuniyat asosida shakllanganini koʻrsatadi. Ana shu qonuniyatning eng birinchisi, nazarimizda, muarrix ularni oʻz mezonlariga koʻra tanlab ishlatganidir. Bizningcha, muarrix bu oʻrinda oʻz tarixiy-adabiy asarlarida ishlatilgan timsollarni ular oʻquvchi uchun tanish, bir qarashda anglanadigan, uning zehnida mustahkam qoladigan; kuchli axloqiy-taʼlimiy, zarur oʻrinda siyosiy taʼsir kuchiga ega; turli tabaqa vakillari manfaatlariga xizmat qiluvchi, ezgulikka chorlovchi vosita boʻlishi, gumanistik gʻoyalar ifodasi boʻla olishi lozimligi kabi talab va mezonlar asosida ishlatgan. Sababi Ogahiy tarixiy-adabiy asarlaridagi har bir timsol pirovaridida qayd etilgan xususiyatlarga ega boʻlib chiqadi.

Sulaymon alayhissalom nomi oʻzbek tilidagi yodgorliklarda koʻp bor uchraydi. Sulaymon nomi qadimgi yahudiycha soʻzidan olingan boʻlib, “tinchliksevar”, “himoyalangan”, “omon” degan maʼnolarni anglatadi [1]. Sulaymon alayhissalom Bani Isroilga yuborilgan nabiylerden biri boʻlib, Dovud alayhissalomning oʻgʻillaridir. Sulaymon alayhissalomga ham, xuddi otalariga berilganidek, podshohlik bilan paygʻambarlik qoʻshib berilgan [2].

Sulaymon timsoli munosabati bilan aytish lozimki, Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida paygʻambarlar nomlari quyidagi vazifa va holatlarda ishlatiladi:

1. **Antroponim sifatida.** Nom biror paygʻambar alayhissalomning oʻz nomi boʻlib kelishi. Masalan, “Sulaymon majlisigʻa Hudhud vosil boʻlgʻandeq...” [RD, 290^b]. RDda Taxt mavzesining nomi Sulaymon alayhissalom bilan bogʻlangan toponimik rivoyat keltirilgan: “Derlarkim, ul mavzeʼning bu yangligʻ eʼjozنامo va taajjubafzo xosiyatigʻa sabab ul ermishkim, bir navbat hazrat *Sulaymon alayhissalomning* junudi nomaʼdud bila mururi ul regzordin tushub, oʻrduyi kayhonpoʻyni hamul mavzeʼgʻa tushurub va xayma ichra taxtin qurub, ul Podshohi beniyoz dargohida izhori ajz-u inkisor bila ikki rakat namoz oʻqub oʻtubdur [RD, 270^a].

2. **Timsol sifatida.** Uning timsol sifatidagi vazifasi nom oʻrniga uning timsoliy ifodasini qoʻyish mumkinligidan maʼlum boʻladi. Masalan, Sulaymon soʻzini *katta qudrat va hashamat egasi* kabi ifodalarga almashlash mumkin. Ogahiy Sharqda buyuk kuch egasi sifatida ulugʻlanib kelgan qalamga ham

Sulaymon sifatini beradi: “Hikoyat olamining *Sulaymoni* va rivoyat iqlimining sohibqironi, sahifa arsasining garmjavloni va voqea’ ma’rakasining mardi maydoni, a’ni qalami fasohattav’om...” [RD, 264^b]. Ushbu kichik parchaning barcha soʻzlari *hikoyat, olam, Sulaymon, rivoyat, iqlim, sohibqiron, sahifa, arsa, garmjavlon, voqea’, ma’raka, mardi maydoni, qalam, fasohat* kabi mutanosib kalimlardan tashkil topgani Ogahiy nasri poetik mahoratiga qat’iy dalillardan biri desak boʻladi.

3. **Qo’shma soʻz qismlari sifatda.** E’tiborlisi, bunday qo’shma soʻzlar nomning timsoliy ma’nosi asosida shakllanadi: “bir podshohi *sulaymondastgoh...*” [RD, 248^b]; “*Sulaymonmulk-u* davlat shahriyori” [JVS, 12^b]; “Sikandarsarir-u *sulaymonnazir,..*” [RD, 248^b]; “hazrati Sulton *Sulaymonmakon* ot chopar tamoshosig’a rukub qilib...” [FI, 906]; “xalifayi zamon, farmonfarmoyi jahon, iskandarnishon, *sulaymonmakon*” [RD, 249^a]; “shahriyori iskandarshavkat, tojdori *sulaymonsavlat...*” [RD, 265^a]; “*sulaymonshavkat* mulozimlar...” [344^a].

Paygʻambarlar nomlarining timsoliy ma’nosi ular asosidagi yasalmalarga ham asos boʻlgan. Masalan, “diydayi intizorig’a surmayi *sulaymoniy yetkurdi*” [RD, 277^a].

Ogahiy oʻz muhiti va vaziyatdan kelib chiqqan holda samarali vosita sifatida Qur’on qissalari, oʻtmish avliyolarga oid voqealarni zamon bilan bogʻliq ravishda bayon qilishni topadi. Masalan, mumtoz adabiyotimizda qator badiiy-ma’rifiy timsollar tarbiya vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etgan. Jumladan, Nuh alayhissalom obrazi ana shunday ezgu maqsadlarga xizmat qilgan. Nuh alayhissalomning ming yil umr koʻrganliklari mumtoz adabiyotimizda inson umri sarhadli ekanini anglash va anglatishda juda koʻp qoʻllanilgan. Bu orqali adiblarimiz inson qanchalik umr koʻrmasin, Yaratganning mumtoz bandasi (paygʻambar) boʻlmasin, oqibatda u ham dunyo bilan vidolashishga mahkumligini uqtirishda koʻp bora ishlatilgan. Masalan, Alisher Navoiy kishi qoʻlidagi mulkidan oʻz oʻrnida foydalana olmasa, Nuh umrini yashashi-yu Qorun xazinasiga ega boʻlishi foyda bermaydi, deydi:

*Moldin umrungg’a osoyish agar etmas, ne sud,
Nuh umri hosil etsang, ganji Qorun qozgʻonib?*[3]

Xuddi shu mazmunda boshqa bir gʻazalida

*Nuh umri-yu Sulaymon mulkiga yoʻqtur baqo,
Ich, Navoiy, bodakim, olam gʻami behudadur* [4].

Nuh alayhissalom bilan bogʻliq toʻfon voqeasi esa har bir narsa Alloh izni va hukmi bilan boʻlishi, har qanday balo-ofatidan Allohga boʻlgan iymon va muhabbat vositasi bilan omonlik topish mumkinligi anglash va anglatishda muhim ibrat vazifasini oʻtagan.

O'zbek adabiyotshunosligida Nuh alayhissalom obrazi poetik talqini o'rganilgan[7]. Shu bilan birga Avj ibn Unuq obraziga oid tadqiqotlar ham bajarilgan[8]. Bu talqinni Munis va Ogahiy asarlari misolida kengaytirilsa, masala mohiyati yana ham chuqurroq ochiladi, nazarimizda. Xususan, "Firdavsu-l-iqbol"da Nuh alayhissalom voqealari tafsilotiga katta o'rin ajratilgan[9]. Muarrix (Munis) payg'ambarlar qissalarida voqealarni takroran bayon qilmaydi, balki ularga o'z davri va muhitidan kelib chiqib falsafiy, siyosiy hamda ma'rifiy ma'no yuklaydi: "Jumhuri muarrixin" din mazkurdurkim, suvning muncha g'alaba va biyikligi bila Avj ibn Unuqning tizidin yuqori o'tmadi. Ba'zi derlarkim, aning najotining sababi, bovujudi shirkat ul erdikim, Nuh alayhissalomg'a kema yasarda muovanat ko'rguzub erdi. Qit'a:

*Kofirki, bo'ldi Nuhg'a kishti yasarda yor,
To'fon talotumidin yetmadi zarar.
Mo'ming'a mo'minedin agar yetsa yorlig',
Mumkinki, do'zax o'ti anga qilg'ay asar?!"* [FI, 46]

Ko'rinadiki, birgina Nuh alayhissalom qissasi orqali muarrixlar bir necha ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy maqsadni amalga oshirishga harakat qilishgan: 1. Umr qanchalik uzun bo'lmasin, abadiy emas. 2. Har qaysi rahbar o'zi mas'ul bo'lganlarni har qanday muammoli vaziyatdan omon olib chiqa bilishi, o'zini ularning taqdiri uchun mas'ul his qilishi lozim. 3. Nasl-nasab kishi uchun sharaf bo'la olmaydi.

Kutilayotgan natija. Har qanday oqibat kishining o'z amallariga bog'liqdir. Muarrix "mashhur qissa yo mashhur she'r yoki mashhur maqolg'a ishorat etmaktin iborat"[10] talmih orqali o'z ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy g'oyalarini ilgari surishda mohirona foydalana bilgan. Mutafakkir muarrixlar talmih orqali g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlarni bayon qila olganlar. Ular muarrixning teran tafakkurini yana-da tiniqroq ifodalash uchun samarali vosita vazifasini bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: "Наврўз", 2015. – Б. 87.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. – Тошкент: "HILOL NASHR", 2017. – Б. 112.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Учинчи том. – Тошкент: "Фан", 1988. – Б. 68.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-том. – Тошкент: "Фан", 1987. – Б. 191.

5. Рашид Хўжа Тоҳир. Нуҳ образининг поэтик талқинлари (Ҳофиз Хоразмий, Гадоий, Атоий, Лутфийлар ижоди асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995.-№1. – Б.24.

6 Ҳамдамова С. Авж ибн Унуқ образининг тарихига доир (афсоналар асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995. №2. – Б.33.

7. Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол (Бахтлар боғи). Нашрга тайёрловчилар Н.Жумахўжа, С.Рўзимбоев, А.Аҳмедов. – Тошкент: “О‘qituvchi”, 2010. – Б. 24 –25.

8. Атоуллоҳ Хусайний. Бадодойиъу-с-санойиъ. Форс тилидан А.Рустамов таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 133.

QO‘LYOZMALARNI VARAQLAGANDA...

Maryam Eshmuhamedova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mushkin taxallusi bilan ijod qilgan shoir haqida so‘z yuritilib, uning she‘riyati xususida kichik izlanish olib borilgan. Shoir haqida ma‘lumotlar uchramaydi. Lekin uning saqlanib qolgan she‘rlari misolida fikr yuritilib, bizgacha yetib kelgan asarlari she‘rlaridan namunalar nashrga tayyorlandi va taqdim etildi.

Annotatsiya. V etoy state rech idyot o tvorchestve poeta pod psevdonomom Mushkin. Bylo provedeno nebolshoe issledovanie o yego poezii. S vedeniya o poete otsustvuyut. No na primere soxranivshixsya yego stixov, doshedshix do nas yego rabot bylo podgotovleny obrazys yego stixov i predstavleny k publikatsii.

Annotation. This article talks about the poet who wrote poems under the pseudonym Mushkin, and a small research was conducted about his poetry. There is no information about the poet. However, considering the example of his preserved poems, samples of his works and poems that have reached us were prepared and presented for publication.

Kalit so‘zlar: Sharq, pand-nasihati, she‘riyat, go‘zallik, ishq.

Ключевые слова: Восток, поэзия, красоты, советы и учения, любовь.

Key words: East, edification, poetry, beauty, love.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida nomlari adabiyot olamida mashhur bo‘lgan ijodkorlar bilan birga nomlari mashhur bo‘lmagan, hatto ma‘lum bo‘lmagan ijodkorlar ham talaygina. Buni O‘rta asr musulmon Sharqida ijod qilgan ijodkorlar misolida ko‘rish mumkin. Ayni damda bizga juda yaqin davrda yashab o‘tgan ijodkorlar misolida ham ko‘rish mumkin.

Bolalik yillarimizda oila dasturxoni atrofida yig'ilganimizda otam rahmatli turli ibratli hikoya aytib berar, mumtoz shoirlarimizning she'rlaridan o'qib, sharhlab berardilar. Bir safar bir shoir haqida gapirib: "... O'zi chuqur bilim egasi, lekin nihoyatda xoksor inson. Shunday odam gazetalar sotiladigan do'konchada ishlaydi.", – degandilar. Keyin bu insonning shoir ekanligini, Mushkin taxallusi bilan she'r yozishini aytib, she'rlaridan namunalar o'qib bergandilar.

Oradan yillar o'tdi... rahmatli padarimning kutubxonalaridagi kitoblarni saralar ekanman, ular orasidan oq qog'ozga arab xatida yozilgan bir dasta qo'lyozma chiqdi, o'qib ko'rsam o'sha Mushkin taxallusli shoirning she'rlari ekan.

She'rlar chiroyli arab xatida qiyalama qilib ko'k, yashil va qora siyohli oddiy sharikli ruchkada yozilgan. Ayrimlari oq qog'ozga, ayrimlari oddiy daftar varaqlariga bitilgan. Turli mavzuda: Toshkent madhida 3 ta she'r, ota hurmati, ona hurmati, Fuzuliy g'azaliga bog'langan muxammas, non haqida, to'y bilan tabrik, yangi yil qasidasi ... Xullas, kichik bir to'plamga arzigulik she'rlar ekan. Ular bir inson qalbining turli sadolari. Har bir she'r alohida varaqqa yozilgan. Ularning ayrimlariga sana qo'yilgan: 1973-yil, 1969-yil 21-may, 1973-yil iyun, 1974-yil va hokazo. Ko'pining yozilgan sanasi ko'rsatilmagan. She'rlarni o'qib, ularning ayrimi nima munosabat bilan yozilganligini, ayrimini kimga atab yozilganini bilish mumkin. Masalan, "1973-yil 20-iyunda chahorshanba kuni qadrdon do'stim No'mon hoji og'am vafotiga bag'ishlab yozilgan marsiya", "bu she'ni farzandlarimdan umid qilib yozdim", "1972-yil yangi yil qasidasi" va hokazo.

Mazkur she'rlarning barchasi aruzda yozilgan bo'lib, 7, 8, 11, 13 va 15 baytdan tashkil topgan, yuqori saviyada yozilgan.

Sharqda pand-nasihat tarzida asar yozish an'ana sifatida keng tarqalgan. "Qutadg'u bilig", "Hibatu-l-haqoyiq", Navoiy asarlari va keyingi davrda yaratilgan asarlar bunga misol. Mushkin she'rlari ichida ham shunday, shu ruhda yozilganlarini uchratamiz:

Ey aziz farzand, nechog'liq qadrdoningdur otang,
Shafqat-u ham marhamatli mehriboningdur otang.

Shoir she'rlarini o'qishda davom etar ekanmiz, keksalik haqida yozgan misralari e'tiboringizni tortadi. Bu mavzuda ajdodlarimizning baytlari, ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning quyidagi misralari beixtiyor yodga keladi:

Agar to'lsa oltmishga kimning yoshi
Halovat yo'qolgay, qish bo'lgay yozi.
Yoki Navoiyda:

Ne qish nishoti manga qoldi, ne xazon, ne bahor,
Bahorima chu xazon qo'ydi yuz, xazonima qish.

She'riyat – go'zallik, she'riyat – qalb armoni, she'riyat – taskin. She'riyat olam va odamzot mushkilotlarining yechimi. She'riyat – bu nido:

Man o'lsam ey farzandlarim, yig'lab sado qilmang,

Tun-u kun yosh to'kib, ham sabr-u toqatni ado qilmang.

Baland ovoz ila har saharlar nolalar tortib,

O'zingiz "ko'k" kiyib, bel bog'labon motamsaro qilmang.

Biz bunday vasiyatni mumtoz adabiyotimiz vakillarining ko'pining ijodida uchratamiz. Jumladan, Ahmad Yassaviy, So'fi Olloyor va boshqalarda.

Demak, ustozlar an'anasiga sodiqlik, ularga ergashish har bir shoirning shiori ekan. Ana shu holatni Mushkin ijodida ham ko'ramiz. Ayniqsa, uning o'z davrining farzandi sifatida yashab turgan tuzumi bilan kelishishi, churq etib nolimaslikni o'zining burchi deb hisoblashi kishini hayratga soladi:

Sovet qonunida, shar'i sharifda, dinda yo'q ishni

Qilib isroflar joningiza javr-u jafo qilmang.

Biling avlodim-u do'stim, bu Mushkin istilosi shul,

Musibat kunlarida dod etib ko'p mojaro qilmang.

Mashhur bir jumla bor: "Muhabbat asli eski mavzu, har bir shoir uni yangi libos bilan bezantiradi". Turkiyzabon biror shoir yo'qki, u Fuzuliy dahosi oldida hayratlanmagan, unga ergashib qalam tebratmagan bo'lsin. Shoir Mushkinning ham Fuzuliy she'riga yozgan muxammasi bor, matlasi shunday:

Mening majnunlig'im sirri biyobon ettigimdandur,

Ko'zlari giryonlig'i ko'nglumni giryon ettigimdandur.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bu to'plam she'rlarining mavzu doirasi keng. Keling, yaxshisi ulardan ayrimlarini to'liq holda sizning hukmingizga havola qilamiz. O'qib bahramand bo'ling.

Muallif haqida, boshqa she'rlarining taqdiri haqida hozircha biror ma'lumotga ega emasmiz. Bolalikdagi xotiralarimdan ma'lum bo'lgani, eshitganim: bu kishi sobiq Ittifoq davrida yashagan, o'z davrining ziyolilaridan bo'lgan. She'rlari, imlo va inshosi madrasa ko'rgan ziyolilardan degan fikrga kelish imkonini beradi. Balki mustabid tuzumining turli tazyiqlaridan qochib, yoki umrining keyingi yillarini matbuot tarqatish bilan o'tkazgandir. Mushkinning na tug'ilgan yili va na vafoti sanasi ma'lum. Farzandlariga yozgan vasiyatnomasida 1974-yil ko'rsatilgan. Har holda vasiyatnoma yozilgandan keyin u kishi uzoq yashamagan. Chunki, odatda vasiyatnoma ma'lum yoshni qoralagandan so'ng yoziladi. Yana she'rlar (bizning qo'limizdagi – **M.Eshmuhamedova**) yozilgan paytda u kishining yoshi kichik bo'lmagan. Afsuski, aniq ma'lumotlar olish mumkin bo'lgan vaqtda biz bu bilan qiziqmaganmiz. Bu ishga qo'l urganimizda esa, bunday imkoniyatimiz yo'q edi. Sa'diy yozadi:

Tishlarim borida go'sht topolmadim,

Go'sht topganimda esa tishlarim yo'q edi.

Umid shuki, bu hali xamir uchidan patir tarzida e'lon qilinayotgan she'rlardan muallif avlodlari xabar topishar. Balki uning qo'lida ajdodlari yozma merosining to'liq varianti saqlanib qolgandir.

Ikkinchi tomondan shunday mulohaza ham yo'q emaski, balki shoir she'rlarining qaysidir qismi chop etilgandir... Nima bo'lganda ham bir ijodkor yozma merosidan bugungi avlodni xabardor qilish, qolaversa, yillar qa'riga singib ketgan bir insonni xotirlash xayrli ishlardandir.

Biz ana shunday nomlari adabiyot olamiga ma'lum va mashhur bo'lmagan ijodkorlarning asarlarini adabiy manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishida izlanishlar olib borib o'rganishimiz va ilmiy jamoatchilikka taqdim etishimiz lozim. Bugungi ziyolilarimiz oldida turgan dolzarb vazifalar quyidagilardan iborat:

1. Mumtoz adabiyotimiz vakillaridan nomlari adabiyot olamida ma'lum va mashhur bo'lmagan ijodkorlarning (bunga Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari ijodi misol bo'la oladi) asarlarini qo'lyozmalardan qidirib topib, ularni mashhur qilish kerak.

2. Bunday ijodkorlarning asarlari o'rin olgan qo'lyozmalar katalogini tuzish lozim. Shundagina ularning ijodiga ilmiy yondosha olamiz.

3. Bu ijodkorlarning tadqiq etilgan qo'lyozmalarini qiyoslab o'rganib, undan keyingina devonlarini nashrga tayyorlab ommaga yetkazish mumkin.

Bizga yaqin davrda yashab o'tgan ijodkorlar ham bor. Ularning avlodlari bilan aloqaga chiqib, ijod namunalari bo'ladimi, arxiv materiallari bo'ladimi o'rganib ommalashtirish lozim. Shundagina biz avlodlar ajdodlar merosini munosib vorislari bo'la olamiz. Va ularning o'z umrlarini bag'ishlab yozgan asarlari – u devonmi, bitta she'rmi asrlar qa'riga singib yo'qolib ketmaydi. O'z o'quvchilariga qaytargan bo'lamiz.

Yuqoridagi izlanish ana shu yo'ldagi bir qadamdir.

USMON AZIM SHE'RIYATIDA METAFORALARNING O'ZIGA XOS IFODA USULLARI

**Shahnoza Jumanova,
dotsent,
Qo'qon universiteti.
Anvar Islamov,
dotsent,
Qo'qon universiteti.**

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she'riyatida metaforalarning namoyon bo'lishi, tabiatdagi har bir bo'lakning she'r tarkibida

poetik vazifa bajarishi uchun mahorat bilan singdirib yuborilganligi, ijodkorning o'ziga xos bo'lgan ma'no ko'chish uslublari haqidagi xulosalar shoirning bir qancha she'rlari tahlili asosida yoritib berilgan.

Аннотация. В статье проявление метафоры в поэзии народного поэта Узбекистана Усмана Азима, умелое поглощение каждого кусочка природы для выполнения поэтической функции в стихотворении, передача уникального для творца смысла, выводы о его стиле выделены на основе анализа нескольких стихотворений поэта.

Annotation. In the article, the manifestation of metaphors in the poetry of the national poet of Uzbekistan Usman Azim, the skillful absorption of every piece of nature to perform a poetic function in the poem, the transfer of meaning unique to the creator. conclusions about his style are highlighted based on the analysis of several poems of the poet.

Kalit so'zlar: Tabiat lirikasi, detal, metafora, peyzaj unsurlari, metamorfoza, an'ana, ramz, obraz, poetik tafsil, poetik ramz

Ключевые слова: Лирика природы, деталь, метафора, элементы ландшафта, метаморфоза, традиция, символ, образ, поэтическая деталь, поэтический символ.

Key words: Nature lyric, detail, metaphor, landscape elements, metamorphosis, tradition, symbol, image, poetic detail, poetic symbol.

Metaforada, odatda voqelik yoki kechinmani badiiy kashf etishda moddiy materialni ruhiy umumlashtirishga, konkret predmet yoxud tushunchalarning mavhum tasavvurga o'tish jarayoni aks etadi. Bu jarayonda shoirning badiiy niyati, tafakkurining miqyosi, estetik baholash darajasi oydinlashadi. Bu holni, ayniqsa, "qor" tushunchasi bilan bog'liq istioraviy talqinlarida ko'rish mumkin. "Yomg'ir haqida ballada", "Sen kelmadim. Qor yog'di", "Qor aralash uvladi shamol", "Derazaning pardasin surib...", "Qorning yog'ishini tasvirlashga uch urinish" kabi she'rlari fikrimizga dalil bo'la oladi.

Har qanday taraqqiyotda o'zaro bog'liqlik, davomiylik bilan bir qatorda an'anaviylik ham mavjud. Adabiy taraqqiyotdagi har bir yangi, ulkan hodisa ham o'tmishdagi eng yaxshi an'analarning ijodiy davom ettirilishi natijasida yuzaga keladi. Adabiyot taraqqiyotida g'oyalar, tiplar va tasvirlar vositalari doirasidagi an'anaviylikni farqlash zarur. Bu uch sohadagi an'anaviylik o'ziga xoslik bilan bir-biridan farqlanib turadi. Agar g'oyalar sohasidagi an'anaviylik, asosan, dunyoqarashi bir-biriga yaqin bo'lgan yozuvchilar ijodida ko'zga tashlansa, tasviriy vositalar borasidagi an'anaviylikni turli g'oyaviy yo'nalishdagi ijodkorlar asarlarida ham uchratish mumkin. Adabiy jarayondagi g'oyaviy an'anaviylik to'g'ridan-to'g'ri muayyan ijtimoiy kuchlar rivojidagi davomiylikni, an'anaviylikni aks ettiradi. G'oyaviy an'anaviylik o'tmishdagi fikrlar va

qarashlarning yangi sharoitga moslangan, o'zgartirilgan, chuqurlashtirilgan hamda to'ldirilgan holda yangicha ifodalanishidir.

Ko'ksimda bir qush bor – uchadi tinmay.

Yuksak-yuksaklarda uchar – ko'rar tush...

Uchadi yarador bo'lganin bilmay,

Uchib ketayotib o'ladi bu qush... [2, 94].

Usmon Azim she'riyati o'xshatishlarga boy. Badiiy nutqda shoir tomonidan hosil qilingan o'xshatishlar poetik matnning badiiy-estetik qimmatini oshiradi. Shoir qo'llagan metaforalarida favqulodda o'xshatishlarni kuzatamiz. Bunda "o'xshatilgan narsa" emas, "o'xshatiladigan narsa" yangilik ekani bilan o'ziga xosdir. Shuningdek, yuqoridagi misollarni umumlashtirib xulosa qiladigan bo'lsak, shoir she'rlaridagi istioralar ko'proq ochiq istioralardir. Yurakning qushga o'xshatilishi yangilik emas.

Usmon Azim she'rlari qay mavzuda bo'lmasin, qay obraz tasvirlanmasin, unda shoirning alamlari, o'kinchlari, eng asosiysi insonning azaliy og'riqlari, abadiy g'ussalari tajjassum topadi. Usmon Azim ijodini o'qir ekanmiz, shoir yaratgan har bir obrazdan zavqlanamiz, tashbehlar qalbimizga hayrat soladi. "Dekabr balladasi" shu fikrimizga misol bo'la oladi.

Shavqat yo'qdir g'ussa ro'zida,

Bo'ldi. Ketdim. Qolmadi sabr.

Tashqarida asfalt ustida

Behush yotar sovuq dekabr. [1, 130].

Lirik qahramonda sabr qolmadi va ko'chaga yo'naldi, shu o'rinda shoir "g'ussa ro'zi" metaforik sifatlashidan foydalanadi, tashqarida asfalt ustida sovuq dekabrning behush yotgani tasvirlanadi. Shoir keyingi bandda o'quvchini hayratga solishda davom etadi:

Namxushgina tumandan yana

Kichraymish bu dunyo qafasi.

Muzladingmi, sharfni ol, mana,

Shamollama, mana, nafasim. [1, 130].

"Namxush tumandan dunyo qafasi kichraygani" – metaforik birikma, bu ham yetmagandek, shoir "nafasi"ning shamollab qolishidan cho'chib, sharf uzatmoqda. "Nafas" orqali "jonlantirish" san'ati yuzaga kelmoqda.

O'rningdan tur, bag'rimga bosay,

Men har holda kabirman, kabir.

Ustingda qor oq choyshab yozar...

Shubha tushdi dilga dekabr. [1, 130].

Shoir taxayyuli shu qadar kengki, dekabrni bag'riga bosmoqchi. O'zini dekabrdan-da kabir (katta) hisoblagan lirik qahramon unga qarata "dilga shubha

tushgani”ni ochiqleydi. Uchinchi satrda esa “dekabr ustida qorning oq choyshab” yozayotgani “jonlantiriladi”, ayni chogʻda qor oq choyshabga mengzalib metafora hosil boʻlmoqda. Lirik qahramon keyingi bandda dekabrga qarata “oʻn besh kunlik umrida nolishga haqqi yoʻqligini” eslatib, moshin tagidan tortib olishga ulgurishini ham bildiradi. Sovuq dekabr va inson orasida yaqinlik paydo boʻla boshlaydi.

Soʻng ustingdan qorni qoqaman,

Silkitaman: “Kerakmasmi jon?”

Yolgʻizmassan – senga akaman.

Tanidingmi? Men – Usmon! Usmon...[1, 130].

Usmon Azim – dekabrning akasi. Bu metaforani tasavvur qilish uchun sheʼrning umumruhini his qilish kerak. Soʻng shoir dekabrga “nasihatlar aytadi”, “bu tumanligʻ zaharli kunda” dilini “tumanlardan forigʻ qiladi”.

Aniq bildim, oʻzgardi taqdir,

Oʻz azmidan toʻxtadi qaror.

Qayga tashlab ketaman, axir,

Bu dunyoda mening ukam bor...[1, 130].

Sheʼr yakunida oʻzgacha qaror bor. Lirik qahramon va shoirning yaxlit ichki qarori. Gʻussalardan bu hayotni tashlab ketib boʻlmaydi, dekabr bu – hayot. Usmon Azim chuqur drammatizm va badiiy vositalar orqali dekabrni bizga odam qilib tasvirlab beradi. Bu holat shoirning badiiy obraz yaratish mahoratiga ham yaqqol dalildir.

Usmon Azimning yana bir individual uslubiga xos xususiyat – bu sheʼrlarida aks etadigan obrazlarning jonsiz buyumlar ekanidir. Shoir ularga odamga xos harakat, oʻy va iztirob yuklaydi. Jumladan, “Avtomobil haqida ballada” sheʼrida avval lirik manzaraga guvoh boʻlamiz, keyin bu manzarada odam emas, avtomobil harakatlana boshlaydi:

Faqat sogʻinch oydin kechada,

Faqat armon-

Ushalmas diydor-

Ajib avto chiqdi koʻchaga-

Muyulishda turdi beqaror. [1, 117].

Keyingi bandda “avtomoshina”ning tasviri chiziladi: “chiroqlari beziyo”, “temirlari eski”, “turishi maʼnoli”. Shoir esa “oynasidan mudroq bosgan kechki yoʻlovchi koʻrinmasligiga, haydovchi yoʻqligiga, hatto chambaragi ham beegaligiga” ajablanadi.

Xuddi tushdan tushganday- yengil,

Yurgan kabi oʻzi ham tushda,

Oʻtgan kabi fojeaga tegib,

G'ildiragi to'rttamas, uchta. [1, 117].

Shoir o'zi taajjublanishi bilan birga o'quvchini hayratga solishda davom etadi. Avtomobil shahar oralab kezadi, biror mashina chiqib qolsa, o'zini chekkaga oladi.

Bir sog'inchli oydindir dunyo,
Chuvalmishdir o'kinchlar rozi.

Ko'chalardan boradi avto –

Turolmasdan sitamli “oh” i. [1, 117].

“O'kinchlarning rozi chuvalgan”, “bir sog'inchli oydin dunyo” metaforasi shoir taxayyulining mahsuli. Keyingi poetik tasvirda avtomobil odamga xos harakatlarda davom etadi: pichirlab duo qiladi, bekatlarni tavof qiladi va holat qabristonga ko'chadi:

Buriladi so'ng qabristonga,
Chaqiradi – keldim! – besabr...

Tosh haykallar yo'qroq tomondan

Tebranganday bo'lar bir qabr. [1, 117].

Keyingi bandlarda shu oydinlashadiki, tasvirlangan qabrda shu avtomobilning egasi yotibdi, u yangi mashina olgach, o'sha bilan yo'lga otlanadi va avtohalokat tufayli olamdan ko'z yumadi. Shoir kutilmagan suhbatni uyushtiradi: avtomobil va uning marhum sohibi suhbatlashadi. Nadomatli suhbatdan so'ng mashina qabristonni tark etadi. Odamzotning siyrati, harakati ko'chirilgan avtomobilga odamzotning fojiali qismati ham tambalangani she'r yakunida o'z tasdig'ini topadi:

Jon-u jismin kesib o'tarkan,
Avtogenning olovli uchi-
Uzmasa ham nigohin ko'kdan,
O'lmoqlikka yetadi kuchi. [1, 117].

She'rda avtomobil orqali sadoqat, vafo tuyg'ulari aks ettirilgani shoirning yuksak mahoratidan darak beradi.

Asl san'atkor aytmoqchi bo'lgan fikrini chiroyli pardalar bilan o'rab, o'quvchini fikrlashga, mushohada qilishga undaydi. Bu tarzda yopiqlikni paydo qilish she'riy matnning badiiyatini oshiradi. Ushbu jarayonda badiiy obrazning ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Vaqt kelar – dunyoning boqchalaridan
Tutunday tarqaydi o'lik xitoblar.
Zamonning yuksak did tokchalaridan
Yiqilib tushadi yolg'on kitoblar. [2,180].

Shoirning tom ma'noda ijtimoiy mavzudagi she'rlaridan biri bo'lgan ushbu she'rda “o'lik xitoblar”, “yuksak did tokchalari”, “yolg'on kitoblar” kabi

metaforalar qoʻllangan. Usmon Azim bir kun kelib odamlar yuksak did sohibi boʻlgan pallada haqiqat yozilmagan kitoblar tokchalardan bir-bir qulashini bashorat qiladi. Oʻlik xitoblar tutun singari yoʻq boʻlib ketadi, dunyoda faqat haqiqat qoladi.

Yillarning oldida aldoqlar xordir!

Mangulik – qalblarda yarq etgan hayot.

Na unvon, na shuhrat, na mansab bordir,

Faqat hayot bordir, ey, Adabiyot! [2, 180].

Jamiyatda urchigan yolgʻonlar, aldovlar hech qachon beiz ketmaydi. Xalqimiz “qingʻir ishning qiyigʻi qirq yilda ham bilinar”, deb bejiz aytmaydi. Usmon Azim ham yillar oldida yolgʻonlarning xorligini, haqiqat esa mangulik boʻlib, qalblarda yarq etgan asl hayot ekaniga ishonadi. U Adabiyotga qarata bu dunyoda unvon ham, shuhrat ham, mansab ham oʻtkinchi ekaninini, faqat hayot borligini, hayot esa yolgʻonlarni mangu asramasligini uqtiradi. Bu daʼvatni shoirning oʻz qalbiga xitobi deb qabul qilsak boʻladi.

Haqiqat shamoli guvlasa shitob,

Toʻzgʻisa, yorilsa maqtov koʻpigi.

Koʻrinar – beshafqat satrlar aro –

Yotgani kimlarning qoni toʻkilib. [2, 180].

Bu bandda shoir tabiat unsurlarini gʻoyaviy-badiiy maqsadini bayon qilishda foydalanadi. “Haqiqat shamoli” metaforasi, “maqtov koʻpigi”ga zidlanadi. Beshafqat satrlar aro kimlarning qoni toʻkilib yotgani maʼlum boʻlishi taʼkidlanadi. Sheʼrning xulosasida esa “vijdon bilan yashash shuncha qiyinmi?”, deya maqsad-u muddaoga koʻchadi.

Xullas, balladalarda shoirning joʻshqin tuygʻulari harakatga tushadi, shoir har bir balladada bitta obrazni jonlantirib, oʻz tuygʻular oqimini, kayfiyatini unga koʻchiradi. U xoh jonsiz predmet boʻlsin, u xoh tabiatning bir kichik boʻlagi boʻlsin, shoir unga yurak berib, harakatga keltiradi. Shu sababli dekabr ham, avtomobil ham, deraza ham metamorfozani boshdan kechirib, ikki qoʻl, ikki oyoqli, ongli, tuygʻuli mavjudotga – insonga evriladi.

Usmon Azim sheʼriyatida tabiat unsurlarini qoʻllash orqali oʻziga ramz va obrazlar kashf etadi. Sheʼriy sanʼatlardan oʻxshatish, jonlantirish, antiteza, sifatlash, takror kabi sheʼriy sanʼatlar faol qoʻllanilgan boʻlib, ular betakror poetik manzaralar hosil qiladi, muhim vosita sifatida sheʼrlarda badiiy-estetik taʼsirchanlikni oshirishga, turli maʼno nozikliklarini ifodalashga xizmat qiladi. Sheʼriyatda bu vositalarni qoʻllash bilan shoir kitobxonni tasvirlanayotgan kishining ichki olamiga olib kiradi, uning kechinmalari, his-tuygʻulari bilan tanishtiradi. Bundan tashqari kitobxonga ruhiy lazzat, orom bagʻishlashni ham nazarda tutadi.

Foydalanılan adabiyotlar ro'yxati:

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: ИПК “Интелвак”, 2001.
2. Дилмурод Куронов. 2018. Назарий қайдлар. – Тошкент: “Akademnashr”.
3. Izzat Sulton . 2005. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”.
4. Quronov D . Mamajonov M, Sheralieva M. 2010. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: “Akademnashr”.
5. Quronov D. Mamajonov M., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: “Akademnashr”, 2010.
6. Фейсенко.Э.Я. Теория литературы. – Москва: “Мир”, 2008.
7. Султонова М. Пейзаж санъати. – Тошкент: “Фан”, 1983.
8. Усмон Азим. Куз. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2001.
9. Усмон Азим. Сайланма. – Тошкент: “Шарқ”, 1995.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİ

Vahabova Səadət İlyar qızı,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Vahabova_s@mail.ru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİ Rezume: Məqalədə XX əsrdə Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, milli şüurun oyanması və formalaşmasında xüsusi mövqeyi olan qüdrətli qələm sahibi, istedadlı publisist, ictimai xadim, pedaqoq və adları çəkilən sahələrin hər birində zəngin irs yaratmış Ömər Faiq Nemanzadənin bədii nəsrinə araşdırılır. Onun hekayələri Azərbaycan bədii nəsrində poetik forma, bədii cəhətdən kamil bir əsər kimi deyil, obrazların fikir yeniliyi, mühiti, əhatəsi, sosial xarakterinin fərqliliyi ilə seçildiyi göstərilərək təhlil olunur. Ömər Faiqin poetik və bədii addımlara “Şərqi-Rus” qəzeti vasitəsi ilə atdığı, kəskin mühərrir qələmi ilə yanaşı baş verən hadisələri, dövrün barışmaz həyat tərzini, yeri gəldikcə yeni düşüncə tərzini bədii şəkildə, poetik nümunələrlə də ictimai proqramını verdiyi konkret əsərlər üzərində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Onun insan –cəmiyyət münasibətlərini birinci dərəcəli problem kimi gördüyü, elmin deyil, elmsizliyin, dinin deyil, dinsizliyin, mövhumatın, ən başlıcası despotizmin məhv etdiyi insan toplumunu diqqət hədəfinə aldığı müəyyənləşdirilmişdir. İctimai ədalətə nail olmaq, həyatı yaxşılaşdırmaq üsulunu isə elm və təhsildə, hürr olan ədəbiyyatda, despotizmə və əcnəbi zülmə qarşı çıxmaqda, demokratiya və bərabərlik idealları uğrunda mübarizədə gördüyü təhlil

olunmuşdur. Ədibin yaradıcılığında milli-etnik mental demokratik mövqedən şərh edilərək milli tərəqqi, qadın azadlığı kimi məsələlər millətin mənəvi dirçəlişi uğrunda mübarizə kimi şərh olunur. Dini ehkamlar, ictimai quruluşun ətalət basmış mənzərəsini bütün müsəlman Şərfinə aid edildiyi, dini fanatizmə qarşı mübarizə məsələsi vurğulanmışdır.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА ОМАРА ФАИГА НЕМАНЗАДЕ

Резюме: В статье рассматривается художественная проза Омара Фаига Неманзаде – известного писателя, талантливого публициста, общественного деятеля, просветителя, занявшего особую роль в национальном возрождении азербайджанского народа, пробуждении и формировании национального самосознания в XX веке. Его рассказы анализируются не как художественно совершенное произведение, а как различие идей, среды, масштаба и социального характера образов в азербайджанской прозе. Поэтические и художественные произведения Омара Фаига осуществлялись через газету «Шарги-Русь», он занимался исследованием конкретных произведений, в которых своим острым редакторским пером он передал события, непримиримый быт того времени, новый образ мышления в художественной форме и в художественной форме. Установлено, что он рассматривает отношения человека и общества как первостепенную проблему и акцентирует внимание на человеческом обществе, разрушенной суевериями и, самое главное, деспотизмом. Проанализировано, что путь к достижению социальной справедливости и улучшению жизни он видел в науке и образовании, в свободной литературе, противодействии деспотизму и иностранному угнетению, борьбе за идеалы демократии и равенства. В творчестве писателя такие вопросы, как национальный прогресс и свобода женщин трактуются с национально-этнических ментально-демократических позиций как борьба за нравственное возрождение нации. Подчеркивается вопрос религиозных догматов, борьбы с религиозным фанатизмом, поскольку всему мусульманскому Востоку приписывалась картина инерции общественного строя.

FICTION BY OMAR FAIG NEMANZADEH Summary: The article examines the fiction of Omar Faig Nemanzadeh, a famous writer, talented publicist, public figure, educator, who played a special role in the national revival of the Azerbaijani people, the awakening and formation of national self-awareness in the twentieth century. His stories are analyzed not as an artistically perfect work, but as a difference in ideas, environment, scale and social character of images in Azerbaijani prose. Omar Faig's poetic and artistic works were carried out through the newspaper «Shargi-Rus», he was engaged in the study of specific works in which, with his sharp editorial pen, he conveyed the events, the irreconcilable way

of life of that time, a new way of thinking in artistic form and in artistic form. It is established that he views the relationship between man and society as a primary problem and focuses on human society, destroyed by superstition and, most importantly, despotism. It is analyzed that he saw the path to achieving social justice and improving life in science and education, in free literature, opposition to despotism and foreign oppression, and the struggle for the ideals of democracy and equality. In the writer's work, issues such as national progress and women's freedom are interpreted from national-ethnic mental-democratic positions as a struggle for the moral revival of the nation. Emphasizing the issue of religious dogmas, the fight against religious fanaticism, since a picture of inertia of the social system was attributed to the entire Muslim East.

Açar sözlər: Ömər Faiq, bədii nəsr, “Şərqi –Rus”, qadın azadlığı, maarif, tərəqqi

Ключевые слова: Омар Фаиг, художественная проза, «Шарги-Русь», свобода женщин, образование, прогресс.

Key words: Omar Faig, fiction, “Shargi-Rus”, women's freedom, education, progress.

Ömər Faiq bədii yaradıcılıqla da məşğul olaraq ilk poetik əsərini məhz “Şərqi-Rus” qəzetində çap etdirmişdir. Onun mətbuatda ilk dərc etdirdiyi əsər “Günah kimdə?” sərlövhəli hekayədir. Daxilən qəmli notlara köklənmiş qadın azadlığı publisistikasında olduğu kimi bu hekayədə də aparıcı mövzudur. Hekayədə təsvir olunan Xədicənin timsalında haqq mövcuddur, amma səssizdir, cəmiyyət münasibətində tamamilə itmiş və minlərlə Xədicələri “ictimai yaralarımızın ən qorxulu və ən zərərli olan qadın əsarətinə” doğu sürükləyir. Ailəsinin onu sevgilisi İsmayıldan ayıraraq sevmədiyi dövlətli bir adama vermək qərarına Xədicə heç bir müqavimət göstərə bilmir. İtaət isə onu gənc yaşlarında azara mübtəla edərək ömrünə son qoyur. Yeganə övladının ölümündən sonra ata-ananın əməllərinin nəticəsi, peşmançılıq “baş-gözlərini” döyüb ağlamaqla ifadə olunur.

“İqbal” qəzetinin 1912-ci il iyun-avqust aylarının 10-cu nömrəsində “Faiq” imzası ilə dərc olunan “Həmiyyətli bir cavan” adlı hekayə onun nəşr olunan ikinci hekayəsi hesab oluna bilər. Baş verən hadisələrin İstanbul və Qafqazda cərəyan etdiyini göstərən hekayə sonuncu hissədə “məbədi var” sözləri ilə nöqtə qoyulsada çapı yarımçıq qalmışdır.

Əsər məktəb müdavimlərindən Sadıq bəylə Əhməd bəy arasında olan mükəllimə fonunda cərəyan edərək mühiti, əhatəsi, sosial xarakter, ictimai-siyasi mahiyyəti ilə tanıdığı gerçəkliyə ayıq yanaşan qəhrəmanların düşüncəsi ilə oxucunun diqqətini yaşadığı həyata yönləndirir. On illik dostluqları olan bu gənclər xalqı cəhalətdən qurtarmaq üçün mübarizə ruhunda yaşayırlar ki, bu mübarizə ruhu Ömər Faiqın yaradıcılıq kredisidir. “Övladi-vətəni” cəhalətdən qurtarmaq üçün

əsr qəhrəmanlarından Əhməd bəy bu yolda bütün əzablara sinə gərməyə, öz səxsi səadətindən belə əl çəkməyə hazırdır. Bunun səbəbidir ki, sevdiyi Fəridə ilə arasındakı pak sevgini xalqı üçün edəcəyi xoş əməllər əsqinə uzaq tutur. Burada həqiqət fəlsəfi məzmunu, sosial mahiyyət daşıyıcısı kimi əhəmiyyətlidir. Fəridə “dəniləcək dərəcədə əxlaqi-hüsn sahibi, görənləri məftun və heyran edəcək” qədər gözəlliyi ilə yanaşı “qızın ailəsinin olduqca zəngin, sərvətli” olması belə Əhmədin Vətən sevgisinin önünə keçə bilmir.

Hekayədə Sadıq bəy qarşılıqlı məhəbbəti alqışlayaraq dostundan fərqli düşüncə ilə, “əlinə az bir miqdar sərvət keçsə bu milləti məzlumənin tərəqqi və taleyi üçün nələr yapmaz?” fikrini qabardır. Fikir ziddiyyətində haçalanma, iki dostun fərqli mövqeyi eyni amal uğrunda birləşir ki, bu da vətən, onun gələcəyi və tərəqqisidir.

Ədib Əhməd bəyin arzularını daxili monoloqlar üzərində quraraq mühitlə gənclərin sevgisi arasındakı konfliktə əsərdə romantik bir pafosla əks etdirir. Vətən və sevgili qarşılaşdırılması əslində milli mühit üçün ekzotik səciyyəli olaraq iki sevdə arasında çırpınan gəncin, öz həyat və düşüncə tərzinin təsdiqini axtaran əxlaqın, mənəviyyatın, duyğu və düşüncələrinin təqdimidir: “Ya rəbb!... Şu müqəddəs, müəzziz vətənin bəlayi-əşqinə giriftar olduğum yetmirdimi ki, bir də şu eşqi-həqiqinin üzərinə sevdəyi-məcəziyə düşər olum?”

Ömər Faiq bütün yaradıcılığı boyu arzusunda olduğu qadın azadlığının, onların maarif və tərəqqisinin vacibliyini əsərin qadın qəhrəmanlarından olan Fəridənin timsalında ümumiləşdirir. Bu obraz elmə, maarifə önəm verərək, Xədicə kimi cəhalət qurbanı yolunu seçmir, milli həyatda “özünü-müdafiə instinkti” gücləndirərək millətin cəhalət girdabında boğulmasının səbəbini qadınların geriliyində, ümumən savadsızlıqda görür: “Şərqlilərin əsli-hazirədə miləli-sairəyə nisbətən bu dərəcə tədənni və tənəzzül etmələrinin ən birinci səbəbi araşdırılacaq olursa, biz qadınların muzayeyi-aliyeyi-insaniyyədən büsbütün məhrum qaldığımızdan olması anlaşılır.”

“Ömər Faiq əsrin əvvəllərində qadın azadlığı və “bizə hansı elmlər lazımdır” məsələləri ətrafındakı cəsarətli və ardıcıl çıxışları, maarifçi dünyagörüşü ilə əksər molla-nəsrəddinçilərdən irəli getmişdir.” (2.266) O, elmin, maarifin inkisafını, xalqı, demokratik dünyəvi mədəniyyətin təbliği ilə yeni dövrün xarakterini, təsəvvürləri qadın qəhrəmanı üzərində quraraq qadın azadlığı və hüquq bərabərliyini Fəridənin dili ilə təbliğ edir. Onun qadın qəhrəmanı ictimai borcunu vətəndaş olaraq başa düşür, özünü kişilərlə bərabər tutur, “Sizdən heç bir fərqimiz olmayan biz qadınlar da bu vəzifə ilə müzəffəriz”, deyir. Fəridə xalqı cəhalətdən qurtarmaq üçün tərəqqi yolunda çalışmanın vacibliyindən sevgilisi ilə həmfikir olaraq ona qarşı diqqətin azlığını mənfi qiymətləndirmir. “..Azərbaycan ədəbiyyatında Fəridə kimi qəhrəman qadın obrazının yaradılmasına mütərəqqi hadisə kimi baxmaq lazımdır. Çünki

özünün ictimai borcunu, vətəndaşlıq ləyaqətini başa düşən, xarakter və əqidə möhkəmliyini inadla həyata keçirməyə çalışan Azərbaycan qadınının bədii obrazının yaranması bizim son dövr ədəbiyyatımızda az təsadüf olunan hadisə idi". (3.183) Ömər Faiq yaradıcılığında qəliz və ağır dil ilə yazılan bir hekayə kimi diqqəti çəkən bu yarımçıq əsər bədii nəsrimizdə bədii forma cəhətdən kamil bir hekayə kimi yox, obrazların fikir yeniliyi, mühiti, əhatəsi, sosial xarakterinin fərqliliyi ilə diqqətə layiqdir.

1916-cı ildə "Açıq söz" qəzetinin 11 may tarixli nəşrində "Ömər Faiq" imzası ilə dərc olunan "Gülsüm" hekayəsində də elmsizlik, "batil və cahiliyanə etiqadlar" həqiqəti olduğu kimi insanlara təqdim etməməyin ən böyük maneəsi kimi əks olunur. Ömər Faiq hələ "Şərqi-Rus" qəzetinin 20 iyun 1904-cü il tarixli nömrəsində özünün felyeton adlandırdığı "Qəbirdən xortlaya adam" başlıqlı yazısında "litargi" adlanan xəstəlikdən söhbət açaraq bu xəstəliyin Qərb və Şərq həyat tərzləri arasında yanaşma müxtəlifliyini təqdim edir. Elm və elmsizliyi, dövrün gerçəkliyini regionda - Qərblə Şərqi üz-üzə gətirərək müqayisəli bir fonda qurur: "İnsan Avropada "Litargi", bizim bəzi yerlərdə qan tutma və s. adlarla adlanan naxoşluğa tutular, günlərcə, həftələrcə tərpənməz... İşdə bu kimi zavallılar bir çox yerlərdə hətta Paris kimi Avropanın mərkəz olan yerərdə ölmüş zənn edilərək basdırılar, məzara qoyular. Lakin avropalılar axır vaxtlarda bu naxoşluğa çox gözəl öyrənmişlərdir. Bununla bərabər yenə ehtiyatla bəzi ölümləri bir qəç gün məxsusi yerərdə saxlayırlar. Qəbrə qoyulduqdan sonra da üstünə həftələrcə növbətçi, qaravul qoyurlar. Bizlərdə isə o kimi biçarələr özləri qəbirlərdən çıxıb bilsələr belə vurulub öldürülürlər. Yaxud meşələrə sürülürlər! Nə yaman adət, nə küflü cəhalət!" (1.63) Özlərinin ölmədiklərini naxoşluğa tutulduqlarını elmsizlikdən anlama bilməmələri "xortlayan damğası ilə bu zavallıların yaxın əqrəbə deyil, ən sevdiyi övladları "babasının günahı, pisliyi çoxmuş ki, qəbidən xortlamış" tənəsini eşitməmək üçün vurub öldürdüyünü Ömər Faiq təəssüflü hal kimi milli tənəkkürdən çıxış edir. Felyetonun davamı kimi bu hekayədə də o, cəhalət qurbanı olmuş Gülsümü, bu gənc və gözəl qızın vaxtsız və müəmmalı ölümündən, övlad itkisindən sonra dəli olub çöllərə düşən dərddli ananın qulağına dəyən səslərdən, "Gülsüm xortlamış" bağırıqları ilə faciəsindən bəhs edir. "Kim deyirdi ki, bu qız böylə əmədəndən (qəflətən) öz əcəli ilə ölür. Bax, sən bəklə! Gülsüm öz əcəli ilə ölməmişdir. Onu ya Pəri çarımış, ya cin vurmuş olmalıdır." (1.257) Burada müəllif əsas diqqətini hadisənin mahiyyətindəki ziddiyyətə yönləndirərək cahillik və geriliyə istehzal, tənqidi münasibəti ifşa hədəfinə çevirir, fikir zəminini maarifçi düşüncədə əks etdirməklə publisistikadan bədii nəsrə doğru təkamül edir. Digər hekayələrindən poetik quruluş baxımından fərqlənən "Gülsüm" əsəri bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, bədii lövhə, portretin ustalıqla qələmə alınması ilə seçilir.

Ömər Faiqin “Ümidvar” imzası ilə “Zəhmətkeşlərin gözü” jurnalının 1920-ci il 3 iyul tarixli nömrəsində nəşr olunan “Həsən əminin şikayəti” hekayəsi də ədibin konkret müşahidələri, tarixi faktlar nəticəsində yazılaraq dünənün və bu günün təzadları milli həyat və milli təşəkkülün qanunauyğunluğu içərisində dünənə etiraz kimi motivlənir. Hekayə mart ayının ilk günlərində Həsən əmnini oğlu Azadın öküz arabası ilə Xaldandan Yevlağa kirə gətirməsi ilə başlayır. Azad Yevlaxda qalsa pristav kazaklarının, yola çıxsa qaçaqaların onu soyacaqları fikirlərinin arasında qalsa da təsadüfən qaçaqlara rast gələ bilməyəcəyi düşüncəsi ilə yola çıxmağa qərar verir. “Araba dolaşığı keçidin tam ortasına çatmışdı ki, birdən eşidilən “Dayan, tərپənmə” səsi Azadı dinməz-söyləməz dayandırdı.” (1.279) Quldurlar tərəfindən öküzləri, pulları alınaraq özü isə ölümcül yaralanan Azadı ertəsi gün yoldan keçənlər qoca ata-anası, körpə balalarına çatdırırlar. Ömər Faiq bədii sutrukturun mərkəzində yenə problematikanın əsası kimi maarifi və elmi vurğulayır: “Həsən əmi kənddəki qoca dəlləyi çağırırdı ki, Azadın dışarı çıxan bağırsağını qarnına qoysun. Dəllək gəldi, çirkli və uzun dırnaqları ilə bağırsağı yerləşdirməyə çalışdı, lakin yaralının incidib zarılatmaqdan özgə bir zədə yaramadı” (1.280) Bu əhvalatı eşidən və o gecə kənddə qonaq olan hörmətli bir müəllim, Həsən əmidən həkim gətirməsə oğlunun tələf olacağını “öz dili ilə başa salması” Azadı ölmün pəncəsindən xilas edir. Hekayədə ziddiyyətlərsə bundan sonra başlayır. Azad onu bu hala salanın qonşu kənddəki Qara olduğunu bilərək yüzbaşıya şikayət edir. Rəsmi qaydada protokol yazılıb, zərər çəkənin işinin həll olunacağına söz verilsədə heç bir dəyişiklik olmur. Şikayət ünvanları mərtəbə-mərtəbə artır. Yüzbaşidan sonra pristava üz tutan Həsən əmi “duyur ki, yüzbaşı da, pristav da Qara ilə əlbirdir.” “Ümidi kəsilən Həsən əmi Gəncə qubernatorunun özünə şikayətə gedir,” “qubernator onu uzun dinləməyib ərizə ilə müraciət etmə” əmri ilə çölə çıxartdırır. Azərbaycanca bilməyən qubernatora “üç yüz manatlıq rusca bir ərizə” (1.280) yazdıran Həsən əmi C. Məmmədquluzadə nəsrinin gözəl nümunəsi olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Məhəmməd Həsən əmi surəti ilə eyniləşir. Burada haqsızlıq təkcə xarici aləm, xarici faktor rolunu oynamır, insanların həyatını məhv edən, pillə-pillə yüzbaşı, pristav, qubernator, (katda, qazı, qlava) bir-birinə bağlayan, cəm edən, özbaşınalıq, şəxsi mənafe və zorakılıqdır.

Bu işlə bağlı Xaldana xüsusi müfəttiş göndəriləcəyini səbirsizliklə gözləyən Həsən əminin ümitsizliyi müffəttişin gələn günün səhəri pristav və yerli bəylərlə ova çıxması kimi, (gündə təşkil olunan qonaqlıqlar, onun üçün kəndlilərdən yığılan sovqatlar fonunda) milli həyatın daxili ictimai qurumu, kəndli-bəy münasibətinin tarixi məzmununun bədii tədqiq predmeti kimi əks olunur. Qoluzorlarla əlbir olan quldur Qara müşkülünü məhz dövlət qulluqçularının əli ilə yoluna qoyaraq, şikayət etdiyi üçün oğlunu öldürüb, gəlinini qaçıracığı (bu cür kəskin, axıra qədər güzəştə

“insaf-vicdan fəllsəfəsi”) xəbərinin yollaması düşdüyü vəziyyətə müqavimət yolu tutan “arxasızın”, Həsən əminin üsyanını, kəndli demokratizmini daxili və xarici kontekstlər fonunda məhv edir. O, “bununla təsəlli bulurdu ki, bu dərd və qüssədə, bu od və əzabda yanan oralarda tək özü deyildi. Hökumətin zəifliyindən, polisindən, quldurların, qaçaqların zülmündən cana doymuş yüzlərcə Həsən əmilər həyat sürüklüyürlərdi”(1.282)

Göründüyü kimi Ömər Faiq mühərrir qələmi ilə yanaşı baş verən hadisələri, barışmaz həyat tərzini yeri gəldikcə yeni fikrin bədii şəkildə poetik nümunələrlə də ictimai proqramını vermişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1992
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, "Əcəmi" Nəşriyyatı - Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan-2009
3. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə, Bakı, Gənclik, 1992

MATNAZAR ABDULHAKIM ESSELARI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Hulkar G'ayıpova,
filologiya fanları bo'yicha falsafa doktori, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada shoir Matnazar Abdulhakim publitsistikasında esselarning o'рни, o'ziga xos xususiyatlari, mavzu jihatdan tasnifi masalalari konkret misollar asosida tahlil etilgan.

Annotatsiya. V state na osnove analiza konkretnyx primerov osveshayutsya mesto, spetsificheskie osobennosti, tematicheskaya klassifikatsiya janra esse v publitsistike poeta Matnazar Abdulhakima.

Annotation. In this article, analysing concrete example, are shown the role, specific features, theme classification of political essays of Matnazara Abdulhakim.

Tayanch so'zlar: publitsistika, janr, esse, mavzu, ijtimoiy-estetik tafakkur, mahorat, essenavis pozitsiyasi.

Ключевые слова: публицистика, жанр, эссе, тема, социально-эстетическая мысль, новаторство, позиция в эссе.

Key words: publicity, janre, essay, theme, social-esthetic mind, ability, the position of essayist.

Badiiy tafakkurning shunday namoyandalari borki, ular ijodning turli janrlarida samarali izlanib, boy meros va o'zlaridan ezgu nom qoldirganlar, elga tanilganlar. Bunday iste'dodlardan biri o'tgan asrning oxiri va XX asr boshidagi

o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rin tutgan Matnazar Abdulhakim edi (1948-2010). 62 yillik umrining 35 yilini ko'p qirrali ijodga bag'ishlagan bu talant sohibi merosining asosiy qismi hozirgacha chop etilgan 20 kitobiga jamlangan, bir qismi esa muallif arxivida muhlislari bisotida saqlanmoqda. Matnazar Abdulhakimning rang-barang va mahsuldor merosi namunalarini janr va mavzu jihatdan quyidagicha guruhlash mumkin: 1) Badiiy poetik asarlar (original va tarjima she'riyat); 2) ilmiy asarlar (tadqiqot-maqolalar); 3) badiiy publitsistik asarlar (esse, suhbat, adabiy-tanqidiy maqola, adabiy o'ylar)

Shuni alohida ta'kidlash joizki, shoir qoldirgan bu qamrovli meros, adabiy-ilmiy jamoatchilik tomonidan noyob qadriyat sifatida e'tirof etilgan bo'lsa ham adabiyotshunoslikda hanuzgacha o'rganilmagan. Xususan, muallif badiiy-publitsistikasi, falsafiy – estetik qarashlari e'tibordan chetda qolib kelmoqda. Vaholanki, shoirning bu sohadagi mahorati, mazmundor adabiy – publitsistik mushohadalari bu ijodkor tafakkurining yangi qirralarini namoyon etadi. Muallifning essenavis sifatida shakllanishi ijodiy izlanishlarining umumiy tadriji bilan bog'liq bo'lib, asosan istiqlool davriga to'g'ri keladi. Bu tasodifiy emas. Binobarin, bu davrda ijtimoiy – ma'naviy hayotdagi yangilanish, fikr va ijod erkinligi kabi o'zgarishlarga loqayd bo'lmagan va bu masalalarga munosabat bildirish zaruratini anlagan shoir hozirjavob, tezkor janr esega murojaat etdi. Ikkinchidan, esega xos fikr subektivligi, lirik ohang va badiiylik kabi xususiyatlar qalban shoir bo'lgan ijodkor uslubiga yaqin edi.

To'g'ri, esse nazariyasi xususidagi bahs, turlicha qarashlar bugun ham davom etmoqda. Ammo uning janr tabiatiga, xos xususiyatlarini belgilovchi yetakchi omillar asosan aniqlangan. Adabiyotshunos V. Xalizev e'tiroficha “esse sinkretik (qorishiq) tabiatga ega bo'lib, badiiylik publitsistik va falsafiy mushohada bilan birikib keladi” (1.s. 318). Bundan tashqari esega oid nazariy fikrlar prof. N.Rahimjonov tadqiqotlarida, shuningdek, adabiyotshunoslardan M.Qo'chqorova, S.Qurbonovalarning nomzodlik, Sh.Ahmedovaning doktorlik dissertatsiyalarida esse mohiyati, uning adabiy tanqid va badiiy publitsistika tarkibidagi o'rni batafsil tadqiq etilgan, muayyan xulosalar chiqarilgan. Ularda essening falsafiy - estetik, tarixiy-biografik, badiiy-publitsistik, ilmiy-ommabop xarakteri qayd etilib, umumiy xulosa “Esse adabiy janr sifatida muallifning shaxsiy mulohaza va taassurotlari asosiga qurilgan, erkin kompozitsiyali, kitobxon bilan erkin suhbatga asoslangan nasriy ijod namunasidir” [2;22] degan fikrda mujassamlanadi. M.Abdulhakim esselari ushbu janrning ana shu o'zak tamoyillariga muvofiqligi bilan ajralib turadi. Ular mavzu jihatdan uch yo'nalishga mansubdir:

1) Ijtimoiy-siyosiy (“Faqat non deb yashamas inson”, “Chavandoz ruh”, “Ellik birinchi mo'jiza”); 2)Falsafiy-ma'naviy (“Ezgulik falsafasi”, “Ildizini sog'ingan gul”, “Abadiyat arafasi”); 3) Xotiraviy estetik (“Mangulik jamoli”,

“Yettinchi ziyorat”, “Arjumand so‘z”); “Mangulik jamoli”, “Ko‘prik”, “Tafakkur chorrahalarida” kitoblarida, “Xalq so‘zi”, “Hayot”, “Ma‘rifat” respublika gazetalarida bosilgan bu esselar muallifning nasriy ijoddagi teran salohiyati ifodasidir. Muhimi shundaki, esselarda publitsist - shoir shaxsi ijtimoiy voqelikning faol kuzatuvchisi va tadqiqotchisi, falsafiy intellektual va obrazli tafakkur sohibi, ezgu insoniy qadriyatlarning tolmas targ‘ibotchisi sifatida ko‘rinadi.

O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov Matnazar Abdulhakim haqida “Matnazar bilan ko‘rishgach, keyingi ko‘p suhbatlar davomida uning chindan ham donishmand, o‘ta halol, to‘g‘ri so‘z, bag‘ri keng, ayni chog‘da nihoyatda nozik fikrlaydigan inson ekanini bildim”, – deb yozgan edi: (A.Oripov. “Teran ijod”. “Gurung” gazetasi. Urganch 2011.24 sentabr). O‘zbekiston xalq shoirining bu yuksak bahosi Matnazar Abdulhakimning ijodkor sifatidagi shaxsiga ham tegishlidir.

M.Abdulhakim o‘zining ijtimoiy-siyosiy mavzudagi esselarida hayot hodisalari va jamiyatning inson shaxsiyati bilan aloqasi mohiyatini anglashda zakiy fikrlovchi, bilimdon, ijodkor qiyofasida gavdalanadi. Bunga uning yangi Konstitutsiyamiz, Xotira va qadrlash kuni hamda boshqa muhim tarixiy sanalar munosabati bilan yozilgan esselari dalil bo‘la oladi. “Faqat non deb yashamas inson” sarlavhali essesda halol mehnat bilan topilgan boylik haqida mulohaza yuritir ekan, “mulk, boylik faqat tirikchilik o‘tkazish uchun emas, balki inson degan sharaflı unvonga munosib hayot kechirish uchundir” degan fikrni ta’kidlab, o‘z boyligi bilan Husayn Bayqaro Navoiyga emas, balki Navoiy Husayn Bayqaroga homiylik qilganini qayd etadi. Asosiy subyektiv fikr esa “Hozirgi Konstitutsiyamiz boy bo‘luvchining o‘ziga xos bir “Axloq kodeksi”dir” degan aforistik jumlada yakuniy xulosa vazifasini o‘taydi (“Xalq so‘zi”. 2002-yil. 18-yanvar).

“Chavandoz ruh” essesi hajman salmoqli bo‘lib, ushbu janrning asosiy xususiyatlarini to‘laqonli aks ettirgani bilan xarakterlanadi. Uning strukturasi mazmun -ijtimoiy-siyosiy, ifoda-badiiy-psixologik, uslub-izchil analitik ekanligi yorqin ko‘rinadi va esseistik tafakkurning ma‘lum ma’noda **mental** (aqliy va ruhiy bilish) xususiyati oydinlashadi. Esse **urush** va **tinchlik** mavzusida yozilgan. Unda muallifning ilg‘or dunyoqarashi, ezgu maqsadi, o‘ziga xos sinchkov nigohi, yuksak poetik idroki va zalvorli falsafiy mushohadalari to‘la namoyon bo‘ladi. Muallif “Urush”, “Jang”, “Tinchlik” tushunchalari zaminidagi oshkora va pinhona ma’nolar mohiyatini aniqlar ekan, Tinchlikni “insoniyatning onasi” deb ataydi. Ikkinchi jahon urushini shunchaki esga olib qolmaydi, balki uning daxshatli oqibatlari misolida yovuzlikni qoralab, insonning yengilmas iroda yo‘nalishini ulug‘laydi, ogohlik va xushyorlikka da’vat ruhiga alohida urg‘u beradi. Publitsist

e'tiroficha, hayot-kurashlar maydoni, urushlarda otilgan va otilayotgan o'qlar aslida bizning "xotiramizni halok qilish uchun uzilayotir. Bu o'qdan saqlanadigan bitta mustahkam himoya bor. U ham bo'lsa unutmazlik qalqonidir, xotira sovutidir" ("Hayot", 2006-yil 11-may).

Essedagi barcha fikr - mulohazalar **"Urush-dard, – Tinchlik-davodir"** purhikmat iboraning mohiyatini ifodalashga qaratilgan. Mantiqan zid bu tushunchalar munosabatida abadiy hayot tarzi akslanar ekan, "inson zakovati" ana shu dardni da'volovchi hakimdir. Bu jarayon jang shaklida davom etaveradi. Zero, muallifning "Janglar jang emas, yaxshilarni yod etish jang. Bu jangda mag'lublar bo'lmaydi, faqat g'oliblar bo'ladi, o'qlar otilmaydi va ezgulik saltanatida har bir munosib xotirlash odamlarning bir-biriga armug'on etayotgan toj-u taxtlaridir", degan aqidasi majoziy-falsafiylik ustuvor.

"Ezgulik falsafasi" essesi M.Abdulhakimning bu janrdagi iste'dodini yanada keng namoyon yetgan asardir. U nisbatan ko'lamdorligi va muhim mavzuga bag'ishlangani bilan emas, mazmun, shakl va ifodaning o'ziga xos uyg'unligi bilan ham maroqlidir. Binobarin, essening asosiy farqli jihatlari quyidagi holatlarda ko'rinadi: 1) unda falsafiy-ma'naviy mavzu yetakchi bo'lgan holda qisman adabiy-fantastik va axloqiy-didaktik motivlar ham uchraydi; 2) matn bayoni ayrim o'rinlarda II va III shaxslarga mansub bo'lsa ham, barcha fikr va kechinmalar muallif "meni"ga tegishlidir; 3) esse talqinida poetik ohang, lirik moyillik, she'riy satrlar va obrazli ifodalar nisbatan kengroq qo'llanilgan.

Esse inson va uning yaxshi amallarini ulug'lash g'oyasi asosiga qurilgan bo'lib, **"mehr", "ko'ngil", "do'stlik"** tushunchalari tayanch atributlar vazifasini bajaradi. Muallif har birining mohiyatini chuqur his qilgan holda ulardan falsafiy ma'no topadi, originallikka intiladi. Navoiy, Pahlavon Mahmud, Ogahiy baytlaridagi fikrlarni davom ettirishga va o'zi esa bugungi zamondoshlar ma'naviyatini boyitishga yerishadi. Chunonchi, esse matni boshidayoq **"quyosh bu-mehr", "oy bu – muruvvat"** degan xalqona iboralar keltiriladi. Bu ramziylik essenini ijtimoiy-falsafiy mazmunini ta'sirli, emosional ifodalashga xizmat qiladi. Muallif "mehr" so'zining lug'aviy ma'nosi "quyosh" ekanligini qayd qilar ekan, undan o'zining subyektiv, ibratli qarashlarida vosita sifatida foydalanadi. U yozadi: "Mehribonlik bu – quyoshni ravo ko'rmoq demakdir. Quyosh har birimizdadir. Bu quyosh-ko'nglimizdadir. Keling, bir-birimizga quyoshni ravo ko'rish umidida bo'laylik"... "Na aytadi, na qaytadi" falsafasini unuting. Quyoshga biz ne yaxshilik qilayapmiz? Hech qanday! U esa bizga hayot baxsh etib turibdi" (3.109-110b.). Bu o'rinda quyoshni ko'ngil ham ekanligi uning

ma'no

doirasini kengaytirgan ohorli fikrdir.

Muhimi shundaki, essenavis o‘z qarashlarini “roviy” emas, balki donishmand kuzatuvchi sifatida dono, ma’nodor, umumlashma kuyma fikrlar bilan teranlashtiradi.

Masalan, “Hamma yo‘llar faqat bir manzilga – odamlarning ko‘ngliga eltadi”, “Baxt qushi odatda ohista qo‘nadi, kaltak esa qattiq tushadi”, “Ezgu ishlarni bajarayotib, asosan bir vazifani ado etamiz: odamlarning ko‘nglini topamiz”, “insonning ko‘ngli uning sha’nidadir” va boshqalar.

“Mangulik jamoli” va “Yettinchi ziyorat” esselari xotiraviy xarakterga ega. Ular M.Abdulhakimning mashhur hofiz, O‘zbekiston xalq artisti Otajon Xudoyshukurov (1944-2004) bilan bog‘liq xotiralari, muloqotlari negizida paydo bo‘lib, muallifning san’atkor shaxsi, ma’naviy olami, xususan, qo‘shiqchilik san’ati kabi masalalar haqidagi estetik qarashlarini aks ettiradi. Qo‘shiq va hofiz. Bu tushunchalar yaxlit birlik sifatida qo‘shiqning “balandparvoz ruh” ekanligi, uning jondan uzoq yashashi ta’kidlanadi va “inson umri sarhadli, qo‘shiq umri poyindorligi” (Erkin Vohidov) oid hikmatli fikr yanada boyitiladi.

Matnazar Abdulhakimning ayrim esselari xususidagi kuzatishlarimiz bir fikrni ta’kidlashga asos beradi. Essega xos ba’zi unsurlarning sof badiiy asarlar va adabiy-tanqidiy holda optimatik maqolalar tarkibida “nishona” ko‘rsatishi, qisqacha aytganda “universallik” xususiyatlari janrning tub, turg‘un belgisini o‘zgartira olmaydi. Zero, bu belgi falsafiy-publitsistik fikrni badiiylik qobig‘ida erkin ifodalashdir. Matnazar Abdulhakim essenavisligini ushbu tamoyillar asosida atroflicha o‘rganish turli mavzularga mansub esselaridagi tasvir va ifoda imkoniyatlari, tipologik va farqli xususiyatlar, shaxs konsepsiyasiga yondashuvda muallif pozitsiyasi, mahorat, badiiylik mezonlari, sinkretik talqinda individual uslubning o‘rni kabi dolzarb muammolarni chuqur tadqiq etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Хализев В. Теория литературы. М. Высшая школа. 1999. с. 318.
2. Qo‘chqorova M. Badiiy so‘z va ruhiyat manzaralari. Monografiya. Toshkent. “Muharrir” nashriyoti. 2011. 228 B.
3. Matnazar Abdulhakim. Ko‘prik. Asarlar to‘plami. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2009.

ERKIN SAMANDARNING STILIZATSION FOLKLORIZMLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Sarvar Atajanov,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Erkin Samandarning lirikasida, nasriy asarlarida xalq og'zaki ijodiga xos usullar va obrazlarga xos xususiyatlardan stilizatsiya usuli orqali mohirona foydalanishi haqida so'z boradi.

Аннотация. В данной статье речь пойдет об умелом использовании Эркином Самандаром в лирике, прозаических произведениях приемов, свойственных народному устному творчеству, и характерных для образов методом стилизации.

Annotation. This article talks about Erkin Samandar's skillful use of folkloric methods and image features in his lyrics and prose works through the method of stylization.

Kalit so'z: stilizatsiya, oddiy folklorizm, murakkab folklorizm, mifologik, ramziy, obraz.

Ключевые слова: стилизация, простой фольклоризм, сложный фольклоризм, мифологический, символический, образ.

Key words: stylization, simple folklorism, complex folklorism, mythological, symbolic, image.

Xalq noyob va bebaho ma'naviy boyliklarning buyuk yaratuvchisidir. Insoniyat tafakkuri mevalari sifatida ro'yobga chiqqan ma'naviy boyliklarning bir ko'rinishi xalq og'zaki ijodiyoti bo'lib, uning bevosita davomchisi yozma adabiyotdir. Har ikkala adabiyot ham insonshunoslik kabi buyuk vazifani ado etib, hamisha bir-biridan oziq olib, bir-birini to'ldirib, xalq ma'naviyatini boyitib kelmoqda. Yozma adabiyot ilk ibtidosida og'zaki adabiyotga juda yaqin bo'lib, rivojlangan sari mustaqillik kasb etib borgan. Biroq ilk manbasidan butunlay aloqasini uzgan emas. Har bir iste'dodli yozuvchi xalq ijodiyotidan o'z dunyoqarashi doirasida oziq olib kelayotir. Og'zaki adabiyot an'analarini istifoda qilish fanda folklorizm atamasi bilan yuritiladi. Folklorizmlar o'z navbatida oddiy va murakkab tiplarga bo'linadi.

Oddiy folklorizmlar maqol, matal, frazeologik birikmalar, uchiriq so'zlar, og'zaki nutqqa xos turli aylanmalar asosiga quriladi. Folklorizmlarning ushbu tipi ko'plab yozuvchilar ijodida faol qo'llaniladi. Bu borada Erkin Samandar ijodi alohida e'tiborni tortadi. Uning lirikasida hamda nasriy asarlarida maqol va matallarning nodir namunalari uchraydi. "Xalq tilidagi mavjud leksik qatlamlarga yangicha munosabatda bo'lish asosida vujudga kelgan yangi hikmatli iboralar

yozuvchining badiiy san'atini namoyon etuvchi omillardan biri hisoblanadi". [1:98]

Folklorizmlarning murakkab turiga kiruvchi stilizatsiya tipi oddiy folklorizmlarga qaraganda sal murakkabroq usuldir. Erkin Samandar o'z ijodidagi barcha janrlarda bu usuldan samarali foydalangan. Eng avvalo, stilizatsiya usuli uning she'riyatida yaqqol ko'rinadi. Shoir Xorazm xalq qo'shiqlari va dostonlarini yaxshi biladi. "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Tohir va Zuhra" kabi dostonlardagi obrazlarga she'r ham bag'ishlagan. Erkin Samandar Xorazm dostonlarini, ayniqsa, "Oshiq G'arib va Shohsanam"ni o'z she'rida ko'p martalab tilga oladi. Lirik she'rlarida bu ikkala ismni oshiqlar tumori ramziga tenglashtiradi. Shoirning mazkur dostoniga bo'lgan samimiyati bejiz emas. "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni uchun Xorazm vohasi qadimiy belanchakdir. "Doston bu vohada uzoq asrlar davomida qayta tug'ilib, o'sib-rivojlangan. U ham og'zaki, ham yozma shaklda tarqalgan va xalqning doimiy ma'naviy yo'ldoshiga aylanib qolgan". [2:79] O'z navbatida xalq qo'shiqlari va doston she'riyati uslubida she'rlar bitgan. Uning ijodida janrlar, obrazlar, shakl va mazmun, tasvir vositalari doirasida stilizatsiya usuli ko'zga tashlanadi. Ko'pgina she'rlar xalq qo'shiqlari uslubini namoyon qiladi. "Oshiq G'arib qo'shig'i", "Odamzod", "Ayirsa bo'lmas" kabi she'rlari shular jumlasidandir. Besh va olti misrali naqoratli she'rlari esa o'z ohangdorligi, fonopoetik jozibadorligi bilan alohida e'tiborga molik.

Shoirning "Ayirsa bo'lmas" she'ri ham ushbu andozada bitilgan. Unda ham didaktik g'oyalar mujassamlashgan bo'lib, shoirning aforistik kashfiyotlari xalq donoligi bilan uyg'unlashadi.

O'sayotgan gulni qayirsa,
Kamolotdan ayirsa bo'lmas.
Yorni guldan, lutf-u xayrdan,
Sharofatdan ayirsa bo'lmas. [3:60]

Mazkur she'rdagi misralarga hamohanglikni yana epos qatidan topamiz:

Yo'llar ko'hna bo'lur karvon bo'lmasa,
Mulklar vayron bo'lur sulton bo'lmasa,
Bog'lar xarob bo'lur bog'bon bo'lmasa,
Taxtlar vayron bo'lur xondin ayrilsa. [4:43]

"Yusuf-Ahmad" dostonidan olingan ushbu parcha bilan shoirning yuqoridagi misralar shakliy tomondan ham, g'oyaviy jihatdan ham juda mos keladi. Shoir ushbu ko'hna ohanglarni zamonaviy jilolarga chulg'ab, go'zal misralar kashf eta olgan.

Yozuvchining dostonlari va nasriy asarlarida obrazlar stilizatsiyasining go'zal namunalari ro'yobga chiqqan. Shoirning "O'zimizning Nasriddin" dostonida bosh qahramonning bobosi Omon Sardor obrazi taqdiri bizga ertak

qahramonlari faoliyatini eslatadi. Sardorni isyonga bosh bo'lgani sababli ikki marta minoradan pastga uloqtirishadi, ammo u o'lmasdan, peshini qoqib turib ketaveradi, oxiri kishanlab zindonband qilishadi, ammo ertasiga qarasalar, zindon bo'm-bo'sh. Ijodkor zindondan qochish epizodini reallashtirib, isyonchilarning qutqaruvchilik faoliyatiga bog'laydi.

Romanlarda ajdodlarimiz orasidagi kuch-qudrat sohiblari, adolatparvar, vatanparvar qiz-yigitlarning yengilmas, mard va jasur timsollari stilizatsiya usulida mukammal ishlangan. "Quyun izlari yoxud Ogahiy" romanidagi Siddiq polvon obrazini ijodkorning o'zi "o'tda kuymas, suvda oqmas" inson sifatida ertaknamo qilib tasvirlaydi. "Bo'yi minorday", "Belbog'i o'ttiz quloch" tarzidagi mubolag'ani ishlatadi. Uning rus bosqinchilariga qarshi kurashlari hozirgi yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat qozonadi. Asardagi Jaqay obrazi esa ramziy xayolot og'ushida mifologik lavhalar orqali ifodalanadi.

"Sulton Jaloliddin" romanidagi Qambarniso obrazi stilizatsiyasi yozuvchi mahoratining cho'qqilaridan biridir. Bu qiz mo'g'ullardan o'ch olish uchun o'zini amazonkaga aylantirishni maqsad qiladi. Erkak kiyimida, ismini Qambarbekka aylantirib mashhur chavandoz, qilichboz bo'lib yetishadi. Jaloliddinning yaqin yordamchisiga aylanadi. Bu obrazning xalq ijodidagi timsoli "Gul va Bulbul" dostonidagi G'unchabiy obrazida mujassamlashgan.

Erkin Samandar romanlarida ot obrazi stilizatsiyasi alohida o'rin tutadi. Xorazmda ot totemi mavjud bo'lgan. Ot obrazining "Avesto"dagi Rigvedlar gimnida e'zozlanib tilga olinishi [5:65] ham shundan bo'lsa kerak. Ot timsoli "Avesto"dagi Rigvedlar gimnida sharaflangan. "Qiron g'ildiragi" romanida bosh qahramonning Saman oti obrazi eposdagi epik otlarning ko'pgina xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Otning egasini kutib sutkalab turishi, oxir-oqibat uyga xabar yetkazishi, egasini sog'inib ko'z yoshi to'kishi, gap-so'zga tushinishi Go'ro'g'lining G'irotni eslatadi. "Sulton Jaloliddin" romanida Sulton Jaloliddinning Qorabayr oti esa G'irotning janglardagi harakatlarini o'zida jamlaydi. Sind daryosi bo'yidagi qoyadan sakrash ham uchar otlarga mengzaydi. Adib romanlarida qushlar obrazini stilizatsiya qilishda ham mahoratini namoyon etgan. Romanlarida qushlar obrazi, hatto semurg' ham ishtirok etib, asardagi xayolot dunyosini boyitadi. Erkin Samandar qushlar olami va ularning hatti-harakatlari bilan aloqador lavhalarni ham stilizatsiya usulida bayon etadi. Xalq ijodiyotida qushlar xabarchi va homiy sifatida beriladi. "Quyun izlari yoxud Ogahiy", "Qiron g'ildiragi", "Sulton Jaloliddin" romanlarida ijodkor qushlar harakati orqali turli ramziy tasvirlardan mohirlik bilan foydalangan.

Xullas, Erkin Samandar ijodida epik, mifologik va ramziy obrazlar stilizatsiyasi ustuvorlik kasb etadi. Muallif she'riy va nasriy asarlarida

folklorizmlarni mahorat bilan qo'llash natijasida katta badiiy-estetik vazifalarni amalga oshira olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Т.: “Фан”, 1971. – Б.98 (174)
2. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. – Т.: Фан, 1985. – Б.79 (96)
3. Эркин Самандар. Назм нафаси (Сайланма) – Т.: “Turon zamin ziyo” 2015 – Б. 510.
4. Ошиқнома, III китоб. – Урганч, “Хоразм”, 2008. –Б. 338.
5. Зарифов Ҳ. Жанговар от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. – Т.: “Фан”, 1976. – Б.77 (65-83)
6. Эркин Самандар. Қуюн излари ёхуд Огаҳий. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2009. – Б. 350.
7. Эркин Самандар. Султон Жалолиддин. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 2007. – Б.286.
8. Эркин Самандар. Қирон ғилдираги. – Т.: “Шарқ”, 2016. – Б. 222.

ISAJON SULTON HIKOYALARIDA XARAKTER VA BADIY PSIXOLOGIZM TALQINI

Moxira Sadullayeva,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya: mazkur maqolada adabiyotshunoslikdagi badiiy xarakter va ruhiyat muammolarining poetik tadqiqi, nasrda ijodkorning xarakter yaratish mahorati va uning shakllanishida psixologizmning o'rni kabi masalalar taniqli yozuvchi Isajon Sulton qalamiga mansub “Bibi Salima” hikoyasi misolida tahlilga tortilgan.

Аннотация: в данной статье на примере рассказа “Биби Салима” анализируются художественное исследование художественного характера и психических проблем в литературоведении, умение творца создать персонажа в прозе, роль психологизма в его формировании. “написанная известным писателем Исаджоном Султаном.

Annotation: in this article, the artistic research of artistic character and mental problems in literary studies, the ability of the creator to create a character in prose, and the role of psychologism in its formation were analyzed using the example of the story “Bibi Salima” written by the famous writer Isajon Sultan.

Kalit so'zlar: hikoya, nasr, badiiy mahorat, xarakter, psixologizm, ruhiy holat, badiiy asar.

Ключевые слова: рассказ, проза, художественное мастерство, персонаж, психология, душевное состояние, художественное произведение.

Key words: story, prose, artistic skill, character, psychology, state of mind, artistic work.

Adabiyotning asosi inson ekan, uning zamirda xarakterni kashf etish muammosi yotadi. Xarakter bevosita inson ruhiy olami bilan uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Jumladan, Isajon Sulton qalamiga mansub "Bibi Salima" hikoyasida Bibi Salima obrazida yuksak badiiy xarakter orqali haqiqiy sodda o'zbek ayollarning qiyofasini yaratgan. Milliylikdan yiroqlashmagan, barcha o'zbek ayollariga xos bo'lgan ayollik fazilatlarining o'ziga xos tarzdagi badiiy aksi yuqoridagi obrazda mujassamlashgan. Aslida, "Badiiy asarda xarakterni belgilovchi ruhiy xususiyatlar shaxsning individual jihatlarini aniqlashga xizmat qilsa, shaxsning iroda yo'nalishi uning umumlashmaligini aniqlashga ko'mak beradi. Xarakter shu darajada mukammallik kasb etadiki, natijada u "xuddi hech qanday ulocsiz va qo'shimchasiz yaxlit bir" madandan yasalganday tuyuladi kishiga. Uning butun hayoti shunday bir yaxlitlikdan, birlikdan iboratki, bu yaxlitlik va birlik san'at olamida badiiy ijodning yuksak fazilatidir". [Boboyev T: 1: 53]

Demak, hikoyada obrazning ruhiy holati uning o'ziga xos xarakterini kashf etishda birlamchi mezon bo'lib xizmat qilishi tabiiy. Chunki psixologizm xarakterning shakllanishida asosiy unsurdir. Shu jihatdan qaraganda, yozuvchi Isajon Sultonning hikoyalarida psixologizmning alohida o'rni bor. Zero, Abdulla Qahhor aytganidek, "Psixologizm-yozuvchilik mahoratining eng muhim jihatidir". U o'z asarlarida qahramonlarining quvonch va shodligi, g'am-alamlari-yu, iztiroblari, nafrat, hayajonlarini ko'rsatishga harakat qiladi. Bu yo'lda ko'pincha soddadil odamlarning soddagina hayot tasviri orqali ularning qalbidagi kechinmalarini yuzaga chiqaradi. Hikoyadagi Bibi Salima - sabrli, matonatli, mehnatkash, ko'nglida zarracha g'ubori yo'q, har bir ishini Alloh ko'rib turibdi degan o'y bilan bajaradigan sofdil ayol timsoli. U ham ona, ham turmush o'rtoq sifatida sidqidildan vazifalarini ado etadigan, atrofida gilariga yaxshilik ulashadigan samimiy bir obraz sifatida tasvirlangan. Isajon Sulton hikoyada soddalik va oddiylik yo'lidan boradi va bu holat hikoya oxirigacha saqlanadi. Jumladan, muallif qahramon oilasi, u yashaydigan hovli, qishlog'i va uning so'lim tabiati tasviri - hamma hammasi kitobxon ko'z oldida faqat jonli tasvirlabgina qolmay, bevosita o'qirmanning ichki olamiga ham ta'sir etadi.

Asarning "*Bibi Salima bir ko'kalamzor qishloqda yashaydi*" jumlasini bilan boshlanishi orqali adib uning oddiy qishloqda emas ko'kalamzorlikda yashashiga alohida urg'u bergan. Hikoyadagi har bir tasvir, har bir buyum, detallar shunchaki qatnashmagan. Ularning har biriga qahramonning xarakterini, uning ruhiyatini

ochib berish vazifasi yuklatilgan. Yozuvchi harakatlar tadrijiga, obraz kayfiyatiga monand atrof-muhitdagi jamiyki narsalar jonlantiradi. Jumladan, asarda Bibi Salimaning hovlisiga kirishda ko'zga tashlanadigan narsa-buyumlar shunday tizma qilinganki, oddiy, soddagina, yashash tarzi faqirona bo'lgan o'zbek xonadonini eslatadi: loyo'choq, yangi tandir, tandirqopqoq, suvpaqir, qozon damtovog'i (taxtadan bo'lgan qozonning qopqog'i) kabi. Ma'lumki, "Hayotni tipiklashtirishda, uni badiiy ifodalashda, qahramon xarakteri qirralarini ochishda, asar g'oyasini ifodalashda, uning emotsional ta'sir kuchini oshirishda badiiy detallar katta rol o'ynaydi" [Boboyev T: 1:74]. Rus adabiyotshunosi S. Antonov: "Detal – san'at asari uchun misoli gavhar" [2;76] – degan. Demak, detallar asardagi asosiy g'oyani ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Shunisi ham borki, badiiy asarda keltirilgan detal yozuvchini, ortiqcha tasvirlardan, quruq gaplardan asraydi. Birgina yoki bir nechta detal keltirish orqali adib tasvirlamoqchi bo'lgan holatni konkret ko'rsatish mumkin. Hikoyadagi "shamol", "asalarilar", "yomg'ir" kabi obrazlar ham adib badiiy niyatini quvvatlantiribgina qolmay, ta'sirchanlik, obrazlilik, shuningdek, ruhiy holatni ham ochib berishda asosiy rol o'ynagan. Muallif qo'llagan bu kabi obraz va narsa-buyumlar ma'lum ma'noda badiiy detal vazifasini bajaribgina qolmay, yozuvchi asosiy g'oyasi, badiiy niyatini o'zida aks etganligi bilan e'tiborga molik. Buni o'qigan kitobxonda ham ushbu detallarning hikoyaning asl mohiyatini ko'rsatishdagi o'rnini ilg'ashi unchalik qiyin kechmaydi.

Nafaqat narsa-buyumlar tasviri, balki, asardagi Bibi Salimaning odamlar bilan qilgan munosabati ham uning xarakterini konkretlashtiradi. Eskirgan tandirni yangisiga almashtirishga kelgan usta ishni bitirgandan so'ng Bibi Salimadan duo qilib qo'yishini so'raganda, u o'zbekona andisha va musulmon ayol sifatida "*Yo'g'-e, erkak kishi turganida men duo qilamanmi?*" – deya javob berishida ham o'zbek ayollariga xos kamtarlik, ibo, hayoning aksini ko'rish mumkin. Begona erkak oldida: "*Hay, mayli, tinchlik-omonlik bo'lsin*", – deb yuziga fотиha tortib qo'ya qolgan Bibi Salima, u ketgach tandir oldiga kelib, qaytadan duo qilishida ham qalbidagi tuyg'ularining samimiy ekanligiga shubha qolmaydi: "*Seni topgan-tutganimiz bolalarimizga rizq bo'lsin deb qurdik, — dedi tandirga. Ichingga o't yoqamiz, lang'illatib cho'g' uyamiz. Sening bag'ring kuyadi-yu, ammo biz uchun qip-qizarib nonlar pishadi. Iloyo, rizqimizni keng-mo'l qilib bergan bo'lsin, ko'p yillar ro'zg'orimning xizmatini qilgin*".

Ma'lumki, badiiy adabiyotda insonning his-kechinmalari, ichki tug'yonlari badiiy so'z orqali yuzaga chiqadigan jarayon bo'lsa, professor Abdurauf Fitrat ana shu holatga qisqa va aniq tarzda shunday degan edi: "Adabiyot – fikr, tuyg'ularimizdag'i to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir" [Fitrat 3: 21-22]. Hikoya

qahramoni Bibi Salima tilidan keltirilgan nutq, shuningdek, u bilan bog'liq xatti-harakatlar ham ham kitobxon qalbini ana shunday to'ldirantiradi.

Bibi Salimaning psixologik holati ko'pincha o'z-o'zi bilan qilgan muloqoti, monologlarda, tashqi ko'rinishi tasvirida, atrofidagi odamlarga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Jumladan, u o'ta mehnatkash, mehnatdan hatto qo'llari qabarib ham ketganligi, yerni sevadigan, uning bir qarich joyini ham bo'sh qoldirmaydigan ayol sifatida aks etgan. Ammo u osmonga qarasa ham, yerga qarasa ham, suvga qarasa ham erta bahorda Xudoyimga qilgan munojotidan uyalib ketaverishi, lekin hammasi oilasi uchun, to'rt farzandi uchun ekanligini o'z-o'ziga tanbeh berish orqali taskin ham topishida ayol ruhiyatining ichki olami ayon bo'ladi: *"Xotin kishiman-ku, har xil gaplarni gapiraveraman-da"*, deydi o'zini oqlab. Keyin sidqidildan yolvorib tavba qiladi: *"Shayton tilimga soldi-da. Bo'lmasa, u gaplarni aytarmidim? Senga-ya? Hammasiga o'zing shohidsan-ku, men bo'lsam, xuddi malomat qilganday gapiribman. Attang! Sidqidildan tavba qilyapman, ishqilib, o'zing kechirgin. Sababi – yo'qchilik-da. Yo'qchilik bo'lmasa unaqa dermidim?"* Bibi Salimaning ko'nglidan o'tkazgan bu holat kitobxonni asar syujetiga yanada qiziqish uyg'otadi. Hikoyani o'qish davomida esa qahramonning qalbini afsus-nadomatga botirayotgan syujetning asosiy tugunining guvohi bo'ladi. U Xudoga shunday yolvoradi: *"Tosh-u tuproqdan hamma narsani paydo qiladigan o'zingsan-ku? – dedi. – Qup-quruq yog'ochdan shaftoli-yu behi chiqaradigan ham sensan. Ekinim orasidan keraksiz o'tlar o'sib chiqadi, deb javranaman, o'shani yeb bandalarimga sutga aylantirib bersin, deb sigir ham yaratib qo'yibsan. Ey bori Xudoyo, erimga shifo ber, ro'zg'orimga baraka ato et. Axir, hammasi o'zingni ixtiyoringda-ku? Esimni taniganimdan beri seni tilimdan qo'ymayman, bir bechora bandangni shunaqa xor-zor qilib, bolalarini mo'ltiratib qo'yaverasanmi?"*. Shu zaylda Bibi Salima Ollohga bolalarining tepasida o'tirgancha yolvoradi. Ammo sal o'tgandan keyin bularni faqat o'zining oilasigagina so'ragani uchun hijolat tortadi. *"Xudodan bir nima so'rasang, hammaga so'ragin"* degan yoshi ulug'larning gapi esiga tushib hamma uchun so'rashni boshlaydi: *"O'rgilay qudratingdan, barakangni bir menga emas, butun elga yog'diraqol!"* Yozuvchi qahramon tilidan shu jumlalarni keltirar ekan, uning shu qadar mehribon, qalbi toza, boshqalar g'amini o'ylaydigan nafaqat ayol, balki, birinchi galda, inson sifatida ko'rsatishni, kitobxonga ibrat qilishni maqsad qilgan.

Eng qizig'i, birgina duo sabab ayolning kasal erining tuzalib ketishi, hamma narsa yaxshi tomonga siljiy boshlashi, yozuvchining ilohiyotga, Alloh hamma narsaga qodir ekanligiga, agar u xohlasa ma qulim deb butun ne'matlarni oyog'i tagiga sochib qo'yishi mumkinligiga ishoradir.

Muxtasar qilib aytganda, Isajon Sultonning yuqoridagi hikoyasidagi asosiy obraz Bibi Salima xarakteri orqali yuksak insoniy fazilatlar, butun bashariyat

uchun muhim bo'lgan qadriyatlarning badiiy in'ikosi go'zal tarzda ifoda qilingan. Bu jihatdan qaraganda, adib hikoyalari yosh avlod tarbiyasida, balki butun insoniyat uchun ibrat maktabi bo'lishi tabiiydir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. T.Boboyev. "Adabiyotshunoslik asoslari". T: "O'zbekiston". 2002-y. 53-74-b.
2. Adabiy turlar va janrlar. T: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining "Fan" nashryoti. 1991. B. 76.
3. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун. Нашрга тайёрловчи,сўз боши ва изоҳлар муаллифи Х.Болтабоев. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1995. – Б. 21-22
4. Isajon S. "Hazrati Xizr izidan". – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018. – 384 b

ŞARAP USNATDİNOVUN BƏDİİ YARADICILIĞI

Şəfa Şakir qızı Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

shafa.aliyeva89@gmail.com

Açar sözlər: yazıçı, povest-esse, jurnalist, Qaraqalpaqstan gəncləri, bədii fəaliyyət

Ключевые слова: писатель, рассказ-очерк, журналист, каракалпакская молодежь, художественная деятельность

Keywords: writer, story-essay, journalist, Karakalpak youth, artistic activity

Ədəbi-mədəni, siyasi həyatda öz yeri olan cəmiyyətdə baş verən hər bir xəbərdə, dəyişiklikdə, həyatın bütün hadisələrində, ədəbi məclislərdə, siyasi toplantılarda öz fikirləri, təklifləri ilə fəal iştirak edən görkəmli özbək yazıçısı Şarap Usnatdinovun çoxsaylı publisist məqalələrini, tənqidi yanaşmalarını, oxuyanda insan özünü bir çox mübahisənin ortasında hiss edir. Bunun da səbəbi Şarap Usnatdinovun gözəl yazı üslubu, xalq danışiq dilinə tez-tez müraciət etməsidir. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm dəyişikliklərin şahidi oluruq. Müşahidə edirik ki, ədəbi janrlar, bədii formalar zamanın tələbinə uyğunlaşır ki, bu da ədəbi prosesdə müəyyən qədər yenilənmələrə səbəb olur. Şarap Usnatdinovun yaradıcılığında aparıcı janrlardan biri olaraq esse janrı mühüm yer tutur. Esse, povest-esse janrında yazdığı əsərlərdə yazıçının qərəzsiz mövqeyinin, hadisələrə obyektiv yanaşmasının şahidi oluruq. Yazıçı cəmiyyətdəki proseslərə özünün münasibətini "Müasirlərin zahiri" adlı ədəbi portretlərində dolayı yolla belə ifadə edir: "tariximizin bir parçasının xüsusi qəhrəmanı Qallibek Kamalov həyatın

ağır sınaqlarına, böhtanlarına baxmayaraq qanunu pozmayan bir insan olub.”³ Qallibek Kamalovun təmsalında Usnatdinov özünün də cəmiyyətdə düzgün, qaydalara əməl edən, hüququn müdafiəçisi, hər cür qərəzli davranışın tənqidçisi olduğunu bildirir.

Şarap Usnatdinov “Yaddaş” əsərində dövrünün tanınmış simalarından bir çoxunun bədii portretini yarada bilmişdir. Hətta bu əsəri oxuyarkən bizdə şair Tileobergen Jumamuratov, Özbəkistan Qəhrəmanı İbrahim Yusupov, Sabir Kamalovla söhbət edirmişik kimi hisslər yaranır ki, bu da sənətkarın canlı danışiq dilinin imkanlarından, əsərin axıcılığından xəbər verir.

Yazıçının “Əbədi miras” kitabında Özbəkistan Qəhrəmanı İbrahim Yusupovun vida sətirlərini oxuduğumuz hissi aşılır. İ.Yusupova son nəfəsində yaxın olan müəllif əsərdə bunu çox gözəl canlı lövhələrlə xalqa, oxucuya çatdırıb bilmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Kuanışbay Orazımbetov müsahibələrinin birində yazır ki, “Şarap əlində qələm jurnalist kimi fəaliyyətə başladıqdan bir müddət sonra “inzibati jurnalist” kimi dünyasını dəyişdi. Lakin bu yeni vəzifə dəyişikliyi onun redaktə üslubuna təsir etmədi”. Məhz yazı üslubuna bu cür sadıqlıqın nəticəsi olaraq yazıçının Özbəkistan Qəhrəmanı İbrahim Yusupova ithaf etdiyi bu əsər ona daha da şöhrət qazanmışdır. İllər ötməsinə baxmayaraq, şairin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən hər kəs bu əsərə müraciət edir, “Ədəbi miras” əsərinin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayırlar. Şarap Usnatdinovun başqa bir irihəcmli əsəri araşdırmalar, publisistika, ədəbi portretlər və müsahibələr toplusu olan “Mənim korlarım və mənim ailəm”dir. Bu toplu həm siyasi fəallar, həm jurnalistlər, həm də elm adamları üçün ilham mənbəyidir.

Şarap Usnatdinovun “Polat Madreymov ilk qaraqalpaq xoreoqrafi” əsəri qaraqalpaq nəsrində yeni janr – povest-esse janrı kimi, eləcə də üslubi araşdırma kontekstində baş vermiş ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilə bilər. Əsərdə tanınmış rejissor - xoreoqraf Polat Madreymovun həyat və yaradıcılığı, qaraqalpaq milli xoreoqrafiyasının formalaşmasının tarixi təkamülü təqdim olunmuşdur. İctimai-siyasi xadim kimi də yüksək nüfuza malik Şarap Usnatdinovun “Peşəkarlıq irsi” kitabında Özbəkistanda həyata keçirilən iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və dərinləşdirilməsi kontekstində bir çox vəzifələrin, öhdəliklərin uğurla həyata keçirilməsi bütün fermerlər və iş adamları üçün prioritet məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu kitab peşəkarlığa can atan, müstəqil həyata qədəm qoymaq üçün bir çox mübarizələrə, çəkişmələrə məruz qalmış qadına, kişiye, hər bir gəncə öz biznesini inkişaf etdirməyə və ölkədə ən iddialı məqsədlərə çatmağa kömək etmək məqsədi daşıyır. Yazıçı müsahibələrinin birində bu kitab haqqında belə yazır: “Gündəlik mütaliədən, araşdırmalardan, həyat müşahidələrindən özlərinə

³ «Жазыушы хәм журналист» *Шарап Уснатдиновтың* (биобиблиографиясы) *Нөкис* - 2018 жыл.

nümunə olan, qoxuları, davranışları ilə bizə peşəmizdə mahir olmağı öyrədən “məyus insanların” xatirələri də var. Bəndlər, bədii sözə sadıq insanlar bu əsərlə tanışlıqdan sonra öz qiymətini verəcəklər”⁴.

Şarap Usnatdinovun “Kimə gecdir, kimə səhər tezdən” toplusunda zamanın, gündəlik həyatın qarşıya qoyduğu vəzifələr, onların icrası və mətbuatda necə əks olunduğu mövzularına toxunulmuşdur. Ədibin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyəti olan bu əsərin giriş hissəsində belə məlumatla tanış oluruq: “Son altmış ildəki həyatıma nəzər salmaq üçün ötən illərin qəzetlərinə nəzər salanda çox vaxt xalqımızın həyatında baş verən hadisələrdən həm tapşırıqla, həm də tapşırıqsız çoxlu sayda yazdığımı görürəm. Onlardan mühüm və bədii olan altmışdan çox oçerk və publisistik məqaləni seçib, beşdə birini bu kitaba daxil etmişəm”⁵.

Şarap Usnatdinov “İbrahim Yusupov Şairin gəncliyi” sənədli əsərində 1945-ci ildə Qaraqalpaq Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olan Özbəkistan Qəhrəmanı, Özbəkistanın və Qaraqalpaqstanın xalq şairi İbrahim Yusupovun uşaqlıq, yeniyetməlik dövrünü, eyni zamanda İkinci Dünya Müharibəsi illərində onun ədəbi və ictimai fəaliyyətini tədqiq etmişdir. Bu əsərdə o, öz tərcümeyi-halında yazmadığı, gizlin qalmış tərəflərindən də ətraflı söz açmışdır.

Şarap Usnatdinovun həyat və yaradıcılığı

Özbəkistan və Qaraqalpaqstan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan yazıçı, “Qaraqalpaqstanın əməkdar jurnalisti” Şarap Usnatdinov 1942-ci ildə Keqeyli rayonunda anadan olmuş, 1958-ci ildə isə orta məktəbi bitirmişdir. 1965-ci ildə Daşkənd Dövlət Milli Universitetinin jurnalistika fakültəsində təhsilini tamamlamışdır. Əmək fəaliyyətinə indiki “Qaraqalpaqstan gəncləri” qəzetində ədəbi işçi kimi başlayan Şarap Usnatdinov kiçik yaşlarından jurnalistika ilə maraqlanmış, əlində qələmlə kiçik həcmli məqalələrlə mətbuatda çıxış etmişdir. Şarap Usnatdinov bu gün ictimai və siyasi sferalarda qazandığı şöhrət və hörməti öz peşəsi, yazı üslubu ilə qazanmışdır. Otuz il mətbuatda yorulmadan çalışmışdır. Qaraqalpaqstan Gəncliyi, Qaraqalpaqstan Televiziyası, Qaraqalpaqstan nəşriyyatı və Erkin Qaraqalpaqstan qəzetinin direktoru, baş redaktoru, Regional Partiya Komitəsinin katibi vəzifələrində çalışmışdır. Özbəkistan və Qaraqalpaqstan Respublikasında nazirlik və idarələrdə bir ox rəhbər vəzifələrdə xidmət etmişdir. O, ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni yaradılmış İdarəetmə İnstitutunun ilk könüllülərindən biri kimi 1992-ci ildə paytaxt Nökisin ilk bələdiyyə sədri seçilmişdir. İctimaiyyətdə, bütün ölkədə Qaraqalpaqstandakı jurnalistika və mətbuat haqqında danışarkən ölkənin aparıcı jurnalist və redaktorlarından biri kimi Şarap Usnatdinovun adı xüsusi qeyd edilir.

⁴ «Жазыұшы хәм журналист» Шарап Уснатдиновтың (биобиблиографиясы). Нөкис - 2018 жыл.

⁵ «ГЛОБАЛЛАСЫҰ ПРОЦЕСИНДЕ ҒАЛАБА ХАҒАР ҚУРАЛЛАРЫНЫҢ РОЛИ» атамасындағы халықаралық илимий-әмелий конференция мақалаларытопламы 2020-жыл, 26-май.

Gündəlik həyatın aktual və son dərəcə mühüm problemlərinə həsr olunmuş publisistik əsərləri ilə yanaşı, qərəzsizlik illərində “Kimə gecdir, kimə səhər tezdən”, “Jurnalistikaya giriş”, “Peşəkarlıq irsi”, “Görücülərim, mənim ürəyim”, “Polat Madireimov ilk qaraqalpaq xoreoqrafi” sənədli povesti, “Şair İbrahim Yusupovun gəncliyi”, “Sonuncu ovçu” və “Nəhəng qarı” hekayə kitabları işıq üzü görmüşdür. “Azat Berdişev fenomeni” essesi qaraqalpaq və özbək dillərində nəşr edilmişdir.

2014-cü ildə “Xalq Şərəfi” ordeni ilə təltif edilmiş, 2017-ci ildə Qaraqalpaqıstan Respublikasının Xalq Yazıçısı adına layiq görülmüşdür. Muratbay Sızanov adına dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. Tanınmış jurnalist və publisist Şarap Usnatdinov 70 illik yubileyi münasibətilə “Zaman keçir” mahnısı bəstələnmişdir. Şarap Usnatdinovun bədii və ictimai fəaliyyəti haqqında mətbuatda bir sıra məqalələrə rast gəlmək mümkündür. “Kimə gecdir, kimə səhər tezdən”⁶, Əhməd Müzəffərin Qaraqalpaq yazıçısı Şarap Usnatdinovla müsahibəsi “Əhval-ruhiyyə geniş meydan kimidir”⁷, “Həyat və onun qidası haqqında”⁸, P.Xocamuratovun Ş. Usnatdinovla müsahibəsi “Qəzet-mənim Universitetim”⁹ və bir çox elmi-publisistik məqalələrdə yazıçının elmi əsərləri, kitabları haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Şarap Usnatdinovun kitabları haqqında “Düşməyən adam”, “Qadın peyğəmbərliyi”, “Qaraqalpaq jurnalistikasının “briqadiri””, “Kaş dağlarla bərabər olasan”, “Güclü yazı əsəri”, “Həyəcanlı, ürəyiaçıq jurnalist”, “Alimlərin həyatının bədii işığı” adlı özbək dilində yazılmış məqalələrdə geniş və ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Bir çox mənbələrdə yazıçının özbək və qaraqalpaq yazıçısı olduğu qeyd edilsə də, yaradıcılığının tədqiqi zamanı qaraqalpaq dilində yazılmış əsərlərin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə etdik.

Qaraqalpaqıstanın xalq yazıçısı, jurnalist Şarap Usnatdinov son illərdə əldə etdiyi həyat təcrübəsinə, hərtərəfli biliyə və real hadisələrin təfərrüatlarını, xalq adət-ənənələrini məqalələrində çatdırmaq bacarığına görə oxucuların hörmət və rəğbətini qazana bilmişdi. Onun məqalələri xalq dilinə yaxın, hadisələrin təsviri isə aydın, lakonik və yığcamdır. Tanınmış jurnalist Ş.Usnatdinovun özünəməxsus ideyaları, təcrübəsi, üslubu, yazı bacarığı özünü həm publisistik, həm də bədii nümunələrdə göstərir. Qaraqalpaq dilinin lüğət ehtiyatı ilə yaxından tanış olan Usnatdinov əsərlərində başqaları tərəfindən geniş istifadə olunmayan sözlərin məharətlə

⁶ Кимге кеш, кимге таң сәхәр...[Ш. Уснатдиновтың, «Кимге кеш, кимгетаң сәхәр...» повестыи ҳаққында] // Еркин Қарақалпақстан. - 2002. — 27 июль.

⁷ Ахмад Музаффар. Кўнгли кенг бир майдондай : [Қорақалпоқ адиби Шарап Уснатдинов билан суҳбат]//Узб. Адаб ва санъ.-2006.- 23 июнь.

⁸ Пахратдинова Ш. Өмир хәм оның ашшы - душшысы ҳаққында: [Ш. Уснатдиновтың «Көргенлерим хәм кеўилдегилерим» китабы ҳаққында] // Еркин Қарақалпақстан. - 2009. - 25 авг.

⁹ П. Газета-мениң Университетим: [Ш. Уснатдинов пенен сәўбет] // Еркин Қарақалпақстан. - 2009. - 6 июнь.

işlədilməsinə çalışır, jurnalistlərin və media işçiləri tərəfindən müəyyən sözlərin yersiz işlədilməsini kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

Şarap Usnatdinovun qələmi, yazı üslubu, əsərlərində oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlər onu dövrünün digər yazıçı və publisistlərindən fərqləndirən başlıca əhətlərdən idi. Xüsusilə, onun mövzu seçim bacarıqları onun bu sahədəki qabiliyyətini bir daha sübuta yetirir. Şarap Usnatdinov mövzu seçimi məsələsində bəzən bir sıra fikir ayrılıqlarına da düşür. Bunu da onun “Kimə gecdir, kimə səhər” adlı publisistik toplusunda yer alan fərqli başlıqlı mövzular da təsdiq edə bilər. Onun bütün əsərləri mövzu qurmaq ustalığı ilə seçilir. Publisistin üslubunu, dilini oxucu üçün anlaşqlı edən səbəblərdən biri də mövzuları, eləcə də onların adlarını xalq dilinə yaxın sözlərdən seçməsidir. Məsələn, “Haradasınız, uşaqlar?”, “Sənə doğrudur, əziz daşlarım!”, “Şəhərimizdə bir oğul məskunlaşıb”, “Növiz ağ süd daşıyır” və s. kimi publisistik yazılarını nümunə göstərə bilərik.

Jurnalistika təbii ki, xalqın həyatı ilə, siyasi hadisələrlə, həyat şəraiti ilə sıx bağlıdır. Bu əlamətdar hadisə Ş.Usnatdinovun əsərlərinin mövzularında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Jurnalist dairəsini genişləndirməyəcəyik”, “Əlvida, muxtariyyət!”, “Azad və əsl Qaraqalpaqstan” kimi əsərləri mövzu rəngarəngliyi ilə oxucunu yormur, eyni zamanda müəllifin zəngin dünyagörüşü, söz ehtiyatı haqqında da xəbərdar olmağımıza köməklik göstərir. Bu qəbildən olan mövzular bir tərəfdən jurnalistikanın effektivliyini artırarsa, digər tərəfdən də, əsərin məzmununu tez başa düşməyə xidmət edir. Şarap Usnatdinovun xalq dilinin zənginliyinə arxalanması onun jurnalistikasının, bədii və publisistik üslubunun fərqliliyinin göstəricisidir. O, xalq məsəllərindən, atalar sözlərindən məharətlə istifadə edir. Məsələn: “İndiki ağsaqqallar bunu təkrarlayır və əlavə edir “xoş arzular, xeyirxah əməllər”, “Yaxasından tut, qardaşına ver”, “Tənha yaradana qədər daş yarat”, “Tək uşaq ata minəndə atası ayağını sıxar, anası kürəyini” və s. Qeyd etmək lazımdır ki, publisistik əsərlərdə xalq nağıllarından, daimi ifadələrdən, xalq məsəllərindən istifadə qədim dövrlərdən etibarən ən çox yayılmış üsullardan biridir. Əvvəla, bu, fikrin yaxşı və aydın ifadəsi deməkdir, ikincisi, şeirin xalq dilinə yaxın olmasını təmin edir. Buna görə də, peşəkar jurnalist işinin cəlbəedici bir parçası kimi bu priyomlardan istifadə edir.

Şarap Usnatdinovun yaradıcılığı həyatın bütün sahələrini işıqlandırır. Biz onun hər cür yazı səhnələrini yarada bilmə bacarığının bir daha şahidi oluruq. Yaradıcılığında müxtəlif janrlardan, fərqli üslublardan istifadə olunur və bunların hamısı Şarap Usnatdinov yaradıcılığının unikallığını göstərir.

Qaraqalpaq jurnalistikasında Şarap Usnatdinovla bağlı yadda qalan əlamətdar hadisələrdən biri də Kenninin dediyinə görə¹⁰, 1970-ci ildə

¹⁰ БЕРДАЦ атындағы ЦАРАЦАЛПАЦ МЭМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИЦ ХАБАРШЫСЫ. ВЕСТНИК. № 4 (37).2017.С.167

“Emiudarya” jurnalında Şükürulla Alimov haqqında dərc edilmiş essedir. Jurnalda Şarap Usnatdinovun tanınmış cərrah Şükürulla Alimov haqqında “Cərrahın ümidli gündəliyi” adlı essesi dərc edilir. Jurnal dövriyyədə olan məşhur mətbuat nümunəsi idi. Lakin indiyə qədər heç vaxt belə böyük tirajda dərc edilməmişdi. Bu esse qaraqalpaq jurnalistikasında qabaqcıl əsər, Şarap Usnatdinova isə şöhrət qazandıran bədii nümunə olmuşdur. Doğrudan da, Usnatdinovun şəxsi üslubu bu essədə özünü büruzə verirdi və indi onun publisistik məharəti və fərdi üslubu sayəsində cərrahın “ümidli gündəliyi” unudulmaz gündəliyə çevrilib. Qaraqalpaq ədəbiyyatında fenomenə çevrilən bu əsər hələ də böyük maraqla oxunur.

Ömrünün son illərinə qədər Özbəkistanda Senatın üzvü, “Xalq Şərəfi” ordeninin sahibi Şarap Usnatdinov 78 yaşında vəfat etmişdir. Onun əsərləri gələcək nəsil üçün gözəl mirasdır.

KOMIL MUSTAZOD VA RUBOIYLARINING BADIY XUSUSIYATLARI

**Dilnoza Xudoyarova,
o‘qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Komil lirik merosida bitta mustazod mavjud bo‘lib, u to‘qqiz baytdan iborat. Olim Sh. Nuriddinov ba’zi qo‘lyozmalarda uning sakkiz baytdan iborat ekanligini, mustazodning quyidagi beshinchi bayti tushirib qoldirilganligini ta’kidlaydi:

Nargisdin etib barcha xiyobonda sarosar,
Yo‘ling uzra har shom.
Yetkurdi chaman qushlari gardun uza g‘ul-g‘ul,
Anvoi charog‘on [1; 80].

Mustazod ishqiy mavzuda bo‘lib, shoir bu lirik janr orqali betakror, jonli tasvir orqali yangi manzaralarni kashf qildi. Mustazodda qo‘llangan sarv, lola, sunbul, nargiz kabi gul va daraxtlar, bulbul, qumri kabi qushlar obrazi tasviri shoir tasvirlamoqchi bo‘lgan fikr va tuyg‘ularga badiiy bo‘yoqdorlik berish bilan birga go‘zal tabiat manzarasining o‘zgacha bir qiyofasini jonlantira olgan. Mustazodning dastlabki baytidan Komilning bu janrdagi mahoratini, ma’noni kuchaytirib, ta’kidlab ifodalashning o‘ziga xos usulini ko‘rishimiz mumkin:

Ruxsorai gulnoringadur gulshan aro gul,
Bir oshiqi hayron.
Ul oshiqi hayroningdur shiftai bulbul,
Tun kun ishi hayron. [1; 80].

Tasvirlashdagi badiiy izchillik diqqatimizni tortadi: Dastlab, ruxsorini ko'rgan gulshandagi gullar e'tiborimizni tortsa, ikkinchi misrada gul (oshiqi hayron)ga maftun bo'lgan bulbul tasviri ijodkor badiiy tafakkuri va poetik iste'dodining o'ziga xos ifodasidir.

Ma'shuqaning xushbichim qaddini tasvirlar ekan, xalqona iboralarni o'ziga xos jonlantirishlarni qo'llaydi.

Mavzun qadinga bir oyoq ustida turib sarv,
Po dar gili hayrat,
Qumrilar onga bo'ldi, solib gardanig'a g'ul,
Bir bandai farmon. [1; 80].

Lirik qahramon ma'shuqaning jamolini tamosho qilgan lola, mushkin sochiga hayratda qolgan sunbul emas, balki ularning go'zallikni ko'rib tushgan holatlari e'tiborimizni tortadi; ya'ni, lolaning – xunin jigari dog' bo'lgani, sunbul bog' ichra parishon, dilso'xta (o'rtangan)ligi. Bunday tasvirlash usuli keyingi baytda qushlar orqali ham berilgan: qushlarga xos taqlid so'zlarni qo'llash orqali turkiy tilimiz imkoniyatlaridan yangicha badiiy topilmalar, manzaralar yaratadi:

Bulbul ishi alhoni surohi (kuylash)
So'zi – qul-qul
Chaman qushlari osmon uza
G'ul-g'ul [1; 28].

Bunday o'ziga xos badiiy topilmalar misralarning jozibali va musiqiylikni ta'minlashga xizmat qilgan.

Mustazod shoirning axloqiy-falsafiy qarashlari bilan yakun topadi. Tasavvufiy mazmundagi komillik shartlarini eslatish orqali o'z haqiqatlarini aytadi. Noqis-u siflalariga nigohni qarataylik, ya'ni o'z nuqsonlarini mushohada qilmagan, nafs dastidan xalos bo'lmagan o'zlik. Komil inson iymoni, aqli bilan bu nafs dastidan xalos bo'lishga chaqiradi. Bu chorlovdan maqsad o'sha: izzat tilamoqchi bo'lsang, nafs g'alvasidan qutulib, qanoatli odam bo'lishdir:

Har noqis-u sifla qoshida bo'lma mulozim
Aqling esa, Komil,
Izzat tilasang qoni' o'l-u ayla tavakkul,
Ezidg'a hama on. [1; 28].

Ogahiy hazratlari bir qit'asida qanoat maqomiga erishgan qanday ma'naviy huzur-halovatga loyiq ko'rilishini aniq bayon etadi. Shoir yozishicha, qanoat go'shasida xoksor bo'lishni odat qilgan quyosh kabi izzat topadi. Komil ham Ogahiy kabi insonlarni qalb, ruh osoyishtaligiga undaydi.

Komil Xorazmiy ruboiy janri takomiliga sezilarli darajada munosib hissasini qo'shgan shoirlardan. Uning devonlari qo'lyozmalariga 16 ta ruboiysi kiritilgan. Komilning ruboiylari haqida Sh. Nuriddinov tadqiqotlarida e'tiborga molik fikrlar

bildirilgan. Jumladan, “1035/IV raqamli qo‘lyozmada avvalgi manbalarda uchramaydigan ikkita ruboiysi mavjudligini” [1; 80]. aytadi.

Komil ruboiylari ushbu janrning talablariga javob beradi. Komil ruboiylarida axloqiy, falsafiy, tasavvufiy mazmun bilan birgalikda insoniylik, adolat, sabr, himmat, komillik kabi yuksak fazilatlar tarannum etilgan.

Axloqiy fazilatlar ichida sabr va uning xususiyatlari haqida bahs yuritilgan ruboiylar talaygina. Komil bir ruboiysida insonning yaxshi va yomon barcha hollar Allohdan ekanligini anglashi, g‘am, alam, yomon hollar uchun shikoyat qilmaslikka, shoshilmaslikka chaqiradi:

Har necha balo yetsa chekib boshni bukma,
Ta’jil yaqosig‘a boshingni suqma,
Amroz-u, alam shiddatidin xovliqma,
Topg‘ung yana, Komilo, shifo oshuqma. [1; 30].

Xullas, Komil bu ruboiysi orqali amroz-u, alamdanda shoshilmaslik bu qalbnining shifosi ekanligini ta’kidlamoqchi.

Komil ijodida ruboiyning taronayi ruboiy va xosayi ruboiy turi ham uchraydi. Jumladan, yuqorida tahlil qilgan ruboiyimizda barcha misralar o‘zaro qofiyalanib kelgan, ya’ni taronayi ruboiy turiga mansubdir.

Komil ruboiylarida ishq mavzusi ham yangicha obrazlar orqali beriladi. Ishq yo‘lida oshiq xuddi bir qul. Hatto ma’shuqaning eshigi tufrog‘ini boshiga toj aylamoqni istaydi:

Bu qulki eshikida kamin bandadurur,
Shoyista ish etmay ango sharmandadurur,
Xoki darini boshimg‘a afsar ayla,
Jon javhari tokim sadafi tandadurur. [1; 30]

Tasavvufiy g‘oyalar asosida ishq va oshqlik tamoyillarini mahorat ila tasvirlaydi. Ko‘ngilni – temirga, bag‘irning toshga qiyoslanishi ruboiyning o‘ziga xosligini ta’minlagan. Majoz ila Haqqa bo‘lgan intilishi quyidagi misralarda aks etadi:

Ey neku badim sango ayon misli quyosh,
Yolg‘onchilik-u rostlig‘im ondin fosh,
Yig‘latma meni faroq aro mundin kub,
Ko‘nglung esa po‘lod-u dog‘i bag‘ring tosh. [1; 30]

Komil o‘z ruboiylari orqali, bu janrning shakl va mazmun jihatdan boyishiga munosib hissasini qo‘shdi. Ruboiylar ichida biografik xarakterga ega quyidagi ruboiyni uchratamiz. Unda shoirning hasrati, xonga qilgan arzi sezilib turadi:

Har xizmat aro yo‘q erdi mendek bir amin,
Har so‘zum edi sengo chu burhoni mubin,
Topding mendin ne fe’li noshoyista,

Yolg'on kibidur har necha so'z desam chin. [1; 30]

Xullas, Komil ruboiylari orqali bu lirik janrning mazmunan boyishiga munosib hissasini qo'shdi. Ruboiynavislikdagi an'analarni munosib davomchisi sifatida turli mavzularda yangicha ohang va mazmun bilan yo'g'rilgan noyob durdonalar yaratdi. Komil ruboiylarida chinakam oshiq, go'zal axloqiy xislatlar egasi bo'lish, ilm-ma'rifat, donishmandlik kabi g'oyalar o'z ifodasini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nuriddinov Sh. Komil Xorazmiy devoni manbalari genealogiyasi va matn tanqidi muammosi. Filol. fanlari doktori... diss. Qarshi, 2022. 80-bet.
2. Abdug'afurov A. Komil Toshkentda // O'zbek tili va adabiyoti. – 1983. – №1. – B. 10-16.
3. Ahmadxo'jaev E. Meros durdonalari (Lutfiy devonining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga jalb qilingan qo'lyozma nusxalar) // Adabiy meros. 1985 yil №2. – B. 46.
4. Ahmedov A. Komil– zullisonayn shoir // Adabiy meros. – 1983. – №2(26). – B. 80-85.

ULLIBIBI OTAYEVA SHE'RIYATIDA RANG BILAN BOG'LIQ RAMZLARNING BADIY TALQINI

**Nilufar Atajanova,
o'qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida rang bilan bog'liq ramzlarning badiiy talqini xususida so'z boradi va xorazmlik shoira Ullibibi Otayevaning mazkur mavzuga yondashuvi uning shu mazmundagi bir qator she'rlari orqali tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье говорится о художественной интерпретации символов, связанных с цветом, в узбекской литературе, а также анализируется подход хорезмийской поэтессы Уллибиби Отаевой к этой теме через ряд ее стихотворений в этом контексте.

Annotation. This article talks about the artistic interpretation of symbols related to color in Uzbek literature, and the approach of Khorezm poet Ullibibi Otayeva to this topic is analyzed through a number of her poems in this context.

Kalit so'zlar: Ramz, majoz, obraz, timsol, ko'chim, tanosib, tajnis.

Ключевые слова: Символ, метафора, образ, символ, кочим, таносиб, тажнис.

Key words: Symbol, metaphor, image, symbol, kochim, tanosib, tajnis.

Badiiy adabiyotimizda ijod namunalarida qo'llaniluvchi ramz va majozlar alohida ahamiyatga egadir. Ular adabiy asarga yangi va salmoqli mazmun bag'ishlaydi, shuningdek, so'zlarning yangidan yangi ma'nolarini inkishof etilishiga hamda tilning ifodaviy yo'sinini yanada kuchaytirishga xizmat etadi. Ramzlar badiiy asardagi tasavvur etilishi qiyin bo'lgan jarayonlarning ifodasi uchun real hayotda mavjud bo'lgan narsalarning ko'chma ma'noda qo'llanilishidir. Shu o'rinda ramz va majoz istilohlarining qisqacha izohini keltirib o'tsak: "Ramz – simvol; ko'chim turlaridan biri, faqat shartli ravishda va shu matn doirasida ko'chma ma'no kasb etuvchi so'z yoki so'z birikmasi; Majoz – mumtoz adabiyotshunoslikda so'zni o'z ma'nosida emas, boshqa bir ko'chma ma'noda ishlatish, ko'chimning umumiy nomi." [1: 244]

Rang bilan bog'liq ramziy obrazlar o'zbek she'riyatida inson ruhiy olamida yuz berayotgan evrilishlarni teran va ta'sirchan ifodalashda katta xizmat qiladi. Ijod ahli rang bilan bog'liq ramzlar yaratar ekanlar, ular bu orqali o'z ko'nglida ro'y beradigan kechinma-yu o'ylarning ta'sir kuchini oshirib, o'quvchi qalbida mustahkam va betakror o'rin egallashda katta xizmatga ega. Darhaqiqat, tadqiqotchi N.Jumatova qayd etganidek, "Hozirgi o'zbek she'riyatini rang bilan bog'liq ramziy obrazlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki bunday ramziy obrazlar hozirgi she'riyatimizda eng zaruriy badiiyat unsurlari hisoblanadi. Ular shoirning olg'a surgan poetik g'oyasini, ifodalamoqchi bo'lgan niyatini, g'oyaviy estetik idealini to'laqonli anglatishga xizmat qiladilar". [1: 11]

Badiiy adabiyotimizda oq rang – ezgulik, baxt, orzu, ishonch, umid ramzini; qizil rang – ozodlik, yetuklik ramzini ifodalasa, sariq rang ayriliq va hijron ramzi va yashil rang yosharish, yangilanish, tetiklik sifatida, qora rang esa qayg'u, g'am, baxtsizlik, yovuzlik ma'noslarini ifoda etadi. Shuningdek, ranglardagi mavjud ma'nolardan tashqari har bir ijodkor o'sha rangga ma'lum bir badiiy vazifani yuklashi ularning o'ziga xos poetik mahoratini namoyon qiladi. Shu ma'noda, xorazmlik shoira Ullibibi Otayeva ijodida mazkur turdagi ramzlarga ularning individual yondashuvini kuzatdik. Shoiraning rang ramzlari orqali inson umrini go'zal va teran ifodalay olish mahorati uning ijod namunalarida o'z badiiy ifodasini topgan. She'riy bandning boshlanmasi umidga yo'g'rilgan misra bilan boshlanadi, zero, oq oydin yo'llar zamirida kelajakdan kutilayotgan nurli hayot mujassam. Keyingi satrda qora rang asosiy o'ringa chiqadi. "Qorayib qoladi izlarim". Qoraygan izlarda – mehnatdan qabargan, tolgan qora qo'llarning aksi mujassam. Badiiy adabiyotimizda, qora rang, asosan, qayg'u, g'am, baxtsizlik ma'nosida talqin qilinadi. Mazkur rang tasvirida ham shoira yangicha yondashuvni afzal bilgan. Qora rang orqali mehnat-u zahmatning ramzini ifodalaydi. "Nurlanib ketadi ko'zlarim" misrasida harakatdan, mehnatdan kamol topayotgan zahmatkash insonning kelajakka umidi o'z ifodasini topgan.

Bu chehra ol, tiniq rangdamas,
Qoramtir, bo‘g‘riqqan,
Bu qo‘llarning xinolari qip-qizil emas,
Qoraygan og‘riqdan. [2: 92]

Shoira Ullibibi Otayevaning mazkur she‘rida oddiy qishloq ayolining poetik tasviri keltirilgan. Ayolning yuzlari va qo‘llaridagi qizillikning qora rangga do‘nishi tasvirida ayol zotining g‘ayrat shijoati-yu metin irodasi ifoda qilinadi. Badiiy adabiyotimizda qora rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar azaldan qo‘llanilib kelinmoqda. Ammo yuqorida qayd etganimizdek, mazkur rang ko‘pincha yovuzlik olami ramzini anglatgan. Aslida, turkiy adabiyotda qora rangga e‘tibor alohida. “Nizomiyning ta‘kidiga ko‘ra, biror-bir rang qoralikdan yaxshi emas. Hattoki, “Dar siyohi shukuh dorad moh” – “Oy ham qorong‘ulikda shukuhlidir.” Siyohpo‘shlik – jahonbinlikdir. Alisher Navoiy o‘lmas salafi Nizomiyning ayni shu g‘oyaviy qarashlarini rivojlantirib: ”Qaro rang elga toj-u torakdir, Kim qaro rang ichradir muborakdur”, deb yozgan edi“. [3: 45] Butun she‘r davomida ayollik zahmatining yorqin, mujassam timsoli rang ramzlari orqali chizib berilgan va teran mazmunli poetik lavha o‘quvchini hayajonga soladi hamda ruhiy olamiga ta’sir qiladi.

U. Otayeva she‘riyatining o‘ziga xosligi shundaki, shoira yuksak tuyg‘ular ifodasi uchun gohida oddiy kundalik turmush lavhalarini tabiatdagi ranglardan foydalangan holda go‘zal badiiy manzaralar yaratadi:

Bu yuz – oq, bu qizil, mening yuzlarim qarodir qaro.

Ko‘ngil – pok, bu – shod, oh, mening ko‘nglim yarodir, yaro. [2: 94]

Misralar ichra hamovozlik, so‘zlarning tanosibiy va tajnisiy tarkibda kelishi, so‘z o‘yinlari – bularning bari shunchaki “shaklbozlik”emas, balki shoiraning ushbu bayti chuqur mazmun, murakkab va go‘zal shakldan tarkib topgan. Zero, oq, qizil, qora – ranglar jilosi, ularning o‘zaro munosabatga kirishishi, almashinishi, zidlanishi, ya’ni lirik qahramon yuzlari aslida oq, ammo o‘zining nazdicha, qalbi g‘amga to‘la, bag‘riqon – yuzlari qizil va o‘zgalarning fikricha, yuzlari qaro ekanligi ifodalanadi. Nafaqat ifoda qilinadi, balki qofiyadosh qora so‘zi takrir san‘atini qo‘llash orqali ta‘kidlanadi. Va shu mazmunga hamohang keyingi misrada ko‘ngil aslida pok, o‘zining tasavvuricha u shod, ammo ruhiyatining talqinida ko‘ngli yaro ekanligi tasvir qilinadi. Bashariyatda shunday damlar bo‘ladiki, u hayot oqimida xuddi dengizdek suzaveradi, ya’ni real hayotda odatiy ish tartibidek kunlar o‘taveradi – bu tashqi olamning insonning insoniyatga ta’siri. Ba’zan inson o‘zining ichidan yana bir inson yasab oladi. U tashqi olam va ichki olam ta’siridan mutloq yiroq “o‘zligini o‘zgachalashtirish” san’ati. Kishi buni atay qilmaydi, ammo ichki ovoz unga harakatlari asli bilan mos emasligini aytib turadi. Uchinchi jihat, haqiqiy o‘zligimiz, “o‘zligini o‘zlashtirish”dan ham

holi insonning – “men”i. Bu Yaratganning insonga in’om qilgan haqiqiy ichki olami. U insonning hech o’zgartira olinmaydigan, faqat o’ziga xos ruhiy olami, o’zligini namoyon qilmaydigan, balki o’zlikning yashirin qiyofasidir. Ullibibi Otayeva o’z she’rida insoniyatning ana shu uch olamini ranglar vositasida badiiy tashviq qilgan. She’rdan o’zlikni anglash, ma’nan tug’ilishni uqib olgan o’quvchi, shubhasiz, aqliy va hissiy yuksaklikka ko’tariladi.

Darhaqiqat, “Ramziylik, ayniqsa, rang bilan bog’liq ramzlar badiiy tafakkurning eng qadimiy vositasi bo’lib, hozirgi she’riyat ana shu vositalarga o’zgacha ma’no, o’zgacha jilo baxsh etib, zamondoshimiz ruhiy olamini, uning nozik qalb nidolarini o’z tarovati, o’z shukuhi bilan aks ettirishga xizmat qildirmoqda”.[4:3] Tadqiqotchi qayd etgan ushbu ta’kid Ullibibi Otayevaning ranglar vositasida tabiatdagi evrilishlarni insoniyat ruhiy olami bilan taqqoslagan holda eng nozik ko’ngil sadolari bilan badiiy manzaralar yaratganligiga guvoh bo’lamiz:

Yaproqlar sarg’ayar..... ko’karaymi men,
Ular xor..... boshim tik ko’taraymi men.
Borlig’i jiqqa ho’l ko’z yoshlariga
Gullarning yig’lab kulayinmi men. [2: 66]

Shoira tabiatdagi evrilishlarni o’z ruhiy olamidagi jarayonlar bilan muqoyasa qilish asnosida sariq va yashil ranglarga murojaat qiladi. Gullarning borlig’i – jiqqa ho’lligi, tiriklik manbayi – suv bilan hayotligi aslida. Ijodkor esa bu holatni “ko’z yosh”ga qiyos qiladi va shu orqali insoniy tuyg’ularni tabiat tasviriga hamohang tarzda zidlantiradi. She’r antiteza san’ati asosiga qurilgan. Har bir misrada tabiat manzaralariga insonning ruhiy olami mushtarak jihatlar bilan qarshilantiriladi.

Umuman, Ullibibi Otayeva ijodida rang bilan bog’liq ramzlar inson ma’naviy va ruhiy olamiga kuchli ta’sir qiluvchi vosita bo’lib, u jo’shqinlik, umrboqiylik, g’ayrat-u shijoat, metin irodalilik kabi bir qator xususiyatlarni o’zida mujassam etadi. Uning she’riyatida inson ruhiyatida ro’y berayotgan turli jarayonlar teran va ta’sirchan ifodalashga xizmat etgan rang bilan bog’liq ramzlarni yangicha ifoda va yangicha talqinda qo’llanilar ekan, demak, bu shoiraaning yuksak badiiy mahorat sohibasi ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. – Toshkent: “Akademnashr”. 2010.
2. Otayeva U. Shukrona. – Toshkent: Yozuvchi, 1998. – B.92.
3. Haqqulov I. Zanjirband she’r qoshida. – Toshkent: “Yulduzcha”, 1989 .

4. Jumatova N. O‘zbek she‘riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar. Filol. Fanlari nomz... diss. avtoref., –Toshkent, 2000. – B.3.

GULJAMOL ASQAROVA SHE‘RIYATIDA AYOL SIYRATIGA CHIZGILAR

**Muyiba Otamuratova,
o‘qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek she‘riyatining taniqli vakilasi Guljamol Asqarova ijodida ayol ruhiyati tasviri keng talqin qilinadi. Shuningdek, ijodkorning ayol kechinmalarini aks ettirishdagi mahorati yoritib beriladi.

Аннотация. В данной статье широко трактуется образ женской психики в творчестве Гульжамол Аскаровой, известной представительницы современной узбекской поэзии. Также будет подчеркнуто мастерство художницы в изображении женских переживаний.

Annotation. In this article, the image of the female psyche in the work of Guljamol Askarova, a well-known representative of modern Uzbek poetry, is broadly interpreted. Also, the artist's skill in depicting female experiences will be highlighted.

Kalit so‘zlar: Obraz, mavzu, chizgi, talqin, tasvir, shaxs, ruhiyat.

Ключевые слова: Образ, тема, линия, интерпретация, образ, человек, психика.

Key words: Image, theme, line, interpretation, image, person, spirit.

Zamonaviy o‘zbek she‘riyatida inson kechinmalari va ruhiyati tasviri keng yoritib kelinmoqda. Bu borada nozik hilqat vakilasi hisoblanmish ayol siyratiga ham alohida diqqat qaratish masalasi dolzarblik kasb etadi. O‘z ijod namunalarida ayol qalbini teran inkishof etib borayotgan shoira Guljamol Asqarova she‘riyatida ham ayol qalb tasviri, ruhiyati va irodasi yorqin aks etadi. Uning she‘rlarida ayol nafaqat ojiza, balki jamiyat va hayotning ajralmas bir bo‘lagi, Ollohning inoyati tarzida bo‘y ko‘rsatadi. Guljamol Asqarova ijodi o‘quvchini o‘ylashga, turfa tuyg‘ular haqida chuqur fikr yuritishga chorlaydi. “Istiqlol she‘riyati bilan oshno tutinish o‘quvchi uchun ko‘ngilochar mashg‘ulot bo‘lmay qoldi. Chunki she‘r noziklashdi, ifoda ingichkalashdi. She‘riy asar o‘quvchi uchun emas, ko‘proq ijodkorning o‘zi uchun yaratila boshlagani o‘qirmanlarni xushyor torttirdi. Xayolini yig‘ib, diqqatini to‘plab she‘r o‘qishga majbur qildi. She‘r bilan tillashadigan o‘quvchining tafakkuri ham, qulog‘i ham, ko‘zi ham, tuyg‘ulari ham bir qadar zo‘riqishi lozim bo‘lib qoldi”.[3,102] Guljamol Asqarova tomonidan

yaratilayotgan ijod namunalari ham yuqorida ta'kidlangan xususiyatlarni o'ziga singdirganligi bilan qimmatlidir.

Shoira ayol kechinmalari va iztiroblarini ta'sirli misralarda quyuq bo'yoqlar ila teran tasvirlaydi. Ijodkor she'rlariga, avvalo, o'z qalbidan kechayotgan hissiyotlarni joylar ekan, boshqalarning dardini ham yuragi bilan idrok etadi. Shoiraning mashhur fransuz qo'shiqchi va aktrisasi Dalidaga bag'ishlab yozilgan "Dalida va men" sarlavhali she'rida aynan iztirobli qismatni boshidan kechirgan taniqli iste'dod egasi obrazi timsolida o'z qalbidan o'tayotgan og'riqlarni ham ta'sirli tarzda bayon etadi:

Bir ayoldek baxtli yashamoqchidim,
Qizim bo'lsa derdim sochi qop-qora.
Bir ayoldek baxtli bo'lmoqchi edim,
Bir ayoldek baxtsiz bo'ldim, nachora...

Yuqoridagi bandda shoira Dalida tilidan uning o'kinchlarini keltirar ekan, butun olamdagi ayollarning ruhan ishq va baxtga tashna va haqli ekanliklarini ifodalaydi. Dalida – haqiqiy ism-sharifi Yolande Christina Gigliotti hayotiga nazar tashlasak, mashhur qo'shiqchi va aktrisa, shon-shuhrati, millionlab muxlislari bo'lishiga qaramasdan umri davomida befarzandlikdan iztirob chekadi. U haqida suratga olingan badiiy filmda "Bolasiz ayol – hech kim" – deya iqtibos keltirilgani bejiz emas. Zero, Dalida ham xuddi boshqa ayollar kabi farzandi bo'lishini orzu qiladi. Kimdir uni suyib-ardoqlashini, vafotidan so'ng eslashini istaydi. Ko'pchilik ayollar bahramand bo'layotgan onalik baxti unga nasib etmasligidan chorasiz holda o'kinadi. Shu bois, "Bir shoir ayoldek kuyladim faqat, Taqdir bitigimni men yozganim yo'q" – deya nola qiladi. Shoira Dalidaning tilidan qismatga isyon emas, balki chorasiz ko'nikishning nechog'lik og'ir ekanligini izhor qiladi. Dalidaning irodasini "Har doim qaddimni o'zim rostladim" misrasi orqali kuchli ayollarning hamisha o'z hayoti uchun o'zi kurashishga mahkum bo'lishini ifodalaydi va Dalida siyratini yanada yorqinroq tasvirlashga harakat qiladi. "Dunyo o'yinlari ohorim oldi" satri ifodasida aktrisaning o'z hayoti davomida turli qiyinchiliklarni sabr bilan yengish jarayonida charchagan ruhiga malham izlayotganini ko'rsatib beradi. "Ruhimdagi ishqni o'ldiridi dunyo" misrasida esa Dalida o'z qalbidagi barcha go'zal orzu-istaklarning yakson bo'lishiga falakning gardishi aybdor ekanligidan o'kinchini ko'rsatadi. "Bir tarixsiz ayol... va umrim ro'yo," ifodasida esa ortidan yo'qlaydigan va eslaydigan odami bo'lmagan kimsasiz ayolning achchiq qismatini aks ettiradi.

Bir umr yashadim...Ming ishq yashadim,
Bir darvoza bo'ldim, raqamsiz, sonsiz.
Nomdor ayol bo'ldim, Vatanli, sha'nli,
Va o'tib boryapman nom-u nishonsiz...

Keltirilgan bandda shoira Dalida umriga sharh berar ekan, Dalidaning va o‘zining umri davomida ham hamisha ishqqa oshufta yashaganliklarini “Bir umr yashadim...Ming ishq yashadim,” tarzida yorqin ifodalaydi. Umri davomida go‘zal qo‘shiqlar kuylab, millionlab qalblarni zabt etgan taniqli qo‘shiqchining qanchalik nom va dovrug‘ qozonmasin, yakunda bu olamdan nom-u nishonsiz o‘tib borayotganidan nechog‘lik chuqur iztirob chekayotganini ifodalaydi.

Izlaganim bo‘ldi ishq va halovat,
Dunyo chamanida suvman, olovman!
Hech qachon ruhimni qilmang haqorat,
Ishqsiz odamlarga ayovsiz yovman!

Mazkur misralarda esa Dalida timsolida shoira o‘zi va butun olamdagi muhabbatga oshno ayollar holatini yoritishga harakat qiladi. Umri davomida ishq va halovat izlab, ishqning olov kabi otashin, halovatning esa suv kabi sokin ekanligidan uni o‘z qismatida birlashtirmoq uchun intilib yashayotgan buyuk ayollarning iztirobli qismati va siyratini qisqa satrlarda ochib beradi. Shu o‘rinda, “Hech qachon ruhimni qilmang haqorat,” – deya hayqirar ekan, hamisha ishqqa oshno qalbning boshqalaridan ko‘ra yuqori rutbaga munosib ekanligiga ishora beradi va ayol ruhiyatining nechog‘lik murakkab ekanligini ifodalaydi.

Va o‘z qismatimda hech kimman, yo Rab,
Va bu olomonga qo‘shiq aytgim yo‘q...
Dunyo, shon-u shavkat... hammasi sarob!
Qaytgim yo‘q!
Bir ayoldek baxtli yashamoqchidim...

She‘rning yakuniy bandida ijodkor Dalidaning butun olam ko‘zida shuhrat qozonayotgan taniqli shaxs bo‘lishiga qaramasdan, o‘z qismatida hech kim ekanligini, kechgan umri davomida barcha erishganlari shunchaki sarob ekanligini anglab, uning qalbini, iztiroblarini tushunmaydigan, faqat qo‘shiqlarigagina muxlislik qilib, dardini, ruhiyatini tanimaydigan olomon oldida qo‘shiq kuylashni istamasligini ayon qiladi. Bu olamni tark etar ekan, yorug‘ dunyodagi bor iztiroblaridan ozod bo‘lmoqni va boshqa qaytmaslik istagini ifodalaydi. She‘r yakunida shoira “Bir ayoldek baxtli yashamoqchidim...” misrasi orqali Dalidaning va uning misolida dunyodagi jamiki dardmand ayollarning ruhiy iztiroblarini chuqur aks ettiradi.

Shoira Guljamol Asqarova she‘riyati o‘zining fikriy tiniqligi, badiiy jozibasi va kechinmalarning samimiy ifodasi bilan boshqa ijodkorlarning badiiyat namunalaridan alohida ajralib turadi. Uning ijodida ishq, qalb va ruhiyat tasviri bir-biri bilan ajralmas uyg‘unlik kasb etadi. Bu holat esa shoirani ruhiy kechinmalar musavviriga aylantiradi. “Ruh va vujud uchrashgan joyda Iztirob dunyoga keladi. San’atkor ko‘z ochib o‘zini oraliqdan – Iztirobing qarorgohidan

topadi. U boshqalardek qarshisidan chiqqan yo‘llardan birini tanlab, qolganiga qo‘l siltab ketolmaydi. Chunki bu yo‘llarning bir uchi real dunyoda bo‘lsa, ikkinchi uchi san‘atkorning qalbiga – botiniy olamiga tutashib ketgan.” [4,160] Guljamol Asqarova she’riyatida ham ana shu jihatlar yaqqol namoyon bo‘ladi. U chin ma’noda ishq va iztirob shoirasidir. Ijodkor o‘z qalbi orqali boshqalarning qalb kechinmalarini ham o‘zgacha yo‘sinda bayon etadi. Guljamol Asqarova ijodida ayol qalbining turfa qirralari mahorat bilan kashf etiladi. Bu esa shoira ijodiga yanada yorqinlik va go‘zallik baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Guljamol Asqarova. Uyg‘otuvchi alla. – Toshkent: ”Sharq”, 2007. – 112 b.
2. Guljamol Asqarova. Oshiqlar tumori. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2012. – 84 b.
3. Qozoqboy Yo‘ldoshev. Yoniq so‘z. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2006. – 547 b.
4. Ulug‘bek Hamdam. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2002. – 199 b.
5. Ulug‘bek Hamdam. Yangilanish ehtiyoji. – Toshkent: “Fan”, 2007. – 195 b.

SHAHODAT ISAXONOVANING “BIBIXONIM” ROMANIDA TARIXIY OBRAZLAR TASVIRI

**Saodatjon Gulimmetova,
o‘qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli adiba Shahodat Isaxonovanning “Bibixonim” romanidagi tarixiy obrazlar tasvir usuli, obrazlarning o‘ziga xosliklari, asar g‘oyasini ochib berishdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируется метод изображения исторических образов в романе “Бибиханым” известной писательницы Шаходат Исахановой, характеристики образов, их роль в раскрытии идеи произведения.

Annotation. This article analyzes the method of depicting historical images in the novel “Bibixonim” by the well known writer Shahodat Isakhanova, the characteristics of the images, and their role in revealing the idea of the work.

Kalit so‘zlar: Obraz, tahlil, roman, tasvir, uslub, tarixiylik, badiiylik

Ключевые слова: Образ, анализ, роман, образ, стиль, историчность, художественность

Key words: Image, analysis, novel, image, style, historicity, artistry

O'zbek zamonaviy adabiyotida tarixiy asarlar yozish, tarixiy obrazlarni ustida ishlash ancha jadallashmoqda. Tarixiy obrazlarni yoritishda o'sha davr muhiti, ijtimoiy-siyosiy hayot, xalqning turmush tarzi va boshqa shu kabi masalalar e'tiborga olingan holda yondashilmoqda. Ushbu obrazlar haqida asar yozmoqchi bo'lgan ijodkor albatta o'sha davr tarixini sinchkovlik bilan o'rganishi zarur. Shahodat Isaxonova ana shunday ijodkorlardan biridir. Har bir tarixiy asarini yozishda, yuqoridagi jihatlarini e'tiborsiz qoldirmaydi. Obrazlarni gavdalantirishda ilgari tilga olinmagan ta'riflardan foydalanadi. Yozuvchining "Bibixonim" yoki "Turon malikasi" deb nomlangan asarida ham bu jihatlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shahodat Isaxonovaning ushbu "Bibixonim" yoki "Turon malikasi" deb nomlangan tarixiy romani ikki qismdan iborat roman bo'lib, unda ko'hna Turon diyorining Temuriylar davri, ijtimoiy-adabiy, siyosiy-iqtisodiy sharoiti, iqlimi, Sohibqiron Amir Temur malikalarining aql-u zakovati, odob-axloqi, shaxzodalarning ilm-u kamol topishi uchun yaratilgan sharoitlar, ularning fan, olam haqidagi fikrlari va dunyoqarashlari, ilm ahlining saviyasi to'g'risida tarixiy ma'lumotlar badiiy yo'sinda tasvirlangan. Tasvirlarda o'sha davr muhiti kitobxon ko'z oldida aniq tasvirlanadi.

Bu romandagi Amir Temur, Bibixonim, Xalil Sulton, Shod Mulk, Shohrux Mirzo, Mirzo Ulug'bek, Tuman Og'o, Gavharshodbegim, Xoja Yusuf, Shayx Nuriddin, Burunduq Barlos kabi bir qator obrazlar chindan ham tarixda yashagan insonlar bo'lib, asarda tarixiy obrazlar sifatida tasvirlanadi. Ularni tasvirlashda o'ziga xos tarzda yondashishi orqali biz ijodkorning yuksak mahoratining guvohi bo'lamiz.

"Yozuvchi badiiy obrazlar vositasida o'sha davrdagi tarixiy, ijtimoiy-siyosiy muammolarni badiiy tadqiq etadi, obrazlar tizimi vositasida bu boradagi fikr-qarashlarini shakllantiradi va o'zi anglagan haqiqatni tugal bir qarash, tizim holidagi badiiy xulosa tarzida ifoda etadi" [1; 44]. Ushbu fikrlarning dalili sifatida quyidagi Bibixonim obraziga berilgan ta'rifni keltirishimiz mumkin: "Saroymulkxonim o'tgan yil kuzda payg'ambar yoshiga to'lgan bo'lsa-da, hali qarilikka bo'y bermagan, qomati tik, yonoqlari bilinar-bilinmas bo'rtib turgan oppoq kulcha yuzlari ajinsiz, bodom qovoqlari ustida hiloldek egilgan qoshlari ingichka va qora edi. Qo'ng'ir qorachiqli, xiyol qisq ko'zlarining nigohlari jiddiy, lablari kichik, lekin qalinligi uchun gapirganda istarasi yanayam issiq ko'rinar, shu bois, tabassum qilganda muloyim tortardi. Ovozi sokin va ohangli,

nafasidan taralayotgan soʻzlar suhbatdoshining koʻnliga oqib kirayotgan kabi uni bir zumda oʻziga el etardi” [3; 7]

Bibixonim obrazi mukammal oʻzbek ayol obrazi sifatida gavdalangan. Masalan, “oʻtgan yil kuzda paygʻambar yoshiga toʻlgan boʻlsa-da, hali qarilikka boʻy bermagan, qomati tik” ushbu taʼrifning oʻzi ham uni qatʼiyatli, dono ayol ekanligini anglatadi. “Ovozi sokin va ohangli, nafasidan taralayotgan soʻzlar suhbatdoshining koʻnliga oqib kirayotgan kabi uni bir zumda oʻziga el etardi” ushbu taʼrifdan esa ayolning siyosiy jarayonni qanchalar toʻgʻri baholay olishi namoyon boʻladi. Bibixonim obrazi tarixiy jarayondagi ayollarning aksi sifatida gavdalangan.

“Ulugʻbek Mirzo yoshiga nisbatan boʻychanroq boʻlsa-da, ozgʻin, bugʻdoyrang yuzlari choʻzinchoq, egar qosh, qovoqlari boʻrtib chiqqan qoʻy koʻzlari taʼqib etayotgan kabi sinchkov tikilardi. Feʼli moʻtadil, ovozini hech qachon baland koʻtarmas, suhbatdoshi kimligidan qatʼiy nazar, gapini boʻlmas, tushunmay qolgan narsalarini esa mavridi bilan, keyin soʻrab olardi. Toqatliligi uchunmi savodi erta chiqdi” [3; 7]

Adiba asarda har bir obrazga oʻzgacha yondashadi, xoh tarixiy obraz boʻlsin, xoh toʻqima obraz boʻlsin uni tariflashda goʻzal jummalardan foydalanadi. Yuqoridagi Ulugʻbek Mirzoga berilgan taʼrif ham bu fikrlarimizning dalilidir. Ijodkor Ulugʻbek Mirzoga taʼrif berishda oʻsha davr, ijtimoiy muhiti va shu kabi barcha jihatlarni inobatga olgan holda oʻziga xos tarzda taʼriflar yaratadi. Bilamizki, badiiy adabiyotlarda Ulugʻbek Mirzoning yoshlik davri juda kam tilga olingan yoki taʼriflari ancha kam keltirilgan, ammo ushbu asarda bu davr toʻlaonli yoritib berilgan.

Adiba Shahodat Isaxonova tarixni juda yaxshi bilganligini kitobxon romanni oʻqish davomida his qilib boradi. Asarda Hamza ibn Ali shayx Ozariy, Qozizoda Rumiy, mavlono Almaqiy, Abu Zakariyo kabi bu koʻhna tuproqlarda yashab ijod qilgan buyuk allomalar-u daho olimlar haqida qiziqarli maʼlumotlar bilan birga ularning hayotiga oid muhim voqealarni kitobxon koʻz oldida gavdalantiradi.

Xulosa qilib shuni alohida taʼkidlash mumkinki, ijodkor asarlarida har bir obrazga alohida yondashadi, uning tarixiy muhitidan kelib chiqqan holda tasvirlaydi. Asarni oʻqigan kitobxon obrazlar haqida aniq tasavvur hosil etadi va ular orqali tarix bilan ham yaqindan tanishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyyeva. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: “Akademnashr”, 2010

2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2002
3. Isaxonova. Sh. Bibixonim. – T.: “Ma’rifat bitiklari”, 2022.

NAVOIY RUBOIYLARIDA NOMA TA’RIFI

**Ro‘za Ganjayeva,
o‘qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida keltirilgan noma ta’rifidagi ruboiylari badiiy jihatdan tahlil qilingan bo‘lib, ruboiylardagi shaklan va mazmunan o‘xshash va farqli jihatlar qisqacha tahlillar asosida yoritib berishga harakat qilingan.

Аннотация: В данной статье художественно анализируются рубаи определения нома Алишера Навои, представленные в сборнике «Хазайин ул-Маоний», а также на основе краткого анализа предпринимается попытка выяснить сходства и различия по форме и содержанию рубаев.

Annotation: In this article, Alisher Navoi’s rubai’s of the definition of noma presented in the collection “Khazayin ul-Maoniy” are artistically analyzed, and the similarities and differences in form and content of the rubai’s are tried to be clarified based on brief analysis.

Kalit so‘zlari: noma, ruboiy, qofiya, savod

Key words: noma, rubai, rhyme, literacy

Ключевые слова: нома, рубай, рифма, грамотность.

Bilamizki, azaldan Sharq adabiyotida nazm, ya’ni she’riyat hukmron tur sanaladi. Shu sababdan sharqda nasrga nisbatan nazm nazariyasiga, uning qonuniyatlarini o‘rganishga e’tibor kuchli bo‘lgan.

Xususan, ruboiy janriga turli davrlarda berilgan ta’riflarni kuzatar ekanmiz, ruboiyning poetik tabiatini ixcham talqin etish, uning ma’no jozibasini ta’riflash nuqtai nazaridan turli xil fikrlarni uchratishimiz mumkin. Jumladan, professor A.Hayitmetov: “Ruboiy – 4 misradan iborat tugal lirik asar bo‘lib, unda lirik qahramonning ichki kechinmalari nihoyatda siqiq, ammo nihoyatda ravshan va aniq, o‘ta xarakterli: ifodali tasviriy obrazlar vositasi bilan aks ettirish kerak” [2, 59-60] desa, 40-yillarda A.Navoiy ruboiylari tahlili munosabati bilan janrga X.Zarif shunday ta’rif beradi: “Ruboiy degan so‘z arabcha bo‘lib, aruzning hazaj bahridan “axram” va “axrab” vaznlarida yozilgan she’rlarni ruboiy deyiladi” [5, 79].

Navoiy ijodida ham mazkur janr alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, shoirning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida jami 133 ta ruboiy kiritilgan bo‘lib, ular turlicha mavzularni o‘z ichiga qamrab oladi.

Quyidagi 11- va 69-132-ruboiylariga diqqat qiladigan bo‘lsak, har uchala ruboiyda ham ma’shuqadan kelgan maktub, nomaning oshiq uchun naqadar ahamiyatliligi juda ta’sirli ifodalangan bo‘lib, shoir bunda lirik kechinmalarni ifodalashda har 3 ta ruboiyda ham o‘ziga xos so‘z gavharlaridan foydalaniladi. Ko‘rinadiki, bir badiiyat ikkinchisini takrorlamaydi.

69-ruboiyda:

Nomang yetibon topti ko‘ngul izz-u sharaf,
Har lafzi bo‘lub murod durrig‘a sadaf,
Har satri alam cherigining daf‘i uchun,
Iqbol sipahidin chekibon bir saf.

Ma’nosi: Nomang yetib kelishi bilan bu ko‘nglim izzat-u sharaf topti. Har bir so‘zi murodim durlari solingan qobiqdek, har satri esa g‘am-alam askarlari, lashkarlarini ketkazish uchun hozirlangan, bir qator bo‘lib tizilgan baxt-iqbol sipohidek edi.

Mazkur ruboiyda mubolag‘a she’riy san’atining yetakchilik qilayotganini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, izzat, sharaf, iqbol so‘zlari, noma, lafz, satr so‘zlari va cherik, sipah, saf so‘zlari umumlashmasi tanosub san’atini yuzaga keltirish bilan birga ajoyib va orginal qiyosni yuzaga keltirgan desak noto‘g‘ri bo‘lmaydi. Bundan tashqari, ruboiyda sharaf, sadaf va saf so‘zlari o‘zaro qofiyadosh bo‘lib kelgan.

Shu o‘rinda aytish mumkinki 111- va 132-ruboiylar mazmunan bir-biriga yaqin bo‘lib yuqoridagi 69-ruboiydan shaklan va mazmunan ancha farq qiladi.

Shakl jihatdan farqlaydigan bo‘lsak quyidagi 2 ta ruboiyning 4 ta misrasi ham o‘zaro qofiyalangan. Mazkur shakldagi ruboiylar xususida ko‘pgina olimlarimiz turlicha fikrlar bildirib o‘tganlar. Xususan, “Haft qulzum” asari muallifi Qabul Muhammad shunday deydi: “... ruboiy lug‘atda ikki baytli she’r deganidir. Vazn va qofiyada to‘rtala misrasi ham muvofiq kelgan she’r ruboiy deyiladi. Ruboiyda aksar 1-, 2- va 4-misralar qofiyadosh bo‘ladi. Mabodo uchinchi misra ham qofiyalanib kelsa, unda “ruboiyi tarona” deb yuritiladi” [4, 46]. Demak, Qabul Muhammad a-a-a-a tarzida qofiyalangan ruboiyni “ruboiyi tarona” desa, Muallim Nojiy uni “ruboiyi musarra” [3,172] deya ta’kidlaydi. Hazrat Alisher Navoiy esa mazkur qolipda qofiyalangan ruboiyni “ruboiya” deya nomlaydi.

111-ruboiyda: “nishon” – “notavon” – “jon” – “jovidon” so‘zlarining qofiyadosh bo‘lib kelganini kuzatamiz:

Nomang manga ruhdin nishon bo‘ldi yana,

Osoyishi joni notavon bo'ldi yana,
Har harfi aning tanimda jon bo'ldi yana,
Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana.

Ruboiy mazmunini quyidagicha ifodalasak bo'ladi:

Ma'lumki, inson ruh bilan tirik, ya'ni agar tanada ruh bo'lmasa u quruq jasad bo'lib qoladi. Shoir ham shuni nazarda tutgan holda, ma'shuqa maktubi yorga xuddi jon bag'ishlagan ruh misoli bo'lganini ta'kidlaydi. Keyingi misraga kelib esa tinch turgan jon bezovtalanganligi aytiladi va maktubning har harfi unga mador bo'lib, har so'zi esa adabiy hayot bag'ishlagan hayoti jovidon deya madh etadi. Shu o'rinda Doyi Javodning quyidagi fikrlarini keltirishni o'rinli deb topdik: "Qur'on"dagi "La havla vala quvvata illo billoh" oyati ruboiy vazniga asos bo'lib, shu sababli boshqa vaznlardagi to'rtlik ruboiy deyilmaydi" [1; 316]. Aytish mumkinki, mazkur ruboiyda osoyishi jon va notavon so'zlari orqali tazod she'riy san'ati yuzaga kelayotgan bo'lsa, "bo'ldi yana" vositasida takrir san'ati, ruh, jon, jovidon so'zlari orqali tanosub she'riy san'ati shakllangani ko'ramiz.

132-ruboiyda ko'rinadiki, ruboiydagi qofiyalanuvchi so'zlardan Navoiy lirik qahramon – oshiqning kechinmalarini haqqoniy ochish, shoirona manzara hosil qilish uchun mahorat bilan foydalangan. Bu ruboiyda har bir so'z harakat, har bir ishora mustahkam mantiqiy birlikka bo'ysundirilgan. She'rdagi qofiyadosh so'zlar: "mujdayi joni" – "xatti amoni" – "nishone" – "zindagoni" ham mana shu maqsadlarga xizmat qiladi.

Nomangki, menga mujdayi joni erdi,
Hijron g'amidin xatti amoni erdi,
Zulmatqa savodi gar nishone erdi,
Mazmun anga obi zindagoni erdi.

Har ikki ruboiyning bir misrasi va 4-misrasi mazmun jihatdan deyarli bir xil:

Ya'ni, nomang, maktubing men uchun juda yoqimli xushxabardek bo'ldi, deya sururlanadi. 2- va 3- misralarda esa yuqoridagi mazmun mantiqan davom etganini ko'ramiz: Nomang menga shunday yoqimli xushxabar bo'lib keldiki, u oddiy maktub emas, men uchun ayriliq, hijron g'amidan qutilish, omonlik xati edi. Qoraligi (qora siyoh bilan yozilganligi) zulmatdan dark berayotgan bo'lsa, xatning mazmuni menga hayot, tiriklik suvidek jonbaxsh edi.

Misralardagi "savod" so'zini lug'atdan kuzatar ekanmiz, 2 xil mazmun ifodasini uchratamiz: Birinchisi – yozuv, xat, ikkinchisi – qoralik va qorong'ulik deganidir. Agar ruboiy mazmuniga ko'ra ikkinchi ma'noni kiritadigan bo'lsak, bu o'rinda savod so'zi zulmat so'zi bilan birgalikda qo'llanib tanosub she'riy san'atini yuzaga keltirayotganini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, hijron g'ami va mujdayi jon birikmalari zidlanish natijasida o'z o'rnida tazod she'riy san'atini ifodalab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Doyi Javod, Zeboihoi suxan yoilmi bade' dar zaboni forsi, sahifa. 316
2. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent, 1961, 59-60-betlar.
3. Muallim Nojiy, Istilohoti adabiya. – Istanbul, 1330 hijr., 172-bet.
4. Qabul Muhammad, Haft qulzum, Yettinchi jild, Lakhnay, 1239, hijr, 46-bet.
5. Zarifov Xodi, Рубайи. Родоначалник узбекской литературы. Сбор. Стат. – Ташкент, 1940, с.79.

ZAMONAVIY O'ZBEK NASRI VA XALQ IJODIYOTI

**Saida Matnazarova,
o'qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyoti vakili Isajon Sultonning folklorizmlardan foydalanish mahorati ochib berilgan. O'zbek va jahon adabiyotida mavjud mif va afsonalar asosida yozilgan "Robiya Balxiy" qissasi, "Xazrati Xizr izidan" hikoyalari tahlil qilingan.

Annotation: There is given a representative of modern Uzbek literature who Isajon Sultan and his ability to use folklorisms in this article. There are analyzed The short story "Rabiya Balkhi" written on the basis of myths and legends in Uzbek and world literature, and the stories "In the Footsteps of Hazrat Khizr".

Аннотация: В статье представлен представитель современной узбекской литературы Исаджон Султан и его умение использовать фольклоризмы. Анализируются рассказ "Рабия Балхи", написанный на основе мифов и легенд узбекской и мировой литературы, и рассказы "По следам Хазрата Хизра".

Kalit so'zlar: maqol, matal, mifologiya, xalq ijodiyoti, Xizr obrazi

Key words: proverb, sayings, mythology, folk art, image of Khizr

Ключевые слова: пословица, поговорка, мифология, народное творчество, образ Хизра.

Dunyo qadar ko'hna afsona va rivoyatlar necha-necha o'tmish davrlar osha uzoq tarix qaridan bizgacha yetib kelgan. Afsona va rivoyatlarda xalqning tabiat va hayot hodisalari haqidagi, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari, diniy falsafiy, axloqiy-estetik tushunchalari mujassam bo'lgan. Folklorshunoslikda qayd etilgan fikrlarga ko'ra, afsona forscha so'z bo'lib, fantastika, sehr-jodu va hayotiy to'qimalar asos bo'lgan nasriy hikoyalardir. [1; 108]

Isajon Sulton ijodida ham afsonalarga ko'p bora murojaat qilingan. Hatto afsona asosiga qurilgan asarlar ham mavjud.

Ijodkorning qadimiy asotirlar, afsona va rivoyatlarga murojaat qilishlarining sabablari ijodiy fantaziya, badiiy tafakkur olamining taqozosi bilan izohlanadi. Albatta, har bir afsona va rivoyat asar tarkibiga muayyan voqea-hodisalar taqozosi bilan singdiriladi.

“Ular muallif matnidan qat’iy farq qilgan holda asar syujeti negizi doirasiga kirmasa-da, uning g’oyaviy-badiiy yuksakligini oshirib, o’quvchining hissiyotiga kuchli tasir ko’rsatadi” [2;15].

Yozuvchi ijodida Hazrati Xizr bilan bog’liq afsonalar ham keng qamrovli. Uning “Hazrati Xizr izidan”, “Yangi yil kechasida” va boshqa ko’plab asarlarida nomi tilga olinadigan Xizr obrazi yozuvchiga homiy timsolga aylanganday go’yo.

Xizr obrazining genetik ildizlari qadimiy kultlar va ishonchlar bilan aloqadordir. “Xizr” so’zi arab tilidagi “Xazara” (“doimiy yashillik”) so’zidan kelib chiqqan. Xizr turkiy xalqlarning suv, olov, issiqlik, bahor, hosildorlik, yashillik va hayot suvi to’g’risidagi mifologik tasavvurlari asosida yaratilgan. Ozarbayjon olimi M.Seyidov “Xizr” so’zining etimologiyasi “olov”, “o’t” (o’simlik) so’zlari bilan aloqador ekanligini qayd etadi. [3;390]. Yozuvchining “Xazinabon” yoki “Hazrati Xizr izidan” nomli hikoyasida ham Xizr timsolining g’ayritabiiy karomatlariga ishoralar berilgan. Adibning “Yangi yil kechasida” nomli hikoyasida esa Xizr obrazi kelajakni oldindan ko’ra oladigan bashoratchi timsolida gavdalanadi. Xizrni ko’rgan insonlarga baxt, omad yor bo’lishi haqidagi mifologik ishonchlar ham hikoya qahramonining taqdiri misolida dalillangan. Mehmonxona darvozasi oldidagi qo’riqchi yigit kim bilan suhbatlashganini, kimni ko’rganini keyinchalik anglaydi. Men ko’rgan odam Xizr bo’lsa kerak-deya aytadi. Yangi yil kechasida bayramni birga nishonlashga kelib ichkariga kira olmay, u yerda sodir bo’ladigan voqealarni, insonlar qismatini bashorat qilgan kishining aytganlari birma-bir sodir bo’la boradi. Shunda Xizrni ko’rgan qo’riqchi oldiga o’z qismatidan to’g’rirog’i, qilgan gunoh ishlaridan havotirlangan zodagonlar juda ko’p kela boshlaydi. Ko’p pullar berishlarini aytib, ular haqida ham Xizr nimadir bashorat qilganmi, yo’qmi degan savollar bilan kelguvchilarning keti uzilmay qoladi. Xizr buni ham bashorat qilgan edi.

“Xazrati Xizr izidan” hikoyasida esa Xizr muborak avliyo timsolida keladi. M.Jo’rayevning “O’zbek mifologiyasi” kitobida berilishicha “O’zbeklar tasavvuricha Xizr har bir odamga uch yoki yetti marta duch kelar ekan. U turli xil qiyofada, turli yoshdagi va holatdagi kishilar ko’rinishida, “oppoq saqolli nuroniy chol”, “devona”, “ko’k to’nli nuroniy chol”, “bechorahol kishi” , “gado”, “tilanchi”, “jonivor”, “narsa-predmet” ko’rinishida nomoyon bo’lishi aytiladi.” [3; 392]

G'arb va Sharqning o'z mifologiyasi bo'lsa-da, ular bir-biridan keskin farq qilmaydi. Hatto grek mifologiyasi bilan Markaziy Osiyo xalqlarining islomga qadar bo'lgan miflari o'rtasida o'xshashliklar borligi aniqlangan. [3;15]

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ham mifologiyaga murojaat qilish usuli keng ommalashgan. Ulug'bek Hamdam, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton kabi yozuvchilar, ayniqsa, qadimiy turkiy mifologiyaga ko'p murojaat qilishmoqda.

O'zbek folklorida saqlanib qolgan arxaik miflarning asosiy qismi qadimgi turkiy mifologiyaning epik duffuziyasi natijasida yetib kelgan. Qadimgi turkiy qabilalar o'g'zaki ijodiyotida olamni mifologik anglash asosida yaratilgan kosmogonik, totemistik, animistik, etiologik va etnogenetik miflar asosiy o'rinni egallagan. [3; 390] Mahoratli yozuvchi Isajon Sulton o'z ijodida animistik va totemistik miflardan ko'proq foydalangan.

Yozuvchining ellikka yaqin hikoyalari mavjud. Ularning hech birini folklorizmsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Adibning yangicha tasvir va hikoya uslubi, qahramonlar nutqidagi xalq maqollari va iboralari, rivoyatlar asar badiiyatida muhim ahamiyatga ega.

Isajon Sulton ijodida xorazm xalq folklor namunalariga ham murojaatni ko'rishimiz mumkin. Uning "Toshkelinchak" hikoyasida "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni sujetiga o'xshash o'rinlar ham uchraydi. Uning qahramonlari bizga Layli va Majnunni eslatadi. Nasriy sujetning muhabbat mojarosi zamiriga qurilishi, asar qahramonlarining sof muhabbatlari uchun intilishlari, muhabbatlari yo'lidagi sinovlari xalq dostonlariga xos tasvir uslubi hisoblanadi.

"Robiya Balxiy qissasi"da ham xalq dostonlari sujetiga o'xshash qismlarga, motivlarga ko'p o'rinlarda murojaat qilingan. "Kuntug'mish" dostonida Xolbeka o'z suratini sandiqqa solib Kuntug'mishga yo'llaydi. Robiya ham o'z suratini xat bilan sevgani Bektoshga yuboradi. Bunda unga Suman ismli vositachi kanizak yordam beradi. Xat tashuvchi kampir, kanizak obrazi ham ko'p xalq dostonlarida uchraydigan obraz. Bu ham qissani folklorga bog'liq yana bir tomoni mavjudligini, uning xalq ijodiyoti bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi omil hisoblanadi.

Sandiq predmeti ham xalq dostonlarida ko'p uchraydigan, sehrli kuchga ega bo'lgan predmet sifatida e'tirof qilinadi. Bu folklor vositasidan ham qissada o'rinli foydalanilgan.

Bektosh va Robiya o'rtasidagi muhabbatdan xabardor bo'lgan Xaris ibn Kaab Bektoshni quduqqa tashlashlarini farmon qiladi va shunday deydi: "men hali uning ko'zlariga mil torttirib, oyoq qo'lini teskari kestirib, inson aqli yetmas qiynoqlar ichida o'ldirgayman" [4; 269]. Quduq va u bilan bog'liq voqealar ham ko'plab xalq dostonlarida, xalq qissalarida bot-bot uchraydi. Masalan, "Alpomish" dostonida, "Yusuf qissasi" da ham quduq detalidan foydalanilgan. "Ravshan"

dostonida u zindon deb beriladi. Xullas, bu epik vositalar hamisha dostonlardan-dostonlarga ko‘chib yuradi.

“Robiya Balxiy qissasi”da xalq o‘rtasida aytilib yuriladigan bir rivoyatga ham ishora qilinadi: “Aytadilarki, bir malika tug‘ilgani on Tangri taolo uning shahzodasini yaratmish bo‘lgaydir. Robiya o‘zining bemisl zakovati ila o‘z taqdirining jallodini tanidi.” [4; 269] Bu o‘rinda Olloh tomonidan hamma o‘z jufti bilan yaratilishi haqidagi qarash ham ustuvorlik qilgan.

Adibning “Onaizorim”, “Munojot” kabi qissalarida ham folklor motivlari keng istefoda qilingan. Yozuvchining “Munojot” qissasida ism qo‘yish an‘anasi haqida so‘z boradi. Professor T.Mirzaev eposdagi ism qo‘yish motivining “Alpomish” dostoni variantlaridagi talqinlari to‘g‘risida to‘xtalib quyidagilarni yozgan edi: qahramon epik biografiyasida unga ism qo‘yish va shu bilan bog‘liq ravishda duo qilish hamda uning kelajakdagi bahodirona yo‘lini oldindan aytish muhim rol o‘ynaydi. “Alpomish” dostonida bu holat islom dini ta’limoti doirasida saqlangan

Yozuvchi asarlarida maqol va matallarning nodir namunalari uchraydi. Isajon Sulton xalq donoligi namunalarini o‘z asarlariga mahorat bilan joylaydi, natijada badiiy asarning falsafiy ruhi yuksaladi, g‘oyaviylik kuchayadi. Matallar esa nasriy asarlarda ma’nodorlikni oshirish bilan birga obrazlilikni ro‘yobga chiqaradi. Yozuvchi hikoya va qissalarida frazeologik iboralar, obrazli ifodalardan ham unumli foydalangan. Maqol va matallar ayrim hollarda aynan, ba’zan asar va qahramonlar xarakteriga xulosa tarzida keltirilgan. Natijada badiiy asarning qimmatini yanada oshgan.

Isajon Sulton tajribali va iqtidorli yozuvchi. Shu sababdan, u eng avvalo, xalq ijodidagi ilg‘or g‘oyalarni tanlay oladi va unga sayqal berib kitobxon qalbini zabt qila oladigan hukm – xulosa chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: “Hamidov N.H matbaa korxonasi”, 2010. – B.108
2. Ярматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе. АКД. – Т.: 1986. – С 15 (24)
3. Jo‘rayev M, O‘rayeva D. O‘zbek mifologiyasi. – Toshkent:”Excellent Polygraphy”, 2020. a– B.390
4. Sulton.I. Qoraqush yulduzining siri. – T.:”G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi”, 2019.

SULAYMON BOQIRG'ONiy HAYOTNING O'RGANILISHI

**Abdulla Xudoyberganov,
o'qituvchi-stajor
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sulaymon Boqirg'oniy hayoti va uning o'rganilishi haqidagi umumiy ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, ijodkor hayoti haqidagi manbalarga tayanilgan, xuloslar o'z ifodasini topgan.

Аннотация: В данной статье представлены общие сведения о жизни Сулеймана Бакыргани и его учебе. Также были использованы источники о жизни художника и сделаны выводы.

Annotation: This article provides general information about the life of Sulayman Bakyrqani and his study. Sources about the artist's life were also relied on, and the conclusions were expressed.

Kalit so'zlar: Oqqo'rg'on, Riyod az-zakirin, Hakim ato, Xuroson

Ключевые слова: Аккурган, Эр-Рияд аз-Закирин, Хаким ато, Хорасан

Key words: Akkurgan, Riyadh az-zakirin, Hakim ato, Khorasan

Turkiy xalqlar tasavvuf adabiyotining keng yoyilishi va uning rivojiga o'ziga xos hissa qo'shgan mutasavvif olimlardan sanaluvchi Sulaymon Boqirg'oniy ijodining o'rganilishi bugungi kunda e'tibor bir muncha ortgan. Yassaviya tariqati maslagini yoyishga xizmat qilgan ijodkor shaxsiyati haqidagi ma'lumotlar esa U haqidagi maqola va ilmiy ishlardan ma'lum. Yassaviy xalifalari ichida uchinchi sanaluvchi Sulaymon Boqirg'oniy ham Haqiqat maqomiga yetgan, shaxs sifatida zikr qilingan nuqtalarni Alisher Navoiyning "Nasoyim-ul muhabbat" asaridagi malumotdan ham bilib olishimiz mumkin. "Oti Sulaymondur va Xoja Ahmad Yassaviy q.s.ning murididir. Hamonoki bir kun Xoja tabxe buyurg'ondurlarki, mutbixe o'tun yetmaydur, deb kelgandur. Alar ashobg'a degandurlarki, yozidin o'tun terib kelturung! Va ul zamon yog'in yog'adur ekandur. Ashobkim o'tun teribdurlar, alar xizmatig'a kelguncha yog'in jihatidin o'tunlar ho'l bo'lg'ondur. Hakim ato tergan o'tinlarni to'nig'a chirmab, quruq kelturgandur. Xoja Hazratlari degandurlarki, ey farzand, hakimona ish qilding va alarg'a bu laqab ondin qolg'ondur va Hakim atog'a hikmat tili go'yo bo'lubdur". Alisher Navoy o'zining tazkirasida tasavvuf adabiyotining rivojiga ulush qo'shgan Sulaymon Boqirg'oniyga ham alohida to'xtalib o'tgani bu e'tiborga sazovor jihatdir. Sababi, tasavvuf maslagining yoyilish nuqtalariga nazar tashlansa har birida turfalik mavjud bo'lib yassaviya tariqatining ham farqli jihatlarini o'z ijodida tasvirlab berganligini ham istifoda etadi.

Sulaymon Boqirg'oniy hayot yo'li haqidagi umumiy ma'lumotlarni yurtimizda o'rganilish jihatida mustaqillik yillaridan boshlangan. Birinchilardan

bo‘lim professor Ibrohim Haqulov va Sayfiddin Ra‘fiddinovlar hammuallifligida 1991-yilda nashr qilingan “Boqirg‘on kitobi” nashr qilindi. Bu kitob orqali Sulaymon Boqirg‘oniy ijodining katta qismi kitobxonlarga taqdim etilgan. Bundan keyin ham bir qancha ilmiy izlanishlar mutasavvuf olim hayot va ijod yo‘li haqida ma‘lumotlar olishimiz va ijodkorning keng badiiy merosi ochiqlandi. U.Egamberganov, J.Jomurodovlar hammuallifligida “Sulaymon Boqirg‘oniy (Hakim ota)” nomli kitobda esa Boqirg‘oniy hayoti haqida muhim ma‘lumotlar jamlandi. Quyida keltiriladigan ma‘lumotlar shu asardan olingan bo‘lib undagi ma‘lumotlarda Sulaymon Boqirg‘oniyning tug‘ilgan joyi xususida to‘liq to‘xtalib o‘tilgan.

Faxriddin Ali Safiyning “Rashohat aynul-hayot” asaridan ham bilib olishimiz mumkin. Bu asarda Sulaymon Boqirg‘oniyning tug‘ilgan joyi haqidagi shunday to‘xtalib o‘tilgan. “Maskani Hakim ota Xorazm erdi. Ul yerda dori dunyodan rihlat qildilar. Mavzeikim, oni Oqqo‘rg‘on derlar, ya‘ni Oq qal‘a va qabri muboraklari ul joyda ma‘ruf va mashhurdir” [1; 22], degan ma‘lumotlarni beradi. Sulaymon Boqirg‘oniy tug‘ilib o‘sgan joyi Bundan tashqari Hijriy 1281, milodiy 1864-yillarda janob muftiy Mavlaviy G‘ulom Sarvar Sahob Lohuriyning (Kompurdagi Munshiy Navalkishvar matba‘ida chop etilgan) fors tilida yozilgan “Xazinat ul-asfiyo” asarida Sulaymon Boqirg‘oniy (Hakim ota) haqida quyidagicha ma‘lumotlar keltiriladi: “Hoja Hakim ota quddisi sirrihu. Ishq-u muhabbat va shavq-u zavq sohiblaridan erdi. Ma‘naviy (botiniy) va suvari (zohiriy) ilmlarni o‘zida jamlagan edi. Ahmad Yassaviyning ulug‘ xalifalaridandir. Uning tavvalud va maskan qilg‘an joyi Xorazmdir. Va Oqqo‘rg‘on deb nomlangan mavzeida sokin erdi.(yashardi)”. Sulaymon Boqirg‘oniy haqida ilmiy izlanishlar olib borgan rus olimi K.G.Zaleman e‘lon qilgan Hakim ota to‘g‘risidagi afsona, rivoyatlarda uning Amudaryoning quyilishida, Orol dengizining etaklarida Boqirg‘on degan joyda tavallud topganligi va dafn qilinganligi haqida yozadi. [1; 33] XIX asrda yashagan xorazmlik Ollohiyor Xudoyberdi o‘g‘li al-Mahzun tomonidan milodiy 1892-1896-yillarda yozilgan, ilm ahliga unchalik ma‘lum emas. Xorazm (hozirgi, Xorazm viloyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Turkmaniston Respublikasining Toshovuz viloyati joylashgan hududlarining burungi tarixiy atamasi) dagi so‘fiyik tarixini hikoya qiladigan “Riyod az-zakirin” asarining “Xorazm diyorida madfun bo‘lgan avliyoullohlr” qismida Hakim ota haqida ham alohida to‘xtalib, uning asli xorazmlik ekanligini ta‘kidlaydi va shunday yozadi: “Ul zoti sharif Xalifai irshodi hazrat Xoja Ahmad Yassaviy turur. Ulug‘ avliyodan ermish. ... Bor sango Xorazm diyorining doli daraxtini farmonbardor qildi, deb ondun so‘ng Hazrat Hakim ota Xorazm viloyatining Qo‘ng‘irot degan baldasining ochoq tarafida bir to‘g‘on bor ekan, ul bo‘la berib turur” [1;36] deyiladi. Boqirg‘oniy to‘g‘risida

yana Haziniy “Javohir ul-abror” ida Ahmad Yassaviyning Mansur ota, Said ota Hakim ota Sulaymon Boqirgʻoniy... kabi muridlari haqida maʼlumotlar berilganligi maʼlum. Jahonga mashhur boshqird sharqshunosi Zaki Validiy Tugʻon (1890-1970) 1920-yilning kuz oylarida Qoʻngʻirotga kelgan va oʻzining “Xotiralar” kitobida quyidagicha maʼlumotlarni yozib qoldiradi: “Qoʻngʻirot Xiva xonligining viloyat markazi. ... Arablarning jugʻrofiy xaritasida X asrda bu shahar Boqirgʻon deb atalgan. U hozirgi Qoʻngʻirotning shimoli-gʻarbidagi ovul. Bu yerda mashhur mutasavvuf Hakim ota Boqirgʻoniy maqbarasi bor.” [1; 36] Faqatgina adabiyotshunos Abdurauf Fitrat oʻzining “Yassaviy maktabi shoirlari toʻgʻrisida tekshirishlar” nomli maqolasida Sulaymon Boqirgʻoniyning tugʻilgan joyi Xorazm emas, balki Sulaymon Boqirgʻoniy Ahmad Yassaviyning topshirigʻi bilan Xorazm diyoriga borganligi haqida quyidagicha maʼlumot beradi. “Hakim Sulaymon ota Ahmad Yassaviyning uchinchi xalifasi boʻlub, uning koʻrsatishi bilan Xorazmgʻa borib shayxlik qilgan. Milodiy 1186-da (piridan yigirma yil soʻngra) oʻlgan.” [3;32] Fitrat Sulaymon Boqirgʻoniyning tugʻilgan joyi haqida maʼlumot bermagan, lekin uning Ahmad Yassaviy topshirigʻi bilan Xorazmga borishi haqida maʼlumot berishi uning Xorazmda tugʻilmaganligiga ishora qiladi. Bu hikoyatda ham Fitratning qarashlariga yondosh fikrlarni uchratamiz va Sulaymon Boqirgʻoniyning Xorazm diyorida tugʻilmaganligi haqidagi maʼlumotga ega boʻlamiz. Boqirgʻoniyning tugʻilgan yeri va vafot etgan joyi haqida boshqa manbalarda uning Xorazmda ekanligi haqida qayd etilgan. Abdurauf Fitrat oʻzining “Yassaviy maktabi shoirlari toʻgʻrusida tekshirishlar” haqidagi maqolasida Boqirgʻoniy haqida: “Bulardan bizga yaxshigina maʼlum boʻlgani Ahmad Yassaviy shogirdi, muridi Hakim Sulaymon otadir”, deb Fitrat Navoiyning fikrini quvvatlaydi va uning laqabi xalq orasida Hakim ota, Hakim Sulaymon ota ekanligini taʼkidlaydi. Boqirgʻoniy faqatgina Xorazm diyoridagina zikr qilinmasdan, balki bir vaqtning oʻzida Turkiston hududida, keyinchalik Onadoʻli va Bolqon zaminida “davlati abad muddat” ishonchli hamda tuproq sevgisi bois keng quloch yozgan. [2; 35] hududlarda ham ustoz Yassaviy bilan bir qatorda tilga olindi va hozirgacha eʼzozlanib kelinadi.

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz kerakki, Sulaymon Boqirgʻoniy hayotiy faoliyatining oʻrganilishi yuzasidan yurtimizda salmoqli ishlar olib borilayotganigini koʻrishimiz mumkin boʻladi. Bu orqali ijodkorning tasavvufga yondashuvi va uning insoniylik haqidagi ezgu fikrlari haqida yangicha qarashlar haqida bilib olamiz.

Foydalanilagan adabiyotlar roʻyxati:

1. Абдурауф Фитрат .Танланган асарлар. Жилд II. – Т.: “Маънавият”, 2000. Илмий асарлар 32-bet.

2. Abdurahman Go‘zal. Yassaviy “Faqirnoma”si” Navro‘z nashriyoti. – Toshkent 2014. 35-bet.

3. Sulaymon Boqirg‘oniy (Hakim ota) U.Egamberganov, J. Jomurodov. – T.: “O‘zbekiston”, 2015.-272 b. 33-bet.

OGAHIIY G‘AZALLARIDA TASVIRLANGAN RAJO MAQOMI XUSUSIDA BA‘ZI MULOHAZALAR

**Dilorom Qo‘ziyeva,
o‘qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbek mumtoz adabiyotining buyuk siymosi Muhammad Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy g‘azallarida tasvirlangan tasavvuf tariqatlaridagi rajo maqomining badiiy talqini o‘z aksini topgan. Shuningdek, rajo maqomining muhim xususiyatlari va turlari haqida ilmiy-nazariy fikrlar keltirilgan.

Annotation: In this article, the artistic interpretation of the status of raja in Sufism, described in the ghazals of the great figure of Uzbek classical literature, Muhammad Erniyozbek, son of Ogahi, is reflected. Also, scientific-theoretical opinions about the important features and types of rajo status are presented.

Аннотация: В данной статье отражена художественная интерпретация статуса раджи в суфизме, описанная в газелях великого деятеля узбекской классической литературы Мухаммада Эрниеэбека, сына Огахи. Также представлены научно-теоретические мнения о важных особенностях и типах раджо-статуса.

Kalit so‘zlar: rajo, umidvorlik, vasl, visol, muhib.

Ключевые слова: раджо, надежда, васл, визал, мухиб.

Key words: rajo, hope, wasl, visal, muhib.

O‘zbek mumtoz adabiyotining zabardast vakillaridan biri Muhammad Erniyozbek o‘g‘li Ogahiydir. Shoirning ijodiy ko‘lami nihoyatda xilma-xil bo‘lib, uning so‘fiyona qarashlari diqqatga sazovordir. Ayniqsa, tasavvufning tariqat maqomlari shoir g‘azallarining bosh mezonlaridandir. Jumladan, shoir ijodida rajo maqomi alohida o‘ringa ega. Rajo tasavvuf tariqatlarining asosiy maqomlaridan biri hisoblanadi. “Rajo” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “umidvorlik” ma’nosini ifodalaydi. Professor Najmiddin Komilov rajoga shunday ta’rif beradi: “Rajo – umidvorlik. Qalbning kelajakda mahbub vasliga yetishidan umidvorligi, xavfdan qutulish umidi. Dilning sog‘inchi, intiqliklari ham shunga kiradi” [1;28]. Rajo solikni yanada yuksak martabaga, yuqori maqomga ko‘taradi. Chunki bandaning Yaratuvchisidangina umid qilishi, O‘zidangina ehson kutishi qurbi

yaqinlikka chorlaydi. Rajo shunday narsaki, unda intizorlik bilan kutilayotgan narsa qalbda huzur va rohat paydo qilsa ana shu holat rajo hisoblanadi.

Rajoning uch darajasi o‘zaro farqlanadi:

1-daraja: Ovomlarning darajasi. Savobning hosil bo‘lishi ila oqibatning yaxshi bo‘lishi.

2-daraja: Xoslarning darajasi. Rozilik va yaqinlikning paydo bo‘lishi.

3-daraja: Xoslarning xosi darajasi. Shuhudga imkon topish va Malikul

Ma‘budning sirlariga taraqqiy qilishning ziyoda bo‘lishi.

Hazrat Ogahiy g‘azallarida rajoning ushbu darajalari o‘z ifodasini topgan. Shoirning quyidagi baytida rajoning ovomning darajasidan bahs ketadi.

Yetsa gar javr-u jafosi, shod o‘lib qilg‘il qabul,

Gar umid o‘lsa oning mehr-u vafosidin sanga [2;37].

Shoir Haq taoloning hikmati bilan bandaga jabr yoki jafo tegsa uni shod bo‘lib qabul qilish lozimligini, agar Yaratuvchisidan umidi bo‘lsa, bu holatni U Zoti Sharifning mehr-u vafosi deb bilishi zarur. Alloh taolo hikmati bilan bir eshikni yopsa, marhamati ila ikki eshikni ochar ekan. Shoir ham har lahzada Haq taoloning rahmatidan umidvor bo‘lib yashashni va noumid bo‘lmaslikka da‘vat etadi. Zero, “Osmonlar-u yerning mulki Allohnikidir. Kimni xohlasa mag‘firat qilar va kimni xohlasa azoblar. Va Alloh kechirguvchi, rahmli zotdir” [3;522] (Fath surasi,14-oyat). Har doim Allohning buyurganini qilib, Uning yo‘lidan yurib, aytganini qilmoq, faqat O‘zidangina gunohlari kechirishilishini so‘rab, marhamatidan umidvor bo‘lishi darkor.

Jomi visol umid etib keldi qopung‘a Ogahiy,

Yetkur oni murodig‘a, aylama noumid iyd [2;97].

Mazkur baytda rajoning xoslar darajasi ifodalangan bo‘lib, Ogahiy ham uning vaslidan umidvordir. Shoir ham Yaratganning oshiqlari singari qurbi yaqinlik istaydi. Qalbidagi ishq tug‘yoni sabab vasl umidida Yaratuvchisining jamolini ko‘rishni istayotganligi, bu visoldan noumid qilmasligini aytib iydga murojaat qiladi. Bilamizki, iyd barcha mo‘min-u musulmonlarning muborak bayramidir. Ogahiy ham Yaratuvchisining vasliga erishishni o‘ziga ulug‘ bayram deb biladi. Shoir bu bayramdan meni noumid qilma, murodimga yetkaz deya iltijo qiladi. Hazrat Ogahiy tasavvuf vakili bo‘lmasa ham unga ruhan yaqindir. Chunki shoirning o‘zi ham oshiq, Yaratuvchisining muhibidir. U ham vaslni o‘ziga yashashdan ma‘no deb biladi. Shu o‘rinda alohida qayd qilish joizki, rajo faqatgina umid qilib, uning ortidan jiddiy harakat qilmaslik emas, balki shu umidvorlik tuyg‘usi bilan, umidi bo‘lgan narsasiga erishish uchun astoydil, jidd-u jahd qilishdan iborat. “Arablarda bir narsani orzu qilib, ortidan dangasa bo‘lish va jiddiy harakat qilmaslikka “tamanniy” deyiladi. Rajo buning tom teskarisidir.

Unda bir narsadan umidvor bo‘lgani uchun unga erishish yo‘lida jiddi jahd qilinadi” [4;121].

Umidimdurki, vasli rohatig‘a yetkoman bir kun –

Ki, tinmay hajr dard-u mehnatini chekkoman muncha [2;263].

Mazkur baytdan anglashiladiki, lirik qahramon vasl rohatiga yetishiga ishonadi. Oshiq Haqdan shunday umidvorki, Uning hajrida tinmay dard chekmoqda. Bu dard, firoq, hajr va mehnat-u alamning oxirida vaslga yetish umidi oshiq qalbiga farahlik sururini bag‘ishlaydi. Bu masrurlik oshiqning vasl rohatiga yetishiga harakat qilishga undaydi.

Umid aylab visoling sharbatin jon asramishdurman,

Yo‘q ersa zahri hajringdin manga har dam halokatdur [2;119].

Keltirilgan bayt orqali rajoning mohiyati yanada ayonlashadi. Chunki lirik qahramon visol umidida jonini asrab kelayotganligini, bir kuni vasl sharbatidan totishiga ishonadi. Agar u vasl sharbatidan totmasa, qolgan barcha narsa unga hajr zahridir. Oshiq agar visolga yetolmasam hajring zahri menga har dam halokatdir deydi. Ogahiyning quyidagi g‘azali orqali vaslidan umid uzmagan oshiqqa rahmatlar yog‘ilgani ayon etiladi:

Munchakim, ey dil, yetushti hajridin zahmat sanga,

Uzmading hargiz umiding vaslidin, rahmat sanga [2;31].

Mazkur g‘azalda lirik qahramon dilga murojaat qilib, Uning hajri tufayli ko‘p zahmat ko‘rgani, Hijron azobida dard-u nola chekkanligini aytadi. Lekin sabrul jamil sohibi bo‘lmish oshiq, Uning vasli uchun hargiz umidini uzmaganligi tufayli oxiri Haqning rahmatiga erishganiga tahsin aytadi.

Haqiqiy solik maqsad tomon ilgarilar ekan har lahzada Allohdan xavf qilib, unga umidvorlikda bo‘ladi. Ular har chog‘ mas’uliyat hissini anglaydigan va Haqning rahmatidan noumid bo‘lmaydigan kishilardir. Alloh taoloning dargohi keng, rahmati behisobdir. Qur’oni Karimning “Zumar” surasi 53-oyatida Alloh taolo shunday marhamat qiladi: “(Mening nomimdan) ayt: Ey o‘z joniga javr qilgan bandalarim, Allohning rahmatidan noumid bo‘lmang! Albatta, Alloh barcha gunohlarni mag‘firat etar. Albatta, Uning o‘zi mag‘firatlidir, rahmlidir” [3;464]. Umar ibn Xattob roziyallohu anhu: “Agar, Bir kishidan boshqa hamma odamlar do‘zaxga kirsin!” degan nido qilinsa, albatta, o‘sha odam men bo‘lsam kerak, degan rajoni qilaman. Agar “Bir kishidan boshqa hamma odamlar jannatga kirsin!” – degan nido bo‘lsa, o‘sha odam men bo‘lsam kerak, degan xavfda bo‘laman” [4;135] deganlar. Shunday ekan, qalbida imoni bo‘lgan har bir mo‘min-u musulmon, shuningdek, tariqat yo‘lovchilari bo‘lmish soliklar har lahzada xavf-u rajoda turmog‘i lozim.

Xulosa qilib aytganda, Hazrat Ogahiy gʻazallarida tasvirlangan rajo maqomi chiroyli va goʻzal amallaridan keyin intizor boʻlib kutish va umid qilgan narsasiga yetishish uchun jidd-u jahd qilish deb eʼtirof qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Komilov N. Tasavvuf. T.: “Movarounnahr”. 2009. – 448 b.
2. Muhammad Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy. Tavizu-l-oshiqin. “Mumtoz soʻz”. – 560 b.
3. Shayx Muhammad Yusuf Muhammad Yusuf. Тафсири Ҳилол. Т.: “Hilol-nashr”, 2019.
4. Shayx Muhammad Yusuf Muhammad Yusuf. Ruhiy tarbiya. T.: “Sharq”, 2008.

ALIENATION AS A DOMINANT MOTIVE OF V.P. ASTAFYEV'S STORY “FLYING GOOSE”

Isaeva Yuliya Pavlovna

**Teacher, Department of Russian Literature and Teaching Methodology,
Jizzak State Pedagogical University named after A. Kadiri**

Abstract: The article searches for the motive of alienation in V.P. Astafev's story “Flying Goose.” Based on the semantics of the word “alienation” the author of the article explores this topic from two points of view: the “external” alienation of the characters in the story, associated with their loneliness, restlessness, and the “internal”: the spiritual distance of people.

Annotatsiya: Maqolada V.P.Astafyevning “Uchar gʻoz” hikoyasida begonalashish motivi koʻrib chiqiladi. Maqola muallifi “begonalashish” soʻzining semantikasiga asoslanib, ushbu mavzuni ikki nuqtayi nazardan oʻrganadi: hikoya qahramonlarining yolgʻizligi, bezovtaligi va “ichki” bilan bogʻliq “tashqi” begonalashuvi: odamlarning mʼnaviy masofasi.

Аннотация: В статье рассматривается мотив отчуждения в рассказе В.П.Астафьева “Пролётный гусь”. Исходя из семантики слова “отчуждение”, автор статьи исследует понятие с двух точек зрения: “внешнее” отчуждение героев рассказа, связанное с их одиночеством, неприкаянностью, и “внутреннее”: духовное отдаление людей.

Key words: V.P. Astafyev, “Flying Goose”, motive, semantics, alienation

Kalit soʻzlar: V.P. Astafyev, “Uchar gʻoz”, motiv, semantika, begonalashish

Ключевые слова: В.П. Астафьев, “Пролетный гусь”, мотив, семантика, отчуждение

Famous Russian writer-front-line Victor Petrovich Astafyev is justly considered a classic of the completed century, who with all his heart and soul defended the interests of the ordinary soldier-liberator - a simple, strong and honest man.

“Swan song” V.P. Astafyev is the story “Flying Goose”, in which the author was able to convey the tragedy of human destiny with special piercing. The work intertwines motifs of loneliness, orphanhood, but the motif of alienation stands out especially brightly.

In V.I. Dahl’s dictionary, the word “alienation” has the meaning: “to alienate” or “to become a stranger” [2]. S.I. Ojegov gives the following definition of the concept: “cessation of close relations between people, internal estrangement” [3]. Taking into account the semantics of the word, the concept of “alienation” can be divided into two components: “external” alienation and “internal” alienation.

The “external” alienation of the characters in the story is shown by Astafyev through the feeling of loneliness and powerlessness. The beginning of the story conveys the atmosphere of despair and doom, in which the protagonist Danila Solodovnikov is immersed: “Torn by fatigue” on the hunt, “alone, it seemed, Danila, alone he wandered through <...> the world shifted, immersed in fog, wetness and clouds” [1, p.7].

The story about the fate of the defender of the Motherland is filled with tragedy. In the hectic everyday life of post-war time, two main characters meet: Danila and Marina, as if they had been lost in this vast world for a long time. Having met in a moment of despair, they united and never parted again. Later it turned out that their past lives were remarkably similar. They both lost their parents as children and grew up in orphanages, but their hearts were not weighed down by the lack of parental love. Life difficulties made them stronger, taught them tolerance and compassion. Now they had nowhere to go: “It’s good for them <...>, they are going home, but him, where is he going? He has no home on earth” [1, p.11]. They traveled together to Danila’s fictional town of Chufyrino, hoping to find a shelter. Danila believed that in his fate “everything would somehow work itself out, and there would be a corner for him in a big country” [1, p.11]. But the big country did not find a corner for his small family. It turned out that “no one and nowhere needed them, everywhere they were a nuisance or a bother” [1, p.17].

The motif of the characters’ “external” alienation is manifested at the lexical level: repeated negative constructions (“there is no home on earth”, “nobody and nowhere needed them”), words (“alone”, “deprived of everything”). The construction of sentences is also of interest: “Soldiers are going home <...>. The

soldiers' brothers are going home, but Danila, in fact, has nowhere to go" [1, p.9]. Using the device of inversion, the author emphasizes the homelessness of the hero.

However, the world is not without good people. Vitalia Gordeevna, an elderly woman, completely alone with a living son, took the newlyweds in and took care of their arrangement. She accepted and loved them as her own children. The tenants and the landlady found an outlet in each other, shared joys and sorrows together, and trusted each other completely. Vitalia Gordeevna became for the young family a teacher, a friend and a mother. "More kin than relatives you have them. Everyone should have such children", - said a neighbor, envying their family harmony. Despite all the difficulties they faced, the family became friends and grew stronger.

Speaking of the "inner" alienation of the characters, we mean the spiritual estrangement of people. This motif is mainly manifested at the level of subtext. V.P.Astafyev shows how the spiritual bond between close people: mother and son is torn. Vitalia Gordeevna internally distanced herself from her son a long time ago, even thought "forbade herself to think" that he would return home after his discharge from the army, because the last meeting with her son made an oppressive impression on her. She was disgusted to see how "nowadays he and his wife lead a worthless, empty life, but they are so satisfied with themselves and their life and the great work they do [1, p.57]. The words of the neighbor Khrunychikha said to her friend were prophetic: "Well, Vitalya, hold on. These gentlemen will not give life to you or to the Robitishkas, they will burn them out of the light" [1, p.46].

With the arrival of the Mukomolov family, the peace and harmony that had once reigned in the house were broken. It would seem that people who had gone through the horrors of war should be spiritually close to each other, treat each other with understanding and respect, but, in the words of the author, "a silent, unknown war began". This was probably due to the fact that the heroes of the story went through the war in different ways. Danila was on the front line, where "thousands and thousands of Russian people were put down, they were not spared at the beginning of the war, at the end nobody valued them either" [1, p.45] Vladimir Fyodorovich "did not expose himself to danger, having firmly internalized that the main task of him and the political department was "not to interfere much with people's ability to fight [1, p.35].

Marina did at the front a lot of terrible bloody work, the whole war people saved. And the wife of Vladimir Fyodorovich "perky in front of the com pushed the front to victory" [1, p.61]. Therefore, and reproaches the mother of his son:

“Eh, talentless, talentless, did not have the mind to find something more decent than this yawl finitiflushka on the entire huge front” [1, p.48].

Vladimir Fedorovich and his wife cannot understand all the hardships that fell on the shoulders of a young family, because these families enter the peaceful life in different ways. The Mukomolovs “arrived with a lot of goodies, ruddy, handsome, noblemen-like”. The author's irony in describing their comfort and well-being (“<...> the party gentleman carried himself carefully on the ground, spoke importantly and condescendingly to his subordinates <...>[1, p.54]) reveals the spiritual emptiness of these people. The Solodovnikovs, on the other hand, were “deprived of all property”, “they worked and worked and worked, they did not know any days off or idle hours”. Despite the difficulties of life, the souls of Danila and Marina were not calloused. They were always ready to help their neighbors, even to their own detriment.

War in times of peace. It is terrible because it cripples people's souls, coarsens their hearts, covering them with an impenetrable crust through which pleas for human understanding can no longer penetrate. The Mukomolovs lost the feeling of pity for the family, crushed by hard work, need, they had no pity for the sick neighbor's child. Complete alienation.

And misfortunes fell on the Solodovnikov family: their son Arkasha died, Danila died of overwork and consumption. The widow, “cut off from everything in the world”, has no choice but to “throw into the grave, as in the face of death and the evil of the world”. [1, p.500] her husband's honors. She will not go to the church for consolation: “This is again speculation, again opportunism, the desire to live with someone else's help. No, let the Mukomolovs and all the others like them live, she, since she has been cut off, a fishy life, as if the house were an icebreaker, will somehow manage her own affairs” [1, p.64]. And of the “small things” - only to hang herself in a human way, so as not to burden anyone else. It is worth agreeing with the thought of critic Valentin Kurbatov: “And you don't know who to blame and how to live in peace when you read the story to the dead calm ending: “And good, and fine. Together friendly and not cramped, maybe it will be warmer in the other world, more welcoming than in this one, long ago cursed and blown away by all the winds” [1, p.501].

The story is called “The Flying Goose” The story is called “The Flying Goose”. The life of the main characters passed as imperceptibly as the life of a flying goose, which Danila hunted in order to support the melting strength of his sick son. They could not linger in a peaceful life, build their home and left unnoticed, leaving no trace of themselves. But the phrase expressed by Danila draws attention: “The goose is a rare bird here, it comes only in flight”. Maybe Solodovnikov's family can be called “rare”, because in incredible difficulties they

managed to keep tolerance, understanding, warmth of heart towards people. The light of goodness in their souls was not extinguished.

The story “The Flying Goose” is another attempt of the writer to awaken human hearts, to melt the ice of alienation, mental deafness.

Литература:

1. Астафьев В.П. Пролетный гусь: Рассказы, затеси, воспоминания/ Послесл. В.Курбатова. Иркутск: “Эфлакс”, 2002.
2. https://slovardalja.net/view_search.php
3. <https://gufo.me/dict/ozhegov?letter=%D0%B0&page=2>

ZALVORLI SHE’RIYAT SAHIFALARI

Gulzina Tulishova,

o‘qituvchi,

Jizzax davlat pedagogika instituti

Umida Farmonova,

Samarqand shahar 6-maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Navoiy, Nodira, Uvaysiy va Zulfiyalar an’alarining davomchisi – noyob iste’dod sohibi bo‘lgan Halima Xudoyberdiyeva Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va Rauf Parfilar qatorida o‘zining o‘ktam ovozi va yuksak she’riyati bilan millatimiz sha’nini ulug‘lab, adabiyotimiz tarixida yangi sahifa ochishga muvaffaq bo‘lgan yetuk ijodkorlardan biri ekanligi yoritilgan. XX asr va Mustaqillik davri ozbek adabiyotining yorqin talantlarga boyligi va ular ijodining asosiy mavzu va motivlari misollar tahlili orqali ochib beriladi. Ular ijodining ma’naviy-estetik ahamiyati va davrimiz bilan hamohangligi ko‘rsatib beriladi.

Аннотация: В статье Халима Худойбердиева, продолжательница традиций Навои, Надиры, Увайси и Зульфийи, являющаяся обладательницей уникального таланта, наряду с Эркином Вахидовым, Абдуллой Ориповым и Рауфом Парфи, является гордостью нашего народа с ее прекрасный голос и высокая поэзия., прославляя его, подчеркивается, что он является одним из зрелых художников, сумевших открыть новую страницу в истории нашей литературы. На основе анализа примеров раскрывается богатство ярких талантов узбекской литературы XX века и периода муховской тирании, основные темы и мотивы их произведений. Будет показана духовно-эстетическая значимость их произведений и их гармония с нашим временем.

Annotation: In the article, Halima Khudoyberdiyeva, the follower of the traditions of Navoi, Nadira, Uvaisi and Zulfiya, who is the owner of a unique

talent, along with Erkin Vahidov, Abdulla Oripov and Rauf Parfi, is the pride of our nation with her beautiful voice and high poetry. glorifying him, it is highlighted that he is one of the mature artists who managed to open a new page in the history of our literature. The wealth of bright talents of the Uzbek literature of the 20 th century and the period of the Mus tyranny and the main themes and motives of their works are revealed through the analysis of examples. The spiritual-aesthetic significance of their works and their harmony with our time will be shown.

Kalit soʻzlar: Istiqlol davri sheʼriyati, ijodkor shaxs olami, muqaddas ayol, xokisor va ulugʻvorlik timsoli.

Ключевые слова: поэзия периода независимости, мир творческой личности, святая женщина, скромный и возвышенный символ.

Key words: poetry of the independence period, the world of a creative person, a holy woman, a humble and sublime symbol.

Davr va ijod hamisha uzviy bogʻliqdir. Zamonaviy oʻzbek adabiyotimiz yorqin isteʼdodlarga boyligi bilan ham ajralib turadi. Xususan, XX asr va Istiqlol davri oʻzbek adabiyoti rang-barang ijod namunalariga boyligi bilan ham eʼtiborga loyiqdir. “Oʻzbekiston xalq shoiri, noyob isteʼdod sohibi Halima Xudoyberdiyeva oʻzining oʻktam ovozi va yuksak sheʼriyati bilan millatimiz shaʼnini ulugʻlab, adabiyotimiz tarixida yangi sahifa ochishga muvaffaq boʻlgan yetuk ijodkorlardan biri edi”. [3; 177]

Boʻladigan bola boshidan maʼlum deganlaridek, Halima oʻquvchilik yillaridayoq oʻz iqtidori bilan ustozlar nazariga tushadi. Davrimizning yirik davlat va jamoat arbobi Sharof Rashidov Halimaning uning kelajakda E.Vohidov, A.Oripovlardek sheʼriyatimizning yorugʻ yulduzlaridan biri boʻlishiga ishonch bildirgan va uning isteʼdodini yuzaga chiqarishda rahnamolik qilgani jamoatchilikka maʼlum. Yoki Oʻzbekiston Qahramoni buyuk tanqidchi Ozod Sharafiddinov ham Halima Xudoyberdiyevaning “Oq olmalar” va “Chaman” deb atalgan dastlabki toʻplamlarini poeziyamizda jiddiy hodisa boʻldi, – deya yuksak baholagan edi. [2; 51]

Halima Xudoyberdiyevaning xalqimiz tafakkuri va maʼnaviyatini yuksaltirishda munosib oʻrin tutgan va bugun ham qadrini yoʻqotmagan durdona asarlari ayni Istiqlol ruhi va ilhomi bilan yaratilgan. Shoiraning oʻziga xos yorqin shaxsiyati va betakror asarlari oʻzligimizni anglashimizda muhim manba, millatparvarlik va yurtparvarlik tuygʻularimizni kuchaytirishda ham ibratli maʼnaviy-ruhiy omil boʻlib xizmat qiladi. Uning haroratli sheʼriyatida Oʻzbekistonimiz oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Oʻzbek millati qalbi va tabiati, mehnatkash va jafokash oʻzbek xalqi va muqaddas oʻzbek ayolining dardi

va baxti, orzu va armoni, yorqin, xokisor va ulug‘vor siymosi - bular Halima Xudoyberdiyeva she‘riyatining asosiy mazmuni va ruhini belgilaydi.

Halima Xudoyberdiyevaning tug‘ma iste‘dodi va she‘riyatining parvozigga bamisoli bir qanot bo‘lib, unga tuganmas ilhom va mazmun bag‘ishlagan qudratli ruhiy manba ham, eng avvalo, xalq bilan yakdillik, uning jo‘shqin hayoti va umid-ishonchi bilan hamnafaslikdir. “Turli obraz, turli ko‘rinishlarda kuyunib, suyunishlarimning boisi bitta: dunyoga bir marta keladigan buyuk Insonning qaytarilmas ko‘ngil kechinmalarini qog‘ozga tushirishdir”. Bu so‘zlarda adabiyot olamiga o‘z ovozi va dard-shavqi bilan kirib kelgan shoira Halima Xudoyberdiyevaning butun ibratli hayoti va ijodiy faoliyatining gumanistik mohiyati va maqsad yo‘nalishini belgilovchi asosiy ijodiy kredosi-dasturi mujassamlashgan. Masalan, u “Shunchaki”, “Hayot bilan sirlashuv”, “Albat yozajakman” singari dastlabki she‘rlaridayoq o‘zining she‘riyat, badiiy ijod va ijodkor shaxs haqidagi muhim fikrlarini va g‘oyaviy-estetik aqidalarini chuqur ifoda etadi. Bunday oliyjanob maqsad bilan yo‘g‘rilgan, chinakam ijod shoir uchun tiriklik va hayotning mazmuni bo‘lishi lozim.

Buning muhim bir shart-omilini shunday ifodalaydi:

Shunchaki yozmoqqa ko‘ngil to‘lmaydi

Shunchaki yozmoq bu- shoirga o‘lim. (“Shunchaki”) [1; 25]

Ham yetuk inson, ham yirik ijodkor shaxs sifatida o‘tib-ulg‘ayayotgan Halima Xudoyberdiyeva o‘z diqqat-e‘tiborini birinchi galda xalq hayoti va ruhiyati tasviriga, zamondoshlari hayotining eng muhim va asosiy muammolari ga qaratadi. Shu bois san‘atkorning so‘zida, avvalo, o‘zini va butun xalqini o‘rtagan dard-u quvonch yashaydi. Dastlabki she‘rlarida ham xalq va millat qayg‘u-alamlari ifodalanishi bilan birga, ayni vaqtda, ularda qalbi, ong-shuuri yuksak maqsad va olijanob g‘oyaviy niyatlar bilan to‘lib, ichki ruhiy qudratga ega bo‘lib borgan yosh shoiraning “men”i – xalqiga hamdard, tiyrak bir millatparvar ijodkor shaxsning iztirobli o‘y-fikrlari va yuksak orzulari ham aks etadi:

“Bu qalam bir kuni qilar tantana...

Yetarman manglayi yarqiroq baxtga. (“Albat yozajakman”) [1; 47]

Halima Xudoyberdiyevaning betakror shaxsi va ijodining ildiz-manbalari, qiyin kechgan taqdiri haqidagi mardona rostgo‘ylik bilan bitilgan bunday hasbi hol she‘rlari xalq hayoti va qismati, asriy orzu-a‘moli aks etgan yaqin o‘tmish tariximizning ham haqqoniy lavhalaridir desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Halima Xudoyberdiyevaning bolalik va yoshlik davri millionlab norasida o‘zbek bolalariday kichkinaligidan boshlab ota-bobolarimizning og‘ir hayoti va mashaqqatli mehnatiga oshno bo‘lib o‘tib-ulg‘aygan, ong-tafakkuri ham ana shu murakkab hayot, hukmron sotsialistik mafkuraning cheklov va tazyiqlari ostida, bo‘g‘iq muhit sharoitda shakllangan edi. Buyuk siymolarimiz – Sharof Rashidov,

Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurovlardan boshlab, Tog'ay Murod, Qozoqboy Yo'ldoshev, Eshqobil Shukur, Qunduz Husanboyeva va Usmon Qosimov kabi yirik ijodkorlar yakdillik bilan ta'kidlaganiday, bu kabi samimiyat bilan yo'g'rilgan asarlardan xalqimiz, millatimiz boshiga tushgan qora kunlarni, yosh bolalar va o'quvchilar ilk qadamini maktabdan emas, kimyoviy dorilardan zaharlangan paxta dalalaridan boshlagani, juda ko'p ayollar-onalar dalalarda "Paxta urib ketgan bolam-ay", – deya faryod chekib o'tganini tasavvur etamiz. "Mening onam Sharofat Xonnazar qizi o'ttiz besh yoshida paxta dalasida o'qariqdagi dorilangan suvdan ichib qo'yib vafot etganlar. Men o'n besh yillar oldin yozgan "Enamning aytganlari" she'rim ana shu boshimizga tushgan musibatli kunlar haqida edi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalqimizning mustamlaka davridagi va undan keyingi totalitar sovet tuzumi yillaridagi haq-huquqsiz, zabun turmushi haqqoniy tasvirlangani bilan H.Xudoyberdiyeva, Sharof Boshbekov va Tog'ay Murod asarlari o'zaro g'oyaviy-badiiy mushtaraklik kasb etadi.

"Biz moziyda, yaqin o'tmishda boshidan katta talofotli kunlarni o'tkazgan jafokash xalqimiz", – deydi shoir. Bu kunlar qaytib kelmasligi uchun Shavkat Rahmon aytganidek, millatga "yuzlab ovozi toshlarni yorar kuychilar kerak". Shunday vatanparvar kuychilardan biri Halima Xudoyberdiyeva ham o'zining xalqimiz, adabiyotimiz oldidagi mas'ul burchini mardona ado etib ketdi.

Toki bir kun umrimga ko'z tashlasa nabiram...

Surur bilan yashabdi o'z umrin buvim" desin [1;49].

H.Xudoyberdiyevaning iste'dodi va badiiy mahorati qanchalar kuchli bo'lsa, shoiraning insoniy dard-musibati va ijodiy jasorati ham ulardan-da yuksak va qudratliroq bo'ldi. Adabiyotimizning Mirtemirday, Zulfiyaday ulkan siymolari boshidan kechirgan dard-sitam, hijron-u alamlar "tog'day zil, abadiyatday cheksiz armon" bo'lganiday, ularning talantli shogirdi va ma'naviy-ruhiy davomchisi bo'lgan Halima Xudoyberdiyeva ijodi va nolalari ham ulug' ustozlarining ijodlari kabi o'ziga xosligi, purhikmat va betakrorligi aslo shubha uyg'otmaydi.

Halima Xudoyberdiyevaning ilk to'plami "Oq olmalar" bilan so'nggi yillardagi "Yo'ldadirman", "Buyuk qushlar" deb atalgan, ham mazmunan, ham shaklan ko'rkam she'riy to'plamlari xayolan taqqoslansa, shoiraning murakkab ijodiy yuksalish yo'llari qanchalar samarali va ibratli bo'lganligiga amin bo'lamiz.* Fikrimizning dalili sifatida shoiraning ayol – onalarga bag'ishlangan "Mash'ala", "Ayol o'tib borar", "Muqaddas ayol", "Iltijom shu..." kabi she'rlarini eslaylik. Jahon adabiyotida, jumladan, o'zbek she'riyatida ham bu qutlug' mavzuda necha yuzlab asarlar yaratilgan. Onalar chekkan zahmatni, cheksiz mehr va fidoyilikni bu qadar tabiiy, samimiy va teran misralarda ifodalay olish dunyo she'riyatida ham kamyob hodisa. Shu jihatdan H.Xudoyberdiyevaning ushbu

she'rlari nafaqat mazmun, ruhiyatining milliyliги va teranligi bilan, balki poetik tashbeh-tamsillarining hayotiyliги va originalligi bilan ham ajralib turadi. Bu yombi satrlarning ma'no-mazmuni qanchalik hayotiy va teran ekanligidan ta'sirlangan sezgir o'quvchi ular bilan Halima Xudoyberdiyevaning o'zbek onalarini madh etgan she'rlari va "Suyanch tog'larim" deb atalgan turkum bitiklari o'rtasida ajib hamohanglikni tuygan bo'lishi mumkin. Ayollar, xususan, o'zbek onalarining cheksiz muhabbati va fidoiyligini, ko'zlarining yoshi bilan dunyoni titrata olishi-yu mehr tafti bilan el-u yurtni yashnata olishidek beqiyos yaratuvchanlik qudratini qisqa bir she'rda sharqona donishmandlik bilan go'zal va musiqiy tarzda ifodalay olish – o'ziga xos bir poetik kashfiyot deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Buning uchun, albatta, mumtoz shoira va adiblarimiz Nodira va Uvaysiyday, Muazzamxon va Nozimaxonlarday, Zulfiya va Saida Zunnunovalarday xalq hayoti va ruhiyatini, mushtipar va g'amdiyda ayollarining qalb kechinmalari va ularning iroda-bardoshini chuqur hamdardlik bilan his eta oladigan va ularni o'quvchiga "yuqtira oladigan" yuksak iste'dodi talab etiladi.

Onaginam! O'zing tortma davralardan, el chorlaganda,

"Tiriklikning bayrami" deb sozlanganda tor.

"Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor" [1,55].

Shoiraning poetik mahorati va so'z san'atkorligi shundaki, bu turkum she'rlari oddiy bir qishloq ayolining sokin daryo misol qalbida kechgan unsiz dard-iztiroblarini mohir rassomdek ko'z oldimizda gavdalantiradi va bu og'ir tuyg'ular bizning ham ko'nglimizni chulg'ab oladi, hayot haqida jiddiy o'ylashga undaydi. Darhaqiqat, u ijod olamiga o'tmishdagi ko'plab shoirlar kabi ishq va vafo, sevgi va sadoqat deb atalmish an'anaviy mavzu va tuyg'ularni kuylash bilan kirib kelgan edi. Haqiqiy iste'dodning kamol topishi va san'at asarining yaratilishi qancha shart-sharoit-u omillarga bog'liqligi ayon haqiqat. Adabiyotimiz va she'riyatimiz tarixida porloq sahifa ochgan Halima Xudoyberdiyevaning yuksak e'tiqod va Vatanga sadoqat ruhi bilan yo'g'rilgan ijodi ham, shubhasiz, abadiyatga daxldor umuminsoniy qadriyatlarimizdan bo'lib hisoblanadi. Shoiraning o'zi bashorat qilganiday, Ortida qolgan she'rlari qiyomatgacha yashab qolishiga ishonchimiz komil. Donishmandlar aytganidek, ikki narsaga o'lim yo'q: botirning ishiga va shoirning so'ziga. Yuragida millat dardi va qudrati timsoli bo'lgan buyuk qushlar ruhi mujassam bo'lgan zabardast ijodkor Halima Xudoyberdiyevaning she'riyati ham xalq qalbidan mangu joy olgani ayni haqiqat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Halima Xudoyberdiyeva. Buyuk qushlar. – T., 2013.
2. Ozod Sharafiddinov. Talant xalq mulki. – T., 1979.
3. Qozoqboy Yo'ldosh. So'z yolqini. – T., 2018.
4. Mualliflar jamoasi. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent., 1999.

IJOD IXTISOSLASHGAN MAKTABLARI ADABIYOT DARSLIKLARIDA YOZUVCHILARNING TARJIMAYI HOLINI O'RGANISHDA ILMIY-METODIK YONDASHUVLAR

Sayyora Matkarimova,

o'qituvchi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvchilarning tarjimayi holi va yozgan asarlarini o'rganish borasida olib borilgan metodlar haqida fikr yuritilgan (Ixtisoslashtirilgan ijod maktablarining 8-sinf adabiyot darsligi misolida)

Аннотация: В статье рассматриваются методы изучения биографий и творчества писателей (на примере учебника литературы 8-го класса специализированных творческих школ).

Abstract: The article discusses methods for studying the biographies and creativity of writers (using the example of a literature textbook for the 8th grade of specialized creative schools).

Kalit so'zlar: maktab, o'quvchi, yozuvchi, asar, adabiyot, tarbiya

Ключевые слова: школа, ученик, писатель, литература, образование.

Key words: school, student, writer, work, literature, education.

So'nggi o'n yilliklarda jamiyatimizda ro'y berayotgan global o'zgarishlar ta'lim sohasida ham bir qator o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Respublikamiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilish konsepsiyasiga ko'ra, yangilanayotgan jamiyatga zamonaviy bilimlar bilan qurollangan, tashabbuskor, sog'lom raqobat sharoitida mustaqil ravishda qaror qabul qilish va ular uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatiga ega, hamkorlikka qodir, o'z mamlakati taraqqiyoti uchun mas'uliyat hissini tuyadigan, dinamizm, konstruktivlik va boshqa sifatlar bilan ajralib turadigan shaxslar kerak. Biroq, bu fazilatlarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirishda uning ma'naviy rivojlanishi haqida e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Maktab adabiyot ta'limida tarjimayi hol qaysi o'rinni egallashi kerakligi haqidagi savol azaldan adabiyot o'qituvchilari va metodistlar o'rtasida katta e'tibor va bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Hatto usuli jadid maktablarida ham yozuvchilarning tarjimayi holini shaxs va fuqaroni tarbiyalash vositasi sifatida o'rganish an'anasi shakllangan. Tarjimayi hol va ularni o'rganish bo'yicha tavsiyalar aks etgan o'quv-uslubiy adabiyotlarda ijodkorning ismi-sharifi, ijodiy faoliyati kabi shaxslik xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini yoritish birinchi o'ringa qo'yilgan. Yozuvchilar tarjimayi holini o'rganishga bunday yondashuv XIX asrning 60-80-yillari metodistlari V.I.Vodozov, V.P.Ostrogorskiy, V.Ya.Stoyuninlar tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan.

Tarjimayi hollardan misollar yordamida tarbiyaviy ta'lim berish tamoyili bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Yozuvchilar tarjimayi holini o'rganish ta'lim-tarbiya muammolarining butun majmuasini hal qiladi, degan g'oyani metodistlar V.N.Drobot, L.A.Sheyman, N.V.Tirmanis, V.G.Maransman, T.V.Chirkovskaya va boshqalar ishlab chiqdi va amalga oshirdi.

Ta'limni modernizatsiya qilish, differensiallash sharoitida yozuvchining shaxsiyatini o'rganishga bo'lgan munosabatning o'zgarishi zamonaviy metodistlar uchun bir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Mamlakatimiz metodistlari Q.Xusanboyeva, Q.Yo'ldoshev, R.Niyozmetovalarning fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, adiblar tarjimayi holini o'rganishda adabiy ta'limning maqsadi o'quvchilarni jahon mumtoz adabiyoti boyliklari bilan tanishtirish va shu asosda odob-axloq va estetik didni tarbiyalashdan iborat degan xulosaga kelamiz.

Asarni o'rganish jarayonida o'quvchilar e'tiborini mualliflarning shaxsiyatiga qaratish, ularning shaxslik sifatlarini rivojlantirishga, intellektual, hissiy va axloqiy olamini boyishiga yordam beradi.

Afsuski, ko'pchilik metodist va o'qituvchilar 7-12 yoshli maktab o'quvchilari yosh xususiyatlariga ko'ra muallif biografiyasiga qiziq olmasligi, kichik yoshdagi kitobxon esa yozuvchining tarjimayi holi bilan bog'liq holda adabiy asarni tushuna olmaydilar degan g'oyani ilgari surishadi. Shu bois, adabiyot fanidan dars soatlarining qisqarishi tufayli vaqt yetishmayotgan ko'plab o'qituvchilar amalda 8-sinfgacha yozuvchilarning tarjimayi holiga jiddiy e'tibor berishni zarur deb hisoblamaydilar. Buning natijasi yangi tuzilgan dastur va darsliklarda o'z aksini topmoqda. Natijada, tarjimayi hollar tahlil qilinayotgan asarlarning o'ziga xos qo'shimchasiga aylandi, o'rta maktab o'quvchilari orasida badiiy asarni o'zlashtirish samaradorligini oshirish qobiliyati ikkinchi o'rinda qoldi va ularning yozuvchi shaxsiga qiziqish sezilarli darajada kamaydi.

Zamonaviy ixtisoslashtirilgan maktablar maxsus adabiyot darsligida adabiy tanqidga doir ma'lumotlar keng o'rin ola boshladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi maktabda yozuvchining tarjimayi holini o'rganishga yangi yondashuvlarni ishlab chiqish orqali adabiy ta'lim samaradorligini oshirish zarurati bilan belgilanadi.

Shuningdek, mavzu bo'yicha aniq bilimga qaramay, yozuvchining tarjimayi holi maktab darsliklarida qanday ko'rsatilishi kerakligi, uning hayoti qanchalik keng yoritilishi kerakligi, yozuvchining shaxsiyati haqida qanday ma'lumotlar va faktlar tanlanishi kerakligi haqidagi savollar hali ham hal qilinmaganligini hisobga olinishi ham yechimini kutayotgan muammolardan biridir.

O'zgaruvchan dasturlar, darsliklar va o'quv qo'llanmalar tahlili shuni ko'rsatdiki, zamonaviy usullarda yozuvchining tarjimayi holini taqdim etishning

oʻrnatilgan tipologiyasi yoʻqligi, biografik janrlar oʻrtasida aniq chegaralar belgilanmaganligi, janrlarning umumiy qabul qilingan tasnifi va ularning yagona mezonlari mavjud emasligi ham fikrimiz isbotidir.

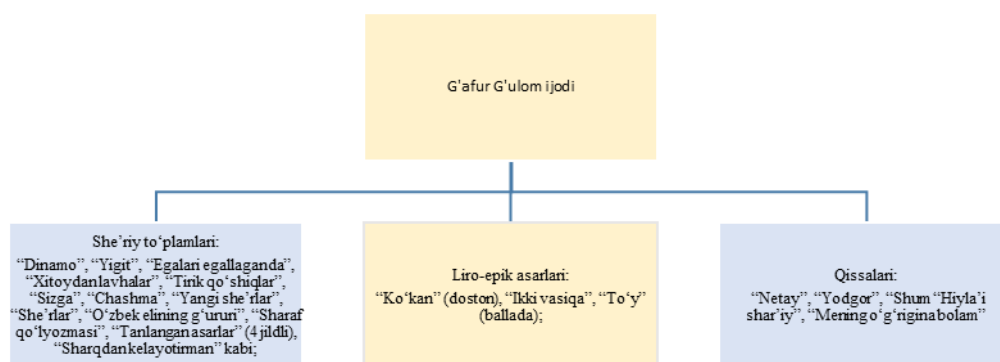
Maʼlumki, yozuvchining tarjimayi holi janrlarining ishlab chiqilgan tasnifiga asoslangan darslar tizimi badiiy asarni oʻzlashtirish samaradorligini oshiradi, oʻquvchilarning badiiy adabiyot haqidagi tushunchalarini chuqurlashtiradi, kitobxonlik koʻnikmalarini shakllantiradi.

Yozuvchining tarjimayi holi ustida ishlash orqali quyidagi natijalarga erishiladi:

1. Yozuvchining tarjimayi holi ustida olib borilayotgan ishlar oʻquvchilarning tarjimayi holni nafaqat inson tugʻilishidan to oʻlimigacha boʻlgan hayotining biologik jarayoni, balki yozuvchining maʼnaviy-axloqiy kamolot yoʻli sifatida tushunishlariga qaratilgan boʻlib, maktab oʻquvchilariga har bir muallifning individual xususiyatlarini, uning hayotini toʻliqroq va chuqurroq tasavvur qilish imkonini beradi.

2. Yozuvchining tarjimayi holini biografik janrlarni tasniflash asosida oʻrganish muallif shaxsiga, tahlil qilinayotgan asarlarga, umuman adabiyotga qiziqishni oshirishning samarali vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Masalan, 8-sinf maxsus adabiyot darsida oʻquvchilar Gʻafur Gʻulomning “Sogʻinish” sheʼrini oʻrganadilar. Shoir ijodini tasniflab oʻrganish sheʼr gʻoyasini aniqlashda asosiy omil vazifasini oʻtaydi.

3. Biografik janrlarning har birida adiblar hayoti va ijodi haqidagi bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish maktab oʻquvchilariga yozuvchi shaxsiyatining yangi qirralarini ochib beradi, oʻrganilayotgan asarlarni yanada yaxshi oʻzlashtirishga imkon beradi va ularning bilimni oshirishga hissa qoʻshadi.

Quyida Chingiz Aytmatov biografiyasiga doir maʼlumotlarning berilishi yuzasidan tuzilgan jadvalni keltiramiz:

Sinf	Yozuvchi biografiyasiga doir ma'lumotlar
8-sinf	IJODKOR HAQIDA ... Hayoti va faoliyati Chingiz Aytmatov 1928-yil 12-dekabrda Qirg'izistonning Talas vodiysidagi Shakar ovulida tug'ilgan... Chingiz, uning ukalari va singillari otasining qistovi bilan uning o'limidan oldin Shakar ovuliga ko'chib kelishgan va shu yerda ulg'ayishgan... Bo'lajak adib Qirg'iziston qishloq xo'jaligi institutini tamomlagan (1953). Qirg'iziston xalq yozuvchisi Ch. Aytmatov tashkil etgan "Issiqko'l forumi" xalqaro tinchlik harakati bo'lib muhim ijtimoiy masalalarni hal etishda samarali ta'sir ko'rsatgan. Asarlari "Baydamtol sohillarida", "Yuzma-yuz", "Jamila", "Sarvqomat dilbarim", "Bo'tako'z", "Birinchi muallim", "Momo yer", "Somon yo'li"...Adib asarlari jahonning 150 dan ortiq tiliga tarjima qilinib, 20 milliondan ortiq nusxada chop etilgan.

4. Yozuvchilar haqidagi biografik ma'lumotlarni o'rganish tizimi adabiyot bo'yicha o'quv kitoblarini yaratishning istiqbolli tamoyillari va usullarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Ixtisoslashgan maktablar maxsus adabiyot fani bo'yicha variativ dasturlar va darsliklarning yaratilishi, ulardagi yozuvchilarning tarjimai holi va badiiy asarlarning matnshunosligi o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi, dasturlar va o'quv kitoblariga o'nlab yangi yozuvchilarning kiritilishi maxsus adabiyotni o'qitish metodikasi fanining yaratilishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyot dars soatlarining qisqarishi tufayli vaqti yetishmayotgan ko'plab o'qituvchilar amalda 8-sinfgacha yozuvchining tarjimai holiga jiddiy e'tibor berishni zarur deb hisoblamaydilar, buning natijasida, o'quvchilarda faqat biografik ma'lumotlarni o'zlashtirish ko'nikmasi shakllantiriladi, badiiy asarni tahlil qilish samaradorligi esa ikkinchi o'ringa tushadi, yuqori sinfda yozuvchi shaxsiga qiziqish sezilarli darajada pasayadi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi ixtisoslashgan maktablarda ijodkor biografiyasini o'qitishda yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Safo Matjon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma)-T: "O'qituvchi", 1996.

2. Shermatova U.S. Aesthetics of nature in Cholpon's work // Academic research in educational sciences volume 1 | ISSUE 3 | 2020 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: 4.804

“EY SIRLI DIYOR, XORAZM...”

Musharraf Rahimova,
tayanch doktorant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Omon Matjonning vatanparlik, ona yurtga muhabbat va sadoqat, shuningdek, xalq orzu umidlari tarannum etilgan she’rlari tahlilga tortilgan.

Аннотация: В статье анализируются стихи Амона Матжона воспевающие патриотизм, любовь и верность Родине, а также надежды и мечты народа.

Annotation: This article analyzes the poems of Amon Matjon, which glorify patriotism, love and loyalty to the motherland, as well as the hopes and dreams of the people.

Kalit soʻzlar: she’riyat, vatan, Oʻzbekiston, Xorazm, Gurlan, Xiva, soʻz, hissiyot.

Ключевые слова : поэзия, Родина, Узбекистан, Хорезм, Хива, Гурлан, слова, чувство.

Key words: poetry, homeland, Uzbekiston, Khorezm, Gurlan, Khiva, word, feeling.

Odatda chinakam shoirlik oʻz ona vatanini ta’rif-u tasnif qilishdan boshlanadi. Chunki, inson dunyo yuzini koʻrgach birinchi boʻlib vatanidagi havodan nafas ola boshlaydi, vatanidagi tuproqda ilk qadamlarini qoʻyib yurishni oʻrganadi, dunyoni tanishni shu vatanni anglashdan boshlaydi. Vatanga muhabbat yuksak insoniy fazilat. Bu borada: “Vatanni sevmoq iymondandir” hikmatini esga olishning oʻzi kifoyadir. Bu tuygʻu inson tugʻilishi bilan vujudga kelib, vafot etishi bilan oʻz poyoniga yetadi. Vatanga mehr esa, ona suti bilan qalblarga jo boʻladi.

Taniqli adabiyotshunos Ozod Sharafiddinov bu borada shunday yozadi: “Vatan tuygʻusi insonning oʻzi bilan birga oʻsib ulgʻayadigan tuygʻu boʻlar ekan. Tajribangiz ortgani sari, hayot doshqozonida qaynab pisha borganingiz sari Vatan tushunchasini chuqurroq qadrlaydigan boʻlib qolasiz, Vatan haqidagi tasavvurlaringiz toʻlilib, kengayib, boyib boradi. Siz endi anglay boshlaysizki, vatan nafaqat joʻshqin yoshlik damlari bilan bogʻliq soʻlim maskandir. Inson ham niholday gap – uni undirib oʻstiradigan ona zamin bor, quyosh, suv, havo uni oʻz neʼmatlaridan bahramand qiladi. Shuning uchun bularning bari inson uchun aziz va qadrli” [1;55].

Shu sababdan boʻlsa kerak Omon Matjon ham oʻz ijodida ona zaminni, jumladan, yurti Xorazmni toʻlib toshib madh etadi.

Ey, sirli diyor, Xorazm

Ey nurli shior, Xorazm
Necha evrilgan tarixning
Senda rasmi bor, Xorazm...
O'zbekiston jamolida
Sen naqshi nigor, Xorazm.
Jahon mehrobida so'zim:
Bor Xorazm, bor Xorazm!..[2;63]

Shoirilar uchun ona vatanini kuylamoq baxt va saodatdir. Omon Matjon ham mazkur misralar orqali Xorazmning sirli, shu bilan birga, nurli, ko'p asrlik tarixga ega diyorigini aytib, O'zbekistonning naqshi ekanligini g'urur bilan tilga oladi.

Shoir "Quyosh soati" nomli nasriy sochmalarida shunday jummalarni keltiradi: "Xorazmda tog'lar yo'q emas, bor: Xorazm tog'lari vohani tongda quyoshdan to'sib qo'ymaslik uchun odamlar qiyofasida yashashadi! Xorazmiy, Beruniy, Pahlavon [3;57].

Professor Bahodir Karim aytganlariday "Agar kimning yodiga Xorazm tushsa, bu elni tashnalanib sog'insa, ayni yurtning ko'rki, tarovati, san'at ahli, noz-u ne'matlari esiga tushsa, Omon Matjon she'riyati bulog'idan bir qultum ichib cho'lini qondirishi mumkin".

Omon Matjon shoir sifatida, shu yurtning fidoyi farzandi sifatida o'z diyori haqida quyidagi betakror misralarni keltirib o'tadi:

Men voha o'g'liman, talabim-kenglik,
Erkin havolarda to'qiyman she'rlar.
Bor bo'l ma'no qadar yorqin bo'lgan so'z,
Bor bo'l, ufq osha yo'llar va yerlar!

Bulbul o'z tikonzorida yayrab sayraganidek, odamizot ham o'z ona tuprog'ida baxt osmonini quchadi. Ya'ni o'z maskanida erkin nafas olib, el-u yurtiga kalom-u ta'riflar yozmoqqa shaylanadi.

Men yulduz deb uni kuylayman
U Vatandir, u arshi a'lo
Men unga ming tashbeh o'ylayman
Yetkazurman millonga xatto...

Vatan - muqaddas dargoh, mo'jizali maskanlari bilan yuraklarga jo bo'lgan, har qarich yeri-yu, kaftdek tuprog'i zar, ko'zga gavhardir. Shoir uchun ona yurt misli qimmatli Ko'hinur olmosi kabi shunchalik ardoqlidir. U vatanni yulduz, osmon deya erkalaydi, uni ming xil go'zal sifatlar bilan tasvirlab, million insonga ona tuprog'i haqida bong urishni xohlaydi.

Xivada qal'a bor qal'a ichinda:
Biri ichon qal'a, birisi Dishon....
Ichon qal'a bugun – Xorazm faxri,

Bahor naqsh gumbazlar, minor, sardoba...[4;2]

Yuqoridagi misralardan ko‘rinib turibdiki, shoir yurti Xorazmning faxri bo‘lmish Xivaning go‘zal go‘shalarini tasvirlash orqali ona zaminining jahonda naqadar buyuk yurt ekanligini ko‘rsatib berishga intildi. Xorazmday muborak zaminda tug‘ilganidan o‘zida faxr va iftixor tuyg‘ularini tuydi.

Omon Matchon “Sharq yulduzi” jurnaliga bergan intervyularining birida “Men, albatta, buyuklar tug‘ilgan ona zamin, Xorazmda tug‘ilganimdan faxrlanaman! Uning har bir qarich yeri, odamlari, yantog‘i, cho‘li, suvi – hammasi men uchun birdek qadrlil!” degan purma’no fikrlarni ta’kidlab o‘tadi.[5;35]

Ona yurtim husniga
Mot bo‘lib, ko‘ngil qo‘yib,
Har urug‘ning ko‘ksiga
Mavj iyib, g‘ulu iyib.
Bo‘lsa kim g‘aflat panoh,
Toshqin solardim unga man
Sen agar bo‘lganda tog‘,
Soy agar bo‘lganda man! [2;25]

Ko‘rinadiki, shoir mazkur she’rida ham vatanining husn-u jamolini go‘zal tashbehlar ila madh etib, kitobxon qalbida vatanparparlik, yurtga muhabbat, sadoqat tuyg‘ularini paydo bo‘lishida katta hissa qo‘shadi.

“Omon Matchon she’riyatining asos o‘zagini Xorazm nafasi, Xorazm odamlari, Xorazm tarixi, Xorazmning qadimiy ming yillik urf-odatlar, Xorazm xarakteri, tabiati, iqlimi bir so‘z bilan aytganda, Xorazm koloriti tashkil etadi. Shoir asarlaridan Xorazm ohanglari ufurib turadi”. Shoirning quyidagi “E’tiqod” deya nomlangan she’ridan olingan misralardan ham buning yaqqol guvohi bo‘lishingiz mumkin.

Xorazm – ilohiy soz,
Xorazm –Avestodir.
U barcha tarixlardan
Chuqurroq... va ustdadir
Olloh deganim – Holdir,
Shuni asrasam – Borman.
Harki mavqega, yurtim,
Sen bois Sazovorman.

Shoir she’rlari inson qalbini chuqur hayajonga soladigan darajada tabiiy yozilgan.

Yashash, bu — orzular qanotin kermoq,
Yashash, bu — muhabbat gullarin termiq.
Yashash, bu — umrning gulgun damlarin,
El uchun yashamoq, el uchun bermoq. [6;15]

Omon Matchon vatanni xalq taqdiridan ayro tasavvur qilmaydi. Uning nazdida xalq uchun, el uchun yashamoqlik, jon bermoqlik oliy sharafdir.

Omon Matchonning vatanga, ona zaminga boʻlgan haqiqiy muhabbatidan taʼsirlanib, quyidagi sheʼriy satrlar ham koʻnglimdagi hurmat va ehtiromim izhori sifatida bitilgan boʻlsa, ne ajab:

Qalblarda mangu yashamoqlik oson emas,
Aziz elim, zaminim Xorazm, Xuroson emas.
Xalq dardini kuylab, yurt deya yongan,
Har inson ham bilingki, shoir Omon emas.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ozod Sharafiddinov. “Vatan tuygʻusi haqida”. “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati”, 2018-yil 8-mart
2. Omon Matjon “Maqsudam” – Toshkent: “Adabiyot”, 2021.
3. Omon Matjon “Tanlangan asarlar” – Toshkent: “Adabiyot”, 2023.
4. Omon Matjon “Odamning soyasi quyoshga tushdi” – Toshkent “Yozuvchi”, 1991.
5. Qoʻchqorova M. “Oʻzim oʻz qalbmning boʻlsam Kolumbi” //“Sharq yulduzi”, 2013-yil, 2-son.
6. Safar Alloyor . “Uchinchi daryo mavjlari”. // “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati”, 2003. №7.
7. <http://forum.oyina.uz/uz/article/1394>

“AVAZ OʻTAR” ROMANIDAGI FERUZ OBRAZI XUSUSIDA BAʼZI MULOHAZALAR

Roʻzagul Jumaniyazova,
tayanch doktorant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada S.Siyoyevning “Avaz Oʻtar” romanidagi shoh va shoir Muhammad Rahimxon Feruz obrazi xususida fikr yuritiladi. Obraz yaratishdagi tarixiy haqiqat va badiiy toʻqima masalasiga diqqat qaratiladi. S.Siyoyev Feruz obrazini yaratishda baʼzi oʻrinlarda zamonasozlik qilgani tahlilga tortiladi.

Annotation: This article discusses the character of king and poet Muhammad Rahimkhan Feruz in the novel “Avaz Otar” by S. Siyoyev. Attention is paid to the issue of historical truth and artistic fabric in image creation. It is analyzed that S. Siyoyev made some contemporaries while creating the image of Feruz.

Аннотация: В данной статье рассматривается образ правителя и поэта Мухаммада Рахимхана Феруза в романе С. Сиёева «Аваз Утар». Уделяется внимание к вопросу об исторической правде и художественной ткани в создании образа. Приводится анализ его подхода по созданию С. Сиёевым указанного образа.

Kalit soʻzlar: tarixiy haqiqat, badiiy toʻqima, tarixiy shaxs, roman, badiiy obraz

Key words: historical truth, artistic fabric, historical person, novel, artistic image.

Ключевые слова: историческая правда, художественная ткань, историческая личность, роман, художественный образ.

Tarix zarvaraqlarini varaqlash, uning qaʼridan tuganmas madaniy-maʼrifiy, ijtimoiy ahamiyatga molik meroslarni topish va oʻrganish, yurtimizning haqqoniy tarixini yaratish, xalqimiz ruhiy-maʼnaviy olamida oʻchmas iz qoldirgan buyuk ajdodlarimizning moʻtabar asarlarini keng ommaga taqdim etish imkoniyati mustaqillik yillarida keng tus oldi. Zero, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov taʼkidlaganlaridek: “Chindan ham tariximizning qaysi davrini olmaylik, yurtimizda ilm-u maʼrifat va yuksak maʼnaviyatga intilish hech qachon toʻxtamagan...[1;49]. Oʻzbek adabiyotida tarixni teran tahlil qilish uchun bir qator asarlar yaratilgan boʻlib, ayniqsa, tarixiy voqelik va shaxs munosabatini ochishda, tarixiy shaxslarning milliy davlatchiligimizdagi oʻrnini belgilashda oʻzbek tarixiy romanlarining oʻrni beqiyosdir. Tarixiy mavzuda bitilgan har bir badiiy asarlar, xususan, tarixiy romanlar moziyning badiiy solnomasi hisoblanadi. Taniqli adib, bir qancha tarixiy romanlar, qissa va hikoyalar toʻplamlari muallifi Saʼdulla Siyoyev (1939-2021) ning “Avaz Oʻtar” romani ham aynan ushbu badiiy solnomalardan biri hisoblanadi.

S.Siyoyev 1983-1986-yillarda maʼrifatparvar shoir Avaz Oʻtar (1884-1919)ning hayot yoʻllari yoritilgan “Avaz” [2] nomli tarixiy-biografik roman yozgan boʻlib, bu asar ommaga 1987-yilda taqdim qilindi. Mustaqillik yillarida esa ushbu roman biroz oʻzgarishlar bilan “Avaz Oʻtar” [3] nomi bilan qayta nashr qilindi. Binobarin, aynan mustaqillik yillarida qayta nashrga tayyorlangan koʻpchilik tarixiy-biografik romanlarda tasvirlangan davr voqeliklari, tarixiy shaxslar tasvirlanishidagi oʻrinlar shoʻrolar davridagi qarashlardan holi tarzda bayon qilinishi kerak edi. Biroq qayta nashr qilingan “Avaz Oʻtar” romanida bunday holatlarni deyarli uchratmaymiz. Ushbu roman Avaz Oʻtarning oʻziga xos

ijodi va taqdir kechinmalari, XIX asr Xiva adabiy muhiti va bu muhitdan yetishib chiqqan yetuk shoirlar ijodi va bu adabiy muhitni shakllantirishda Muhammad Rahimxon II ning o'rnini haqida bo'lib, voqealar bayoni izchil va mufassal yoritilgan. Har bir voqealar bayoni alohida boblarda shakllanib, asar g'oyaviy-badiiy yo'nalishiga mos ravishda sarlavhalangan. Roman kompozitsion tuzilishi jihatidan ikkita qismdan tashkil topgan.

Ko'pchilik tarixiy romanlarga diqqat qaratsak, ulardagi tarixiy obrazlar kechmishi ba'zi o'rinlarda tarixiy haqiqatga mos, lekin ba'zi holatlarda badiiy to'qima ishlatilgan o'rinlarga duch kelamiz. Zero, yozuvchining badiiy to'qimadan foydalanishi o'z badiiy mahoratini kitobxonga yetkazib bera olishi uchun muhim unsur hisoblanadi. Aynan ushbu fikrlarga dalil sifatida O'zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning tarixiy haqiqat va badiiy talqin borasidagi quyidagi fikrlarini keltirishimiz o'rinli. "Tarixiy romanda ilmiy haqiqat bilan badiiy haqiqatning munosabati g'oyat nozik va munozarali masala. Adabiyot tarixida shunday asarlar borki, ular ilmiy jihatdan asoslangan tarixiy faktlarga mos keladigan hujjatlarga tayanib yozilgan... Ayni zamonda shunday tarixiy asarlar ham borki, ularda umuman hayotiy haqiqatga tayanilmagani holda yozuvchi hayoloti – fantaziyasi orqali tarixiy faktni qayta idrok etish muhim o'rin tutadi, tarixiy hodisalar, shaxslar muallif badiiy niyati asosida o'zgacha talqin etiladi. Adabiyot tarixida bunday misollar juda ko'p. Navoiy dostonidagi Iskandar tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiydan keskin farq qiladi. Mariya Styuartni Shipler o'zgacha, Volter Skott boshqacha, Stefan Sveyg yana o'zgacha talqin etadi... Shaxsan men tarixiy asarda yozuvchi xayoloti – fantaziyasiga to'la erk berish, "tarixchi olim ishi tugagan joyda yozuvchi ishi boshlanadi" degan qarash tarafdoriman" [4]. Ushbu qaydlarga mos ravishda, S.Siyoyev romanda Feruz obrazi keltirilgan o'rinlarni deyarli qora bo'yoqlarda aks ettiradi.

Asarning birinchi bobi "Bir chora zamon istab tilla qafasdan qutulish" deb nomlanib, "Tozabog' ortda qoldi. Saroyning fisq-u fujurga, razolatga to'la rutubatli havosi-yu, shohona bazmlar oldidan bo'ladigan mushoiralar, *bir qo'lida qalam, bir qo'lida qilich tutgan "zill us-subhon" Muhammad Rahim xoni soniyning tund basharasi* – barcha-barchasi o'tmishga chekindi." kabi tasvir bilan boshlanadi. Muqaddimadan ma'lumki, Feruz qo'lida qalam tutgan shoir, ham qilich tutgan zolim xon sifatida tasvirlangan. An'anaga ko'ra, Feruz har hafta saroy shoirlarini to'plab, mushoira o'tkazardi. Navbatdagi mushoirada sultonning duogo'yi Otamurod qori (Kamoliy taxallusi bilan ijod qilgan), malik ush-shuaro Ahmadjon Tabibiy, Mutrib (Xonaxarobiy), Chokar, Roziy g'azal bitdilar. Avaz Feruzga iqtibos maqomida yozgan "Paydo" g'azalini o'qidi. Mashshoqlar nimpardada Xorazm xalq maqomlarini chalishardi. Feruz fuqarolaridan hol so'ragan bo'ldi. Keksa xattot Sharif tarro tilga kirib, uyida yemakka bir siqim

jo'gari qolmaganini, nabirasi shishib o'lganini arz qilib, xazinadan o'n qadoq oshliq berishini so'raydi. Feruz: "Imonsiz! Alingda non ushlab turib ochman deysan-a, itdan tuvg'on! Seni ham oqtig'ing bilan qo'shmozor etajakman! Ko'rdingizlarmi? Och emish! Mening saltanatimda qursog'i bo'sh musulmon farzandi bormi? Yuz darra urilsin!" deya javob beradi. Xonning bir tuki ham qimirlamaydi, go'yo azaldan shundoq bir tomoshani sog'ingandek, qip-qizil gilam ustida faryod chekib yotgan Sharif tarroning momataloq badaniga befarq tikilib o'tiribdi. Ellik darradan so'ng, Sharif tarro qarg'ashga tushganda, xon ikki yuz darra farmonini beradi.

"Shumoyoq jarchi" bobida esa xon mashhur mashshoq Ismoil sozchini o'rissozi (garmon) chalding deb toshbo'ronga hukm qilgani haqida va behol, kasalmand gilkor usta Yoqubboy tiriklayin devor tagiga qo'yilgani haqida tasvirlar keltirib o'tilgan.

Ushbu tasvirlardan ko'rinadiki, yozuvchi Feruz obrazini bir tomondan she'riyatga muhabbat qo'ygan ijodkor, ikkinchi tomondan qahri qattiq va shafqatsiz xon sifatida tarixiy haqiqatga zid tarzda badiiy idrok etadi. Vaholanki, Muhammad Rahimxon soniy XIX asr oxiri – XX asr boshlari Xorazm iqtisodiy, madaniy-adabiy, siyosiy-ijtimoiy hayoti taraqqiyotida muhim o'rin qoldirgan siymolardan biri, Xiva adabiy muhitining asoschisi va rivojlantirgan yetuk shoir edi. Bunga dalil sifatida Ogahiyning "Shohidi iqbol", Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy", [5] Laffasiyning "Tazkirai shuaro", Xodimning "Xorazm shoir va navozandalari"[6] kabi asarlarda Feruz haqidagi ijobiy fikrlarni uchratamiz.

Yozuvchi asarda Feruz obrazining shoh va shoir sifatidagi ruhiy-psixologik olamini ochib berishda, uning xislatidagi ijobiy xususiyatlarni ham keltirgan o'rinlar yo'q emas. Avaz Tabibiy orqali saroyga qadam qo'yib, ilk daf'a Feruz bilan uchrashgan paytida, xon Avazning bir baytini yodaki aytib, g'azaldagi saktalikka ishora qilib, uni tuzatib o'qiydi. Avaz Muhammad Rahimxonning xotirasiga, she'riyatni nozik tushunishiga lol qoladi. O'zgacha mulohaza qilib, xonning tahririga qo'shildi. "Feruz deganchalaricha bor ekan. Alloh nasib etsa, minba'd mana shu Feruz dargohida mushoira qilajaksan, Avaz!"[3] deb xotiridan o'tkazib qo'ydi Avaz.

Roman ikkinchi qismining ilk bobi "Tongotar oldida Feruzning so'nggi farmoni" deb nomlanib, xon o'z hayoti nihoyasida o'tgan umrini sarhisob etib, Yaratganga tavba qilib munojot qilgani, o'zidan keyin xonlikning taqdiri xususida g'am chekib, bir paytlar valiahd deb e'lon qilgan to'rtinchi o'g'li Isfandiyorni taxtdan mahrum etishni, uning o'rniga Said Abdullo to'radan bo'lak to'rt o'g'ilning biri tayin etilishini, bo'lg'usi shahzoda voyaga yetgunga qadar murabbiy etib Shayx Nazarboy Muhammad Murod devonbegi o'g'li tayin etilishi haqida maxfiy farmon beradi. Chunki, Isfandiyorning nomaqbul ishlari quloqni

qomatga keltirgan bo'lib, ota o'g'lining rus zobitlari bilan araqxo'rligni avjiga chiqarganidan, Oqqoshshoning odamlari bilan bir nimalarning maslahatini qilganidan xabardor edi. Said Abdullo o'g'lini esa "aqli noqis, junun tabiat" deb bilardi.

Bu tasvirlardan ko'rinib turibdiki, S.Siyoyev hayoliy fantaziyasida yaratilgan tasvir tarix haqiqatiga unchalik mos kelmasa-da, ushbu o'rinlarda Feruz obrazi ijobiy nuqtayi nazardan baholangan. Uning shaxsiyatidagi mohir g'azalnavislik, oliyjanoblik, odillik yaqqol namoyon bo'lgan.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2008. 49-b.
2. Siyoyev S. Avaz. Roman. – T.: "Yosh gvardiya", 1987.
3. Siyoyev S. Avaz O'tar. Roman. – T.: "Navro'z", 1987.
4. Yoqubov O. So'z. Birinchi kitob. – T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.
5. Adizova.I. Muhammad Yusuf Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. 11-b
6. Xodim. Xorazm navozandalari. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. 17-b

TASAVVUFIY RAMZLAR IFODASIDA MUNIS MAHORATI

Sadoqat Otamuratova,
tayanch doktorant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shermuhammad Munis she'riyatida uchraydigan mayxona, soqiy, qadah, xol, ko'z, yuz, zulf, soch, kabi ko'plab timsollar tahlil qilingan va shoir mahorati keng yoritilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются многие символы, встречающиеся в поэзии Шермухаммада Муниса, такие как майхона, сокий, глаз, лицо, зулф, волосы, а также широко освещено мастерство поэта.

Annotation. This article analyzes many symbols found in the poetry of Shermuhammad Munis, such as a mayhona, a soqiy, an eye, a face, a zulf, hair, and the poet's skills are widely covered.

Kalit so'zlar: mayxona, soqiy, yuz, zulf, soch.

Ключевые слова: майхона, сокий, лицо, зулф, волосы.

Key words: a mayhona, a soqiy, a face, zulf, hair.

Tasavvufning soha sifatida rivojlanishi tasavvuf adabiyoti rivojlanishiga sabab bo'ldi. Tasavvufiy ramzlar rivojlanib, ramzlar aynan bir ma'noni anglatish uchun mustahkamlandi. Tasavvufda ramz tushunchasi shunday sharhlanadi: ramz

xoslar o'z hollarini bayon qilish va boshqa maqsadlarda o'zi kabi xoslar tushunishi uchun maxsus so'zlardan foydalanishiga nisbatan ramz deyiladi. Ramzlardagi ma'no teranligi, avvalo, muayyan shoirning iste'dodiga, muayyan davr badiiy tafakkurining rivojlanishi darajasiga va ma'naviy olamidagi mavjud g'oyaviy oqimlarga, mafkuralarga bog'liq hisoblanadi. Ramz yashirin ma'nolarni ifoda etuvchi, tasavvuf ahlining boshqa kishilar anglay olmaydigan o'zaro so'zlashuv uslubi desak ham mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotshunos Najmiddin Komilov ramz tushunchasiga quyidagicha izoh berib o'tgan: "Ramz – ma'no va maqsadni imo va ishora vositasida ifodalash; Bir xil moslik va o'xshashlikka rioya qilingan so'z va ibora yoki hatto moslik bo'lmagan yot ma'noni ifodalash", "Masalan, mahbub deganda Xudoni, Payg'ambarni, Pirni va sevgan kishisini anglash, soqiy deganda ham ayni shu to'rt tushunchani e'tiborga olish, lab deganda purning so'zini, ilohiy fayzni, qosh deganda ilohiy olam bilan moddiy olam chegarasini, bel deganda komil inson xayolini, ingichka bel deganda komil inson xayolining nozikligini, ko'z deganda komil insonning o'zini nazarda tutish mavjud. Bu timsollarni batafsil anglamay, so'fiyona she'rni anglash mumkin emas. Ana shu timsollar orqali Navoiy va Mashrab lirikasida solik obrazi gavdalantiriladi. Tariqat yo'lidagi musofir, ya'ni solikning kechinma va hayajonlari, Mahbub yodidagi talpinish, sarxushligi va xumori, vasl damlaridagi shodligi tasvirlanadi. Umuman Navoiyda insonning Iloh tomon ko'tarilishi (uruj) asosiy g'oyadir. Shoir shu yo'l iztirobi va martabalarini turli vositalar bilan tasvirlaydi". [3;124]

Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul o'zining "Navoiyga qaytish" kitobida tasavvuf xususida quyidagicha fikrlar bildirgan: "Tasavvuf bizda uzoq yillik tanaffusdan so'ng endi erkin va kengroq o'rganilayotgan soha. Shuning uchun ayrim xatoliklar, munozarali fikrlar sodir bo'lishi mumkin. Lekin bunda she'riy matn mohiyatini teran tushunmasdan nazariy fikr aytish, katta umumlashmalar chiqarishdan nihoyatda ehtiyot bo'lishimiz shartdir"[4;68].

"M.L.Reysnerning fikrlariga ko'ra tasavvufiy ramzlar to'satdan paydo bo'lib qolmagan, ular o'tmish ma'naviy-madaniy an'analarida mavjud bo'lib, XI asrdan keyin tasavvuf she'riyati namoyandalari o'z ijodida iste'molga kiritishgan. Endi bular jonli obrazlar bo'lib, biron tabiiy belgilari va sifatleri va funksiyalariga boshqa bir hodisani o'xshatish uchun emas, balki diniy-tasavvufiy aqidalarni bayon qilishga xizmat qilgan" [3;138].

Tasavvufiy ramzlarni tasavvuf olamiga qiziqqan va endi qadam qo'yayotgan boshlovchilar uchun tasavvuf istilohlarini sharhlovchi turli lug'at va risolalar bo'lib, bu turdagi eng qadimiy manbalardan biri Shayx Mahmud Shabustariyning "Gulshani roz" (Sirlar gulshani) kitobidir. Bundan tashqari, Abdulloh Ansoriyning "Manozil us-soirin" asarida so'fiylarning maqomot va ahvollari, sayr-u suluklari

haqida ma'lumot berilishi barobarida 100 ta tasavvuf istilohi keltirilgan va sharhlangan.

O'zbek mumtoz adabiyotida tasavvufiy ramzlarni qo'llash orqali go'zal va jilvador g'azallar bitish keng yoyilgan holatlardan biri hisoblanadi. Albatta, bu borada Alisher Navoiy hazratlarining ijodi mukammal manbalardandir. Alisher Navoiyni o'ziga ustoz bilgan Shermuhammad Munis ijodida ham tasavvufiy ramzlarni qo'llash, ular orqali pandnoma ruhidagi g'azallar yozish keng qo'llanilgan. Shoir ijodida tasavvufiy timsollardan lab, soch, yuz, xat, ko'z, mayxona, gul, qadah, xol va shu kabi bir qancha ramzlar qo'llanilgan bo'lib, ularga anchagina misollar mavjud.

Lablaringdin gar zulole, yetsa o'lgon jon topar,

Kim ko'rubtur oqg'anin yoqutdin jon sharbati. [1;145]

Agar lablaringdan tiniq suv tushsa, o'lgan odam undan jon topar, kim ko'ribdir, yoqutdan jon sharbati oqqanini, deya bitgan shoir, majoziy ma'noda yor labini alqayotgan bo'lsa, tasavvufiy ma'noda purning purna'mo so'zlariga ishora qilyabdi. Lab tasavvufiy adabiyotda purning muridlarga aytgan purma'no so'zlari, yoki so'fiy uchun ilohiy ishqqa erishish vositasiga ishora qilishini bilamiz. Baytning mazmuniga ko'ra ushbu purning purnamo so'zlari muridlarga jon bag'ishlaydi. Murid tasavvuf adabiyotida talab etuvchi, istovchi, pirga qo'l berib, tariqatga kirgan, kamolotga erishishni niyat qilgan, komil shayxga bog'lanib, unga bay'at (qo'l bergan) qilgan solik hisoblanadi.

Zulf birla orazingdur kufr-u imondin g'araz.

Xattu la'ling dog'i Xizr-u obi hayvondin g'araz. [1;137]

Tasavvufda yuz oliy haqiqat, ilohiy husnning zuhur bo'lish ramzi. Solikning oliy haqiqatga, visolga, maqsadga, Alloh jamoliga yetishish ramzi hisoblanadi. Solik – irfon yo'lidan borayotgan yo'lovchi. Tasavvufda tariqatni ixtiyor etib, ruhiy poklanish yo'liga kirgan, hali biror maqom yoki martabaga erishmagan kishi.

Yuz va zulf haqida tadqiqot olib borgan Y.E.Bertels yuzni – haqiqiy mavjud bo'lgan olam, zulf esa haqiqiy mavjud bo'lmagan olam deb tariflarydi. Zulf – dunyoning bepayonligi va zulmatiga ishoradir.

Tasavvufiy adabiyotda xat ramzi ma'shuqa labi ustidagi tuklarga ishora qiladi. Uning badiiy ifodasi esa Xizr obraziga ya'ni tiriltirish, tiriklik ma'nolariga ishora qiladi. Yuqoridagi baytda ushbu ramzlarning yaqqol namunasi keltirilgan.

Shavqim afzunroq bo'lur ko'rgan soyin mushkin xating,

Bog'bon xurramlig'idur sabz rayhondin g'araz. [1;137]

Bog'bonning maqsadi, uning xurramligi yashil rayhon bo'lganidek, oshiqning maqsadi, shavqi ham yorning qora, mushkin xatidir. Bu yerda ham mushkin xat yor labi ustidagi tuklarga va Xizrga, tiriltirishga ishora qilinmoqda.

Yashil rayhon bahor yangilanish faslida bo‘lganligi sababli ham bog‘bon bahorda qayta tiriladi, ya’ni ish boshlaydi. Oshiq ham yor jamoliga yetishgach qayta tiriladi. Alloh jamoliga erishgan oshiqlar yangi hayot boshlagandek bo‘lishlariga ishora qilinmoqda.

Ham kelurda o‘trunga berdi yuzing ko‘zgug‘a ruh,

Ham tararda topti zulfig muknatidin shona fayz. [1;135]

Yor kelishi bilan, ko‘zgu qarshisiga chiqishi bilan, uning yuzi ko‘zguga ruh berdi, ya’ni Alloh jamoliga erishgan solik barcha mashaqqatlarni ortta qoldirdi. Ham zulfig tararda taroqdan qudrat, fayz topdi. Bu yerda solik dunyo tashvishlaridan ozod bo‘lganligiga ishora qilinmoqda. Tasavvuf adabiyotida sochning uzunligi va qoraligi dunyoning bepayonligi va zulmatiga ishora qiladi. Sochning halqalari solik ovora bo‘ladigan dunyo tashvishlari, sochning uchi esa insonning o‘zi. Lekin dunyo tashvishlarini yengmasdan turib, Yuzga, ya’ni Yaratganning jamoliga musharraf bo‘la olmaydi, visolga erisha olmaydi.

Olam menga tomug‘dur, ey guluzor, sensiz,

Solmas ko‘ngulg‘a fayzi sayri bahor sensiz. [1;135]

Olam menga do‘zaxdir, ey guluzor sensiz, sayri bahor sensiz ko‘ngilga fayz keltirmas. Majoziy ma’noda oshiq agar ma’shuqa bo‘lmasa bahor ham, olam ham do‘zaxligini bildirmoqda. Ilohiy ishqda esa, Alloh jamolisiz har qanday dunyo xursandchiliklari do‘zax ekanligiga ishora qilinmoqda.

Pok yuzni och, qilay to poklik birla nazar,

Shukrilillah, ahli ishq ichra erurmen pokboz. [1;126]

Pok yuzni och, poklik bilan nazar qilay, shukurki, ahli ishq ichra saodatli, halol oshiqman demoqda oshiq. Ushbu baytda ham Alloh jamoliga va unga oshiq bandalariga ishora qilinmoqda. Pok yuz – Alloh jamoli, ahli ishq – Alloh jamoliga yetishish uchun harakat qilayotgan soliklar jamoasi. Oshiq agar Alloh jamoliga yetishsa, unga pok yuz bilan qarashini, chunki, agar bu voqea sodir bo‘lsa, o‘zi ham pok, halol, to‘g‘ri yo‘lda yurganligining dalili ekanligini aytmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Shermuhammad Munis she’riyatida uchraydigan mayxona, soqiy, qadah, xol, ko‘z, yuz, zulf, soch, xat, gul singari ko‘pdan ko‘p timsollar, ramziy ma’noli so‘zlar va ular orqasida yotgan yashirin ma’nolar salmoqlidir. Har bir ramz alohida o‘rganilishi uchun yetarlicha misollar mavjud. Ma’nolar olami ham keng. Tasavvufiy ramzlarni qo‘llashda, ifodalashda, ular orqali ma’noli, go‘zal, mazmundor baytlar bitishda shoir alohida, o‘ziga xos mahorat ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shermuhammad Munis. Saylanma. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. – Toshkent, 1980.

2. Jumayev N. Munis g'azaliyoti: (Badiiy mahorat masalalari.) G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. – Toshkent, 1991.

3. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Toshkent, "Movarounnahr" – "O'zbekiston", 2009. 159.b

4. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Toshkent, "Fan", 2007.

SIROJIDDIN SAYYID PUBLITSISTIKASIDA VATAN MAVZUSI TALQINI

**Gulianbar Quranbayeva,
tayanch doktorant,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotning yetakchi va abadiy mavzularidan bo'lgan Vatan mavzusining Sirojiddin Sayyid ijodida ifodalanishi haqida so'z boradi. Ijodkorning she'riy va nasriy asarlari misolida Vatan tushunchasining mohiyati to'laqonli ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье говорится о выражении темы Родины, которая является одной из ведущих и вечных тем литературы, в творчестве Сироджиддина Сайида. Сущность понятия Родина в полной мере раскрывается на примере поэтических и прозаических произведений художника.

Annotation: This article talks about the expression of the theme of the Motherland, which is one of the leading and eternal themes of literature, in the works of Sirojiddin Sayyid. The essence of the concept of the Motherland is fully revealed on the example of the artist's poetic and prose works.

Kalit so'zlar: an'anaviy mavzular, ijodkor uslubi, publitsistik asarlar, esse, Vatan mavzusi, obrazlilik

Ключевые слова: традиционная тематика, творческий стиль, публицистические произведения, эссе, тема Родины, образность

Key words: traditional themes, creative style, journalistic works, essay, theme of the Motherland, imagery

Zamonaviy o'zbek she'riyatining yetakchi namoyondalaridan biri Sirojiddin Sayyid ijodida Vatan mavzusi alohida o'ringa ega. Ma'lumki, Vatan tuyg'usini chuqur his qiladigan shoir she'riyatida bu mavzudagi she'rlar salmog'i yetakchilik qiladi. Sirojiddin Sayyidning she'riy to'plamlaridan birining "Vatanni tushunish" deb atalgani ham uning ijodida ushbu mavzu ustuvor o'rin tutishidan dalolat beradi. Shoirning "Yaxshilar ichra Vatan", "Vatanni sevish kerak", "Bobojonimning Vatani", "Bug'doybo'y Vatan", "Vatan", "Egasi bor yurt", "Qaldirg'ochlarga ber, ayvonlaringni", "Vatan yodi", "Vatan qo'shig'i", "Vatan

desam...”, “Vatan mehri” kabi qator she’rlarida ona yurtga beg’araz muhabbat tuyg’ulari balandparvoz so’zlardan xoli, samimiy so’zlar, betakror sifatlar bilan ta’riflanadi. Bu kabi she’rlarda Sirojiddin Sayyid Vatan to’g’risida so’z yuritganda an’anaviy chiroyli ta’rif-tavsiflardan qochib, uning ramzini ifodalashda oddiy narsa va hodisalarga murojaat qiladi. Asarlarida Vatan mavzusiga sog’inch va cheksiz mehr tuyg’ularini mohirona singdira oladi va butunlay yangi ohang bilan to’yintiradi. Bu ohangda har bir yurtdoshimiz qalbida iftixor hissini uyg’otadigan sehr va ehtiros kuchli ekanligini ko’ramiz. Chunonchi, “u ona siymosida, ota ayvonida, hovlisida mung’ayib turgan tandirda, borini shig’il-shig’il meva qilib, bargixazon qilib to’kib bo’lgan, momosining xotirasiga aylangan qari tutda, ayvonida alyor aytib turgan qaldirg’ochlarda Vatan ko’radi” [4].

Shoirning bu mavzuga bag’ishlangan qator she’rlari (“Vatan abadiy”, “Vatanni o’rganish”, “Vatan nadir”, “Vatan yodi”) va to’rt jildlik saylanmasidagi asarlarda yurt mehriga oshuftalik, uni seva olish, unga munosib bo’la olish mas’uliyati va har bir fuqaroning Vatan qismatiga daxldorligi qalamga olinadi va bu mas’uliyat hissini shoir o’zidan boshlaydi. Shoir “men”i bir nasim timsolida elning “ko’hna dardlarini aytib o’tish”ga intilar ekan, qalb nidosini oddiy, samimiy va ravon misralarda ifodalay oladi:

Yurtim, menga zar kerakmas zarlaringdan,

Kipriklarim unsalar bas gardlaringdan.

Menga dunyo kerak emas, bir xas yetar

Yassaviylar yotgan aziz yerlaringdan.

Sirojiddin Sayyidning nasriy ohanglarida ham mazkur mavzu alohida mehr bilan qalamga olinadi. Ba’zi hollarda shoirlarning kundalik turmushdagi oddiy detallardan katta umumlasmalar, ramziy ma’nolar chiqara olishiga lol qolmaslikning iloji yo’qday tuyuladi. Eskidan xalqimiz orasida hech bir narsaga hayron bo’lmaydigan odamdan olim, hamma narsaga hayron-u lol bo’ladigan insonlardan shoir chiqadi, – degan ibora yuradiki, buning isbotini har bir shoirning ijodiy bisotida uchratish mumkin. Darhaqiqat, ijodkor ahli tevarak-atrofga o’zgacha nigoh bilan qarab, oddiy ko’z bilan ilg’ash qiyin bo’lgan yoki biz uchun odatiy holday ko’rinadigan, arzimasday tuyuladigan har bir narsadan ulkan topilmalar yarata olishadi. Bu holat Sirojiddin Sayyidda, ayniqsa, o’ziga xos tarzda, novatorona shaklda namoyon bo’ladi. Shoir “Vatan barchamizga buyuk onadir” essesinde oddiy qora qumg’onning biqirlab qaynashida noyob bir xususiyatni his qiladi: “Qishning sovuq-rutubatli uzun tunlarida tonggi uyqumizga orom bag’ishlab avvaliga “chirs-chirs” tovushlar kelar, bu tovushlar asta-asta, chirsillab-chirsillab birdaniga gurillab ketganida, u saharlarning eng ajoyib mo’jizasi – pechka ustidagi qora qumg’on jo’shib-toshib biqir-biqir tilga kirardi. Ota uyimizda kech kuzdan to ko’klamga qadar, tongda ham, shomda ham bir

paytda bir xilda yangraydigan bu tarona, bu navo – bolaligimizning davlat madhiyasi edi” [3]. Qora qumg‘onning qaynashini davlat madhiyasi sifatida baholash shoirona ifodalarning nihoyatda teranligini ayon etishdan tashqari, ijodkorning o‘z tug‘ilgan maskaniga nisbatan, uning har bir bisotiga nisbatan ta’riflab bo‘lmaydigan, ifodalashning imkoni topilmaydigan cheksiz mehr-muhabbatning hosilasidir. Qolaversa, essedagi har bir so‘zning zalvari chuqur his qilingan holda go‘zal tashbehlar vositasida bayon etilishi Sirojiddin Sayyidning essenavis sifatidagi mahoratini to‘liq aks ettira olganki, jummalarni xuddi she‘r o‘qiyotganday yengil va yoqimli o‘qishingiz mumkin bo‘ladi: “...Uning matni ota-onamiz mehri bilan yozilgan, tayyorlovchisi o‘tin, ijrochisi esa olov bilan shu qumg‘on bo‘lardi. Biz olovning ilk chirsillab alanga olganidan tortib to varillab yongunigacha, undan so‘ng qumg‘onning jonli ijrosiga qadar kechadigan bu “tonggi konsert”ni shirin tushlarimizga o‘ranib intiq-ilhaqlik bilan kutar, uyqu aralash jon-jonimiz bilan tinglab rohatlanib yotardik” [3;380]. Xullas, esse mutolasi davomida bunday noyob topilmalarning ko‘plab namunalarini uchratishimiz mumkin.

Bilamizki, adabiyot uchun Vatan mavzusi hech qachon eskirmaydigan, abadiy mavzulardan sanaladi. Faqat har bir ijodkor talqinida bu mavzu o‘ziga xos, individual tarzda jarang topadi. Sirojiddin Sayyid ijodida ham bu mavzu o‘zgacha jilolanadi, Vatanning yangi qirralari kashf etiladi. “...Sirojiddin Sayyidning bu mavzudagi bitiklari salaflari va zamondoshlari nazmini takrorlamaydi” [2;492]. “Ey, menga daryoday dil bergan Vatan” badiasida shoirning ichki kechinmalari, samimiy tuyg‘ulari o‘zbekona soddalik, to‘porilik, beg‘uborlik bilan tasvirlanadi. Ayniqsa, Nura ona, Oybibi kampir, Mergan bobo, Sa’dulla mergan, Nusratullo jebachi, usta Tojiddin mulla Vatan bobo kabi qator obrazlarda bu yaqqol namoyon bo‘ladi. Ana shu obrazlar orqali Vatan – ona, Vatan – kindik qonimiz to‘kilgan diyor, Vatan – jigar ekanligi o‘ziga xos tarzda ifoda etiladi. Shoir Vatanni pokdomon bir inson sifatida, mag‘rur Ota, munis Ona timsolida qo‘llaganligi uning asarlariga o‘zgacha jonlilik baxsh etadi. Badiada Nura ona obrazi inson qalbini to‘lqinlantiradigan tarzda tasvirlangan. Ayol urush payti yarador Otaning yarim chalajon gavdasini tuproq ostidan chiqarib, qutqarib qolgan va shu otasi bilan tanishib, o‘zbek diyoriga kelib qolgan. Uning hamisha aytib yuradigan birgina istagi Vataniga qaytib borib, uni bir ko‘rish edi. Biroq, bu orzu ushalmadi. Oldin gulday qizidan ajraldi, keyin esa falokat yuz berib, yakka-yu yagona zurriyodi tuproqqa qo‘ygan Nura onaning nolalari osmonga chiqdi. Otasini deb “yetti yot tog‘- u toshlar aro umri zor- u nigoron o‘tgan” Nura onaning ko‘ngliga sal bo‘lsa-da, yorug‘lik berish uchun “Vataningizga olib boraman”, deganda “Men endi qayoqqa ham borardim? Otang shu yerda bo‘lsa, qizim, o‘g‘lim shu yerda ko‘milgan bo‘lsa. Meni ham bolalarimni yoniga qo‘yinglar. U yoqlarda nima

qilaman, meni Vatanim shu endi. Otangni Vatani, meni Vatanim....” [4;492]. Anglashiladiki, Vatan voz kechilmas xotiralar, unutilmas tuyg‘ular, yurakni o‘rtovchi og‘riqlar, dildan o‘chmas muqaddas hislar makonidir. Muallif Vatanni bog‘ga qiyoslaydi, “Vatan – bog‘”, “bog‘ – Vatan” tushunchalarini yaxlit qo‘llaydi. Ota-bobolardan qolgan bog‘ qarovsiz qolmasligi, Vatan hamisha obod bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi.

Esseda 60-70-yillar voqeligi, “oq oltin” deb fido bo‘lgan bobo dehqon qismati sandiq yasovchi usta Tojiddin obrazi orqali ta’sirli yoritiladi: “Kampirimning kayfi chog‘ bo‘ladi, bolosh-molish qilar” deb usta bobo toqqa ketayotib, daladan xurjuniga ozroq paxta terib oladi. Yo‘lda tekshirib qolishib, og‘iz-burnini qonga bulg‘ab kaltaklashadi” Bir siqim paxta uchun kaltaklanib, uch oy qamoqda azob chekkan usta Tojiddin qismati o‘sha davrda yashagan ko‘plarning boshiga tushgan fojia edi. Biroq oltmishinchi yillarning adabiyot butkul siyosatga bo‘ysungan bu davrlari hayot bezab, pardoqlab ko‘rsatilgani ma’lum. Maktab direktori Ernazarov domlani o‘quvchilarga “tinchlik chumchuqlari”ni ushlatib, ularni uchirish voqeasi baayni shu davr qiyofasini ko‘rsatadi. Direktorning “Shuncha qidirdik, kabutar topolmadik, bugun bayram sharafiga “Tinchlik chumchuqlari”ni uchiramiz”,- degan fikrlarining o‘ziyoq “Jahon xalqlariga tinchlik!” deya hayqirgan u mustabid tuzumning aslida yolg‘onga yo‘g‘rilganligini, qumdan bino bo‘lgan qasr ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Sirojiddin Sayyidning ona Vatanga bag‘ishlangan jamiki publitsistik asarlarida ijodkor fikrlaridagi yetakchi konsepsiya ona yurtga bo‘lgan mehr bilan sug‘orilib, undan ungan har nav hosil shoirning yuksak pafosga yo‘g‘rilgan hayotiy pozitsiyasini, chin farzand siymosini, hayot falsafasidan nur olgan, ma’naviy qadriyatlarni dunyoqarashiga chuqur singdirgan, o‘zbekona g‘ururdan ko‘ksida butun umr faxr tuygan barkamol inson qiyofasini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. С.Саййид. Асарлар. III жилд. – Тошкент. ”Sharq”. 2019.
2. Жабборов Н. Замон .Мезон. Шеърят. – Тошкент. Фафур Фулом. 2015.
3. С.Саййид. Асарлар. I жилд. – Тошкент. “Sharq”.2019.
4. Махмуд Тоир. Ёғду ичра гуллаган сўз.// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009.

SADRIDDIN AYNIIY VA UNING “ESDALIKLAR” MEMUAR ROMANI

Nigora Normurodova,
doktorant,
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada memuar janriga xos bo'lgan xususiyatlar va Sadridin Ayniyning “Esdaliklar” memuar romani tahlil qilingan.

Аннотация. В статье анализируются особенности мемуарного жанра и мемуаров Садриддина Аини “Воспоминания”.

Annotation. The article analyzes the characteristics of the memoir genre and Sadridin Aini's memoir novel “Memories”.

Kalit soʻzlar. Sadridin Ayniy, “Esdaliklar”, memuar asar, yozuvchi uslubi, real hayot

Ключевые слова. Садриддин Аини, “Воспоминания”, мемуары, писательский стиль, образ жизни

Key words. Sadridin Ayni, “Memories”, memoir, writer's style, real life image,

Memuar (frans. Memore-xotira, esdalik degan ma'noni anglatadi) – o'tmish xotiralari haqidagi asar. Memuar asarlarning markazida kishilarning shaxsiy hayoti turadi. Hikoyalar, voqealar rivoji uchun kishilarning hayot yo'li asos bo'ladi. Memuar asarlar kishining butun bir hayotini emas, balki kishi hayotidagi ayrim lavhalarni tasvirlaydi. Agar roviy o'z oilasini ta'riflamoqchi bo'lsa, buni shu oila hayotini alohida e'tiborga loyiq voqealarinigina sharhlaydi. Buni S.Ayniyning “Esdaliklar”i misolida ko'ramiz. U oilasi tasvirini quyidagi “Esdaliklar” tarkibiga kirgan ushbu hikoyalar bilan beradi. “To'y”, “Otamning otasi”, “Mahallai Bolo qishlog'i”, “Sokrate qishlog'i”, “Sokrate qishlog'idagi hovlimiz” kabi hikoyalar memuarlarda marjonday tizilib, o'qiguvchiga butun bir tasavvur uyg'otadi. Bu barcha memuar asarlarning o'ziga xos xususiyatidir. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib ushbu janrga ta'rif bersak bo'ladi.

Memuar – bu jamiyat hayotida ma'lum va mashhur bo'lgan roviyning voqea-hodisaning bevosita ishtirokchisi sifatida, bu voqealarni boshqalarga birinchi shaxs tilidan bayon qilishi hisoblanadi.

“Esdalik”lar yozishning aniq talablari yo'q. Siz hayotiy hikoyalaringizni ipga marjon tergandek yozib ketasiz.

Bu janrni dunyoga kelishi uchun 2 asosiy xususiyat zarur:

1. Yozuvchi hayot yo'lida sodir bo'lgan voqealardan ta'sirlanishi va ularni bevosita ishtirokchisi bo'lishi;
2. Sarguzashtlarni boshqalarga bildirish istagi.

Memuarlarga xos bo‘lgan umumiy xususiyat:

1. Hikoya bilan qat’iy aloqadorlik.
2. Asar davomida faktlarning berilishi (Joy nomlari, kishilar nomlari, yillar, shaharlar aniq faktlarda berilgan bo‘lishi kerak).
3. Hikoyalarni surunkali ravishda bayon qilinishi.

Yuqoridagi xususiyatlarga qaramay, yozuvchilar bu janrda qalam tebratganlarida tarixni subyektiv baholaydilar. Yoki bo‘lmasa asllikdan chekinishadi. Bunga asosiy sabablar xotiraning zaiflashuvi yoki davr va hukumat ta’labi. Chunki hech bir inson boshidan o‘tganlarini to‘liq ravishda eslab qolish imkoniyatiga ega emas.

Ikkinchi sababga to‘xtaladigan bo‘lsak, albatta, yozuvchi davr talabini hisobga olmay iloji yoq. Ayniyning ham “Esdalik”larida Sovet hukumatiga bo‘lgan ijobiy ta’sirlarni ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek adabiyotida memuar asarlarning asosan ikki turi uchraydi. Bular:

1. Tarixiy memuarlar.
2. Badiiy memuarlar.

Tarixiy memuarlar ichida shoh asar bo‘lgan, Boburning “Boburnoma” asari dunyo adabiy jamoasi tomonidan tan olingan va hozirgacha o‘z ahamiyatini yoqotmay kelayotgan qimmatli asardir. G‘arbda bu asarni dastlab Villian Erskin, Jon Leiden, Susannah Beveradgelar o‘rgangan. Hozirgi kunda Beveradgening (Olima ushbu kitob tarjimai ustida 20-yil ishlagan. Uni BABUR – NAMA (memoirs of Babur) deb nomlab, 1921-yil ommaga taqdim qildi). Inglizcha tarjimai olimlar tomonidan mukammal va aniq deb topilgan. Bobur o‘rta asr tarixining nihoyatda maftunkor shaxsi edi. Unga berilgan ta’riflarning sanog‘i yoq. Vinsent Artur Smitning ta’kidlashicha, “Bobur o‘z davrining nihoyatda ulug‘vor Osiyo shaxzodasi bo‘lib, u istalgan davr yoki istalgan davlat imperatorlari orasida yuqori unvonda turishga haqli. Uning tarixiy asari ham madaniy, ham tarixiy, ham iqtisodiy va hatto tabobatga oid bilimlarni ham bizga ochadi”.

Biz memuarlarning dastlabki badiiy turini Alisher Navoiy ijodida uchratamiz. Olimning ustozlariga bag‘ishlab yozgan asarlari buning yaqqol misoli. Bular: “Xamsat ul-mutahhayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Mahammad”. Bu asarlar Navoiyning nasrdagi ijodining namunalari.

Ushbu janrning xususiyatlarini Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar” asari misolida ochib berishni maqsad qildim. Eng avvalo, ushbu asarning janrini memuar-roman sifatida belgilaymiz. Asar sintetik janr xarakteriga ega bo‘lib, u avtobiografiya, sayohat, kundalik, tarixiy yilnoma kabi janr xususiyatlarini ham o‘zida namoyon qilishi ham mumkin. Memuar-roman tarixiy xarakterga ega. Hikoyalar uch siyosiy tuzumning shohidi bo‘lgan mahoratli yozuvchi Sadriddin

Ayniy hayotidagi real voqealarga asoslangan bo‘lib, u yozuvchining kechinma va mulohazalarga boy xotiralaridir. Adibning “Esdaliklar” memuar-romani kompozitsion jihatdan to‘rt qismdan iborat bo‘lib, voqealar asosan ikki joyda bo‘lib o‘tadi. Bular: “Qishloqda” va “Shaharda”. Roman sujeti muallifning uch yoshligidan boshlab toki amir hukumatining yoq qilinishigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Asarda lirik chekinishlar ham uchrab turadi. Ushbu o‘rinda shuni ta’kidlash kerakki, yozuvchi Ahmad Donish, Hayrat va o‘z ijodiga aloqador bo‘lgan va ilgari hech qayerda uchramagan lirik parchalarni memuar-roman davomida keltirib o‘tadi. Bu bilan asar kompazitsiyasini ya’nada boy bo‘lishiga xizmat qiladi. Yozuvchi boylar, dehqonlar, ilmi toliblar, shoirlar, diniy tabaqa vakillari va boshqa toifadagi insonlar taqdiri haqida gapiradi. Parcha-parcha hikoyalar keltirish va bir voqeadan ikkinchi bir voqeaga tezda o‘tish “Esdaliklar”ga xos bo‘lgan xususiyatdir. Sadriddin Ayniy o‘z hikoyalarida takrorlanmas landshaftni chizadi. Asarda keltirilgan xronotop voqealar rivoji uchun fon vazifasini bajaradi. Masalan memuarining birinchi qismida keltirilgan “Qizilqumning ko‘chishi” sarlavhasi ostidagi hikoyaga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, tabiat ofatining daxshatli oqibatlarini landshaftlarni bir biriga teskari keltirib tasvirlaydi. Ya’ni bola dastlab tabiatning go‘zalligidan quvonadi va ko‘ngli dala safarini istab qoladi. U tabiatning nozik go‘zalligini ushbu satrlarda ta’riflaydi: “Ro‘dning janubi bo‘lmish hovlimiz tomondagi qator tollar hali barg chiqargan bo‘lmasalar ham, yetilgan uzum boshlari kabi bargak yozib, ro‘d bo‘yini may oyidagi ko‘kalamzorga aylantirgan edilar, u daraxtlarning shoxlaridan shoxlariga uchib-qo‘nayotgan chumchuqlarning chirqillashlari, qaldirg‘och, mayna, sa’valarning sayrashlari, u yerning havosi kabi odamga yoqimli edi” [1; 20]. Yosh adib tabiat go‘zalligidan maftun bo‘lib dalaga chiqadi. Yo‘lda tollar va qushlar manzarasiga duch keladi va insonning tabiatiga yoqimli bo‘lgan havoni his qiladi. Ammo to‘satdan boshlanga qum ko‘chishi uning diliga qorong‘ulikni keltiradi. “Qum, shamol kunidagi ko‘l suviga o‘xshab lapillab sekin-sekin oldin kelmoqda edi, qumning yuzdagi qatlami lapillab surilib, ro‘dning qirg‘og‘iga tushar va ostki qatlami uning orqasidan lapillab harakatga kelardi” [1; 22]. Ushbu manzara tasvirida qumning ko‘chishi va uning harakati obrazli tasvirlangan. Yozuvchi “lapillab” so‘zi orqali vaziyatga taqlid qilib, ushbu ofatning harakatini keltiradi. O‘quvchi bu tabiat hodisasini yanada yaqqol tasavvur qilishi uchun uni suvga o‘xshatadi. Landshaftni yanada rivojlantirib, vaziyatni davom ettiradi: “Ekinzorlar qumzorlardek tayg‘oq emas edi, shamol ham orqadan esardi, shuning uchun uyga qarab borishim uncha qiyin emasdi. Lekin yerda va ko‘kda men tomoshaga chiqqan vaqtimdagi latofat va xurramlikdan asar ham qolmagan edi – maysa, sabza va se bargalar qum gardi ostida qolib, so‘lgan, yoqimli, xushbo‘ylik o‘rnida odamning og‘iz va burniga

yoqimsiz qum changi kirardi ...” [1; 22]. Yuqoridagi hikoyada landshaft sujetni harakatga keltirdi va voqea uchun fon vazifasini bajardi. Mohir yozuvchi qum ko‘chishidan oldingi va keyingi manzaralarni o‘quvchiga havola qilib, vaziyatning umumiy ko‘rinishini tasvirlab berdi.

Bundan tashqari romanda sujetni harakatga keltiruvchi bir nechta motivlar ham mavjuddir. Hikoyalarda o‘lim motivi bilan bir qatorda sevgi va yo‘l (safar) motivlari ham kompozitsion tarkibdan o‘rin olgan. Yozuvchi deyarli ham bir qismda o‘lim hodisasini yoritadi. Tug‘ulish mavjud ekan, o‘lim unga hamroh bo‘ladi. Donishmand nosir ushbu motivni ko‘plab personajlari misolida ko‘rsatgan.

Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar” asari o‘zida memuar janrning xususiyatlarini namoyon qiladi. Ushbu asarda tarixiylik, subyektivizm, faktik tabiat, psixologizm kabi xususiyatlar birlashadi. Tarixiylik nuqtai nazaridan oladigan bo‘lsak, “Esdaliklar” amir zamonlari haqidagi voqealarni o‘z ichiga oladi.

Har qanday asar subyektiv fikrlar oqimi bilan boyitilgan bo‘ladi. Memuarlarda ham ushbu xususiyat yetakchi o‘rin egallaydi. “Esdaliklar”ning personajlar tasvirida ko‘p o‘rinda subyektiv fikrlarni uchratishimiz mumkin.

Memuar-romanda hissiy holatlar ham keltirilgan bo‘lib, o‘rni bilan yozuvchi afsuslanadi, quvonadi, nafratlanadi, shubhalanadi, qiynaladi...

Memuarlarning faktik tabiati “Esdaliklar” asariga ham xosdir. Unda ham yillar va voqealar ketma ketligi faktlarga asosan yozilgan. Faqatgina yozuvchi voqelikka obrazli baho bergan. Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar” asari o‘zida memuarining barcha talablarini mujassamlashtiradi va janriy belgilarini yaqqol namoyon etadi. Taniqli o‘zbek olimi Ibrohim Haqqul ta’kidlaganlaridek, “Esdaliklar” – Ayniyning umr, tafakkur va xotira kitobi. Uni taqdirlar qomusi desa ham aslo xato bo‘lmaydi” [2;2]. Darhaqiqat, Sadriddin Ayniy o‘z zamonasining tarixini yaratdi. Zamonasiga holis baho berib, yaqin o‘tmishdagi Buxoroni gavdalantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Sadriddin Ayniy. Asarlar. V tom. –T.: “Toshkent badiiy adabiyot nashriyoti”, 1965.

2. Ibrohim Haqqul.Ulug‘larni ulug‘lar tiriltirgay//. www.kh.davron.uz

AMIRIY IJODIDA QUR'ON OYATLARI

Musharrafxon Imomaliyeva,
tayanch doktorant,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Maqolada diniy, falasafiy va umuminsoniy haqiqatlarni ifodalagan Qur'oniy mavzular va diniy mafkura ramzlarining Amiriy ijodidan muhim o'rin olganligi tahlillar asosida yoritilgan.

Аннотация. В статье на основе анализа важное место в творчестве Амири заняли коранические темы, представляющие религиозные, философские и универсальные истины и символы религиозной идеологии.

Annotation. In the article, the Qur'anic themes representing religious, philosophical and universal truths and symbols of religious ideology took an important place in Amiri's work based on the analysis.

Kalit so'zlar: Islom dini, Qur'oni Karim, sura, Muso, shams, layl, oy, qiyosiy, sharh, inson, botin, ruhiyat.

Ключевые слова: Религия ислам, Священный Коран, сура, Моисей, шамс, лайял, месяц, сравнительный, комментарий, человек, внутреннее, душа.

Key words: Islam religion, Holy Qur'an, sura, Moses, shams, layal, moon, comparative, interpretation, human, inner, soul.

Sharq milliy an'alarining rivoji o'ziga xosligi islom adabiyotining avval arab, keyin fors va nihoyat turk jumaladan o'zbek tilidagi rivojida namoyon bo'ladi.

Musulmon adiblari qay millat vakili bo'lishidan qat'iy nazar, avvalambor yagona ummat a'zolari edi. Shu nuqtai nazardan ularning ijodida milliy xususiyatlar Qur'onda o'z ifodasini topgan umumislom va umuminsoniy bashoriyatlar bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi. X asrda arab xalifaligi hududlarida barpo etilgan turli tildagi adabiyotlarda milliy ohanglar kuchayishi tabiiy hol edi.

Alohida olingan milliy adabiyotlar ravnaqi islom adabiyotining hayotbaxshligini ta'minladi. Sharq va keng ko'lamda jahon adabiyoti tarkibida o'zbek adabiyoti ham Qur'onni asrlar davomida turlicha o'zlashtirgan va uning mavzulari asosida turfa asarlar yaratilgan.

Diniy, falasafiy va umuminsoniy haqiqatlarni ifodalagan Qur'oniy mavzular va diniy mafkura ramzlarining Amiriy ijodidan muhim o'rin olgani bunga yorqin dalildir. Amiriy o'zbek mumtoz adabiyotining g'azal, muxammas, tuyuq kabi janrlarida samarali ijod qilgan. Amiriyning irfoniy shoir sifatida mumtoz

adabiyotimizga qo'shgan hissassi beqiyosdir. Xususan, Po'latjon domla Qayyumov o'zining "Tazkirayi Qayyumiy" asarida: "Ustoz Muhammad Ya'qubdan tahsili ilmi irfon olmish. Navoiyga ergashuvchi shoirlardan bo'lub, bir devonga egadur. Bu kishining xonlig'idan qat'iy nazar Xo'qandlik buyuk shoir sifatida hurmat etamiz" [3,108]. Amiriy Qur'onni juda yaxshi bilgan shaxs bo'lgan. Amiriy Qur'onni shu qadar yaxshi o'zlashtirgan ediki, Qur'on uning borlig'iga va ijodiga singib ketgan edi. U yaratgan lirik merosida bevosita va bilvosita Qur'onning ta'siri bilinib turadi. Ba'zi o'rinlarda Qur'on oyatlari aynan berilgan bo'lsa, ba'zi o'rinlarda ularga ishora bilan, ya'ni oyatlarining ma'nolarini nazarda tutuvchi gaplar bilan beriladi. Birgina Amiriy. Devon. I. O'zbekcha she'rlar (Nashrga tayyorlovchilar A.Madaminov, E.Ochilov, Z.Qobilova, O.Davlatov). – T.: "Tamaddun", 2017 devonini tahrir qiladigan bo'lsak, devonning bir necha o'rinlarida Qur'on oyatlari berilganini ko'rishimiz mumkin.

Ahamiyatli jihati shundaki, Amiriy Qur'on oyatlaridan shu qadar mohirlik bilan foydalanganki, asarning ma'nosi va ta'sir kuchi oshgan. Quyidagi misollar orqali Qur'on oyatlarini qay darajada mohirlik bilan ishlatilganini ko'rishimiz mumkin:

1. *Shoyista erdi qaddig'a "Lavloka" xil'ati,*

Toji sari "Laumrika", manshuri "Hal ato" [1,31]

Ma'nosi: Qaddiga "lavloka" ("Ey Muhammad, agar sen bo'lmaganingda edi, bu olamlarni yaratmas edim" (qudsiy hadis) libosi mos edi, boshining toji "laumrika" (– "Ey Muhammad, sening hayoting bilan qasam" (qudsiy hadis), farmoni manshuri "hal ato" ("Dahr" surasining 1-oyati) edi.

"Hal ato" va "Lo fato" iboralari Alisher Navoiy mukammal asarlari to'plamining 15-tomida "O'tdimi (berdimi)" va "O'tmadimi (bermadimi)" tarzida tarjima qilingan [7,11]. Agar mazkur ruboiy o'sha "tarjima"lar vositasida o'qilsa, mantiq me'yori ham, tanosub sharti ham buziladi va oqibatda Navoiy nazarda tutgan ma'no kelib chiqmaganiga guvoh bo'lamiz.

Aslida ruboiyning birinchi bayti Haq taolo hamdida bo'lib, uning zoti azaliyligi va abadiyligi, judu saxovat hamda boshqa sifatleri mangu ekanligi haqida so'z yuritiladi. Uchinchi misrada "Inson" surasining birinchi oyatidan "Hal ato" iborasi keltirilgan: *"Aniqki, inson uzraqachondir tilga olgulik narsa bo'lmagan vaqt (muddat) kechgan". ("Inson"-1)*

2. *Maloik o'rtasida Homidu, Mahmudu, Ahmadsen,*

Bani odam aro derlar "Muhammad hojayi "Toho" [1,39].

Ma'nosi: Xalq o'rtasida Homid, Mahmud, Ahmad deya tanishadi (Bu yerda Payg'ambarimiz Rasululloh a.s ning ismlariga ishora qilinmoqda). Butun insoniyat ichida "Muhammad" deya mashhurdir va Qur'oni Karimning "Toha" surasi orqali quyidagi fikrlar oydinlashadi:

Bu sura Muhammad alayhissalomga xitob qilish bilan boshlanib, u zotga bor mavjudotning Hojasi tomonidaningan Quroni Karimning Allohdan qo'rqadigan kishilar uchun bir pand-nasihat ekani va Yaratganning eng maxfiy narsalardan ham ogoh bo'lgan zot ekanligi bayon qilinadi. Bu surada Alloh taolo o'zining so'nggi payg'ambariga undan avval o'tgan salaflari uchun ham Haq yo'lga davat qilish oson bo'lmaganini eslatib, suraning asosini tashkil etadigan Muso va Horun payg'ambarlarning qissasini batafsil bayon qiladi. Unda Muso alayhissalomning qay holatda payg'ambar bo'lganlari va u zotga Tangri taolo tomonidan qanday mo'jizalar ato etilgani; Muso bilan zolim Fir'avn o'rtasidagi mujodala; Muso bilan sehrugarlar o'rtasida bo'lib o'tgan muboraza-musobaqa; nihoyat Fir'avn va uning lashkarlari qanday halok bo'lganlari va boshqa voqea-hodisalar haqida hikoya qilinadi.

Yana bu surada barcha jonzot hisob-kitob uchun jamlanadigan qiyomat kunida ovozlari ham Rahmonga ta'zim qilishlari va faqat pichirlashlarga quloqqa chalinishi kabi qiyomat manzaralari ham tasvirlab o'tiladi hamda Haq yo'lidan toymagan kishilar o'zlariga va'da qilingan jannatlarga kiritilib, kofirlar esa jahannamga tashlanishlari haqida xabar beriladi. Sura payg'ambar alayhissalomga ayrim ilohiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatish bilan nihoyalanadi.

Bu suraning nima sababdan "Toha" deb nomlangani xususida turli rivoyatlar mavjuddir. Ularning aksarisida "Toha" – payg'ambar alayhissalomning ismlaridan biridir, deyiladi. ("Toha" surasi)

3.Oyati "Va-l-Layl" erur ta'bir zulfung shomidin,

Surai "Va-sh-Shams" xurshidi yuzung shonidadur[1,97].

Ma'nosi: Yor go'zalligining ramzi bo'lmish sochini qora tun ila "Layl" oyatiga, yuzini esa quyosh ila "Shams" surasiga o'xshatmoqda.

Qur'oni Karimning 91-oyati bo'lmish "Layl": Yigirma bir oyatdan iborat bo'lgan bu sura Makkada nozil qilingan. Unda so'z insonlarning turish-turmushlari ham, sa'y-u harakatlari ham turli-tuman ekani xususida borib, oxirat kunidagi mukofotga iymon keltirib, taqvo va muhtojlarga xayr-u saxovat bilan umrlarini o'tkazadigan kishilarga ato etiladigan jannat va baxillik, iymonsizlik bilan tirikchilik qilib o'tadigan kimsalarning borar joylari bo'lgan do'zax azobi to'g'risida xabar beriladi. Sura nihoyasida yolg'iz Allohning rizoligini ko'zlab qilingan ezgu amallargagina ajr-savob berilishi ta'kidlanadi. Bu sura ham o'zining ilm oyati bilan "Val-Layl — Kechaga qasam" deb nomlangan.

92-oyati esa "Shams":

Bu sura ham Makkada nozil bo'lgan. U o'n besh oyatdir. Bu surada Alloh taolo O'zi yaratgan bir qancha mavjudotga va O'z zotiga qasam bilan o'z jonini iymon bilan pok tutgan kishi najot topishi, uni kufr bilan xor qilgan kimsa esa nomurod bo'lishi haqida xabar beradi. So'ngra ana shunday halokatga uchragan

qavmlardan Samud qabilasi misol qilib keltiriladi. Sura o‘zining ilk oyati bilan “Vash-Shams — Quyoshga qasam”, deb nomlangandir.

4. *Amiri mulkam ishqam , raygondur gavhari ashkim,
Jamoling surayi “Yusuf” qad-u zulfung “alif”, “lom”im[1,238].*

Ma’nosi: Ishq mamalaktining Amiriman. Ko‘z yoshlarning misoli gavhar. Husning, ya’ni yorning yuzi “Yusuf” surasiga, qaddi esa arab alifbosidagi alif va lom harflariga o‘xshatilmoqda.

Bu suraning nazm-u uslubida o‘zgacha latofat, ayrica joziba mavjudki, islom olamidagi eng buyuk qalam ahllari undan mutaassir bo‘lib, she’r-u dostonlar bitganlar, ulamolar esa, bu sura xususida jild-jild kitoblar tasnif etganlar. Shunday asarlardan birida “Yusuf surasi jannat ahllari jannatda ham rohat bilan tilovat qilib yuradigan suralardandir”, deyilgan bo‘lsa, yana birida: “Har Qanday g‘amtashvishga botgan mahzun kishi Yusuf surasini eshitishi bilan orom-osoyish topur”, deyiladi. (“Yusuf”surasi) Qur’oni karim suralarining hammasi dilga mahbub, har birining o‘z o‘rni, ta’siri, ibрати va hidoyati bor. Mazkur suradan boshqa biror-bir sura to‘lig‘icha bir inson qissasiga bag‘ishlanmagan. Yusuf alayhissalom qissasidan boshqa hech qaysi hayotiy qissani Alloh taolo “ahsanu-l-qasas” ya’ni, qissalarning eng go‘zali deb atamagan. Yusuf obrazi sharq adabiyotida keng tarqalgan obrazdir. Bu obraz dastlab “Tavrot” va “Injil”da, so‘ngra “Qur’on”da o‘z ifodasini topgan. Xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotda Yusuf nihoyatda go‘zal, olijanob, dono shaxs sifatida tasvirlanadi.

Badiiy so‘z san’atida yorning qomatini “alif” va “lam” arab harflariga o‘xshatish an’ana tusiga kirgan. Lekin tasavvufiy nuqtayi nazardan olib qaraganda, bu harflar Ollohning birligiga, yagonaligiga ham ishora.

5. *Latofat Misri ichra Yusufi Kan’on kabi, ey jon,
Xaridoring Zulayxo bo‘lsa, bozoringdan aylansun[1,277].*

Ma’nosi: “Uni Misrdan sotib olgan (Misr shahrining hokimi — Qitfiyr degan) kishi xotini (Zulayho)ga: “Uni yaxshilab joylashtirgan. Shoyad bizga biron foydasi tegib qolsa yoki o‘zimizga bola qilib olarmiz”. dyedi. Mana shunday qilib (ya’ni o‘limdan, chohdan qutqarib va Misr hokimining ko‘nglini moyil qilish bilan) Yusufni — unga barcha tushlarning ta’birini bildirish uchun,— o‘sha yerga (Misr hokimining uyiga) joylashtirib qo‘ydik. Alloh O‘z ishida g‘olibdir (ya’ni, Uni o‘zi xoxlagan ishni qilishdan hech kim man’ qila olmaydi), lekin odamlarning ko‘plari (buni) bilmaydilar”. (“Yusuf” – 21).

“U (Yusuf) uyida bo‘lgan ayol (ya’ni, Zulayho, uning husn-u malohatiga oshiqi beqaror bo‘lib) uni yo‘ldan urmoqchi bo‘ldi. Eshiklarni mahkam berkitib “kelaqolgin”, deganida, (Yusuf) aytdi: “Alloh saqlasin. Axir u (ya’ni, ering) menga yaxshi joylar bergan hojam-ku! Albatta, zolim kimsalar (ya’ni, zinokorlar) aslo najot topmaslar”. (“Yusuf”-23).

Qur'oni karim oyatlarining ma'nolari Alouddin Mansur tarjimasidan olindi.

Yuqorida keltirilgan misollardan shuni anglash mumkinki, Amiriy Qur'on oyatlaridan har safar juda samarali foydalangan.

Umuman olganda, Amiriy deyarli har bir g'azalida Qur'on oyatlariga, Payg'ambarimiz hadislariga murojaat qiladi va samarali foydalanadi. Bundan Amiriyning diniy ilmlarni va shu bilan birga arab tilini ham mukammal bilgani namoyon bo'ladi. Chunki, g'azalda Qur'on oyatlari, hadislar va duolardan foydalanish uchun ijodkor ushbu ilmlarni hamda arab tilini mukammal bilishi kerak. Ma'lumki, Amiriyning ikki tilda, ya'ni turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan shoir sifatida bilamiz. Tadqiqotlarimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, Amiriyning qisman uch tilda, ya'ni turk, fors va arab tillarida ijod qilgan desak ham bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Amiriy. Devon. I. O'zbekcha she'rlar (Nashrga tayyorlovchilar A.Madaminov, E.Ochilov, Z.Qobilova, O.Davlatov). – T.: "Tamaddun", 2017.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011
3. Пўлатжон Қайюмий. Тазкираи Қайюмий (нашрга тайёрловчи Қайюмов А.). – Т.: ЎзР ФА Қўлғезмалар институти тахририй нашриёт бўлими, 1998. – Б. 108.
4. "Қуръони карим" ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Тошкент, 1992

MUQIMIY SHE'RLARIDA QO'LLANGAN ASOSIY VAZNLAR

Namuna Tursunova,
tayanch doktorant,
Farg'ona davlat universiteti

Annotasiya. Maqolada Muqimiy lirikasida qo'llanilgan vaznlar o'rganilgan. Shoir ijodida aruz vaznining o'rni va ahamiyati aniqlangan va badiiy mahorat masalalari yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются веса, использованные в лирике Мукими. Определена роль и значение Аруз веса в творчестве поэта и освещены вопросы художественного мастерства.

Annotation. The article examines the weights used in Muqimi's lyrics. The role and importance of aruz weight in the work of the poet is determined and the issues of artistic skill are highlighted.

Kalit so'zlar: Vazn, aruz, badiiy mahorat, hazaj, ramal, rajaz.

Ключевые слова: Вес, аруз, художественное мастерство, хазадж, рамал, раджаз.

Key words: Weight, aruz, artistic skill, hazaj, ramal, rajaz.

Badiiy asar mazmun va shaklning o‘zaro uyg‘unligidan tashkil topadi. Chunki “mazmun badiiy asarning mohiyatini ifodalasa, shakl shu mohiyatning namoyon bo‘lishi, ya’ni ifodalanish usulidir. Mazmunsiz shakl, shaklsiz mazmun bo‘lmaydi” [2.304]. Har qanday mazmun muayyan shaklni taqozo qiladi, lekin har qanday shaklda ham yangi mazmun bo‘lmashligi mumkin. Mohir so‘z san’atkorlari asarlarida mazmun qancha teran bo‘lsa, shakl ham shuncha go‘zal bo‘ladi. She’riy asarda vazn – shakl, qofiya, radif, she’rning jozibasi va ta’sirchanligini ta’minlaydigan lafziy san’atlar uning asosiy unsurlari hisoblanadi. Muqimiy she’rlari mazmun va shaklning ajoyib omuxtasi sifatida badiiy barkamollik kasb etib, asrlar davomida o‘quvchilar e’tiborini o‘ziga tortib kelmoqda.

Aruz she’riy tizimida 21 ta bahr va ulardan kelib chiqadigan yuzlab vaznlar mavjud. Lekin ular orasida ravonligi, yoqimlilik, jarangdorligi, jozibadorligi, ta’sirchanligi, xalq qo‘shiqlariga yaqinligi jihatidan hazaj, rajaz, ramal va mutaqorib bahrlari turkiy she’riyatda faol qo‘llanib, aruzning turkiy vaznlari sifatida mashhur. Bu vaznlar barcha turkiy shoirlar ijodida etakchi o‘rinni egallaydi. Muqimiy she’rlari ham asosan ramal, hazaj va rajaz bahrlarining turli vaznlarida yozilgan. Xalq qo‘shiqlari yo‘lidagi murabbalarida esa vazniy buzilishlar, ayni paytda barmoq vazniga qarab siljishlarni ko‘ramiz. Shoirning mavjud voqelik tasviriga asoslangan sayohatnomalari xususida ham shunday deyish mumkin.

O‘zbek mumtoz she’riyatida mashhur bu vaznlardan ham Muqimiy eng ko‘p ramal bahriga, ramalning ham 15 hijolik ramali musammani maqsur (mahzuf) vazniga murojaat qiladi. Shoirning “Yakka bu Farg‘onada”, “Kim desun”, “Uyquda”, “Sog‘inib, “O‘rgulsin quling”, “Ko‘zlaring”, “Surating”, “Qomating”, “O‘rgulay”, “San kabi”, “Bor edi”, “Koshki”, “Intizor etdi meni”, “Mani”, “O‘shal”, “Kam”, “Aylay desam”, “Toleim”, “Devonaman”, “Dog‘men”, “Bilmasmusan”, “Etmayin”, “Ol xabar”, “Bormukin”, “Ayrilmasun”, “Mubtalo”, “Qilma ko‘p”, “Navbahor”, “Sayri bog‘”, “Qilmoq shunchalar” “Yori bor”, “Rashkim kelur”, “Kel ertaroq” kabi o‘nlab mashhur g‘azallari aynan ramali musammani maqsur vaznida yaratilgan. Chunonchi:

Oshiq ermas- \ man yuzingga \ yakka bu Far- \ g‘onada,

Zohid istar \ Ka’balarda, \ barhaman but\ xonada [1.117].

– V – – \ – V – – \ – V – – \ – V –

foilotun foilotun foilotun foilun

Ramali musammani maqsur

Muqimiy murabballari asosan ramal bahrining musaddas vaznlarida bitilgan. Chunonchi, quyidagi murabbasi ramali musaddasi maqsur vaznida:

*To o'zingni \ mahfiloro \ qilmading,
Oshiqhlarni \ zor-u shaydo \ qilmading,
Dillaringni \ sangi xoro \ qilmading,
O'ldim, dedim, hargiz parvo qilmading [1.150].*

– V – – \ – V – – \ – V –

foilotun foilotun foilun

Ramali musaddasi maqsur

Bandning ikkinchi misrasi birinchi, to'rtinchi misrasi birinchi va ikkinchi ruknlari ikkinchi hijolarida vazniy saktalik mavjud.

“Hayron o'lmusham” murabbasi ramali musammani maqsur vaznida:

*To asiri halqai ul zulfi rayhon o'lmusham,
Ro'zgorim tiyra-yu zor-u parishon o'lmusham,
Soyadek aftodalig'da notavon jon o'lmusham,
Turfa diydoring tamannosida hayron o'lmusham (155).*

– V – – \ – V – – \ – V – – \ – V – –

foilotun foilotun foilotun foilun

Ramali musammani maqsur

Muqimiyning “Jonon kelur”, “Ohista-ohista”, “Yo Rab”, “Aylading-ketding”, “Qilding-u ketding”, “Safo kelding”, “Siz”, “Yolg'uz”, “Jononimiz keldi”, “Nigora uchradi”, “Ey qumri”, “Hormang”, “Sog'indim”, “Sen ham”, “Ko'rdim”, “Deb keldim”, “Gul'uzoringdin”, “Gul yuzing”, “O'rgulsun”, “Bir kelub ketsun”, “Qiron kelsun”. “Mahliqo kelsun”, “Aylansun”, “Nigori mahvash”, “bordur”, “O'ldi o'xshaydur”, “Bo'lmasam bo'lmas”, “Bir menmu”, “Yomondur bu”, “Bor ekan mundog'”, “Uchradi nogah” kabi o'nlab badiiy barkamol g'azallari hazaji musamani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun) vaznida bitilgan. Jumladan:

*Nigoro, bir \ ko'rarga o- \ qibat zor ay- \ lading sen ham,
Desam zaxmim- \ g'a marham, jo- \ nima kor ay- \ lading sen
ham[1.83].*

V – – – \ V – – – \ V – – – \ V – – –

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Hazaji musamani solim

Muqimiyning bir qator g'azallari hazaj bahrining boshqa vaznlarida ijod qilingan. Jumladan, “Yana” radifli mashhur g'azali hazaji musammani axrabi makfufi maqsur vaznida:

*Sho'xi pa- \ rivasheg'a \ girifto- \ rmen yana,
Vaslin ko' - \ rarga shomu \ sahar zo- \ rmen yana [1.119].*

-- V \ V -- V \ -- V \ V -- V

maf'ulu mafoiylu maf'ulu mafoiylu

Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur

Muqimiyning mashhur “Yodimga tushti” murabbasi hazaji musaddasi maqsur mafoiylun mafoiylun mafoiyil vaznda:

Dilda vasling erdi umre tamanno,

Xayolingni qilur vaqti tamosho,

Nogah oyinag'a boqib, nigoro,

Mahv-u hayronlaring yodimga tushti [1.158].

Lekin shoirning xalq yo'lida yozilgan boshqa murabbalari kabi bu ham barmoqqa tortib, ko'plab vazniy saktaliklarga ega.

“Ko'nglum sandadur”, “Oshnolig'ing yodimga tushdi”, “Na bo'ldi” kabi murabbalari esa deyarli to'la barmoq vaznida. Masalan, “Ko'nglum sandadur” murabbasi 11 hijoli (6+5 turorqli) barmoq vaznida yozilgan:

Emdi sandek, jono, \ jonon qaydadur,

Ko'rib gul yuzingni \ bog'da bandadur,

Saqlay ishqing toki \ jonim tandadur,

O'zim har joydaman, \ ko'nglum sandadur (160).

Bu fikrni Ulug'bek Hamdam ham tasdiqlaydi: “Shoir merosida salmoqli o'rin tutuvchi murabbalalar ohangi xalq qo'shiqlariga juda yaqin. Xalqda g'oyat mashhur va “Tanovar” kuyida ijro etib kelinadigan “Ko'nglim sandadur” murabbasini olaylik:

Emdi sendek, jono, jonon qaydadur,

Ko'rib gul yuzingni bog'da bandadur,

Saqlay ishqing toki jonim tandadur,

O'zim har joydaman, ko'nglum sandadur”[3.33].

Olimning yozishicha, “she'r tili jonli so'zlashuv tiliga yaqinlashgani sari aruzning barmoq tomon siljishi kuzatiladi... Furqat, Muqimiy asarlarida ko'rilgan an'anaviy she'riyat tilidan chekinib, jonli tilga yaqinlashish tendensiyasi jadidchilik davriga kelib kuchaydi, jadid she'riyati uchun anglangan ijodiy prinsip bo'lib qoldi” [3.34].

Muqimiyning “Arzimni aytay”, “Qayda boray?”, “Tasadduqing ketay”, “Kulbam aro”, “Ey yori jonim”, “Xandon ekan” kabi bir qator g'azallari rajaz bahrining turli vaznlarida yozilgan.

Ma'lum bo'ladiki, Muqimiy eng ko'p ramal, keyin hazaj bahrining turli vaznlarida ijod qilgan. Shoir ijodida uchinchi o'rinda rajaz vazni, to'rtinchi o'rinda muzore' bahri vaznlari turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muqimiy. To'la asarlar to'plami. Tuzuvchi: A.Turdaliyev. – T.: “Iqtisodiyot”, 2021.
2. Xotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyatshunoslik terminlarining ruscha-uzbekcha izohli lug'ati (Tuldirilgan ikkinchi nashri). – Toshkent: “Ukituvchi”, 1983.
3. Xamdamov U. She'riyatda vazn almashtiruvchi jarayonlar \ “Uzbek tili va adabiyoti”, 2022-yil 2-son.

OMON MATJON HAYOTI VA IJODI HAQIDA

**Shoxista Axmedova,
tayanch doktorant,**

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjonning hayoti va ijodi tahlil etiladi. Xususan, shoir tarjimai holiga doir ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, zamonaviy o'zbek she'riyatida alohida o'ringa ega bo'lgan Omon Matjonning o'ziga xos lirikasi tadqiq etiladi.

Аннотация. В этой статье анализируется жизнь и творчество народного поэта Узбекистана Амана Матжона. В частности, приводятся сведения о биографии поэта. Также анализируется своеобразная лирика Амана Матжона, занимающая особое место в современной узбекской поэзии.

Annotation. This article analyzes the life and work of Omon Matjon, the people's poet of Uzbekistan. In particular, information is provided on the biography of the poet. Also, the unique lyricism of Omon Matjon, which has a special place in modern Uzbek poetry, is analyzed.

Kalit so'zlar: Omon Matjon, o'zbek adabiyoti, lirika, afsona, ijodkor laboratoriyasi.

Ключевые слова: Амон Матжон, узбекская литература, лирика, легенда, творческая лаборатория,

Key words: Omon Matjan, Uzbek literature, lyrics, myth, Creator Lab.

XX asr o'zbek she'riyatining zabardast vakillaridan biri – Omon Matjon. U 1943-yil 14-fevralda Xorazm viloyatining Gurlan tumanida tug'ildi. Uning otasi – Matjon Jumaniyozov (1905-1976) shu tumanda pochta bo'limining boshlig'i lavozimida ishlar edi. Onasi – Xotira Ermatovaning (1916-1946) umri juda qisqa ekan, o'ttiz yoshga to'lganida to'rt farzandini chirqillatib, boqiy dunyoga rixlat qiladi. Yosh Omon onasi vafot etganida uch yashar go'dak bo'lgan. Shu bois, Omon aka tuqqan onasi – Xotira opani tugal eslay olmasligi tabiiy hol bo'lib, uni tarbiyalab-o'stirgan o'gay onasi – O'rozbika opa nomlarini juda hurmat va

ehtirom bilan tilga oladilar. Omon akaning voyaga yetishida uning ikkita opasi – Gulsara va Oyimjonlarning ham xizmatlari katta bo'lganligini tusmol qilamiz. Ming taassuflar bo'lsinkim, Xotira opaning umri qisqaligi, qizlari qismatiga ham bitilgan ekan. Bu qismat qizlariga ona meros qolgan ekanmi? Yoki boshqa bir sababmi? Bilmadik... Omon akaning eslashicha, katta opasi – Gulsara juda xushro'y, kelishgan qiz bo'lib, uning nafis, g'oyat bilimdonligi, odobi yosh Omon qalbini o'ziga rom etadi. Opasining maktab topshiriqlarini birgina ona tili va adabiyotdan berilgan insho va mashqlarni zo'r ishtiyoq bilan bajarishini ko'rib, ukasi – Omon ham unga ergashib, olti yoshida qishloqdagi Orjanikidze nomidagi o'rta maktabga: “Men ham maktabda o'qiyman”, deya o'jarlik qilib boradi va birinchi sinfga o'qishga qabul qilinadi. Ayniqsa, opasining husnixati juda go'zal, savodli, toza yozilganligini Omon aka quvonch va iliq xotiralar bilan esladi. Opasi – Gulsara boshi qattiq shamollab, shu dard bilan gullagan o'n olti yoshida olamdan ko'z yumadi. Omon akaning xotirlashicha, qizining bevaqt o'limi otasi – Matjon Jumaniyozovni chuqur qayg'uga botiradi, bir kunda sochlari oqarib ketadi. [1;7]

Yosh Omon qalbida adabiyotga, so'z san'atiga mehr-u muhabbatning uyg'onishida ikki opasi hamda akasining ham ta'siri bo'ldi, desak yanglishmaymiz. Albatta, shoir shaxsiyatining shakllanishida, uning badiiy tafakkuri, poetik nigohining kamol topishida juda ko'p omillar, oilaviy muhit bilan birgalikda, ustozlar mehnati, shaxsiy mutolaa (gazeta-jurnallar, badiiy adabiyot mutolaasi) ham katta ahamiyatga molik. Uning shoir Hamid Olimjonning buvisiga o'xshagan ertakchi buvisi, so'zga chechan enasi yo'q edi. Lekin qishloqda xalq mutolaasi, parixon mullalar, oqshomlar uyushtirilgan she'rxonlik va dostonchilik an'analari yosh Omon qalbini nurlantirib, yo'nalish bergani aniq. Bu sohir kechalar va yaqinlari, oilasi haqida shoir shunday hikoya qiladi:

“Mening katta bobom Xorazmda – Feruzshoh zamonida – saroyda devonbegi bo'lganlar. Ismi – Ermuhammad bobo (Gap Omon Matjonning tuqqan onasi – Xotira opaning otasi haqida ketayapti.) bo'lgan. Bu tarixiy ma'lumotlarni turli mavqeli idoralardan istab, o'rganib ko'rganman. Ammo bular 1917-yil butun sho'ro mamlakatidagi “evrilishlar” olovida yondirilgan, tuproqqa ko'milgan. Amudaryoga tashlab, oqizib yuborilgan. Bu zamon voqealari haqidagi nolalarim “Ikki daryo oralig'ida” she'rimda biroz aks etgan...

...Bolalik mayli o'zi dunyoning turli informativ oqimlariga oshufta etadi. Esimda, qishlog'imizda chollar, xalfa kampirlar, ko'pincha, turkman shoirlari – Mulanafas, Maxtumquli she'rlarini juda ko'p o'qishardi. Bizning uyimizda ham bu shoirlar she'riyati katta qiziqish va mehr bilan o'qilardi. Yana shunday keksalar bor ediki, ular kechqurunlari yig'ilishib, ashulalar aytishardi. Ayollar esa kechalari moychiroq yorug'ida ko'rak chuvishib, ertaklar aytishardi, xalq qo'shiqlarini

kuylashardi. Men, maktab yoshiga kirmagan bola, bu sehrli kuy, qo'shiq, ertaklarning barisini uxlamasdan, qiziqish bilan, qandaydir hayrat bilan tinglardim. Balki bolalikdagi mana shu qiziqish va hayrat mening qalbimda she'riyatga bo'lgan ulkan muhabbat hissining ilk kurtaklarini uyg'otgandir". [2;90]

Yosh Omon maktabda o'quvchilar tomonidan tayyorlanadigan devoriy gazeta ishlariga bosh-qosh bo'ladi. Gazeta sahifasini rasmlar, she'rlar bilan to'ldirganini Omon Matjon suhbatlarida ta'kidladilar. O'sha yillarda Yangibozorda "Kommunizm uchun" rayon gazetasi nashr etilardi. Omon Matjonning o'quvchilik yillarida yozilgan "Baliq bilan chirik to'r" nomli ilk she'ri shu gazetada chop qilinadi. Mazkur she'rning yaratilishi haqida shoir bolalik xotiralarini erinmasdan gapirib berdilar. Aytishlaricha, Omon aka do'stlari bilan Amudaryodan oqib keladigan uy oldidan o'tadigan yopdan (suv yo'li, kanaldan kichikroq suv yo'li Xorazmda yop deyiladi.) yoz kunlari baliq tutishadi. Daryo suvidan ichib, chanqog'ini bosishadi. Yop va shu yerdagi baliq ovi haqidagi bolalik kunlari natijasida "Baliq bilan chirik to'r" she'ri yoziladi.

She'rda to'rga ilingan baliq va chirigan to'r muloqot qiladi. Bu uslub yosh Omonning bolalarcha badiiy tafakkuri, fantaziyasini aks ettirgan bo'lsa, ayni paytda, o'zi anglab-anglamagan holda majoziy, falsafiy she'r namunasini yaratganligiga guvoh bo'lasiz. Chirik to'r – chirigan tuzum ramzi bo'lsa, to'rga ilingan baliq – sobiq sho'ro odami. Chirik to'r baliqni tezroq ovchiga yetkazmoqchi bo'ladi. Ammo uddaburon, qo'rqmas baliq chirigan to'rni dog'da qoldirib, ozodlikka intiladi. Bu ishning uddasidan chiqadi ham. She'r xulosasi chuqur optimizm va gumanizm g'oyalari bilan sug'orilgan. Umuman, she'rda yosh shoirning ijtimoiy munosabatlar, ezgulik va yovuzlik, tutqunlik va erkinlik o'rtasidagi abadiy ziddiyatlar haqidagi ta'sirli hukm-xulosasi timsolli obrazlarda o'z aksini topgan.

Keling, yaxshisi bular haqida shoirning o'zlaridan eshitaylik:

"Birinci she'rim esimda, uning nomi "Baliq va chirik to'r" edi:

Baliq bilan chirik to'r

Janjal qildi juda zo'r.

Chirik to'r der: Baliqvoy,

Ishing chatoq, holing voy...

Seni o'rab olaman

Va xaltamga solaman.

Ovchiga yetkazaman,

Kuningni bitkazaman. [3;67]

Bu she'rning boshlanish qismi, xolos, u yog'i esimda qolmagan. Bu she'r Yangibozor rayoni gazetasida chop etilgan. O'sha yillari Yangibozorda mashhur jurnalist va shoir Do'stjon Matjon ishlardi. U menga she'r yozish san'ati haqida

maslahatlar ham bergan. Biz bu inson bilan ko‘p uchrashganmiz. U bolalar shoiri ham edi”.

Omon Matjonning birinchi she‘riy to‘plami “Ochiq derazalar” (1970) nashr etilgach, adabiy tanqidchilik, jamoatchilik unga iliq munosabat bildirdi. Ma’lumki, shoir urush yillarida tug‘ildi, murg‘ak bolalik yillari urush va urushdan keyingi qiyin ijtimoiy-tarixiy davrga to‘g‘ri keldi. Shu bois, ko‘p qiyinchiliklar, zamona qattqliklarini boshidan kechirgan yosh shoir ilk she‘riy kitobini “Ochiq derazalar” deb nomladi. Sarlavhaga chiqarilgan she‘r matniga e’tibor qaratsak, Omon Matjonning ijodiy kredosi, badiiy-estetik a’moli bor bo‘yi basti bilan ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Shoir o‘z derazasini, deraza ortidan yog‘du, soya, kulgi eshitilib turadigan farovon, osoyishta oila, ruhiy xotirjam uy, Vatanni orzu qiladi. Yosh shoir o‘z yo‘lini izlaydi, bedor ruhiy to‘lg‘anishlarini she‘rga soladi. Mazkur to‘plamga kirgan “Ochiq derazalar”, “She‘riyat”, “Boshqalardek sevishdik biz ham”, “Firuza”, “Shar”, “Do‘stlarim”, “Bug‘doy” kabi o‘nlab she‘rlarida yosh shoirning olam va odam munosabatlariga liro-romantik, falsafiy, patetik, hissiy tafakkuri o‘z muhrini bosgan.[4;96]

Umuman olganda, Shoir she‘rlari xalq orasida umrboqiy yashab qoldi. Shoir o‘zidan ulkan bir chiroyli bog‘ qoldirdi, u bog‘da pishgan mevalar bir necha yillar kelajak avlodni o‘zining totli mazasi bilan bahramand etishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Адабиётшунослик терминларининг русча–ўзбекча изоҳли луғати. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. таҳрири – Т.: “Ўқитувчи”, 1983.
2. Жумагул Жумабоева “Омон Матжон”. Адабий портрет. Т.: “Фан”, 1993-й.97-б
3. Омон Матжон. “Хаққуш қичқириғи”. (Қирқ афсона). Адабиёт ва санъат нашриёти. – Т.: 1979-й. 7-б.
4. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/mar-abo-ch-oro-va-zim-z-albimning-b-lsam-kolumbi/>

DILMUROD QURONOVNING CHO‘LPONSHUNOSLIK FAOLIYATIGA DOIR

**Abdulaziz Qodirov,
mustaqil izlanuvchi,**

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotshunos olim Dilmurod Quronovning Abdulhamid Cho‘lpon ijodi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari haqida so‘z boradi.

Shoir ijodini o'rganishda yuzaga kelgan muommalarga olimning munosabati haqida fikr bildirilib, boshqa adabiyotshunoslarning qarashlari bilan qiyoslanadi.

Аннотация: В данной статье рассказывается об исследовании, проведенном литературоведом Дилмуродом Куроновым по творчеству Абдулхамида Чолпана. Выражено отношение ученого к проблемам, возникающим при изучении творчества поэта, и сопоставлено со взглядами других ученых-литературоведов.

Annotation: This article talks about the research conducted by literary critic Dilmurod Kuronov on the work of Abdulhamid Cholpan. The scientist's attitude to the problems arising in the study of the poet's work is expressed and compared with the views of other literary scholars.

Kalit so'zlar: fenomen, janr, feleton, hikoya, nasr, poetika.

Ключевые слова: явление, жанр, фельетон, рассказ, проза, поэтика.

Key words: phenomenon, genre, feuilleton, story, prose, poetics.

XX asr boshlaridagi tadqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, Cho'lpon lirikasi u ijodini endi boshlagan vaqtlardayoq tanqidchilar e'tiborini tortgani holda uning nasriy asarlari e'tibordan chetda qolganini ko'ramiz. 1937-yilda "Qizil O'zbekiston" gazetasida chop etilgan Olim Sharofiddinov, J.Sharifiy, Y.Sultonovning "Kecha va kunduz" haqidagi kichik ma'lumoti va adib "kirdikorlarini fosh etish" ruknidagi chog'roq taqrizni hisobga olmaganda, Cho'lpon nasri yuzasidan boshqa ma'lumotlar Sobiq tuzum davri nashrlarida uchramaydi. O'tgan asrning 80-yillarida milliy adabiyotimizda erkinlik shabadalari esa boshlagach, Cho'lpon nasriy asarlari tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar, adib prozasining o'ziga xos xususiyatlari yuzasidan maqolalar chop etila boshladi. O.Sharofiddinovning "Ijod yo'li", "Cho'lponning ijodiy yo'li to'g'risida", S.Ahmedovning "Mashaqqatli davr farzandi", E.Karimovning "Olisdagi yorqin yulduz" singari maqolalari orqali kitobxonlar Cho'lpon nasriy ijodi to'g'risidagi ilk ma'lumotlarni olish imkoniga ega bo'ldilar. "Kecha va kunduz" asari yuzasidan dastlabki tadqiqotlar O.Sharofiddinov hamda R.Otayevlar tomonidan olib borilgan bo'lib, ular tomonidan e'lon qilingan maqolalarda roman sujeti, kompozitsiyasi, romandagi obrazlar tizimi, yozuvchining badiiy mahorati va xarakter yaratish usullari haqida ma'lumotlar berib o'tiladi. Ozod Sharofiddinov va akademik Naim Karimov tomonidan e'lon qilingan risolalarda esa adibning bir qancha nasriy asarlari tahlilga tortilgan bo'lib, ular Cho'lpon nasri tadqiqiga alohida turtki berganligi bilan ahamiyatlidir. Bundan tashqari, istiqlol yillarida adib nasri tadqiqiga bag'ishlangan bir qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, S.Mamajonovning "Cho'lponning nasriy ijodi", M.Qo'shjonovning "Kecha va kunduz" romanida obrazlar tizimi, N.Vladimirovning "Milliy turmushning go'zal lavhalari" singari maqolalarida adib prozasining kompozitsion

qurulishidagi o'ziga xosliklar, uning ifoda qilish uslubidagi ramziylik va shu ramziylikni yuzaga keltiruvchi omillar, adibning milliy til imkoniyatlaridan istifoda etish mahorati, uning uslubidagi o'ziga xos xususiyatlar yuzasidan atroflicha mulohazalar berilgan. Shu bilan birgalikda, I.Mirzayevning "Yangicha tafakkur va hozirgi o'zbek nasrining taraqqiyot yo'llari", A.Rahimovning "O'zbek romani poetikasi" mavzularidagi doktorlik dissertatsiyalarida Cho'lpon romanidagi konflikt va sujetning o'ziga xos xususiyatlari, adib tili, rivoya qilish tarzi, poetik usullari yuzasidan qimmatli fikrlar bildirilgan. O'zbek adabiyotshunosligida birinchi bo'lib Cho'lpon nasri poetikasini yaxlit tadqiq etgan olim Dilmurod Quronovdir.

D.Quronov Cho'lpon nasriy ijodida turmushni aks ettirish tamoyillari tadriji haqida fikr yuritar ekan, olim adabiyotning badiiy xususiyatlarini o'sha davrning ijtimoiy shart-sharoitlari bilan belgilanishiga urg'u beradi. Asrlar davomida mumtoz adabiyotimizda his-tuyg'ular birlamchi bo'lib kelgani ma'lum. XX asr boshlaridagi ijtimoiy vaziyat shunday zarurat tug'dirdiki, bu adabiyotni ommaga yaqinlashtirish zarurati edi. Cho'lpon "Adabiyot nadir?" maqolasida bugungi kunda ham adabiyotshunoslik oldida turgan savolga yechim izlaydi. Adabiyot elitar bo'lishi kerakmi yoki ommaviy? U maqolada adabiyotni xalqchil, ommaviy bo'lishi kerakligini aytadi. Adabiyotning ommaviyligi haqidagi fikrni bugun ham hamma birdek ma'qullamasligini hisobga olib, D.Quronov Cho'lponning nuqtayi nazarini tushuntirishga harakat qiladi. Olim Cho'lponning fikrini ikki jihat bilan belgilaydi. Birinchidan, adabiyotda qo'llanayotgan badiiy ifoda vositalari omma uchun tushunarli bo'lmog'i lozim, ikkinchidan, badiiy adabiyot xalqning madaniy hamda ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qilishi kerak. Shu o'rinda olim Cho'lponning badiiy adabiyot san'at hodisasi ekanligini unutmagan holda, uning ijtimoiy vazifalariga asosiy e'tiborini qaratganligini aytadi va buning sababini Cho'lponning adabiyot millat ma'naviyatiga mas'ul deb hisoblaganida ko'radi. „Adabiyot nadir?“ maqolasida Cho'lpon jo'shib "adabiyot-yangicha adabiyot, shu boisdan ham adiblar yetishtiraylik" chaqirig'iga alohida urg'u beradi. Dilmurod Quronov shu jumlagi tayanib, haqli savolni o'rta tashlaydi: nega Cho'lpon adiblar yetishtirishga alohida e'tibor qaratadi-yu shoirlar haqida gapirmaydi? Olim mumtoz adabiyotimizda nazm taraqqiy etgani holda nasrning oqsaganligini aytib, shu sababdan ham shoirlar yetishtirish Cho'lpon nazdida kun tartibi masalasiga ko'tarilmaganini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Cho'lpon va jadidchilik harakati vakillari o'z oldiga qo'ygan maqsadga nasr, dramaturgiya, publitsistikaning foydasi ko'proq bo'lganligiga e'tibor qiladi.

Dilmurod Quronov Cho'lpondagi "mahorat" va "hayotga yaqinlik" tushunchalarini yonma-yon qo'yadi [1:21]. Cho'lponning adabiyotni xalq turmushiga yaqinlashtirish tarafdori ekanligini ta'kidlab, badiiy adabiyotning

asosiy funksiyasi xalq hayotining eng dolzarb masalalariga yechim topishda ekanligini aytib o'tadi. Fikrni dalillash uchun adibning "Muhtaram yozg'uchilarimizga" maqolasidagi "millatning eng tanqid qilinadurg'on o'rinlarida aralashib yurmak" degan fikrlarni keltiradi. Dilmurod Quronov Cho'lponning yuqoridagi fikrlari G'arb adabiyoti vakillari kvalifikatsiyasidan kelib chiqqanligini ta'kidlab, Yevropa ma'rifatparvarlik adabiyoti vakillari uchun adabiyotni xalqqa yaqin qilish bosh tamoyil bo'lganligini ta'kidlaydi. Olim buyuk fransuz ma'rifatchisi D.Dirdoning "...janggohga boqing, g'azablangan odam qanday bo'lishini ko'rasiz, ko'chadagi voqealarni kuzating, ko'chalarda, bog'larda, bozorlarda, uyda kuzatuvchi bo'ling, shunda sizda haqiqiy harakat haqida to'g'ri tasavvur hosil bo'ladi" [2:216] fikrlarini keltirish orqali Cho'lpon qarashlari va fransuz ma'rifatchilik harakati nomoyondalarining fikrlaridagi mushtaraklikni ko'rsatib beradi. Mazkur o'rinda e'tibor qilinadigan yana bir masalani o'rta tashlaydi: Abdulhamid Sulaymon o'g'li nafaqat mahoratli adib, hassos shoir, balki G'arb adabiyotining ham bilimdoni bo'lgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Olim Cho'lponning "Adabiyot nadir?" hamda "Muhtaram yozg'uchilarimizga" maqolalarini tahlil qilar ekan, adib XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitda adabiyotning betimsol o'ringa egaligiga e'tibor qaratgan va realistik adabiyotni targ'ib qilgan degan yakuniy xulosaga keladi. D.Quronov Cho'lponning ilk hikoyasi – "Qurboni jaholat"ni realistik asar deb belgilaydi. Chunki, asarda tasvirlanayotgan voqealarning hayotda ham yuz berishi mumkinligi, hikoyada harakatlanayotgan qahramonlarning real hayotimizda ham mavjudligi ma'lum. Ammo olim asarni realistik asar deyish uchun boshqa sabab keltiradi. Dilmurod Quronov uchun hayotiklik realizmning bosh mezoni emas. U qahramonlarning hayotiyli va ularning real tasvirlanishini alohida-alohida tushuncha sifatida talqin qiladi. Hikoyani tahlil qilish jarayonida olimning mohir tanqidchi va nuktadon nazariyachi ekani yaqqol namoyon bo'ladi. Hikoyaning badiiy jihatdan mukammal emasligini olim, avvalo, badiiy mahorat masalasi bilan bog'laydi. Chunki asar yaratilgan vaqtda Cho'lpon atigi 17 yoshga to'lgan edi. Dilmurod Quronovga ko'ra, Cho'lpon qahramonlarning xarakterini bir narsaga – personajlarning jadid g'oyalariga qanday darajada muvofiq kelishi bilan belgilaydi, o'zi turgan g'oyaviy pozitsiyadan turib idrok qilgani va baholagani sotsial tiplarni bevosita hikoyaga ko'chiradi. Hikoyaning poetik jihatdan zaifligiga sabab qilib faqatgina mahorat yetishmasligini emas, g'oyaviy didaktikaning birlamchi planga olib o'tilganligi bilan izohlaydi. Bu o'rinda olim shakl va mazmun tushunchalarining uyg'unligidan kelib chiqib yozuvchi uchun ijtimoiy hayotni hissiy-g'oyaviy idrok qilish va uni tasvirlash birinchi o'rindagi maqsad, badiiy yaratqni kitobxonga ta'sir qilishini ijodkorning ikkilamchi maqsadi sifatida belgilaydi. Chindan ham, ikkilamchi maqsadning adib uchun birinchi planga

ko'tarilishi asarni badiiyatdan uzoqlashtiradi. Olim buni sxematizm tushunchasi bilan bog'lashga harakat qiladi. Cho'lpon „Doktor Muhammadiyor“ hikoyasi sarlavhasining ostiga „hayoliy“ deya ta'rif beradi. Bu esa adabiyotshunoslar va kitobxonlarning hikoyani romantizm metodida yozilgan degan yanglish xulosaga kelishlari uchun asos bo'ladi. Bu xususida Dilmurod Quronov hikoyani tahlil qilish jarayonida asardagi real tasvirlar va uni realistik talqin qilish uchun zid bo'lgan holatlarni keltirib o'tadi. Avvalo, hikoyadagi hissiy-g'oyaviy maqsadning birinchi planga ko'tarilganligi, ayrim o'rinlarda personajlarning borliqdagi holatlarga mos tushmaydigan harakatlari, ba'zi o'rinlarda harakat mantig'iga zid borilganligi asarni realistik talqiniga halaqit beradi. Boshqa tomondan Cho'lpon qahramonining yosh xususiyatlarini hisobga olmaydi, uning dunyoqarashi va fikrlash tarzini o'z pozitsiyasi va qarashlariga moslaydi. Olim bu fikr isboti uchun Muhammadiyorning otasi o'ldirilgandagi tasvirlarni keltiradi. Bundan tashqari adibning epik tafsilotlar va detallarni qo'llashida ham noreallikni ko'radi. Bosh qahramonning Boku, Petrograd, Shvetsariyada tahsil olgan umumiy vaqtining mantiqqa zid kelishi, hikoya finalida fantaziyaga berilishning kuchliligini keltiradi. Ammo olim yuqoridagi kamchiliklarga qaramasdan, olim Cho'lponning „aybg'ino'lariga ko'z yumadi. Bularning barchasini adibning hikoyada real hayot fonida o'zining idealidagi qahramonni yaratmoqchi bo'lganligi bilan izohlaydi. Hikoya finalida Muhammadiyorning tez fursatda boyib ketishini yozuvchining ilm istiqbolda, albatta, sohibiga moddiy farovonlik keltiradi demoqchiligi bilan tushuntiradi.

Bundan ko'rinadiki, Dilmurod Quronovga qadar Cho'lpon nasri poetikasi yaxlid holatda o'rganilmagan. Ungacha bo'lgan tadqiqotlarga milliy prozamazning nazariy muommolarini tadqiq etishda adib asarlari asos qilib olingan bo'lsa, e'lon qilingan maqolalarda esa masalaning ayrim qirralarinigina yoritish maqsad qilingan edi. Shu jihatdan ham, D.Quronovning Cho'lpon nasrini bir butun mavzu sifatida o'rganishi adabiyotshunosligimizda alohida ahamiyat kasb etadi, bir qator ilmiy-nazariy masalalarning yechimiga yo'l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: “Шарқ”, 2004.
2. Дидро Д. Собр. сочинений: – Т., – М., 1946.
3. Qahramon Q. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona nashriyoti, 2009.
4. Расулов А. Бадийлик-безавол янгилик, – Тошкент : “Шарқ”, 2007.
5. Расулов Абдуғафур. Танқид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: “Фан”, 2006.

ISAJON SULTONNING “BOQIY DARBADAR” ROMANIDA DINIY MOTIVLARNING BADIY SINTEZI

Nazokat Kamilova,
mustaqil izlanuvchi,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning 2010-yilda “Yilning eng yaxshi asari” deya e’tirof etilgan “Boqiy darbadar” romanidagi diniy motivlarning badiiy sintezi tadqiq etiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается художественный синтез религиозных мотивов в романе “Баки Дарбадар” народного писателя Узбекистана Исаджона Султана, признанного в 2010 году “Лучшим произведением года”.

Annotation: This article examines the artistic synthesis of religious motifs in the novel “Baqi Darbadar” by the People's Writer of Uzbekistan Isajon Sultan in 2010, which was recognized as the “Best Work of the Year”.

Kalit so‘zlar: diniy motiv, sintez, leytmotiv, genoma, ramz.

Ключевые слова: религиозный мотив, синтез, лейтмотив, геном, СИМВОЛ.

Key words: religious motif, synthesis, leitmotif, genome, symbol.

Barchamizga ma’lumki, so‘nggi yillarda o‘zbek romanlarida ruhiy tasvir va ruhiy tahlil masalasi anchagina kuchaydi. Bunda romannavislar inson ruhidagi tabiiy ruhiy holatlarni tasvirlashda xalq ishonch-e’tiqodlariga xos motivlardan foydalanishmoqda. Aslida bu holat adabiyot uchun mutlaqo yangi holat emas. Mumtoz adabiyotimizda mavjud an’anaga ko‘ra dostonlar “hamd”, “munojot” va “na’t”lar bilan boshlanadi. Alloh, payg‘ambarlar, xalifalar ta’rif va tavsif qilinadi. Xususan, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida Yaratganning irodasi, odam ruhining o‘lmasligi targ‘ib qilinadi. “Yo‘qni bor” qilib, “borchadin insonni sharif” [1;21] aylagan Allohga hamd-u sanolar aytiladi. Mumtoz adabiyotimizda bu kabi misollarni juda ko‘plab uchratishimiz mumkin. Adabiyotda an’anaviylik kuchli ekanligini ham inkor etmagan holda har bir ijodkorning o‘ziga xos iste’dodi, dunyoqarashi, e’tiqodi va novatorligi uning asarlarida namoyon bo‘lishiga ham alohida e’tibor qaratish lozim. Albatta, realistik adabiyot o‘tmish adabiyotimizning qonuniy merosxo‘ri ekanini ham unutmasligimiz kerak. Tarixiy shaxslar, xususan, Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘bek, Bobur kabi siymolarning badiiy adabiyotda yaratilgan obrazlarida ham e’tiqod va ruhiyat masalasi alohida o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Milliy istiqlol davrida adabiy-estetik tafakkur yangilandi va bebaho ma’naviy meroslarimizga, xususan, islom dini ma’naviyatini o‘zida aks ettiruvchi

durdonalarimizga e'tibor kuchaydi. "Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" romanida Olloh oliy hukmi va haqiqatiga qo'l ko'targanlarning ramzi bo'lmish, o'z qismati yetovidagi banda obrazi ifoda etiladi" [2;284]. Asarda inson hokisorligi va pokligigina emas, balki Yaratuvchi qudrati, ilmi, jazosi, la'nati yoxud marhamati, keng ma'noda abadiyatdan-da yuksak martabasi ham ulug'lanadi. Asarda Chingiz Aytmatov, Omon Muxtor, Xurshid Do'stmuhammad, Ulug'bek Hamdam kabi romannavislar ijodidagi hayotbaxsh tamoyillar va diniy motivlar o'ziga xos tarzda sintezlashtiriladi. Isajon Sulton nafaqat "Qur'oni karim" hikmatlari, balki folklor, etnografiya, tarix, genetika kabi bir qator fanlarni, shuningdek, odam bolasining o'lish huquqi (evtanaziya)ni ham asarda sintezlashtiradi.

Romanning leytmotivini ijodkorning o'quvchi bilim va darajasini yanada rivojlantirish orqali, uning aql-u shuurini yanada o'tkirlashtirish, borliqning asliyatiga nazar tashlash tashkil etadi. "Leytmotiv – (olmoncha leitmotiv – yetakchi g'oya) butun asar bo'ylab muallif tomonidan ilgari surilgan, qayta-qayta ta'kidlangan asosiy fikr, yetakchi g'oya"[3;306]. Ajdodlarimiz iymon butunligini Yaratuvchi haybat va qudrati oldidagi hayratdan izlashgan, borliq mavjudiyatini Olloh irodasi tufayli deb anglashgan. Insonning ilm-u amali aniq maqsad sari yo'nalgan bo'lsagina, uning go'zal samaralari butun olam muvozanati qonuniga mutanosib bo'ladi.

Yaqin o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, romanchiligimizda yaxlit voqelik, ko'p planli syujet asosida voqealarning epik manzarasi va markaziy qahramon tasvirlangan romanlar roman janrining odatiy namunalaridan edi biz uchun. Biroq bugungi kunda o'quvchi qiyinchilik bilan bo'lsa-da, jahon romanchilik tajribalari milliy-madaniy, diniy sintezlashgan, ramz-timsollarga asoslanuvchi "yangi roman"larga ham moslashib bormoqda. Ana shunday "yangi roman"larning mualliflaridan biri sifatida Isajon Sulton romanlarida ham xalq, Vatan va millat taqdiri, inson hayotidan mantiq izlayotgan zamondoshimizning intellektual darajasi, ijodiy sintezning beqiyos imkoniyatlari namoyon bo'lmoqda. Bunda asosiy jihat esa Alloh yaratiqi sifatida olam mukammalligi ichra insonlik mavqei turli rakurslarda idrok etilmoqda. Ular "yuksak sivilizatsiya yutuqlari va istiqbol rejalari bilan bir qatorda, o'zining yaratilmish bir banda sifatidagi mohiyatini ham anglashga intilayotgan zamondoshimiz tafakkurini charxlashga xizmat qiladi" [2;284].

Olim Rahmon Qo'chqor ushbu roman haqida: "Isajon Sulton o'quvchi – insoniyat bilan ramzlar tilida so'zlashmoqni, dard-u dunyosini unga yuqtirmoqni istaydi... va to'g'ri qiladi"[4;86], – degan fikrni bildiradi va bu bizning ham xayolimizni band qilgan *dunyo miqyosidagi ma'naviy darbadarlik* haqidagi haqiqatimizga mos tushadi. Shuningdek, adabiyotshunos Rahimjon Rahmat ham

quyidagi fikrlarni bildiradi: “Isajonning barcha asarlarini boshdan-oyoq diqqat bilan o‘qishni tavsiya qilardim. Chunki yozuvchi har bir jumлага, jumлада aks etgan u yoki bu tabiat hodisasiga qandaydir ramz-ma’no joylab ketgan bo‘ladi” [4;93].

Shuningdek, romanda Xudoga isyon o‘laroq yaratilgan sun’iy odamlar – *genomalar* obrazlari mavjud. Nurlanishlarga chidamli genoma yaratildi, biroq uning eng katta kamchiligi – u ko‘r. Yana bir genoma haddan ziyod egiluvchan, lekin bu egiluvchanlikni ta’minlash uchun organizm bo‘g‘imlarga kerakli suyuqlikni yetkazib berolmaydi. Nihoyat, mukammal genoma yaratildi, lekin uning eng katta kamchiligi uning gaplarida ko‘rildi: “Men kimman?”, “Nega tug‘ildim?” deya nima maqsadda yaratilganini bilish uchun Xudoni izlab yo‘lga chiqdi. Bu genoma bizga har bir *ASL MENini*, *ASL HAQIQATini topishni istagan kishi timsoli* bo‘lib tuyuladi. *Genoma ham darbadar*.

Romandagi darbadarlarni quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin.

1. ***Davr kishisining ramzi*** deya, zamon nuqtayi nazaridan oladigan bo‘lsak, yaqin o‘tmishimizda, SSSR deb atalmish imperiya bizga “Xudo yo‘q” deya ateistik ruhni singdirmadimi?! Milliyligimiz, tilimizdan ajratilib, biz ham o‘zimizga “Kimmiz?!” degan savolni bermadikmi?! Iymon va millatning qo‘rg‘oni – Vatanimizdan Vatan ichra yashab ajratib qo‘yilmadikmi?!

2. ***Qalb kishisining ramzi*** deya, ruhiyat nuqtayi nazaridan oladigan bo‘lsak, har bir inson bu dunyoga kelishidan oldin musulmon bo‘lib, fitratda tug‘iladi, umri davomida, xuddi genoma kimligini, nega tug‘ilganini anglash uchun yo‘lga chiqqani kabi (Bu yerdagi yo‘lni ham ramziy ma’noda *umr* deyish mumkin) asli (asl boshlanishi – Ulug‘ Ruh)ni topishi kerak bo‘ladi. Ko‘nglini Allohning uyiga aylantirishi lozim bo‘ladi.

3. ***Darbadarlikka mahkum insonlarning, taqdirlarning va xalqlarning timsollari***. Uchinchi tahlil ham mavjudki, yozuvchi roman xotimasida bo‘rondan keyin odamlar qum ostida qolib sahro yastangach, “baland bo‘yli, uzun sochlari yelkasiga tushgan, yalangoyoq” bir inson (darbadar), yolg‘iz sahrodan ketib borayotganini yozadi va asarni shunday yakunlaydi: “Bu odamni keyingi asrlarda yanada ko‘proq eslaydilar. Uni goh *darbadarlikka mahkum insonlarning, goho esa taqdirlarning va xalqlarning timsoli* sifatida tilga oladilar”.

4. E’tiborli jihat yozuvchi darbadarni o‘z hayotidan ham suv ichganligini ta’kidlaydi: “Turli-tuman kishilar ham men kabi ertalab ishga ketib, qanaqadir arziyas yumushlar uchun bebaho daqiqalarini sarflab, faqatgina uxlash va tongda yana qaytadan ishiga jo‘nash uchun tungi ko‘chalardan uylariga qaytar ekanlar, shu holatning o‘zi ham darbadarlikday tuyula boshlagan edi... men esa bir mahallar yurtidan yozuvchilikni orzu qilib safarga chiqqan va yo‘lda tirikchilik tashvishlariga ovora bo‘lib qolgan bir yo‘lchi kabi edim va bu

taqdirim ham nimalargadir ishora qilar edi...” Demak, **oddiy turmush tashvishlari bilan kun kechirayotgan darbadarlar timsoli** desak ham bo‘ladi.

Isajon Sulton yana darbadarlik haqida quyidagi fikrlarni bildiradiki, endi darbadar oddiy kun kechiruvchidan kengroq ijtimoiylik kasb eta boshlaydi:

“Yovuz bir darbadar bor edi tag‘in...” deb ogohlantirardi millatimning bir iste‘dodi (Shavkat Rahmon misrasi)... olamda pul topish uchun yashaydigan va kekkayishni xush ko‘radigan **ming-millionlab darbadarlar** bor ekani aqlimni shoshirar edi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. Hamsa. – Toshkent, 1960. – B. 21.
2. Yoqubov I. Badiiy-estetik so‘z sehri. – Toshkent, 2011. – B. 284.
3. Salayev F., Qurboniyozov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so‘zligi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 306.
4. Isajon Sulton nasri badiiyati. Ilmiy maqolalar, taqrizlar, adabiy suhbatlar, maktublar. – Toshkent: “Turon zamin ziyo”, 2017. – B. 86.
5. Isajon Sulton. Qoraqush yulduzining siri. (Roman, qissa va hikoyalar), – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 2019.
6. Tosheva N.Sh. Hozirgi o‘zbek nasrida folklorga oid vositalarning poetik funksiyasi (Isajon Sulton nasri misolida). PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.; 2020.
6. To‘laganova S. Tarixiy jarayon va ijodkor // Sharq yulduzi. 2017. 3-son.
7. To‘liboev X., Allamberganova M. Isajon Sulton ijodiy portretiga chizgilar (maqolalar, suhbatlar). – Toshkent: “Muharrir”, 2013.
8. Yo‘ldoshev Q. Roman va bugungi o‘zbek romanchiligi (2010 yil romanlari misolida) // Sharq yulduzi. – Toshkent, 2011. № 4.

O‘TKIR HOSHIMOV ROMANLARIDA FOLKLORIZMLARNING QO‘LLANISHI

**Mohira Yuldasheva,
mustaqil izlanuvchi,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimov romanlaridagi obrazlar tilida folkorizmlarning qo‘llanilishi haqida fikr yuritiladi. Yozuvchi mahorati va asarning badiiy qimmatini oshirgan folklorizmlar tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование фольклоризмов в языке образов в романах Уткира Хошимова. Анализируются мастерство писателя и фольклоризмы, повысившие художественную ценность произведения.

Annotation: This article examines the use of folklorisms in the language of images in the novels of Otkir Khoshimov. The writer's skill and folklorisms that increased the artistic value of the work are analyzed.

Kalit so'zlar: Asar tili, folklorizmlar, qiyosiy-tipologik yetakchi uslub, badiiy til uslubi, "bayon ichidagi bayon" usuli, xarakter.

Ключевые слова: сравнительно-типологический ведущий стиль, художественный языковой стиль, прием "повествование в повествовании", персонаж.

Keywords: comparative typological leading style, artistic language style, "narration within a narrative" technique, character.

XX asr ozbek adabiyotining istiqlool davri adabiyotining yirik namoyondalaridan biri O'tkir Hoshimov romanlari xalqqa yaqinligi, samimiyligi bilan ajralib turadi. Xalqimiz yozuvchi asarlarini sevib o'qiydi, chunki uning asarlarida xalqona ohanglar, folklorizmlarni qo'llash mahorati yuksakligi bilan ajralib turadi. "Qaysiki ijodkor folklor an'analari ichida yashagan, uni o'ziga singdirgan bo'lsa, o'sha ijodkorning asari til jihatidan ham, badiiylik nuqtayi nazaridan ham ancha mukammal ekanligi kuzatiladi"[1:10].

O'.Hoshimovning "Nur borki, soya bor" romanida ham folklorizmlardan unumli foydalanilgan. Jumladan, Sherzod "Bu dunyoda yo zaring bo'lsin, yo zo'ring bo'lsin" "falsafasi"ga amal qiladigan Sayfi Soqiyevich bilan suhbatlashib, ruhiy iztiroblari yangilanaveradi.(80-bet) Sayfi Soqiyevich doimo "Cho'ntakda pul bo'lsa-kallaga aql ham kelaveradi" deganlar odamlar qatoriga kiradi.(46-bet) Sherzodning Sayfi Soqiyevichga qarata aytilgan "Ahmoqning katta-kichigi bo'lmaydi" qabilidagi zardali gapi ham ta'sir qilmaydi. (79-bet) Sayfi Soqiyevich xarakteridagi illat hech qachon tuzalmaydi. Bu jihatni Sherzodni uchratib qolganida: "Odamga libos, eshakka to'qim deb shuni aytadi-da Sherzodjon, Shundoq yigit bolnisaning xalatida ko'rimsiz bo'lib yurgan ekansizda!" degan fikrlarida ham kuzatishimiz mumkin.(88-bet)

Elmira ham hamma qizlar kabi turmushga chiqish oldidan sirli, xayoliy bir baxtni orzu qiladi."To'ydan keyin tilla taqinchoqlarga bezanib darsga qatnar edi. Lekin "Tez yongan bot soviydi" degan gap rost ekan".(139-bet) Asarda nafaqat ota, balki Sayfi Soqiyevichning xotini va o'g'li Sirojiddin uchun ham inson qadri ahamiyatsiz. Qaynonasining qo'shni xotiga "Ko'rmaganning ko'rgani qursin", "Ot topadi eshak yeydi" deya hasrat qilayotganini Elmira eshitib esankirab qoladi. Bu esankirash ukasini o'g'ri deya gumon qilishganda ichidagi alamlar tashqariga otiladi. "Hali mening ukamni o'g'ri deb gumon qilyapsizlarmi?-dedi tahdidli pichirlab, Keyingi daqiqada ko'ksini to'ldirgan faryod vulqondek otilib chiqdi.- O'zlaring o'g'risan! O'zlaring haromsan! – u stol ustidagi bir dasta kosani olib yerga uloqtirdi. - O'zlaring iflossan! Hammang, hammang bir go'rsan!"(142-bet)

Elmiraning bu gaplari Sayfi Soqiyevich xonadoniga berilgan eng haqqoniy baho edi.

O‘.Hoshimov “Tushda kechgan umrlar” romanida ham turli xil xunrezliklarga xolisona baho berar ekan, obrazlar xarakterini ochishda va ularning nutqida folklorizmlarga keng o‘rin ajratiladi. Qurbonoy xolaning ertaklari maishiy-kundalik muammolar salmog‘i o‘rtasidagi muvozanatni tiklaydi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, adib aksar o‘rinlarda davriy oraliqni qiyosiy-tipologik yetakchi uslub darajasiga ko‘taradi. Maqsad xalq e‘tiqodi milliy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishini mantiqiy umumlashtirishdan iborat.

Asarda har qanday adolatsizlik, jabr-zulm mutelik falsafasini hosil qiladi, degan g‘oyaviy qarash mavjud. Asrlar davomida tajribada sinalgan aqida Qurbonoy xola siymosida badiiy mohiyat kasb etadi. Mazkur qahramon nasl-nasabi toza, ajdodlar e‘tiqodini hayotining mazmuniga aylantirgan ayol tarzida namoyon bo‘ladi. Unda ijtimoiy faollik yo‘q, biroq ma’naviy barkamollik qon-qoniga singib ketgan. “Tushda kechgan umrlar”ga mantiqiy tugallik baxsh etib turadigan “Qurbonoy xola ertaklari”da ham jiddiy asoratlari sezilib turadi. Xususan, personaj o‘z turmushi mobaynida og‘ir mashaqqatlarni boshidan kechirgan. Hatto bu qiyinchiliklar inson irodasiga, qudratiga ishonch hissini so‘ndirishi ham mumkin. Taqdiri azal to‘g‘risidagi rivoyat quyidagicha: “Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda yetti iqlimni so‘raydigan poshsho o‘tgan ekan. Poshshoning Xudodan tilab-tilab olgan yakka-yolg‘iz o‘g‘li bor ekan. Bola - baribir bola-da! Bir kuni sho‘xlik qilib, daraxtga chiqibdi. Yiqilib boshi yorilibdi. Poshsho chopib borib, o‘g‘lini yerdan ko‘tarib olibdi. Qarasa, bolaning yorilgan peshonasida “Nikoh kuni bo‘ri yeydi” degan yozuv bormish. Poshsho bu sinoatni hech kimga aytmabdi. Tabiblar bolani tez kunda tuzatib yuborishibdi. Ammo o‘g‘li katta bo‘lgan sayin poshshoning ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushaveribdi. Yurtidagi jamiki bo‘rilarni qirib tashlashga farmon beribdi.

Oradan oy o‘tibdi. Poshsho shahzodani uylantiradigan bo‘pti. Oy desa yuzi, kun desa ko‘zi bor kelin topishibdi. To‘y kuni poshsho saroyning atrofiga mingta soqchi qo‘yibdi. Kuyov bilan kelin qo‘shiladigan kuni ostonada o‘zi poylab o‘tiribdi. Bir mahal ichkaridan dod-faryod eshitilibdi. Poshsho qilichini yalang‘ochlab kirsa, kelin kuyovning bo‘g‘zini g‘ajib turganmish. Poshsho bu nima qilganing, deb kelinning boshi ustida qilich ko‘tarsa, kelin aytibdi: “Nima bo‘lganini o‘zim bilmayman, osmondan “sen bo‘risan, yoningdagi qo‘zichoqni yeyishing kerak”, degan nido keldi”, – debdi. [2:123]

Qurbonoy xola tilidan berilgan taqdiri azal to‘g‘risidagi rivoyat voqealar mazmunini kengroq yoritish bilan bir qatorda o‘zbek ayoli xarakterini tavsiflashga ham xizmat qilgan. Shulardan biri sabr-toqat, matonat atamasi bilan bog‘liq.

Qizig'i shundaki, bu istilohda ijtimoiy faoliyatga nisbatan kattaroq qudrat mujassam.

Keyingi rivoyat gunoh va uning ayanchli oqibatlari xususida bahs yuritadi. "Bir kuni Haj safaridan qaytayotgan karvon shaharga yaqin joyda to'xtab, dam olibdi. O'sha yerda buloq bor ekan. Suv ichishibdi, salqinlab, hordiq chiqarishibdi...Karvonda uchinchi marta Haj qilgan nuroniy chol ham bor ekan. Chol safar bo'yi hammaning hojatini chiqargan donishmand odam ekan.

Bir mahal shahar tomondan bitta otliq yelib kelibdi. Bo'za ichib olgan, mast yigit otdan sakrab tushibdi-da, yugura kelib, cholni tarsakilab yuboribdi. Karvondagilar yigitni o'rab olishibdi. "Bu odam senga nima yomonlik qildi?"—deyishsa, mast yigit indamasmish. Odamlar uning adabini bermoqchi bo'lib shaylanib turgan ekan, chol ularni shashtidan qaytaribdi. "Tegmanglar bu mening o'g'lim bo'ladi", debdi. Odamlar battar g'azabga minibdi. "Bu qanday farzandki, o'z otasiga qo'l ko'tarsa!" "Mayli, — debdi chol shunda. — Bu bolada ayb yo'q. Menda ham gunoh yo'q. Otamning jazosi menga qaytdi. Bolaligimda qulog'imga chalingan edi; bir vaqtlar otam yoshlik qilib buvamni urgan ekan. O'shanda buvam duoyibad qilgan ekan...". [3:140] Unga muvofiq, har qanday kirdikor jazoga muhtalo bo'ladi. Hatto ayb zalvori avloddan avlodga ham o'tishi mumkin. Muallif badiiy konsepsiyasini markaziy chiziqlarini tashkil etadigan kichik-kichik hikoyalar zamon va vaqt nuqtai nazaridan jiddiy farqlanmaydi. Negaki, hayot ibratlari har bir davrda o'z mohiyatini yo'qotmaydi. Shu boisdan "bayon ichidagi bayon" usuli to'la ma'noda ishonchni oqlagan hamda inson hayoti ibtidosi va nihoyasi haqidagi falsafiy tasavvurlarni boyitadi, mantiqan to'ldiradi. Badiiy vaqt istilohi goh aniq chegaralanmaydigan zamon birligini ifodalasa, goh sana bilan bog'liq shartliliklarni vujudga keltiradi. Xususan, "Qurbonoy xolaning ertaklari" da ishlatilgan "kunlarning birida", "bir kuni", "ertalab" birikmalarida tarixiy noaniqlik ustuvorlik kasb etsa, "Afg'on kundaliklari" da vaqt (yil, oy, kun) ob'ektiv muvofiqlikka tayanadi. To'g'ri bu formula asar davomida o'zgarib turadi. Zotan, hayotiy kechmishning o'zi muayyan vaqt masofasini inkor etadi. Uni miqdoriy ko'rsatkichlarda ifodalash qiyinchilik tug'diradi.

"Nur borki, soya bor" asarida ilgari surilgan g'oya hamda voealar bayonini kengroq tasvirlash maqsadida yozuvchi obrazlar tilida folklor namunasi hisoblanmish latifalardan ham foydalanadi. Sherzod tilidan quyidagi latifa keltiriladi: "Bir kuni xo'roz, tuya, eshak — uchovini sud qilishibdi. Xo'roz xotinboz ekan, tuya tanbal ekan, eshak ahmoq ekan. Tekshirib-tekshirib xo'roni begunoh, deb topishibdi. Nega deganda xotinboz bo'lgani bilan bu ishni tovuqlarning o'zi xohlarkan. Tekshirib-tekshirib tuyani ham begunoh topishibdi. Tanbal bo'lgani bilan tashnalikka chidarkan. Shuncha tekshirsayam, eshakni oqlashga sabab topisholmabdi. Ahmoqligi ko'rinib turganmish. Oxiri ungayam

muruvvat qilishibdi. Ahmoq bo‘lsayam, mahalliy kadr-ku, yuraversin, deb qo‘yib yuborishibdi” [4:145]. Bu latifa zamirida ilgari surilgan fikrlar katta ijtimoiy ahamiyatga molikdir. Adib ijtimoiy hayotdagi voealarni, haqiqatlarni aytish mumkin bo‘lmagan bir davr tasvirini mahorat bilan latifa zamiriga joylab asar qahramoni nutqida keltirib o‘tadi. Yozuvchi mahorati va asarning badiiy qimmati ham ana shundadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. – T., 2017, 10-bet.
2. Hoshimov O‘. Tushda kechgan umrlar. – Toshkent: 2018. – B.123.
3. O‘sha manba. – Toshkent; 2018. - B.140.
4. Hoshimov.O‘.Nur borki, soya bor. – Toshkent.“Qaldirg‘och”. 2018. – B.145.

O‘TKIR HOSHIMOVNING AFORIZMLARDAN FOYDALANISHDAGI MAHORATI

**Mohira Yuldasheva,
mustaqil izlanivchi,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimov romanlarida aforizmlarning o‘rni, xususan, ijodkor qalami bilan yaralgan aforizmlar haqida fikr yuritiladi. Uslub individualligida aforizmlarning ahamiyati muhokama qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль афоризмов в романах Уткира Хашимова, в частности афоризмов, написанных автором. Обсуждается значение афоризмов в индивидуальности стиля.

Annotation: This article examines the role of aphorisms in the novels of Otkir Hashimov, in particular aphorisms written by the author. The importance of aphorisms in the individuality of style is discussed.

Kalit so‘zlar: Uslub, aforizm, xarakter, tasvir bayoni, qahramonlar tili, xalq tili.

Ключевые слова: Стиль, афоризм, , персонаж, повествование, язык персонажей, народный язык.

Key words: Style, aphorism, character, narration, language of characters, folk language.

Har bir badiiy asar ijodkor shaxsiyati va o‘ziga xosligini ko‘rsatuvchi vositadir. Yaratilgan asar orqali yozuvchi o‘z uslubini namoyon etadi. O‘tkir Hoshimov ham o‘ziga xos uslubga ega yozuvchilardan biridir. Yozuvchining asar yaralishi haqidagi fikrlariga asoslanib ijodini tahlil etar ekanmiz, haqiqatdan ham

asarda obrazlar til orqali qo‘llanilgan xalq donoligi namunalari, peyzaj va portretlar, adib bayoni orqali berilgan aforizmlar adib uslubining betakrorligini ta’minlashga xizmat qilganini ko‘rsatadi. Yozuvchining “Nur borki, soya bor” va “Tushda kechgan umrlar” romanlarining boshlanmalari o‘ziga xos adib uslubida yozilgan. Ya’ni yozuvchi qisqa hayotiy xulosalarini keltiradi, ayni paytda esa o‘sha xulosalar butun roman mazmunini ochib berishga ham xizmat qilgan. Jumladan, “Nur borki, soya bor” romani “Dunyoning ishlari qiziq ekan... Biz hamma narsaning qadrini o‘zi yo‘qolganidan keyin bilamiz. Hatto bir-birimizning qadrimizni ham” [1:3] kabi fikrlar bilan boshlanadi. O‘tkir Hoshimov ana shu hayotiy xulosalar tub zahiriga butun roman syujetini yashiradi.

Asarning g‘oyasi kitobxon qalbini asir etadigan yaxlit o‘ziga xos sirli tasvir uslubi orqaligina haqiqiy pafos darajasiga yetishi mumkin. Yozuvchining “Tushda kechgan umrlar” romani “Kuz o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshaydi” so‘zlari bilan boshlanadi. Ilk jumladagi mana shu so‘zlar asar davomida qulog‘ingiz ostida jaranglab, goh sokin, goh shiddatli tus olib, kitobxonni chuqur mushohadaga chorlaydi. Chunki bu jumla faqat qahramon taqdiridagina emas, romanda aks etgan davr, muhit, jamiyat uchun ham daxldordir. Sababi o‘sha paytda jamiyat o‘lim to‘shagidagi bemorday edi.

O‘tkir Hoshimov maqol, matal, umuman hikmatli so‘zlardan uch yo‘nalishda foydalanadi:

1) Aforizmlarni xalqda keng tarqalgan shaklda o‘zgarishsiz, o‘z holicha ko‘rinishda;

2) Ularni qisman o‘zgargan, muayyan qo‘shimchalar bilan boyitgan holda;

3) yangi individual, hikmatli so‘z va iboralarni yaratadi.

Bular o‘z xarakteriga ko‘ra asarning muayyan qismlarida – sujet, kompozitsiya, obraz, xarakter, tasvir bayoni va boshqa komponentlar tarkibida keladi va ma’lum badiiy vazifa bajaradi.

Adibning “Nur borki, soya bor” romanida quyidagi aforizmlardan unumli foydalanilgan. Asardagi Sherzod o‘z nutqida “Odamning aqli doim kechikib kiradi” – deb insonlarning hamma narsaning qadrini o‘zi yo‘qolganidan keyin, hatto bir-birining qadrini ham vaqt o‘tganidan keyin anglashiga ishora qiladi. “Tanasini davolaysiz, ruhini o‘ldirasiz” hikmati adib qalami bilan yaratilib, Sherzod xarakterini ochishga xizmat qilgan. “Birinchi taassurot uzoq esda qoladi-yu, ammo ko‘pincha xato bo‘ladi”. Bu xalq aforizmining varianti bo‘lib, adib tomonidan o‘rinli qo‘llanilgan va asar mazmuniga singib ketgan. Sherzod nutqida ifodalangan: “Operatsiya paytida jarroh eng yaqin odamini ham begona hisoblaydi”, “Yomon shifokorning qotildan farqi yo‘q”, “Tibbiyotda ikkilanish – mag‘lubiyat” aforizmlari muallif qalami bilan yaratilib, nafaqat asar badiiyatiga, balki o‘sha soha egalari uchun ham amal qilish mumkin bo‘lgan qat’iy qoidalar

bo‘lib ham xizmat qiladi. Sayfi Soqiyevich tilidan ifodalangan “Kechagi kun bilan bugungi kunni qo‘shmasangiz chetga chiqib qolasiz” fikrlari ham aforizm darajasiga ko‘tarilib, asar qahramonining har sohaga o‘z fikrini bemalol bildiradigan shaxs sifatida namoyon qiladi. Uch kun ilgari yo‘lakdan o‘n to‘qqizinchi palataga olingan mushtdekkina gavdali cholning bexosdan ko‘z o‘ngida jon berishi orqali “Vaqti-soati yetganda odamning tug‘ilishi oddiy bir narsa ko‘rinadi-yu, o‘lim har doim g‘ayritabiiy hodisa bo‘lib tuyuladi. Aslida odamning o‘lishi hech gap emas ekan” Sherzod buni shu kuni bildi. “Odamning umr shuncha qisqa-yu, tipirchilashi olamni buzadi” aforizmi orqali insonning bu o‘tkinchi hayotga kelishi va qisqagina muddat orasida ham o‘zini o‘ylamay bolam-chaqam deb kuyib-yonishi tasvirlanadi. Yoki, “Hayotdan nolisang, go‘ristonni ziyorat qil”, ushbu fikr umumga qaratilgani va chuqur mazmuni bilan aforistik xarakter kasb etgan. “Odam uchun uyqusizlikdan ortiq azob bo‘lmasa kerak” ushbu fikrlar ham asarda aforistik mazmun kasb etib, Sherzod botinidagi dardning zohiriga ta’siri bo‘layotganini ifodalashda qo‘llanilgan. Romanda qo‘llanilgan “Inson uchun eng katta boylik –salomatlik”, asarda Sherzodning otasining fikrlari tarzida berilgan “Ko‘pchilik haqi yetim haqidan yomon”, yoki shofyorlar aytadiki, tarzida berilgan “Eng yaxshi yo‘l –o‘zing bilgan yo‘l” hikmati, “Chigallik bor joyda –asabiylik bor”, “Dunyoning ishlari – musht ketdiga o‘xshaydi”, “Odatda, kishi o‘zgalarning nuqsonini darrov ko‘radi-yu, o‘z aybini hadeganda payqay qolmaydi”, “Bir luqmadan bersa to‘ydiradi, bir mushtdan ursa o‘ldiradi” singari aforistik mazmun kasb etgan hikmatlar mazmunan qat’iy fikr, xulosa ohangiga egaligi bilan asar badiiyatini ochishga va adib uslubining takrorlanmasligini ko‘rsatishga xizmat qilgan. Sherzodning asar oxirida: “Odamzodning xoki yetti qavat yerning tagigacha qoplab yotarmish”, “Dunyo qiziq ekan. Yaxshilik bilan yomonlik, ezgulik bilan qabohat yonma-yon yurganidek, yaxshi odamlar bilan qabih kimsalarning xoki ham yonma-yon yotarkan” degan so‘zlari “O‘lim – haq” aforizmini esga soladi. “Ba’zan odam o‘zini baxtiyor his etishi uchun ko‘p narsa kerakmas”, “tuyg‘usi haqoratlangan ayolning nafrati yomon bo‘ladi”, “Odam o‘ziga yaqin kishisining qilcha o‘zgarishini ham darrov sezadi”. Bundan tashqari asarda quyidagi aforizmlar ham keltirilgan: “Yer tagidagi odam yer yuzidagilarni ko‘rmaydi”, “Har qanday dardning eng yaxshi davosi – vaqt”, “...Sevikli odaming sen bilan o‘pishayotganida yuzini o‘girib, ko‘zini olib qochdimi, bilki ko‘nglida yo xiyonat bor, yo adovat”, “Kishi birovdan nafratlanda bitta alangada yonadi”, “Eng yaxshi yo‘l – o‘zing bilgan yo‘l”, “Dunyoda hamma narsa takrorlanadi”.

Asarda “novcha” bilan bog‘liq tushunchalar ham qo‘llanilgan va o‘z navbatida ayrim o‘rinlarda asarga yumoristik ruh ham bag‘ishlagan. Masalan, “Ko‘pincha novcha odamlarning ovozi surnayga o‘xshaydi”, Naynov odam ahmoq bo‘ladi” va boshqalar. Adib qalamiga mansub bu fikrlarning yuzaga kelishida

payg'ambarimizga tegishli "Odamning pakanasi fitnakor bo'ladi, Alidan boshqa, novchasi nodon bo'ladi, Umardan boshqa" degan fikri nazarda tutilgani shubhasiz. Shuni unutmazlik kerakki, bu aforizmlar roman qahramonlari bilan bog'liq bo'lsa ham, bu alohidalik orqali umumiylik, umumiylik orqali esa alohidalik ifodalanadi.

Adibning "Tushda kechgan umrlar" romanida ham aforistik ruhdagi hikmatlardan unumli foydalanilgan. Xayriddin tilidan aytilgan "Odam bo'lgina kelsa, shafqatsiz bo'l" so'zlari urush azoblarini boshidan kechirgan askarning, jangohlarda bu qoidaga amal qilmasa o'lim ham hech gap emasligini anglatishga xizmat qilgan. Qurbonoy xola tomonidan aytilgan "Begunoh bandasiga tuhmat qilish – odam o'ldirish bilan teng" kabi fikrlar aforistik mazmun kasb etish bilan bir qatorda, mana shu obrazning imonli, insofli shaxs ekaniga ishora tarzida ham qo'llanilgan. Muallif hadisi sharifdan "Birovning turmushiga aralashish – shaytonning ishi" himatini keltirishi bilan birga o'z qalami bilan yaralgan Qurbonoy xola tilidan aytilgan "Birovning gapiga quloq solish gunoh" so'zlari qat'iy fikr, rad etib bo'lmas xulosa tarzida qo'llanilib, aforizm darajasiga ko'tarilgan. Qolaversa, Ro'zimat ota nutqi orqali ifodalangan "O'likning badaniga gul tushsa, gurzi bilan urgandek bo'ladi" fikrlari bevosita URUSH degan ofatning insoniyat boshiga solgan kulfatlari darajasini yoritishga xizmat qilish bilan bir qatorda, ota-onalarning janglarda halok bo'lgan navqiron o'g'lonlarini so'nggi manzilga kuzatishda o'z ko'zlari bilan ko'rib vidolashishdan ham mahrum qilganligini yoritish uchun xizmat qilgan. Asarda Xayriddin va Rustam nutqida keltirilgan "Donolar hayotni kuzaturlar jim" fikrlari ham mazmunan qat'iy fikr, xulosa ohangiga ega.

Yuqoridagi talqinlardan ma'lum bo'ladiki, "Yozuvchi umumxalq tili asosida badiiy obraz va xarakter yaratadi. Obraz va xarakterlarning tipik va individual bo'lishi uchun turli-tuman tasviriy vositalar, shu jumladan, jonli tilning qaymog'i bo'lgan xalq aforizmlari – maqol, matal, hikmatliso'zlar, iboralar badiiy-tasviriy qurol bo'lib xizmat qiladi" [2:22].

O'tkir Hoshimov o'z asarlarida qahramonlar tilini ular qiyofalarining xususiyatlaridan kelib chiqib, sodda, ixcham, obrazli va sarmazmun jumlar tuzar ekan, bunda u unga monand jonli xalq tili boyliklaridan va aforizmlardan unumli foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hoshimov O'. "Nur borki, soya bor". – T.: "Qaldirg'och", 2018. – B.3
2. Hakimov M. Yozuvchi va xalq tili. – Toshkent. 1972. – B.22.

FIROQIYNING ORIFONA SHE'RIYATI XUSUSIDA

**Go'zal Jo'rayeva,
mustaqil izlanuvchi,
Qo'qon davlat pedagogika instituti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Firoqiyning orifona ruhda yozilgan she'rlari haqida so'z boradi. G'azallari tahlilga tortilib, boshqa shoirlarning g'azallari bilan qiyoslanadi.

Аннотация. В статье рассказывается о стихах Фироки, написанных в духе наставления, анализируются его газели, в которых преобладал дидактический дух, и сравниваются с газелями других поэтов.

Annotation. This article talks about Firoqi's poems written in the spirit of instruction. His ghazals, in which the didactic spirit prevailed, are analyzed and compared with the ghazals of other poets.

Kalit so'zlar: G'azal, pandnoma, radif, tamsil, tashbeh.

Ключевые слова: Газель, панднома, радиф, тамсил, ташбе.

Key words: Ghazal, pandnoma, radif, tamsil, tashbeh.

Qo'qon adabiy muhitining eng iste'dodli shoirlaridan biri Do'stmuhammad Firoqiydir. Uning yuksak badiiy mahorat bilan yozilgan g'azallari mumtoz sharq lirikasining eng yorqin na'munalaridan biri hisoblanadi. Shoir g'azallari to'la ravishda an'anaviylik asosiga qurilgan. Firoqiy lirikasining aksar qismi mumtoz she'riyatda XI asrdan ustuvor bo'lgan pandnoma ruh yetakchilik qilishini ko'rish mumkin. Ularda shoirning o'z-o'ziga murojaat qilib, hayotning turfa qiliqlaridan andisha qilishga chaqirar ekan, bunda lirik qahramon bir donishmand qiyofasida namoyon bo'lib, o'quvchiga pand-nasihat qilishga o'tadi. Pand-nasihat ham oddiy – quloq eshitib, ruhga singib ketgan mayda-chuyda gaplardan iborat emas. Balki unda musulmon dunyosi didaktikasi o'z so'zini aytgan. Keltirilgan tamsillar ham ayni shu didaktika mohiyatidan o'sib chiqqan.

Jumladan, shoir "Qil" radifli g'azalida shunday deydi:

Gul agar uzmoqchisan gulzordin andesha qil,

Urmasun jismingga nish xordin andesha qil [1,11].

E'tibor qilinsa, bu o'rindagi tamsil (gul va uni uzmoqchilik) o'z vazifasini to'la-to'kis bajargan. Shoir lirik qahramon tilidan demoqchiki, bir ishni qilmoqdan avval uning oqibatini o'ylagin. Gulni uzish ochon, biroq uning tikonlari badaniga botib ozor bergani yomon. Shuning uchun qilayotgan ishingni chandon o'ylab, keyin unga qo'l urgin. Toki uni uzib qo'yib (ya'ni bir ishning oqibatini o'ylamay qilib qo'yib, pushaymon yeshishdan og'ir narsa yo'q), tikonlari (malomatla'ri) badaniga botganda, oh-voh qilish aqllilar ishi emas. O'ylab ish tut.

Ochma lab har behirad oldida aylab guftigo‘,
Bo‘lmag‘il rasvo yomon guftoridin andesha qil.

Matla‘dan keyin kelgan baytda til (nutq) odobi xususida gap bormoqda. Shoir demoqchiki, har bexirad (aqlsiz, laqma) oldida o‘zingni so‘zamol ko‘rsatib, gapiravermagin. Bunda ham pushaymon bo‘lasan. Aqlsiz odamning gapidan diling ozor chekadi. Uning yomon, tuturuqsiz gaplaridan ozurda bo‘lasan. Shuning uchun tezroq u yerdan qochganing ma‘qul. Shu o‘rinda mashhur so‘fiy shayx So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asarida kelgan ushbu baytni eslash kifoya. Firoqiy va Olloyor baytlari mazmunan hamohang ekanligini sezish qiyin emas.

Birov sanchiq so‘z aysa san chiq ondin,
Yomondin qoch, yomondin qoch, yomondin

Navbatdagi baytda g‘azal mazmuniy markaziga qo‘yilgan ana shu nasihat ruhi talqini yanada kuchayadi.

Dushmaning doim o‘zing birla yurarsan bexabar,
Oqil ersang fe‘li badkirdordin andesha qil.

Shoir demoqchiki, dushmaning o‘zing bilan, ya‘ni sen hozircha nafsning qulisan, ammo ana shu qulligingni o‘zing sezmaysan. Nafsing sening dushmaning bo‘lib, u seni yomonlikka undab turadi. Agar ruhingda aqldan zarracha bo‘lsa, o‘zingni oqil sanasang, undan yiroq bo‘l, tezroq undan qutilgin. Negaki, bu nafs fe‘li badkirdordir. “Fe‘li badkirdor” timsoli polifonik xarakterga ega. Uni har qanday inson o‘zidagi illat sifatida ham yoki atrofidagi kishilar xarakteridagi yomon qiliqlar tarzida ham anglash mumkin.

G‘azalning to‘rtinchi baytiga kelib Firoqiy yana kishilarga til bilan, qo‘l bilan zulm qilishning yomonligiga izn beradi va Sharq didaktikasidagi kishilar ko‘ngliga ozor berish g‘oyat katta gunoh ekanligiga ishora qiladi:

Hech kima ko‘rma ravo ozor-u jabr-u zulmini,
Dunyoda behad yomon ozoridan andesha qil.

Shu o‘rinda insonning ko‘ngli Allohning ka‘basi – bayti ekanligi yodga keladi. Shuni alohida ta‘kidlashni istardikki, Hazrat Navoiygacha ham Sharq adabiyotida ko‘ngilga shu tariqa ta‘rif berish mavjud bo‘lgan. Jaloliddin Rumiy hazratlari “Masnaviyi ma‘naviy”sida ko‘ngilni shunday ta‘rif qilgan: “Tavofi bayti Xalil kori oson ast, Tavofi bayti Jalil kori mardon ast”, ya‘ni “Ibrohim Xalilulloh bino etgan Ka‘bani hamma ham tavof etishi mumkin. Biroq Allohning Ka‘basi bo‘lgan ko‘ngilni tavof qilish mardlar ishidir” deyar ekan ko‘ngil Allohning jilvagohi ekanligini alohida qayd etib o‘tgan.

Hazrat Alisher Navoiy ham “Hayrat ul-abror”da ayni baytga hamohang bir baytni havola etgan [2:342]. Ko‘ngilning birlamchiligi tasavvuf ta‘limoti hamda unga tegishli ilmiy va adabiy manbalarda ham ta‘kidlangan. Chunonchi, Imom G‘azzoliy “Aql ba‘zan o‘zidan ilmlarni idrok etgan narsa maqsadida zikr etiladi. U

vaqt qalbining o‘zi demakdir”, deb yozadi [3:11]. Darhaqiqat, tasavvufda g‘ayb ilmi hissiy-vajdiy tafakkur bilan qalbgga tushgan karomat nuri orqali anglab yetilishi qayd etilgan. Shu sababdan ahli tasavvufni ahli dil, ko‘ngil ahli deyilgan. Boshqacha aytganda, ko‘ngil Ilohga bo‘lgan mislsiz ishq va bundan hosil bo‘lgan nozik sirlarning mazhari, Haq nuri jamolini ko‘rsatadigan ko‘zgusi hisoblanadi. Shu boisdan tasavvuf ta’limotida ko‘ngil Ka’badan ustun qo‘yiladi. Alloh Ka’basi xaloyiq uchun sajdagoh bo‘lsa, kishi ko‘ngli Allohning jilvagohidir, deb hukm chiqariladi:

Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri xoliqqa erur jilvagoh [2:231].

Firoqiy yozadi:

Tiyri boroni malomatdin o‘zingni saqlag‘il,
Qolg‘usi sandin yomon osordin andesha qil.

Ya’ni: malomat yomg‘iridan o‘zingni saqlagin. Agar saqlamas ekansan, sendan bir yomon odatlar qolib, keyinchalik ham – vaqtlar o‘tib seni eslashganlarida faqat yomon tomonlaring, fe’lingdagi qusurlar yodlanadi, xolos. Bu esa insonning tirikligidagina emas, o‘lgandan keyingi fojiasi hamdir. Shuning uchun bunday malomat-u iddaolardan qutilishning birdan-bir yo‘li insonning gulday umri xazonga aylanmasdan avval nishi mordan (yomonlik, yomon fe’lik bu o‘rinda ilonning zahriga tenglashtirilyapti – G.J.) o‘zini ixota qilib, ko‘proq yaxshilik qilishni o‘ylashi kerak, deydi Firoqiy.

Gulday umring xazon bo‘lmasdin, birodar, o‘ylagil,
Yaxshilik qil zahri nishi mordin andesha qil.

Keyingi bayt maqtadan avval kelganligi sababli shoir butun g‘azal davomida aytmoqda bo‘lgan fikridan biroz yiroq bo‘lgan fikrga izn beradi. Biroq bunda ham shoir mahorati tufayli tamsil yo‘li bilan o‘quvchiga oxirat imtihonini eslatish oldingi rejaga chiqadi:

Ertalik savdo uchun tek turma rahtingni tuzat,
Tongla bo‘lg‘uvchi qiziq bozordin andesha qil.

Ya’ni shoir ertangi bozor (bu o‘rinda o‘xshatish vazifasini bajargan “bozor” so‘zi “qiyomat” (“hashr”) ma’nosiga ishora qiladi. – G, – J.) deganida savob-u gunohlar ajrim bo‘ladigan kunni nazarda tutadi. “Ertalik savdo” birikmasi ayni qiyomat kuni savob-u gunohlar ajrim bo‘ladigan kun ekanligini bildiradi. Shuning uchun shoir “Tongla (qiyomat kuni) bo‘lg‘uvchi qiziq bozordin andesha qil”, deydi. Shu joyda “qiziq bozor” birikmasining mohiyatini ham to‘la anglamoq kerak, Shoir istifoda etgan bu istiora (metafora) so‘rog‘-u javoblarning naqadar og‘ir bo‘lishini poetik mukammallikda bayon etganki, bu yassaviyona, olloyorona, haziniyona istiora butun bir she’rning kopozitsion iplarini bir nuqtada tutashtirishga olib kelgan.

Va so‘nggi bayt – maqta’. Firoqiy maqta’da yana ortga qadam tashlaydi. Hoy inson, senga qiyomatning bir jihatini eslatdik, xolos. Undan oldin qabr bor, uning azobi bor. Sen avvaliga shundan qo‘rq qil. G‘aflat to‘shagida yotmagin. Keyin oxiratning boshqa savdolaridan qo‘rqquvchi bo‘lasan. Gunoh ishlarga qo‘l urmaysan, deydi:

Yotmag‘il g‘aflat to‘shagida Firoqiy bexabar,
Manziling bo‘lmish qorong‘u g‘ordin andesha qil

Shoir istifoda etgan “g‘aflat to‘shagi”, “qorong‘u g‘or” va oldinda ko‘p kelgan istioralari juda kam qo‘llangan metaforalar bo‘lib, bular shoir iste’dodining xalq og‘zaki ijodi hamda so‘fiy hamda noseh shoirlar ijodidan boxabarligidan, ularning to‘kis chashmasidan suv ichganligidan dalolat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Firoqiy. Devon. Qo‘lyozma. 11-sahifa.
2. Алишер Навоий Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик 6-жилд. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2011.
3. Ғаззолий. Ихё улум ид-дин. Истанбул, 1993.

XURSHID DO‘STMUHAMMAD HIKOYALARINI O‘RGANISHDA INTERFAOL METODLAR

Nilufar Xajikurbanova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xurshid Do‘stmuhammadning “Hasharchilar”, “Joziba”, “Mehmon” hikoyalarini o‘rganishda interfaol metodlardan foydalanish haqida ma’lumot berilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация об использовании интерактивных методов при изучении рассказов Хуршида Достмухаммеда “Хашарчилар”, “Джазиба”, “Мехмон”.

Annotation. This article provides information about the use of interactive methods in the study of Khurshid Dostmuhammad’s stories “Hasharchilar”, “Jaziba”, “Mehmon”.

Kalit so‘zlar: Interfaol metodlar, “Mehmon”, “Hasharchilar”, “Joziba”, “Kim biladi?” metodi, “Ha yoki yo‘q” metodi, “Zinama-zina” metodi

Ключевые слова: Интерактивные методы, “Гость”, “Насекомые”, “Аттракцион”, “Кто знает?” метод, метод “да или нет”, метод “шаг за шагом”

Key words: Interactive methods, “Guest”, “Insects”, “Attraction”, “Who knows?” method, “Yes or no” method “Step-by-step” method

Taraqqiylashgan hozirgi davrda dunyoda har bir daqiqada, har bir jabhada o'zgarishlar bo'lmoqda. Bugungi kunda dars o'tish jarayonida yosh avlodning fikrlashi, intilishlari o'qituvchi, ustozlarni izlanishga, yangi innovatsion texnologiyalardan foydalanishga undamoqda. Interfaol metodlardan foydalangan holda dars o'tilsa, o'quvchilar bu fanga mehr qo'yadilar, uni o'zlashtirish ham oson kechadi. Shu jumladan, adabiyot darslarida interfaol metodlardan foydalanish yosh avlodni adabiyotga qiziqtiradi va badiiy adabiyot ularning hayotida muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi.

Hikoya mazmuni, odatda, savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda hikoya mazmunini tahlil qilish va dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi. Hikoyani o'qitishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish pedagogik asoslardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, yangi-yangi interfaol metodlar, interaktiv usullarni ta'lim beruvchilar tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borilishi, ta'lim mazmunini o'zgartirib yuboradi. Zamonaviy o'qituvchi ta'lim oluvchilarni fanga ijodkorlik nuqtayi nazaridan qarashlarini tashkil etishi, izlanuvchanlik va mustaqil fikr yuritish xususiyatlarini to'g'ri shakllantirishi hamda yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalangan holda dars soatlarini tashkil etishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Interfaol metodlar o'quvchilarda doimiy faollikni ta'minlaydi. O'quvchilar dars davomida bo'sh qolmaydilar, ular mavzuga oid biror-bir muammo bilan bo'ladilar. Natijada esa zerikish holatini oldi olinadi. Interfaol metodlardan foydalanishda o'qituvchi, eng avvalo, darsning texnologik loyihasini tuzib olishi lozim. Darsni texnologik loyihalash uchun esa o'qituvchi interfaol metod usullari bilan tanish bo'lishi lozim. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida boy tajriba to'plagan bo'lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar o'ziga xos ahamiyatga egadir.

Xurshid Do'stmuhammadning o'quvchilarga tushunilishi qiyinroq bo'lgan, ya'ni noan'anaviy uslublarlarda yaratilgan asarlarini o'quvchilarga o'qitishda qiziqarli metodlardan foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Yozuvchining “Mehmon”, “Hasharchilar”, “Joziba” kabi hikoyalarini o'rganishda “Kim biladi?”, “Ha yoki yo'q”, “Zinama-zina” metodlarini qo'llash lozim bo'ladi.

Birinchi “Kim biladi?” interfaol metodida o'quvchilar ikkita guruhga bo'lingan holda joylashib o'tiradilar. Bunda dastlab birinchi guruhning a'zosi bir

hikoyaga oid uchta ma'lumot aytadi va ikkinchi guruh bu ma'lumotlar qaysi hikoyaga tegishli ekanligini topishlari kerak bo'ladi. Masalan,

1. Xurshid Do'stmuhammadning hikoya janriga mansub asari.
2. Hikoyada ota va o'g'il obrazlari bor.
3. Ushbu hikoyada Xolboy obrazi ishtirok etgan.

Yuqoridagi kabi ma'lumotlar aytilgandan keyin ikkinchi guruh a'zolari ushbu ma'lumotlar "Hasharchilar" hikoyasidan ekanligini topishlari kerak bo'ladi. Keyin esa bu holat ikkinchi guruh tomonidan takrorlanadi. Ikkinchi guruh birinchi guruhga bitta hikoya yuzasidan uchta ma'lumot beradilar, ular ham qaysi hikoyadanligini topishlari kerak bo'ladi.

Ikkinchisi "Ha yoki yo'q" o'yinida Xurshid Do'stmuhammadning "Joziba", "Mehmon", "Hasharchilar" hikoyalari asosida bitta ma'lumot aytiladi, o'quvchi esa bu ma'lumotning to'g'ri yoki noto'g'riligini "Ha" yoki "Yo'q" javoblari bilan tasdiqlashi kerak bo'ladi. Bu metodda har bir o'quvchi individual qatnashadi. Misol uchun, "Chinor Ma'mirov ko'zini xiyol ochdi-yu, sohibjamol styuardessa qiz uning ikki biqinining ostiga qo'l suqib, qayish uchlarini tortib chiqarayotganini ko'rdi" ushbu jumlar "Joziba" hikoyasidan olingan, - deb o'qituvchi o'quvchiga o'qib beradi, u esa to'g'ri bo'lsa, "Ha", noto'g'ri bo'lsa "Yo'q" deb javob beradi. Bu interfaol metodda tezkorlik, chaqqonlik asosiy o'rin tutadi.

1. "Samo farishtalari" jumlasini "Hasharchilar" hikoyasidan olingan.

– Yo'q. Chunki u "Joziba" hikoyasidan olingan.

2. "Hasharchilar" hikoyasida mehmon bo'lib kelgan ishchilar moshxo'rdagi pishirish uchun oshxonaga kirib harakatlarini boshlaydilar.

– Yo'q. Chunki osh damlash uchun edi. Agar ma'lumot to'g'ri bo'lsa, "Ha" deb javob berishlari kerak bo'ladi.

Uchinchi metod "Zinama-zina" deb nomlanadi. Ushbu interfaol metodda o'quvchilar Xurshid Do'stmuhammadning uchta hikoyasi bo'yicha ma'lumot aytadilar. Bu metod guruhlariga bo'lingan holda olib boriladi. Har guruhdan bitta o'quvchi chiqadi va ular bitta ma'lumot aytadilar, u to'g'ri bo'lsa, keyingi zinaga ko'tariladi. Bu metodda vaqt chegaralanmagan, qaysi zinada turgan o'quvchi ko'p ma'lumot aytib, eng baland zinaga ko'tarilsa, u g'olib hisoblanadi. Quyidagicha ma'lumotlarni aytishlari mumkin:

1. Xurshid Do'stmuhammad "Mehmon" hikoyasida mehmonni "nimjon, beozor, azizmehmon" deya ta'riflaydi.

2. Chinorbek obrazi "Joziba" hikoyasida ishtirok etadi.

Bu kabi metodlar yozuvchi asarlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu orqali o'quvchilar hikoyaning o'zlari bilmagan, anglamagan qirralari bilan tanishadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "O'qitish metodikasi". "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – T., 2017
2. X.Do'stmuhammad. "Beozor qushning qarg'ishi". "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – T., 2006
3. O. Abdullayeva. Abay ijodini o'rganishda savol va topshiriqlar ustida ishlash. Academic research in educational sciences.
4. O. Abdullayeva. Hikoya o'qitish metodikasi. Scientific progress. 2021.
5. Sh.Ro'ziyeva. Hikoya janrini o'rganish prinsiplari. Bitiruv malakaviy ishi. – T., 2018

AHMAD TABIBIY IJODINING O'RGANILISH DARAJASI

Iroda Asatjanova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshi o'zbek adabiyotining faol vakillaridan hisoblangan Ahmad Tabibiyning hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar beriladi. Tabibiy asarlari manbalari, shoir ijodining o'rganilishi haqida to'xtaniladi. Ahmad Tabibiy mumtoz adabiy an'analarni munosib davom ettirdi, beshta she'riy devon tartib berdi. Hozirgi kunda shoir asarlari manbalari republikamizdagi turli kutubxona va fondlarda saqlanmoqda.

Аннотация. В данной статье представлена информация о жизни и творчестве Ахмада Табиби, который считается одним из активных представителей узбекской литературы конца 19 - начала 20 веков. Будут обсуждаться истоки его медицинских трудов и изучение творчества поэта. Ахмед Табиби продолжил классические литературные традиции, организовав пять поэтических диванов. В настоящее время источники творчества поэта хранятся в различных библиотеках и фондах нашей республики.

Annotation. This article provides information on the life and work of Ahmad Tabibi, who is considered one of the active representatives of Uzbek literature in the late 19th and early 20th centuries. The sources of his medical works and the study of the poet's work will be discussed. Ahmed Tabibi continued the classic literary traditions, organized five poetic divans. Currently, the sources of the poet's works are kept in various libraries and foundations of our republic.

Kalit so'zlar: Ahmad Tabibiy, shoir, devon, "Tuhfat us-sulton", "Munis ul-oshiqin", to'plam, bayoz, F.G'anixo'jayev

Ключевые слова: Ахмад Табиби, поэт, диван, “Тухфат ус-султан”, “Мунис ул-ашикин”, сборник, баяз, Ф. Ганиходжаев

Key words: Ahmad Tabibi, poet, divan, “Tuhfat us-sultan”, “Munis ul-ashiqin”, collection, bayaz, F. Ganihojayev

Xiva adabiy muhitining peshqadam ijodkorlaridan biri, zullisonayn shoir – Ahmad Tabibiydir. Ahmad Tabibiy XIX asrning boshlarida Xivada yashab ijod etgan. Tabibiy – shoir, tarjimon, xattot, dostonnavis, tazkiranavis, tabib sifatida tanilgan bo‘lsa-da, uning shoir sifatidagi iqtidori yuksak baholangan. Biz Tabibiyning katta adabiy merosiga egamiz. Uning “Tuhfat us-sulton”, “Munis ul-ushshoq”, “Hayrat ul-oshiqin” kabi devonlari o‘zbek tilida, “Mirot ul-ishq” va “Mahzar ul-ishtiyoq” devoni esa fors tilida tuzilgan.

Ahmad Tabibiy to‘g‘risida dastlabki ma‘lumotni rus olimi A.N.Samoylovich bergan. Uning 1908-yilda Xivaga qilgan ilmiy ekspeditsiyasi haqida yozgan tadqiqot ishlaridan birida shoir Tabibiy va uning “Majmuat ush-shuaro” tazkirasi to‘g‘risida ma‘lumotlar bor. Shoirning zamondoshi Hasanmurodqori Laffasiy yozib qoldirgan qo‘lyozmada, adabiyotshunos Rahmat Majidiyning kitoblari shoir biografiyasi haqida dastlabki ma‘lumotlarni uchratamiz. XIX asr Xiva adabiy muhiti va uning namoyondalari ijodi to‘g‘risida yaratilgan ilmiy ishlarda, monografiyalarda ham Tabibiy ijodiga oid fikr-mulohazalar berilgan.

Ma‘lumki, Tabibiy juda murakkab va og‘ir sharoitlarda yashab, ijod etgan. Tabibiy yashagan yillar Muhammad Rahim II (1865-1910) to‘g‘ri keladi. Shoir 1869-yilda Xiva shahrida tug‘ildi, Shoirning otasi Ali Mihammad Xivadagi mashhur tabiblardan edi. Afg‘onistonlik bu hakim keyinchalik Xorazmga kelib turg‘un bo‘lib qolgan va Muhammad Rahimxon Feruzning qaynisi Otajonto‘ra xizmatida bo‘lgan. Shu bilan birga u charchilik (attorlik) bilan ham shug‘ullangan. Ahmad Tabibiy yoshlikdan maktab va madrasalarda o‘qib fors tilini o‘rganadi. U o‘zining g‘ayrati bilan tez fursatda savodli bo‘lib yetishadi, otasiga shogird tushib, tabiblik ilmidan xabar topdi. U tib ilmiga juda qiziqqanidan zamonasining mashhur tabibi, shoir Bayoniyning akasi Yaxshimurodbek huzurida uzoq vaqt ishlab, undan ilm o‘rganadi. Laffasiyning ta‘riflashicha shoir past bo‘yli, ochiq yuzli, shirin tilli, noziktabiat, xushmuomala bir kishi bo‘lgan, ko‘proq shoir Avaz O‘tar bilan vaqt o‘tkazgan. Tabibiy shahmat o‘yiniga g‘oyat usta, bundan tashqari musiqa ilmini ham egallagan edi. Shoirning zamondoshi Xodimning hikoya qilishicha, agar u soz va tanburni qo‘lga olib “navo” kuyini chalsa, kishilarni maftun qilib qo‘yar edi.

Ahmad Tabibiy adabiyot va san‘atga havas qo‘yib, o‘tmish adabiyotini qunt bilan o‘rganadi. Uning san‘atkor shoir bo‘lib yetishishida o‘zbek, fors-tojik, ozarbayjon va boshqa mumtoz shoirlarning asarlari kata o‘rin tutadi. U o‘ziga zamondosh bo‘lgan shoirlarning suhbatlarida, adabiy majlislarda ishtirok etib tez

fursatda mashhur shoir bo'lib taniladi. Muhammad Rahimxon Tabibiyning hozirjavobligini, she'riyatdagi mahoratini ko'rgach, uni saroyga taklif qiladi, uning zamon sharoiti bilan kelishmasdan boshqa iloji yo'q edi. U xon saroyida tabib bo'lib xizmat qilarkan, ijodiy ish – shoirlikni ham davom ettirdi. Shoir o'zining so'zga ustaligi, madaniy va adabiy hayotda qilgan xizmatlari bilan tez tanildi. Tabibiy juda ko'p kishilarga g'amxo'rlik qildi, ularga ijodda yo'l-yo'riq ko'rsatdi. U, ayniqsa, Avaz O'tar bilan yaqin munosabatda bo'lib, unga ilm, axloq va she'riyat bobida ko'p narsa o'rgatdi. Avaz O'tar she'rlaridan birida Tabibiyni ustozim deb ataydi:

Ne g'am emdi, Avaz, nazm ilmida bo'lsang Tabibiydek,
Ki derlar, ko'rgan el nazmingni, ustodingga sallomno.

Lekin shuni aytish kerakki, Tabibiy saroyda ishlab alohida hurmat qozongan bo'lsa-da, saroyning iltifotidan ortiqcha bahramand bo'lmagan. U do'kon ochib bemorlarga dori-darmon sotish bilan kun kechirgan.

Tabibiy Arabiston, Eron, Afg'oniston va Hindistondan kelgan savdogarlar bilan ular tilida bemalol gaplashar, ulardan dori-darmonlar bilan birga turli kitoblar sotib olardi. O'zi shu ish bilan bir necha marta Mashhadga ham borib kelgan. Shoir o'zining talanti va donoligi bilan ahli fozillar orasida hurmat qozongan edi. Shuning uchun ham ayrim mushoiralarda, madaniy ishlar kengashida xon Tabibiyni chaqirib olar va unga xizmat buyurar edi. Biroq Tabibiy juda qashshoqlikda kun kechirgan, Vaholangki, saroyda kichik bir xizmatda bo'lgan yoki saroy shoiri sifatida maddohlik qilgan ijodkorlar ko'pincha katta daromad keltiruvchi biror martabaga ega bo'lganlar.

Tabibiyning muhtojligi to'g'risidagi fikrlari uning asarlarida juda ko'p uchraydi. Masalan, shoir loaqal bir po'stinga yetisha olmay sovuqda qolgani haqida qayg'urib yozadi:

Adamdin to kelib qildim bu qishloq xonani maskan
Kiyarga topmadim umrim o'tib men benavo po'stin...
Sovuqdin gah qochib kirsam ichiga qaltirab, qaqshab,
Tanimga parvarish qilg'ay edi misli ano po'stin...
Bu qish ichra tarahhum aylabon miskin Tabibiyning,
Tani uryoniga bergay Xudo chakman va yo po'stin...[1;20]

Xivaga borganida Tabibiy bilan suhbatda bo'lgan rus sharqshunos olimi A.N.Samoylovich ham shoirning ma'rifatparvar bo'lganini ta'kidlaydi.

Tabibiyning bir necha qo'lyozma va toshbosma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. "Bayozi muxammasot", "Bayozi musaddasoq", "Bayozi ash'or", "Munis ul-ushshoq" kabi devonlari shular jumlasidandir. Biroq shoirning birinchi devoni "Tuhfat us-sulton" ushbu fondga uchramadi. Adabiyotshunos

F.G'anixo'jayev devonning yagona nusxasi Dushanbedagi A.S.Semyonov uy muzeyida saqlanayotgani haqida ma'lumot beradi. "Tuhfat us-sulton"ning so'z borayotgan yagona nusxasi 1328(1910)-yilda kotib Muhammad Yoqub Devon ibn Usta Qurbonniyoz Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan. Asar 464 sahifadan iborat" [2;13]. Bu ma'lumotlar taajjubli, chunki bu devon haqida keltirilgan ma'lumotning manbasini F.G'anixo'jayev ko'rsatib o'tmagan. Umuman olganda, shoir asarlari manbalari nafaqat yurtimizda, balki boshqa respublikalar fondlarida ham saqlanayotgani, avvalo, bu manbalarni jamlab, so'ng ular yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifasini kun tartibiga qo'ymoqda. Quvonarlisi shundaki, "Tuhfat us-sulton" devonining bir nusxasi Xivadagi "Ichon qal'a qo'lyozmalar qo'riqxonasi" dan topildi.

Adabiyotimiz tarixida atoqli adabiyotshunos F.G'anixo'jayev Ahmad Tabibiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqotida shoirning hayot yo'li, asarlari, ularning manbalari, shoir ijodining janrlar ko'lami, mavzu mundariyasi, adabiy ta'sir kabi masalalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Bundan Tashqari, adabiyotshunos S.Matkarimova [3;41] ham shoir lirik merosini adabiy mezonlar asosida tadqiq etib kelmoqda. Bundan tashqari filologiya fanlari nomzodi Shermuhammad Amanov shoirning turkiy tilda tartib bergan devonlaridan biri "Munis ul-ushshoq"ning [4;22] matniy tahriri bilan shug'ullanyapti. Adabiyotshunosning so'nggi olib borgan tadqiqotlari natijasida O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida "Bayozi muxammasot", "Bayozi ash'or", kabi manbalari saqlanayotgani ma'lum bo'ldi.

Ahmad Tabibiy lirikasi tematik jihatdan rang-barang bo'lib, ularda shoir fikri, his-tuyg'usi va davr ifodasi mujassamlashgan. Tabibiy fors-tojik tilida ham she'riyatning ajoyib namunalarini yaratib, o'zbek adabiyotida zullisonayn shoirlar qatoridan o'rin oldi. Tabibiy hamma devonlaridagi lirik g'azallarida real hayotni, haqiqiy insoniy muhabbatni kuylaydi. Uning asarlari hayot va odamni sevishga, ilm-ma'rifatni egallashga targ'ib qiluvchi g'oyalar bilan sug'orilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Tabibiy Ahmad. Munis ul-ushshoq. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №3460
2. F.G'anixo'jayev. Ahmad Tabibiy (hayoti va ijodi). – Toshkent: "Fan", 1978.
3. Matkarimova Salomat. 2007. Tabibiy – tazkiranavis. Fil.fan.nomz.dis. – Toshkent.
4. Amonov Shermuhammad. Ahmad Tabibiy ijodi va uning "Munis ul-ushshoq" devoni nusxalari. "Oltin bitiglar", 2020.

SO'FI OLLOYORNING "SABOT UL-OJIZIN" ASARINI O'QITISHDA INNOVATSION METODLAR

Maftuna Muxanova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Bu maqolada So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asarini akademik litseylarning 2-bosqich talabalariga o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish kerakligi haqida so'z yuritiladi. Asarni talabalarning o'zlashtirishlaridagi samaradorlikni oshirish uchun bir qancha tavsiyalar beriladi.

Аннотация. В данной статье говорится о необходимости использования инновационных методов в преподавании произведения суфия Оллойора "Сабот ул-Оджизин" учащимся 2-й ступени академических лицеев. Дан ряд рекомендаций, позволяющих повысить эффективность усвоения студентами работы.

Annotation. This article talks about the need to use innovative methods in teaching Sufi Olloyor's work "Sabot ul-Ojizin" to students of the 2nd level of academic lyceums. A number of recommendations are given to improve the efficiency of students' learning of the work.

Kalit so'zlar: So'fi Olloyor, "Sabot ul-ojizin", innovatsion metodlar, pedagogik texnologiyalar.

Ключевые слова: Суфий Оллойор, "Сабо ул-оджизин", инновационные методы, педагогические технологии.

Key words: Sufi Olloyor, "Sabot ul-ojizin", innovative methods, pedagogical technologies

So'fi Olloyor – yetuk ijodkor, ulug' ustoz va mutasavvuf shoirdir. Uning asarlari o'zi yashagan davrlardan boshlab, maktab va madrasalarda muhim darslik va qo'llanma sifatida foydalanilgan. Bugungi kunda ham ana shu an'ana va qadriyatlarga sodiq qolgan holda akademik litseylarning adabiyot darsliklariga So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asaridan bir qancha boblar kiritilgan. Xususan, "Har bir ishda yetuk ustoz istamak bayoni", "Sharobi muhabbatni piri komildan ichmak kerak", "Qazog'a rozi va balog'a sabrli bo'lmoqning bayoni" va "Xotimat ul-kitob" qismlari 2-bosqich adabiyot darsliklaridan o'rin olgan. Asar bilan tanishishdan oldin, albatta, o'quvchilarni shoirning hayoti va ijodi bilan tanishtirish lozim. Bunda nimalarga e'tibor qaratish kerak? Ijodkor avtobiografiyasining qaysi jihatlarini o'quvchilarga o'rgatilsa foydaliroq va asarni yaxshi tushunish uchun samaraliroq bo'ladi?

Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar tobora jadal rivojlanayotgan bir paytda o'qituvchilarning ham bunday texnologiyalardan foydalanmasliklari

mumkin emas, albatta. Ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiya bu - avvaldan rejalashtirilgan maqsadni amalga oshirishga qaratilgan ma'lum loyihani izchil va ketma-ket tarzda pedagogik tizim amaliyotida qo'llashdir. Ta'lim berish metodi ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi hamkorlik faoliyatining asosi bo'lib, bunda o'qituvchi metodlarning soniga emas, ta'lim berish maqsadiga mos kelishiga e'tibor qaratishi, to'g'ri tanlashi va bu metod imkoniyatlarini ko'ra olishi kerak [1]. Adabiyot darslarini o'qitish jarayonida o'qituvchilar tomonidan ta'lim berish metodlarini tanlashda quyidagi didaktik omillar e'tiborga olinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Dars maqsadining aniqligi. (O'qituvchi o'quvchilarda aynan qaysi ko'nikmani shakllantirmoqchi ekanligini yaxshi anglashi lozim).

2. Dars mavzusi mazmunining hajmi, ya'ni o'quv rejasida mavzu uchun ajratilgan vaqt.

3. O'quvchilarning bilish imkoniyatlari. Bunda o'quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi, faolligi, qiziqishi va individual qobiliyatlari e'tiborga olinadi.

4. Sinf o'quvchilarining soni.

5. O'quv xonasining sharoiti. Bu juda muhim omillardan biridir. Chunki ba'zi metodlarni amalga oshirish uchun alohida sharoit yaratish talab qilinadi.

6. Metodni qo'llash uchun sarflanadigan vaqt.

7. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar.

8. Ta'lim berish metodlarining o'quv axborotini egallashga ta'siri. G. Mayer tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra 72 soatdan (3 sutkadan) o'tganda ma'lumotni eshitish orqali qabul qilganda o'quvchi xotirasida 10%, ko'rish orqali 20%, ko'rish va eshitish orqali 50%, ko'rish, eshitish orqali qabul qilish va munozarada 70%, ko'rish, eshitish orqali qabul qilish va munozarada hamda amaliy imkoniyatlar qo'llanganda 90% axborot olinishini inobatga olish lozim.

9. Ta'lim beruvchining chuqur bilimdonligi va shaxsiy sifatlari, ma'qul deb topilgan usullarni qo'llashni bilishi va uddalashi, talablarga mos shaxsiy sifatlarga ega bo'lishi kerak.

Ana shu jihatlarni o'ylab ko'rib, puxta tayyorgarlik ko'rgan holda yangi metodlarni qo'llagan holda So'fi Olloyor va uning "Sabot ul-ojizin" asaridan parcha bilan o'quvchilarni tanishtirish mumkin.

Avvalo, darsga kirishib olish uchun o'quv mashg'ulotini "Kun bayti" metodi bilan boshlagan ma'qul. Misol uchun darslikda So'fi Olloyorning quyidagi bayti berilgan:

Garchi Olloyor o'tarchidur, erur ul ham yamon,
Oning ham qadri o'tar bir nechaga o'lgan zamon.

Mazkur bayt orqali o'quvchilar ijodkor haqida bir qancha muhim ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin:

1. So'fi Olloyor o'zbeklarning o'tarchi urug'iga mansub.
2. Shoirning o'ziga bo'lgan bahosi (Uning ham o'lganidan keyin bir qancha odamlarga qadri o'tadi).

Yana o'qituvchi ko'rgazmali material sifatida Youtube saytidagi So'fi Olloyor haqidagi hujjatli filmdan foydalanishi mumkin. Filmdan keyin talabalar bilan qisqacha savol-javob olib boriladi. Darslikdagi matnda shoirning Farhodbiy ismli akasi bo'lganligi haqida qisqa ma'lumot berilgan. Mazkur ma'lumotni o'quvchilarni chalg'itish, ham ilmiy ma'lumot berish maqsadida "Tarixga bir nazar" metodi orqali doskada quyidagicha sxema shakllantirish mumkin:

Quyi sinflarda tanishilgan asarlarga va badiiy qahramonlarga murojaat qilish o'quvchilarning ongosti faoliyatining yaxshilanishiga, mavzulararo integratsiya hosil qilishiga yordam beradi. Matn bilan tanishish jarayonida o'quvchilar bilan qisqacha savol-javoblar o'tkazib borish ham o'quvchilarning diqqatini uzoqroq muddat ushlab turishga, ham ularning oldingi mavzularni o'zlashtirganlik darajasini aniqlashga yordam beradi. Misol uchun ushbu darsda quyidagicha savol berish mumkin:

So'fi Olloyor – zullisonayn shoir. U o'zbek va fors-tojik tillarida she'r yozgan. Siz zullisonaynlik deganda nimani tushunasiz?

Ana shu tarzda ijodkorning avtobiografiyasi bilan tanishiladi va asosiy maqsad bo'lgan asardan parchani o'qib, o'zlashtirishga o'tiladi. Tabiiyki, bu jarayonda bir savol tug'iladi. O'quvchilar uchun juda ham murakkab tuyiladigan, tiliga tushunish bir qadar qiyin bo'lgan bu asarning darsliklardan o'rin olishi qanchalar to'g'ri ekan? Balki, faqat oliy o'quv yurtlaridagina talabalar mumtoz matnlar bilan ishlagani ma'qulroqdir?! Yo'q, aksincha, biz bolalarda mumtoz adabiyotimizga, tasavvuf ilmiga bo'lgan muhabbatni yoshlikdan

shakllantirmog'imiz kerak. Ular quyi sinflardan boshlab mumtoz matnlar bilan maxsus lug'atlar yordamida shug'ullanib borsalar, keyinchalik mumtoz shoirlarning asarlarini va mumtoz matnlarni anglash ko'nikmasini o'zlarida bemalol shakllantiradilar. Adabiyot darslarining maktab o'quv dasturidan joy olishiga sabablardan biri ham o'quvchilarda mumtoz matnni tushunish ko'nikmasini shakllantirishdir. Xo'sh, ta'lim oluvchilarda bunday murakkab matnlarga qiziqishni qanday hosil qilsa bo'ladi? Bugungi kun uchun javob tayyor: yangi innovatsion metodlar va texnologiyalardan foydalangan holda. Xususan, "Sabot ul-ojizin" asaridan parchalar bilan tanishish jarayonida eski o'zbek tilidagi so'zlarni yaxshi tushunish uchun maxsus lug'atlardan foydalanish o'rinlidir. Shuningdek, audiomatnlar ham bu borada ustozlarga beminnat yordamchi vazifasini o'taydi. Mumtoz kuylardan foydalangan holda tayyorlangan audiomatnlar o'quvchining e'tiborini yaxshiroq jalb qiladi, sinfda o'sha davr ruhiyatini uyg'otadi. Bunday matnlarni o'zlashtirishda qo'l keladigan usullardan yana biri "Baytma-bayt tahlil" metodidir. Sinf bilan baytma-bayt tahlil qilish jarayonida darslikda izohsiz qoldirilgan jihatlarga ham e'tibor qaratiladi, jamoaviy ishlash bilan bog'liq ko'nikmalarni shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, yangi innovatsion metodlar darslarda qo'yilgan maqsadlarga erishishda, marra sari samarali qadam tashlashda muhim va yordamchi omilllardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. So'fi Olloyor. "Sabot ul-ojizin".
2. Adabiyot. (Majmua), 2-kitob, (Tuzuvchilar: B. To'xliyev, R. Mirsaqimova, O. Ametova), – Toshkent, 2016, 447 bet.
3. Rahmonova Z. O'qitishda interfaol metodlar, (maqola), Ona tili va adabiyot ta'limi jurnali, 2023, 47-bet.

ABDULLA ORIPOV HAYOTI VA IJODINI O'QITISHDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

**Lobar Sharipova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada interfaol metodlardan dars jarayonida foydalanishdan maqsad, uning afzalliklari va Abdulla Oripov hayoti va ijodini o'quvchilarga yanada tushunarli va qiziqarli tarzda o'tishda interfaol metodlarning ahamiyati haqida yoziladi.

Abstract: This article describes the purpose of using interactive methods in the course of the lesson, its advantages, and the importance of interactive methods in conveying the life and work of Abdulla Oripov to students in a more understandable and interesting way.

Аннотация: В данной статье описывается цель использования интерактивных методов в ходе урока, ее преимущества, а также значение интерактивных методов в донесении до учащихся жизни и творчества Абдуллы Орипова в более понятной и интересной форме.

Kalit soʻzlar: Interfaol metodlar, fikrlash, Abdulla Oripov, lirika, sheʼrlar, muhokama.

Key words: Interactive methods, thinking, Abdulla Oripov, lyrics, poems, discussion.

Ключевые слова: Интерактивные методы, мышление, Абдулла Орипов, лирика, стихи, дискуссия.

Hozirgi kunda, ayniqsa, taʼlimga, yoshlarga qaratilayotgan eʼtibor kuchaygan bir davrda pedagogik jarayonni tashkil etishda har bir oʻquvchining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish zarur. Pedagogik muloqot oʻrnatish uchun zamonaviy, innovatsion texnologiyalardan foydalanish ehtiyoji tugʻildi. Bunday zamonaviy texnologiyalardan biri interaktiv dars usullaridir. Bu soʻzning maʼnosi lotinchadan “inter” – oʻzaro, “akt” – muloqot, yaqinlikdir.

Taʼlim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini oʻquv jarayonida qoʻllashga boʻlgan qiziqish, eʼtibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday boʻlishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha anʼanaviy taʼlimda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga oʻrgatilgan boʻlsa, zamonaviy texnologiyalarda esa, ularni egallayotgan bilimlarni oʻzlari qidirib topishlariga, mustaqil oʻrganib tahlil qilishlariga, xatto xulosalarni oʻzlari keltirib chiqarishlariga oʻrgatadi. Pedagog bu jarayonga shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olish va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yoʻnaltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Taʼlim jarayonida talaba asosiy boʻgʻinga aylanadi.

Hozirgi paytda biz pedagoglarning asosiy vazifasi, yoshlarda keng fikrlashni uygʻotish, kitobga boʻlgan qiziqishni yanada orttirishdir. Darslarni sifatli, hammaga birday manzur boʻladigan tarzda oʻtish uchun biz interfaol metodlardan foydalanamiz. Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol taʼlim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “Oʻquv keyslari”), “Blist-soʻrov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli taʼlim” va b.

2. Interfaol taʼlim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va k.

Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategik yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Abdulla Oripov deganda, ko'z oldimizga O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasining muallifi keladi. Ammo shoir, nafaqat, madhiyamiz muallifi, bundan tashqari, ko'plab lirik asarlar muallifidir. Ayniqsa, uning she'rlari har bir o'quvchi qalbidan alohida o'rin egallaydi. Shoirning lirikasidagi xazinalar tilining soddaligi, ravonligi, tasavvurga boyligi bilan ko'pchilikning ko'nglidan joy olgan. Shoirning hayoti, ijodini interfaol metodlar orqali qiziqarli tarzda o'rgatsak, darslarimizdan ko'zlangan maqsadimizga erishamiz. Masalan, Abdulla Oripovning hayot yo'li o'quvchilarga yanada tushunarli bo'lishi uchun "O'yla, izla, top" metodidan foydalansak bo'ladi. Bunda o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda, ularni guruhlariga bo'lib olamiz va nom tanlaymiz. Keyin esa, kartochkalarga yozilgan ma'lumotlarni guruhlariga taqdim qilamiz. Bu kartochkalarda turli xil shoirlar hayot, ijodi haqida aralash holda yozilgan bo'ladi. Guruhdagilar 5 daqiqa vaqt ichida ma'lumotlar ichidan faqat Abdulla Oripovgagina tegishlilarini tanlab olishlari kerak bo'ladi. Har bir to'g'ri tanlangan ma'lumot uchun 1 balldan beriladi va eng ko'p ma'lumotlarni topa olgan guruh a'zolari g'olib bo'lishadi. Bunday metodni qo'llasak, ma'lumotlar o'quvchilar xotirasida mustahkamlanadi. Dars yanada qiziqarli va jonli tarzda o'tadi.

Abdulla Oripov she'rlarini tahlil qilishda ham interfaol metodlardan foydalanamiz. Masalan, "Galereyani aylanish" metodi. Bu metodda kichik guruhlariga shoirning bir she'ri haqida fikr bildirish so'raladi. Har bir guruh 10 daqiqa davomida o'z fikrlarini yozadi va ikkinchi guruh bilan yozgan varaqlarini almashtiradi. Keyingi guruh a'zolari oldingi guruhning javoblarini baholashi va agar to'liq bo'lmasa o'z javoblari bilan to'ldirishi kerak.

Javoblar yozib bo'lingach, taxtaga ilinadi va muhokama qilinadi. Bunday metoddan foydalanish orqali, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini yanada rivojlantirish, nutqini o'stirish, o'z fikrini erkin bildira olishini shakllantirishda katta yordam beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarning dunyoqarashi, fikrlash qobiliyati o'sishida, nutqi yanada ravon bo'lishida, darslar qiziqarli va tushunarli bo'lishida interfaol metodlar katta yordam beradi. Bunday metodlarni qo'llash orqali har bir pedagog darsdan ko'zlangan maqsadiga erishadi. O'quvchilar bilan muloqot qilishi yanada osonlashadi. Qatnashchilarga o'z g'oyalari va fikrlari bilan ko'proq o'rtoqlashishi, ularning bir-biridan o'rganishi uchun imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Golish L.V., Fayzullayev D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O'quv - uslubiy qo'llanma. Innovatsion ta'lim texnologiya seriyasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2011. – 206 b.
2. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyalari. – T.: – Fan, 2009.
3. Ochilov M. – Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi. – Nasaf. 2000.
4. Rajabova I. Adabiyot darslarini interfaol usullarda tashkil etish. – T.: “Tamaddun”, 2010.

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O'QITISHDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

Dilnoza Karimova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'z mulkining sultoni Hazrat Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'quvchilarga yanada tushunarli va qiziqarli tarzda tushuntirib berish uchun interfaol metodlardan foydalanish, interfaol metodlarga misollar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье представлены использование интерактивных методов и примеры интерактивных методов, позволяющие в более понятной и интересной форме объяснить учащимся жизнь и деятельность хазрата Алишера Навои, султана собственности слова.

Annotation. In this article, the use of interactive methods and examples of interactive methods are presented to explain the life and work of Hazrat Alisher Navoi, the sultan of the word property, to the students in a more understandable and interesting way.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, metod, interfaol metodlar, “Nilufar guli” metodi, fikrlash, aniqlik.

Key words: Alisher Navoi, method, interactive methods, “Nilufar Guli” method, thinking, precision.

Ключевые слова: Алишер Навои, метод, интерактивные методы, метод “Нилюфар Гули”, мышление, точность.

Hozirgi zamon sharoitida, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda, o'qitishning hozirgi zamon tizimlari va yangi pedagogik texnologiyalari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Yangi pedagogik texnologiyalarni xislati shundaki, unda qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Darhaqiqat, mashg'ulotlarning muvaffaqiyatli o'tishining 80 foizi ta'lim jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni

amalga oshirishga bog'liqdir. O'quv jarayonlarini loyihalashtirishda ta'lim mazmunini, ta'lim maqsadi, kutilayotgan natijani aniq belgilash, ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini to'g'ri tanlash, o'quvchi va talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholashni real mezonlarini oldindan ishlab chiqish, mashg'ulotga ajratilgan vaqt ichida ularni samarali amalga oshirish va bir-biri bilan uyg'unlashuviga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir. Ta'lim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalarda esa, ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib tahlil qilishlariga, xatto xulosalarni o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. Pedagog bu jarayonga shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olish va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida talaba asosiy bo'g'inga aylanadi. Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: "Keys-stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist-so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim" va b.

2. Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig-zag", "Zinama-zina", "Muzyorar", "Rotastiya", "Yumaloqlangan qor" va h.k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategikyondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?" va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q. Har bir pedagog mavzuni shunday interfaol metodlarni qo'llagan holda tushuntirib bersa, dars juda qiziqarli bo'ladi va o'quvchining xotirasidan mustahkam o'rin egallaydi. Bilamizki, Alisher Navoiy – buyuk siymo, uning hayoti, ijodini o'quvchilarga to'liq tushuntirib berilishi kerak. Shu bilan birga, uning asarlaridagi ibratli xulosalarni o'quvchilarga yetkaza olish zarur. Biz Alisher Navoiy hayoti va ijodini turli xil interfaol metodlardan foydalangan holda tushuntirsak, o'ylaymanki, darsdan ko'zlangan maqsadimizga erishgan bo'lamiz.

Shunday interfaol metodlardan biri “Nilufar guli” deb nomlanadi. Bu metod quyidagicha:

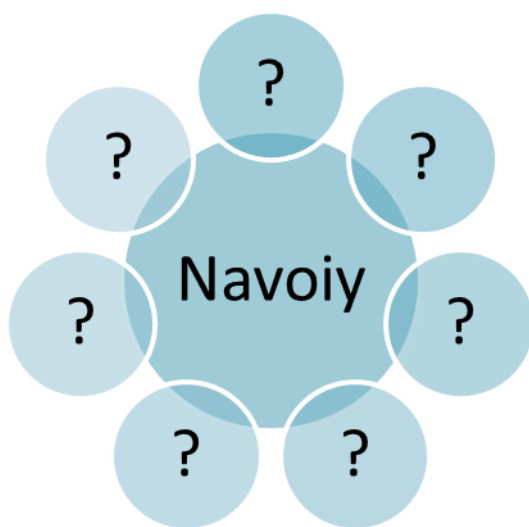
Mavzu. Alisher Navoiy

Reja:

- 1.Alisher Navoiyning tarjimai holi haqida.
- 2.Alisher Navoiy – so‘z mulkining sultoni.
- 3.Shoirning ijodiy merosi.

Dastavval, o‘quvchilarning sonidan kelib chiqqan holda, ularni guruhlariga bo‘lib olamiz va ularga nom tanlaymiz. Har bir guruh mavzudan kelib chiqqan holda ixtiyoriy ravishda nom tanlashi mumkin. Keyin topshiriqlar e‘lon qilinadi.

1-topshiriq. Bu metod “Nilufar guli” deb nomlanadi. O‘quvchilar har bitta gul bargiga bittadan ma‘lumot yozishlari kerak. 10 daqiqa ichida qaysi guruhni guli katta va chiroyli bo‘lsa o‘sha guruh g‘olib hisoblanadi.

2-topshiriq. Bu topshiriqning maqsadi iloji boricha ko‘proq ijodiy fikrlarni yuzaga keltirishdir. Istalgan fikrlar qabul qilinadi. Yig‘ilgan fikrlardan qay birini kelgusida ishlatishni butun guruh hal qiladi.

O‘quv mashg‘ulotni “Aqliy hujum” metodini qo‘llab o‘tishning ishlab chiqish qoidalari.

O‘zaro baholash va tanqidga o‘rin yo‘q.

Taklif etuvchi g‘oyalar fantastik va g‘aroyib bo‘lsa, ham ularni baholashdan saqlang hammaning fikr bildirishiga ruxsat etiladi. Qancha ko‘p fikr aytilsa, shuncha yaxshi yangi va qimmatli fikr paydo bo‘lishi ehtimoli ko‘proq. Fikrlar takrorlansa xafa bo‘lmang va uyaltirmang! Tasavvur qilishga ruxsat bering! Bu muammo faqat ma‘lum metodlar bilan hal etishi mumkin deb o‘ylamang!

Talabalarga quyidagi savollar bilan beriladi.

1. Alisher Navoiyning bolalik hayoti haqida fikringizni bildiring.
2. Alisher Navoiyning ruboiylaridan misollar keltiring.

3. Alisher Navoiy gʻazallaridan misollar keltiring.

Shoir asarlaridagi qaysi gʻoyalar hamma zamonlar uchun birday muhim hisoblanadi.

3-topshiriq. Alisher Navoiy ijodida keng qoʻllanilgan lirik turlarni sanab bering va ularga misollar keltiring. “Nilufar guli” metodi asosida dars tushunarli va qiziqarli boʻladi. Metoddagi topshiriqlar bajarilgandan soʻng ballar hisoblanadi va gʻolib guruh aniqlanadi. Oʻquvchilarning yanada fikrlashini oshirish uchun ularga koʻproq kitoblar oʻqish kerakligi tushuntiriladi va uyga vazifa beriladi.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, dars davomida shunday qiziqarli interfaol metodlardan foydalanilsa, birinchidan, dars tushunarli boʻladi. Ikkinchidan, oʻquvchilarning darsga boʻlgan ishtiyoqi oshadi, uchinchidan, oʻqituvchi darsda oʻzi koʻzlagan maqsadiga erishadi.

Foydalangan adabiyotlar roʻyxati:

1. Taʼlim toʻgʻrisidagi Qonun. Barkamol avlod Oʻzbekiston taraqqiyotining poydevori – T.: 1997, 27-bet.

2. Asqarova M., Yunusov R., Yoʻldashev M., Muhammedova D. Oʻzbek tili praktikumi. – T.: TDPU, 2009.

3. Azimov I., Saparniyozova M. Ona tilidan maʼruzalar va testlar majmuasi. – T.: 2010. TDPU

4. Begimqulov U. Pedagogik taʼlimda zamonaviy texnologiyalar. –Pedagogik taʼlim jurnali. 2005, 6-son, 15-17-betlar.

5. Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: 2006.

NAVOIYNING ORIFONA GʻAZALINI ADABIYOT TOʻGARAKLARIDA OʻQITISH TAMOIYILLARI

**Rayhonoy Yangiboyeva,
magistrant,
Urganch davlat universiteti.**

Annotatsiya: Mazkur maqolada soʻz molikining “Favoyid ul kibar” devonidan olingan orifona ruhda bitilgan gʻazali maktab oʻquvchilari, umuman, keng omma tushunadigan tilda sharhlashga harakat qilingan. Undagi badiiy sanʼatlar izohlanib, bahr va ritm mutanosibligi tadqiq qilingan.

Аннотация: В данной статье предпринята попытка прокомментировать Орифон из книги автора “Фавоид ул Кибар” на языке, понятном широкой публике. В ней объясняются художественные искусства, изучается равновесие ритма и ритма.

Annotation: In this article, an attempt has been made to comment on the words of the poet “Favoyid ul Kibar” in a language that can be understood by the general public. The artistic arts in it are explained, and the balance of rhythm and rhythm is studied

Kalit so‘zlar: ritm, bahr, shuur, debocha, bax‘ya, nujumi charx, maqsum, zarra, e‘timod

Ключевые слова: ритм, море, сознание, прелюдия, бахая, нуджуми чарх, махкис, зара, этимод.

Key words: rhythm, bahr, consciousness, prelude, bakhaya, stars of the sky, fragmented, particle, trust.

Yuz yilliklar mobaynida Navoiy dahosi yo‘llarni yorituvchi, to‘g‘rilik sari yo‘naltiruvchi mayoq o‘laroq beminnat xizmat qilib kelmoqda. Shoir ijodida g‘azallarning o‘rni o‘ziga xos. Bu e‘tirof ijodkorning ilk devoni muxlislari tomonidan tuzilganligini yodga soladi. Quyida so‘z molikining “Favoyid ul kibar” [1;265] devonidan olingan orifona ruhda bitilgan g‘azali maktab o‘quvchilari, umuman, keng omma tushunadigan tilda sharhlashga harakat qilingan.

Falakdin yaxshiliq yetkay debon, ko‘nglungni shod etma,
Yomonlig‘kim yetar, holo unut, o‘tkanni yod etma.

Mazkur g‘azal hajman 9 baytni tashkil etadi. Aruzning hazaji musammani solim V - - - -/ vaznida bitilganligi sababli ohangdorligi yuqori, o‘qilishi va yod olinishi oson. Radifi sof turkiy, qofiyaga olingan so‘zlarning aksari arab tiliga oid. G‘azaldagi asosiy yuk radifdagi bo‘lishsizlik qo‘shimchasiga yuklatilgan. Matlada tazodning an‘naviy namunasi yaratilgan. Nasriy bayoni: Falakdin yaxshilik umid qilgan chog‘ingda, yomonlik kelsa, unut, o‘tgan ishni yod etma. Baytda keltirilgan “holo” so‘zi, shu zahoti degan ma‘noni bildiradi. Bundan murod yomonlik kelgan zahoti unutishga targ‘ibdir. Zero, Payg‘ambarimiz tomonidan aytilgan kalom borki, “Sabr – musibatning ilk zarbasidadir”.

Zamona ahlig‘a gar yuz quyoshcha ko‘rguzubsen mehr,
Vafo zinhorkim, bir zarra chog‘lig‘ e‘timod etma.

Nasriy bayoni: Insonlarga yuz quyoshchalik mehr ko‘rsatsang ham, zarra chog‘liq vafo kutma. Ushbu baytda quyosh, zarra mehr va vafo so‘zlari orqali tanosub san‘atining go‘zal namunasini hosil qilgan. Xalqimiz tili bilan izohlaganda, “Yaxshilik qil suvga sol, bilsa baliq, bilmasa Xoliq”.

Nujumu charx deb o‘kma gadoning bax‘yaliq sholin,
Tutunni charx, uchqunlarin anjum e‘tiqod etma.

Bax‘yalil shol-tuguncha, ro‘molcha degan ma‘noni anglatadi. [2] Gadoga qilingan sadaqa tangalarni osmondagi yulduzlarga qiyos etib maqtama, ularning ohlaridan tutunlar paydo bo‘lib, ko‘zlaridan yoshlar uchqunlaydi. Sen bu

qorong'ulikni charx tuni, uchqunlayotgan tomchilarni yulduzlar deb o'ylama.
Oldingi misradagi tanosub san'ati, an'anaviy tarzda davom ettirilgan.

Fano ahli ayog'i tufrog'i sharhin yozar bo'lsang,

Qarog'imni hal ayla, ey rafiq, o'zga midod etma.

Ahli fano, dunyo ne'matlaridan ko'ngil uzgan soliklar, ularning ayog'i tufrog'i, ya'ni kezgan yo'llari haqida yozmoqchi bo'lsang, ko'z qorachiqclarimni aralashtirib siyoh qil. Undan o'zga midod etma.

Midod etkan qarog'imni qilibon kirpikim xoma,

Ko'zumning pardasidin o'zga kog'azga savod etma.

Qarog'immi siyoh qilgach, kiprigimni qalam, ko'zlarim pardasini qog'oz etgin. Mazkur qo'shbaytda lirik qahramon fano ahlining xoki poyin ko'zlariga surishni orzu qiladi. O'z nafsidan g'olib kelib ahli fano davrasiga qo'shilmoqni tilaydi. Buning uchun eng zaruriy nuqta-ko'zlarini fido qilmoqchi. Fano ahliga yor bo'lmoq uchun qalb ila ko'rmoq kifoyadir.

Qilib solih amal kasbi shioringni saloh etgil,

Vale fosid xayoling birla har dam bir fasod etma.

Solih amallar bilan kasb qilib, dilingdagi niyatingni isloh etgin. Lekin buzg'unchi hayollar bilan har dam bir fasod ishni boshlama. Rumiyl falsafasida shunday g'oya borki, unga ko'ra, tog' hayoli tog'ga, bog' hayoli bog'ga yetaklaydi. Yuqoridagi satrlarda ham, aynan, yomon hayollar yovuzliklarga, ezgu niyat solih amallarga vosita o'laroq xizmat qilishi o'z ifodasini topgan.

Chu bilding, rizq erur maqsum, chekma do'stdin minnat,

Qazodin xorij ermas ish, adug'a inqiyod etma.

Rizq Allohdan ekanligi ko'plab diniy manbalarda qayd etilgan. Navoiy bu kalomga qayta murojaat qilishiga sabab, insoniyat qalbidan muqim joy olgan noshukurlik hisidir. Insonga rizqi taqsim qilinganligini bilsang ham, do'stingning davlatiga ko'z solasan. Barcha ishlar kun kelib nihoyasiga yetadi, shunday ekan, dushmanga bo'yin egma. Inqiyod-bo'ysunmoq, tobelik demakdir. Do'stingning yutuqlaridan behalovat bo'lib, undan o'zmoq uchun dushmandan yordam o'tinma, zero barcha ishlarning boshi va nihoyasi bordir. Kechuvchi ishlar uchun g'ururingni toptama. Qanoat qil, axir, rizqni Razzoq taqsim qilishini bilasan...

Tilarsen faqr dashtin qat'i qilg'aysen eranlardek,

Bag'ir su qil, yurak pargolasidin o'zga zod etma.

Fano ahli bilan hamohang holda, bu baytda faqr dashti qalamga olinadi. Faqr dashtini asl eran kabi qat'i qilmoqni istasang, bag'ringni suv qilib, yuragingni tilim-tilim qil. Bundan o'zga zod etma. Faqr dashtiga munosib bo'lmoq istasang, yuragingni nimtalab, uni ilohiy suv bilan poklab yuv, bundan o'zgasiga qaror berma.

Navoiy, istasang uqbo murodin, nomurod o'lg'il,
Agar dunyo murodi yo'qtur, o'zni nomurod etma.

G'azal maqtasi o'ziga xos, unda bu dunyo va oxirat hayoti muqoyasa qilinib, "Navoiy agar Uqbo mukofotini tilasang, dunyodan ko'ngil uz, bunga erisholsang, va'da qilingan mukofotdan nomurod bo'lma",- tarzidagi da'vatga ishora qilinmoqda. Darhaqiqat, bu dunyo o'tkinchi ekan, uning shodlik baxsh etuvchi onlari ham, g'amlari ham birdek o'tib ketadi. O'tib ketuvchi ishga umrni zoye qilish esa johillar ishidir. Fano ahli o'z hayotini ilohiy haqiqatni anglashga, to'g'ri hayot tarzini maslak qilishga sarf etar ekan, lirik qahramon ham bu safda bo'lmoqni istaydi. Shu bois dunyodan umidini uzib, oxirat diyorida go'zal hayotga erishmoqni niyat qilganligini so'zga tizadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maktablarda tashkil qilingan adabiyot to'garaklarida shu kabi tahlil yo'nalishidan foydalanilsa, o'quvchilar g'azal mazmuni bilan birgalikda, shakliy tuzilish haqidagi nazariy bilimlarga ham ega bo'ladi. Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul ta'kidlaganidek, "Yetti yoshdan yetmish yoshgacha har bir o'zbek bilishi kerakki, Navoiyning betimsol shaxsiyatini sevmasdan, Navoiyning muhtasham ijodiyotini yetarli darajada o'rganmasdan, buyuk shoir she'riyatini dunyoga tanitgan porloq haqiqatlarga tayanmasdan, millat sifatida biz oliy maqomlarga ko'tarila olmaymiz."

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. 4-jild // To'la asarlar to'plami, 10 jildlik, – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013. bet.
2. Navoiy asarlari lug'ati. (Nashrga tayyorlovchilar: P.Shamsiyev, S.Ibrohimov). – Toshkent: 1972.
3. Shayx Muqammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 4-juz. – Toshkent: "Hilol-Nashr", 2019.
4. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Toshkent: "Fan", 2007. 18-b.

QASIDA JANRINI O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARNING O'RNI

**Sanamjon Masharipova,
magistrant,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarida mumtoz qasida janri haqida tushunchasini, dunyoqarashini shakllantirish borasida zamonaviy interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish haqida so'z boradi.

Аннотация. В данной статье говорится об использовании современных интерактивных образовательных методов для формирования у школьников понимания и мировоззрения классического жанра касыда.

Annotation. This article talks about the use of modern interactive educational methods to form schoolchildren's understanding and worldview of the classic qasida genre.

Kalit soʻzlar: interfaol metod, taʼlim oluvchi, taʼlim beruvchi, zanjir, tushunchalar tahlili, besh barmoq, qasida, nasib, gurizgoh, qasd, madh.

Ключевые слова: интерактивный метод, ученик, учитель, цепочка, концептуальный анализ, пять пальцев, касыда, насиб, гуризгох, касд, мадх.

Keywords: interactive method, learner, teacher, chain, analysis of concepts, five fingers, qasida, nasib, gurizgoh, qasd, madh.

Hozirgi vaqtda taʼlim jarayonida oʻqitishning zamonaviy metodlari keng qoʻllanilmoqda. Oʻqitishning zamonaviy metodlarini qoʻllash oʻqitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda taʼlim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qoʻllash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol metodlar deganda taʼlim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, taʼlim jarayonining markazida taʼlim oluvchi boʻlgan metodlar tushuniladi. Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol taʼlim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “Oʻquv keyslari”), “Blist-soʻrov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli taʼlim” va b.

2. Interfaol taʼlim strategiyalari: “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va h.

3. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konsteptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashgʻulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma koʻrinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham koʻproq jihatdan interfaol taʼlim metodlariga tegishli boʻlib, ularning orasida boshqa farqlar yoʻq.

Bu interfaol taʼlim metodlaridan adabiyot darslarida, xususan, Sharq adabiyoti, shuningdek, oʻzbek sheʼriyatida ham keng tarqalgan janrlardan biri boʻlib, oʻzining maxsus qonuniyatlari va rivojlanish tarixiga ega qasida janrini oʻrgatishda foydalanish oʻzining ijobiy samarasini beradi. Bu jarayonda quyidagi metodlarni qoʻllash maqsadga muvofiq:

“**Zanjir**” metodi. Bunda o‘quvchilar qasida bo‘yicha o‘zlari bilgan ma’lumotlarni ketma-ketlikda taqdim qilishadi. Agar ta’lim oluvchi ma’lumot ayta olmasa, ketma-ketlik buzilib, shu yerda “zanjir” uziladi. Quyida uning namunasini ko‘rish mumkin:

⇒ Qasida (قصيده) arabcha qasd (قصد) so‘zidan olingan bo‘lib, “jazzm qilingan qat’iy niyat” ma’nosini anglatadi.

⇒ Adabiy termin sifatida lirik turning g‘azal kabi qofiyalanuvchi (a-a, b-a, d-a...), hajm jihatidan cheklanmagan, unda taxallus keltirish shart hisoblanmagan janrini bildiradi.

⇒ Bu janr haqidagi ilk ma’lumot XV asrda yashagan yirik adabiyotshunos va shoir Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” (“Balog‘at ilmlari”) asarida keltirilgan.

⇒ Manbalarda qasida haqida gap ketganda biror shaxs (shoh, arbob, qahramon), biror muhim voqea, tabiat va shu kabilarni e’tirof etish maqsadida, odatda, ko‘tarinki, tantanavor uslubda, baland pardalarda yoziladigan she’r ekanligi qayd etiladi.

⇒ Turkiy xalqlar folklorida qasidaning eng qadimgi namunalari bizgacha tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari orqali yetib kelgan .

“**Tushunchalar tahlili**” metodi. Bu jarayonda o‘quvchilar tomonidan qasidaga oid bo‘lgan atamalar izohlanadi:

Qasida
Qasidai tom da quyidagi qismlar mavjud bo‘ladi: nasib, gurizgoh, madh, qasd.
Qasidai mujarrad da yuqoridagi komponentlarning ayrimlari bo‘lmasligi mumkin.
Nasib qasidaning lirik kirish qismidir.
Gurizgoh o‘quvchini qasidaning asosiy qismiga o‘tishga hozirlaydi, asosiy qism boshlanayotganligidan darak beradi.
Madh qismida shoir tasvir obyekti qilib olingan shaxsning fazilatlarini maqtaydi.
Qasd qasidaning so‘nggi qismi bo‘lib, shoir bunda tavsif-ta’rif qilayotgan shaxsga yaxshi istaklar bildiradi.

“**Besh barmoq**” metodi. Bu metodni o‘tkazishdan maqsad o‘quvchilarning mavzu yuzasidan qay darajada bilimlarga ega bo‘lganligini tekshirishdan iborat. Bunda o‘quvchilar bitta qog‘ozga yoki daftarlariga barmoqlar rasmini chizadilar hamda savollarga javob yozadilar. Buni Ogahiyning “Qasidai nasihat” asari misolida quyidagicha qo‘llash mumkin:

Namuna: Kim? - Ogahiy

Nima? – “Qasidai nasihat”

Kimga? – Xiva xoni Feruzga

Qachon? – XIX asr

Qanday? – masnaviy shaklida

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ta’lim beruvchi dars jarayonini interfaol metodlar asosida tashkil qilsa, darsning sifati yanada yaxshilanadi, mavzu o‘quvchilar xotirasidan yanada mustahkam o‘rin oladi, qatnashchilarga o‘z g‘oyalari va fikrlari bilan ko‘proq o‘rtoqlashishi, ularning bir-biridan o‘rganishi uchun imkon beradi, shuningdek, “dangasalashib” qolgan miyani faollashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nosirov O. va b. O‘zbek klassik she’riyati janrlari. – Toshkent: 1979. – B. 127.
2. Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: 2013. – B. 384.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. II jild. – Toshkent: 2003. – B. 527.
4. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: 2017. – B. 531.
5. Xasanova M. XV asr turkiy she’riyatida qasida janri. – Samarqand: 2018. – B. 13.

AMIRIYNING SAVOL-JAVOB USULIDA YOZILGAN G‘AZALLARI TAHLILI

**Shirin Payg‘amova,
magistrant,**

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amiriyning savol-javob usulida yozilgan g‘azallari tahlilga tortilgan. Shoirning lirik qahramon kechinmalarini tasvirlashda savol-javob usulining qo‘llashi obrazlar kayfiyatini his qilishda muhim o‘rin tutishi g‘azallar misolida sharhlangan.

Аннотация. В данной статье анализируются газели Амири, написанные методом вопросов и ответов. Важную роль в ощущении настроения героев играет использование поэтом метода вопросов и ответов при описании переживаний лирического героя.

Annotation. This article analyzes Amiri’s ghazals, written in question and answer format. An important role in feeling the mood of the characters is played by the poet’s use of the method of questions and answers when describing the experiences of the lyrical hero.

Kalit soʻzlar: Savol-javob, aytishuv, lapar, oʻlan.

Ключевые слова: Вопрос-ответ, рассказ, лапар, олан.

Key words: Question-and-answer, telling, lapar, olan.

Amiriy ijodiga folklarning taʼsiri masalasi haqida gap ketganda, savol-u javob shaklidagi sheʼrlarga alohida toʻxtalish darkor. Chunki, savol va javob asosiga qurilgan bayt va misralargina emas, hatto, ushbu sanʼat ishtirokida yaratilgan bir necha gʻazallar ham Amiriy devonidan joy olgan. Bu usul xalq ogʻzaki ijodining lapar janrini eslatadi. Yaʼni yigit va qiz aytishuviga oʻxshaydi. “Oʻzbek xalq lirikasi tarkibida oʻlan va lapar alohida janr sifatida qaraladi. Oʻlan va laparlarning toʻplanishi, nashrlari, oʻrganilishi mavjud tadqiqotlarda alohida qaralib, alohida baholangan”. [1;11-15] Laparlar ikki kishi oʻrtasida, koʻp hollarda yigit va qiz oʻrtasida aytiladigan xalq qoʻshiqlaridir. “Soy boʻyida turgan yigit”, “Boshginam ogʻriydi-yo”, “Qoshingni qora deydilar” kabi laparlar shular jumlasidandir. Atoullloh Husayniy savol-javobning ikki turi borligini taʼkidlaydi: “Birinch navʼi uldurkim, savol-u javob bir kishining kalominda boʻlur, masalan, bir sheʼrda bir misra savol, ikkinchisi javob boʻlur yoki bir bayt savol-u ikkinchisi javob boʻlur... Ikkinchi navʼ uldurkim, savol-u javob ikki kishining kalomida voqe boʻlur. Bu navʼ Ajam shuarosi orasinda ozdur va ani sanʼatqa kiritmaslar”. [2.189] Ushbu sanʼat asosida yozilgan gʻazallardan biri:

Xor tutma paykarimni, poymolingdur oʻshal,

Hurmat etkim, zarrai mehri jamolingdur oʻshal [4.216].

– deb boshlanadi-yu, ikkinchi baytdan to maqtaʼgacha savol-javob asosida davom etadi.

Yor aydi: “Qaysi hindudur guliston sahnida?”

Aydim: “Ey siymnibadan, yuz uzra xolingdur oʻshal” . [4.216]

Yorning “guliston sahnida turgan qaysi hindu” degan savoliga “u yuzingning ustidagi xol”, – deya javob beradi. Bunda yorning qizargan yuzi gulistonga, qora holi esa hinduga qiyoslanadi. Bu anʼanaviy tashbeh istioraga aylanib ketgan boʻlib hindu deganda albatta xol tushuniladi. Bundan tashqari shoir “guliston”, “siymnibadan” soʻzlarida ham istiora qoʻllaydi. Umuman olganda, baytni tajohili orifning original koʻrinishi sifatida baholash toʻgʻri boʻladi. “Bu sanʼat shundan iboratki, soʻzlaguchi bir nimani bilur, ammo bir nukta bila oʻzini bilmagandek koʻrsatur. Chunki tajohil lugʻatda oʻzni bilmaslikka solishdur”. Amiriyda “bilib bilmaslikka olish” holati mashuqa bilan dahldor. “Bu gʻazalda xalq ogʻzaki ijodiga xos qiz va yigitning aytishuvlari taʼsiri bor. Bu Amiriyning mahorati baland shoir boʻlganligidan dalolat beradi” . [3.139]

Dogʻi aydi: “Oftob uzra boʻlurmu yangi oy?”

Man dedim: “Ruhsor uza mushkin hilolingdir oʻshal”.

Bu baytda ham oshiq yorning yuzini oftobga, qora qoshlarini hilol – yangi chiqqan oyga tashbeh etib lutfona javob beradi. Qoshning qoraligi mushkka nisbat bersa, egikligi hilolga mos bo‘ladi.

Aydikim: “Qaysi “alif”dur jonda bo‘lgan jilvagar?”

Dedim: “Ey sarvi ravon, ra’no niholingdur o‘shal”.

“Jonda jilvagar bo‘lgan qaysi alif” savoliga javob – yorning qaddi. Jon so‘zi arab alifbosida yozilganda o harfi “alif” bilan ifodalanadi. Oshiq nazarida “jim” va “nun” o‘rtasidagi “alif” bog‘da o‘sgan sarv niholiga o‘xshaydi va istiora san’atidan foydalanib yor qaddini nihol deb aytadi. Umuman, mumtoz adabiyotda keng uchraydigan tashbehlardan biri bo‘lsa-da, shoir savol-javob usuli orqali an’anaviylikdan go‘zal ifodalar hosil qilgan.

Amiriyning “Saning” radifli o‘n uch banddan iborat musaddasida ham boshidan oxirigacha har bir band tarkibida oshiq va yor o‘rtasidagi savol-javoblarni ko‘rishimiz mumkin. Ushbu she‘rning o‘ziga xos yana bir jihati shundaki, lirik qahramon holati, oshiq va yorning suhbatlari voqeband tarzda beriladi, bu o‘z navbatida she‘rning oddiy o‘quvchi uchun ham yengil o‘qilishi, oson idrok qilinishini ta’minlaydi.

Dun keldi yor, telba ko‘ngul holini so‘rub,

So‘ylar edi raqib ango ro‘baro‘ turub,

Ul zishtro‘y sifla aning hamdamin ko‘rub,

G‘ayrat qilichi birla mani rashki o‘turub,

“Yoningdag‘i raqib na tandur dedim? – dedim, dedi:

“Yaxshi deyin sangoki, yamoningdurur saning”. [4.428]

Ushbu bandda raqibning yor bilan so‘ylashayotgani, bundan oshiqning rashki kelib uning kimligini so‘ragani tasvirlangan. Yor esa raqib oshiqning yomoni ya’ni dushmani ekanligi xabarini beradi. Keyingi baytlarda ham bu aytishuvlar davom etib, yordan oshiq holatiga rahm qilishini, yor oraziga qachon yetishishi so‘raydi. Yor esa uning yuzi oshiq uchun oy ekani, unga nazar solishini aytadi. Bu savol-javoblar natijasida oshiq ko‘ksidagi jarohat ishq ta’siridanligi, ishq yo‘lidagi mashaqqatlarning oshiq uchun ham foyda, ham zararlighi, tunning qorong‘uligiga oshiqning hijronda chekkan ohining dudi boisligi, oshiq boshidan o‘tkazgan qiyinchiliklar ishq imtihoni ekanligi ayon bo‘ladi.

Nogah yo‘luqtim ul sanami dilpazirg‘a,

Aydim tazallum aylab o‘shol benazirg‘a,

“Ey bag‘ritosh, ko‘p mani zor-u asirg‘a

Cho‘q zulm qilma, dod etaram ul Amirg‘a,

Oshiqqa muncha javr na fandur dedim?”, dedi:

“Bu imtihoni ishq nihoningdir saning”. [4.428]

Musaddasda tasvirlanayotgan holat, kechinmalarning obrazlar tilidan savol-javob usulida berilishi, lirik qahramon kayfiyatini teranroq his qilishimizga yordam beradi.

Umuman olganda, bu usul xalqona laparlarga yaqinligi bilan o'quvchini diqqatini tortadi. Laparlarda ham yigit va qiz aytishuvlaridan murod ko'ngil kechinmalarini chiroyli va ta'sirli bayon etishdir. Yuqorida tahlilga tortilgan Amiriyning she'rlarida ham oshiqning muhabbati, hayrati, hijroni, dardi va yorning bu tuyg'ularga munosabati o'zining go'zal ifodasini topgan. Amiriyning deyarli har bir she'rida ma'lum bir folklor xususiyatining tajassumi, o'nlab g'azallarida savol-javob usulining yetakchi ahamiyat kasb etishi shoir ijodining xalqchilligiga dalildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жўраев М, Тоҳиров Ў, Имомназарова Ш. Ўзбек фолклорида ўлан жанри // Ўлан айтгани келдик. Республика халқ ижодий маданий-маърифий илмий методик маркази, – Тошкент: 2013.
2. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойи ус-санойи (Аруз вазни ва бадий воситалар ҳақида). Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981.
3. Qobilova Z. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik (Amiriy she'riyati misolida) [Matn]: monografiya. – Toshkent: “TURON-IQBOL”, 2021.
4. Амирий. Девон. – Тошкент: “Тамаддун”, 2017.

AMIRIY G'AZALLARINING MATNIY TADQIQI XUSUSIDA

**Sug'diyona Ergasheva,
magistrant,**

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada Umarxon Amiriy g'azallarining matniy tadqiqi haqida so'z boradi. Amiriy g'azallarining Fazliy tazkirasidan o'rin olish holatlari shoir devonidagi g'azallar bilan solishtiriladi.

Аннотация. Статья посвящена текстологическому исследованию газелей Умар-хана Амири. Случаи газелей Амири, происходящие из тазкира Фазли, сравниваются с газелями в диване поэта.

Annotation. The article deals with the textual study of Umar Khan Amiri's ghazals. The cases of Amiri's ghazals taking place from Fazli's tazkir are compared with the ghazals in the poet's devan.

Kalit so'zlar: Devon, tazkira, matn, g'azal, bayt, band.

Ключевые слова: Диван, тазкира, текст, газель, стих, полоса.

Key words: Devan, tazkira, text, ghazal, verse, band

Keyingi yillarda nazariy matnshunoslik takomiliga ham e'tiborni qaratilib kelmoqda. Ayni haqiqatni matnshunos Nafas Shodmonov quyidagicha tahlil etadi: Matnshunoslik ikki ustuvor yo'nalishda rivojlanadi: ularning biri matnni qanday o'rganish kerakligi va ikkinchisi matnni qanday nashrga tayyorlash muammolaridir. Ularning birinchisi ko'proq nazariy, ikkinchisi amaliy xarakterga ega. Bu yo'nalishlar bir-birisiz rivojlanmasa-da, ulardan qay birini avvalgi o'ringa chiqarish masalasida turlicha qarashlar mavjud.

Biz ham Qo'qon adabiy muhitining tashkilotchisi va homiysi ulug' shoir Amiriy she'rlarining Fazliy tazkirasidan o'rin olganlari bilan qiyoslashni maqsad qilganmiz. Amiriy ijodi haqida u hayotligidayoq ko'plab ijobiy, ba'zida esa tanqidiy fikrlar bildirilgan. Sho'ro davrida ham ikkiyoqlama munosabat hukm surdi. Bu haqda amiriyshunos, filologiya fanlari doktori, professor Zebo Qobilova tadqiqotlarida batafsil ma'lumot berilgan [1]. Lekin Amiriy she'rlarining matniy tadqiqi bo'yicha alohida tadqiqotlar olib borilmagan. Biz Amiriy devoni va Fazliy tazkirasidan o'rin olgan Amiriy she'rlarini qiyosiy tahlil qilar ekanmiz, matnlarda bir-biriga o'xshash jihatlar va aksariyat nomutanosibliklar ko'zga tashlanadi. Xususan, o'xshashligi – devondagi 17 g'azal tazkiradagi g'azallarning misralari bilan aynan teng miqdorda berilgan. Bularga “Ey, niholi sarvi qaddi gulbuni bog'i vafo” (7 bayt), “La'ling firoqida manga bo'ldi sharob talx” (9 bayt), “To xating nuktasidin bo'ldi muharrar kog'az” (9 bayt), “Ko'rsaturlar jilva birla bizlara gulzorlar” (13 bayt), “To ko'zung oshiqlara noz-u itob ustindadur” (8 bayt), “Chok shud tan dar tamannoyi tu ranjuram hanuz” (11 bayt), “Sharobi noz to bazm ichra ruxsoringni ol etmish” (14 bayt), “Bazm aro har dam labing mahmurig'a qondur evaz” (9 bayt), “Savodi zulfung aro istadi farog' tarog'” (11 bayt), “Lab uyur takallumg'a, zulfni parishon qil” (7 bayt), “Bu oyini jafoni kofiristondin tomosho qil” (7 bayt), “Najot istar kishi shar'i Nabiya ustuvor o'lsun” (9 bayt), “Dod etarman ko'rsam ani itlari g'avg'osidin” (13 bayt), “Dema ohim ko'rub ishq iztirobidin nihondur bu” (5 bayt), “Chekarman ohi otashnok bedoding g'umuminda” (9 bayt), “Sham'i orazi har dam mahfili hayol ichra” (7 bayt), “Yuzin har kimsakim, ul qotili choloka do'ndurdi” (7 bayt) g'azallarni kirgazish mumkin.

Amiriy devonining 2017-yilgi nashri va Fazliy tazkirasining 2018-yilda chop etilgan nashrini qiyosiy o'rganish natijasida aniqlangan tafovutlarni 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Ayrim g'azallar tazkirada mavjud bo'lgani holda, Amiriy devonida uchramasligi.
2. G'azallardagi baytlarning tushirib qoldirilishi.
3. She'r bandlarining qisqartirilishi.

Biz baytlarning tushirilib qoldirilishi haqida to‘xalmoqchimiz. “Ey, yuzung mohi malohat, nutqi jonbaxshing fasih” (D.70) g‘azalidan 1 bayt (tazkirada 9-bayt) uchramaydi:

“Qum fa-anzur” jo ‘yborini niholidur qading.

Tubiyi jannatga sarvi qomating keldi rajih [2.90].

Mazkur g‘azal na’t xarakterida bo‘lib, tazkirada 11 bayt, devonda 10 bayt. Devondan tushib qolgan baytda qad haqida gap boradi. Bizningcha, Fazliy tazkirasidagi bayt g‘azal umummundarijasiga mos keladi.

“Sho‘xeki, noz ila mani o‘lturmay o‘lturur” g‘azalidan [3.88] 1 bayt (tazkirada 8-bayt):

Keldi-yu yetti kulbai ahzonima dame,

Ul sarvinoz gulshani o‘lturmay o‘lturur. [2.129]

Ushbu g‘azal tazkirada 10, devonda 9 bayt. Tushirilgan bayt ifodalanmoqchi bo‘lgan mazmunga mos keladi. Ya’ni, intizor oshiqning g‘am kulbasiga kelgan ma’shuqa bir dam to‘xtamasdan, holidan xabar olmasdan o‘ldiradi.

“Elga odatdur nechukkim go‘yu chavgon o‘ynamoq” g‘azalidan [3.155] 1- bayt (tazkirada 6-bayt)tushirilgan:

Go‘ydek boshingni maydon ichra qildi pomol,

San kim-u, ey telba, ul oy bila chavgon o‘ynamoq [2, 177].

Mazkur g‘azal tazkirada 7, devonda 6 bayt. Tazkirada to‘liq berilgan deb hisoblaymiz. Chunki tushirilgan baytdagi fikrsiz mazmun to‘laqonli ochilmay qoladi. Ya’ni xalq orasida chavgon bilan to‘p o‘ynash keng tarqalgan bo‘lib, matla’da shu o‘yinga ishora qilinib, ishq maydonida esa to‘p o‘rnida jon o‘ynaladi, degan fikr beriladi. So‘ngra baytma bayt fikr rivojlantirilib boriladi. Tushirilgan bayt g‘azalning avj nuqtasi bo‘lib, xuddi to‘pdek boshingni ishq maydonida oyoqosti qilishi tabiiyda, ey telba, sen kim bo‘libsanki, ul oy bilan chovgon o‘ynaysan?

“Ey, dudog‘ing rashki Kavsar xatti rayhon ustina” g‘azalidan [3. 302] 1-bayt (tazkirada 2-bayt)

Ul uchug ermas labi la’ling mukallal aylagan,

Balki, almose durur yoqut-u marjon ustina [2,242].

Bayti devonda yo‘q. Tazkirada 7, devonda 6 bayt. Demak, tazkirada to‘liq berilgan. Ma’shuqaning lablari va ular ustidagi mayin tuklar ta’rifidan keyin, navbatdagi baytda fikr davom ettirilib, lab ustidagi uchugqa ham go‘zal o‘xshatish qilinadi. Go‘yo u uchug emas, balki, yoqut (lab)va marjon (tish) ustidagi olmosga o‘xshatiladi.

“Kelmadi kulbam sari ul sarvi gul andom, oh” [3; 293] g‘azalidan 2 bayt (tazkirada 6-7-bayt):

*Ul parivash xalqa zulfig'a sayd etmak uchun,
Charx uzra bo'lmish maloik qushlarig'a rom, oh.*

*Nola olamg'a nihon ishqimni qildi oshkor,
Oqibat xalq ichra rasvo qildi-yu badnom, oh [2.275]*

Gʻazal tazkirada 10 bayt boʻlib, devonda 8 bayt. Devonda tushirilgan baytlar natijasida umumiy ruhga putur yetadi. Tushirilgan baytlardagi fikrlarda oshiq ohining natijasida ishq olamga oshkor boʻlib, oʻzi esa xalq ichida rasvo boʻlganligi aytiladiki, busiz, gʻazal matni mukammal boʻlmaydi.

“Qoyil oʻlmas suhbatiga porsolardin biri” gʻazalidan [3.353] 1-bayt (tazkirada 6-bayt)

*Husn eli ko'btur olam ichra sho'xi dilrabo,
O'xshamas ul oyga, lekin dilrabolardin biri. [2.279]*

Mazkur gʻazal tazkirada 8, devonda 7 bayt. Tushirilgan baytda: “Husn eli orasida shoʻx dilrabolar koʻp topiladi, lekin oʻshal dilrabolardan hech biri ul oyga oʻxshamaydi, degan mazmun ifodalanganki, busiz gʻazal mukammal boʻlmasdi.

Baytlar ketma ketligi almashgan oʻrinlarga diqqat qaratsak.

Fazliy tazkirasida baytlarning ketma-ketligi almashgan oʻrinlar ham koʻzga tashlanadi. Yaʼni “Kelmadi kulbam sari ul sarvi gul andom, oh” gʻazalida 3-bayt 5-baytga, 5-bayt esa 8-baytga tushib qolgan. Bizningcha, tazkiradagi ketma ketlik toʻgʻri boʻlgan. Chunki avval yuz, soch, koʻz taʼrifi keltiriladi.

Umuman olganda, Fazliy tazkirasi va Umarxon devonidagi sheʼrlarni qiyosiy oʻrganish matnshunoslik borasidagi chalkashliklarni oldini oladi. Asarning asliyatini tiklashga yordam beradi, eng muhimi, shoirning gʻoyaviy badiiy niyatini ifoda etgan soʻzlar, bayt-u misralar tiklanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Qobilova Z. Badiiy ijodda taʼsir va izdoshlik. Monografiya. – Toshkent: “Turon-Iqbol”, 2021.

2. Абдулкарим Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон / Нашрга тайёрловчи М.Хасаний; тузувчи Б. Абдуҳалимов. – Тошкент: “Фан”, 2018.

3. Амирий. Девон. Ўзбекча шеърлар/ Нашрга тайёрловчилар: А.Мадаминов, Э.Очилов, З.Қобилова, О. Давлатов. –Т.: “Тамаддун”, 2017.

**RAUF PARFINING “UFQ YARALANGAN ALVON.
TO‘LG‘ONAR...” DEB BOSHLANUVCHI SHE’RIDA TABIAT TASVIRI
BILAN BOG‘LIQ TIMSOLLAR**

**Mahliyo Raximboyeva,
talaba,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Rauf Parfining “Ufq yaralangan alvon. To‘lg‘onar...” nomli she’ridagi tabiat tasviri bilan bog‘liq timsollar tahlilga tortilgan. Shoir ufq, turnalar va shu kabi obrazlar orqali o‘z ichki his-tuyg‘ularini, qolaversa, jamiyat va insoniyat hayotini shoirona ruhda ifoda etgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается произведение Рауфа Парфи “Горизонт ранен Альваном”. Анализируются символы, связанные с образом природы в стихотворении “Толгонар...”. Через горизонт, журавли и тому подобные образы поэт выразил в поэтическом духе свои внутренние переживания, а также общество и человеческую жизнь.

Annotation. In this article, Rauf Parfi's “Horizon is wounded Alvan.” Symbols related to the image of nature in the poem “Tolgonar...” are analyzed. Through the horizon, cranes and similar images, the poet expressed his inner feelings, as well as the society and human life in a poetic spirit.

Kalit so‘zlar: Peyzaj, quyosh, ufq, lirik qahramon, badiiy tasvir, ichki kechinma, pafos, turnalar, jonlantirish va boshqalar.

Ключевые слова: Пейзаж, солнце, горизонт, лирический герой, художественный образ, внутреннее переживание, пафос, журавли, оживление и др.

Key words: Landscape, sun, horizon, lyrical hero, artistic image, inner experience, pathos, cranes, revitalization, etc.

Rauf Parfi – XX asr o‘zbek she’riyatiga salmoqli hissa qo‘shgan jo‘shqin ijodkor. Shoir poetik fikrni ifodalashda turli badiiy tasvir vositalari va obrazlarga murojaat qiladi. Shoir lirikasida obrazlar badiiylik va hayotiylikka asoslangan. Taniqli adabiyotshunos D.Quronov badiiy obraz haqida shunday yozadi: “Badiiy obraz – adabiyot va san’atning fikrlash shakli, olam va odamni badiiy idrok etish vositasi, badiiyatning umumiy kategoriyasi”¹¹. Jumladan, Rauf Parfi mazkur she’rida tabiat tasviriga bag‘ishlangan timsollardan turli xil manzaralarni va turfa ma’nolarni shoirona tasvirlashda unumli va o‘rinli foydalanadi. Quyida biz shoir ijodining sarmahsul namunasi bo‘lgan “Ufq yaralangan alvon. To‘lg‘onar...” deya boshlanuvchi she’ridagi tabiat tasviri bilan bog‘liq timsollar masalasini tahlilga tortishga jazm qildik.

¹¹ Quranov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M., Adabiyotshunoslik lug‘ati.-T.: “Akademnashr”, 2013. – B 43.

Ufq – ijodkorlarning ilhom manbayi. Rauf Parfi ham birinchi satrdayoq quyosh obrazi orqali o‘z fikrlarini badiiyona ruhda ifodalagan. Ufq va turnalarning holatini ijodkor biroz salbiy va tushkun kayfiyatda tasvir etgan. Bu shoirning o‘z his-tuyg‘ularini ham ifoda etgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur she’rni nazariyotchi olimlar ham bir qator tahlilga tortgan.

Taniqli adabiyotshunos olim Ilhom G‘aniyev mazkur satrlarni quyidagicha tahlilga tortadi: “Ufq-quyosh botar oni, shom oldi, qip-qizarmoqda, xuddi yaralangandek. Yarador odam esa jon talvasasida to‘lg‘onishi tabiiy hol. “Turnalar karvoni suzar” – bu fasl almashinish, umr o‘tayotgani, lahza, soniyalarning g‘animatligi, bu vodolashuv oniga, ya’ni eng yaqin, jigar qoniga belangan holda, fojeiy oxiratga kuzatish lahzalari – vido, musibat oni. Bu uzoqdan karvonning o‘z qoniga (alvon shafaqqa) bulg‘anib cho‘kish holiga va asta-asta “benishon”lanishiga xos-u mos:

Ufq yaralangan alvon. To‘lg‘onar.

Turnalar karvoni suzar parishon.

Vidolashuv payti qonga chulg‘anar,

O‘z qoniga cho‘kar karvon benishon...

Quyosh obrazi badiiy adabiyotda an’anaviy obraz bo‘lib, u ijodkorning kayfiyati yoki davr nuqtayi nazari bilan turlicha ma’nolarni anglatib keladi. Jumladan, mumtoz adabiyotda ilohiy ishq, XX asrning boshlarida o‘lkada yuz berayotgan keskin ijtimoiy-siyosiy kurashlar, zamonaviy o‘zbek she’riyatida lirik qahramon ruhiyati ko‘rinishlari sifatida talqin qilinadi¹². “Badiiy adabiyotda quyosh insonlarga moddiy nur barobarida ma’naviy nur ulashuvchi ramz sifatida talqin qilinadi”. U abadiylik va yorqinlik timsoli bo‘lib kelgan. “...u yoki bu ijodkorning ma’lum bir poetik obrazni nisbatan faol qo‘llashi oydinlashadi. Bu o‘rinda takrorlar kelmaydi. Ijodkorning individual mahorati so‘zning ma’no qatlamlarini yangidan ocha borishida ko‘rinadi”¹³. Rauf Parfi lirikasida ham quyosh timsoli rang-barang va turli xil manzaralarda tasvirlandi:

Quyoshning alvido shamlari yonar,

Kechar ko‘zlarimdin bu yorug‘ jahon

Qaydan Men? Nechun Men? Vujudim qonar,

Qachon keldim? Nechun? O‘tgayman qachon?

“Shoir musavvirdek ufq manzarasiga butun inson hayoti, dramalari, ziddiyat, kurash, azoblarini jo etgan, ranglarini gapirtirgan. “Quyoshning alvido shami” – bu botgandan so‘ng ham tolim-tolim bo‘lib nur sohib turish oni (inson umrining so‘nggi yoki yoshlik, omad, muhabbatning, hayot zavqining asta-sekin so‘nishiga ishora). Bu yorug‘ jahonning “ko‘zdan kechishi” yanada go‘zal holat”¹⁴

¹² Parfi R. Sabr daraxti. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986.

¹³ G‘aniyev I. Rauf Parfi O‘zturk dunyosi. – T.: Muharrir nashriyoti, 2021.

¹⁴ G‘aniyev I. Rauf Parfi O‘zturk dunyosi. – T.: Muharrir nashriyoti, 2021.

“Haqiqatan ham quyosh botar oni nurlari nayzalar bo‘lib yosh shaklida “taraladi”. Bunda ham mumtoz o‘xshatish, ham chindan umr bevafoolidan cheksiz “oh”, armon, hasrat bor. Shuning uchun shoirning nigohi alvon ufqqa, olamning qontalashligiga, bir chiqib, bir so‘nishiga qarab “muzlab” qolgan, go‘yo dunyoyi dundan butkul ko‘ngil sovugandek. Lekin lirik qahramon shu “muz” qotgan holdan chiqishga tirishadi-yu, hayot, turmush tashvishlari, dunyo oyog‘idan tortadi yer”¹⁵

Kechar dunyo, kechar karvon singari.

Ufq. Falaklarga sanchilgan ohim.

Qattiq urinaman ufqdan nari,

Alvon uzra muzlab turar nigohim.

Oyog‘im yurmaydi yurganim sari,

Ona yerga botib qolgan oyog‘im...

Xulosa qilganda, Rauf Parfi oddiygina va boqiy osmon jismi bo‘lmish quyoshni o‘z hamrohi deb bilib, o‘z lirikasida mohirona tasvirlaydi. Shoirimizning tabiat bilan oshnoligi yuqoridagi misralardan dalolat beradi. R.Parfi ijodida quyosh obrazi turli xil manzaralarda gavdalanadi: quyosh obrazi ijodkor nuqtayi nazari bilan turlicha talqin etiladi va bu obraz har safar o‘zining yangidan yangi qirralari bilan she‘r badiiyatini ta‘minlashga xizmat qilganligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Parfi R. Sabr daraxti. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1986.
2. Quranov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M., Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: “Akademnashr”, 2013.-B 43.
3. G‘aniyev I. Rauf Parfi O‘zturk dunyosi. – T.: “Muharrir”, 2021.

YANGI OYING BILA XURSHIDI TOBONINGG‘A SALLAMNO! (Amiriyning bir g‘azali xususida)

**Dilzodaxon Abdullayeva,
talaba,**

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amiriyning “sallamno” radifli g‘azali g‘oyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortilgan. Shoh va shoirning mahorati, oshiqona g‘azallar bitishdagi uslubi borasida so‘z yuritilgan.

¹⁵ G‘aniyev I. Rauf Parfi O‘zturk dunyosi. – T.: Muharrir nashriyoti, 2021.

Аннотация: В данной статье газель радифил “салламно” Амири анализируется с идейно-художественной точки зрения. Обсуждается мастерство короля и поэта, стиль окончания романтических газелей.

Annotation: In this article, Amiri’s “sallamno” radifil ghazal is analyzed from an ideological and artistic point of view. The skill of the king and the poet, the style of ending romantic ghazals are discussed.

Kalit so‘zlar: sallamno, yor, oshiq, talmeh, qosh, kiprik, g‘azal, sabr, quyosh, oy, bulut, banog‘osh.

Ключевые слова: саламна, йор, ашик, талмех, кош, киприк, газель, терпение, солнце, луна, облако, баногош.

Key words: sallamno, yor, ashik, talmeh, kosh, kiprik, gazelle, sabr, sun, moon, cloud, banogosh.

Qo‘qon adabiy muhiti shoh va shoiri Amiriy o‘zining salaflariga ergashib, ko‘plab tatabbular, tavrlar, taxmislar bitgan. Jumladan, ular qo‘llagan radiflarda, qofiyalarda bitgan ijod namunalari o‘zining originalligi bilan, ya’ni an‘ananing o‘ziga xos talqin etilishi bilan alohida ajralib turadi. Amiriy katta iste’dod egasi sifatida o‘z davri va o‘zidan keyingi ijod ahliga ham ta’sir ko‘rsatgan. Uning yangicha ohorli radif va qofiyalari e’tibornini tortmasdan qolmaydi. Ushbu “sallamno” radifli g‘azali ham shular jumlasidan bo‘lib, Uvaysiy, Ogahiy kabi qator ijod ahli ta’sirlanib, she’rlar bunyod etgan. Baytlardagi “sallamno” so‘zi biror-narsaga tan bermoq, tahsin o‘qimoq ma’nolarini bildirib, ushbu so‘zni aytguvchining qoyiliga sabab bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. G‘azal matni quyidagicha:

Dedi Yusuf ko‘rub yorimni: “Jononingg‘a sallamno!”
Aning ishqig‘a toqat aylag‘an joningg‘a sallamno”

Qoshing yoyi uza chin ko‘rdi-yu, jon bo‘ldi qurboni,
Yangi oyingg‘a yuz taslim-u, qurboningg‘a sallamno.

Labingdin va’da qilding bo‘saye, o‘ldum xumoringda,
Agar chin deganing bu ersa, yalg‘oningg‘a sallamno.

Jinon bog‘ig‘a kirsang, hur ila g‘ilmon ko‘rub aytur:
“Iki noring bila sebi zanahdoningg‘a sallamno!”

Bilolmam, gul uza shabnamdurur yo iqdi Parvin
Banogo‘shirdag‘i la’li duraxshoningg‘a sallamno.

Jafolar dilrabolardin ko‘rub, tark etmadir ey jon,
Vafosizlarg‘a qilg‘on ahd-u paymoningg‘a sallamno.

Gulistoni nazokatsan bahori husnida go‘yo,
Jahon o‘ldi muattar, xatti rayxoningg‘a sallamno.

Xirom etgach labingning g‘unchasi yuz noz ila keldi,
Qading nahli bila gulbargi xandoningg‘a sallamno.

“Bulutdurmu quyosh o‘trusida?” ko‘rgon zamon aydim:
Banogo‘shingda zulfi anbarafshoningg‘a sallamno.

Seni ko‘rgon mahalda ketti xushim, qolmadi sabrim,
Budur gar subhi vasling, shomi hijroningg‘a sallamno.

Qoshing birla yuzung ko‘rg‘och, Amir insof ila aydi:
“Yangi oying bila xurshidi toboningg‘a sallamno!”[1, 44]

G‘AZAL VAZNI

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun

Hazaji musammani solim

LUG‘AT

Sallamno – tan bermoq

Chin–ajin

Yangi oy–hilolday qayrilma qosh

Seb - olma

Zanaxdon - bag‘baqa

Iqd – marvarid shodasi o‘tkazilgan ip, marvarid shodasi

Iqdi Parvin–Surayyo (Hulkar) yulduzlar turkumi. Olti kichik yulduzning bir yerda jam bo‘lishini bildiradi.

Banogo‘sh – quloq solinchog‘i, sirg‘a taqiladigan yumshoq qismi

Duraxshon – porloq, yaltiroq.

Nahl – daraxt, nihol

Gulbarg– bu yerda: lab ma’nosida kelyapti.

O‘tru – qarshi, ro‘para.

Anbarafshon – anbar sochuvchi, muattar hid taratuvchi.

Tobon – porloq, yorqin

G‘azal davomida yorning go‘zalliklariga, xususiyatlariga, oshiqning holatiga o‘qilgan tahsinlar uchraydi. Xususan, matla’da asosiy mazmun anglashiladiki,

go‘zallikda tengsiz Yusuf alayhissalom oshiq tanlagan yorni ko‘rib, oshiqqa qarata, jononingga ofarin deydi. Baytda yor go‘zalligining tengsiz ekanligi go‘zal Yusuf tarafidan ham e‘tirof etilishi, “Yusuf husnidan qolishmaslik” mazmunini beradi. Ikkinchi misrada e‘tirof ham o‘z o‘rnida ahamiyatli. Munosabat o‘qi oshiqning o‘ziga qaratiladi: “Shunday go‘zal husn egasining ishqida sabr qilgan sening joningga ham tan berdim”, - deydi Yusuf alayhissalom.

Dedi Yusuf ko‘rub yorimni: “Jononingg‘a sallamno!”

Aning ishqig‘a toqat aylag‘an joningg‘a sallamno” [1, 44]

Baytda Yusuf alayhissalom qissasiga ishora keltirilmoqda. Baytdagi “Yusuf” so‘zi shaklan bizga oshkor talmeh san‘atini ko‘rsatsa, “ishq ko‘yida sabr qila olish” Ya‘qub alayhissalomning holatlarini mujassam qilgan. Chunki, yorning ishq, sog‘inchi oldida sabr qilish ko‘plab oshiqlarning qo‘llaridan kelavermaydi. Oshiqlarning ko‘pi yorning kamon qoshi uzra jingalak sochini ko‘riboq, joni qurbon bo‘lsa, oydek jamolini ko‘rib, yana ko‘pi halok bo‘ladi. Yor uchun berilgan shuncha jonlar, haqiqatan, qoyil qolmoqqa arziydi:

Qoshing yoyi uza chin ko‘rdi-yu, jon bo‘ldi qurboni,

Yangi oyiningg‘a yuz taslim-u, qurboningg‘a sallamno. [1, 44]

Bejizga, birinchi baytda Yusuf oshiqqa qarata, uning joniga tahsin o‘qimagan ekan. U ham ishq dardiga sabr qilgan, ham hijron kunlariga toqat qilgan. Ma’shuqa shafqatsiz. U dard keltirish bilan birga, aytgan va’dasining ham ustidan chiqmaydi. Bu ham oshiqlar uchun naqd azob. Mahbuba labidan bo‘sa va’da qilib, oshiqni xumoridan o‘la yozdirda, bu qanday ko‘rgulik:

Labingdin va’da qilding bo‘saye, o‘ldum xumoringda,

Agar chin deganing bu ersa, yalg‘oningg‘a sallamno. [1, 44]

Odatda, va’da berilsa, albatta, ustidan chiqiladi va bu haqiqatga teng hisoblanadi. Baytda oshiq kesatq mazmunida “yorning aslida amalga oshmaydigan chini shu bo‘lsa, yolg‘oniga tan berdim” deydi.

Navbatdagi baytda oshiq yorining Jannat bog‘iga kirsang hur-u g‘ilmonlar ko‘rib, uning olma kabi ikki yuz-u bag‘baqalariga tan berishini shunday lutf qiladi:

Jinon bog‘ig‘a kirsang, hur ila g‘ilmon ko‘rub aytur:

“Iki noring bila sebi zanahdoningg‘a sallamno!” [1, 44]

Demak, ma’shuqaga nafaqat butun jonli va jonsiz olam, balki, hur-u farishtalar ham tan beradi. Demak ma’shuqa ularning ham tahsiniga sazovor bo‘la oladigan darajada go‘zal. Keyingi baytda yorning la’li duraxshoni (isirg‘asi) tarannum etiladi:

Bilolmam, gul uza shabnamdurur yo iqdi Parvin

Banogo‘shidag‘i la’li duraxshoningg‘a sallamno. [1, 44]

Ya'ni, "Qulog'ingdagi qizil la'ldan ishlangan isirg'anga qoyil qoldim: uni gul ustidagi shabnammi yoki Hulkar yulduzi kabi marvarid shodasimi bilmay qoldim" deyiladi baytda. Oshiq endi o'zini ham faxriya qilib, e'tirof etgisi keladi. Axir, to'g'ri-da, qanchadan qancha oshiqlar bu yo'lda qurbon bo'ldi-ku. U ham o'z-o'zini ovutib turishi ham kerak:

***Jafolar dilrabolardin ko'rub, tark etmadir ey jon,
Vafosizlarg'a qilg'on ahdu paymoningg'a sallamno.*** [1, 44]

O'ziga murojaat qilib: "Ey jon, dilrabolardan jafolar qancha jafo ko'rsang ham, ularni tark etmading, vafosizlarga qilgan ahd-u paymoningga qoyil!", deydi-da, yana yorining e'tirofida davom etadi.

Navbatdagi baytda ma'shuqa husn bahorida, ya'ni avji yoshlik faslida nazokat gulistoni deya etirof etilar ekan, jahonni muattar hidga burkagan rayhon xatlariga (lab ustidagi mayin tuklarga) tan berilmoqda:

***Gulistoni nazokatsan bahori husnida go'yo,
Jahon o'ldi muattar, xatti rayhoningg'a sallamno.*** [1, 44]

Amiriy quloq solinchog'ini ya'ni banogo'shni timsol darajasiga ko'targani ma'lum. Ushbu baytda ham ma'shuqaning banogo'shi ravshanlikda quyoshga o'xshatilar ekan, to'zg'ib turgan sochlar bulutga qiyos qilinadi. Sochning bulutga tashbih qilinishi kam uchraydi. Chunki, quyoshni bulut to'sadi. Quyida ushbu hodisa shu tarzda qalamga olingan:

***"Bulutdurmu quyosh o'trusida?" ko'rgon zamon aydim:
Banogo'shingda zulfi anbarafshoningg'a salamno.*** [1, 44]

Ma'qtada esa qosh bilan yuz go'zalligidan hayrat ifoda qilinadi:

***Qoshing birla yuzung ko'rg'och, Amir insof ila aydi:
"Yangi oying bila xurshidi toboningg'a sallamno!"*** [1, 44]

Yorning qoshlari yangi hilolga, yuzi quyoshga tashbih qilinmoqda. Baytda bu o'xshatishdan ko'ra, "insof bilan aytish" jumlasini e'tibornini tortadi. Bu baytda kuchaytirish va ta'kid vazifasini bajargan. Birinchidan, yor yuzi va qoshining go'zalligini aytmasdan qolmadi, jur'at topib aytdi. Ikkinchidan, o'rta miqdorda, juda ko'klarga ko'tarmasdan odatiy o'xshatish keltirdi. Uchinchidan, yorning boshqalardan ortiqqligini ko'rib, yashirmasdan aytdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Amiriy. Devon. – T.: Tamaddun (nashrga tayyorlovchilar: Qobilova Z., Davlatov O., Madaminov A., Ergashev O.). 2017.
2. Alisher Navoiy. 1-tom. – T: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2011.
3. Alixonto'ra Sog'uniiy. Tarixi Muhammadiy II Kitob. – T.:1991.

4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur'on va sunnatdagi ilmiy mo'jizalar. – T.: HILOL-NAShR – 2022
5. Qobilova Z. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim yetilgan dissertatsiyasi. – Farg'ona. 2021
6. Davlatov O. Ma'nolar xazinasi, 1-kitob. – T.: "Tamaddun", 2021.
7. Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T: 2013.
8. Rahmonov V. She'r san'atlari. – Toshkent: Yozuvchi, 2001.

MATNAZAR ABDULHAKIM IJODINING POETIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Ismigul Sobirova,
talaba,

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada Matnazar Abdulhakim ijodidagi badiiy o'ziga xosliklar “Sen, jonim, mana shu bog'larnikisan” hamda „Mahzun un chekadi nay yoralari” nomli she'rlaridan olingan parchalar misolida aniqlanadi. Shoir she'riyatidagi voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali tasvirlash, so'z qo'llash mahorati dalillanadi.

Аннотация. В статье определяются художественные особенности творчества Матназара Абдулхакима на примере его стихотворения “Ты, душа моя, принадлежишь этим садам”. Доказывается умение в поэзии поэта описывать действительность средствами художественных образов, мастерство использования слова.

Annotation. In the article, the artistic peculiarities of Matnazar Abdulhakim's work are determined on the example of his poem “You, my soul, belong to these gardens”. The ability to describe the reality in the poet's poetry through the means of artistic images, the skill of using words is proven.

Kalit so'zlar: Poetik yangilanish, badiiy tasvir, tashbeh, tashxis, lirik qahramon, obraz ruhiyati.

Ключевые слова: Поэтическое обновление, художественный образ, аллегория, диагноз, лирический герой, психика персонажа.

Key words: Poetic renewal, artistic image, allegory, diagnosis, lyrical hero, character psyche

“San'at faqatgina hayotni qalamga olish emas, shuningdek, borliqning birligini aytish ham, o'z davrining e'tiborniga loyiq yozuvchisi noma'lum, betakror, yagona tirik hayot haqiqatini tasvirga olishga qodir kashfiyotchidir” [1]. Asl ijodkor haqiqiy ma'noda yaratuvchi, poetik yangilanishlar muallifi bo'lishi

kerak. XX asr oxiri XXI asr boshlarida salmoqli ijod qilgan A'zam O'ktam, Sadulla Hakim, Matnazar Abdulhakim kabi ijodkorlar o'z hissiy kechinmalari, davr koloritini real bo'yoqlarda ko'rsatish, shu bilan birgalikda, fikr, o'xshatish takroridan qochish maqsadida badiiy tasvir o'ziga xosligiga erishishga intilgan.

Jumladan, insoniyatga xos abadiy kechinmalarni hali qo'l urilmagan poetik tasvir yo'li bilan yetkazib beradigan shoir Matnazar Abdulhakimning "Sen, jonim, mana shu bog'larnikisan" nomli she'ridan olingan quyidagi parchani ko'raylik:

Bog'larda xazonlar sipohi
Azaldan muzaffar bir lashkar.
Bugun menga qarshi anduhlar
Birlashgan, birlashgan, birlashgan. [2: 31]

Muallif – lirik qahramon ichidagi otashin tuyg'ulari haqida kuylar ekan, go'yoki, uning ko'nglidagi kechinmalari sarg'aygan, umri tugab borayotgan xazonlardan iborat sipohga o'xshatiladi. Bandda yashirin ravishda ifodalangan sovuq qish faslining kirib kelib, tabiatga hokim bo'lishi, ya'ni tabiat qonunining amalga oshishi, xuddiki, o'tkinchi dunyoda g'am-anduhlar inson ustidan g'alaba qozonadi, uning xayolini band qiladi, degan ma'no yangicha usulda ochib berilgan.

Keyingi baytda esa muallif ruhiyatidagi harakatchanlik, o'ziga ishonganlik xususiyatlari namoyon bo'ladi:

Hali yulduzlardek charaqlarim bor,
Bordek bulutlardek bo'zlarim. [3:32]

Hayot turli qiyinchilik, mashaqqatlardan iborat ekanligi, shunga qaramasdan, har bir inson "noyob" ekanligini anglagan holda „yulduzlardek charaqlash“i uchun mavjud sinovlardan o'tishi va lozim bo'lsa, og'ir damlarda "bulutlardek bo'zlashi" kerakligi satrlar mazmuniga singdirib yuborilgan. Bu yerda "yulduzdek charaqlash" va "bulutdek bo'zlash" tashbeh va tashxis san'atini yuzaga keltirmoqda.

Band so'ngida esa muallif ijodiy niyati ko'zga tashlanadi:

Bo'lgim kelayotir osmonning
Ko'zlari, ko'zlari, ko'zlari.

Dunyoning mohiyatini tushunishga intilgan ijodkor chin ma'noda hayotni so'z orqali anglash hamda bu anglash mahsulini o'z ijodiy qarashlari orqali boyitish, asl ma'noda „osmonning ko'zi" bo'lish, insoniyat orasida o'zining qat'iy so'ziga ega bo'lishni niyat qilganligi, shubhasiz, Matnazar Abdulhakimning o'tkir nigoh egasi ekanligidan dalolat beradi.

Azaldan ma'lumki, lirik asarlarning ko'pchiligida ishqiy mavzu tarannum etiladi. XVI-asrda hazrat Alisher Navoiy tomonidan : "Ey ishq, g'arib kimyosen, Bal oyinayi ohangrabosen", – deya g'arib kimyoga qiyoslangan ishq hali hamon

ahamiyatli mavzu bo'lib kelmoqda [4]. Jumladan, Matnazar Abdulhakimning "sonetlar chambari" to'plamidan olingan quyidagi ishqqa berilgan o'ziga xos ta'rifni ko'raylik:

Ishq – g'olib bir vatan, mag'lub bir o'lka

Har bir zarrasiga odamlar muhtoj.

Torlarning tushiga kirmagan kuylar

Borliqni betakror kuy qilib kuylar. [5:62]

Ishq – bir zarrasi uchun butun olam muhtoj bo'ladigan vatan. U goh ko'ngil ustidan g'olib bo'lib, uni zabt eta oladigan, goh mag'lub bo'lib dilni parchalash xususiyatiga ega bo'lgan qadim kuch. Muhabbat shunday bir jonbaxsh ohanki, torlar ham bunday navo yaratishga ojizlik qiladi. Uni faqat qalb tori bilan yaratish mumkinligi she'rning mazmuniy davomini tashkil qilsa, ajab emas. Ushbu shaklan qisqa satrlarda muallifning kitobxonga olamni go'zallashtiradigan tuyg'u haqida aytmoqchi bo'lgan fikrlari poetik aniqlanmalar orqali oydinlashadi. Ayniqsa, zarra va olam o'rtasidagi ma'noviy zidlanishni hosil qilish, "kuy", "kuylar" va "kuylamoq" birikmalari o'rtasidagi so'z o'yini lirik asarning badiiyati va ohangdoshligi oshishiga xizmat qilgan. Bularning barchasi esa Matnazar Abdulhakimning yuksak badiiy did egasi, asarlarida poetik yangilashlarga qo'l uradigan, so'zning sehrini his qildiradigan haqiqiy novator ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi. 2014-yil 39-son.
2. Matnazar Abdulhakim. Tanlangan asarlar. 2-jild. G'afur G'ulom nomidagi NMIU. – Toshkent, 2017.
3. Matnazar Abdulhakim. Ko'prik (she'rlar, doston, maqolalar). – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2009.

PIRIMQUL QODIROVNING "UCH ILDIZ" ROMANIDA TALABALAR OBRAZI

**Anaxon Botirova,
talaba,**

Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Pirimqul Qodirov qalamiga mansub roman "Uch ildiz" asaridagi talabalar obrazlarining o'ziga xos xususiyatlari tahlillar asosida ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье раскрыто особенностей образов студентов в романе “Uch ildiz” (“Три корня”) написанном узбекским писателем Пиримкулом Кадыровым.

Annotation. In this article, the features of the characters of the students in the

Novel “Three Roots” written by the Uzbek writer Pirimkul Kadirov.

Kalit so‘zlar: badiiy obraz, roman, qahramon, ruhiy holat, obraz.

Ключевые слова: художественный образ, роман, герой, душевное Состояние, образ.

Key words: artistic image, novel, hero, state of mind, image.

Badiiy obraz badiiy adabiyotda insonning alohida shaxs qiyofasida yaratilgan, ayni paytda, badiiy umumlashma xususiyatiga va hissiy ta’sir kuchiga ega bo‘lgan suratidir. O‘zbek adabiyotshunosligida obraz atamasiga ko‘plab ta’riflarni uchratishimiz mumkin. Adabiyotshunos Bahodir Sarimsoqov “Badiiylik asoslari va mezonlari” asarida shunday ta’kidlaydi: “...badiiylikning mohiyatini voqelikni obrazlar vositasida in’ikos ettirish tashkil etadi” [1;6]. Demak, badiiy obraz badiiy asarda bo‘layotgan voqea-hodisalarni kitobxonga ta’sirliroq va ishonarliroq tarzda yetkazib bera oladi.

O‘zbek adabiyotida talabalar obrazi yoritilgan asarlar talaygina. Shulardan biri 1958-yilda yozilgan “Uch ildiz” romanidir. “Uch ildiz” universitet talabalari mavzusiga bag‘ishlab yozilgan dastlabki o‘zbek romanlaridan hisoblanadi. Shaxsga sig‘inish davri ta’sirida 50-yillarda oliy o‘quv yurtlarida ildiz otgan mansabparastlik, soxtalik, dabdababozlik, haqiqatdan ko‘z yumib, rostgo‘y olimlarni bebro‘ qilish singari illatlarni fosh etish, ilm fidoyilari bilan “soxta olimlar” o‘rtasidagi ziddiyatni ochib berish, adolatli, haqgo‘y ziyolilarni hamda iste’dodli tolibi ilmlarni qo‘llab-quvvatlash – “Uch ildiz” romanining asosiy yo‘nalishini tashkil etadi.

Asarning bosh qahramoni Mahkam romanda eng katta yuk tashuvchi obraz hisoblanadi. Muallif qahramonni o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi; Mahkamning tubsiz qora ko‘zlari chuqur ichki kechinmalarini unchalik bilintirmasdi, og‘ir tekkan narsalar ko‘nglining tubida cho‘kib yotar, yuzida esa doim kishini o‘ziga tortuvchi muloyimlik va dilkashlik aks etib turar edi. Mahkam yoshligidan qiyinchilikda katta bo‘lgan inson. Chunki uning bolaligi urush yillariga to‘g‘ri keladi. Urushning ikkinchi yili otasi armiyaga ketadi-yu, qo‘lida hunari yo‘q ona ikki bolasi bilan qoladi. Ammo shuncha qiyinchiliklarga qaramay u bilimli bo‘lishga, hayotda o‘z o‘rnini topishga harakat qiladi. Voqealar davomida u nohaq tuhmatlar bilan fakultetdan haydalgan Abdurahmon Toshevning qizi Gavharga ko‘ngil qo‘yadi. O‘z atrofida yuz berayotgan nizolarning guvohi bo‘ladi. U Hakimov, Eshonboyev kabi adolatsiz domlarning haqiqiy maqsadini, ilmni noto‘g‘ri yo‘lga

sarflayotganini anglab yetadi. Xuddi shuningdek, mansabparast insonlar tomonidan yomon otligga chiqarilgan Akbarov, Toshev, Umarov singari o'qituvchilarning chin insonlar ekaniga qanoat hosil qiladi. Samimiylik, e'tiqodga sadoqat, ilmga intilish, do'st-u yorlarga vafo, qiyinchiliklardan qo'rqmaslik – bularning barchasi – Mahkam qiyofasida mujassam. Asar nihoyasida u uchta ildiziga ham erishadi, ya'ni puxta bilim olib, salohiyatli kadr bo'lib yetishadi, muhabbat va ishonchga asoslangan oila quradi, farzandlar va nevaralar ko'radi va eng asosiysi haqiqiy komil shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Asarning yana bir ijobiy qahramonlaridan biri bu Mahkamning eng yaqin o'rtog'i Ochil hisoblanadi. Adib uning bolaligini quyidagicha tasvirlaydi; Ochil omochga bo'yi yetib-yetmay qo'sh haydagan, yoz oylarida otasiga qo'shilib o'roq o'rgan, tog'larda qo'y boqqan, umuman, maktabdan ortgan vaqtining ko'p qismini mehnatda o'tkazgan edi. U olti yasharligida onasi tog' ko'chkisining tagida qolib halok bo'lgandi. Uch yildan keyin otasi ikki bolalik bevaga uylandi. Ikkinchi ona va uning bolalari Ochilga yomon ko'z bilan qarashmasa ham, har holda u begonasirar, sal narsani ko'ngliga olib o'ksir edi. Ochilning qalbida chuqur iz qoldirgan eng yaxshi his-tuyg'ular ham uydan tashqarida, dalada, otasi qo'y boqqan joylarda, xususan, maktabda paydo bo'lardi. Shu sababli ham yozuvchi Ochil obrazini yaratar ekan, bu yigit fe'l-atvorining shakllanish jarayonini amalga oshirishda ruhiyat tahlilidan keng foydalangan. Ochil talabalik yillari davomida boshidan juda ko'p yaxshi va yomon voqealarni kechiradi. Muhabbatda goh mag'lub bo'ladi, goh g'olib keladi. Uning yana bir qobiliyati tarixchi bo'la turib, adabiyotga, she'riyatga oshnoligi edi. Bunga sababchi inson esa Zamira - uning butun vujudini egallagan qiz edi. Ochil bir she'rida uni shunday tasvirlaydi

Ko'klam yomg'irining bir tomchisini
Ko'm-ko'k barg o'ziga qilgandi sirg'a.
Oydinda tovlanar, tong yeli uni
Tinmay tebratadi barg bilan birga.

Lekin oftob chiqib qizdirgan sari
Bug'lanib oxiri yo'q bo'ldi tomchi.
Sen ham shu bargdagi tomchi singari
Hamroh bo'lolmading, go'zal o'tkinchi! [2;10]

Asar so'ngida Ochil ham xuddi Mahkam kabi baxtli hayotga erishadi. O'zi orzu qilgan kasbning egasi bo'ladi. Chin muhabbati Zamira bilan birgalikda farzandlar ko'radi, nevarali bo'ladi.

Romandagi Zokir Mannonov obrazini salbiy qahramonlar qatoriga kiritishimiz mumkin. Chunki u Hakimov, Eshonboyev singari nopok, amalparast insonlarning soyasida yuradi, ulardek bo'lishga harakat qiladi, ularning qing'ir

ishlariga sherik bo‘ladi. Buni quyidagi parcha orqali asoslashimiz mumkin; “Katta arava qaysi yo‘ldan yursa, kichigi ham o‘sha yo‘ldan yuradi. Zokirning kichik aravasi Hakimovning katta aravasi ortidan borayotibdi, shuning uchun Zokir ham Akbarovning qarshisidan chiqyapti. Mahkam o‘z aravasini haqqoniyat yo‘ldan olib bormoqchi bo‘lib Zokirnikiga duch keldimi, demak, Hakimovning aravasi ham Mahkamning qarshisidan chiqib qolishi mumkin”. Aynan mana shu yomon illatlari tufayli ham Zokir Mahkam va Ochil kabi baxtli hayot kechira olmaydi, oilaviy hayotda ham omadi chopmaydi, aniqrog‘i, talabalik yillarida barpo etishi kerak bo‘lgan uchta mustahkam ildizi tubanlikka yuz tutadi.

Adabiyotshunos Pirimqul Qodirov so‘zlari bilan aytganda: “Bu asarning asosiy qahramonlari – bizning avlodga mansub yoshlar, aniqrog‘i, universitetimiz talabalari edi. Shu o‘rinda bir oilaviy sirimizni ochishga to‘g‘ri keladi. Asardagi Mahkam va Ochil obrazlari orqali o‘zimning hayotga qarashlarim, orzu-umidlarim o‘z ifodasini topgan bo‘lsa, Gavhar va Zamira obrazlarida menga baxt ato etgan umr yo‘ldoshim Sofiyaxonning siymosi aks etgan. Romanda yosh shoir Ochil Samadov o‘z domlasi Temur Akbarovga o‘qib bergan she’rni 1950-yilni kutgan kechamizda kursdoshlarim davrasida o‘qib bergan edim. Xullas, talabalik davrimizda qalbda kechgan tuyg‘ular “Uch ildiz” romanida o‘z aksini topgan, deb o‘ylayman”[2;6].

Shuningdek, yozuvchi asarda talabalik davrida yoshlarda shakllanadigan ezguliklar va fazilatlar haqida bahs yuritarkan, mustahkam bilim olishni, faol fuqarolik malakasini kasb etishni, sevgi yo‘lida adashmaslikni va to‘g‘ri qaror qabul qilishni inson hayotining uch asosiy ildizi deb ataydi. Ana shu fikr professor Akbarov tomonidan yoshlarga qarata aytiladi: “Studentlikda otadigan ildizlaringizdan birinchisi, albatta, bilim. Chunki sizlar bu yerda, avvalo, bilim deb yuribsizlar. Lekin bilimli kishining yana bir zo‘r ildizi bo‘lishi kerak. Bilasizlar, butun iste’dodini xalq uchun sarflagan ulug‘ odamlar o‘zlarini grajdanin deb ataganlar. Studentlikda voyaga yetadigan yana bir ildiz mana shu ma’nodagi grajdanlik bo‘lishi kerak. Shu ildizlarning biri o‘qishda o‘ssa, biri jamiyat uchun qilingan ishda o‘sadi. Ildizlar bir daraxtga kelib birlashganday, bular ham hayotlariningizda birlashib, bir-biriga kirishib ketadi. Shu ildizlaringiz qanchalik chuqur bo‘lsa, shunchalik shox yoya olasizlar, qanchalik mustahkam bo‘lsa, yer yuzida shunchalik mahkam qad ko‘tarib tura olasizlar” [2;394].

Romanning yana bir muhim jihati – talabalarga kitob o‘qish, dars tayyorlash mas’uliyati va madaniyatini, hayotda munosib o‘rnini topish yo‘llarini o‘rgatsa, o‘qituvchilarga o‘z ustida qanday ishlash, yosh ilm toliblari bilan qay tarzda munosabatda bo‘lish borasida katta saboq beradi. Asarni qunt bilan mutolaa qilayotgan o‘quvchi XX asr o‘rtalarida yashagan avlodning bilim va saviyasi, ilm

olishga intilishi, dunyoqarashi bilan o'z zamondoshlarini qiyoslab ko'rish imkoniga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, romandagi Mahkam, Ochil kabi qahramonlar o'quvchida havas uyg'otsa, Zokir Mannonovdek obrazlar kishini sergak tortishga, ushbu talabalar singari hayot yo'llarida adashmaslikka undaydi. Bugungi kun talabalari ham asarning ijobiy fazilatlarga boy qahramonlaridek mehnat qilsalar, o'z ustida ishlasalar, hayotda mustahkam uch ildizga erishishlari mumkin. Bu asarning salohiyatli yoshlarni voyaga yetkazishdagi o'rni va ahamiyati kattaligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sarimsoqov B. Badiiyluk asoslari va mezonlari. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2004.
2. Qodirov P. Uch ildiz. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.
3. To'lqin E. Adabiyot uchqunlari. – Toshkent, 2018.

TA'LIM TIZIMIDA TOPONIMIKA

Zaribbay Do'simov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Urganch davlat universiteti (O'zbekiston)
Muyassar Tillayeva,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti (O'zbekiston)

Annotatsiya. Ushbu maqolada toponimlarning ta'lim tizimidagi o'rni, soha sifatidagi ahamiyati, tariximiz haqida muhim ma'lumotlarni beruvchi lisoniy birlik ekanligi izohlanadi.

Аннотация. В этой статье объясняется роль топонимов в системе образования, как отдельной направлений имеет большое значение, а также тот факт, что они являются языковой единицей, дающей важную информацию о нашей истории.

Annotation. This article explains the role of place names in the education system, how a separate area is of great importance, as well as the fact that they are a linguistic unit that provides important information about our history.

Kalit so'zlar: toponim, dialektologik, obyekt, xalq tili, skif qabilalari, yer shari, shimoliy qutb, janubiy qutb.

Ключевые слова: топоним, диалектологический, предмет, народный язык, скифские племена, земной шар, северный полюс, южный полюс.

Keywords: toponym, dialectological, subject, folk language, scythian tribes, globe, north pole, south pole.

Toponimlar oddiy so'zlar emas, ular ma'lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tuzumning mahsulidir. Har bir nom o'z tarixiga ega. Joy nomlarini tekshirish, ularning vujudga kelish tarixini o'rganish bizga ko'p materiallarni aniqlashga yordam beradi. Chunonchi, ma'lum territoriyada yashagan qadimgi xalqlar, ularning urug' va qabilalari haqida, u yoki bu davlatning ma'muriy chegarasi yoki bo'linishini, shuningdek, shu territoriyada yashagan kishilarning urf-odatlarini, mashg'ulotlari kabi qator faktorlarni aniqlashda muhim vosita bo'ladi. Joy nomlari xalq tilining rivojlanish etaplari, unda yuz bergan turli o'zgarishlar va umuman tildagi har xil formalarning evolyutsiyasini aniqlashda asosiy materiallardan biridir.

Toponimlar geografik obyektning xususiyatini juda aniq aks ettiradi, chunonchi, Quyi Chirchiq – “pastdagi yoki g'arb tomondagi Chirchiq”, Yuqori Chirchiq – “sharq tomondagi, kun chiqishdagi Chirchiq”: bunday nomlashda

xalqning quyosh chiqish tomonini yuqori hisoblagani aks etadi. Ko'kcha – “kichkina tepalik”, kux – “tepa”, Oqtepa – “o'simliksiz, yalang tepa”, “Sebzar – “olmazor”, yoki boshqa misolni keltirsak: Beshkent – “shahar oldidagi qishloq”, pesh – “old tomon”, kent – “qishloq”, Poykan – “quyi qishloq”, shaharning g'arb tomoni, poy – “oyoq, past”.

Joy nomlaridan geologlar ham ustalik bilan foydalanganlar. Ko'pgina toponimlar o'zi ifodalagan obyektidagi qazilma boyliklar nomi asosida vujudga kelgan. Masalan: Jezqazg'an – mis kovlanadigan joy, Temirtov – temir qaziladigan, Simtov – kumush tog'i, Baqirlik – mis koni: baqir – “mis” yoki Magnitogorsk – magnit tog'i, Rudnaya – rudali tog'. Bular masalaning bir tomoni xolos. Joy nomlaridan o'qish protsessida ham samarali foydalanish mumkin. Tarix darslarida biror voqeani uning nomi bilan bog'lab tushuntirish o'quvchining tez eslab qolishiga yordam beradi. Misol: Nyu-york – “yangi shahar”, Yugoslaviya – “janubiy slavyanlar”, yug – “janub”, Neapol – “yangi shahar”, grekcha “neos” – yangi, “polis” – shahar. Darslarda qadimgi Skif qabilalarining tarixini tushuntirishda toponomik material juda qo'l keladi. Skiflar tilida “don” yoki “donu” so'zi suv, daryo degan ma'noni anglatadi. Ko'plab mamlakatlarda daryolar, jumladan, Don, Dnepr, Dnestr, Dunay kabilarning nomlari skifcha “don”, ya'ni, suv, daryo so'zi bilan aloqador ekanligini, shuningdek, skif qabilalarining ikki ming yildan ortiqroq vaqt davomida Qora dengizi bo'yidagi cho'llarda ko'chib yurgani hamda yuqoridagi daryolarga yaqin yashaganliklarini aytish bilan o'quvchi tasavvurida aniq manzara gavdalanadi.

Geografiya darsida o'quvchiga Antarktida so'zini tushuntirish va yodlatish ancha qiyin. Agar o'qituvchi uning mazmunini aytsa o'quvchi darhol eslab qoladi. Ya'ni, Antarktida so'zi, grekcha “anti – qarama-qarshi” old qo'shimchasi orqali yasalgan bo'lib, “arktikaga qarama-qarshi” tomon degan ma'noni bildirishini, arktika grekcha “shimol” degan ma'noni anglatishini aytish bilan o'quvchida yer sharining ikki qutbi haqida aniq tushuncha paydo bo'linadi. Demak, Arktika – shimoliy qutb, anti-arktika – janubiy qutb ekanligini ravshanlashtiradi. Bu tipdagi misollardan ona tili darslarida foydalanish o'quvchilarning aktivligini oshiradi va etimologik tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi. Toponimik materiallar o'lkani o'rganish to'garaklarida o'quvchilarga o'z vataniga muhabbatini yanada oshiradi. Maktabda toponimik materiallardan foydalanishning zarurligi ko'pchilikka ma'lum. Ammo uni darsda qo'llash uchun, avvalo, o'qituvchi bunga tayyor bo'lishi, toponimika fanidan maxsus bilimga ega bo'lmog'i hamda toponimik adabiyotlar bilan tanishmog'i kerak. Aks holda toponimik material o'qish-o'qitish va tarbiyaviy ishda zarar keltirishi ham mumkin. Chunki ko'pgina mahalliy nomlar haqida turli xil asoslar va “xalq etimologiya”lari to'qilgan. Ularning aksariyati, ko'pchiligi ilmiy asosdan ancha yiroqdir. Ayrimlari diniy motivlarga

ega. Shu sababli o'quv dasturlariga toponimikadan maxsus kurslar, seminarlar kiritish maqsadga muvofiqdir. Studentlar dialektologik, etnografik, geografik va folklor bo'yicha bo'ladigan ekspeditsiyalarda joy nomlarini to'plash bilan shug'ullanishlari lozim. Ayrim universitetlarda talabalar mahalliy nomlarni to'plab toponimik kartoteka yaratganlar. Toponimika to'garaklarida bu nomlar o'rganiladi. Talabalar toponimika bo'yicha ma'ruzalar qilishadi hamda diplom va kurs ishlari yozishadi. Xoh oliy ta'limda, xoh xalq ta'limida bo'lsin, toponimika kursini o'qitish zarur va foydalidir. Shunday ekan, bizningcha, respublikamiz oliy o'quv yurtlarida, jumladan, universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya, tarix va geografiya yo'nalishlarida maxsus kurs sifatida toponimika fanini o'qitish maqsadga muvofiqdir. Talabalarning dala ekspeditsiyalari dasturida mahalliy geografik nomlarni to'plash bo'yicha ham so'roqlik kiritilsa va nomlarni yig'ishni rejalashtirilsa, toponimika fanining rivojiga katta hissa qo'shilgan bo'lar edi. Respublikamizda toponimika bo'yicha ancha ishlar qilindi. Bir qator dissertatsiyalar himoya qilindi. Nomlarning imlosi, ularni to'plash metodlari haqida maxsus ishlar vujudga keldi.

Toponimik lug'atlar yaratildi. Ammo bu ilmiy ishlardan oliy o'quv yurtlari talabalari bexabar. Toponimikadan o'qiladigan maxsus kurs talabalar bilimini yanada boyitishi hamda ularning keyingi faoliyatida katta foyda berishi shubhasizdir.

Bugungi kunda ko'plab mahalliy va tarixiy nomlar yo'qolib bormoqda. Bu esa tilimiz va tariximiz uchun katta yo'qotishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. З.Дўсимов, М.Тиллаева. Топонимика асослари. Тошкент. “Фан”. 2005.
2. З.Дўсимов, М.Тиллаева. Жой номларининг сири. Тошкент. “Университет”. 2002.

MAQSUD SHAYXZODA – YUKSAK POETIK MAHORAT EGASI

**Sobirov Abdulhay Shukurovich,
filologiya fanlari doktori, professor,
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti**

Annotatsiya. Maqolada ulug' yozuvchi, ozarbayjon va o'zbek she'riyatining yorqin namoyandasi Maqsud Shayxzoda qalamiga mansub “Mirzo Ulug'bek” tragediyasining lingvopoetik xususiyatlari haqida so'z yuritildi.

Аннотация. В статье говорится о лингвопоэтических особенностях трагедии “Мирзо Улугбек”, написанной Максудом Шайхзода, великим писателем, ярким представителем азербайджанской и узбекской поэзии.

Annotation. *The article talks about the linguistic and poetic features of the tragedy “Mirzo Ulugbek”, written by Maksud Shaykhzoda, a great writer, a prominent representative of Azerbaijani and Uzbek poetry.*

Kalit soʻzlar: yozuvchi, shoir, drama, tragediya, oʻzbek shoiri, ozarbayjon farzandi, leksik бирликлар, историзм, архаизм, дисфемизм, эвфемизм, синонимлар.

Ключевые слова: писатель, поэт, драма, трагедия, узбекский поэт, азербайджанский сын, лексические единицы, историзм, архаизм, дисфемизм, эвфемизм, синонимы.

Key words: *writer, poet, drama, tragedy, Uzbek poet, Azerbaijani child, lexical units, historicism, archaism, dysphemism, euphemism, synonyms.*

Bugun turkiy tilli davlatlar buyuk tarixiy jarayon ostonasida turibdi. XX asr boshlarida millat dardi, kelajagi yoʻlida oʻz jonlarini tikkan jadid bobolarimizning asriy orzulari amalga oshish arafasida turibdi. Ular tomonidan ilgari surilgan “Tilda, fikrda, ishda birlik” gʻoyasi oʻzbek, ozarbayjon, qozoq, qirgʻiz, turkman – boringki barcha turkiy tillarda birdek jaranglamoqda. Ana shunday gʻoya boshida turgan buyuk shaxslardan biri oʻzbek va ozarbayjon xalqlarining suyukli farzandi boʻlgan Maqsud Shayxzoda sanaladi. Adibning oʻlmas asarlaridan biri “Mirzo Ulugʻbek” fojiasidir. Avvalo, tragediyaning tili toʻgʻrisida. U zamonaviy oʻzbek adabiy tilida, sodda, barchaga tushunarli yoʻsinda, yuksak badiiy mahorat bilan yozilgan. Toʻgʻri, unda davr ruhini, personajlar nutqini real koʻrsatish maqsadida koʻplab tarixiy soʻzlar, iboralar, diniy ulamolar, saroy peshvolari tiliga xos boʻlgan balandparvoz soʻzlardan ham foydalanilgan, lekin ularning akariyati barcha tarixiy asarlarda, manbalarda uchragani bois, maʼnolari barchaga tushunarli.

“Soʻzning hikmatini chuqur anglagan va uning xalq maʼnaviyatiga, ijtimoiy taraqqiyotga naqadar ulkan taʼsir etajagini tuygan sanʼatkorlargina qalb qoʻridan qoʻshiqday otilib chiqqan his-tuygʻularini, teran hayotiy haqiqatni yuksak badiiy mahorat bilan badiiy haqiqatga aylantira oladi”, – deb yozgan edi u haqda Mirza Ibrohimov [1:12].

Maqsud Shayxzodaniing badiiy mahorati uning isteʼmoldan chiqqan boshlagan til birliklari – arxaizm va istorizmlardan unumli foydalanganida yaqqol koʻzga tashlanadi. Tragediyada oʻrta asrlarda faol isteʼmolda boʻlgan *Sohibqiron, olampanoh, aʼlohazrat, shayxulislom, ogʻamullo, toʻra, rasadxona, minor, devonbegi, navkar, shayxulislom, darbon, xudaychi, paygir, paygirnoma, xiroj, oʻlpon, zakot, bozorgon, xonika, rammol, mugʻanniy, muhtasib* singari yuzlab tarixiy soʻzlarga duch kelamiz va ularning har biri oʻz oʻrnida ishlatilganiga guvoh

bo‘lamiz. Bu Maqsud Shayxzodaning o‘zbek xalqi tarixi va tilini puxta bilganidan dalolat beradi. *Munajjim (astrolog), ilmi nujum (astronomiya), avlodi bashar (odamzod farzandi), dahan (og‘iz), ulus (xalq), sarlashkar (lashkarboshi)* kabi istorizmlardan ham o‘z o‘rnida foydalanilgan.

Quyidagi parchaga e‘tibor beraylik: “*Said Obid qo‘rs va dag‘al, kekchi, badrafter, Ko‘r-ko‘rona taassufchi, urfonga dushman. Shikoyat ko‘p fuqaroga orom bermaydi*” [1:62, 199].

Said Obid xarakteriga xos bo‘lgan salbiy jihatlar Maqsud Shayxzoda tomonidan ipga terilgan marjondek qatorlashtirib qo‘yilgan. Parchada berilgan “*badrafter*”, “*taassufchi*”, “*urfon*” leksemalari hozirgi tilimizga “*yomon yo‘lga yuruvchi*”, “*sayoq*”, “*bezori*”, “*ko‘r-ko‘rona ergashuvchi*”, “*fanat*”, “*ilm*”, “*bilim*”, “*ma‘rifat*” tarzida tabdil qilinadi. Said Obid ko‘z oldimizda dag‘al, kek saqlovchi, yomon yo‘lga yuruvchi, o‘ta mutaassib, ilm-fan dushmani sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma‘lumki, o‘zbek tili qorluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalaridan suv ichgan zabardast tillardan biridir. Qipchoq shevasi vakillarini O‘zbekistonning barcha hududlaridan topish mumkin. Ko‘pgina tarixchilar Shayboniixon boshchiligidagi o‘zbek urug‘larini Amir Temur saltanatida istiqomat qilgan barlos, kenegas, qorluq, chigil, yabg‘u, qirq, ming yuz kabi urug‘ vakillariga qarshi qo‘yadi. Temuriylar saroyida qipchoq urug‘lari vakillari ham sidqidildan xizmat qilganini Maqsud Shayxzoda to‘g‘ri talqin qilgan va buni tragediyada mahorat bilan tasvirlagan.

“*O‘g‘lon, sen ham julduzlarg‘a tushunasanba?*” parchasi sof qipchoq shevasi vakilining nutqiga xosdir. Asarda keltirilgan *g‘idi-bidi, epashang, qaqildoq, validajon, tiling-piling, taqsir-paqsir, qo‘zi-po‘zi, uyda-puyda, bozor-pozor* kabi leksik birliklar adibning o‘zbek xalqi og‘zaki nutqini ham yaqindan bilganidan dalolat beradi: “*Qimiz-pimiz, qazi-pazi, qo‘zi-po‘zisi, Bu yerda ko‘p soz bo‘lar-u, ammo oz bo‘lar*” [1:172].

Yana bir misol: “*Nima deding? Xo‘rozlanma! Shu zahotiyoyq Mirzam o‘zi adabingni beradi. Shoshma!*” [1:176].

Parchada keltirilgan “*xo‘rozlanma*” leksemasi juda o‘rinli qo‘llangan. Ijodkor o‘ziga xos yasama so‘zni “kashf qilgan”.

Quyidagi parchada keltirilgan “*o‘zag‘on*” va “*dumiq*” leksemalari ham Maqsud Shayxzoda tafakkurining mahsulidir. Quyidagi parchada og‘zaki so‘zlashuv uslubiga xos “*o‘zag‘on*” va “*dumiq ot*” leksemalari qo‘llangan. Odatda, bunday hollarda “*o‘zadigan*” va “*dumsiz ot*” iboralari ishlatilar edi. Maqsud Shayxzodaning mahorati shundaki, “*o‘zag‘on*” va “*dumiq*” so‘zlari orqali matnga tarixiy bo‘yoq olib kira olgan.

“Men hazrati Shahriyorning o‘rnida bo‘lsam, Shoh haqida ta’rif uchun sizga o‘zag‘on. Qorabayir bedovini bag‘ishlar edim. Ammo shoir haqidagi faxriya uchun

Sizni bog‘lab o‘sha otning dumiga mahkam, Qamchi savab quvar edim otni sahroga” [1:17].

*“Sakkokiy: Janob sulton otni sovg‘a qilgudek bo‘lsa, **Dumi**q otni so‘raymand, bexatar begim” [1:18].*

Maqsud Shayxzoda tragediyaning ishonarli chiqishi uchun dag‘al so‘zlar (disfemizm) va evfemizmlardan ham unumli foydalana olgan. *So‘tak, kalvak, kallavaram, xaromtomoq, iffatpanoh, haromzoda, azozil, g‘arazgo‘y* – bu qatorni uzoq davom ettirish mumkin. Adib yurt dushmanlari tasvirini berish uchun bisotidagi bori dag‘al so‘zlarni ishlatadi, ularni *“boyo‘g‘lilar”, “nur dushmanlari”, “haromi qurtlar”, “shabparaklar”, “zog‘lar”* deb ataydi:

*“Uh... Bu **manfur boyo‘g‘lilar, nur dushmanlari**, Umrimizga egov bo‘lgan **haromi qurtlar**... Davlatpanoh, eshitmadim, ammo bilaman, **Shabparaklar** qanday baho bergay quyoshga. Yangi tashvish yana hijron soldi o‘rtaga, Muhabbatning oshyoniga qo‘nishdi **zog‘lar**”.*

Yana tasvirni bo‘rttirib, *“jibirdoq”, “ko‘r muttaham”, “iblis”, “betovfiq”, “shaytonur rajim”, oqqadar”, “xabis”* leksemalarini qo‘llaydi:

*“Xo‘sh, ne deysan **ko‘r jibirdoq?** Ha, ko‘r muttaham? **Kofir, iblis, sen betofiq, shaytonur rajim! Oqqadarning** qo‘rqoqligi shundan oshkor. Sen hali ham tirikmisan, **haromi, iblis**” [1: 47, 57, 76, 248, 250].*

Ba‘zan shoir salbiy ma‘no ohangini baland pardalarga ko‘targan. Bu orqali Said Obid, Abbos kabi taraqqiyot yo‘liga to‘g‘anoq bo‘lgan personajlarga o‘zining butun nafratini yuzaga chiqarishga harakat qilgan.

“Sening sassiq dahaningga sharob quyilsa, Toza bo‘lib yuvilar-ku! Hay isqirt hayvon!” – deydi Maqsud Shayxzoda bir o‘rinda [1:52].

M.Hakimov Maqsud Shayxzodaning bu kabi tashbehlari haqida shunday degan edi: *“Inson hamisha go‘zallik bilan nafosatning oshig‘i bo‘lib kelgan. Shuning uchun ham u hamisha tabiatni bezashga, unga rango-rang bezaklar taqib, latofatidan zavq olishga intiladi. Inson qalbidagi ana shu nafosat tashnaligining madhiyasi – she‘riyatdir. Maqsud Shayxzoda esa bu she‘riyatimizning ajoyib vakili, chinakam go‘zallik navkaridir” [3:192].*

Maqsud Shayxzoda o‘zbek tili tarixida qo‘llangan ko‘plab iboralardan yaxshi xabardor bo‘lgan va ularni o‘z asarida faol ishlatgan. Asarning 252-270 sahifalariga o‘z qo‘li bilan tuzgan *“Lug‘at”*ni ilova qilgan, so‘zlarning izohlarini berishga harakat qilgan. Masalan, oy tutilishini *“xusuf”* deb atalishini yozgan. *“Ko‘pdan beri andisham bor xusuf haqida, Senga ma‘lum “xusuf” deymiz oy tutilishin” [1:44].*

Maqsud Shayxzoda nafaqat ozarbayjon va o'zbek tillarining, balki arab va fors tillarining ham nozik bilimdoni sanalardi. Buni biz tragediyaga singdirib yuborilgan ko'plab arabiy iboralar va hadislarida ko'rishimiz mumkin. *"Rasululloh Muhammadning hadisini eslang: "Tolibul ilm va lo'v fis-Sin" – ma'nosi nima? Ya'ni, hatto Chinga borib o'qing ilmni"* [1:39]; *"Men o'ydirgan shu hadisni: "Talab-u ilm Farizatun alo kulli muslimu muslimot". Shu kalomning ma'nosiga xo'b tushunarsiz? Bu ne degan? – Ilm o'qimoq farz erur birday Musulmonning erlari-yu ayollariga"* [1:40].

Ijodkorning forsiy tildan xabardorligi Umar Xayyomning ruboiysini asl holida keltirgani va tabdilini qilganida ko'rinadi:

*"Ey muftiyi shahr, az tu purkortarim,
Bo in hama mastiy z-tu hushyortarim.
Mo xuni rason xo'rimu tu xuni kason,
Insof bideh: kudom xunxortarim"*.

Ijodkorning yana bir mahorati uning izofalardan foydalanganida ko'rinadi. Asarda shohi dono, shoiri turk, ahli urfon, qiblai olam, shahriyori falak, diyori Shosh, donishmandlar shohin shohi kabi izofalardan unumli foydalanilgan. "Janob shahriyori falak iqtidor" [1:18].

Umuman olganda, "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi o'zbek tilining noyob durlari xazinasini, Maqsud Shayxzoda esa bu xazinaning nozikta'b posboni sanaladi. Uning ushbu asari hech qachon o'z qiymatini yo'qotmaydi va adib o'zbek hamda ozarbayjon xalqlarining suyuqli shoiri sifatida bir umr qalblarmizda yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мақсуд Шайхзода. Асарлар. – 6 жилдик. – 3-жилд. – Мирзо Улуғбек. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 272 бет.

2. Мирза Иброҳимов. Сўз ҳикмати//Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида.

– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 11–18 бетлар.

3. Миад Ҳакимов. Гўзаллик навқари//Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 188–192 бетлар.

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI AYRIM BIRLIKLARNING OZARBAYJON TILI SO‘Z BOYLIIGIGA QIYOSI

Abdulla O‘razboyev,
filologiya fanlari doktori,
Urganch davlat universiteti (O‘zbekiston)

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ozarbayjon tillari tarixiy ildizlari umumiyligi har ikkala millat tafakkuri sarhadlari mushtarakligining yaqqol namoyishi sifatida ko‘rsatiladi. Muallif bu tarixiy haqiqatni har ikkala tilda mavjud ayrim lug‘aviy birlik misolida ochib yana bir bor ta’kidlashga harakat qiladi.

Annotation. The article shows the commonality of the historical roots of the Uzbek and Azerbaijani languages as a clear demonstration of the shared borders of thought of both nations. The author tries to emphasize this historical fact once again by revealing the example of some lexical units that exist in both languages.

Аннотация. В статье показана общность исторических корней узбекского и азербайджанского языков как наглядная демонстрация общих границ мышления обоих народов. Автор пытается еще раз подчеркнуть этот исторический факт, раскрывая на примере некоторых лексических единиц, существующих в обоих языках.

Kalit so‘zlar: tarixiy leksika, qarindosh tillar, dialektal so‘zlar, izohli lug‘at.

Key words: historical lexicon, related languages, dialectal words, explanatory dictionary.

Ключевые слова: историческая лексика, родственные языки, диалектные слова, толковый словарь.

Xorazm vohasining katta qismi o‘g‘uz lahjasida gaplashuvchi aholidan iboratligi, ularning qo‘shni va aralash yashovchi qipchoq lajhasi vakillariga ta’sirini e’tiborga olib, hudud shevalari leksikasining o‘g‘uz guruh turkiy tillar bilan aloqasi va o‘xshashligi haqida ko‘p ta’kidlash mumkin bo‘lsa ham, bu masala tizimli ravishda hal qilingan emas. Hali Xorazm o‘g‘uz lahjasi va ozarbayjon adabiy tili hamda shevalari tizimli qiyoslangan monografik ishga ega emasmiz. Ozarbayjon turkiyshunoslari tomonidan tayyorlangan o‘g‘uz guruh turkiy tillar, qipchoq guruh turkiy tillar, qarluq guruhi turkiy tillari leksikasiga oid jamoaviy uch jildlik “Turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy leksikologiyasi masalalari” monografiyalarida mavzuga oid ko‘lamli materiallar berilgan.

Ozarbayjon filologlarining ibratli tutumlaridan biri xalq shevalarida mavjud so‘zlarni imkon qadar izohli lug‘atga kiritish hamda biror so‘zning shevalarda mavjud ma’nolarini ham mumkin qadar darj etishdir. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” *orqa* so‘zining quyidagi ma’nolari izohlangan:

ORQA 1. Gavdaning qoringa nisbatan ters tomoni, bo'yindan dumg'azagacha bo'lgan qismi...2. Narsalarning ters yoqdagi qismi, yuz, bet, old tomoniga teskari tomoni, teskarisi... 3. Narsa yoki kimsaning yuz, bet, old tomoniga qarshi tomon; ort. ... 4. O'rtida, keyinda joylashgan...5. O'rtida qolgan, o'tilgan yo'l; shaxs yoki predmet chiqib kelgan tomon; harakat yo'nalgan tomonning aksi... 6. ko'chma. Homiy, suyanchiq, tirak. [2:143]

ARXA 1. Insanin, heyvanin dalı, kürəyi, beli. Arxasına yükləmək. Arxasını çevirmək. Arxası üstə yerə gəlmək... 2. Bir şeyin dal tərəfi, geri tərəfi. 3. Müharibə xəttinin dal tərəfində, gerisində olan yer (cəbhə müqabili). 4. məc. Kömək, havadar, dayaq, himayəçi...5. Adətən "yeddi" sözü ilə bərabər məc.– nəsil, əcdad. Yeddi arxa qohum-əqrəba. [1:132-133]

Qiyosdan ko'rinib turibdiki, *orqa* // *arxa* leksemalarining o'zbek va ozarbayjon tillarida anglatgan ma'nolari deyarli bir xil. Faqat o'zbek tilida bu so'z xuddi ozarbayjon tilidagidek *yetti* so'zi bilan qo'shilib "nasl; ajdod; nasliy bo'g'in" ma'nolarini bersa ham, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da aks etmagan. Aslida o'zbek tilida *orqa* *yetti* so'zisiz ham qayd etilgan ma'noni beradi. Bunga Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi misol bo'la oladi. Misol uchun, "Gulshani davlat" asarida Ogahiy boshqa tarixiy asarlarida bo'lgani kabi sheva imkoniyatlaridan o'z o'rnida mahorat bilan foydalangan. Jumladan, *orqa* so'zi Ogahiy asarlarida quyidagi ma'nolarda uchraydiki, mazkur ma'nolar hozirda ham shevalarda keng iste'molda:

1. Ajdod, bo'g'im: "... nasabi olti *orqada* hazrati a'lo xoqoniyning muborak nasabig'a qo'shulur". [3:145^b]; "Hasanmurod qo'shbegi ibn amiri kabiri marhumiy Shohniyozi otaliq ibn Iskandarbiy ibn Do'sim jo'raag'osi ibn Rustam inoq ibn Begijon inoq ibn Umboy inoqkim, hazrati xusravi ofoqning nasabi oliysi *yetti orqada* anga yetishur". [3:146^a]

2. Orqa, oldning ziddi: "... *orqa* jonibg'a yuz urdilar". [3:56^a]

3. Shimol, janubning ziddi: "... *orqa* jonibida Tamoch mavze'inkim, ahli fasodning yig'noqig'a yovuq erdi". [3: 220^a]

4. Badanning orqasi: "... xandaqining osti hazozati doir ostidag'i baliq *orqasig'a* etti. [3:220^b]

Yetti orqa birikmasi Ogahiy asarlari leksikasi tarkibida ham mavjud. Ozarbayjon tilida *arxa* va *arqa* so'zlari alohida leksemalar sanaladi: ARQA 1. Arxa, ard, dal. 2. Kömək, köməkçi.

Shevalarimizdagi *orqayin* so'zi ham tarixan *orqa* so'zining suyanchiq ma'nosiga vosita kelishigi qo'shimchasi qo'shilishidan hosil bo'lgan. Shu so'z asosida yana bir leksema – *orqayinliq* shakllangan. Bu so'z ham xorazmlik adiblar tomonidan tarixiy va adabiy asarlarda qo'llangan. Masalan, Muhammad Yusuf Bayoniy yozadi: "emdi *orqoyinliq* bila bu kitobni avvaldin boshlab, xushomad

soʻzlarni tashlab mustabidlarning xavflaridin tilga keltura olmagʻan soʻzlarni tahrir qaydigʻa rostligʻ bila kirguzurman. Tarixning bir sharti budurkim, muarriz tarafdorliq etmay, soʻzni rostligʻ bila bayon etmagi kerakdur”[4:5^b].

“[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti](#)”da *arxayın* quyidagicha izohlanadi: zərf 1. Xatircəm, rahat, sakit, dinc, qayğısız. *Arxayın oturmaq. Arxayın oturub işləmək. Arxayın gedə bilərsən.* – *Arxayın olmaq* – xatircəm olmaq, əmin olmaq, nigarançılıqdan qurtarmaq. *Arxayın etmək (salmaq)* – xatircəm etmək, əmin etmək, nigarançılıqdan qurtarmaq, qəlbən rahat etmək. 2. Asudə, rahat. Bu gün işim yoxdur, *arxayınam*. 3. Bir şeyə tamamilə inanmış, əmin olmuş, şübhə etməyən, əmin. Mən bunun belə olacağına tamamilə *arxayın* idim. İşin öhdəsindən gələ biləcəyinə *arxayın* deyiləm. [1:134] Koʻrinib turibdiki, ozarbayjoncha *arxayın* soʻzining maʼnolari oʻzbekcha *orqayin* bilan mutlaq mos keladi. Demak, bu soʻzni adabiy tilga olib kirish oʻzimizning qoʻlimizda. *Orqayin* soʻzi adabiy tilda qoʻllarishi bilan *xotirjam, diljam, bafurja, bamayli xotir, bemalol* kabi (*emin-erkinning erkin* qismidan tashqari) oʻzlashmalardan iborat sinonimik qatorda asl turkiy soʻz paydo boʻlar edi.

Ozarbayjon olimlari tomonidan *arxayinliq* soʻzi quyidagicha izohlagan: is. Sakitlik, dinclik, salamatlik, xatircəmlik, əmin-amanlik, rahatlik, asudəlik. ... *Arxayinlığa çıxmaq* – rahat olmaq, nigarançılıqdan qurtarmaq, rahat həyata başlamaq. İndi əməlli-başlı *arxayinlığa* çıxıbdır.

Arxalı soʻzi quyidagicha izohlanadi: sif. Kōməyi, himayəçisi, müdafiəçisi, tərəfdarı, qohum-əqrəbası olan. Atalar yaxşı deyib ki, “arxalı köpək qurd basar”. [133] “Oʻzbek tilinig izohli lugʻati”da *orqali* soʻzi mustaqil leksema sifatida quyidagi beriladi:

Orqali II Orqasi, suyanchigʻi, homiysi bor. “Orqali orqalanib soʻzlar, orqasiz qoʻrqib soʻzlar”. Maqol. [2:144] Koʻrinib turibdiki, har ikkala til lugʻatlarida berilgan “Orqali orqalanib soʻzlar, orqasiz qoʻrqib soʻzlar” va “arxalı köpək qurd basar” (aynan: “orqasi mustahkam it boʻrini bosib biladi”) maqollari mazmunan mushtarakligi bejiz emas. Xorazmda qayd etilgan maqol bir oz shakliy oʻzgarish bilan ishlatiladi: “Orqalilar orqa-orqa soʻylarlar, orqasizlar qoʻrqa-qoʻrqa soʻylarlar”. Bunda *orqa-orqa* katta-katta, koʻp-koʻp kabi maʼnolarni beradi.

Shu bilan qoʻshimcha qiladigan boʻlsak, har ikkala til lugʻatlarida ham *orqali* soʻzining 1) dali, telbanamo; 2) salbiy maʼnoda insondan boshqa maxluqot bilan muloqot qiluvchi maʼnolari berilmagan.

Koʻrinadki, har ikkala til bir-biri bilan tarixiy ildizlarini shu kunga qadar shu darajada yaqin saqlab kelmoqdaki, izohli lugʻatlarimizni (yoki boshqa tip lugʻatlarni) takomillashtirishda bir-birimizdan oʻrganadigan, ibrat oladigan jihatlarimiz koʻp. Oʻrni bilan taʼkidlash lozimki, katta qiyinchiliklarga qaramay bu qadar ruhiy yaqinlikni saqlab kelgan ajdodlardan minnatdor boʻlishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild (ABCÇD). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. Учинчи жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 688 б.
3. محمد رضا آگهی گلشن دولت . O'z RFA Sharqshunoslik instituti, №7572
4. خوارزم تاریخی. محمد یوسف بیانی. O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. №7421.

FOLKLORIZMLAR VA ULARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Ma'rufjon Yuldashev

filologiya fanlari doktori, professor

O'zDSMI (O'zbekiston)

Zuhra Yuldasheva

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Folklor bo'limi ilmiy xodimi, (O'zbekiston)

Annotatsiya. Badiiy matnda qo'llanilgan xalq og'zaki ijodi namunalari va ularga aloqador unsurlar folklorizmlar deb ataladi. Folklorizmlarga maqol, matal, afsona, rivoyat, qo'shiq, doston kabi yaxlit matnlar kiradi. Folklorizmlar badiiy matnning poetik aktuallashuviga xizmat qiladi. Folklorizmlarning poetik aktuallashuv jarayonini intertekstuallik doirasida aniq kuzatish mumkin. Maqolada badiiy matnda qo'llanilgan folklorizmlarning lingvopoetik xususiyatlari va intertekstuallik masalasi tahlilga tortilgan.

Абстракт. Фольклорные примеры и связанные с ними элементы, используемые в художественном тексте, называются фольклоризмами. К фольклоризмам относятся целостные тексты, такие как пословицы, легенды, повествования, песни. Фольклоризмы служат поэтической актуализации художественного текста. Процесс поэтической актуализации фольклоризмов отчетливо можно наблюдать в рамках интертекстуальности. В статье анализируются лингвопоэтические особенности фольклоризмов, используемых в художественном тексте, и проблема интертекстуальности.

Annotation. Samples of the folklore used in artistic texts and their related elements are called folklorisms. Folklore is a combination of articles such as articles, stories, legends, narrations, songs, poems. Folklorisms serve the poetic actualization of the artistic text. The poetic modernization of folklore can be traced

in the context of intertextuality. The article analyzes the issue of folklore and intertextuality.

Kalit soʻzlar: folklorizm, maqol, afsona, qoʻshiq, doston, intertekstuallik.

Ключевые слова: фольклоризм, пословица, легенда, песня, эпос, интертекстуальность.

Keywords: folklorism, poem, legend, narrative, song, epic, intertextuality.

Xalq ogʻzaki ijodi namunalari badiiy asarda qoʻllanilgan ondan boshlab alohida bir matnning parchasiga aylanadilar va oʻz mazmun mundarijasini saqlash barobarida badiiy matnning umumiy mazmuniga aloqador mohiyat kasb eta boshlaydilar. Keyin farqli davrlarda farqli maqsad va farqli shakllarda oʻzini yangilab boraveradi. Bu yangilanish, oʻzgarish, kengayish yoki qisqarish folklorizm uchun bir navi yashash shakliga aylanib boradi va xalq xotirasida saqlanishning yoʻllaridan biri boʻlib boraveradi. Folklorizmlarni bir matn ichida muayyan maqsad bilan qoʻllanilgan shunchaki bir folklor unsuri sifatida oʻrganish, kamida, zamon va makon taʼsirlariga qaramay yashab qolishni uddalagan hodisaga nisbatan haqsizlik boʻladi. Uning yashovchanligi intertekstuallik doirasida aniq koʻzga koʻrinadi. Shu bois, maqolamizda folklor materiallarining poetik aktuallashuvi, matn butunligiga qay darajada xizmat qilishi va intertekstual qatlamdorlik hosil qilish imkonlari haqida fikr yuritamiz.

Badiiy matnning tarkiblanishini tadqiq etishdagi muhim nuqtalardan biri intertekstuallik masalasidir. Tadqiqotchilarning taʼkidlashlaricha, intertekstuallik tushunchasining filologiya ilmida paydo boʻlishiga rus olimi M.M.Baxtinning 1924-yilda nashr etilgan “Badiiy soʻz ijodiyotida mazmun, material va shakl muammosi” nomli ishi turtki bergan, olim bu tadqiqotida adabiyotning mavjudlik dialektikasini tavsiflar ekan, ijodkor tasvirlanayotgan voqelikdan tashqari oʻtmish adabiyoti va oʻziga zamondosh boʻlgan adabiyot bilan ham ish koʻrishini, bu adabiyotlar bilan u doimiy “muloqot”da boʻlishini qayd etadi. Ana shu ishga asoslangan va undagi fikrlarni yangicha talqin etgan holda poststrukturalizm nazariyotchisi fransuz Yuliya Kristeva 1967-yilda bu tushunchani fanga olib kirgan.

Ammo, bu oʻrinda taʼkidlash kerakki, intertekstuallikning poststrukturalizmdagi talqini bir qadar boshqacha va aytish mumkin boʻlsa, hatto yangilishdir. Bu oqim vakillarining fikricha, har bir badiiy matn boshqa badiiy matnlar bilan u yoki bu tarzda aloqador (M.Baxtin talqinidagi oʻtmish va zamondosh adabiyotlar, demakki, badiiy matnlar “muloqoti”) emas, balki har bir badiiy matn boshqa matnlarning muayyan qismlaridan tarkib topgan butunlikdir. Goʻyoki intertekstuallik har qanday matnga xos boʻlgan xususiyat, bunday xususiyatga ega boʻlmagan matn mavjud emas, chunki yangi biron-bir gap aytishning imkoniyati yoʻq, barcha gaplar qachonlardir kimlardir tomonidan aytib boʻlingan, mabodo

matnda nimadir yangi narsa yuzaga kelgan bo'lsa, u ham eski, avvaldan ma'lum narsalarning yangicha kombinatsiyasidan boshqa narsa emas. Hatto fransuz filologi Rolan Bartning fikricha, "matn – bu qo'shtirnoqlardan xoli qilingan iqtibos (sitata)". Intertekstuallikning bunday talqini, tabiiyki, har qanday badiiy matnning yangiligini, umuman, badiiy matn yaratish imkoniyatini, badiiy matnga mualliflik maqomini inkor etadi, ya'ni hech bir badiiy matn yangi emas, badiiy matn yaratilmaydi, balki tuziladi, badiiy matnning egasi muallif emas, balki oddiy tuzuvchidir qabilidagi haqiqatdan yiroq xulosalarga olib kelishi mumkin.

A.I.Gorshkov intertekstuallikning mazkur talqinini tanqid qiladi, uning noto'g'ri ekanligini asoslaydi va ayni tushunchadan ham, ayni termindan ham voz kechish lozimligini aytadi. Ammo u badiiy matn tarkibida boshqa matnlarga daxldor unsurlarning bo'lishi mumkinligi va bu holat badiiy matnni filologik o'rganishda alohida ahamiyatga molikligini e'tirof etadi. Bu holatni esa intertekstuallik deb emas (nemis tilshunosligida ham "intertextualität", ya'ni "intertekstuallik" termini qo'llanishini qayd etadi), balki "tekstlararo aloqalar" ("mejtekstovie svyazi") deb nomlash maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. Uning ko'rsatishicha, tekstlararo aloqalar u yoki bu konkret matnga muayyan usullar bilan olib kirilgan boshqa matn yoki matnlar bilan asosiy matn o'rtasidagi aloqalardir.

Bizning nazarimizda, baribir "intertekstuallik" termini hodisa mohiyatini, ya'ni matn ichidagi boshqa matn yoki matn unsurlari tushunchasini aniqroq va to'liqroq aks ettiradi. "Matnlararo aloqalar" termini esa, avvalo, bir matn ichidagi matnlar aloqasiga emas, balki alohida-alohida matnlar o'rtasidagi aloqaga ishora qiladi, qolaversa, termin tarkibidagi aloqa so'zi ham butunlik sifatidagi matn hodisasi mohiyatini xiralashtiradi. Shuning uchun ham nemis tilshunosligida ayni termin qo'llangan. I.V.Arnold ham muayyan matnda aynan yoki qisman o'zgartirilib, qayta ishlanib kiritilgan boshqa matnlar yoki ularning qismlarining mavjudligini "intertekstuallik" deb nomlaydi.

Badiiy matnning intertekstualligi xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Asosiy matnga olib kiriladigan o'zga matn yoki uning muayyan unsuri yozuvchi niyatiga ko'ra asosiy matn strukturasining turli qismlaridan joy olishi mumkin.

Maqollarning badiiy matn sarlavhasi sifatida qo'llanishi ham intertekstuallikni yuzaga keltiradi. Maqollardan kelib chiqadigan obrazli mazmun badiiy matnda ifodalanadigan asosiy fikr-g'oyani yaxlit holatda o'zida mujassamlaydi. Sarlavhani o'qigandayoq o'quvchi matndagi asosiy g'oyaning umumiy chizgilarini tasavvur qiladi. Masalan, O.Yoqubovning "Er boshiga ish tushsa" romanining nomi Er boshiga ish tushsa, etik bilan suv kechar maqolining bir qismi. Garchi sarlavhaga maqol qisqartirilgan shaklda olingan bo'lsa-da, uni o'qigandayoq maqolning to'liq shakli o'quvchining yodiga darhol tushaveradi.

Maqoldagi “Erkak, mard kishi har qanday qiyinchiliklarni yengishga qodir” tarzidagi mazmun qissada aytilmoqchi bo‘lgan badiiy g‘oyani favqulodda nozik badiiyat bilan ta’kidlagan. Hatto agar maqol to‘lasicha olinganda, ayni noziklikka sezilarli zarar yetgan bo‘lardi, chunki maqolning Er boshiga ish tushsa tarzidagi shart qismi keyingi etik bilan suv kechar qismisiz mazmunan ko‘lamliroq, ya’ni er boshiga ish tushganda ming bir xil mushkulotlarni ham pisand qilmaydi qabilidagi hukm yanada kuchliroq urg‘u olgan. Ammo maqolning ikkinchi qismi o‘quvchi shuurida baribir turadi.

Shuhratning “Oltin zanglamas” romanining nomi Asal aynimas, oltin zanglamas maqolining qisqartirilgan shakli, O.Yoqubovning “Aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim” dramasining nomi ayni shu shakldagi maqol ekanligi kitobxon tomonidan osongina idrok etiladi. Yoki O‘.Umarbekovning “Odam bo‘lish qiyin” romanining nomi Olim bo‘lish oson, odam bo‘lish qiyin maqolining ikkinchi qismidir. Bunda ham romanda ifodalanmoqchi bo‘lgan badiiy g‘oyaga behad betakror bir tarzda o‘quvchi diqqati tortiladi. A.Qahhorning bir hikoyasi “Ikki yorti – bir butun” deb nomlanganki, bu sarlavha ham ayni shakldagi keng tarqalgan xalq maqolidir.

Adabiyotshunoslikda allyuziya degan bir tushuncha bor. Allyuziya – “badiiy adabiyotda va notiqlik san’atida tarixiy voqea yoki mashhur asarlarga ishora qilishdan iborat stilistik figuralardan biri”. Tarixiy voqealar, mashhur asarlar, diniy, mifologik rivoyatlar va shu kabi keng ommaga ma’lum bo‘lgan narsalarga ishora qilish yoki ulardagi turg‘un tushunchalarni badiiy matnga olib kirish natijasida ham intertekstuallik yuzaga keladi. Ana shunday allyuziyalar sarlavha pozitsiyasida ham qo‘llanishi mumkin. Masalan, O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanining nomi ana shunday allyuziyadir. Shunday bir diniy rivoyat bor, unga ko‘ra, juda uzoq umr ko‘rgan ulug‘lardan biridan so‘rashibdi: “Siz juda uzoq umr ko‘rdingiz, bu umr deganlari nima ekan?” Ulug‘ javob beribdi: “He, bu umr qancha bo‘lsayam, juda qisqa ekan, go‘yoki bu eshikdan kirasan-u darrov unisidan chiqasan”. Qancha yashaganda ham, baribir, umrning o‘tkinchi ekanligi, bu hayotning foniyligi haqidagi bu rivoyatni ko‘pchilik yaxshi biladi. Shuning uchun mazkur nom sifatidagi ikki eshik orasi ifodasi xuddi shu rivoyatga ishora qiladi, uni esga soladi, zotan romandagi asosiy badiiy fikr qisqa va o‘tkinchi umrda inson yaxshi ishlar qilishi lozimligi haqidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Арнолд И. В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1973. – С.274–295.

2. Еремина Л. И. Графика как средство изобразительности в произведениях Л.Н.Толстого // Очерки по стилистике художественной речи. – М.: Наука, 1979. – С.101–102.

3. Йўлдошев М, Исақов З, Ҳайдаров Ш. Бадиий матннинг лисоний таҳлили, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент –2010

4. Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Автореферат, – Ташкент, 2009.

5. Yuldasev M., Yuldasheva Z. THE PROBLEM OF TEXT IN LINGUISTICS. – Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2023.

DOSTONLAR LEKSIKASIDA NORASMIY NUTQ UNSURLARNING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

Jumanazarova Guljahon Umirzakovna,
filologiya fanlari doktori, professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti, (O‘zbekiston)

Annatatsiya. Maqolada dostonlardagi ayrim norasmiy nutq elementlarining tutgan o‘rniga e‘tibor berilgan, ularning lingvopoetik tabiati ochib berilgan, shuningdek, dostonlar lug‘atidagi norasmiy nutq elementlarining lingvopoetik imkoniyatlari yoritilgan.

Аннотация. В статье уделяется внимание роли некоторых неформальных элементов речи в былинах, раскрывается их лингвопоэтическая природа, а также выделяются лингвопоэтические возможности неформальных речевых элементов в лексике былин.

Abstract. The article pays attention to the role of some informal speech elements in epics, reveals their linguopoetic nature, and also highlights the linguopoetic possibilities of informal speech elements in the vocabulary of epics.

Kalit so‘zlar: doston, lug‘at, nutq, element, lingvopoetika, she‘riyat, til.

Ключевые слова: эпос, лексика, дискурс, стихия, лингвопоэтика, поэзия, язык.

Key words: epic, lexicon, discourse, element, linguopoetics, poetry, language.

Dostonlar tilida muayyan norozilik, haqorat, qarg‘ish va so‘kislarni ifodalovchi so‘zlar, aniqrog‘i, nutqning norasmiy unsurlari faqat teskari ma‘noliligi, odatda, xalqona qoliplarga mutlaqo bo‘ysunmasligi uning xalq orasida yashovchanligini ta‘minlagan, ijroda tinglovchiga ta‘sirli bo‘lishiga olib kelgan lisoniy omillardan biri. Tadqiq jarayonida dostonlar tilida sujetdagi fikr oqimiga mos, epik qahramonlarning mijozi va ruhiyatiga xos, ayni chog‘da, ularning nutq

obyektiga kuchli noroziligi va haqoratlarini ifodalovchi soʻzlar uchraganligi aniqlandi. Quyida nutqning norasmiy unsurlaridan ayrimlarining dostonlardagi oʻrniga eʼtibor beramiz, ularning lingvopoetik tabiatini ochishga harakat qilamiz.

Fozil shoirning “Nurali” dostonida oʻtinchi Margʻumon boboning xotini Qorakampirning choliga qarata aytgan nutqida juda koʻplab haqoratlar, ayrim qargʻishlarni ifodalovchi soʻzlar faol qoʻllanilganki, ularning hammasi epik qahramonning xarakteriga, ruhiyatiga, muayyan xatti-harakatiga va nutqiga toʻliq mos tushgan. Eʼtibor beraylik: *“Qargʻishi koʻp Qorakampir qarasa, bir qoʻltiqqina oʻtinni koʻtarib, bir qizni iyartib kelayotir choli. Kampir oldiga chiqib, bu soʻzni aytayotir: Baland togʻning boshin chalgandir tuman, / Qariganda xoʻp ish qipsan, beimon! / Shallaqini qaydan topib kelding, san? / E, imonsiz, sira quruq kelmaysan! / Dayrobodda toʻgʻri odam yurarmi? / Shu balo, megajin omon turarmi? / Shallaqini qaydan topib kelding, san? / Qarisang ham asli yomon balosan, / Buzuqchilik desa tayin oʻlasan. / Sen omon kelganing yoʻq u yoqdan! / Kirgizmayman, e, beimon, uyima, / Harom-xarish, bu betima qarama! / Qayga borsang borgin endi, burilma! / Yosh xotinman boʻlgin, uyima kelma!”* (165-b.). Ana shunday norozilik va haqoratlarni, ayrim qargʻishlarni ifodalovchi soʻzlar “Nurali”dagi epik qahramonlardan birining koʻchada soqqa oʻynab yurgan Jahongirxonga qarata aytgan nutqida (172-173) ham uchratamiz.

Nazarimizda, ayrim norozilikdan, kuchli hissiyotli junbushdan dastlab haqorat va soʻkish ifodalari, soʻngra qargʻish soʻzlari paydo boʻlgan. Fikrimizni dalillash va toʻldirish maqsadida yuqorida berilgan “Nurali” dostonidagi Qorakampirning nutqidagi lisoniy ifodalarga yana qaytamiz: *“E, imonsiz, sira quruq kelmaysan!”* yoki *“Kirgizmayman, e, beimon, uyima...”* yoki *“Qariganda xoʻp ish qipsan, beimon”...* Matnlardagi *“beimon”* yoki *“imonsiz”* kabi qargʻish ifodalari yuqorida izohlangan *“oʻlasan”*ga nisbatan kuchli taʼsir koʻrsatuvchi usul sifatida yoshi ulugʻ Margʻumon boboga qarata aytilgan. Aslida *“beimon”* yoki *“imonsiz”* soʻzining islomiy talqini jism pokligi va qalb sofligi maʼnolarini ifodalaydi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashadigan boʻlsak, bu qargʻish ifodasi yoshi ulugʻ boʻlishiga qaramay, oʻziga yarashmagan ishlarni qiladigan va axloqiy buzuq kishilarga nisbatan qadimdan ishlatilgan. Xalq orasidagi bunday udum va rasm-rusumlar taʼkidlaganimizdek, “Nurali” dostoni tilida ham oʻz ifodasini topgan. Masalan, Qorakampir momoning oʻz turmush oʻrtogʻiga nisbatan *“Qarisang ham asli yomon balosan”*, *“Buzuqchilik desa, tayin oʻlasan”* yoki *“Harom-xarish”*san deya murojaat qilishi va nihoyat *“Bu betima qarama”*, *“...endi burilma”*, *“uyimga kelma”* degan qatʼiy hukm chiqarishi buning isbotidir. Bu oʻrinda epik qahramonning *“Qarisang ham asli yomon balosan”* qargʻish-norozilik ifodasiga yana eʼtibor beraylik. Unda balo – mifologik timsol sifatida qatnashgan. Negaki, xalq orasida, kundalik turmush tarzida odamga nisbatan katta

imkoniyatlarga ega bo'lgan g'ayrioddiy kuchlar dev, ajina, arvoh, pari, alvasti singarilarni baloga ham o'xshatish tamoyili bor. Bu – birinchidan. Ikkinchidan esa, balo islom mifologiyasida yovuzlik keltiruvchi obrazlar timsollar qatorida joy olgan. Xususan, ilmiy-badiiy manbalarda balo shariat yo'lidan ozib, axloqsiz yo'lga kirgan, ota-onasini ham unutgan, ularning o'gitlariga quloq solmay qo'ygan shaxslarga duch kelib, ularni insoniylikdan butunlay chiqarib, zabun bo'lishlariga olib borishi qayd etiladi [1:123–125; 4:75-81; 7:78; 6:4].

“Nurali” dostonida Avazxon o'g'li Nuralining – Chambil yurtidan Oqtoshga oshiq bo'lib kelgan paytidagi nasriy bayonda Fozil baxshi epik qahramon nutqida bitta ajoyib xalq qarg'ishi ifodasini qo'llagan: *Bu so'zlarni eshitib, qizlar oyog'i quyuq oshib, uch yuz oltmish kaniz yo'lga tushib: — Xudoy olgur, bizni “er topib qo'yding”, — deb urayotib edi, erni ko'rib edi, “erta bitadigan ishni kechga qo'yib”, “erni ovloq qilib, gaplashayin”, dedi, — deb yo'lda to'ng'illashib borayotir. (N.:143).* E'tibor bersak, ushbu matnda “ — Xudoy olgur...” qarg'ishi kanizaklarning nutqida o'ziga xos, ixcham, bejirim tarzda qo'llangan. Mazkur qarg'ish ifodasi xalq orasida ham keng tarqalgan. Buning boisi shuki, islom dinida boshqa dinlardagi kabi inson umrining ibtidosi (tug'ilishi) ham, intihosi (o'limi) ham faqat yolg'iz Ollohdan, — degan tushuncha mavjud. Aslida musulmonchilikda birovga o'lim tilash holati qattiq gunoh sanaladi. Lekin inson asablari juda ham tarang tortilgan hollarda, ayniqsa, qattiq g'azablangan vaziyatlarda raqibining o'limini istashi uning ruhiyatiga xos yetakchi hodisadir. “ — Xudoy olgur...” qarg'ishi ham ayni ruhiy holga bog'liq bo'lib, qarg'ovchi raqibini xudoning g'azabiga yo'liqishini va oxir-oqibatda umri tugashi (o'lim topishi)ni istaydi. Bu qarg'ishning yana bir xalqona qo'llanish holati bor: bu – ko'pchilik holatda ilojisiz qolingani muayyan sharoitda Xudo vositasida o'ch olish sifatida ishlatilishidir. Biz tahlilga tortgan matnda ayni ikkinchi holat ko'zga tashlanadi: ya'ni Marg'umonoyimning Nurali bilan bog'dagi uchrashuv paytida uch yuz oltmish kanizak noqulay holatning yuzaga kelishi tufayli ta'kidlangan qarg'ishni uning kanizagi o'z nutqida o'rinli va maqsadli qo'llagan.

Ko'ramizki, dostonida epik qahramon (o'tinchi chol)ning muayyan vaziyatda kuchli norozilik holati (Sen bo'libsan juda tilning ozori), oxir-oqibatda o'z xotini, Qorakampirga qarata aytgan qarg'ish (iyaging singur) ifodasi o'rinli qo'llanganligining muayyan anatomik-fiziologik va artikulyatsion-akustik omillari mavjud. Ma'lumki, insonning iyagi uning so'zlashuvi jarayonida eng faol ishtirok etuvchi nutq organi, og'iz qismining bir bo'lagi sanaladi. Shu bois uning sinishi, eng avvalo, odamni gapirish, nutq so'zlash imkoniyatidan mahrum qiladi. Ko'p, ezma va bema'ni insonlarni muloqot paytida gapdan to'xtatish holati juda qiyin kechadi. Shu tufayli ijodkor xalq tafakkuri ushbu qarg'ish ifodasini vaziyatga mos tarzda o'ylab topgan. Xalqning badihago'y baxshisi Fozil shoir ham doston

kuylashda epik bayonning nasriy qismida uni bejizga qo'llanmagan. Bu qarg'ishning "chakkaging singur", "chakkaging o'chgur" kabi xilma-xil variantlari ham xalq orasida keng tarqalgan bo'lsa-da, bularning ichida biz tahlilga jalb etgan qarg'ish ("iyaging singur") shakli eng faoli, xalqona varianti sanaladi.

Fozil shoir dostonlari tilida so'kishni ifodalovchi so'zlar ham ancha-muncha uchraganini kuzatdik. Kuzatishlarning tasdiqlashicha, lisoniy ifoda vositalaridan o'xshatish, metonimiya, epitet, sinekdoxa, jonlantirish, bo'rttirish, arxaik (eskirgan) va tarixiy so'zlar, kasb-hunarga oid so'zlar ham so'kish namunalariga xos emas. Ba'zi hollarda, masalan, varvarizm va dialektizm namunalarigina so'kislarga xos xususiyatni o'zida ifodalashi mumkin. Aytilganlarni dalillash maqsadida dostonlardan olingan quyidagi misollarni keltirish bilan chegaralanamiz: *Birov o'ngga, birov so'lga yuradi, / So'rab sening ne ishing bor, enag'ar? (M.a.21); Gazanda, enag'ar, qilay qiyomat, / Xotinimni olib qayga borasan (N.:147); ...Bu tentak, bachchag'ar, so'rasam, qayta menga yo'q yerdagi gaplarni aytdi (R.:415).*

Yuqorida ta'kidlanganidek, qarg'ovchining muayyan qarg'ishida qarg'aluvchini yomon tilak mahv etishga qaratilgan qo'pol va dag'al so'zlari qo'llaniladiki, unda qarg'ishning eng zararli ko'rinishi bo'lgan kuchli ehtirosdagi nafrat izhori favqulodda ijro etilganligi kuzatiladi. Berilgan matnda ikki xil bosqichdagi haqoratni ifodalovchi so'zlar qo'llanilgan: birinchisida qarg'aluvchi shaxsiyatini haqorat darajasiga borib yetmaydigan vaziyatda qo'llanilgan so'zlar (tentak, megajin kabi) va ikkinchisida qarg'aluvchi shaxsiyatini haqoratlash darajasidagi so'zlar (gazanda, shallaqi, enag'ar kabi).

Ko'ramizki, bunday so'zlar orqali haqoratlovchi haqoratlanayotgan kishi ustidan o'zining qat'iy hukmini chiqaradi. Demak, haqoratni ifodalovchi so'zlar qarg'ish va so'kislardan jiddiy farqlanadi. Bu yerda so'kishga vulgar qarg'ishlar atamasining nisbat berilishini "vulgar" so'zi lotinchada pardasiz, andishasiz, qo'pol ma'nolarini [9:106] anglatishi bilan izohlash mumkin bo'ladi. Shu ma'noda, Fozil shoir dostonlaridan namuna sifatida keltirilgan yuqoridagi matnlarda bitta so'kish (enag'ar) qo'llanilgan va qolganlari o'zbek tilining o'z so'zlariga aylanib ketgan lug'aviy birliklar sanaladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Басилов В.Н. Избраника духов. – М., ИПЛ, 1984.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Художественная литература, 1990.
3. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979.-66 б.

4. Мирзаева С. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2004.

5. Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси(чорвадорлар нутқи мисолида). Филол. фанлари док. ... дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.

6. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Изд. Потебни, 1905. – С. 19 – 21.

7. Рабғузий Н.Б. Қиссаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.

8. Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари, 2 томлик, 1-том – Тошкент: Фан, 1988.

9. Словарь иностранных слов. – Москва: «Русский язык», 1988. – 106 с.

10. Эшбоэва Ф.Х. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.

Shartli qisqartmalar:

1. М.А. – Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

2. Н. – Нурали. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

3. Р. – Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

“SAYOD VA HAMRO” DOSTONIDAGI METAFORA KO‘RINISHLARI XUSUSIDA

Doniyor Yuldashev,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,

UrDU (O‘zbekiston)

Guli Ro‘zimova,

mustaqil tadqiqotchi, UrDU(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Sayod va Hamro” turkum dostonlaridagi paradigmatic hodisa sifatida qaraluvchi troplar va sintagmatik nuqtayi nazardan yondashiluvchi uslubiy figuralar, xususan, metaforaning matn takomilidagi o‘rni, uning ko‘rinishlari, nutqning badiiyligini, obrazlilikni vujudga keltiruvchi, badiiy shaklni yaratuvchi vosita ekanligi yoritilgan.

Аннотация. В данной статье с синтагматической точки зрения рассматриваются тропы и стилистические фигуры в эпосе серии “Сайод и Хамро”, в частности, роль метафоры, формы изобразительных средств, в развитии текста, его проявлений, инструмент, создающий художественность речи, образности, создающий художественную форму.

Abstract. In this article, tropes and stylistic figures the epics of the “Sayod and Hamro” series, are approached from a syntagmatic point of view, in particular, the role of metaphor, which is one of the oldest forms of visual means, in the development of the text, its manifestations, the tool that creates the artistry of speech, imagery, and creates an artistic form. it is highlighted.

Kalit soʻzlar: lingvopoetika, lingvofolkloristika, tasviriy vositalar, trop, nutqiy figuralar, metafora, sinesteziya.

Ключевые слова: языкознание, лингвофольклористика, изобразительные средства, троп, фигуры речи, метафора, синестезия.

Key words: linguistics, linguo-folkloristics, pictorial means, trope, figures of speech, metaphor, synesthesia.

Folklorning yirik janrlaridan sanaluvchi xalq dostonlari tili trop va uslubiy figuralarga boyligi bilan ajralib turadi. Nutqning badiiy obrazlilikini vujudga keltiruvchi bu vositalarning tilning tasviriy vositalari tarzida oʻrganilishi qadimgi grek, hind va qadimgi rim ritoriklarining faoliyatlari bilan bogʻlanishi va bugungi tasniflar ham oʻsha antik tamoyillarga asoslanishi ilmiy manbalarda qayd qilinib kelinadi. Ular troplarni soʻzlardan, nutqiy figuralarni soʻz birikmalardan tashkil topgan nutq bezagi sanashgan va troplarni funksional tabaqalanganligi, koʻrgazmalilikka egaligi bilan figuralardan farqlanishini koʻrsatishgan [2:178, 259-260].

Rus tilshunosligida trop va figuralarning badiiy nutqdagi oʻrni va ahamiyati A.N.Veselovskiy va A.A.Potebnyaning ishlarida oʻz ifodasini topgan [3]. R.Qoʻngʻurovning “Oʻzbek tilining tasviriy vositalari”[9]da troplarga metafora, metonimiya, sinekdoxa, oʻxshatish, sifatlash hodisalari; uslubiy figuralarga takror, anafora, ironiya, antiteza, refren, graditsiya, perifraza, parallelizm kabi hodisalar kirishi qayd qilinadi. Bugungi tilshunoslikda esa troplarga paradigmatic, figuralarga sintagmatic hodisa sifatida yondashish yetakchilik qilyapti. Haqiqatan, tasviriy vositalardan metafora, oʻxshatish, sifatlash badiiy-obrazlilikni taʼminlashda koʻlamdorligi bilan va badiiy nutq uchun muhim ekanligi bilan alohida ajralib turadi.

Metafora badiiy adabiyot, til, madaniyat va sanʼat hodisasi sifatida hech qachon olimlar va sanʼatkorlar eʼtiboridan chetda qolmagan. Aristotel metaforaga oʻxshatishning bir turi sifatida qaragan boʻlsa [2:219], baʼzi ilmiy ishlarda metafora oʻxshatishning yashirin turi tarzida talqin qilingan [1:119; 4:155]. Metaforaga “Oʻzbek tili” darsligida “Predmetlar, hodisalar orasidagi nisbiy oʻxshashlik asosida ulardan birining ifodasi boʻlgan soʻzni ikkinchisini ifodalash uchun ishlatish metafora deyiladi” [6:21] tarzida izoh beriladi. Koʻrinadiki, lingvistik jihatdan metaforaning asosiy nutqiy vazifasi muayyan maʼnoni oldin ifodalanmagan shaklda ifodalash va bu orqali nutqning serjiloligini taʼminlashdir.

Kognitiv tilshunoslik vakili J.Lakoff va faylasuf M.Jonson “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o‘z mohiyatiga ko‘ra metaforikdir [10:387-416]” tarzida izohlaydi. Lingvokulturologiyada metaforalar har qanday tilda o‘zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi, kognitiv metaforalarning kognitiv semantik universallya ekanligidan dalolat berishi, ular tilning asosiy lingvomadaniy birliklari bilan bir qatorga qo‘yiladi. O‘zbek tilshunosligida metaforaga R.Qo‘ng‘urov, G.Qobuljanova, M.Mirtojiyev, Sh.Maxmaraimova, N.Mahmudov, M.Mukarramov kabi olimlar tomonidan yetarlicha ta’rif va izohlar berilgan. Jumladan, M.Mukarramov metaforaning o‘xshatishdan farqlovchi 2 ta belgisini qayd qiladi: a) o‘xshatishda qiyoslanuvchi narsa yoki hodisa ifodalanayotgan so‘z to‘g‘ri ma’noda qo‘llaniladi, metafora esa ko‘chma ma’noga ega; b) o‘xshatish to‘rt komponentdan – o‘xshatish obyekti, o‘xshatma belgi, o‘xshatuvchi obraz va o‘xshatish vositasidan tashkil topadi, metafora esa bir komponentdan – o‘xshatilgan narsadangina iborat bo‘ladi [8:16].

Lingvistik metaforalar ochiq o‘xshashlik asosida vujudga keladi va ko‘pincha nominativ vazifa bajaradi: *Inja belli, qalam qoshli, inju tishli, pista dahan, zarafshon kokilli...* (Misollar “Sayod va Hamro” dostonidan, shu sababli keyingi o‘rinlarda faqat beti ko‘rsatiladi: 9-b.) kabi.

Badiiy metaforalar originalligi va individualligi bilan ajralib turadi va kuchli uslubiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan emotsional-ekspressiv vositadir. Ularda ko‘chma ma’nodagi so‘z predmet-hodisani shunchaki nomlamaydi, balki obraz yaratadi va matn uchun zaruriy tasvir vositalardan hisoblanadi: *Ko‘chdi ko‘ngul, manzilina yetishdi, Qol, maralim, Salbiniyoz, qol emdi...* (9-b.) \ Qahbo falak necha ishlar qayirdi, *Och ko‘zlarim tuproq bila to‘yirdi...* (12-b.) \ Oshiq Hamro tushdi *ishqning yo‘lina, So‘nalar g‘arq o‘ldi chashmim ko‘lina...* (10-b.)

Bundan tashqari, badiiy matnlardagi metaforalarni an’anaviy metaforalar va individual (xususiy) metaforalar tarzida ajratib, tahlilga tortish taomilga aylangan. Doston matnida qo‘llanilgan quyidagi misollar an’anaviy metaforalar ga misoldir: *Bo‘ying sarvi desam, qomating tubi, Oq yuzingda xollar hindidir-hindi.* \ *Ola-ola xumor ko‘zlaring birla, Olding jonim shirin so‘zlaring birla ...* \ *Alif qaddim g‘am uyinda yoy emdi...* \ *Ey ko‘ppak, qayda borsak, oldimizda turibsan...* (111-b.)

Fikrning obrazlilikini kuchaytiruvchi individual metaforalar fikrni oldin ifodalanmagan yo‘sinda ifodalashning bir usuli sanaladi: *Sayodxonni ko‘rgach, ikki qo‘lini alif-lom qilib salom berdi.* \ *Siynasi dog‘larning qori, Mamasi Gurjiston nori...* (22-b), *Yozimni do‘ndirdi qisha, Dardim ko‘pdird boshdin osha...* \ *Shul yerda Salbiniyoz bechora zor-zor, chun abri navbahor yig‘lab, bir so‘z dedi* (9-b).

Metaforalar ikki xil hosil qilinishi mumkin: 1) umumiy o'xshashlik asosida: *savdo* (ishq, muhabbat), *yondi* (qiynaldi), *Belimning quvvati, ko'nglim murodi* (aziz farzand) (32-b.); 2) obrazli o'xshatish asosida: *Mujgoning hanjari* (kipriklar) (36-b.), *anjirim bor, norim bor* (sir-sinoatlarim, ajoyibotlarim), *siyoh zulfi to'rt pora* (to'rt o'rim sochli qiz) (24-b.) kabi.

Sodda metafora birgina so'zga asoslansa (*Soqolsiz, murtsiz o'g'lon sevarman...* \ Har tarafdin *chirmashibdir belina, Soching endi, o'rim endi, mor endi*); kengaygan metafora esa ikki yoki undan ortiq so'zlar bilan ifodalanadi: *Yonog'ina tushar qora sochini, Ko'nglim istar ola ko'zli lochin...* (41-b.) \ *Tur o'rningdan, ko'ppak qari, qoch endi ...* (16-b.) kabilar.

Sinesteziya, sinestetik metaforaning o'rganilishi va uning o'ziga xosliklari haqida N.Mahmudov o'z maqolasida atroflicha to'xtaladi hamda "Albatta, metaforaning bir qancha turlari, ko'rinishlari bo'lib, ulardan biri sinestetik metaforalardirki, ular, xususan, bizning filologiya ilimimizda unchalik muntazam o'rganilgan emas [5:6]" degan fikr qayd qiladi. Bunday metaforaning eng asosiy xususiyati "unda hosila ma'noning ma'lum sezgi bilan qabul qilingan referenti hosil qiluvchi ma'noning boshqa sezgi bilan qabul qilingan referentiga qiyoslangan, o'xshatilgan bo'ladi [7:99]". Doston matnida ham tafakkur mahsuli bo'lgan sinestetik metaforalar ham yetarlicha uchraydi. Jumladan, *shirin jon* (80-b.), *och ko'zlar* (8-b.), *shirin so'zlari* (11-b.), *totli jasad* (11-b.).

Xullas, "Oshiqnoma" turkum dostonlaridagi paradigmatic hodisa sifatida qaraluvchi troplar va sintagmatik nuqtayi nazardan yondashiluvchi uslubiy figuralarning matn takomilidagi o'rni beqiyos. Xususan, metaforalar nutqning badiiyligini, obrazlilikni vujudga keltiruvchi, badiiy shaklni yaratuvchi vosita sanaladi. Ular ma'noni yashirin ifodalashi, narsa-hodisalarni tavsiflashda chog'ishtirishga asoslanishi bilan dostonda takrorlanmas fikr ifodalaydi va ularning lingvopoetik imkoniyat ko'lamini kengdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абрамович Г.А. Введение в литературоведение. – М., 1953.
2. Античные теории языка и стиля. – М.: – Л., 1936.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989.
4. Маруза Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – С. 155.
5. Mahmudov N. Metafora va uning lingvopoetik imkoniyatlari. \ O'zbek tili va adabiyoti. – № 4. – Toshkent, 2023. – B.3.
6. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 21.
7. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: "Мумтоз сўз", 2010. – Б.99.

8. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976.
9. Қўрғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977.
10. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В Перцова). Теория метафоры. – М., 1990.
11. Хоразм достонлари. Ошиқнома. 1-китоб \ \ Масъул муҳаррир С.Р.Сапарбоев. – Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2005.

DIPLOMATIK LEKSIK BIRLIKLARNING TASNIFIY TADQIQI XUSUSIDA

Jumanizoyov Zoxid Otaboyevich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti, (O‘zbekiston)

Annotatsiya. Maqolada diplomatik terminologiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi, xalqaro munosabatlar tizimining shakllanishi, diplomatik terminlarning o‘zlashish orqali tilga kirib kelishi, diplomatik tilning terminologik tizimiga XX asrda xalqaro til maqomini olgan ingliz tilining ta’siri haqida gap boradi. Diplomatiq terminologiya sohasida ilmiy tadqiqot olib borgan olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari hamda ularning diplomatik terminlarni tadqiqiga tasnifiy va tavsifiy yondashuvlari yoritib berilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются историческое возникновение и этапы развития дипломатической терминологии, становление системы международных отношений, внедрение дипломатических терминов в язык посредством заимствований, а также влияние английского языка, получившего статус международного языка в XX века, о терминологической системе дипломатического языка. Освещены научно-теоретические взгляды ученых, проводивших научные исследования в области дипломатической терминологии, их классификация и описательные подходы к изучению дипломатических терминов.

Abstract. The article discusses the historical emergence and development stages of diplomatic terminology, the formation of the system of international relations, the introduction of diplomatic terms into the language through borrowing, and the influence of the English language, which received the status of an international language in the twentieth century, on the terminological system of the diplomatic language. It covers the scientific and theoretical views of scientists who conducted scientific research in the field of diplomatic terminology, their classification, and their descriptive approaches to the study of diplomatic terms.

Kalit soʻzlar: diplomatiya sohasi, diplomatiyaning leksik birliklari, diplomatiya atamasi, terminologiya, diplomatiya tili, lugʻat, oʻzlashtirilgan soʻzlar, termin.

Ключевые слова: сфера дипломатии, лексические единицы дипломатии, дипломатический термин, терминология, язык дипломатии, лексика, заимствованные слова, термин.

Key words: field of diplomacy, lexical units of diplomacy, diplomacy term, terminology, language of diplomacy, vocabulary, borrowed words, term.

Maʼlumki, diplomatiya qadimgi davrlarda davlat ijtimoiy institut sifatida rivojlanishi bilan birga paydo boʻlgan. Qadimiy siyosatning diplomatik faoliyati qizgʻin muzokarlarda, elchilar almashinuvida, davlatlararo yigʻinlar chaqirilishida, mudofaa va hujum ittifoqi shartnomalarini tuzishda namoyon boʻlgan [1:84]. Diplomatiya tashkilotlari, usul va vositalari shu tarzda sekin asta rivojlanib bordi, uning tili va maxsus terminologiyasini ham shular qatoriga qoʻshish mumkin.

Asta-sekinlik bilan “muzokaralar”, “sulh”, “tinchlik shartnomasi” singari koʻplab maxsus “xalqaro” atamalar ham paydo boʻla boshladi va ular shartnoma tuzayotgan taraflar tomonidan bir xil tushunilishi kerak edi. Bu esa xuddi hamma sohada kuzatilgani singari, diplomatiya sohasiga oid terminlarning ham tilshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur oʻrganilishini talab qilar edi.

Diplomatik terminologiyaning paydo boʻlishi va rivojlanish tarixi, xalqaro munosabatlar tizimining shakllanishi va diplomatiyaning paydo boʻlishi kabi ekstralingvistik kategoriyalar bilan bogʻliq.

Yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, diplomatik nutqdagi terminlar davlatchilik paydo boʻlgan paytdan boshlab, urushlar olib borish, shartnomalar va bitimlarni imzolash jarayonida paydo boʻla boshladi.

Xalqaro munosabatlar sohasidagi terminologiya tilning oʻzi rivojlanib borishi bilan doimo takomillashib bordi. Vaqt oʻtishi bilan, diplomatiyaga oid terminlarning tasnifi ham yaxshilanib bormoqda.

Diplomatiyaning dastlabki tili lotin tili boʻlganligi sababli, diplomatiya sohasidagi xalqaro terminlarning aksariyati lotin yoki fransuz tilidan kelib chiqqan.

XX asrda diplomatik tilning terminologik tizimiga oʻsha paytda xalqaro til maqomini olgan ingliz tili taʼsir eta boshladi. Tildagi diplomatik tizimning rivojlanishi, faktlarining davomiyligidan nemis, rus va oʻzbek tillari ham mustasno emas. Demak, mazkur tillardagi diplomatik terminlarning aksariyati yuqoridagi tillardan olingan oʻzlashmalarni anglatadi. Diplomatiya tilidagi oʻzlashmalarni ikki turga boʻlish mumkin: xususiy oʻzlashmalar; kalkalangan soʻzlar [2:30].

Diplomatik amaliyotda lotin va fransuz tillaridan olingan xususiy o'zlashmalar orasida bugungi kunda quyidagi leksemalar mavjud: attashe (Attache), diplomat (Diplomat), demarsh (Demarche), agremen (Agrement), kommyunike (Kommunique), konsul (Konsul) va hakoza.

Ma'lumki, lotin tilidan kelib chiqqan leksika nafaqat nemis tilida, balki boshqa tillarda ham ko'pchilikni tashkil qildi. Ushbu terminlar, asosan, verbal notalar matnlarida o'z ifodasini topadi, bunda kalkalash yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu jumladan, de-fakto (defacto), persona non grata (persona non grata), status kvo (status quo), modus vivendi (modus vivendi) – bu terminlar kalkalash paytida assimilyasiya qilinmaydi. Ba'zi terminlarning nemischa va ruscha variantlari mavjud, masalan, Veto huquqi (право на вето, Vetorecht), memorandum (меморандум, Denkschrift), diplomatik korpus (дипломатический корпус, das diplomatische Korpus) va hakoza.

Shuni aytish joizki, zamonaviy nemis tilida o'zlashgan so'zlarni haqiqiy nemischa, ruscha va o'zbekcha terminlar bilan almashtirish tendensiyasi mavjud: Lettre de creance – Beglaubigungsschreiben; верительная грамота; ishonch yorlig'i, Ambassadeur – Botschafter; посоль; elchi va boshqalar. Shu munosabat bilan biz diplomatik terminologiyaga xos bo'lgan sinonimiya mavjudligini alohida ta'kidlaymiz. Masalan, Memorandum – Denkschrift.

Ko'pincha lug'atlarda ma'lum bir terminning muayyan bir faoliyat sohasining terminologik tizimiga tegishli ekanligi to'g'risida aniq ta'rif berilmaydi, bu ular orasidagi chegaralarning xiralashganligini ko'rsatadi. Bunga muzokaralar natijasida yaratilgan hujjatlarni misol tariqasida keltirish mumkin, masalan: shartnoma, bitim, protokol va hakazo.

Diplomatiya va xalqaro munosabatlar tili tizimining leksik-semantik tarkibiy qismi bu maxsus lug'at (Fachwörter) bo'lib, u aslida terminologik va terminologik bo'lmagan (masalan, professional lug'at yoki faqat ma'lum bir kontekstda ularning terminologik ma'nosini oladigan yarim) terminlarga bo'linadi.

K.Hellerga ko'ra, maxsus diplomatik terminologiya quyidagilarga bo'linadi: umumiy qo'llaniluvchi (Diplomatie, Diplomat, Botschaft usw); tor mutaxassislikka doir (Exquatur, Botschafterebene, Empfangsstaat usw.); o'tish guruhi (Zeremoniell, Konsularagent, Agreement usw) [3].

Har qanday jonli til tizimida bo'lgani kabi, ushbu toifadagi diplomatik terminlar o'rtasida aniq chegaralar mavjud emas. Shuni ham ta'kidlash kerakki, diplomatik soha terminlari va tushunchalari fanning boshqa sohalari bilan taqqoslaganda deyarli o'zgarishsiz qolishiga qaramay, diplomatik terminologiya umuman statik emas.

L.G.Farafonova o'z ishida diplomatik terminologiyani paradigmatic tamoyiliga ko'ra bo'linishini keltiradi va quyidagi terminologik sinflar yoki quyi

tizimlarni ta'kidlaydi: *Rasmiy lavozimga ega shaxslar*, diplomatik vakillar (Gesandter, Gesandtschaftsrat, der 3., 2., 1.. Sekretär, Attache usw.); *tashkilotlar va diplomatik vakolatxonalar nomlari* (Auswärtiges Amt, Mission, Gesandtschaft, Botschaft usw.); *hujjatlar nomlari va ularning tarkibiy qismlari* (Note, Verbalnote, Konzeption, Artikel usw.); *diplomatik amaliyotdagi jarayonlarni bildiruvchi terminlar* (akkreditieren, abberufen, bestellen, Beglaubigungsschreiben); *diplomatik protokol terminlari* (Sitzordnung, Tischordnung, Empfang usw.) [4: 203].

Tadqiqotchilar konsullik terminologiyasini tildagi diplomatik tizim bilan bir qatorda faoliyat ko'rsatadigan mustaqil terminologik tizim deb hisoblashadi. Ushbu fakt xalqaro huquq me'yorlariga muvofiq shakllangan maxsus konsullik xizmati institutining mavjudligi bilan bog'liq [5].

Shunday qilib, konsullik terminologiyasi uchun xuddi shunday quyi tizimlarga bo'linish xarakterlidir: *rasmiy lavozimga ega shaxslar, konsullik darajalari*: (Konsul, Generalkonsul, Vizekonsul usw.); *konsullik vakolatxonalari nomlari* (Konsularabteilung, Konsulat, konsularische Vertretung usw.); *hujjatlarning nomlari* (Visum, Exequatur, Ernennungsschreiben usw.); *konsullik amaliyotidan olingan leksika* (konsularischer Schutz, Konsulargericht, Konsulargebühr usw.).

Diplomatiya tilida jamiyat hayotining boshqa sohalaridagi terminlardan ham foydalanish kuzatiladi, ya'ni diplomatik terminlar umumiy lug'at bilan bog'liq. Diplomatik terminologiya tizimi polisemantikligi bilan ajralib turadi: termin ma'lum bir kontekstda ishlatilgandagina diplomatiya tilida ma'lum ma'noga ega bo'ladi. N.L.Konstantinova bu hodisani semantik konversiya, ya'ni umumiy adabiy tilda so'zlarning terminologiyasi deb ataydi [6:86–92]. Masalan, *odob-axloq so'zlari terminologiyasi*: Frühstück (nonushta), Tischordnung (o'tirish tartibi), Protokoll (protokol), Verordnung (pozitsiya) o'z-o'zidan termin emas. Ushbu leksemalar terminologik komponentni faqat diplomatik protokolda ishlatilganda oladi.

M.D.Stepanova zamonaviy nemis tili diplomatik terminlarining tasnifini taqdim etadi, ular muallifning fikriga ko'ra sodda, yasama va murakkab turlarga bo'linadi [7:234].

Sodda terminlar tarkibiga so'z yasovchi otlar yoki tub so'zlar kiradi: Diplom, Visum, Attache, Protokoll, Konsul. Qo'shimcha qo'shish yordamida hosil qilingan *yasama* so'zlar tarkibida quyidagi kabi terminlar mavjud: Diplomat, Diplomatie, Konsulat. *Murakkab termin* yoki *kompozitsiyalar* so'z birikmalari yordamida yaratilgan quyidagi so'z birikmalar qatori bilan ifodalanadi: Diplomatenpass, Diplomatenausweis, Dollardiplomatie, Geheimdiplomatie; Einreisevisum,

Ausreisevisum, Durchreisevisum; Militärattache, Presseattache, Luftattache; Protokollabteilung.

Diplomatiya tili leksik tizimining xarakterli elementi bu qisqartmalardan foydalanishdir. Masalan: BMT, SHXHT va shu kabilar.

Xalqaro munosabatlarning jadal rivojlanishi, ichki siyosiy rejimlarning o'zgarishi, davlatlarning tashqi siyosiy maydondagi pozitsiyalari, geosiyosiy vaziyatning o'zgarishi, boshqa narsalar qatori, diplomatik tilda yangi leksik birliklarning paydo bo'lishiga olib keladi.

So'nggi davrda diplomatiya tilida quyidagi terminologik birliklar paydo bo'ldi: sanksiya, sanksiyalar tahdidi, ayirmachi (separatist), qochqinlar ko'chkisi, davlatga qarshi tashviqot va boshqalar.

Xalqaro aloqalar munosabatlarning bir necha sohalarini qamrab oladi. Natijada, biz boshqa sohalardagi terminlarga duch kelamiz. H.A.Saidov bu effektni "terminlarni takrorlash" deb ataydi [8].

T.A.Volkova klishe va klishe'larni belgilash uchun "nutq formulasi" tushunchasini kiritadi [1], diplomatik matnlardagi klishe terminlar va xalqaro huquq, iqtisodiyot va boshqa faoliyat sohalari nomenklatura nomlari bunga misol bo'la oladi.

Guvohi bo'lganimizdek, diplomatiya sohasi terminologiyasi kelib chiqishi, mavzuiy tegishliligi va xarakteristikasiga ko'ra juda katta miqyosga ega umumiy qo'llaniladigan va tor ixtisoslik atamalaridan iborat, biroq ular muayyan tizimli aloqaga va munosabatga ham ega, bu esa ushbu leksikani diplomatiya tili deb atashimizga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Беляков М.В. Терминология дипломатии: лексикографические проблемы. – Вестник РУДН, серия теория языка. Семиотика. Семантика. 2012, №2, – С.84.

2. Пономарёва Е.В. Лексико-стилистические аспекты перевода дипломатических текстов (на материале сайтов МИДа России и Германии). – Санкт-Петербург, 2017. – С.30.

3. Heller K. Der Wortschatz unter dem Aspekt des Fachwortes-Versuch einer Systematik. // Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität, Leipzig, 1970/4

4. Фарафонова Л.Г. Система дипломатического подстилья и ее исследование на уровне текста: на материале современного немецкого языка: диссертация ... кандидата филологических наук. – Москва, 1977. – С.203.

5. (Konsullik munosabatlari to'g'risida. Vena konvensiyasi. Vena, 1963-yil 24-aprel. 22 b.

6. Константинова Н. Л. Иноязычные заимствования и система языка (на материале англоязычной лексики в финансово-экономической терминологии немецкого языка) // Филологические науки. –1999. № 2. – С. 86–92.

7. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. – М.: Высшая школа, 1968. – С. 234.

8. Саидов Х.А. Дипломатическая терминология в таджикском и английском языках: диссертация доктора филологических наук. – Душанбе, 2013. 366 с.

“MIRZO ULUG‘BEK” TRAGEDIYASINING TILI TO‘G‘RISIDA

**Djurabayeva Zamira Axmedovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Andijon davlat pedagogika instituti**

Annotatsiya. Maqolada ozarbayjon va o‘zbek xalqining farzandi, buyuk shoir Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi tili haqida gap yuritilgan.

Аннотация. В статье говорится о языке трагедии “Мирзо Улугбек” великого поэта Максуда Шайхзоды, сына азербайджанского и узбекского народов.

Abstract. The article talks about the language of the tragedy “Mirzo Ulugbek” by the great poet Maksud Shaykhzoda, the son of the Azerbaijani and Uzbek peoples.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalqi, ozarbayjon xalqi, tarixiy asar, shoir, tragediya, o‘xshatish, uyadosh so‘zlar, arab tili, fors tili.

Ключевые слова: узбекский народ, азербайджанский народ, историческое произведение, поэт, трагедия, сравнение, сходные слова, арабский язык, персидский язык.

Key words: Uzbek people, Azerbaijani people, historical work, poet, tragedy, comparison, similar words, Arabic, Persian.

Buyuk shoirlar uchun mamlakatlar va millatlarning chegarasi bo‘lmaydi. Ular nasab jihatidan ma’lum bir xalqqa tegishli sanalsalar-da, amalga oshirgan olamshumul ishlari bilan butun insoniyatga taalluqli ulug‘ zotlar sanaladi. Ana shunday tabarruk insonlardan biri Maqsud Shayxzodadir.

Akademik Naim Karimovning ta’kidlashicha: “Himolay yoki Alp tog‘larining yuksak cho‘qqilarini tasavvur etish uchun, hech bo‘lmasa, shu tog‘ silsilalari tasvirlangan kino yoki teletasmalarni tomosha qilish lozim. Xuddi shuningdek, xalqimizning Shayxzoda kabi ulug‘ siymolarini kashf etish uchun

ularning yurak qoni bilan bitilgan asarlarini, shaxsiy va ijodiy hayotlari tasvirlangan kitoblarini o‘qish ayni muddao” [1:2].

Maqsud Shayxzoda turkiy qavmlarning qadim xalqalaridan bo‘lmish ozarbayjon millati ichida tavallud topish baxtiga musharraf bo‘ldi. Ulg‘aygach, turkiylarning yana bir bosh bo‘g‘inlaridan sanalgan o‘zbeklar bilan taqdiri tutashib ketdi. Uning o‘zi bir she‘rida shunday deb yozgan edi:

*“Umrim bino bo‘ldi Ozarbayjonda,
Kechdi bolaligim u gul makonda.
Lekin shoirlikniing nozik tolei,
Kuldi Sirdaryoning havzalarida”* [2].

Bu kabi haqqoniy satrlarni yozish uchun ijodkordan katta qalbgaga ega bo‘lish talab etiladi. Maqsud Shayxzodada bunday fazilat ibrat darajasida mavjud edi. U tomonidan yozilgan har bir asarda ikki buyuk millat: ozarbayjon va o‘zbeklarning tarixi, jahon tamaddunida ularning ajdodlari tomonidan yozib qoldirilgan boy merosi, oddiy odamlarning orzu-umidlari, intilishlari, dard-alamlari baland pardalarda tarannum etilgan. Ijodkor har ikkala xalq tarixini, turmush tarzini, zamondoshlarining qalbidagi his-tuyg‘ularini juda yaxshi bilgan va o‘z asarlarida buni ro‘y-rost ko‘rsatib berishga intilgan. Maqsud Shayxzodaning ana shunday o‘lmas asarlaridan biri “Mizo Ulug‘bek” tragediyasidir.

Tragediya tom ma‘noda o‘zbek adabiyotining oltin namunalaridan sanaladi. Unda jahon madaniyati tarixida chuqur iz qoldirgan shoh va olim, falakiyot ilmining asoschilaridan biri bo‘lmish Mirzo Ulug‘bekning hayoti va faoliyati, fojeasi chinakam farzandlik burchi bilan bayon etilganiga guvoh bo‘lamiz.

Maqolada Shayxzodaning o‘zbek tili imkoniyatlaridan qanchalik mahorat bilan foydalanganini ochib berishga harakat qildik. Tragediyani o‘qir ekansiz, dramaturgning nafaqat o‘z davridagi o‘zbek tili imkoniyatlari, balki turkiy til tarixi, o‘rta asrlarda Movaraunnahrda qo‘llangan so‘z va iboralardan mukammal xabardor bo‘lganiga ishinch hosil qilasiz.

Ma‘lumki, tarixiy asarlarni yozish hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi. Birgina noo‘rin qo‘llangan so‘z asar mohiyati butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin. Maqsud Shayxzoda buni “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasida har jihatdan isbotlay olgan buyuk san‘atkordir.

Bu ta‘rif ijodkorning “Mirzo Ulug‘bek” asarida chiroyli, yorqin so‘zlardan foydalanganida yanada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. *“Hamma balo u xumparda, bog‘bon qizida! Qandin ursin, kenja oyim, shirin-shirmoyim”*, – deydi shoir asar qahramonlaridan biri Feruza haqida [3:105]. Ko‘rinib turibdiki, shoir mahbubasini *“shirin shirmoy”*ga mengzaydi, yana bir o‘rinda uni *“qumri”* deb ataydi.

“Oh, mehribon qumriginam, dono mahbubam, Parvardigor ayollarni jang uchun emas, Balki jangni bo‘ldirmaslik uchun yaratgan” [3:48].

Umuman olganda, Maqsud Shayxzoda o‘z asarida o‘xshatishlardan unumli foydalangan, o‘xshatishlarning noyob ko‘rinishlarini ustalik bilan qo‘llagan. *Vafokor, g‘arazkor, shodimarg, onaboshi, Chotqol shunqori, Yusufsifat, oy siymoli, quyosh monand* singari leksemalar ijodkorning yuksak darajadagi mahoratidan dalolat berib turibdi.

Maqsud Shayxzodaning o‘xshatishlari rang-barang va teran mazmunga ega. “*Shohlar taxti*”ni “*dengiz tug‘yonidagi qayiq*”ga o‘xshatish kamdan-kam ijodkorning asarlarida uchraydi, balki uchramas ham.

“*Ko‘ryapsizmi, aziz do‘stlar, shu charx gardishin, Taxtlar dengiz tug‘yonida qayiqqa o‘xshar*” [3:198].

Yoki “*Gapingizdan bir shingilin eshitib qoldim, Bilib qo‘ying Sakkokiyning nafis ash‘ori, Bizning turkiy tilimizda zang bosmas gavhar*” [3:18] misralaridagi “*zang bosmas gavhar*”; “*Yorimning erur qadi chinor, enlari gulnor, Jonlarga safo berar aning husni-yu toqi*” [3:19] satrlaridagi “*qadi chinor*”, “*enlari gulnor*”, “*husni-yu toqi*” iboralari o‘xshatishshlarning kamyob ko‘rinishlariga misol bo‘la oladi.

“*Karvonlarga shohi bilan yuklansin do‘stlik, Shohi kabi muloyimlik, paxtaday soflik*” [3:23] misralarida do‘stlikning shohi kabi muloyim, paxta kabi sof bo‘lishi lozimligi balki Maqsud Shayxzodaning o‘z hayotiga ishora bo‘lsa ajab ermas.

Shoir o‘zbek va ozarbayjon tillarining nozikfahm bilimdoni sifatida ba’zi bir o‘rinlarda o‘zbekcha iboralar tarkibiga mos tushadigan umumturkiy leksemalardan ustalik bilan foydalangan. “*Ko‘z cho‘g‘idek asrab boqdim Abdullatifni*” gapidagi “*ko‘z cho‘g‘idek*” iborasini o‘zbeklar shu tarzda ishlatmaydi, uning o‘rnida “*ko‘z qorachig‘idek*” degan mashhur leksik birlik bor, lekin Maqsud Shayxzoda ta’biridagi “*ko‘z cho‘g‘idek*” shakli satrga yarashib tushgan.

Tilshunoslikda uyadosh so‘zlar degan termin mavjud. Bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat ma’nolarini ifodalaydigan, bir mazmunliy guruhga mansub bo‘lgan so‘zlar uyadoshlik qatorlarini tashkil qiladi. Maqsud Shayxzoda o‘z asarining muvaffaqiyatli chiqishini ta’minlash maqsadida bu kabi so‘zlarni o‘z asarida ijobiy ma’noda “qalashtirib” tashlagan. “*Dono, jasur, olijanob, fahmli, zakiy, diyonatli, mo‘min, mute, asl musulmon*”; “*Insonlarga aytib turdim: boqqin samoga, Qancha toza va musaffo, farahbaxsh, zebo*”; “*Eh nomardlar, yapaloqlar, ko‘rshapalaklar, Qorong‘ida faqat sizning ishingiz unar*” [3:14, 120] kabi satrlardagi uyadoshlikni hosil qilayotgan “*dono*”, “*olijanob*”, “*fahmli*”, “*zakiy*”, “*diyonatli*”, “*mo‘min*”, “*asl musulmon*”; “*toza*”, “*musaffo*”, “*farahbaxsh*”; “*yapaloqlar*”, “*ko‘rshapalaklar*” kabi leksik birliklar fikrimizning yorqin dalilidir.

Maqsud Shayxzoda o‘zbek tili tarixida qo‘llangan ko‘plab iboralardan yaxshi xabardor bo‘lgan va ularni o‘z asarida faol ishlatgan. Asarning 252-270-sahifalariga o‘z qo‘li bilan tuzgan “Lug‘at”ni ilova qilgan, so‘zlarning izohlarini berishga harakat qilgan. Masalan, oy tutilishini “xusuf” deb atalishini yozgan. *“Ko‘pdan beri andisham bor xusuf haqida, Senga ma‘lum “xusuf” deymiz oy tutilishin”* [3: 44].

Maqsud Shayxzoda nafaqat ozarbayjon va o‘zbek tillarining, balki arab va fors tillarining ham nozik bilimdoni sanalardi. Buni biz tragediyaga singdirib yuborilgan ko‘plab arabiy iboralar va hadislarda ko‘rishimiz mumkin. *“Rasulilloh Muhammadning hadisni eslang: “Tolibul ilm va lo‘v fis-Sin” – ma‘nosi nima? Ya‘ni, hatto Chinga borib o‘qing ilmni”* [3:39]; *“Men o‘ydirgan shu hadisni: “Talab-u ilm Farizaton alo kulli muslim-u muslimot”. Shu kalomning ma‘nosiga xo‘b tushunarsiz? Bu ne degan? – Ilm o‘qimoq farz erur birday Musulmonning erlari-yu ayollariga”* [3:40].

Ijodkorning forsiy tildan xabardorligi Umar Xayyomning ruboiysini asl holida keltirgani va tabdilini qilganida ko‘rinadi:

*“Ey muftiysi shahr, az tu purkortarim,
Bo in hama mastiy z-tu hushyortarim.
Mo xuni rason xo‘rimu tu xuni kason,
Insof bideh: kudom xunxortarim”.*

Ijodkorning yana bir mahorati uning izofalardan foydalanganida ko‘rinadi. Asarda shohi dono, shoiri turk, ahli urfon, qiblayi olam, shahriyori falak, diyori Shosh, donishmandlar shohin shohi kabi izofalardan unumli foydalanilgan. *“Janob shahriyori falak iqtidor”* [3:18].

Umuman olganda, Maqsud Shayxzoda “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi orqali o‘zbek tilining boy va rangin manzarasini yaqqol ko‘rsata olgan. Bundan tashqari, u bu asarida o‘zining o‘zbek xalqining iste‘dodli shoiri ekanligini ham isbotlay bilgan. Maqsud Shayxzoda kabi adiblarning hayoti va ijodini o‘rganish ular yashagan davrdagi jamiyat tafakkurini, dunyoqarashini, tarixi, madaniyati va san‘atini yaqindan bilish imkonini beradi. Shu bois, bu kabi ijodkorlarning asarlari xalqlarimiz qalbida mangu yashaydi va ularning g‘oyalari aslo so‘nmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Наим Каримов. Мақсуд Шайхзода. Маърифий-биографик роман. – Тошкент: Шарқ НМАК Бош тахририяти, 2009. – 259 бет.
2. <https://kh-davron.uz>.
3. Мақсуд Шайхзода. Асарлар. – 6 жилдик. – 3-жилд. – Мирзо Улуғбек. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 272 бет.

К ВОПРОСУ ОБ УСЛОВИЯХ ЭФФЕКТИВНОГО ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Турумова Т.Х., Тангрибергенова Г.А.
Ургенский гос. Университет

Аннотация. В данной статье речь идёт об условиях эффективного овладения иностранным языком. Авторы анализируют условия обучения, при которых повышается эффективность овладения языком, сравнивают процессы овладения родным и иностранным языками. Подчеркивается роль языковой среды, естественных ситуаций общения.

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tillarini samarali o'rganish shartlari haqida gap ketyapti. Mualliflar tillarni samarali o'rganish sharoitlarini tahlil qilyaptilar, ona tili va chet tilini o'rganish jarayonlarini qiyoslayaptilar. Til muhitning, tabiiy muloqot vaziyatining roli belgilanmoqda.

Annotation. In this article, the conditions for effective mastering of a foreign language are discussed. The authors analyze the learning conditions that enhance language acquisition effectiveness and compare the processes of acquiring native and foreign languages. The role of the language environment and natural communication situations is emphasized.

Ключевые слова: языковая среда, речевое общение, естественные ситуации общения, акт общения, ситуация двуязычия, интерференция, родной язык, речевая деятельность.

Kalit so'zlar: til muhiti, nutqiy aloqa, tabiiy muloqot vaziyati, muloqot akti, ikki tillilik vaziyat, interferensiya, ona tili, nutq faoliyati.

Key words: language environment, speech communication, natural communication situation, communication act, bilingual situation, interference, mother tongue, speech activity.

Сама жизнь сегодня выдвигает задачи: совершенствовать изучение иностранных языков, в частности русского языка как иностранного (далее РКИ), особенно в отсутствие языковой среды; разработать научно-методическую и психолого-педагогическую основу организации учебного процесса. Только на основе глубокого изучения и усвоения основ психолого-педагогической теории, применении ее в практике учебной работы можно разработать методические принципы составления учебного материала по русскому языку для иностранцев, изучающих русский язык как в вузах России, так и в вузах других стран в условиях отсутствия языковой среды.

Специфика предмета «Русский язык как иностранный» заключается в целенаправленном и осознанном овладении им, в то время как родной язык усваивается неосознанно. Усвоение РКИ идет в течение всего курса

посредством теоретического анализа и овладения средствами формулирования мысли. Обучение будет более эффективным, если обучающийся усваивает на начальном этапе более легкие, а именно фонетические, лексические, грамматические языковые средства, а на продвинутом этапе-более сложные. Тот факт, что ребенок без труда овладевает сложными языковыми конструкциями и легко использует их в речевом общении в той среде, где он родился и живет, создает превратное впечатление, что трудностей в усвоении языка как системы речевых действий для общения нет. Между тем объективно признано, что овладение каким-либо языком представляет собой трудный процесс на протяжении всей жизни человека. Как же объяснить, что ребенок, едва появившись на свет, овладевает языком? Ведь процесс усвоения языка протекает независимо от интеллектуальной воли ребенка. Возможно, это объясняется тем, что ребенок овладевает языком данной среды, то есть существуют все условия для этого. Овладение родным языком -естественный образец для обучения иностранному. Учитывая то, что в одном случае этот процесс эффективен, а в другом оставляет желать лучшего, целесообразно для выявления причин различий в их эффективности, сравнить эти два процесса. Несомненно, это может стать причиной повышения эффективности обучения иностранным языкам.

Обучение устной иностранной речи протекает обычно в условиях учебного процесса. Оно включает в себя три этапа: первый-этап предречевых упражнений, второй-речевых, третий- обучение при создании естественных ситуаций общения. На первых двух этапах обучаемые проявляют активную мыслительную деятельность, на третьем же-языковые способности. Конкретные условия обучения русскому языку как иностранному играют в этом процессе немаловажную роль и могут вносить значительные коррективы.

Как было упомянуто выше, сравнительный анализ процессов обучения родному и иностранному языку может послужить фактором повышения эффективности обучения РКИ. Но это вовсе не означает, что прямой перенос тех условий, при которых происходит успешное овладение родным языком, в процесс обучения РКИ станет успешным. При обучении иностранному языку эти условия должны приобрести новое качество, или если это невозможно, их нужно компенсировать чем-то аналогичным. Нужно отметить, что родным языком человек овладевает в процессе общения и научения одновременно. В родной языковой среде сложнейшие языковые структуры не являются для него объектами изучения. С раннего возраста человек в условиях общения человек даже не думает, что он овладевает

языком. Акт общения, наличие языковой среды создают благоприятную обстановку для этого. То есть акт общения носит открытую форму, а акт научения - скрытую. Когда человек включается в активный процесс обучения (в школе, институте) иностранному языку, о единстве процесса общения и научения можно и не говорить. В данном случае общение сводится к минимуму, так как отсутствует языковая среда, нет условий, при которых обучаемый мог бы общаться на изучаемом языке. При переносе языковых структур из ситуации обучения в ситуацию общения представляет определенные трудности. Обучающийся не понимает разницы между ситуацией общения и учебной ситуацией и воспринимает их как сходные. Вследствие этого возникают проблемы обучения РКИ. Задача преподавателя-русиста создать необходимые условия, обеспечивающих создание в учебной обстановке естественных ситуаций общения.

При обучении второму (неродному) языку возникает ситуация двуязычия. При этом естественно влияние родного языка на процесс обучения. Интерференция родного языка на процесс обучения РКИ носит в большинстве случаев отрицательный характер. Преподаватели должны стремиться к разработке мер, обеспечивающих ситуацию одноязычия. Главным условием этого является создание условий естественной среды, в которой функционировали бы оба языка. Такую ситуацию можно координировать.

Ещё одно условие эффективного овладения РКИ речевая деятельность и активность обучающихся должна соответствовать их потребностям. При обучении родному языку, когда акт общения и научения представляют единое целое, это требование полностью соблюдается. Акт общения ребенка со взрослыми ребенок как раз и направлен на удовлетворение этих потребностей. При овладении вторым, неродным, языком данное условие не соблюдается. Причина кроется в том, что изучаемые языковые элементы не используются в акте общения. Или же основное внимание уделяется формальной стороне языка, заучиванию отдельных форм. Упускается из виду содержание языковых единиц. Любой вербальный материал для человека, имеющего опыт общения на родном языке, неотделим от содержания, определяемого конкретной ситуацией общения. Ещё одно условие повышения эффективности овладения РКИ – это интерес к объекту изучения. Исходя из вышесказанного ясно: даже если объектом изучения являются формальные структуры языка, они должны по содержанию соответствовать конкретной речевой ситуации и их содержание должно отвечать потребностям обучаемого. Преподаватель должен ясно представлять себе порождаемой системой потребностей круг содержаний

речевых конструкций. Интерес в учебном процессе представляют те содержания, к которым студенты выражают определенное отношение, свою позицию.

Подводя итоги можно сказать следующее: обучение РКИ имеет для себя образец в виде процесса овладения родным языком, условия обучения родному языку, показавшие свою эффективность, в несколько измененном виде можно перенести в процесс обучения РКИ, необходимое условие эффективности обучения-обеспечить единство общения и научения, разработать меры по включению обучаемым в ситуации общения изученные языковые структуры, содержательная сторона речевой деятельности студентов должна отвечать его потребностям, для исключения интерферирующего влияния родного языка нужно создать ситуацию одноязычия.

Литература:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1989.
2. Ахазашвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. М., – 1988
3. Леонтьев А.А. Речь и общение. – В кн. Очерки методики обучения устной речи. / Под ред. В.А. Бухбиндера. – Киев, 2002.

XORAZM VOHASI FOLKLORI MATERIALLARI LEKSIKASI O‘ZBEK VA OZARBAYJON TAFAKKUR VA TAMADDUNI MUSHTARAKLIGI KO‘ZGUSI SIFATIDA (dayi va *dayi* so‘zlari misolida)

Jumaniyozova Muhabbat Xusinovna
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
UrDU, (O‘zbekiston). khiva1970@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy tillar vakillari sifatida o‘zbek va ozarbayjon xalqlarining tarixi, madaniyati, tafakkuri va tamadduni o‘rtasidagi mushtaraklik Xorazm vohasi folklori materiallari misolida, xususan, *dayi* va *dayi* so‘zlari misolida o‘rganiladi.

Abstract. In this article, the commonality between the history, culture, thinking and civilization of the Uzbek and Azerbaijani peoples as representatives of the Turkic languages is studied on the example of folklore materials of the Khorezm oasis, in particular, on the example of the words *dayi* and *dayi*.

Аннотация. В данной статье общность истории, культуры, мышления и цивилизации узбекского и азербайджанского народов как представителей

тюркских языков изучается на примере фольклорных материалов Хорезмского оазиса, в частности, на примере слова *dayi* и *dayı*.

Kalit so‘zlar: o‘zbek va ozarbayjon xalqi, Xorazm vohasi folklori, maqol, xalq qo‘shig‘i, doston, so‘z ma‘nosi, mushtaraklik.

Key words: Uzbek and Azerbaijani people, Khorezm oasis folklore, proverb, folk song, epic, word meaning, commonality.

Ключевые слова: узбекский и азербайджанский народы, фольклор Хорезмского оазиса, пословица, народная песня, эпос, значение слова, общность.

O‘zbek adabiy tili va shevalari hamda Ozarbayjon adabiy tili va shevalari leksikasi o‘rtasida umumiyliklar ko‘pligi har ikkala xalqning tafakkur tarzi, tarixi, madaniyati, tamadduni o‘rtasida birlik, mushtaraklik mahsuli, albatta. Buni Xorazm vohasi folklor materiallari tadqiqi davomida ham ko‘rish mumkin. Ta’kidlash joizki, voha folklor materiallari tadqiqi o‘zbek va ozarbayjon xalqlari mental va milliy mushtarakligi biz tasavvur qilganimizdan ko‘ra ko‘proq ekanini namoyon etadi.

Xususan, Xorazmda “Otangni sog‘insang, doyingga bor” degan maqol bor. Doyi (tog‘a) ota urug‘i emas, ona urug‘i vakili bo‘lishiga qaramay, bu maqolning paydo bo‘lishi bejiz emas.

Ozayrbayjon tilida ham tog‘a ma‘nosida *dayı* so‘zi ishlatiladi. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”da quyidagicha izoh berilgan: 1. Ananın qardaşı. 2. Qoca və ya yaşlı kişiyyə müraciət edərkən, ya haqqında danışarkən hörmət əlaməti olaraq deyilir. Bəzən kinayə və ya istehza ilə deyilir... 3. məc. dan. Öz hüququndan sui-istifadə edərək birisinə qeyri-qanuni kömək edən, himayəsi altına alan adam haqqında (adətən mənfə mənada). Onun burada dayısı var [1, 556]. Ko‘rinib turibdiki, ozayrbayjoncha *dayı*ning qayd ma‘nolarining barchasi Xorazm shevalarida mavjud. Shuningdek, mazkur lug‘at maqolasida M.Araz qalamiga mansub

Məni qəmgin görsə əgər;
Düşmən gülər, dost qəm yeyər;
Qızlar baxıb “dayı” deyər;
Ağarma, saçım, ağarma!

she’ri keltiriladi. Bunda qizlar o‘zidan yoshi katta hamda o‘zlariga teng ko‘rmagan er kishilarga “dayı” deyishi ma‘lum bo‘ladi. Binobarin, Xorazm xalq qo‘shiqclarida ham *dayı* o‘rni bilan ayni ma‘noni anglatadi:

Ro‘molimni uji shoyi,
O‘ratasinda bardir ayi.
Alib baring, jonim *dayı*, (voh-voh)
Dod, alimnan getti ro‘mol.

Aslini olganda, o'zbekcha *tog'a* (ayrim shevalaridagi *dayi*), ozarbayjoncha *dayı* so'zlarining etimologiyasi ular bir so'z ekanini ko'rsatadi. Ozar olimi Bashir Ahmadov "Etimologiya lügəti"da bu haqda shunday yozadi: "Ana qohumlarinin hamısı birlikdə *day* adlanib: *dayza*-xala, *dağay*, *tagay* -dayı, *daybaş*, *taybaş* – ana babası kimi şərh olunub. Ata tərəfindən qohumlar ən çox *əm* sözü ilə bağlıdır (*əmi* - atanın qardaşı, *əmə*, *məmə*, *mama* – atanın bacısı və s.) Bu, *əmmək* feili ilə qohumdur, "eyni döşdən süd içənlər" deməkdir. Ana tərəfdən olan qohumların *day* sözü ilə ifadəsi göstərir ki, həmin kəlmə *doğmaq* sözü ilə qohumdur. *Dayı* "doğan tərəfin (ananın) vasitəsilə olan qohum"dur. [2] Olimning *doyı* so'zni to'g' - //do'g' – fe'liga bog'lashi mantiqan munosib bo'lsa ham, biz bu borada o'z mulohazamizni bayon qilishni lozim topdik.

Avvalo, boshqird, qozoq, tatar va chuvash tillaridan tashqari deyarli barcha turkiy tillarda mavjud ushbu so'zning shakl va ma'nolariga e'tibor qarataylik: oltoycha *taay*, qirg'izcha *tay*, tuvacha *daay*, xakascha *tay*, sho'r tilida *tai*, yoqutcha *taay*, ozarboyjoncha *dayı*, turkcha *dayi*, turkmancha *dayı*, qoraqalpoqcha *dayı*, gaguzcha *dayıka* yoki *dayın* kabi [3:48]. Shunisi qiziqarliki, uyg'ur tilini hisobga olmaganda, bu so'zning boshqa turkiy tillardagi shakli tarkibida *ag'a* so'zi mavjud, deb fikr bildirish uchun asos yo'q. Buni ta'kidlashimizdan maqsad, E.Sevortyan ba'zi adabiyotlarda bu so'z etimologiyasi "ona" ma'nosini anglatgan *tay* va asli "aka" ma'nosini bergan *ag'a* otining birlashuvi natijasida yuzaga kelgan [4:28; 5:352] deb hisoblaydi. Ularning qiyosidan mazkur so'z tarkibidagi unlining cho'ziqligi, to'g'rirog'i qavatlanishi natijasida *daay*, *taay*, *ta:y* shakllarining yuzaga kelishi keyinchalik ular orasida "g" undoshining paydo bo'lishiga olib kelgani ko'zga tashlanadi. Bu holat o'zbek tilida keyinchalik ham yuzaga kelganiga ko'plab misollar bor. Masalan, *sahl* (arabcha "oson") o'zlashmasi o'zlashish jarayonidagi ma'no o'zgarishi natijasida "biroz" mazmunini kasb etgan va bo'g'iz "h" undoshining tushishi undagi unlining qavatlanishini ta'minlaydi (*nihol* shevalarda *naal* // *na:l* deyilgani kabi): *saal*//*sag'al*. Bu kabi so'zlar ayrim shevalarda *sag'al*, *nag'al* kabi shakllarda ishlatilishi *taay* shakli *tag'ay* ko'rinishi olganligini asoslaydi. Aslida *tay* bo'lgan bu so'zda unlining qavatlanishining sababi bor. Mazkur so'z "Devon"da *tag'ay* [6:256], Ibn Muhannaning lug'atida *tag'ay* (ona tomondan bobo) [7:085] shakllarida berilishi bu jarayon ancha ilgari yuz berganidan darak beradi.

So'zning birinchi tarkibiy qismi bo'lgan "ona" ma'nosini anglatishi talqin qilingani xususida quyidagi mulohazalarni bayon qilish mumkin. Agar "tay" "ona" ma'nosida bo'lsa, nega "onaning aka-ukasi" ma'nosidagi so'z unga "tegishli" ma'nosidagi *t* qo'shilgan deb hisoblagan taqdirda ham barcha, hech bo'lmasa aksar turkiy tillarda *tayı* yoki *dayı* shaklida emas. Agar -y//ay qo'shimchasining ma'nolariga e'tibor bersak, ulardan biri kichraytirish-

erkalashdir. Masalan, Xorazm shevalarida “Apa!” “Ona!”, “Apay” esa “Onajon!” mazmunini anglatadi. Soʻzning tarkibidagi *tay* “ona” mazmunini anglatgan holda ham, *taay//daay* soʻzlari erkalash shakli boʻlib qoladi va uning oltoy, tuva, qirgʻiz, xakas, yoqut kabi xalqlar tillaridagi maʼnosi mantiqsiz boʻlib chiqadi. Bunday boʻlmasligi tabiiy holat. Shuning uchun ham bu soʻz tarixini yana ham chuqurroq bir nuqtadan – qadimiy *ta-* oʻzagidan izlash maʼqul. Agar hozirgi oʻzbek tilidagi *tashla-*, *taq-*, *tort-*, *top-* feʼllarini jamlab ham mulohaza qilsak, *ta-* oʻzagida makon, makon boʻlganda ham “ichkari”, “oʻz” semalariga oʻrin mazmuni borligi yaqqol seziladi. Deylik, *taq-* feʼli *qaq-* feʼliga oʻxshab asos anglatgan mazmunni oʻzlashtirish, *tart-* (*tar+t*) asos anglatgan maʼnoga tomon harakat (qiyoslang: *qar-*, *kir-*, *bar-*, *ber-*), *tap-* esa asos anglatgan maʼno uzra harakat (qiyoslang: *qap-*//*qav-*//*qab-*, *chap-*) mazmunlari asosida shakllangan. Shunga koʻra, *ta-* asosining birlamchi maʼnosi “ich”, “oʻz” ekani bir qadar oydinlashadi. *Tay*dagi “y” esa yaqinlik semasiga ega boʻlgani shubhasiz. Shuning uchun ham u “asosdan anglashilgan maʼno tomonga...” mazmunidagi *-r//-ar* qoʻshimchasi bilan mazmunan yoki funksional sinonimlik kasb etadi. Eski oʻzbek tilidagi *qorar-* hozirgi oʻzbek tilida *qoray-* shaklida ishlatilishi tasodifiy emas. Bu tip soʻzlarning ayrimlari esa hozirda poetik nutqda boʻlsa ham parallel ishlatilmoqda: *sargʻar//saygʻay*.

Qiyos va tahlillar *tay* dastlab “yaqin”, “oʻzniki” mazmunini anglatgan soʻz boʻlganini koʻrsatadi. Bu mazmundagi soʻz “ona urugʻi” mazmunidagi qarindoshlik atamasiga aylanishi ajdodlar hayot tarzi bilan izohlanadi. Turkiy xalqlarning ota urugʻiga ham, ona urugʻiga ham birdek eʼtiborli boʻlgani (bu qadar eʼtibor hamma xalqlar ham oʻtmishida boʻlavermagan) “bu soʻz ona urugʻi davrida shakllangan boʻlishi mumkinmi, ota urugʻi davrida shakllangan boʻlishi mumkinmi?” – degan savollarning ikkalasiga ham javob bera oladi. Keyinchalik unga “tegishli” mazmunidagi *ı* (bu aslo yo-yi nisbat emas) qoʻshilib, “ona urugʻiga mansub” maʼnosidagi *tayı // dayı // taayı // tagʻayı* soʻzlari hosil boʻlgan. Bu holat soʻzning tarixida “*tay*”dan keyingi ikkinchi bosqich boʻlib, *tayı* ona urugʻiga mansublikni umumiy tarzda ifodalashini qirgʻiz tilida *taga* (*tay* soʻzidan tashqari) “ona tomondan bobo” maʼnosida ishlatilishi yoki Ibn Muhanna qayd etgan maʼno bilan izohlanadi [3:48]. Shu tariqa *tagʻayı* (togʻa) ona urugʻiga mansub kishi, xususan, er kishi maʼnosini bildirgan.

Yuqorida *tay* soʻzi “yaqin”, “oʻzniki” maʼnosi asosida “ona urugʻi” mazmunini kasb etganligini koʻrdik. Bu soʻzning keyingi maʼno va vazifalaridagi taraqqiyoti yanada qiziqarli. Xuddi shu “yaqin”, “oʻzniki” maʼnosi uning erkalash-hurmat maʼnosiga asos boʻlgan. Oʻzbek ismlari tarkibida *tay* komponentli *Anortoy*, *Qoʻchqortoy* [8] kabi antroponimlarda shu mazmun yotadi. Bu holatni boshqa turkiy tillarda ham kuzatamiz. Jumladan, qozoq tilida *apa* soʻzidan

shakllangan *apatay* notanish ayolga nisbatan murojaat shakli; din arbobi (demak, hurmatli shaxs)ning xotini ma'nolari bilan ishlatiladi [3:31]. E.Sevortyan ta'kidlagan "tay" so'zining "ona" ma'nosi xuddi shu tarzda shakllangan.

Keyinchalik xuddi shu erkalash-hurmat mazmuni uning "o'xshash", "-simon" ma'nolari tomonga siljitgan. Shu mazmun uning qo'shimcha sifatidagi ilk bosqichi sanaladi. *Tay // day* dastlab "o'xshash", "-simon" ma'nolari bilan so'z tarkibida yasovchi vazifasida namoyon bo'lgan. Masalan, *turumtay // turuntay* ma'lum bir qush turi bo'lib, aynan "turnaga o'xshash" (turna – turna) yoki "bo'taloqqa o'xshash" (turun – bo'taloq) ma'nosini beradi [9:91]. Shuning uchun ham bu qo'shimcha hozirda "o'xshash", "kabi" (senday, menday) ma'nolari bilan shakl yasovchi vazifasini bajaradi. Uning tarixan *-tay // -tey // -teg // -tek* kabi shakllari borligini eslasak, hozirda *-dek* ko'rinishiga ega bo'lishi yo'sini ham oydinlashadi. Darvoqe, bu qo'shimcha Xorazm qipchoq lahjasida *-day* (*vunday* – "unday") // *-tay* (*qilichtay* – "qilichdek") shakllarida ham ishlatiladi.

Dayi Xorazm xalq dostonlari tilida ham ishlatiladi. Masalan, "Ey xaloyiq, qarindosh-do'g'on, *doyi*-yengalar, men bugun shu o'g'lona qurbona kelmisham, deb qaynab-jo'shib, ilginda sozi, og'zinda so'zi bir g'azal aytar bo'ldi...

Cho'lda kezgan ohularim,

Suvda yuzgan mohilarim,

Eshiting bek *doyilarim*,

Najaba qurbona keldim. [10:106]

Ko'rinadiki, Xorazm shevalari, jumladan, voha folklori materiallari qondosh o'zbek va ozarbayjon xalqlari umumiy ildizlarini ko'rsatishda alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. I cild (ABCÇD). Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – S. 556.
2. <https://obastan.com/day%C4%B1/921172/?l=az>
3. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках // История развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 48.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, III. 1978. – С. 128
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 352
6. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. II жилд. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961. – Б. 256.

7. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецкомъ языкъ. – Санктпетербург: Типография императорской академии наукъ. – 1900. – С. 085.
8. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2007. – 608 б.
9. Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – С. 91.
10. Oshiqnoma. 4-kitob – Urganch: Xorazm, 2009. – B. 106.

MODAL SO‘ZLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Zokirjon Isaqov

Qo‘qon DPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Shoxsanam Qo‘chqarova

Qo‘qon DPI “Boshlang‘ich ta‘lim”

mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. Maqolada oliy ta‘limning nofilologik yo‘nalish bakalavriat talabalariga ona tili fanidan modal so‘zlarning grammatik xususiyatlari – morfologik va sintaktik belgilarini o‘rgatish yuzasidan nazariy hamda amaliy tavsiyalar berilgan.

Аннотация: В статье даны теоретические и практические рекомендации по обучению студентов нефилологического направления высшего образования грамматическим особенностям модальных слов – морфологическим и синтаксическим признакам.

Annotation. The article provides theoretical and practical recommendations on teaching the grammatical features of modal words – morphological and syntactic signs to undergraduate students of the non-philological field of higher education.

Kalit so‘zlar: modal so‘z, sof modal so‘zlar, vazifadosh modal so‘zlar, oraliq uchinchilik, grammatik ma‘no, sintaktik vazifa, gap bo‘lagi, sintaktik munosabat, sintaktik aloqa.

Ключевые слова: модальное слово, чистые модальные слова, модальные слова с функцией, промежуточная третьсть, грамматическое значение, синтаксическая функция, предложение, синтаксическая связь, синтаксическая связь.

Keywords: modal word, pure modal words, modal words with function, intermediate third, grammatical meaning, syntactic function, sentence, syntactic connection, syntactic connection.

Soʻzlovchining oʻzi bildirgan fikrga, voqea-hodisalarga munosabatini ifodalovchi soʻzlar modal soʻzlar (lotincha “modus” – usul, oʻlchov) deyiladi [6-371]. Modal soʻzlar morfologik jihatdan yaxlit, yaʼni morfemalarga boʻlinmas.

Modal soʻzlar sof va vazifadosh – boshqa turkumlardan siljigan boʻladi.

1. Sof modal soʻzlar: *demak, albatta, albat, hoynahoy, xullas, xullasi, xullasi kalom, modomiki, darvoqe, essiz, haytovur, ajabo, hayriyat, hayriyatki, shukr, xoʻp, mayli, binobarin, shoyad, ishqilib, taajjubki, koshki, haqiqatan, darhaqiqat, filhaqiqat (arxaizm), nafsambiriga, muhaqqaq, aslida, asli, aslan, afsuski, shekilli, nachora, avvalo, avvali, avvalambor, bor, yoʻq.*

2. Boshqa turkumdan siljigan – vazifadosh modal soʻzlar:

1) otdan: *darhaqiqat; chogʻi, aftidan, chamasi, afsus, attang, nazarida, odatda, baxtimizga, ehtimol, shart, mazmuni.*

2) sifatdan: *tuzuk, durust, toʻgʻri, yaxshi, tabiiy, shubhasiz, soʻzsiz, toʻgʻrirogʻi, yaxshisi, rost, kerak, lozim, darkor.*

3) sondan: *birinchidan, ikkinchidan, birlamchi, ikkilamchi;*

4) olmoshdan: *oʻz-oʻzidan (aniq), har qalay, bundan tashqari;*

5) feʼldan: *demak; aytganday, aytmoqchi, desangiz, aytaylik, koʻrasizki, ishonasizmi, kechirasiz, oʻylanmanki, bilasizmi;*

6) ravishdan: *haqiqatan, avvalo, zotan, umuman, asosan, aksincha, taxminimcha, aytishlaricha, menimcha, seningcha, sizningcha, ochiqchasiga;*

7) bogʻlovchidan: *balki* [6-374].

8) birikmashakl hokim aʼzosining ellipslanishi (tushirilishi) natijasida yuzaga kelgan: *oʻz-oʻzidan aniq – oʻz-oʻzidan kabi.*

9) birikmashaklning modalga aylanishi bilan yuzaga kelgan: *har qalay, har holda kabi.*

Biror turkum birligi asosida modal birlik oʻsib chiqqan boʻlsa, bunday hollarda odatda omonimiya voqe boʻladi [4-137,138].

Kerak, lozim, shart, darkor modal soʻzlari harakat nomi bilan ishlatilib kesimlik soʻzlari boʻlib keladi. Bu modal soʻzlar bilan ishlatilgan harakat nomi egalik qoʻshimchasiz ishlatilsa, shaxsi topilmas (*Yetti oʻlchab bir kesish kerak*), egalik qoʻshimchalarining 1- va 2-shaxsi bilan ishlatilsa, shaxsi maʼlum gap (*Birni kesib oʻnni ekishing kerak*), 3-shaxs egalik bilan ishlatilsa, shaxsi nomaʼlum gap (*Oʻz vaqtida borishi kerak*)ning kesimi boʻlib keladi.

Modal soʻzlarga siljigan soʻzlar oʻz turkumi doirasida leksik maʼno ifodalaydi, gap boʻlagi vazifasida keladi, modal maʼno ifodalaganda esa, bu xususiyatlarini yoʻqotadi: *Xatning mazmuni shunday edi. – Mayda-chuyda kamchiliklar topibdi, mazmuni.*

Modal soʻz quyidagi grammatik maʼnolarni ifodalaydi:

1) ishonch va tasdiqni: *to'g'ri, albatta, shubhasiz, so'zsiz, shaksiz, tabiiy, haqiqatan, darhaqiqat, filhaqiqat, muhaqqaq, voqean, nafsambiriga, muqarrar;*

2) shubha va gumonni: *aftidan, chamasi, shekilli, chog'i, ehtimol, balki, haytovur;*

3) afsuslanish, achinishni: *afsus, afsuski, esiz, attang, ajabo, koshki, shoyad, taassufki, baxtga qarshi, nachora, aksiga olib;*

4) biror voqea-hodisadan qoniqish, xursandlikni: *hayriyat, shukr, baxtimizga;*

5) mavjudlik, tasdiqni va inkorni: *bor, yo'q, xo'p, mayli, yaxshi;*

6) bayon etilgan fikrning avvalgi fikr bilan munosabati va tartibini: *demak, shunday qilib, inchinun, shuningdek, darvoqe, zero, har holda, xullas, umuman, madomiki, binobarin, birinchidan, birlamchi, avvalo, jumladan, masalan, oxiri, dastlab;*

7) bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *menimcha, sizningcha, bizningcha, uningcha, fikringizcha, fikrimcha, fahmimcha, nazarimda* [2:167].

Har bir turkumdagi modal so'zlar o'zaro sinonim bo'ladi: *aftidan, chamasi, chog'i, shekilli, ehtimol, haytovur*. Sinonim modal so'zlarning bir qismi o'zaro ma'no qirrasida, ko'pchiligi esa nutqda ishlatilishiga ko'ra farq qiladi. Masalan, *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz* sinonimlaridan oxirgisida ma'no kuchliroq: fikrning qat'iyligi hech qanday e'tirozga o'rin qolmagan holda ta'kidlanadi, avvalgilaridan qat'iylilik bu darajada emas.

Modal so'zlar sintaksisda gap bo'laklari bilan sintaktik munosabatga kirishsa ham, sintaktik aloqaga kirishmaydi. Modal so'zlar sintaktik vazifa bajaradi, lekin gap bo'laklari vazifasida kelmaydi. Modal so'zlarning ko'p qismi gapda kirish so'z vazifasini bajaradi: *Ehtimol, bugun u kelar*.

Modal so'z dialoglarda, oldingi fikrga munosabatni ifodalovchi javob tariqasida yakka o'zi kelganida ham kirish so'zlik holatini saqlaydi, gap bo'lib kelish esa uning ikkilamchi sintaktik vazifasi bo'ladi. Bunday vazifada *albatta, shubhasiz, ehtimol, balki* kabi modal so'zlar keladi.

– *Hammangiz ham birvarakay to'y qilasiz! – Albatta!*

Agarda bunday javoblarning to'liqligini tiklasak, ya'ni fikrning o'zini ham qaytarsak, modal so'zning mohiyat e'tibori bilan kirish bo'lak vazifasida ekani ko'rinadi. Yuqoridagi misollarda to'liq (fikrni ham o'z ichiga olgan) javob *To'y qilamiz, albatta!*

Modal so'z gap bo'laklari bilan ishlatilsa, so'z-gap emas, kirish so'z vazifasini bajaradi: *Shubhasiz, borolmayman*.

Boshqa turkumlarda bo'lgani kabi modal so'zlarda ham oraliq uchinchilik hodisasi mavjud. Shu sababli *bor, yo'q* kabi modal so'zlar otlashib ot turkumiga xos morfologik belgilarni qabul qilib, ot bajargan sintaktik vazifani bajarib keladi: *Bor boricha, yo'q holicha*. Fe'ning inkor ma'noli shaklini yasash uchun xizmat

qiladi: *Anchadan beri borganim yo‘q*. Bor, yo‘q so‘zlaridan ba’zi turkumlar yasaladi: *borliq, yo‘qchilik, yo‘qla, boricha*.

Modal so‘zlar gap tarkibida boshqa so‘zlardan vergul bilan ajratiladi. *Bildimki, afsona, qo‘shiq va o‘yin jon topgan u shahlo ko‘zlardan, shaksiz*.

Modal so‘zlar gap tarkibida boshqa so‘zlardan vergul bilan ajratiladi. *Bildimki, afsona, qo‘shiq va o‘yin jon topgan u shahlo ko‘zlardan, **shaksiz***.

Ba’zan modal so‘z nutq oqimida pauza bilan ajralib turmaydi, shunga mos holda yozuvda ham ko‘pincha vergul bilan ajratilmaydi. Shunda ham modal so‘z gap bo‘laklari bilan sintaktik jihatdan bog‘lanmaydi, gapga modal ma’no beradi. Modal so‘zlar punktuatsiyasini yagona qoidaga bo‘ysundirish maqsadida bunday modal so‘zlarni ham yozuvda vergul bilan ajratish tavsiya qilinadi. Faqat **balki, shekilli** modal so‘zlarigina istisno tarzida vergul bilan ajratilmasligi to‘g‘ri bo‘ladi. Aks holda sun‘iylik tug‘iladi. Masalan, quyidagi gaplarda modal so‘zlarni pauza bilan aytib va vergul bilan ajratib yozib ko‘ring: *O‘rmonjon, bu soatning to‘g‘riligiga shubhalandi, shekilli, o‘z soatiga qaradi. Balki, siz sigir ham gapiradimi, dersiz* [7:384].

Ha, xo‘p, mayli singari so‘zlar tasdiq so‘zlar; yo‘q, mutlaqo singari so‘zlar inkor so‘zlar sanaladi. Bunday so‘zlar dialogik nutqda -mi so‘roq yuklamasi orqali ifodalangan so‘roq gaplarning javobi bo‘lib keladi [1-134].

Amaliy faoliyatimiz mahsuli sifatida modal so‘zlarni tahlil qilish tartibini mashg‘ulotlarda foydalanish uchun quyidagicha taklif etamiz:

1. So‘zning qaysi guruhiga kirishi. 2. Grammatik ma’no turi. 3. Sof yoki vazifadoshligi. 4. Qaysi turkumdan kelib chiqqan? 5. Tuzilish jihatdan turi. 6. Sintaktik vazifasi. 7. Modal so‘zning gapdagi o‘rni.

Aftidan, men yanglish gapirdim. Aftidan – modal so‘z, shubha va gumon ma’nosini bildirgan, vazifadosh modal so‘z, ot so‘z turkumidan siljigan, sodda, kirish so‘z, gap boshida qo‘llangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudov N., Nurmonov A. Ona tili. 7- sinf. – Toshkent: Ma’naviyat, 2017. – 160 b.

2. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 268 б.

3. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш... Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 164 б.

4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet. – 2006. – 476 b.

5. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. – 172 b.

6. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.
7. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Тошкент: Фан, 1975. – 610 б.
8. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 448 б.

**“OSHIQNOMA” TURKUM DOSTONLARIDA MA’SHUQA
TIMSOLI VA HOLATLARINI TASVIRLASHDA QO‘LLANILGAN
LISONIY VOSITALAR**

Olloyorov Quvondiq Madiyorovich
UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, (PhD)
quvondiq.o@urdu.uz +998937426802
Madiyorov Shixnazar Quvondiq o‘g‘li
UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası 1-kurs magistranti
shixnazarmadiyorov@gmail.com +998914353436

Annotatsiya. Maqolada Xorazm regionida tarqalgan “Oshiqnoma” turkum dostonlari tilida uchraydigan turli poetik maqsadlarga xizmat qiluvchi tasviriy ifodalar, muayyan qolipga tushib qolgan birikma shaklidagi diskurs vositalarining o‘ziga xos lingvistik jihatlari haqida mushohada yuritiladi. Mazkur masalani yoritishda qo‘lyozma va toshbosma dostonlar matni materiallari asos qilib olingan. Jumladan, “Oshiqnoma” turkumining bir nechta jildlariga tegishli dostonlar matnlaridagi ma’shuqaning timsolini tasvir etishda foydalanilgan lisoniy unsurlarning tarkibi, til qatlami va hosil qilgan birikmalari tahlil ostiga olinadi.

Аннотация. В статье рассматриваются специфические лингвистические аспекты образных выражений, служащих различным поэтическим целям, сложных дискурсивных средств, попавших в определенную закономерность и встречающихся в языке эпосов серии «Ашикнама», распространенных в Хорезмском регионе. В качестве основы для освещения этого вопроса использован материал текстов рукописей и каменных эпосов. В частности, анализируется состав языковых элементов, используемых для описания образа возлюбленного в текстах былин, входящих в несколько томов серии «Ашикнама», языковой пласт и образующиеся в результате сочетания.

Abstract: The article examines the specific linguistic aspects of figurative expressions that serve different poetic purposes, compound discourse tools that have fallen into a certain pattern and are found in the language of the epics of the “Ashiqnoma” series, spread in the Khorezm region. The material of the text of manuscripts and stone-printed epics is used as a basis for elucidating this issue. In particular, the composition of the linguistic elements used to describe the image of

the lover in the texts of the epics belonging to several volumes of the “Ashiqnoma” series, the language layer and the resulting combinations are analyzed.

Kalit so‘zlar: Xorazm, doston, o‘xshatishli birlik, lisoniy vosita, sodda lisoniy birlik, murakkab lisoniy birlik, takrorlar.

Ключевые слова: Хорезм, эпос, единица сравнения, языковой инструмент, простая языковая единица, сложная языковая единица, повторы.

Key words: Khorezm, epic, simile unit, linguistic tool, simple linguistic unit, complex linguistic unit, repetitions.

Xorazm dostonlari tilida ma’shuqaning go‘zalligi timsolini tinglovchiga yetkazishda doston ijrochilari tomonidan rang-barang lisoniy vositalardan foydalanilgan o‘rinlar kuzatiladi. Bunday lingvistik vositalarning ayrimlarida murakkab sintaktik butunliklardan foydalanilsa, ba’zi o‘rinlarda so‘zlar takrori kabi tasviriy vositalar qo‘llaniladi.

Shunday lisoniy birliklar borki, ular, asosan, she’riy satrlarda, lirik qahramonlarning sifat va o‘xshatishlarini yaratishda foydalaniladi. Jumladan, ma’shuqaning tasvirlarida baxshilar rang-barang tasviriy birliklardan foydalanishgan. Ulardan ayrimlariga to‘xtalamiz:

...Siyoh zulfi to‘rt poraning,

Dod alinnan, do‘st alinnan. [2:27]; yoki:

O‘n barmog‘i xinolining,

Bizdan ko‘ngli ginalining... [2:25];

Bu yerda ma’shuqa obrazining ijobiy bo‘yog‘ini ko‘rsatish uchun turli poetik tasvir vositalari qo‘llanilganki, mukammal so‘z boyligiga ega bo‘lmagan va so‘z ishlatish mahoratini yaxshi egallamagan kishi bu kabi tasvirlarni bunyodga keltira olmaydi. Mazkur poetik tasvirga xizmat qilayotgan birliklarning alohida jihati shundaki, ularda turkiy qatlamga xos lisoniy birliklar foiz nuqtayi nazardan yuqori o‘rinda turadi. Yuqoridagi misollardagi “siyoh”, “zulf”, “ko‘ngil” leksemalaridan boshqa barcha so‘zlar sof turkiy qatlam birliklari hisoblanadi.

Mazkur birliklarning yana bir lisoniy jihati shundaki, ular birikmali tarzda shakllangan bo‘sa ham bitta shaxsni (bu o‘rinda ma’shuqani) anglatishga yo‘naltirilgan, bitta so‘roqqa javob bo‘ladi – kim? Bunday xususiyat, odatda, frazeologik birliklarda kuzatiladi. Biroq yuqoridagi “*siyoh zulfi to‘rt pora*” birikmali tasvir vositasini turg‘un birikma deb atay olmaymiz. Birinchidan, turg‘un birliklarda so‘zlar ko‘chgan ma’noda qo‘llanishi kerak, bu yerda esa unday emas. *Siyoh* – qora sochning real rangini, *zulf* – soch ma’nosini bildirib kelmoqda. Ikkinchidan, turg‘un birikmalarda ularni tashkil qilib turgan komponentlarning o‘rni qotib qolgan bo‘lishi, ya’ni almashtirib bo‘lmashligi kerak, bu yerda unday emas. Masalan, *to‘rt pora* – ya’ni to‘rt bo‘lak qilib o‘rilgan soch

nazarda tutilmoqda, soch esa to‘rt emas, qirq pora, ikki pora bo‘lishi ham mumkin. Ana shu mulohazalarga asoslangan holda aytish mumkinki, yuqorida keltirilgan poetik tasvir vositalarini turg‘un birikma hisoblab bo‘lmaydi. Shuning uchun ularni badiiy matnlarda qo‘llaniluvchi “lingvopoetik tasvir vositalari” deb atashni ma’qul ko‘rganmiz.

Yuqoridagi tasvir vositalari orqali yorning o‘zi anglashiladigan bo‘lsa, dostonlar matnlarida kuzatiladigan boshqa tip tasviriy vositalarda ma’shuqaning tishi, bo‘yi kabi juzvlari o‘ziga xos ifodalarda ro‘yobga chiqariladi. Quyidagi lirik parchada ana shunday tasvirlash usulini kuzatamiz:

*Bo‘yi buxoriy qamishdur,
Tishi urganjiy kumushdur,
Bahor bo‘lsa ko‘z qamashur,
Ochilg‘on guli nozlining... [2:33].*

Bu o‘rinda yorning bo‘yi – *buxoriy qamish*, tishi esa, *urganjiy kumush* ifodalari orqali tasvirlanmoqda. Mazkur tasviriy vositalarning o‘zgachaligi shundaki, unda birikma tarkibiga joy nomlari bilan bog‘liq birliklar aralashgan. Dostonlar matni yaratuvchilari nutqiga xos bir jihat bor, bu – tovushlar ohangdoshligiga (alliteratsiyaga) urg‘u berish. Yuqoridagi birinchi poetik tasvir vositasida ana shu holat bo‘rtib turibdi, ya’ni ***bo‘yi buxoriy qamish***.

Dostonlar tilining ham nasriy, ham she’riy qismlarida alohida ajralib turadigan poetik tasvir vositalaridan yana biri so‘z takrorlaridir. Takroriy qo‘llangan so‘zlarning har xil toifalari dostonlar matnlarida uchraydi, ammo ushbu ishimiz mavzusi doirasidan chiqmaslik maqsadida arxaiklashgan ko‘rinishlar bilan cheklanamiz: “...*Roy ko‘zini ochib ko‘rsa, xaloyiqlar to‘p-to‘p, sanjoq-sanjoq, baydoq-baydoq, guruh-guruh bo‘lib ko‘shkning oldidin o‘tarlar...*” [2:151].

Ushbu parchada malikaning kuyov saylash marosimida kishilarning uning ko‘shki oldidan o‘tish holati so‘zlar takrori poetik vositasi orqali ifoda etilmoqda.

So‘zlar takrori vositasida muayyan bir holatni yuzaga keltirish epizodlari lirik matnlarda ham faol qo‘llaniladi. “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonidagi quyidagi satrlar ko‘pchilik uchun juda tanish bo‘lib qolgan:

*Ko‘rdim ikki pari kelur, Ajab **sollona-sollona**,*

*Oshig‘ining ko‘nglin olib, Kelur **sollona-sollona**... [2:36].* Ushbu parchada qo‘llanilgan takroriy so‘z dialektal xususiyatga ega bo‘lib, asosan, Xorazm shevalarida qo‘llaniladi. Shu bilan birga mazkur lisoniy birlik ma’lum darajada eskilik bo‘yog‘ini ham olib ulgurgan. Yorning kelishini go‘zal poetik tasvirlashga xizmat qilayotgan “sollonmoq” dialektizmi qo‘llanishi bugungi shevalarimizda anchayin chegaralanib qolgan.

Takrorlanib keluvchi arxaik tasvir vositalarining birikma shaklidagi shunday ko‘rinishlari uchraydiki, ulardagi affikslar tizimining qo‘llanishi ham muayyan

darajada eskirgan. Jumladan, hozirgi o'zbek tilidagi "qayga borarsan" birikmasi, dostonlar tilida "qayda borursan" shaklida qo'llanilgan o'rinlarni kuzatamiz:

*Oradan bir so'z kechmayin, **Og'amjon qayda borursan,**
Yaxshi-yomon so'z aytmayin, **Og'amjon qayda borursan...** [2:27].*

Ushbu parchadagi yana bir holat e'tiborni tortadi. Ot turkumiga xos bo'lgan erkalash-kichraytirish affiksi (-jon) o'zbek tili grammatik qonuniyatlariga ko'ra egalik affiksalaridan keyin qo'llanishi lozim edi. Yuqoridagi parchada esa, uning egalik affiksidan oldin qo'llanilganini kuzatamiz. Bunday noan'anaviy tasvirlash usuli, bir tomondan tinglovchini matnga kuchliroq jalb qilsa, ikkinchi tomondan baxshi yoki jirov so'z qo'llash mahoratining o'ziga xosligini ko'rsatib turadi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, dostonlarimiz tilida muayyan vazifalarga xoslangan rang-barang lisoniy vositalar bor. Ularni to'plab tarkibiy jihatlarini, shuningdek, qatlamlar bo'yicha lingvostatik jihatlarini tekshirish hozirgi o'zbek tilining ifoda imkoniyatlarini ochib berish uchun muhim materiallar taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Oshiqnoma (2006). 1-kitob. (27-bet). Mas'ul muharrir S.Ro'zimboyev. Urganch: Xorazm nashriyoti.
2. Oshiqnoma (2006). 2-kitob. (23-bet). Mas'ul muharrir S.Ro'zimboyev. Urganch: Xorazm nashriyoti.
3. Oshiqnoma (2008). 3-kitob. (48-bet). Mas'ul muharrir S.Ro'zimboyev. Urganch: Xorazm nashriyoti.

XORAZM SHEVALARIDAGI UY-RO'ZG'OR BUYUMLARI NOMLARINING SEMANTIK TAHLILI

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Urganch davlat universiteti (O'zbekiston)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalaridagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlari, ularning o'zbek adabiy tilida tutgan o'rni xususida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются названия предметов быта в хорезмских диалектах и их роль в узбекском литературном языке.

Annotation. This article discusses the names of household items in Khorezm dialects and their role in the Uzbek literary language.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, uy-ro'zg'or leksikasi, leksikologiya.

Ключевые слова: диалект, говор, бытовая лексика, лексикология.

Key words: dialect, dialect, household lexicon, lexicology.

Tilimiz mohiyatini ochish, ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan qadimiy manbalarni tadqiq va talqin qilishda xalq shevalarining o'rni beqiyos ekanligini alohida qayd qilmog'imiz lozim. Shu tufayli rang-barang o'zbek shevalari doimo tilshunoslar e'tiborida bo'lgan, hozirgi kunda ham ularni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero, xalq shevalari – milliy qadriyatlarimiz, an'analарimizning tarkibiy qismi, milliy madaniyatning ko'zgusidir. Sheva va lahjalar milliy madaniyatimizning yorqin ifodasi, uni saqlab qolishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Shu jihatdan olib qaraganda, Xorazm shevalarini hozirgi o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganish birgina shevashunoslik uchun emas, balki bir qator turkiy tillar dialektologiyasi uchun ham ilmiy qimmatga ega.

Biz ushbu ishimizda Xorazm shevalaridagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlari, ularning o'zbek adabiy tilida tutgan o'rni xususida to'xtalishni joiz topdik.

Uy-ro'zg'or leksikasi inson turmushida eng muhim o'rin tutadi. Insonlarning jamiyatdagi o'rni, turmush darajasi, moddiy-ma'naviy dunyosining ko'zgusi sifatida namoyon bo'ladigan bunday nomlar tarixi va manbalarini, ularning etimologiyasi, semantik tarkibini tadqiq qilish tilshunoslikning qiziqarli va dolzarb masalalaridandir. Xorazm shevalaridagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tarixini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

O'tmishda o'zbek xalqi, shuningdek, O'rta Osiyo xalqlarining moddiy-maishiy hayotlari uchun zarur bo'lgan asboblار kulolchilik va yog'och buyumlardan yasalgan ishlar o'sha davrning o'z ishlab chiqarish imkoniyatlariga yarasha mahalliy ustalar tomonidan maxsus ustaxonalarda bajarilgan. Aholi sonining o'sishi bilan mahalliy ustalar tomonidan yasaladigan, insonning kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan buyumlarga nisbatan ehtiyoj ham orta boradi. Bu esa o'z navbatida mahalliy qishloq hunarmandchiligining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Kulollar ko'za, xum, tog'ora, xurma, tovoq, bodya kupi – gupi, tuvak kabi uy-ro'zg'or buyumlarini ishlab chiqara boshlaganlar.

Biz quyida Xorazm shevalaridagi ayrim uy-ro'zg'or buyumlari nomlari tahliliga to'xtalamiz.

Chanaq – Gur, Mang', Ya-bzr. 1.Yog'ochdan yasalgan kosa (eski): yog'och tovoq, chanoq; norin tovoq shaklidagi idish. 2. Urug' ekadigan uya: *chanaq chavip keldim, qavin ekajakman* (Ya-bzr, 3) [1:95-96]. Bu so'z bugungi kunda Xorazm o'g'uz va qipchoq lahjalariga kiruvchi shevalarda ham keng qo'llaniluvchi leksik birlik hisoblanadi. Yuqoridagilardan farqli ravishda insonlar oziq-ovqatlarini solish uchun ham xizmat qiluvchi plastmassa, sirli temir idishlar ham nazarda tutiladi.

Ushbu soʻzning oʻzbek adabiy tilida, shuningdek, Xorazm shevalarida boshqa maʼnolari ham mavjud.

Chanoq – 1. Koʻsakning har bir xonasi. *Gʻoʻzalar boʻliq, har bitta chanoq piyoladek boʻlib ochilib turibdi.* (S.Siyoyev, Otliq ayol) 2. Bosh kosasi va umuman kosachasimon suyaklar. Chanoq suyagi. *U – (Bashirjon)... eshigiga kalla chanogʻi hamda ilik suyagi tushirilgan temir uycha panasiga oʻtdi.* N.Aminov, Qahqaha. *Uning (Ahmadoxunning) koʻz soqqalari chanogʻidan chiqayozgandi.* (K.Yashin, Hamza)

Chanoq “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”da *hayvonlar suv ichadigan idish* sifatida izohlangan:

Rikobing oʻpmagining orzusida oy-u kun,

Berib Buroqing uchun oʻzlariga shakli *chanoq*.

“Xazoyinul-maoniy”, I b-327.

Lägän. Xorazm shevalarida ushbu soʻz togʻora maʼnosiga ega. Qiyoslang: *lägän* (Gurlan) – xamir qoradigan idish [1:64]. Shuningdek, mazkur sheva vakillari nutqida yana *tagʻarik* (togʻora) soʻzi ham ishlatiladi. *Tagʻarik* (oʻgʻ.) – xamir qilinadigan va kir yuviladigan sopol togʻora [3:174]; *tagʻarik*-togʻora [1:84]: *ka:sani teyindä tagʻarik va:* (Xiva)

Xorazm oʻgʻuz dialektida lagan maʼnosida (quyuq ovqatlar solinadigan) badya leksemasi ishlatiladi: *bir badya bäräk, ortasinda chörak* (Xonqa): *palovdi badyada yiydi* (Tvz.)

Turkman tilining yomud, ota dialektida, Qoraqalpogʻistondagi turkman shevalarida ham lagan maʼnosida *ba:diya* soʻzi ishlatiladi [5:80].

Ushbu soʻz Andijon, Fargʻona shevalarida suyuq ovqat solinadigan katta, ichi chuqur idish (togʻora) maʼnosida ishlatiladi: ... *boshlarida qatiq ivitilgan lagan va xurma bilan yalangoyoq, kir-juldir kiyimli bolalar shipillab oʻtadi* (Ismoliy M. Fargʻona tong otguncha, 1968). Qiyoslang: qad.yoz.yod. *lagʻun* (ichi chuqur qilib yogʻochdan qilingan idish [2:389]. Tosh. *tovogʻ* (sopoldan qilingan, osh ichiladigan idish).

Duväk (Xor) – *tuvagʻ* (Toshk) – qozon qopqoq; Jiz.qapqogʻ-Bux., Q.daryo sārposh. *Duvaqsiz qazan qaynamas, änäsiz bala aynamas* (Urg); Qiyoslang: Nam.,T-ton: *tuväk-tandir* ogʻzini berkitib qoʻyadigan loy qopqoq. Mazkur soʻz qadimgi yozma yodgorliklarda qopqoq maʼnosini anglatadi.

Läkkì. Xorazm shevalarining tadqiqotchisi F.Abdullayevning qayd etishicha, mazkur soʻz Urganch, Xiva, Gurlanda toʻylarda mehmonlarga osh tortiladigan kichik sopol tovoq maʼnosini anglatadi: *bala läkkì tavaxlanì alìp, vulanì göttinì döşip çiqadì.*

Xorazm o'g'uz va qipchoq lahjasi vakillari nutqida *tanqal/tanqan* shaklida ishlatiladigan so'z adabiy tilda "choydish; cho'yandan qilingan suv idishi" ma'nosini anglatadi.

Insoniyat maishiy turmushida kun kechirishi, ovqat yeyishi uchun, uni tayyorlash uchun, pishirish uchun o'zlariga xos moslama yaratganlar. Bu so'z Xorazm o'g'uz-qipchoq shevalarida *o'jaq // ochaq* shaklida ishlatiladi. Bu moslamaning o'zi to'rtburchak shaklda bo'lib, ochiq tomonidan o'tin qalanadi.

Ochaq (o'choq) qadimiy so'z bo'lib, turkiy tillarning yozma manbalarida ham *o'choq* [3:249] shaklida uchraydi. O'rta Osiyodagi turkiy tillarda esa o'choq (o'zb.), ochaq (uyg'ur), oshaq (qozaq), ochaq (qirg'iz), oshaq (qoraqalpoq) shaklida uchraydi.

O'choq so'zi yuqorida qayd qilingan tarixiy lug'atlarda va tillarda fonetik shakllardan qat'iy nazar, bir xil uch tomoni yopiq bo'lib, yerni kovlab yoki g'isht terib yasalgan, ichiga olov yoqiladigan ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan maxsus qurilma ma'nosini anglatadi.

Ovqat tayyorlash masalasi rejadagi xalqlarning iqlim sharoitiga ham bog'liq bo'lib, bu vaziyat o'choqlarning sharoitiga qarab, har xil turlarining paydo bo'lishiga va ularning shunga mos nomlarining shakllanishiga turtki bo'ladi. Bu xil buyumlar va ularning atamaları qadimdan ma'lum bo'lib, ko'chmanchilik va chorvachilik taraqqiyoti bilan bog'liq. Masalan: uch oyoqli dala o'chog'i "Devonu lug'atit turk"da *o'rkuch* deb berilgan [2:452], yana bir o'rinda esa *ko'chirma o'choq* [2:452] deb berilgan.

Xorazm shevalarida o'choqning *yer o'joq, karvich o'joq, damir o'joq, loy o'choq* kabi turlari mavjud. Bu o'choqlarining ham o'ziga xos ishlatish o'ri bo'lganligi uchun turlicha nomlashgan.

Xorazm shevalarida *kasov* so'zi keng ishlatiladi. Bu asbob olovni tortish, kurash va to'g'irlash vazifasini bajaradi. M.Koshg'ariy bu so'zni *kuzaku* deb bergan.

Tadqiqotchi I.Ismoilov bu predmetning yonuvchi narsalarni o'rnidan qo'zg'atish vazifasini bajarishni e'tiborga olib, mazkur so'z *qo'zg'ov < qo'zov > kosov* tarzida shakllangan, deb qayd qiladi.

Olovni kovlash uchun ishlatiladigan predmet esa mazkur shevalarda *atashkir/atchikir/achikir* deb yuritiladi. Bu termin qozoq va qoraqalpoq tilida *eteshkir/atyoshkir*, turkman tilida *atyoshgir*. Bu so'z fors tilidan olingan bo'lib, atash – o't, olov ma'nosida bo'lib, giriftan fe'lining o'zagi girdir, ya'ni olmoq degan ma'noni bildiradi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham lahcha o't deb ko'pchilik o'rinlarda ishlatiladi.

Pishkāk (Xor. o'g'., qipchoq) – *kuvichop* (To'rtko'l) – *kuvisob*. Mazkur so'z sut mahsuloti bo'lgan qatiqdan yog'ni ajratib oladigan moslama: *Kuvini pishkākī*

sinipti (Xonqa). Shu ma'noda *pishkāk* (pishirmoq), pishiradigan, pishitadigan, yetiltiradigan kabi ma'nolarga ega. Shu asosda ayrim shevalarda yigirish uchun tayyorlangan paxta ham *pishkāk* deb yuritiladi.

Xorazm qipchoq, shuningdek, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida chelak, paqir ma'nosida *qavg'a* so'zi ishlatiladi. Bu so'z shu shevalarga oid manbalarda quyidagicha izohlanadi: *qavg'a* – chelak; *tur o'rningnan, yeki qavg'a su: äpke* (Gurl); *qavg'a* (Ber., Mang') – *qa:va* (T.ko'l., S.biy) – chelak: 1. charm – teridan qilingan chelak; 2. yog'och chelak; 3. quduq boshiga qo'yilgan chelak. Qiyoslang: Jo'sh, *qavg'a* – quduqdan suv olish uchun charmdan qilingan idish. Demak, *qavg'a* so'zi, asosan, qipchoq tip shevalariga xos bo'lib, paqirdan material jihatdan farq qilsa ham vazifasiga ko'ra birlashadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Xorazm shevalaridagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining o'zbek adabiy tili, o'zbek umumxalq tili doirasidagi o'zni va mavqeyini aniqlash, uning adabiy tildagi variantlariga munosabati yoki faqat dialektal variantlarini tahlil qilish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadiki, u leksikologiya, frazeologiya, til tarixining ko'pgina masalalarini yechish imkonini tug'diradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
2. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960.
3. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963.
4. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999.
5. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари. – Тошкент: Фан, 1988.

PREDIKATIV SINTAGMAGA TENG EMOTIV FE'L FRAZEOLGIK SINONIMLAR HAQIDA

Muxayyo Vafoyeva
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Samarqand davlat universiteti (O'zbekiston)

Annotatsiya. Maqolada predikativ sintagmaga teng qurilishli emotiv fe'l frazeologik sinonimlarda fe'l komponentning ega bilan bog'lashuv, o'zaro

semantik-sintaktik munosabatga kirishuv imkoniyatlari, shuningdek, ikki va uch komponentli emotiv fe'l frazeologik sinonimlarning semantik va grammatik strukturalari haqida so'z boradi.

Аннотация. В статье описываются связь глагольного компонента подлежащим во фразеологических синонимах эмотивного глагола той же конструкции, что и предикативная синтагма, возможности вступления во взаимную семантико-синтаксическую связь, а также семантические и грамматические конструкции двух- и трехкомпонентных эмотивных глагольных фразеологических синонимов.

Annotation. The article describes the relationship between the verbal component subject in phraseological synonyms of emotive verbs of the same construction as the predicative syntagma, possibilities of entering into mutual semantic-syntactic connection, as well as semantic and grammatical constructions of two- and three-component emotive verbal phraseological synonyms.

Kalit so'zlar: emotiv frazeologizm, fe'l frazeologik sinonim, predikativ sintagma, fe'l so'z-komponent, sintaktik shakl yasovchi affiks.

Ключевые слова: эмотивный фразеологизм, глагольно-фразеологический синоним, предикативная синтагма, глагольно-словной компонент, синтаксический формообразующий аффикс.

Keywords: emotive phraseological expression, verbal-phraseological synonym, predicative syntagma, verbal-lexical component, syntactic formative affix.

Tilimiz frazeologik tizimidagi frazeologik birlik (FB)larning asosiy qismini emotiv fe'l frazeologik sinonimlar (FS)lar tashkil qiladi. Bunday frazemalar ikki yoki undan ortiq leksemadan tarkib topib, birinchi so'z-komponent ot (keng ma'noda) leksema bilan keyingi komponent (a'zo) fe'l bilan ifodalanadi.

Predikativ sintagmaga teng qurilishli emotiv fe'l FSlarda fe'l komponentning ega bilan bog'lashuv, o'zaro semantik-sintaktik munosabatga kirishuv imkoniyati frazemaning o'z komponent tarkibi orqali ro'yobga chiqadi.

O'zbek tilida emotiv fe'l FSlarning lug'aviy tarkibida, fe'l so'z-komponentdan tashqari ot ham ishtirok etib, bu komponent o'ziga sintaktik shakl yasovchi affiksni qabul qiladi va bu nisbatlovchi vositasida fe'l frazema uch shaxsdan biriga taalluqli bo'ladi. Grammatik jihatdan bu frazemaning xarakterli xususiyati shundaki, ular tuslanmaydi, doim III shaxs shakliga ega bo'ladi: Lekin Hamida to'g'risida Humoyunga og'iz ochishga *tili bormadi*. (P.Qodirov)

Predikativ sintagma (gap)ga teng tuzilishli emotiv fe'l FSlarda komponentlar o'zaro grammatik bog'lanish shakli va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra quyidagi ko'rinishga ega: Qaratuvchi bilan bog'lashuvli fe'l sinonim frazemalar prof. Sh.Rahmatullayevning ta'kidlashicha, fe'l FSlardagi "qaratuvchi

– tobe bo‘lak, shunga ko‘ra fe‘l frazema uni o‘ziga bog‘laydi, bog‘lov munosabati ro‘y beradi: bunda fe‘l frazema bog‘latuvchi, qaratuvchi bo‘lak esa bog‘lanuvchiga teng” [2:26].

Shuni inobatga olish lozimki, qaratuvchi komponent bilan semantik munosabat umuman predikativ sintagmaga, jumladan, teng qurilishli ko‘pgina emotiv fe‘l FSlarga ham xosdir. Bunday emotiv fe‘l FSlarda ega bilan semantik munosabatga kirishuv jarayoni uning ichki tarkibida ham namoyon bo‘ladi: Xonzoda begim qorong‘ida Humoyunning o‘zini ko‘rib ulgurmasidan shirador ovozi eshitdi-yu, *yuragi hapriqib ketdi*. (P.Qodirov)

Fe‘l FSlarda qaratuvchi bilan semantik munosabatga kirishuv jarayoni bo‘lishining yana bir sababi shundaki, bunday FB o‘z tarkibidagi fe‘l komponent to‘ldiruvchini boshqarmasligi yoki to‘ldiruvchini boshqarish imkoniyati frazemaning tarkibida ifodalanmasligi ham mumkin: Vazni ancha yengillashib qolganini sezib *yuragi shig‘ etib ketdi*. (P.Qodirov)

Sh.Rahmatullayevning kuzatishlariga qaraganda, frazemaning qaratuvchi bilan bog‘lashuv imkoniyatini bunday FSlar tarkibidagi nisbatlovchi ko‘rsatib turadi. Frazema tarkibida qatnashadigan har qanday nisbatlovchi bunday bog‘lashuvning ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qilmaydi. FSlar tarkibidagi leksemalarning o‘zaro sintaktik aloqasi tufayli qo‘shilgan nisbatlovchi FSning ichki grammatik qurilishiga mansub bo‘ladi, ya’ni bunday nisbatlovchi frazemaning bog‘lashuviga daxlsiz xususiyat kasb etadi.

Tilda faqat ega bilan semantik munosabatga kirishgan ayrim emotiv fe‘l FSlarda sintaktik vazifani aniqlash unchalik murakkab kechmaydi, binobarin ega biror so‘z-komponent bilan ifodalansa, FB yaxlit holda kesim vazifasini bajaradi; agar bunday FBlarning ayrimlari tarkibida ega ishtirok etmasa, FBning o‘zi kesim bilan ifodalangan gapga teng munosabatda bo‘ladi: Kecha, dunyo ko‘zlariga qorong‘u va tor ko‘rinayotgan damda Kesakpolvon kelib, *ko‘ngli yanada xufton bo‘ldi*. (T.Malik)

Badiiy nutqda ayrim qaratuvchi bilan semantik munosabatga kirishgan emotiv fe‘l FSlarda esa boshqacha vaziyat yuz berganligi kuzatiladi, ya’ni badiiy nutq uslubida fe‘l FSlarning ayrimlari o‘zlarining grammatik qurilishiga ko‘ra predikativ sintagmaga teng bo‘lgani uchun nutqda ham yaxlit gap funksiyasini bajaradi: Asadbekning chehrasini silab o‘tgan jilmayish Xongereyga ta’sir qildi. *Tund yuzi yorishdi*. (T.Malik)

Endilikda emotiv fe‘l FSlarning semantik va grammatik strukturalarini yorqinroq tasavvur etish uchun ularning har birini alohida-alohida o‘rganishni lozim topdik.

a) Ikki komponentli ot + fe‘l tipidagi emotiv fe‘l FSlar: Bunday qaratuvchi bilan semantik munosabatga kirishuvchi emotiv fe‘l FSlarning birinchi so‘z-

komponenti sintaktik shakl yasovchi affiksni (nisbatlovchi) olgan ot leksema bilan, keyingi komponenti o'timsiz fe'l bilan ifodalanadi: "*abjag'(i) chiqdi – iyig'i chiqdi*", "*yuzy yorishdi – chehrasi ochildi – ta'bi ochildi*" sinonim fe'l frazemalari "qattiq jarohatlanmoq", "xafachiligi tarqamoq", ma'nolarini anglatib, sintaktik qurshovi "kimning?" so'rog'iga javob bo'luvchi qaratuvchini talab qiladi: Farq shundaki, dildagi tilga uchsa joning ketishi mumkin, joningga rahm qilingan taqdirda *abjag'ing chiqadi*.(T.Malik); U o'zining mayda o'g'rilardan ekanini unutgan, Asadbek panohida yurmaganida sal narsaga qamalaverib *iyig'i chiqib* ketishi mumkinligini esa fahmlay olmasdi. (T.Malik); Enaxonning *yuzy birdaniga ochildi*, lablariga keng bir tabassum yoyildi. (Cho'lpon); Anvar qo'l qovushtirib turgan qo'shnisini ko'rib, *chehrasi ochildi*. (T.Malik); – Ota, uyam menga o'xshagan, – iljaydi Odamboyl raisning *chehrasi bir oz yorishganini* ko'rib (O'.Umarbekov); Bu gapdan ikkovlarining ham *ta'blari ochilib*, ko'ngillari ko'tarildi, kema ustidagi zeb-ziynatlarga va ziyofat dasturxonlariga endi quvonib ko'z tashladi. (P.Qodirov)

"*Hafsalasi pir bo'ldi – hafsalasi sovidi*" sinonim frazemalarini yaxlit grammatik strukturali FSlar deyish mumkin, chunki bu sinonimik uyadagi dastlabki iborada fe'l komponent (pir bo'ldi) garchi qo'shma so'zdan tuzilgan bo'lsa-da, yaxlit bir fe'l komponent sifatida namoyon bo'ladi, shu asosda "pir bo'ldi" va "sovidi" fe'llarining o'zaro semantik yaqinligi asosida FSlar uyasi yuzaga kelgan: Kechayam *hafsalam pir bo'lgan* edi-yu, bunchalik bo'lishiga aqlim yetmagan edi. (O'.Hoshimov); Men ham yurist bo'lmoqchi edim. Shu niyatda sakkiz oy sudda dastyorlik qilganman. Yaxshisiniyam ko'rdim, yomoniniyam...oxir-oqibat *hafsalam ham sovidi* (O'.Hoshimov) kabilar.

b) Uch komponentli ot+ot+fe'l tipidagi emotiv fe'l FSlar: "*Ko'z(lar)ining paxtasi chiqdi – ko'zlar(i) qinidan chiq(ayoz)di – ko'zlarining shox soqqasi chiq(ayoz)di*" fe'l FSlarining har ikkala ot komponentida sintaktik shakl yasovchi affiks ishtirok etgan, keyingi komponent o'timsiz fe'l bilan ifodalangan bo'lib, bu FSlar yaxlit hozda "g'azabi ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi" ma'nosini anglatadi: Paxmoq soqolning *ko'zlari qinidan chiqquday bo'lib* o'ynab ketdi. (T.Malik); – Iyya! – dedi boy *ko'zlarining shox soqqasi chiqquday*, – Adol opang hali erga chiqmagan-ku! (G'.G'ulom) kabilar.

"*Fig'oni falakka chiqdi – tutuni osmonga chiqdi – fig'onidan dud chiqdi – fig'oni falakni tutdi*" emotiv fe'l FSlar "ortiq darajada bo'g'ilib shovqin solmoq" ma'nosini anglatadi. Bu frazemalar tarkibida bosh bo'laklar (ega va kesim)dan tashqari, jo'nalish kelishigida shakllangan so'zshakl mavjud bo'lib, gapda u hol sintaktik vazifani bajarib kelgan. Sintaktik shakl yasovchi affiks esa ega vazifasidagi so'zshaklga qo'shilgan holatda bo'ladi: Bir kuni Anorbibi birovnikida yumush qila turib to'satdan og'rib qoldi, zambilga solib o'z uyiga keltirib

tashladilar. Bolalarning *fig‘oni falakka chiqdi*. (A.Qodiriy); O‘zbekoyim o‘g‘lining “o‘lganning ustiga chiqib tepish” qabilidan bo‘lgan bu harakatidan *tutuni ko‘kka chiqib* borliq qahr g‘azabini eri ustiga to‘kadi. (A.Qodiriy); Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, *tutuni ko‘kka ko‘tarilur* ekan, baqirdi. (A.Qodiriy); Men ko‘rib turibman, Yer-osmon parchin. Farzanding *fig‘oni ko‘klarga o‘rlar*. (A.Oripov); Qaylargadir yuguraman, *Fig‘onimdan chiqar dud*. (A.Oripov); Chunki bir vaqtlar Boburni qiynab, *fig‘onini ko‘kka chirmashtirgan* quyunlar hozir Humoyunning atrofida aylanib yuribdi. (P.Qodirov); Said Xalil *fig‘oni chiqib* shuni o‘ylagan paytda boshi iskanjaga tushganday og‘rib, ko‘zi tina boshladi, qo‘ygan qadami istagan joyiga tushmay, gavdasi chayqalib ketdi. (P.Qodirov); Yosh juvon yolg‘iz o‘zi turmasin, deb Chuvrindi xotinini ham shu yerga olib kelgan, buni eshitib Kesakpolvonning *fig‘oni oshgan* edi. (T.Malik); Bu qadar qarshilikni ko‘rmagan yog‘iyning *fig‘oni falakni tutdi*. (T.Malik) kabilar.

Shunday qilib, o‘zbek tilida ikki-uch komponentli emotiv fe‘l FSlar predikativ sintagma ko‘rinishiga ega bo‘ladi va qaratuvchi bilan sintaktik munosabatga kirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати, Тошкент, Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 382 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент. Университет, 1992. 26 б.
3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, СамДУ нашри, 1999. – 200 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдли. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008-й.

SUV LEKSEMASINING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATI

Muqimova Zohida Rasulovna

***O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD) +998936556622***

zohidamuqimova@gmail.com O‘zbekiston, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada suv so‘zi tayanch qism bo‘lgan o‘zbek tili barqaror birliklarining lingvomadaniy xususiyati yoritildi.

Аннотация. В данной статье выделены лингвокультурные особенности устойчивых единиц узбекского языка, основной частью которых является слово вода.

Annotation. In this article, the linguistic and cultural features of the stable units of the Uzbek language, of which the word water is the main part, were highlighted.

Kalit soʻzlar: lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadaniy xususiyat, barqaror birlik, predmetli kod, fazo lingvomadaniy kodi.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурный признак, устойчивая единица, предметный код, пространство лингвокультурный код.

Keywords: linguoculturology, linguocultural feature, stable unit, subject code, space linguocultural code.

Xalqlarning bir-birini oʻzaro tushunishi uchun lingvistik tadqiqotlar zarurati, milliy madaniyatlar muloqoti allaqachon umumeʼtirof etilgan haqiqatdir. Boisi, u yoki bu til oʻz egasi tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlari, feʼl-atvori, eʼtiqod va anʼanalari oʻzida yorqin ifodalaydi. Aniqki, “Xalq madaniyati til orqali verballashadi, aynan til madaniyatining tayanch, asosiy tushunchalarini harakatga keltiradi va ularni belgilar koʻrinishida, yaʼni soʻzlar vositasida ifoda etadi [10:15]”. Bugungi davrda muayyan til lisoniy birliklarini oʻzi mansub millat madaniyati bilan aloqadorlikda oʻrganuvchi lingvomadaniyatshunoslik jahon tilshunosligidagi yetakchi hamda istiqbolli yoʻnalishlardan biriga aylandi, tilshunoslikning mustaqil yoʻnalishi sifatida tan olindi. Mazkur sohaning obykti, tilshunos olimi Durdon Xudoyberganova taʼkidlaganidek, “Lisoniy belgining maʼnosi va madaniy birikuvidan tarkib topuvchi, semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon boʻluvchi til birliklari, yaʼni frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turgʻun oʻxshatishlar, nutqiy etiketkalar, urf-odat va marosimga doir soʻzlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxetiplar, mifologemalar, lakunalar, pretsedent birliklar va b.” [11:41]. Oʻziga oʻzi tegishli millatning yuksak maʼnaviyati, milliy tafakkuri, ruhiyatining oʻziga xosligini yaqqol aks ettiruvchi lingvomadaniy birliklar (lingvokulturemalar) sanaluvchi “...barqaror birliklarda asrlar davomida shakllangan, asoslangan, umummilliy xarakterdagi madaniy kod – obrazlar saqlanadi” [9:21]. Oʻzbek xalqi barqaror birliklarida oʻzbek millati milliy mentalitetining rang-barang qirralari, milliy qiyofasi oʻz aksini topadi. Oʻzbek xalqi adabiy merosida milliy oʻzlikni namoyon qiluvchi barqaror birliklar bisyor. Ularning lingvomadaniy mohiyatini ochib berish uchun teran va asosli tadqiqotlarni yaratishimiz lozim.

Adabiyotlarda *suv* soʻzining oʻz maʼnosi va uning koʻchma maʼnolari (9 ta) [12:779], u bilan bogʻliq urf-odatlar, uning ahamiyati [1:55], “Suvning hayotbaxsh sehri” [2:75], *suv* madhi [3:66] haqida koʻp gapirilgan. Oʻzbek tilida *suv* leksemasining lugʻaviy-maʼnaviy xususiyatlari [4:151] ham atroflicha tadqiq qilingan. Suvning maʼno xususiyatlarini izohlashda uning 30 ta semasi keltirilgan [4:55] hamda maʼno xususiyatlari rang-barangligi illyustrativ misollar bilan

dalillangan. Suv badiiy timsol sifatida ham o'rganilgan [8:38]. Biroq barqaror birliklarda tayanch vazifa bajaruvchi suv so'zining lingvomadaniy xususiyati atroflicha tadqiq qilinmagan. O'zbek tili barqaror birliklarida tayanch qism bo'lgan tabiat unsurlari va hodisalarini nomlovchi birliklar: suv, havo, olov, tuproq; shamol (el), bo'ron, chaqmoq, momaqalldiroq, yomg'ir, sel, do'l, qor, muz, bulut, tuman so'zlari o'zida madaniy axborot tashiydi. Quyida berilayotgan suv so'zining lingvomadaniy xususiyatlari buning isbotidir.

Suv – dunyoni tashkil etuvchi to'rtta ramziy asosiy elementlardan biri, birlamchi materiyaning ramzi. Qadimgi mif, rivoyat va hikoyalarda daryolar xudolar sifatida tasvirlangan (Misrda Nil, Hindistonda Gang daryosi va boshqalar muqaddas hisoblangan, ular xudolar sifatida tasvirlangan). Turli millat xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan barqaror birikmalar kuzatilganda, suvning hayot manbayi sifatida qadrlanishi ayon bo'ldi. Jumladan, "Rus folklorida biz daryo nomini uchratamiz: Volga – ona, uning o'z irodasi va xarakteri bor, u hukmdor va qo'riqchi.

Xristian adabiyotida suv, daryo, ko'l hayot va xristian ta'limotining ramzi hisoblanadi. Suv va suv manbalari onaning ramzi bo'lib, tug'ilish, ayollik tamoyili, hayot manbayi bilan bog'liq" [5:79]. Dono xalqimiz ham bir turkum maqollarida suvni obi-hayot deb e'zozlaydi, uning qadriga yetish, tejab-tergash, ifloslantirmay, toza va pokiza saqlash lozimligi yuzasidan nasihat qiladi. Bu hol ular yaratgan bir necha maqollarda, jumladan, *Suv oltindan aziz; Suv – zar, Suvchi – zargar; Suv keldi, nur keldi; El hayoti yer bilan, yer hayoti suv bilan* kabi maqollarida yorqin namoyon bo'lgan.

Islom dinining muqaddas kitobi "Qur'oni karim"ning "Baqara" surasida "U sizlar uchun Yerni "poyandoz", osmonni "bino" qilib qo'ydi va osmondan suv tushirib, u sababli sizlarga rizq sifatida mevalar (mevali daraxtlar)ni undirdi" [7:4] degan oyat bor. Bundan ma'lumki, butun borliqning boshlang'ich asosi, ibtidosi to'rt unsur (suv, havo, tuproq, olov)ning biri suvdur. *Obi hayot* ta'rifini olgan ne'matni atovchi suv so'zi barqaror birikmalarda keng qo'llaniladi. Bu suvning hayot manbayi ekanligidan, unga insonning ehtiyoji benihoya ko'p bo'lganligidan hamdir. Mazkur fikrimiz *suv bilan havoday* (nihoyatda, juda-juda) iborasidayoq o'z isbotini topadi.

O'zbek xalqi barqaror birliklarida suvga inson, rizq-nasiba, yorug'lik, poklik; ofat-falokat ramzi sifatida qaraladi. Jumladan, *Qulunli biyadan quduq suvi* ortmas maqolida *quduq suvi* rizq-nasiba – oziq-ovqat, noz-ne'mat, yashash uchun keraklik yegulik ma'nosini bildiradi.

Ariq qazimasang, otizga suv chiqmas maqoli *Mehnatsiz rohat yo'q; Mehnat qilmay rohat ko'rmas, Urug' sepmay ekin o'rmas; Yer qazimasang, oltin chiqmas, Qarmoq solmasang – baliq* maqollarini yodga soladi. Sababi, mazkur

maqollarning barchasida *Ariq qazimasang, otizga suv chiqmas* maqolidan anglashiladigan ma'no – har qanday rohat ortida mashaqqatli mehnat borligi uqtirilgan. *Ariq qazimasang, otizga suv chiqmas* maqolidagi suv lingvomadaniy kodi “yorug‘lik”, rohat-farog‘atda yashash ramzi bo‘lib kelgan. Suv lingvomadaniy kodi vositasida har bir mehnat qilgan kishining “otizi”, ya’ni dasturxoni noz-ne’matlarga to‘la bo‘lishiga ishora qilingan.

O‘t bilan suv – tilsiz yov; Suvning ishi o‘pirmoq, O‘tning ishi kuydirmoq; Suvning ko‘rinishi muloyim, Bag‘ri – tosh maqollarida “Suv garchi sekin, muloyim, beozor oqqani bilan, suzishni bilmagan yo ehtiyot bo‘lmagan kishini g‘arq qiladi” deyilgan hamda suvning, o‘tning ana shunday xavfliligini ta’kidlab, undan saqlanish choralari ko‘rish zarurligi uqtirilgan [6:345]. Shu boisdan ham “O‘t balosidan, suv balosidan o‘zing saqla” degan ezgu niyat qilinib, buning har bir duoda aytilishi odat bo‘lib qolgan.

Dunyoni suv bossa, to‘pig‘igacha chiqmaslik iborasi o‘taketgan beg‘am, haddan tashqari beparvo odamga nisbatan qo‘llaniladi. Bunda suv lingvomadaniy kodi ofat, falokat ma’nosini ifodalaydi. *Suvga tushsa cho‘kmaslik, suv kelsa – simirmoq, tosh kelsa – kemirmoq* iboralarida yoki *dunyoni suv olsa, o‘rdakka ne g‘am* maqolidagi suv lingvomadaniy kodi *dunyoni suv bossa, to‘pig‘igacha chiqmaslik* iborasidagi suv lingvomadaniy kodi anglatgan ma’noga yaqin. Boisi, bu iboralarda ham suv lingvomadaniy kodi og‘ir sinov, qiyinchilik ma’nosini o‘zida saqlagan. *Sirtiga suv tegizmaslik* iborasida suv lingvomadaniy kodi dog‘ (kishining o‘z sha’niga dog‘ tushiradigan xatti-harakat qilmaslik) ma’nosida kelgan. *Siqib suvini chiqarmoq* iborasida suv lingvomadaniy kodi *oxirgi madori, yakuniy kuchi* degan ma’noga ishora qiladi. Ushbu ibora biror kishini u yoki bu muammo, masala bilan bog‘liq bo‘lgan voqealarda tergashga, unga zulm o‘tkazib madori qolguncha qiynashga nisbatan aytiladi. *Bir odam ariq qaziydi, ming odam suv ichadi; Bir tomchi suv chumoliga daryo ko‘rinadi; Yer – xazina, suv – gavhar* maqollarida suv lingvomadaniy kodi ijobiy bo‘yoqqa ega bo‘lib, rizq-nasiba ma’nosini ifodalaydi.

Tagiga suv quymoq iborasi amalidan, obro‘-e’tiboridan mahrum qilmoq ma’nosiga teng. Bunda suv lingvomadaniy kodi suv so‘zining oquvchi, oqib ketuvchi ma’nolarini o‘zida saqlab, mansab, amaldan ayrilishni bildiradi.

Suvga suyanma, yovga sig‘inma maqolining *Suvga suyanma, folga ishonma* ko‘rinishi ham bor. *Suvga suyanma, yovga sig‘inma* maqolida suv lingvomadaniy kodi vositasida suvning oqishiga ishora qilinib, o‘zganing fikri, o‘zganing aqli insonning o‘ziga o‘zining fikridek foyda keltirmasligi nazarda tutilgan. Suv bunda puch narsa, beburd kimsa ramzini ifodalagan. Ma’lumki, bu barqaror birikma birovning aqliga suyanib ish qiluvchilarga, birovning fikri bilan yuradigan mustaqil bo‘lmagan kishilarga qarata aytiladi.

Suv lingvomadaniy kodi ba'zi maqollarda fe'l-atvori, yurish-turishi, qilish-qilmishi, gap-so'zi odamiylikdan uzoq bo'lgan shaxslarni bildirib kelgan. Ya'ni "suyuq" kishilar suvga tashbeh qilinib, *suyuq odam* deyilgan, hozirda ham hayotga yengil-yelpi qaraydigan odamlarga qarata shunday deyiladi. Ushbu ma'no-mazmun *Suvni ming qaynatsang ham quyulmas* maqolidagi suv lingvomadaniy kodi vositasida yanada aniq ifodalangan. Xullas, o'zbek tili barqaror birliklarining bir nechtasida suv so'zi madaniy ma'nolariga ega bo'lib o'zi ishtirokida shakllangan barqaror birliklardagi milliy-madaniy bo'yoqni ta'minlagan.

O'zbek tili barqaror birliklarida tayanch qism bo'lgan birliklarning – lingvomadaniy kodlarning mohiyatini ochib berish, bu borada teran va asosli tadqiqotlarni yaratishimiz lozim. Chunki u yoki bu madaniyat o'zi mansub tildagi lingvomadaniy kodlarda o'z ifodasini topadi. Lingvomadaniy kodlar to'liq idrok etilmasa, u qatnashgan matn yoki birikmaning mazmun-mohiyati butunicha anglashilmaydi. Har qanday millatning lingvomadaniyatini to'liq idrok etish uchun uning madaniyat kodlarining ham ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эшмуродов М. Авестода сув култи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – №5. – Б. 55–58.
2. Гўзалов Ф. Сувнинг ҳаётбахш сеҳри. – Ёшлик, 1991. – №1. – Б. 75–76.
3. Жабборов Х. “Фарҳод ва Ширин” достонида сув мадҳи. Алишер Навоийнинг ўзбек адабиёти, тили, маданияти тараққиётидаги буюк хизматлари ва ҳозирги адабий жараён мавзусидаги республика илмий конференцияси мақолалар тўплами. – Қарши:Насаф, 2000. – Б. 66–67.
4. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. –151 б.
5. Маслова В.А. Пименова М.В. Код лингвокультуры. Учебное пособие. –М.: Флинта:Наука, 2018. – С.79.
6. Маънолар маҳзани. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – Б. 345.
7. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. –Тошкент: Ислон университети, 2004. – 4.
8. Қўчқорова М.Эркин Аъзам насрида сув шартли бадиий тимсол. – Тил ва адабиёт таълими, 2013. – № 12. –Б. 38. www.ziyouz.com.кутубхонаси.
9. Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа (PhD) д-ри ... дис.–Тошкент,2019.–Б. 21.
10. Воробев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997. – С.15.

11. Худойберганава Д. Лингвокультуроология терминларининг кичкача изоҳли луғати. –Тошкент: “Турон замин зиё”, 2015. – 41 б.

12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. To‘rtinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022. – B.779-781.

O‘ZBEK TILIDAGI REKLAMA MATNLARI TAHLILI

Alimova Shahnoza Maqsudovna

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti v.b.

Pozilova Nasiba Umidjon qizi

UrDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi reklama matnlarining dunyo tilshunosligi hamda o‘zbek tilshunosligidagi ahamiyati asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье объясняется значение узбекских рекламных текстов в мировой лингвистике и узбекском языкознании.

Abstract. The importance of Uzbek advertising texts in world linguistics and Uzbek linguistics is explained in this article.

Kalit so‘zlar. Reklama, reklama matnlari, “Reklama to‘g‘risida”gi Qonun, reklama faoliyati, matn tahriri.

Ключевые слова: Реклама, рекламные тексты, Закон “О рекламе”, рекламная деятельность, редактирование текстов.

Keywords: Advertising, advertising texts, the Law “On Advertising”, advertising activity, text editing.

Dunyo tilshunosligida amalga oshirilayotgan tadqiqotlardan ma’lumki, ijtimoiy hayotda sodir bo‘layotgan barcha yangiliklarning tilda o‘z aksini topishi, til bilan reklama matnlarining tili ham iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning o‘ziga xos shartiga aylanib bormoqda.

O‘zbek tilshunosligida ham bu masala tadqiqi yuzasidan ko‘plab ishlar amalga oshirilgan. O‘zbek tili va xalqi tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, juda ko‘plab manbalar ijtimoiy-siyosiy reklamaga bir qadar daxldor ekanligini ko‘rish mumkin. “Alp Er To‘nga marsiya”si, qadimgi turkiy bitiklar, kitob va kitobatlarga homiylik kabilarda mohiyatan ijtimoiy-siyosiy reklama alomatlari mavjud. Adabiyotimiz tarixida tijoriy va ijtimoiy-siyosiy reklama alomatlari aks etgan asarlar ham ancha-muncha bor.

Reklama zamonlar o‘tishi bilan rang-baranglashib, qamrovi kengayib, tili o‘tkirlashib borar ekan, shunga muvofiq mamlakatimiz mustaqilligining birinchi kunlaridan boshlab ommaviy axborot vositalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi bir qator qonunlar qabul qilindi. Shunday qonunlardan biri “Reklama to‘g‘risida”gi Qonun bo‘lib, u 30 moddadan iboratdir [1]. 1998-yil 25-dekabrda qabul qilingan

ushbu qonunga 15 marotaba o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan. Ammo unda umumiy tusga ega bo'lgan va ishlamaydigan normalar mavjud ediki, ular reklama faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni to'liq qamrab olmagan shu bois yangi tahrirdagi "Reklama to'g'risida"gi Qonunga zarurat paydo bo'ldi. Mazkur qonun 8 bob, 53 moddadan iborat. Shu vaqtgacha amalda bo'lgan qonunda reklama faoliyatiga qo'yiladigan talablarning yetarli emasligi, davlat va nodavlat tashkilotlarining reklama sohasidagi vakolatlari aniq belgilanmagani ham ko'plab huquqbuzarliklar sodir etilishiga sabab bo'layotgan edi. Xususan, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish agentligi tamonidan 2021-yil davomida o'tkazilgan 27 mingga yaqin o'rganishlardan qariyb 15,5 ming holatda turli kamchiliklar aniqlangan.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z ish faoliyatining ilk kunlaridanoq ommaviy axborot vositalari rolini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Buni 2021-yil 7-sentabrdagi nutqida ta'kidlangan "Ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish sohasida biz ularning iqtisodiy asoslari va moddiy bazasini yanada mustahkamlash, jurnalistlarning kasbiy faoliyatini himoya qilishga qaratilgan ishlarini izchil davom ettiramiz" hamda "Ommaviy axborot vositalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash davom ettirilib, jurnalistlarning erkin faoliyat yuritishlari uchun, zarur shart-sharoitlar yaratiladi" degan so'zlarida ham ravshan ifodalangan [3]. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, ommaviy axborot vositalarining tobora ajralmas qismiga aylanib borayotgan reklamalarning lisoniy-pragmatik xususiyatlarini keng tahlil etib, tegishli nazariy-amaliy umumlasmalar hamda ilmiy xulosalarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Reklamaning asosiy vazifasi – xaridorni qiziqtirish, mijoz xaridorlarni yo'qotmaslik va ularni kengaytirishga qaratiladi. Reklama – bu yaxshilik va yovuzlik. Bir tomondan, u kamdan kam kishiga yoqadi, ikkinchi tomondan – reklamasiz ishlab chiqaruvchilarga o'z mahsulotlarini sotish juda qiyin bo'lardi va xaridorlarga esa u ba'zan yaxshi tanlov qilishga ko'maklashadi. Axborot tarqatishning mazkur kreativ usuli kun sayin zamonaviylashib, yangi texnologiyalar asosida takomillashib boryapti. Shu bilan birga, tartibga solib bo'lmaydigan yo'llari ham ortmoqda teleekran va internet tarmoqlarida uchraydigan turli dori vositalari, tez tayyor bo'ladigan xilma-xil lapshalar to'g'risidagi reklamalar ko'chilikni bezdirgani bor gap. Ularning qisqa vaqt oralig'ida, tinimsiz aylanishi esa odamlarda "reklama berishning me'yor talablari bormi?" , degan e'tirozli savollariga sabab bo'lmoqda.

Tadbirkorlik va iste'molchilik madaniyatni takomillashtirish, reklama sohasida nohalol raqobat va noto'g'ri reklamaning oldini olish maqsadida mazkur kamchiliklarni tezkor bartaraf etish choralari ko'rilgan. Misol uchun

mamlakatimizda reklama qilinishi qonun bilan ta'qiqlangan yoki cheklangan mahsulotlar mavjud. Tamaki, elektron sigaretalar, energetik ichimliklar, alkagol, pivo, qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlar shular jumlasidan. Ammo qat'iy belgilangan qonun talablariga qaramay, mazkur cheklovlarni buzayotgan tadbirkorlar ham yo'q emas. O'z qornini o'ylab insonlar salomatligiga, qolaversa, qonun talablariga bepisand qarayotgan bunday kimsalarga o'z vaqtida tegishli choralar ko'rilmoqda. Bugungi kunda dunyo reklama bozorida eng katta iste'molchi – bolalar hisoblanadi. Hatto, ularga mo'ljallangan telekanal va ko'rsatuvlarda reklama berish anchayin qimmat. Axir, endi rivojlanayotgan bola ongiga ta'sir o'tkazish, uni ishontirish oson. Shu bois yangi tahrirdagi qonun voyaga yetmaganlarni reklamadan, xususan, uning salbiy ta'siridan himoya qiluvchi va reklamada voyaga yetmaganlar ishtirokini cheklovchi yangi normalar bilan to'ldirildi.

Qonunda shuningdek, dori vositalari reklamasiga ham qat'iy talablar o'z aksini topgan. Hozirgi vaqtda reklama tarqatish vositalari ko'p. Shulardan eng samaralisi televideniya, deyish mumkin. Boisi, internetda reklama chiqib qolsa, uni o'tkazib yuborish qiyin emas. Televideniyada esa buni imkoni yo'q. Yana ayni kutilgan ko'rsatuv, kansert yoki filmni tomosha qilayotgan bo'lsang, boshqa kanalga olging ham kelmaydi. Teleekranlarda reklamalarning ko'payib ketgani oxirgi vaqtlarda odamlarning ko'plab e'tirozlariga sabab bo'lyapti. Telekanallarda tarqatilayotgan reklamaning umumiy davomiyligi ko'rsatuv vaqtining bir saoti davomida yigirma foizdan, biroq bir sutkada ko'rsatuv vaqtining o'n besh foizida oshishi mumkin emas, deyilmoqda. Davomiyligi o'n daqiqadan kam bo'lgan teleko'rsatuvlarni reklama bilan uzib qo'yish va reklama bilan birga namoyish etishga esa yo'l qo'yilmaydi. Ana shunday chora-tadbirlarni qo'llash orqali reklama berish tizimini tartibga solish ko'zda tutilgan.

Hozirgi sharoitda o'z milliyligini saqlagan va jahon andozalarini o'zida mujassamlashtirgan o'zbek tilidagi reklamalar ham tegishli talablardan kelib chiqib, shakllantirilishi, yozilishi va xaridorlarga yetkazilishi iqtisodiyotimizni ham, ma'naviyatimizni ham, jamiyatimizni ham yuksaklikka olib chiqishi shubhasizdir. Bu holatlar o'zbek tilidagi reklama matnlarining antroposentrik yondashuv asosidagi mukammal lingvistik-pragmatik tadqiqiga ehtiyoj va zaruriyatni ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://www.lex.uz/acts/25458>
2. Reklama faoliyatini tashkil etish. Mualliflar jamoasi. O'quv qo'llanma. Toshkent: "Iqtisodiyot" – 2009.

3. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон – инсон қадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир. 2021 йил 7 сентябрь. <https://uzlidep.uz/news-of-party/10002>

4. Докторов Б.З. Реклама и опросы общественного мнения в США в 2 ч. Часть 2. Научные опросы общественного мнения: монография – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 308 с.

NOODATIY BOG‘LANISHLI BIRIKMALARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Zulfiya Marufova

O‘zbekiston davlat san’at va

madaniyat instituti dotsenti v.b.

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada so‘zlarning o‘zaro birikish imkoniyatlari, semantik valentlik, emotiv valentlik haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, emotiv valentlik asosida birikkan noodatiy bog‘lanishli birikmalarning lingvopoetik xususiyatlari M.Yusuf she’rlari asosida tahlilga tortiladi.

Аннотация. В статье говорится о возможностях сочетания слов, семантической валентности, эмотивной валентности. Также на материале стихотворений М.Юсуфа анализируются лингвопоэтические особенности необычных сочетаний языковых единиц, основанных на эмотивной валентности.

Abstract. The article talks about the possibilities of combining words, semantic valence, emotive valence. Also, based on the material of M.Yusuf’s poems, the linguapoetic features of unusual combinations of linguistic units based on emotive valence are analyzed.

Kalit so‘zlar: valentlik, emotiv sema, noodatiy bog‘lanish, sema

Ключевые слова: валентность, эмоциональная сема, необычное соединение, сема.

Key words: valence, emotional seme, unusual connection, seme.

Predikat semasining asosiy xususiyati ma’lum miqdordagi argument sememalar bilan bog‘lana olish imkoniyatidir. Bu ularning **semantik valentliklari** hisoblanadi. So‘zda bir semaning boshqa bir so‘z ma’nosining mantiqiy semasi bilan mos bo‘lishi, shu so‘z bilan birikish imkoniyatining yuzaga chiqishi semantik valentlikdir. G.Xelbig ta’rifi bilan aytganda, “Semantik valentlik ma’noning alohida semalari chatishuviga asoslanadi”[5:99].

Valentlik nazariyasining **emotiv** valentlik deb atalmish yana bir turi borki, bu mavzu birinchi marta o‘zbek tilshunosligida S.Muhamedovaning “Harakat

fe'llarining emotiv valentligi" maqolasida jiddiyroq tadqiq etildi [4:24–27]. Emotiv valentlikni ham semantik valentlikning bir ko'rinishi deb hisoblash mumkin, deb ta'kidlaydi S.Muhamedova. Bizga ma'lumki, so'z semantik tuzilishi denotativ (atash), konnotativ (ifodaviy) va funksional (vazifaviy) semalarni o'z ichiga oladi. S.Muhamedovaning ta'kidlashicha, emotiv valentlik so'zning emotsional-ekspressiv ottenkasiga asoslanadi. Ba'zan birikuvchi yoki biriktiruvchi leksemalar ma'nolari muvofiq kelmagani holda, ular nutqda birikishi mumkin. Bunda me'yoriy valentlik buzilib, ko'chma ma'no hosil bo'ladi. Semantik valentlikda so'zlar denotativ ma'nolariga ko'ra biriksalar, emotiv valentlikda ko'chma ma'nolari (emotsional semalari) asosida birikadilar.

Emotiv valentlikka ega bo'lgan so'z kutilmagan, noodatiy birikuvlarda ishtirok etadi. Ayni holatda "noodatiylik" belgisi sintaktik qurilmaning faqat mazmun planiga tegishli bo'lib, struktur qurilish, sintaktik modellar odatdagi shaklni saqlab qoladi. Noodatiy bog'lanishlar badiiy adabiyot, asosan, she'riyat tilida ko'p uchraydi. "She'riyatda normadan chekinish, leksik va grammatik ma'nolar ustidan tajribalar qilish, valentlikni buzgan holda til birliklarini noodatiy tarzda biriktirish kabi holatlarga ruxsat etiladi" [2:65].

Emotiv semalar asosida birikkan noodatiy bog'lanishlar M.Yusuf she'riyatida kutilmagan tashbehlar, okkazional poetik ifodalar yaratishga xizmat qilgan. Ulardagi noodatiy qurilmalar shoirning his-tuyg'ularini, emotsional-ekspressiv holatlarini ifodalash bilan birga tabiat hodisalariga lirik yondashuvning namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Ko'nglim ayvonida *kuz hushtak chalar*,

Ko'zimdan yosh bo'lib yog'adi yaproq.

Do'stlarim – takabbur shoirvachchalar

O'zlarin sevishar yoridan ko'proq ("Maktub").

"Ko'ngil ayvoni" birikmasi mavhum va aniq otlarning o'zaro emotiv sema asosidagi munosabatidan iborat. *Ayvon* so'zida "ochiqlik" semasi mavjud. Ya'ni ayvon uyning atrofi o'ralmagan, ochiq qismi. Shoirning maqsadi *kuz* tabiatini berish bo'lgani sababli ko'ngilning ichkarisini emas, tashqari qismini tanlagan (ayvon). Chunki ichkarida *kuzga* tegishli manzaralar ko'rinmaydi. *Hushtak* chalish harakati insonga xos bo'lib, *ovoz*, *churillash*, *sas* semalari bilan xarakterli. *Kuz* shamolining g'uvillashi *Kuz+hushtak chalish* modeliga asos bo'lib, **kuz** fe'lining agens valentligi realizatori bo'lib kelgan. "Ko'zimdan yosh bo'lib yog'adi yaproq" jumlasida *kuz* mavzusining mantiqiy davomi yuzaga chiqadi. "Yog'moq" fe'li mantiqan qor, yomg'ir, do'l kabi yog'ingarchilik turlarini anglatuvchi agensni talab qiladi. Ammo *ko'zyosh* va *yomg'ir* leksemalari o'zaro *suv*, *nam*, *oqmoq* semalari bilan uyg'unlashib, 1-qatlamdagi aktini ("ko'zyosh bo'lib yog'adi") hosil qiladi. "Yaproq yog'adi" birikmasi esa yaproq va yog'moq leksemalariga xos

bo'lgan *vertikal harakat, yuqoridan quyiga, tartibsiz* semalari bilan umumiylik hosil qiladi va 2-qatlamdagi akti harakatga keltiradi: *yosh bo'lib yog'adi – yaproq yog'adi*.

Tovoning o'padi ariqdagi suv,

Ko'ylaging etagin o'padi maysa.

Men-chi, bir giyohcha bo'lolmadim-ku,

Ey, ko'zlari jayron, kiprigi nayza!

Peshonam shu ekan, peshonang shudir,

Tushimga kir jonim, tushlarimga kir (“Tushlarimga kir”).

“Ko'ylaging etagin o'padi maysa” – sintaktik qurilmasida maysa etakni o'pishi, ya'ni subyekt-predikat munosabati noodatiy bog'lanish asosida qurilgan. Avvalo, agens va predikat munosabatini (*maysa o'padi*) obyekt valentligisiz (*ko'ylaging etagi*) yuzaga chiqarib bo'lmaydi.

“Ko'ylak etagi” hamda “maysa” leksemalari ongimizda 1-dan: “o'rin” ma'nosi bilan assotsiatsiyalashadi. Chunki tushunchamiz bo'yicha, maysaning bo'yi (vertikal holatda) uzun ko'ylak etagining oxiri bilan tutashadi. Yoki boshqacha aytganda, ko'ylak etagi tugagan joyda maysaning boshi boshlanadi. 2-dan: “harakat”, “ta'sir” ma'nosi bilan umumlashadi. Chunki biroz egilib turgan maysa bosh qismining ko'ylak etagiga tegishi, tekkanda ham mayin, yumshoq tegishi tabiiy hol. “O'pmoq” so'zining “harakat”, “yumshoq tegish”, “mayinlik”, “cho'lpillash”, “egilmoq (egilib o'pmoq)” kabi semalari mavjudligini yodga oladigin bo'lsak, shular ichidan “yumshoq tegish”, “mayinlik”, “egilmoq” semalari mazkur so'zni “maysa” so'zi bilan bog'lashga xizmat qilgan. Chunki xuddi shu semalar “maysa” leksemasiga ham tegishli. Lab tananing bosh qismida bo'lgani sababli maysa bosh qismining biroz egilgan holda ko'ylak etagiga mayin tegishi – egilib qiz etagini o'payotgan odamga o'xshatilgan. Ifodada “maysa” hamda “etagini o'pmoq” birliklari “mayin”, “yumshoq tegish”, “egilmoq”, “harakat” umumiy semalari orqali obraz yaratishga xizmat qilgan bo'lsa, “lab”, “cho'lpillash” – “mato”, “libos”, “uzun”, “kalta”, “guldor”, “gulsiz” singari farqlovchi semalar zidlash funksiyasini bajaradi. Shoir tilimizda mavjud “tiz cho'kdi”, “oyog'ini o'pdi” kabi turg'un birikmalarga sinonim bo'lgan “etagini o'pdi” birikmasini maysaga nisbatan qo'llab, yorning go'zalligini ilohiylashtirgan.

Osmon olis, osmon jim,

Osmon yulduz tushaydi.

Bilagingda barmog'im

Izi borga o'xshaydi (“Yor-yor”),

misralaridagi *osmon yulduz to'shaydi* sintaktik qurilmasida ham subyekt va obyekt valentligining noodatiy tarzda reallashuvini kuzatish mumkin. “Osmon” so'zi *yuqori, moviy, qoplanmoq, tiniq, yog'moq, baland, ko'k* kabi semalarga ega.

Shuningdek, *quyosh, oy, yulduz, bulut, yomg'ir, fazo, koinot* singari soʻzlar bilan bir klassemani tarkib toptiradi.

“Toʻshamoq” soʻzining lugʻaviy maʼnosi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da shunday berilgan: 1. Toʻshama solmoq, bosmoq, yotqizmoq, toʻshama bilan qoplamoq. 2. Solmoq, yozmoq [3].

Osmon va **toʻshamoq** soʻzlarini **qoplanish** – **qoplash** harakati umumlashtirib turadi. Odatiy holatda **osmon** (yulduz bilan, bulut bilan) **qoplandi** tarzida (yaʼni, “qoplamoq” feʼli oʻzlik nisbatda) qoʻllanadi. Sheʼrda **osmon** kosmonimi subyekt valentligini reallashtirib, harakatni oʻzi bajaryapti, yaʼni gapning mantiqiy egasiga aylanyapti. **Toʻshamoq** soʻzining izohida “toʻshama bilan qoplamoq” birikmasi ham bor. “Qoplamoq” soʻzi “osmon” va “toʻshamoq” soʻzlarini maʼnoviy birlashtiradi. “Toʻshamoq” va “yulduz” oʻzaro *yoyilmoq, gorizontal holatda* semalari orqali assotsiatsiyalashadi. Shu tarzda tasavvurda yulduz bilan qoplangan osmon manzarasi gavdalantiriladi.

“Kishilarning his-tuygʻularisiz hech mahal kishilarda haqiqat qidirish boʻlmagan, boʻlmaydi va boʻlishi ham mumkin emas” [1]. His-tuygʻular tufayligina badiiy adabiyot tilida odatiy holatlardan chekinishlar yuz beradi. Adib tasavvuridagi lavha va manzaralarni haqqoniy tasvirlash zarurati tufayli mantiqiy bogʻlanishlar buzilib, gʻayrioddiy birikuvlar paydo boʻladi. Chunki odatiy fikr ifodalash usullari shoir xayolidagi haqiqatni anglashga ojizlik qilib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Абдуллаев А. «Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши» – Т., Фан, 1990
2. Галперин И.Р. К проблеме необычных сочетаний. В кн. Проблемы общего и германского языкознаний. – М., 1978. 65-с.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти. Тошкент, 2006–2008
4. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, 4-сон, 24 – 27-б.
5. Хелбиг Г. Валенз, Семантик унд Сатзмоделле – С.99
6. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. Тошкент: “Шарқ”. 2007

IJTIMOIIY MAVQE VA IJTIMOIIY ROL TUSHUNCHALARI TALQINI HAQIDA

Feruzaxon Karimova,
*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti katta ilmiy xodimi, PhD*

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy mavqe va ijtimoiy rol tushunchalari talqini haqida mulohazalar bayon etilgan. O‘zbek milliy madaniyatiga xos bo‘lgan ona va bola rollarining o‘ziga xos tomonlari ochib berilgan.

Аннотация. В статье представлены комментарии к трактовке понятий социальной позиции и социальной роли. Раскрываются уникальные аспекты ролей матери и ребенка, характерные для узбекской национальной культуры.

Abstract. The article presents comments on the interpretation of the concepts of social position and social role. The unique aspects of mother and child roles characteristic of Uzbek national culture are revealed.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy mavqe, ijtimoiy rollar, milliylik, “tobe nutq”, Bern.

Ключевые слова: социальный статус, социальные роли, национальность, “подчиненная речь”, Берн.

Key words: social status, social roles, nationality, "subordinate speech", Bern.

Tildagi ijtimoiy mavqe va rol tushunchalari bevosita jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish tushunchasi bilan bog‘liq holda kechadi. Bu masalaga e‘tibor qaratgan dunyo olimlari sirasiga G.Meyn, M.Veber, T.Parsons, T.Shibutani, Yu.Karaulov, I.Susov, E.Sidirov, G.Pochepsov, V.Karasik, L.Krisin nomlarini keltirish mumkin.[5:142 – 144].O‘zbek tilshunosligida esa mazkur masala Sh.Iskandarova, S.Mo‘minov va Sh.Safarovlar tomonidan o‘rganib kelinmoqda. [2:3; 5:6]. Ijtimoiy mavqe shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni bilan belgilanadi. Bu uning egallab turgan lavozimi, orttirgan hurmat-e‘tibori, shon-shuhrati, boyligi, erishgan va qo‘lga kiritgan mukofot va taqdirlanishlari bilan belgilanadigan darajadir. Aksincha, salbiy xususiyatlar bilan ham ijtimoiy mavqe baholanishi (pastlashishi) mumkin. Ijtimoiy rol tushunchasi ostida esa jamiyat tomonidan tasdiqlangan me‘yoriy xatti-harakatlarga bo‘ysunuvchi ma’lum bir ijtimoiy mavqeni egallagan har bir shaxs tushuniladi. Inson ma’lum bir ijtimoiy jamiyat uchun xos bo‘lgan rollardan birini egallaydi. Bu rol so‘zlovchining nutqiy xulq-atvoriga bog‘liq tarzda kechadi. Ijtimoiy mavqeni o‘zgarishi rollar almashinuviga olib keladi. Bu holat so‘zlovchi lug‘at tarkibidagi so‘zlar va sintaktik va uslubiy qurilishining ham o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, boshliq – tobe (buyruq beruvchi – bajaruvchi) roli nutqiy vaziyat bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rib o‘tsak. Ular nutqida hukmron tomonning nutqida uchrovchi buyruq maylidagi

fe'llar va ovoz ohangidagi o'ziga ishonch va baland tonni xarakterlovchi belgi sifatida ko'rish mumkin. Aksincha, tobe so'zlovchi nutqida pastroq ovoz toni va tasdiq so'zlarga murojaat qilinishini ko'plab kuzatish mumkin. Agar nutqda boshliq – boshliq vaziyatidagi muloqot yuzaga kelsa, u holda qaysi boshliq rolidagini ijtimoiy mavqeyi baland bo'lsa, uning nutqiy xatti-harakatida boshliq – tobe holatiga o'tishni kuzatish mumkin. Shu vaziyat uchungina tobe hisoblangan so'zlovchi nutqida ham tobe so'zlovchining nutqiy qiyofasi o'z-o'zidan shakllanadi va “tobe nutq” ishlash rejimiga o'tadi. Ijtimoiy rol va ijtimoiy mavqe tushunchalarini shuning uchun ham farqlash lozim.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ko'pincha ijtimoiy mavqe va ijtimoiy rollari turlicha bo'lgan kommunikantlar muloqotida emotsional tomon kuchsizlanadi. Rahbar-xodim, professor-talaba, boshliq-shofyor, xodim-farroshtabi kabi subordinativ (hokim-tobe) juftliklar nutqida bu holat ko'plab uchraydi. Misol uchun “Kecha va kunduz” asari qahramonlari muloqotida buni ko'rish mumkin:

Hakimjon kelib uyg'otganda soat 11 ga yaqinlashgan edi. O'rnidan turmasdanoq yotgan joyida uchta-to'rtta qalampir solingan achchiq sho'rvadan yarim kosa ichdi. Ustiga katta ko'rpa tashladilar, yotib terladi. Shundan keyin miyasi joyiga kelganday bo'lib o'rnidan turdi.

– Miryoqub akamdan xat bor, - dedi Hakimjon.

– Kim olib keldi?

– Boshqa qog'ozlar bilan birga shahardan yuboribdilar.

– Nima debdi?

– O'qib bera qolay.

Hakimjon o'qiy boshladi. Boshida uzundan uzoq duo-yu salomlar – hammaga alohida-alohida, nomma-nom...

– O'taber, – dedi mingboshi.

– Undan keyin yo'ldagi sarguzashtlar...

– O'taber... (Cho'lpon. Kecha va kunduz).

Keltirilgan muloqot hissiyotlardan xoli holdagi axborot mazmuniga ega.

Mashhur ingliz yozuvchisi V. Shekspir: “Hayot – sahna, unda har kim rol ijro etadi”, – deganda mutlaqo haq edi. Ijtimoiy rol haqida yana turlicha qarashlar borki, ulardan biri mashhur amerika ruhshunosi E. Bernning qarashlaridir. Olimning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, ijtimoiy rollar 3 ta: BOLA, OTA-ONA, KATTA INSON. [1:18]. Uning fikricha, barcha insonlar jamiyatda doimo ana shu qiyofada – rolda o'zini namoyon etadilar. Buni shunday talqin etish mumkin.

Biz bilamizki, BOLA uyda farzand, o'quv muassasasida o'quvchi, tengdoshlari orasida do'st kabi ijtimoiy qiyofada bo'lishi mumkin. OTA-ONA ham oilada boshliq, davlat ishida xodim yoki xo'jayin, ma'lum kasb mutaxassisi rollarini bajaradi. Ruhshunos fikricha, KATTA INSON rolida esa aqlan voyaga

yetgan inson qiyofasi turadi. U shaxs sifatida o'z xatti-harakatlariga javob beruvchi tip hisoblanadi.

Atoqli tilshunos A.Nurmonov til va madaniyat haqida fikr yuritib: “Har bir xalqning o'ziga xos etnomadaniyati uning tili orqali ifodalanadi”, – deganda milliy tilimizning teran va purma'no qirralarini ko'z oldiga keltirgan bo'lsa, ajab emas.[4:18]. Quyidagi misollar fikrimizga dalildir.

- *Nima qilmoqchisan? – dedi ko'zimga termulib.*
- *Hozir,- dedim beparvo qo'l siltab. – Tarnov qiyshayib qopti.*
- *Shoshma, bolam, avval choyingni ichib ol...*
- *Hozir tushaman.*

Shunday dedim-u narvonga tirmashdim. Tomga chiqishim bilan pastdan onamning xavotirli xitobi eshitildi:

- *Ehtiyot bo'l, tom labiga borma!*
- *Uyga kirsangiz-chi! – dedim og'rinib. (O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar).*

Xalqimizda “Ota-ona uchun bola har qanday yoshda – bola”, degan ibora bor. Bu farzandlarga muhabbat, bolajonlik, hatto voyaga yetgan, oila qurgan o'g'liga ham xavotirli mehr bilan qarash o'zbek ayollariga xos milliy ruhiyat ekanligini anglatadi. Onaning nutqidagi “choyingni ichib ol”, “ehtiyot bo'l” kabi jumlar KATTA INSON darajasida turgan o'g'liga BOLAgA ko'rsatiladigan muomala va mehr kabi tuyg'ular bilan murojaat etilayotganligini ko'rsatadi. Ushbu parcha bizga ONA ijtimoiy rolining o'zbek tili sathidagi maqomi butunlay o'zgacha hamda bir qator ijobiy qirralarga boy ekanligini ham anglab etishimizga imkon beradi.

Azimjon. Olti yashar.

- *Allo, kim bu?*
- *Menmi? Men Azimman!*
- *Azimjon, men dadangni o'rtog'iman. Dadangni chaqirgin.*
- *Xo'p bo'ladi, amaki, hozir... Dadam aytdilarki, uyda yo'q ekanla...*
(O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar).

BOLA rolidagi Azimjon katta insonni hurmat qilish bilan birga o'z otasiga xiyonat qilmaslikni birinchi o'ringa qo'yganligi, sodda samimiylilik bilan “dadasi aytgani”ni bajarishiga guvoh bo'lamiz. Shu bilan birga *Xo'p bo'ladi, amaki, hozir* va *Dadam aytdilarki, uyda yo'q ekanla* jumlarida mazmunan nomuvofiqlikni kuzatish mumkin. Yana bir misol:

Bir mahal qariyaning o'zi gap boshlab qoldi:

- *Siz meni tanimaysiz. Men sizning kitoblaringizni o'qiyman, bolajon!*
- *“Bolajon” degani qalbimda qandaydir sog'inch tuyg'ularini uyg'otgandek bo'ldi. Pokiza kiyimli, qaddi bukik qariyaga sinchiklab tikildim.*

– Siz...

– *Ha-da! – dedi qariya muloyim kulib. – Men o’sha “shoir” o’qituvchingizman... Xursandman, bolajon, yozganlaringizdan xursandman.*
(O‘.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar).

Ushbu muloqotda keksaygan o’qituvchisi o‘z o’quvchisining mashhur yozuvchi bo‘lib yetishganini ko‘rib, hamon yoshlikdagi paytidek suyib “bolajon” deb murojaat etishi ham faqat milliy ruhiyatimizdagi keksa insonlarning bolaga bo‘lgan izzati va uni ardoqlashining bir timsolidir. Ushbu dialogda KATTA INSON rolidagi qariya KATTA INSON (yozuvchi)ni BOLA rovida ko‘rishi ham tildagi milliy-ijtimoiy xususiyat bilan bog‘liq.

Xulosa qilib aytish mumkinki, muloqot jarayonidagi ishtirokchilarning ijtimoiy mavqe va maqomlari ham ularning suhbat jarayoniga ta’sir etadi. Bu holat, ayniqsa, o‘zbek madaniyatidagi ayol va erkak, ota-ona va farzand, professor-talaba, boshliq-xodim kabi juftliklar muloqoti misolida o‘ziga xos milliy mentalitetni ifodalovchi omil ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Эксмо, 2009. – С. 18.
2. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1993. – 140 б.
3. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2000. – 235 б.
4. Nurmonov A. Lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqida mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2013. – № 5. – B. 18.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 142 – 144.
6. Safarov Sh. Tilshunoslik terminlari lug‘ati. – Toshkent: Lesson-press nashriyoti, 2023. – B. 265.

NEYROLINGVISTIKANING YONDOSH SOHALAR BILAN ALOQASI

Axmedova Nilufar Safarovna,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori.
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikning yangi sohasi sanalgan neyrolingvistikaning o‘ziga yondosh sanalgan psixologiya, nevrologiya,

nevropatologiya, neyropsixologiya, bioximiya, biofizika, logopediya, molekulyar biologiya kabi sohalar bilan munosabati haqida fikr yuritilgan.

Аннотация. В статье обсуждается взаимосвязь новой области лингвистики – нейролингвистики, и смежных областей, таких как психология, неврология, невропатология, нейропсихология, биохимия, биофизика, логопедия и молекулярная биология.

Abstract. The article discusses the relationship between the new field of linguistics - neurolinguistics, and related fields such as psychology, neurology, neuropathology, neuropsychology, biochemistry, biophysics, speech therapy and molecular biology.

Kalit soʻzlar: neyrolingvistika, nevrologiya, afaziya, miya qismlari, miya tuzilmasi, verbal, neyrofiziologiya, logopediya.

Ключевые слова: нейролингвистика, неврология, афазия, отделы мозга, строение мозга, вербальность, нейрофизиология, логопедия.

Key words: neurolinguistics, neurology, aphasia, parts of the brain, brain structure, verbality, neurophysiology, speech therapy.

Neyrolingvistika psixologiya, nevrologiya va tilshunoslik kabi sohalarning mushtarakligi asosida tadqiq etiladigan soha sanaladi. Taʼkidlanganidek, neyrolingvistika boʻyicha dastlabki izlanishlar miyaning turli sohalaridagi jarohatlar natijasida yuzaga keluvchi nutqiy buzilish (afaziya)larga oid boʻlib, ularni keltirib chiqaruvchi omillar sifatida insonning ruhiy holati, asab tizimidagi oʻzgarishlar izchil kuzatilgan. Demak, “neyrolingvistika, bir tomondan, psixologiya taraqqiyoti bilan izchil bogʻliq boʻlsa, ikkinchi tomondan, nevrologiya va amaliy tilshunoslik bilan aloqadordir” [2:666].

Neyrolingvistikaning bunday katta hajmi oʻzida, bir tomondan, juda zarur sanalgan sohalararo aloqadorlikni, boshqa tomondan esa, hali bu sohaning muammolari koʻpligi bilan belgilanadi. Neyrolingvistika hali barqaror butunlik sanalmaydi, uning qator muammolari hali yechimini topa olmagan. Bu soha tadqiq etayotgan muammolarning ichida turli nazariy va amaliy qarashlarga oid materiallar ham mavjud. Xohlagan neyrolingvistik tadqiqot oʻzida uchta qismni birlashtiradi: tilshunoslik, neyrofiziologiya va psixologiya.

Neyropsixolingvistika psixologiya, nevrologiya va tilshunoslik bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan murakkab va mustaqil fandır. Bu uch fan lingvistik shaxsning umumiy muammolarini hal qilishda, nutq faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan miya qismlarining faoliyatini oʻrganishga xizmat qiladi: 1) tilshunoslik tabiiy tilning strukturaviy xususiyatlarini, uning fonologik, morfologik, sintaktik va boshqa har bir tashkiliy sohalarini aniqlaydi; 2) psixolingvistika kommunikativ nutqning til tuzilmalarida inson ongi tomonidan real vaqtda qayta ishlashini boshqaradigan kognitiv jarayonlarni oʻrganadi; 3) neyropsixolingvistika esa tildagi

funksional qurilishning kognitiv qayta ishlash jarayonida mobilizatsiya qilingan miya tuzilmalari yoki neyron tarmoqlarini ruhiy jihatdan aniqlashga “ong va miya” faoliyatini tekshiradi. Shu jihatlari bilan bu uch fan bir-birini to‘ldiradi [1:359].

So‘nggi paytlarda neyrolingvistikaning bu mezonlari biologiya sohasi bilan ham to‘ldirildi. Ammo bu sohalarning aniq tadqiqotlardagi o‘ziga xos yuki har xil hisoblanadi. Ayrim tadqiqotlarda lingvistik yondashuv asosiy planga ko‘tarilsa (R.O.Yakobson), boshqalarda neyrofiziologik (A.R.Luriya), ba’zilar esa psixologik (L.S.Vigotskiy). Shu bilan birga, neyrolingvistik tadqiqotlarda o‘ziga xos tadqiq predmeti va usullari, tushuncha kalitlari mavjud bo‘ladiki, bu sohani alohida fan sifatida ajralib chiqishiga asos bo‘ladi. Zamonaviy neyrolingvistika til mohiyatiga moddiy va ruhiy, biologik va psixologik, ijtimoiy va shaxsiy omillarning uyg‘unligidagi butunlik sifatida qaraydi. Bu esa neyrolingvistikani boshqa fanlar bilan keng aloqada bo‘lishini talab qiladi. Ta’kidlash lozimki, neyrolingvistikaga eng yaqin va “tabiiy ittifoqchi”lari tilshunoslik va psixologiya sanaladiki, ularsiz neyrolingvistik tadqiqotlarni amalga oshirish mumkin emas. Tabiiyki, nutqiy faoliyat mexanizmlari, nutqiy buzilishlarning birortasini til materiallari, birliklari, modellari va konstruksiyalariga tayanmagan holda o‘rganishning imkoni yo‘q.

Nevrologiyaning o‘zi tibbiy-biologik fanlar sirasiga kirib, u asab tizimining me’yoriy va me’yordan tashqari holatlarini o‘rganadi. Miyaning turli sohalaridagi jarohatlar natijasida nutqiy intizomning buzilishi va uni davolash hamda o‘rganish nevrologiyaning neyrofiziologiya, nevropatologiya, neyroxirurgiya va neyropsixologiya kabi turli bo‘limlarining birgalikda faoliyat yuritishini talab qiladi. Neyrofiziologiya inson nutqiy intizomi uchun mas’ul sanalgan miyaning turli sohalarining namoyon bo‘lishini, asab tizimi hamda bosh miya po‘stlog‘ida nutqiy faoliyatning amalga oshish sohasini o‘rganishdan iborat.

Neyropsixologiya esa ruhiy jarayonlar uzviyligini, miyaning bir butunlik sifatida ishlash tamoyillarini, inson yuqori asab tizimining ishlash mexanizmini o‘rganadi. Nevropatologiya bilan birga neyropsixologiya ham nutqiy buzilishlar (afaziya) rivojlanishi mexanizmi va sabablarini, nutq shakllanayotganidagi ruhiy jarayonlarning o‘zgarishini, bunday holatlarni davolash va tashxis qo‘yish usullarini tadqiq qiladi. Bundan tashqari bu soha insonning me’yordagi nutq intizomini: fikrning lisoniy birliklar vositasida (verbal) yuzaga chiqishini, bolalarda nutq shakllanishini ham o‘rganadi.

Neyrolingvistika uchun muhim sanalgan jihat bu uning neyroxirurgiya bilan aloqasi sanaladi. A.R.Luriyaning ta’kidlashicha, neyrolingvistikaga oid farazlar uchun neyroxirurgiyadagi amaliyotlar ulkan imkoniyat yaratmoqda. Bosh

miyaning surunkali kasalliklari (epilepsiya) bo'yicha to'plangan tajribalar chap yarim sharlarning nutq faoliyati bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqladi.

Neyrolingvistika til tizimidagi buzilishlarning yuzaga kelishi, mexanizmi va tabiatini o'rganuvchi; bunday buzilishlarni yengib o'tuvchi ilmiy asoslarni hamda maxsus ta'lim va tarbiya vositalari orqali ogohlantirish usullarini ishlab chiquvchi pedagogika fanlaridan biri hisoblangan logopediya bilan chambarchas bog'liq. Nutqiy ta'sirlanishlar bemorlarda ijtimoiy nogironlikning eng og'ir ko'rinishlariga olib keladi. Logoped nutqiy ta'sirlanishlarning negizini, mohiyatini bilishi, ularni farqlay olishi, qayta tiklovchi ta'limiy mashqlar o'ta olishi lozim.

Neyrolingvistika nutqiy signallarning inson organizmidan tarqalishidagi o'ziga xosliklarni, markaziy va periferik asab tizimidagi turli tarkiblarning biofizik va bioximik farqlarini, jumladan, nutqiy intizom uchun mas'ul sanalgan sohalarni o'rganuvchi biofizika va bioximiya bilan ham chambarchas bog'liq.

Taxminan XX asrning 60-yillarida neyrolingvistika bilan molekulyar biologiya sohasida ham aloqa o'rnatildi. Ularni tabiiy til va insonning irsiy (genetik) kodi o'rtasidagi mavjud tuzilish jihatidan izomorf birlashtirib turadi. Tilga tirik organizm, biologik hodisa sifatida qarash XIX asrdayoq nemis olimi A.Shleyxerning naturalistik g'oyalarida aks etgan edi. Zamonaviy biolog va tilshunoslar genetik va tabiiy tilning tuzilish jihatdan o'xshashlik jihatlarining sababini oydinlashtirishga harakat qilishmoqda [3:192].

Olam o'zida jamuljam aylagan sir-u sinoatlardan biri narsa-hodisalarning o'zaro bog'liqligi, bir-birini muntazam to'ldirib borishi sanaladi. Agar shunday qonuniyat bo'lmasa, taraqqiyot ham, hayot ham bu tarzda davom eta olmas edi. Jumladan, neyrolingvistikaning yuqorida ta'kidlangan sohalar bilan uzviy aloqadorligi unga tegishli masalalarning yechimida, mutaxassislarning bilim va malaka oshirishida juda muhim omil sanaladi.

Neyrolingvistika bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar nafaqat kognitiv va neyrofanlar uchun ahamiyatli, balki til va miyaga oid boshqa zamonaviy fanlar uchun ham juda muhim sanaladi. Ya'ni eksperimental usullar yordamida bugungi kun tilshunosligi haqida ham yangicha tasavvurlarni hosil qilishga ko'maklashadi. Sog'lom yoki patologik nuqsoni mavjud bolalarda tilning rivojlanishini, afaziya yoki boshqa turdagi miyaga bog'liq kasalliklar bilan og'rigan bemorlardagi lisoniy tizimning ishdan chiqishi kabi holatlarni o'rganish neyrolingvistikaning asosiy vazifalaridan biriga aylanib ulgurgan. Bunday izlanishlar faqat muhim fundamental natijalarni emas, balki tibbiyot, psixologiya, pedagogika va ta'lim sohaları uchun amaliy ahamiyatga ega. Shu sababdan bu sohalar uchun maxsus mutaxassislarni tayyorlash bugungi kunda ham juda muhim sanaladi [4:40-41].

Har bir sohada bo'lgani kabi neyrolingvistikada o'z yechimini kutayotgan masalalar talaygina. Miya moddiy narsa bo'lsa-da, unda kechayotgan jarayonlar

hali-hanuz to‘la tadqiq etilganicha yo‘q. Til, tafakkur va miya munosabati asrlar davomida bahs-munozaraga sabab bo‘lib kelayotgan abadiy muammodir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugun neyrolingvistika mustaqil soha sifatida jadal rivojlanib, insonning lisoniy olami, uning miya mo‘jizalari bilan aloqador jihatlari, bu fanning XXI asr texnologiyasi ravnaqidagi salmoqdor o‘rni, o‘ziga daxldor muammolari mutaxassislar diqqat markazini egallab bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bobokalonov R. Neyropsixolingvistika: lingvistik shaxs va xarizmalı inson / Analytical Journal of Education and Development. Volume: 03 Issue: 05 | May – 2023 ISSN: 2181-2624. – P. 359.

2. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК; – М.: ОЛМА-Пресс, 2003 (ПФ Красный пролетарий). – 666 с.

3. [Гируцкий А.А.](#), [Гируцкий И. А.](#) Нейролингвистика: пособие для студентов ВУЗов. – Минск: Тетра Системс, 2010. – 192 с.

4. Черниговская Т.В. Язык, мышление, мозг // Труды отделения историко-филологических наук. – М., 2004. – С. 40-41.

FRAZEOLGIK GRADUONIMLAR LUG‘ATI YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Jasur Kushmanov
UrDU, PhD jasur.k@urdu.uz

Annotatsiya. Muallif frazeologik birliklar graduonimlarini to‘plab, ularning izohli lug‘atini yaratish masalalarini o‘rganib chiqdi. Ushbu lug‘atni yaratishdagi asosiy tamoyillar va lug‘atga kiritilgan birliklarning izohlarini berish yuzasidan fikrlari bayon etilgan. Frazeologik birliklarning graduonimik qator hosil qilishning nazariy asoslariga e‘tibor qaratgan holda, qator a‘zolarining nutqda faol yoki nofaol ekanliklarini ham nazarda tutgan holda lug‘at yaratish muhimligi ta’kidlangan.

Аннотация. Автор исследовал вопросы составления толкового словаря фразеологизмов, собирая градуонимы фразеологизмов. Изложены основные принципы создания этого словаря и мнения по поводу толкования единиц, включенных в словарь. Акцентируя внимание на теоретических основах образования градуонимического ряда фразеологизмов, подчеркивается важность словообразования, предполагая также, являются ли члены ряда активными или неактивными в речи.

Annotation. The author investigated the issues of compiling an explanatory dictionary of phraseological units, collecting graduonyms of phraseological units. The basic principles of creating this dictionary and opinions on the interpretation of the units included in the dictionary are outlined. Focusing on the theoretical foundations of the formation of a graduonymic series of phraseological units, the importance of word formation is emphasized, also assuming whether the members of the series are active or inactive in speech.

Kalit soʻzlar: frazeologik birliklar, graduonim, graduonimik qator, ishlatilish koʻlami, faol va nafaol.

Ключевые слова: фразеологизмы, градуоним, градуонимный ряд, сфера употребления, активный и неактивный.

Keywords: phraseological units, graduonym, graduonymous series, sphere of use, active and inactive.

Tilshunoslikda barchamizga maʼlumki, har bir tabiiy tilda mavjud birliklarning turli-tuman lugʻatlari yaratilgan boʻlib, lugʻatshunoslikning tarixi juda uzoqlarga borib taqaladi.

Oʻzbek lugʻatchiligi tarixining toʻrt davrga boʻlinishi xususida akademik A.Hojiyev quyidagicha toʻxtalgan edi:

1. Birinchi davr – XI–XIII asrlar – Qoshgʻariy M. “Devonu lugʻotit turk”
2. Ikkinchi davr – XV asr – 1862 y. – Tole Xirotiy, “Badoye ul-lugʻat”; “Abushqa”; Mehdixon, “Sanglah”; Fatxalixon, “Chigʻatoycha-forscha lugʻat”
3. Uchinchi davr – 1878–1917 yy. – Starchevskiy A. Спутник русского человека в Средней Азии. 13 000 oʻzbek soʻzi. – Peterburg, 1878; Ishayev Sh. Краткий русско-сартовский и сартовско-русский словарь. – Toshkent, 1880. – 184 b.; Alekseyev Z.A. Фразы на сартовском языке (Sart tili frazalari). – Toshkent, 1884; Starchevskiy A.V. Переводчик с русского языка на сартовский (Rus tilidan sartchaga tarjima qiluvchi), 1886; Nalivkin V.I., Nalivkina M. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь. Ruscha-sartcha-8500 soʻz, sartcha-ruscha – 4200 soʻz. – Kazan, 1894. – 480 b.; Nalivkin V. Руководство к практическому изучению сартовского языка (Sart tilini mustaqil oʻrganuvchilar uchun qoʻllanma). Ruscha-sartcha-2300 soʻz, sartcha-ruscha-1600 soʻz. – Samarqand: Fedorov, 1898. – 334 b.; Lapin S.A. Карманный русско-узбекский словарь (Ruscha-oʻzbekcha yon lugʻati). – Samarqand, 1899; Kiyas-Bekov T. Словарь и элементарная грамматика с сартовского языка (Lugʻat va sart tilining elementar grammatikasi). – Toshkent, 1908; Yefimov A. Спутник русского врача по Средней Азии (Rus vrachining Oʻrta Osiyodagi dastagi). – Toshkent, 1909; Smolenskiy N. Полный карманный русско-сартовский словарь (Ruscha-sartcha toʻla yon lugʻati). – Toshkent, 1912; Preobrezhenskiy M. Карманный русско-сартовский словарь (Ruscha-sartcha yon lugʻati). – Toshkent, 1917.

4. To'rtinchi davr – 1926 y.-hozirgacha bo'lgan davr (1981) – Polivanov Ye.D. Ruscha-o'zbekcha lug'at. 4500 rus so'zi. 1926; Yusupov, Краткий русско-узбекский политико-юридический словарь. – Toshkent, 1926; Alaviy A. O'zbek tili imlo lug'ati, 1927; Yudaxin K.K. Узбекско-русский краткий словарь. 9000 so'z. – Toshkent, 1927; Sarimsoqov K. Русско-узбекский административно-правовой словарь. – Toshkent, 1933; Ilyazov B. Русско-узбекский терминологический словарь по делопроизводству (Ish boshqarishga oid ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at). – Toshkent/Qozon, 1934; O'zbek tilining dialektologik lug'ati, 1969; O'zbek tilining ters lug'ati, 1969; O'zbek tilining chastotali lug'ati, 1972; O'zbek tilining tematik lug'ati, 1976; O'zbek tilining morfem lug'ati, 1976." [1].

90-yillar dan keyingi bo'lgan davrni beshinchi davr deb atash mumkin, chunki bu davrda ham bir qator yangi turdagi lug'atlar, ensiklopediyalar nashr qilindi, o'zbek lug'atshunosligi o'zining yangi davrini boshlab berdi.

Ayni davrda so'zlararo ma'noviy munosabatlarga e'tibor qaratilar ekan, semantika sohasida ko'plab yangi kategoriyalar, hodisalar, kategoriyalarning turlari kashf etila boshladiki, bu kabi yangiliklar asnosida ularni yanada chuqurroq tadqiq etish maqsadida bir qancha doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi, monografiyalar nashr etildi. Bu kabi semantik kategoriyalar nafaqat tadqiq etildi, balki ularning ham lug'atlari yaratila boshlandi. Shu davrgacha antonimlar, sinonimlar, frazeologik birliklarning izohli lug'atlari yaratilgan bo'lsa, endilikda darajalanish lug'ati, chastotali lug'at, ideografik lug'at, inglizcha-o'zbekcha graduonim komponentli maqollarning izohli lug'atlari hamda enantioseмик lug'atlar ham yaratildi. Ushbu lug'atlarning aksariyati nafaqat kitob shaklida nashrdan chiqdi, balki ularning mobil ilovalari ham til o'rganuvchilar uchun yaratildi.

Til birliklari orasida eng ko'p qo'llaniladigani so'z va so'z birikmalari bo'lsa, til o'rganuvchilar uchun muhim bo'lgan lug'atlar so'z va so'z birikmalari lug'atidir. Albatta, faqat so'zlarni lug'atlardan o'rganish, audiomatnlarni eshitish va til sohiblari bilan muloqot qilishning o'zi yetarli emas. O'rganilayotgan tilda mavjud faol so'zlar, frazeologik birliklar, maqol va matallarni o'rganish ham til o'rgatuvchilar tomonidan muhim deb hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida shu narsa aniqlandiki, nafaqat frazeologik birliklarni semantik va struktur jihatlariga e'tibor qaratish, balki ularning antonim, sinonim va variantlarini chuqur o'rganish orqali til o'qitish, asar tarjima qilish hamda turli tizimli tillardagi mavjud frazeologik birliklarni chog'ishtirib o'rganishga muhim zamin yaratadi. Ayniqsa, tadqiqotimiz jarayonida shu narsaga amin bo'ldikki, faol va nafaol bo'lgan frazeologik birliklarni nafaqat ajratib o'rganish, balki ularning ishlatilish ko'lamiga ko'ra,

ishlatilish chastotasiga ko‘ra hamda o‘zida ko‘proq ekspressivlik va emotivlikni ifodalashiga ko‘ra ham tadqiq etish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Tilshunos olimlar darajalanish yoki graduonimiya hodisasini tadqiq qilish jarayonida shu narsaga amin bo‘lishdiki, fonologik, morfologik, leksik sathda darajalanishni tadqiq etish nafaqat tildagi birliklarni darajalarga ajratishga, balki ularning qay darajada nutqda faol bo‘lishi, nafaol bo‘lishiga sabab bo‘luvchi omillarni, darajalanish qator a‘zolarining bajaradigan funksiyalarini ajratishga, ularning nutqda va matnda qanday stilistik bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan holda matn jozibadorligini ta‘minlay olganliklarini aniqlashgan [2:3,4].

Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o‘rganish jarayonida O.Bozorov, Sh.Orifjonova, J.Djumabayevalar tomonidan o‘rganilgan leksik va stilistik sathlardagi graduonimiyani frazeologik birliklarga nisbatan ham tatbiq qilish xususida izlanish olib bordik. Shuni ta‘kidlash muhimki, aynan sinonimiya va antonimiyaning birlashishi natijasida paydo bo‘ladigan graduonimik qatorlarni hosil qilish tamoyilini frazeologik birliklarga ham nisbatan qo‘llash to‘g‘ri bo‘lishini tadqiqotimiz davomida dalillashga harakat qildik. Ushbu ishimizda esa frazeologik graduonimiya lug‘atini yaratilishi ham frazeologik birliklarning antonimik lug‘ati, frazeologik birliklarning sinonimlari lug‘ati kabilarga o‘xshagan, ammo darajalanish qatorini hosil qilishdagi faol, nafaol, ishlatilish ko‘lami, hajm, miqdor kabi jihatlariga e‘tibor bergan holda tuzish maqsadga muvofiq ekanligini batafsil yoritishga harakat qildik.

Ikki tilli ya‘ni Inglizcha-o‘zbekcha frazeologik birliklar graduonimik qatorlarining izohli lug‘atini yaratish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish kerakligini belgilab oldik:

- Ma‘no jihatidan yaqin, sinonim, variant hisoblangan FBlarni to‘plash;
- To‘plangan FBlarning ishlatilish ko‘lamiga ko‘ra guruhlashtirish;
- Faol va nafaol FBlarni ajratish;
- Darajalanishi mumkin bo‘lgan FBlarni bitta qatorga o‘sish yoki kamayish tartibida berish;
- Graduonimik qator a‘zolari kamida 3 ta bo‘lishini nazorat qilish;
- Tuzilgan graduonimik qator a‘zolarining har biriga izoh berishdan tashqari, ularning bir-biridan o‘zaro farqlarini ko‘rsatish uchun misollar asosida dalillash.

Yaratilgan lug‘at shunday manba bo‘lishi kerakki, u to‘liq ma‘lumotlarni o‘zida mujassamlashtirgan, ortiqcha ma‘lumotlarsiz hamda misollar yordamida isbotlangan bo‘lishi lozim. Ye.Belovanning fikricha, lug‘atga kiritilgan har bir birlik o‘zida to‘liq ma‘lumotni qamrab olishi kerakki, bunda foydalanuvchi olingan ma‘lumot orqali boshqa tildagi ekvivalentni qo‘shimcha manba o‘qimasdan, ko‘p vaqt sarflamasdan ham tez va to‘liq tushuna olsin. [5]

Bu kabi aniq va to'liq ma'lumotlarni olish uchun bir qator lug'atlarga murojaat qilindi, jumaladan N.L.Kameneskaytening "Синонимы в английской фразео-логии" (Izd. "Международные отношения" Moskva, 1971), A.Kunin tomonidan yaratilgan "Большой англо-русский фразеологический словарь" (Изд. "Живой язык", 1998), Ye.F.Arsentevaning "Русско-английский фразеологический словарь (Изд. "Хетер" Kazan, 1999)", Sh.Raxmatullayevning "O'zbek tili izohli frazeologik birliklarning lug'ati ("O'qituvchi " nashriyoti, Toshkent 1978)".

Tanlab olingan frazeologik birliklarning, avvalambor, faol yoki nafaol ekanligiga e'tibor qaratiladi, keyin esa uning semantik va struktur xususiyatlari o'rganiladi, funksional jihatlariga e'tibor qaratiladi. Keyin esa uning ishlatilish ko'lamiga ko'ra variantlari, sinonimlari tahlil qilinib, darajalanadi. Lug'atga bu kabi birliklarni kiritishda quyidagi tartibda ish amalga oshirilishi nazarda tutilgan:

- ✓ Ingliz tilida ma'no jihatidan bir-biriga yaqin FBlar to'planadi;
- ✓ Ularning graduonimik qatorlari tuziladi;
- ✓ Tuzilgan qator a'zolarining izohlari beriladi;
- ✓ Ingliz tilidagi FB graduonimik qatorlarining o'zbek tilidagi ekvivalentlari tuziladi;
- ✓ O'zbek tilidagi ekvivalentlarning izohlari beriladi;
- ✓ Har ikki tilda berilgan graduonimik qatorlar a'zolaridagi farqlarga sharhlar beriladi, agar mavjud bo'lsa.

Ushbu lug'atni bu tarzda tuzishdan asosiy maqsad tilda va nutqimizda faol bo'lgan FBlarining darajasiga, ishlatilish ko'lamiga ko'ra ekspressivligi va emotivligini izohlash bilan birga, ikkinchi tildagi ularga mos ekvivalentlarni nafaqat sinonimik munosabat orqali tanlanishini, balki darajasiga ko'ra mosligini ta'minlab berishdan iboratdir.

O.Makarovning fikriga ko'ra, lug'atga kiritilgan har qanday FBning ma'no jihatlarini chuqur tahlil qilinishi lozim, shuningdek, ko'pchilik lug'atlarda FBlarining faqatgina stilistik va grammatik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan [6].

FB graduonimlari lug'atining asosiy maqsadi ham shundaki, birliklarning tub ma'nosi, ularning ishlatilish ko'lami va albatta, ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlarini mos ravishda keltirib, ingliz tilidagi graduonimik qatorga parallel ravishda izohlarini keltirishdan iboratdir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash muhimki, ikki tilli FBlarining graduonimlari lug'atini yaratish chog'ishtirma frazeologiyani ham rivojlantirishga olib keladi, chunki bu kabi lug'atlar frazeologik paradigmalarni yana chuqurroq tadqiq etish demakdir. Shu bilan birga ta'lim tizimi uchun ham bu kabi maxsus lug'atlar foydali bo'lib, chet tillarni o'qitish metodikasi, tarjima nazariyasi va amaliyoti,

leksikografiya kabi fanlarni o'zlashtirishda, tarjima amaliyotida lug'atlardan foydalanish unumdorligini oshirishda xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хожиев А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Ўзбекистон ССР Фан, 1981. – 312 б. – Б. 294.
2. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Т., 1996.
3. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий даражаланиш. – Т., 1997.
4. Джумбаева Ж. Турли тизимли тилларда лексик ҳамда стилистик даражаланиш. – Т., 2017.
5. Белова Е.П. Вопросы организации статьи морского терминологического многозначного словаря. //Лексикографические ракурсы: традиции и вызовы ХХИ века: материалы IX Международной школы-семинара, Иваново, 8-10 сентября 2011 г. Стр. 252.
6. Макарова О.С. О принципах составления словарной статьи в “Словаре сочетаемости фразеологизмов русского языка”. Ученые записки Новгородского государственного университета. 2015. №3 (3). – стр. 1-3.

SHOLICHILIK TERMINLARI TARIXIY TARAQQIYOTI OMILLARI

Ozoda Pirmatova

katta o'qituvchi, Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada ayrim sholichilik bilan bog'liq leksemalarning etimologiyasi, leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu leksemalarning turkiy tillarda va o'zbek tilining ayrim shevalarida uchraydigan variantlari qiyoslangan.

Аннотация. В статье анализируются этимология, лексико-семантические особенности лексем, связанных с рисоводством. Также сопоставляются варианты этих лексем, встречающихся в тюркских языках и некоторых диалектах узбекского языка.

Annotation. The article analyzes the etymology and lexical-semantic features of some lexemes related to rice cultivation. Also, the variants of these lexemes found in Turkic languages and some dialects of the Uzbek language are compared.

Kalit so'zlar: Otiz, dala, maydon, pol, polya, tap yer, qeriq, partov yer, bo'sh yer, yaydoq yer, bo'z yer, ädra, qaytiq yer, qiyqim, chäqcha, dehqon, sholi.

Ключевые слова: Поле, площадь, пол, грядка, перелог, мягкая почва, лишенная растительности почва, целинная земля, клочок земли, дехканин, рис (растение).

Key words. Field, field, field, floor, polya, tap land, field, partov land, empty land, fallow land, waste land, ädra, katyk land, kiquim, chakcha, farmer, rice.

Har bir millat oʻzining boy madaniy tarixiga ega. Tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak, oʻzbek xalqi qadim-qadimdan dehqonchilik bilan shugʻullangan. Ushbu jarayonda turli xil dehqonchilikka oid soʻz va terminlarni ishlatishgan.

Oʻzbek xalqi qadimdan dehqonchilikning turli xil turlari bilan shugʻullanib kelishgan. Dehqonchilik mahsulotlari insonlarning asosiy ozuqa manbasi boʻlgan. Shuningdek, ushbu jarayonda dehqonchilikka oid turli xil terminlar ham ishlatilgan. Oʻzbek tilidagi dehqonchilikka oid terminlar bir qadar oʻz tahlilini topgan boʻlsa-da, tilshunoslikda hanuzgacha dehqonchilikning muhim tarmogʻi boʻlgan sholichilik bilan bogʻliq terminlarning etimologik xususiyatlari munozaralidir.

Shu bois oʻzbek sholichilik terminlari tarixiy taraqqiyotida muhim oʻrin tutuvchi bir necha omillarni belgilash oʻrinlidir.

Sholikorlik oʻzbek xalqi dehqonchiligining eng rivojlangan sohasidir. Chunki guruchdan tayyorlanadigan taomlar oʻzbek millatining eng sevimli, eng asosiy taomlaridan sanaladi. Shuning uchun ham oʻzbek dehqonlari azaldan guruch yetishtirish bilan shugʻullanib kelishgan. Guruch mahsuloti dehqonchilikka oid oʻsimliklardan sanalgan sholidan olinadi. Zero, sholi mahsulotini yetishtirish oʻzbek dehqonchiligining asosiy turlaridan sanaladi. Ushbu jarayonda insonlar dehqonchilik, sholikorlik bilan bogʻliq turli terminlarni ishlatishgan va ishlatishmoqda. Bunday terminlar esa oʻzbek tilining turli shevalarida turli xil shakllarga ega. Jumladan, oʻzbek tilida sholi mahsuloti yetishtiriladigan ekin maydoniga nisbatan *otыз, dala, maydon, pol, polya* terminlari ishlatiladi. Ushbu mahsulotni ekishdan oldin yer ekishga tekislanib, tayyorlanadi. Yerni haydalganda hosil boʻlgan qatorlar esa *tap* deyiladi.

Ekin ekilmasdan qarovsiz qolgan yer oʻzbek tilining ayrim shevalarida *qəryıq, partov yer, boʻsh yer, yaydoq yer, boʻz yer*, Xorazm shevasida *ädra* termini bilan yuritiladi. Shuningdek, sholi ekish uchun ajratilgan bir parcha yer boʻlagi oʻzbek tilining ayrim shevalarida *qaytyıq yer, qiyqym* terminlari bilan atalsa, Xorazm shevasida *chäqcha* deyiladi.

Dehqonchilik bilan shugʻullanuvchi shaxslar *dehqon* termini bilan yuritiladi. Ushbu terminning lugʻaviy maʼnosi va etimologiyasi turlicha talqin qilingan. *Dehqon* termini yasama boʻlib, u tarixan ikki mustaqil til birligidan yasalgan qoʻshma soʻzdir. *Dehqon* soʻzi haqida koʻpgina etimologik maʼlumotlar berilgan [8:55]. Ushbu termin eroniy tillar zaminida yasalib, keyinchalik turkiy tillarga

o'tib o'zlashgan. Lekin ushbu so'zni forsiy *deh* – qishloq va turkiy *qoon* – xoqon, hukmron so'zlari bilan bog'lash o'zini oqlamaydi. Bu so'zning etimologiyasi, turli ma'no qirralari haqida “Lug'atnomayi Dehxudo”da atroflicha ma'lumot berilgan. Eron olimlari bu so'zning etimologiyasini forsiy *deh* (qishloq) va *-gon* (-lar) + دهگان *dehigon* دهگان qismlaridan iborat deb biladilar. Qadimdan odamlar ijtimoiy jihatdan, asosan, ikki guruhga ajratilgan: dehnishin (qishloq odamlari) va shahrnishin (shahar odamlar). Bu yaqin o'tmishgacha *yavanli* va *qalali* deb bo'linishga o'xshaydi. Ana shu qishloq odamlari *dehigon* deyilgan. *Dehigonning* muarrab – arabiylashtirilgan shakli *dehqondir*. Abulqosim Firdavsiyda *dehqon* so'zi “qissaxon, so'z aytuvchi” ma'nosida izohlangan bo'lsa ham, u mohiyatan donishmand ma'nosini ifodalaydi. Shuning uchun O'rxun-Yenisey yozma manbalarida, Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” lug'atida, “At-tuhfa” kabi asarlarda bu so'z qayd etilmagan. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asarida *dehqon* tushunchasi *tariqchi* termini bilan berilgan. Faqat XIV asrda yaratilgan turkiy yozma manbalar XIV asr Xorazm yozma yodgorliklarida *dehqon*, Alisher Navoiy asarlarida *dehqon* shaklida uchraydi.

Chu men bir jom uchun *dehqon* asirimen, ajab ermas,

Libosim tok bargi rishta belbog'larga tok o'lmoq [1:259] .

Dehqon terminining etimoni haqidagi ma'lumotlarda uning qanday va qachon yasalganligi, qo'llanish geografiyasi aniq ko'rsatilmaydi. So'zning strukturasi qo'shma bo'lib, u ikki mustaqil til birligidan tashkil topgan. Fors-tojik tilining yozma manbalarida X asrlardan boshlab qayd qilingan yozma yodgorliklarda quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1) qishloq arbobi, qishloq xo'jayini; yer egasi, boy; 2) yer ishlari bilan shug'ullanuvchi; 3) fors, tojik xalqi; 4) tarixni biluvchi, qissa aytuvchi [8:65]. Ko'rinadiki, *dehqon* so'zi turli davrlarda har xil ma'no o'zgarishlarga uchragan. Ayrim manbalarda bu so'z fors tili materiali deb ko'rsatiladi va uning tarkibi *dih+ khan* dıykan-deh- qishloq so'zi va kan qo'shimchasi qo'shilishidan hosil bo'lib, *dehqon* so'zini hosil qilgan [5:44] . *Dehqon* terminining tuzilishida turli tovush o'zgarishlari bo'lganidek, uning ma'nosi ham goh kengayib, goh torayib turgan [3:85].

Tarixiy nuqtayi nazardan *dehqon* tushunchasining zodagonlarni ifodalashi “V asrga kelib *kadxuda* va dikkaneni o'z ichiga olgan. *Dehqon* atamasi, aftidan, yerning to'liq egasi deb tushunilgan bo'lsa, *azath* atamasi erkinlikning kengroq ma'nosiga ega edi. *Dehqon* odatda o'z yeri uy xo'jaliklarini va qullar yordamida yuritar edi”. “*Dehqon* – o'rta asr adabiyotida *dehqon* atamasi yer egasi, ko'pincha yirik, butun mintaqaning egasi degan ma'noni anglatadi. Ba'zan bu atama kichik erkin yer egasini anglatadi, X asrdan boshlab *dehqon* atamasi, asosan, *dehqonlarni* anglatishni boshladi. Ba'zi joylarda Tabariy O'rta Osiyo zodagonlarining yuqori sinflarini belgilash uchun xizmat qiluvchi atamalarni ham qo'llaydi; ammo shu

bilan birga, biz ko'rganimizdek, dikkan so'zi zodagonlarning teng darajada oddiy yer egalarini anglatadi [4:44]. Samarqand viloyatida, O'zbekistonning boshqa bir qator joylarida bo'lgani kabi, aholi ham dehqon atamasini dehqon va umuman dehqonlarga emas, balki o'z oilasi va ayniqsa, yollangan kuchi (asosan, ulush shaklida) yordamida o'z iqtisodiyotini mustaqil ravishda boshqarishi mumkin bo'lgan yer egasining cho'ntagiga nisbatan ishlatgan [6:71]. Bu ma'no Xorazmda ham bo'lganini keksa avlod vakillari nutqida "Buvamiz bayda diyxa:n bog'an" (Gurlan) kabi jumlar orqali bilib olamiz. Demak, *dehqon* so'zi sinxronik holatda tub sanalgan so'zlar singari uzoq tarixga ega. *Dehqon* so'zi semit tillari oilasiga kiruvchi hozirgi arab tilida دِهْقَان (ko'pligi دِهَاقِنَةٌ yoki دِهَاقِينُ) qo'llanib, dohiy, yo'l boshchi, sarkarda, mashhur va ulug' kishi ma'nolarini bildiradi. Ushbu termin "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "fors-tojikcha bo'lib, asosiy kasbi ekin ekishdan, dehqonchilikdan iborat bo'lgan kishi", deya izohlangan [9:71].

Ko'rinadiki, bugungi kunda *dehqon* termini qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxsga nisbatan ishlatiladi. Dehqonlar mehnati orqali turli xil dehqonchilik mahsulotlari yetishtiriladi.

Tadqiqot obyektimizning bosh semasi hisoblangan *sholi* termini fors-tojikcha bo'lib, ot so'z turkumiga oid so'z. Ushbu so'z "oqlanmagan guruch doni", "guruch doni o'simligi" ma'nosini angalatadi [10:593]. *Sholi* so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "issiq mamlakatlarda botqoqda o'sadigan, boshloqlarida guruch yetishadigan don o'simligi", deya izohlangan. Bu so'z xalq orasida ham o'simlik va ushbu o'simlikdan olingan hosilga nisbatan ham ishlatiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, sholikorlik bilan bog'liq yuqorida keltirilgan termin nomlarining izohi va etimologiyasini tadqiq qilish o'zbek tilshunosligida dolzarblik kasb etadi. Ushbu terminlar o'zbek tili lug'at boyligini nafaqat boyitibgina qolmasdan, balki kundalik zarurati ekanligini ham ta'kidlash joizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988, – Б. 259.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961. – Б. 102.
3. Б. Бафоев. Кўҳна сўзлар тарихи. Ўзбекистон "Фан" нашриёти. 1991, – Б. 85.
4. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. 1, М., 1963; Якубовский А. Ю., История Узбекской ССР, т. 1, кн. 1, Таш., 1955; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII–XIV вв., М. – Л., 1960.

5. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке ; Акад. наук Киргизской ССР ; Ин-т языка и литературы... – Фрунзе : Издательство Академии наук Киргизской ССР, 1955. – С. 44.

6. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – Москва: Наука , 1969.

7. Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду жилд. Тақрибан 45 000 калима ва ибора бо иловаи мифтоҳи араби. Зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсуми – М., «Советская Энциклопедия», 1969. –С. 365.

8. Жўраев Б. “Дехқон” сўзи қаердан келиб чиқган? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966. №3. – Б.55.

9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Б ҳарфи. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент. – Б.71.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ш ҳарфи. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент. – Б. 593.

IBORALARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Aziza Axmedova

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti kichik ilmiy xodim*

Annotatsiya. Maqolada oddiy folklorizmlardan biri – iboralar to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Maqol va iboralarning farqli jihatlari ochib beriladi, shuningdek, Cho‘lpon asarlarida qo‘llangan iboralar lingvopoetik tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: folklorizm, oddiy folklorizm, murakkab folklorizm, ibora, maqol.

Аннотация. В статье говорится об одном из простых фольклоризмов – словосочетаниях. Раскрываются различные аспекты пословиц и выражений, а также лингвопоэтический анализ выражений, употребляемых в произведениях Чолпана.

Ключевые слова: фольклоризм, простой фольклоризм, сложный фольклоризм, словосочетание, пословица.

Annotation. The article talks about one of the simple folklorisms – phrases. Various aspects of proverbs and expressions are revealed, as well as a linguistic and poetic analysis of expressions used in the works of Cholpan.

Keywords: folklorism, simple folklorism, complex folklorism, phrase, proverb.

“Hech shubhasizki, til o‘ziga muhtasham mazmun va muntazam mohiyat ato etadigan barcha katta-kichik birliklarning teran va tarang tashakkuli, tanosibi, ayni

paytda tinimsiz takomili tufayli betimsol sinoatli tilsim o'laroq asrlar osha tirikdir. Shu narsa ham ochiq haqiqatki, bu tilsim silsilasida lug'aviy birliklar favqulodda ayricha o'ringa sohibdir... Tilning chinakam sehr-u joduli lug'aviy birliklari olamida yana bir mutlaqo uzviy qatlam mavjudki, uni mutaxassislar "iboralar" yoki "frazeologizmlar" // "frazeologik birliklar" termini bilan ataydilar" [1:3].

"O'zbek tilida xalqning o'ziga xos tafakkur tarzini, badiiy tasavvurini, qudratini ko'rsatuvchi iboralar mavjud. Iboralar, umuman olganda, hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir" [2:75]. Frazeologizmlar fikrni aniq va qisqa ifodalashga xizmat qiladi.

Avvalgi tadqiqotlarda aytganimizdek, iboralar ham oddiy folklorizm hisoblanadi. Ammo folklorshunos olim L.Sharipova o'z tadqiqotida iboralarni janr xususiyatiga ega emasligi uchun oddiy folklorizm bo'lolmasligini, B.Sarimsoqov fikrlariga qarshiligini aytadi: "Og'zaki nutqqa xos ifoda hamda oborotlar oddiy folklorizmlar bo'lolmaydi. Chunki ular nutqqa xos hodisa bo'lib, maqol, matal kabi tilda hamisha tayyor holda uchrasa ham badiiy ijod mahsuli sifatida janriy belgilarga ega emas. Shu ma'noda folklor janri bo'lgan maqol va matal o'zlashuviga alohida e'tibor berish lozim" [3:34], deb ta'kidlaydi. Tilshunos olim Sh.Maxmaraimova to'g'ri ta'kidlaganidek: "Frazeologizmlar millatning o'zigagina xos bo'lgan munosabat bildirish, baholash shakli bo'lib, bunda millatning ma'naviy-qadriyatiy manzarasiga tegishli belgilar frazeologik ma'noni tarkib toptiruvchi asosiy sabablardan hisoblanadi" [4:271]. Shuningdek, biz ham B.Sarimsoqov fikriga qo'shilamiz. Chunki iboralar xalq og'zaki nutqida tayyor holda imkoniyat sifatida mavjud bo'lib, har safar yangitdan yaratilmaydi, balki tayyor holda nutqqa olib kirilaveradi. Shu ma'noda, turg'un ibora va muayyan qolipga ega oborotlarni ham oddiy folklorizmlar sifatida qabul qilish mumkin, degan fikrdamiz.

Xalq maqollarini o'zbek tilshunosligida o'rgangan B.Jo'rayeva "Maqollarning lisoniy mavqei va ma'naviy uslubiy qo'llanilishi" mavzusidagi tadqiqot ishida maqollarni ibora bilan umumiy hamda farqli jihatlarini etimologik, ma'naviy va sintaktik jihatdan farqlagan va quyidagicha fikr bildirgan: "Frazeologiya doirasini tor ma'noda tushunish o'rinli bo'lib, maqol bilan ibora faqat bir nuqtada umumiylikka ega. Ya'ni maqol ham, ibora ham idioma sanaladi. Ammo bu o'xshashlik ulardagi boshqa farqli jihatlarini inkor etmaydi, chunonchi, maqol o'tkir kuzatuvchanlik asosida vujudga kelgan fikrlarning xulosasi hisoblanadi, frazeologizm esa tayyor so'z tizimlarining ko'chma ma'no ifodalash va shu holatda turg'un so'z bog'lanmasiga aylanishidir. Maqollar kamida bitta

gapga teng kelib, hukm ifodalaydi; ibora esa gapda atamalik xususiyatiga ega bo‘lib, leksik tushuncha anglatadi”. [5:45]

Atoqli tilshunos olim A.Hojiyevning “Frazeologizmlar so‘zlar kabi yaxlit bir ma’no (belgi, harakat kabilarni) ifodalasa-da, lekin frazeologik ma’no ko‘p jihatdan leksik ma’nodan farq qiladi. Shu sababli frazeologizmlar so‘zlarga sinonim bo‘lgan hollarda ham frazeologik ma’no bilan leksik ma’no bir-biriga teng bo‘lmaydi... Juda ko‘p frazeologizmlar bildiradigan ma’nolarni bir so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi”, deb ta’kidlaydi. Buyuk tilshunos olim N.Mahmudov A.Hojiyevning fikrlariga qo‘shilgan holda, quyidagilarni aytib o‘tadi: “So‘z shaklan ixcham, ibora esa tarkibli (kamida ikki so‘zdan iborat), ya’ni hajman katta, agar har ikki birlik ham ayni bir ma’no ifodasi uchun xizmat qiladigan bo‘lsa, til vositalarini tejash tamoyiliga muvofiq til egasi ixcham birlikni tanlamog‘i joiz, ammo tilda ixcham emas, balki “qo‘pol” birlik – ibora ham yashayaptimi, demak, bu til taraqqiyotidagi yana bir tamoyil – til vositalaridagi ortiqchalik tamoyili harakatining natijasidir. ...Aytish mumkinki, so‘z va iborani bir-biriga tamoman teng, mutlaq ekvivalent hodisalar sifatida baholash maqsadga muvofiq emas, bunga, ayniqsa, frazeologik ma’noning o‘ziga xosligi, ko‘lamdorligi, hajman boyligi, emotsional-ekspressiv zanginligi, umuman, frazeologik semantikaning murakkabligi yo‘l qo‘ymaydi”[1:7].

O‘zbek tilshunosligida iboralarni o‘rganish o‘tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Bu borada mashhur tilshunos Sh.Rahmatullayev xizmatlari beqiyosdir. O‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasining shakllanishi va rivojlanishida olimning “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” nomli monografiyasi va “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”ning ahamiyati katta bo‘lgan [6]. Shuningdek, tilshunos olim Sh.Toshxo‘jayeva ta’kidlaganidek: “mashhur tilshunoslar Sh.Rahmatullayev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov, A.Rafiyev, Sh.Almamatova va boshqalarning xizmatlari alohida e’tirof etish lozim. Sh.Rahmatullayev o‘z tadqiqotlarida frazeologizmlarning ma’no xususiyatlari, shakl va ma’no munosabatlari borasida maxsus monografik ishlar olib borish bilan birga, o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning izohli lug‘atini yaratdi va bu bilan amaliy tilshunoslik sohasiga katta hissa qo‘shdi. B.Yo‘ldoshev frazeologizmlarning uslubiy xususiyatlari, A.Mamatov ularning shakllanishi, Sh.Ganiyeva esa frazeologizmlarning ma’no tuzilishi, ularni shakliy va mazmuniy modellashtirish muammolari xususidagi ilmiy tadqiqot ishlari bilan o‘zbek frazeologizmini ilmiy jihatdan o‘rganilishiga va bu sohaning alohida fan sifatida shakllanishiga hissa qo‘shmoqdalar [7:90].

Tilshunos olim N.Mahmudov iboralar va ularning lug‘aviy tavsifi muammolari tahliliga bag‘ishlangan maqolasida korporativ iboralar to‘g‘risida so‘z yuritadi va ular hozirgi kunga qadar yetarli darajada e’tibor berilmaganligini

ta'kidlaydi. "Tilda idiomalarga yaqin turadigan yoki frazeologizm maqomida bo'lgan turg'un o'xshatishlar asosidagi birliklar mavjud bo'lib, ularni komparativ frazeologizmlar sifatida qarash mumkin, ular ko'p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo'llanish natijasi sifatida turg'unlashib, so'zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolgan, o'xshatish etalonining, ya'ni o'xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat'iy aloqasi yuzaga kelgan. Ular til sistemasidagi frazeologik iboralarning alohida, o'ziga xos bir guruhini tashkil etadi va tayyor holda nutqqa olib kiriladi. [1:11]

Yosh tilshunos olim G'.Ismoilov o'zbek, qozoq va qoraqalpoq tillarida misolida frazeologik birliklarni lingvomadaniy va lingvokognitiv jihatdan tadqiq qilmoqda va ushbu mavzuda bir qator tadqiqotlarini e'lon qilib bormoqda. Olim "Frazeologik birliklarda sonlarning ifodalanishi" nomli maqolasida iboralarda sonlarning ifodalanishi va ular asosida shakllangan iboralarning diniy-mifologik kognitiv strukturasini ochib bergan. Uning fikricha: "Frazemalarning ko'pchiligi inson hayotiy faoliyati, ma'naviy va jismoniy holati bilan bog'liq hodisalar asosida shakllangan bo'lib, ular tarkibidagi zoologizm, somatizm, mifologik hodisalar, ranglar va son kabilar frazemalarning semantik tayanch komponenti vazifasini o'taydi. Turkiy tillarda ham son komponentli frazemalar ma'lum miqdorda faol ishlatiladi. Sonlar har qanday madaniyat tarkibiga singib borada hamda undagi axborotni mazmuniy guruhlariga uyushtiradi. Bu holat ushbu madaniyatda yozma yoki og'zaki ijod an'anasi mavjud yoki mavjud emasligidan qat'iy nazar, bilimlarning avloddan avlodga o'tishini ta'minlaydi. Turkiy tillarda sonlar mantiqiy asos sifatida frazeologizmlarni shakllantirgan hamda bu sonlar diniy-mifologik va madaniy-etnik xususiyatlarni o'zida mujassam etgan holda shu til vakillarining milliy va madaniyati, urf-odati va an'analariga muvofiqdir" [8:4].

Tilshunos olim Sh.Maxmaraimova frazeologizmlarni tadqiq qilar ekan, idiomatik frazeologiya (idiomatika) to'g'risida so'z yuritadi. Bilamizki, idiomalar ko'chma ma'noda keladi. Olima idiomalarni badiiy adabiyotda obrazlilikni tashkil etuvchi asosiy til vositalaridan biri ekanligini, badiiy asar tarjimasida bunday iboralarning tarjima qilinayotgan tildagi ekvivalenti yozilishini aytadi: "idiomalar badiiy adabiyotda obrazlilikni tashkil etuvchi asosiy til vositalaridan bo'lib, ular asarda kesatq, qochiriq ma'nolarini ifodalaydilar. Badiiy asar tarjimasida bunday iboralar o'rniga tarjima qilinayotgan tildagi ekvivalentlarni topib qo'yiladi. Boshqa tilda idiomaning mazmunini anglatuvchi ibora topilmasa, o'sha ibora aynan berilib, sahifa ostida uning ma'nosi tushuntiriladi yoki mazmun tarjima qilinadi" [4:286].

Har qanday mahoratli yozuvchi o'z asarlarini xalq iboralari, matallari, maqollar bilan to'yintiradi. Ba'zan muallif nutqi orqali, ba'zan asar qahramonlari nutqida qo'llangan iboralar asarning badiiy quvvatini oshirishga va ta'sir kuchini

ta'minlashga xizmat qiladi. Cho'lpon ham o'z asarlarining ta'sirchanligini ta'minlash maqsadida iboralardan ustalik bilan foydalanadi.

Yozuvchi o'z asarlarida iboralardan voqelikni tasvirlashda, uni kitobxon ko'z o'ngida aniq gavdalandirishda foydalanadi. Tabiiyki, yozuvchi bunda to'g'ri kelgan, har qanday iboralarni o'z asariga olib kirmaydi, balki asar tilining emotsional-ekspressivligini oshiradigan, badiiy-estetik niyatiga xizmat qiladigan, asar qahramonining xatti-harakati va ruhiyatini ochib beradigan chinakam xalq iboralaridan saralab tanlab oladi.

Cho'lpon "Kecha va kunduz" romanida qahramonning ruhiy holatini tasvirlashda bir nechta iboralarni ketma-ketlikda qo'llaydi. *Miryoqub, bir joyda bir nafas o'tirolmaydigan narsa, olti-yetti kundan beri mingboshining yonidan jilmaydi. Jahli chiqib to'nini teskari kiymoqchi bo'lgan mingboshini gap bilan sovutadi va yo'lga soladi.* (Misolni qolgan qismini ham olish kerak. Holat yaxshi ochilmagan.) Ushbu matnda "to'nini teskari kiymoq", "gap bilan sovutmoq", "yo'lga solmoq" iboralari mavjud. O'zbek tili frazeologik lug'atida "to'nini teskari kiymoq" va "yo'lga solmoq" iboralari berilgan va quyidagicha izohlangan: **"To'nini teskari kiymoq kim? [o'zining] o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq. Yo'lga solmoq kim? 1 kimni? yoki nimani? ketish tomoniga to'g'rilab jo'natmoq, yurg'izmoq. 2 kimni? to'g'ri yo'lga qaytarmoq. 3 kimni? manfaatdor bo'lgani holda biror ishga rag'batlantirmoq. 4 nimani? faoliyatini yaxshilamoq"**[9:517,587]. Ammo **"gap bilan sovutmoq"** iborasi lug'atda berilmagan. Ushbu ibora yozuvchining ijod mahsuli bo'lib "tinchlantirmoq" ma'nosini beradi. Ushbu iboralarning ketma-ket kelishi, matnning uslubiy bo'yoqdorligini oshirgan va lingvopoetik yuk olgan. Mingboshining jahli juda ham qattiq chiqqanligini, buning oqibatida birovga, hatto o'ziga ham biror zarar yetkazishi matndan anglashiladi.

Cho'lpon mos iboralarni tanlabgina qolmay, balki ularni asar qahramonining ruhiy holatiga moslab o'zgartiradi. Xalq iboralarining tuzilishini va mazmunini o'zgartiradi, ularga yangicha ma'no beradi. Bunday iboralar asarda go'zal tasvir yaratadi, asarning ta'sirchanligini oshiradi.

Frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlarini tadqiq qilgan tilshunos B.Yo'ldoshev tomonidan badiiy asarlarda iboralarni o'zgargan shaklda ko'rsatib bergan. Cho'lpon xalq iboralarini quyidagi usullarda o'zgargan shaklda qo'llagan:

1. Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish. "Frazema gap tarkibida boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishar ekan, ba'zan aniqlik kiritishni, konkret shart-sharoitga moslashishni talab qiladi. Ana shunday hollarda ibora komponentlaridan biri boshqa so'z bilan almashtiriladi"[10,130]. Bu usulda ibora tarkibidagi so'z boshqasi bilan almashtirilganda, uning ma'nosi yana kuchayishiga

xizmat qiladi. Bunday iboralar lingvopoetik ma'no kasb etadi. Masalan: – *Qo'y endi, kechqurunning maslahatini qilaylik. Bugun kechqurun kuyovni bir ish qilib suyganiga qovushtirmaslik bo'lmaydi. Juda alangasi osmonga chiqib ketdi! O'zi ham xunuk ish bo'ldi.* (“Kecha va kunduz”). *Alangasi osmonga chiqib ketdi* iborasi *fig'oni falakka chiqdi* iborasining o'zgargan varianti hisoblanadi. “O'zbek tilining frazeologik lug'ati”da *fig'oni falakka chiqdi* iborasiga quyidagicha ta'rif berilgan: “Ruhan ortiq darajada bo'g'ilib, shovqin qilmoq” [9:166]. Ushbu matnda *fig'on* so'zi *alanga* so'zi bilan, *falak* so'zi esa *osmon* so'zi bilan bilan almashtirilgan. O'zbek tilining izohli lug'atida *alanga* so'zi quyidagicha izohlangan: “**ALANGA 1** Yonib turgan o'tdan, olovdan ko'tarilayotgan yolqin” [11:83]. Yozuvchining so'zlarni almashtirish orqali “kuyov”ning “jahli alanga bo'lib, butun bir osmonni tutib ketganligini”, me'yordan ortiq darajada bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu bilan iboraning ma'nosi yanada kuchayishiga, tasvirlanayotgan holatni bo'rttirib ko'rsatishga erishilgan.

2. Ibora tarkibini kengaytirish. “Bunday holatda iboraning an'anaviy strukturasi kengayadi, iboraning o'zida esa semantik siljish yuz beradi, uning ekspressiv bo'yoqdorligi ortadi”[10:133]. Iboraning leksik tarkibiga yangi so'z yoki so'z birikmasi kiritiladi. Xalqda *yerga kirib ketmoq*, *yer yorilmadi-yu*, *yerga kirib ketmaslik* iboralari keng qo'llaniladi. “O'zbek tilining frazeologik lug'ati”da *yerga kirib ketmoq* iborasi quyidagicha izohlangan: “Qattiq izza bo'lmoq, o'sal bo'lmoq”[9:550]. Cho'lpon iboraga yangi so'z, ya'ni, *yer* so'zi oldidan *yetti qat* sifatlovchisini qo'shib iborani kengaytiradi va *ketmoq* fe'lining o'rnida uning inkor shakli – *ketmaydi* fe'lini qo'llaydi. Bu bilan ibora qo'shimcha konnotativ ma'no kasb etadi, ya'ni “izza bo'lish”, “uyalish” ma'nosi o'rniga “bezbetlik”, “sur” ma'nolari anglashiladi. Masalan: *Uyalmaydi Miryoqub, xijolatidan yetti qat yer ostiga kirib ketmaydi... uni yer ham o'zining mahram qo'yniga olishdan tortinadi, chekinadi!* (“Kecha va kunduz”).

3. Iboraning tarkibini qisqartirish. “Iboralar qisqaruvi dastlab nutq jarayonida boshlanadi va asta-sekinlik bilan tilda iboralarning to'la (yoyiq) va qisqargan variantlari paydo bo'la boshlaydi” [10:142]. O'zbek tilida *shovqini olamni buzadi*, *ovozi olamni buzadi* iboralari xalqimiz tomonidan ko'p qo'llaniladi. Cho'lpon ushbu iborani qisqartirgan holda qo'llaydi: *Biror choynak ortib qolsa, sovutib qo'yarmiz. Akam ba'zi vaqtda yaxna choy deb nax olamni buzub yuboradi.* (“Nonushta”). Misoldan ko'rinib turibdiki, iboraning tarkibi qisqarishiga qaramasdan uning ma'nosiga putur yetmagan, o'z ma'nosini saqlab qolgan.

Xullas, Cho'lpon xalq og'zaki ijodi namunalarining katta bilimdoni sifatida iboralardan mohirlik bilan foydalangan. Bu bilan asarlarining xalqchilligini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Маҳмудов Н. Иборалар ва уларнинг луғавий тавсифига чизгилар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2022. – № 3..
2. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва Кундуз” романи мисолида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Тошкент, 2000.
3. Шарипова Л. XX асрнинг 70 – 80 йиллари ўзбек шеъриятида фольклоризмлар: Филол. фанлари номзоди ...диссертация. – Тошкент, 2008.
4. Ш.Махмараимова Ш. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Фирдавс-шоҳ, 2021.
5. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий услубий қўлланилиши: фил.фан. номз. – Тошкент.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: “Фан”, 1966.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, “Ўқитувчи”, 1978.
7. Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филол.фан. бўйича фалсафа доктори илмий дараж. олиш учун ёзган дис. – Тошкент, 2017.
8. Исмоилов Ғ. Фразеологик бирликларда сонларнинг ифодаланиши (Ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тиллари мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014.
9. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Holmonova Z., va boshqalar. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom”, 2022.
10. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Madvaliyev A., Xudoyberganova D. Tahriri ostida. 6 jildli. 1-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022.

XORAZM VILOYATIDAGI AYRIM MODDIY-MADANIY MEROS OBYEKTлари NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI (ZIYORATGOH NOMLARI MISOLIDA)

Xusainova Guli Shavkatovna

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm vohasidagi ayrim madaniy meros obyektlariga nom qo‘yilish bosqichlari va ularning etimologiyasi tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируются этапы наименования некоторых объектов культурного наследия Хорезмского оазиса и их этимология.

Annotation. The article analyzes the stages of naming some objects of the cultural heritage of the Khorezm oasis and their etymology.

Kalit soʻzlar: Madaniy meros, lingvistik tahlil, etimologiya, nominatsiya prinsipi, tarixiy ildiz.

Ключевые слова: Культурное наследие, лингвистический анализ, этимология, принцип номинации, исторический корень.

Key words: Cultural heritage, linguistic analysis, etymology, the principle of nomination, historical root.

Xorazm vohasi oʻzining koʻplab moddiy-madaniy meros obyektlari va ziyoratgohlari bilan nafaqat Oʻzbekiston va Markaziy Osiyo, balki butun dunyoga mashhurligi bilan ham ajralib turadi. Qadimdan bu yurtida ilm-fan, madaniyat va maʼrifat gullab yashnadi. Shu bilan birgalikda, Shayx Najmiddin Kubro yaratgan Kubraviya tariqati keng yoyilishi natijasida bu oʻlkada butun din olamini oʻziga qaratgan avliyo zotlar ham yetishib chiqdi. Qolaversa, Pahlavon Mahmuddek avliyolar targʻib qilgan javonmardlik tariqatining keng yoyilishi pirovardida ham oʻnlab avliyolar bu yurtning dongʻini dunyoga taratdi [1:4]. Pahlavon Mahmud maqbarasi va ziyoratgohi. Xalq orasida “Polvon Pir” nomi bilan mashhur boʻlgan ushbu ziyortgoh oʻrta asrlarda Pahlavon Mahmud madfun etilgan joyda bunyod etilgan boʻlib, “Ichan-qalʼa” muzey-qoʻriqxonasi hududida joylashgan. Xalqona nom har kishining eʼtiborini tortishi, shubhasiz. Shu sababdan biz ushbu nomni etimologik nuqtayi nazardan tahlil qilishga urindik. Chunki soʻzning asl maʼnosini anglasak, xalq nima sababdan ayni shu nom bilan ziyoratgohni atashini tushunib yetamiz. Polvon soʻzi tarixan eroniy qatlamga mansub soʻz boʻlib, eski turkiy til davrida oʻzbek tiliga oʻzlashgan. Soʻz fors tilida baquvvat, botir, qahramon, bahodir kabi maʼnolarni anglatadi. Oʻzbek tilida, asosan, ikki maʼnoda istifoda etiladi: 1) jismoniy jihatdan kuchli, baquvvat kishi; bahodir, pahlavon; 2) kurash tushadigan sportchi [2:290].

Nomning ikkinchi qismi pir ham tarixan eroniy qatlamga mansub boʻlib, eski turkiy til davrida oʻzlashgan. Fors tilida ushbu oʻzlashma keksa, qari; diniy mazhab, tariqat asoschisi; hunarmandlar sarkori maʼnolarini anglatadi. Oʻzbek tilida mazkur oʻzlashma, asosan, quyidagi maʼnolarda qoʻllanadi: 1) uzoq umr koʻrgan kishi; keksa. Shu maʼnoda piri badavlat iborasida uchraydi; 2) diniy mazhab boshligʻi, diniy rahbar. Shu maʼnoda yo pirim birikmasida uchraydi; 3) biror kasbning asoschisi, homiysi deb tushuniladigan, koʻpincha, afsonaviy va afsonalashtirilgan shaxs; 4) koʻchma maʼnoda: biror ish, kasb yoki sohani juda yaxshi egallagan, shu sohada oʻta mohir usta kishi, ustoz. Ushbu soʻz, shuningdek, ota maʼnosini anglatadi va arab tilida أب deyiladi. Fors tilida qari, keksa maʼnolarini ifodalovchi سالخوردە soʻzi bilan yonma-yon, bir maʼnoda qoʻllanadi. Yosh maʼnosini anglatuvchi جوان soʻzining antonimi. Alisher Navoiy asarlarida bu soʻz ustoz, boshligʻ; tasavvuf tariqatining boshligʻi kabi maʼnolarda qoʻllanadi [3:574].

Qo'yub vasvosu savdolarni bir yon,
Yetishtim pir dargohig'a giryon [6: 39].

Pahlaviyda pîr, kurdiy va afg'oniya pîr, "Avesto"da parô, parya [4:237], paura, paouruya, paourya (oldingi birinchi), giylakiya pir [5:436] shakllarida qo'llangan. Qadimgi hindiyda pūrvyās shaklida oldingi, avvalgi, birinchi; paras, farâ, parâ – oldingi ma'nolarini anglatgan. Ushbu o'zak rus tilidagi perviy, peredniy (bu so'z qadimgi rusda p'rv', eski slavyanda прѡтоѡ, qadimgi polyakda pirwo, pierwy, qadimgi inglizda forwost – birinchi, oldinda yuruvchi, oqsoqol, yo'l boshlovchi kabi ma'nolarni ifodalagan. Qadimgi yunon tilida bu so'z pérroi shaklida qo'llangan. Arxangel – birinchi angel, teper' – endi, oldinda kabi so'zlarning yuzaga kelishida ham ayni o'zak asos bo'lgan [6: 235]), fartuk (bu so'z rus tiliga polyak tilidagi fartuch orqali o'rta nemis tilidagi vortouch, yangi nemis tilidagi Vortuch – oldinda turuvchi, fartukdan o'zlashgan. Ukrain tilida fartux, belorus tilida xvartuk [2: 202] shaklida qo'llanadi), progress – ilgariylash, oldinga harakat qilish (bu so'z rus tiliga polyak tilidagi progress yoki nemis tilidagi Progress orqali lotin tilidagi progressus – omad [6: 372] dan o'zlashgan), prefiks – old qo'shimcha kabi so'zlarning yuzaga kelishiga asos bo'lgan. Ingliz tilidagi primitive – ibtidoiy bosqich, sodda, prognosis – oldindan bashorat qilmoq, first – birinchi, forward – oldin, oldinga, oldinda, prime – dastlabki, prelude – kirish, muqaddima, preface – so'zboshi, primary - boshlang'ich, avvalgi, predict – oldindan aytmq, bashorat qilmoq kabi pre, pri komponentli ko'plab so'zlar; fors tilidagi فردا – ertaga, kelayotgan (oldinda keladigan kun), پيروز – o'tgan kun (oldin o'tib ketgan kun) kabi so'zlarning yuzaga kelishida ham ayni o'zak asos bo'lgan. Xuddi shunday madaniy meros obyektlari jumlasidagi diniy maskanlardan biri "Ichon-qal'a" tarkibidagi "Xon xonaqohi"dir. Albatta, ushbu so'zlarning genetik tahlili, nima uchun madaniy meros obyekti shu tarzda nomlanganining sababini ochiqalaydi. Nomning avvalgi qismi xon bo'lib, ushbu so'zning o'z yoki o'zlashma ekanligi haqida bahli fikrlar mavjud. Ammo tahlillar uni aslida o'zlashma ekanligidan dalolat beradi. Xon – davlat boshqaruvi xonlik bo'lgan davlat boshlig'i, monarx: ...xoni behishtmakon, sultoni mag'firatnishon Abulg'ozu Muhammadrahim Bahodirxon ...saltanat taxtida o'lturub, hukumat taxtig'a farqi humoyuniy sharafidin balandpoyalig' yetkurdi... Sh.Rahmatullayev xon va xoqon so'zlarining etimologiyasi xususida ma'lumot berar ekan, xon (kichikroq davlatning mutlaq hukmdori, shoh) va xoqon (yirik davlatning mutlaq hukmdori, ulug' xon) [7: 401-402] ekanini ta'kidlaydi. Ogahiyning tarixiy asarlarida xon va xoqon so'zlari Xiva xonlariga nisbatan farqlangan holda qo'llanmaydi. Masalan, "...sultoni mag'fur va xoqoni mabrur Muhammadrahim Bahodirxoni jannatmakonning marhamati..." [7: 403]. Shuningdek, olim xunlar, bulg'orlar, xazarlar va boshqa qadimgi turkiy xalqlarda "oliy hukmdor"

ma'nosidagi xoqon so'zi "Igor' polki jangnomasi"da kagan, xakan shakllarida ishlatilganini va bu so'z tarixan xitoy tiliga mansub ikki so'z – ke (ulug') va kuan (xon) birikuvidan tashkil topgani haqida yozadi [5: 41]. A.Najib ham ushbu so'zning O'rxun-enasoy, qadimgi uyg'ur yodnomalarida "oliy hukmdor"; qadimgi uyg'ur yodnomalarida qag'an qan "oliy hukmdor" qag'anluq "xoqonlik (kaganat)" ma'nolarida ishlatilganini qayd etadi va mazkur so'z genetikasining xitoy tiliga aloqadorligini ta'kidlab, Pekinning eski turkiy manbalardagi nomi Xonbaliq ekanini eslatadi [5: 86]. H.Ne'matov qag'an // xoqon so'zlaridagi fonetik o'zgarishni "turkiy tillar uchun x tovushi xos bo'lmaganligi sababli qadimgi eroniy va boshqa tillardan olingan so'zlar tarkibidagi x portlovchi q bilan almashtirilgan" deya izohlar ekan, ka komponentini "katta" ma'nosida xitoy, xan so'zini esa mo'g'ul tiliga mansub, deb ko'rsatadi [5: 65-66]. XI-XIV asr yodnomalarida ham xoqon so'zi "davlat boshlig'i" ma'nosini anglatadi. H.Dadaboev mazkur so'zning etimologiyasini G.Dyorfer [2: 141] tadqiqotlariga asoslangan holda bayon qiladi [7: 61]. Xoqon eski o'zbek tilida "oliy hukmdor" ma'nosini anglatgan va mazkur so'z qo'llanilgan matnlar mazmunidan unda xonga nisbatan ulug'lash, ehtirom ottenkalari ustun ekani seziladi. Xoqon so'zining tor ma'noda Xitoy imperatori ma'nosini anglatishini "Riyoziy ud-davla"da bir o'rin – Munis qalamiga mansub ta'rixda uchratdik. Bu o'rinda xoqon fag'furga sinonim bo'la oladi. Bu hol ham G.Ramsted, M.Fasmer, N.Baskakov, A.Najib kabi olimlar fikrini tasdiqlaydi. Muhimi, nomi qayd qilingan olimlar bu so'z rus tiliga mo'g'ul istilosiga qadar turkiy tillar orqali o'tganini e'tirof etadilar. Shuningdek, eronshunoslar ham xon, xoqon so'zlarini turkiy tilga mansub leksika sifatida qayd etadilar [7: 3-6]. Hatto ayrim eronshunoslar xoqon va xon so'zining xitoy tiliga mansubligini rad qilib, uni sof turkiy tilga tegishli ekani haqida fikrlarni ham bildirganlar [5: 95]. Jumladan, H.Mozandaroniyni ta'kidlashicha, Xitoy imperatorlaridan hech biri xoqon (ke kuan) unvonini qabul qilmagan [5: 676]. Xonaqoh so'zining tarixiy ildizi ham qadimgi eroniy tili bilan bog'liq. Eski o'zbek adabiy tili davrida o'zlashgan so'z. Ushbu so'z darveshlar va mashoyixlar ibodat qiladigan joy, uy, boshpanani anglatadi. Alisher Navoiy asarlarida bu so'z xonaqoh, xonaqo, xonaqah shakllarida qo'llanib, masjid, so'filarning yig'iladigan joyi, shayx va darveshlarning zikr o'tkazadigan joyi ma'nolarini anglatadi [3: 413].

Yoshurun may tarki etmon, garchi shayxi xonaqah,

Ey Navoiy, so'fiyu zohid xayol etmish meni [4: 435].

Forsiyda xonagoh, xonagah tarzida qo'llanadi, xonaqoh esa uning arabiy shaklidir. Ushbu so'z ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, avvalgi qism xonadir. Xona pahlaviyda xânak, qadimgi eroniyda ahana shaklida qo'llangan va joy, makon ma'nolarini anglatgan. Shu kabi vohadagi ayrim madaniy meros

obyektlarining oʻrta asrlarda tanlangan nomlari hamda ularning xalq tilidagi antik nomlari tadqiqotimiz uchun muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. A.Abdurasulov., Z.Abidova. Xorazmdagi qadamjo va ziyoratgohlar – T.: “Yangi nashr”. 2016
2. Doerfer G. Türkische elemente im Neupersischen; 1967. Bd.3. – R. 141.
3. Max Vasmer. Russisches etymologisches wörterbuch. Dritter band A-K. – Heidelberg. 1953. – P. 202.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. T. II. T.: Fan.1983. – B. 574.
5. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. – Toshkent: Universitet, 2000. –B.401-402.
6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. III tom. – T.: Oʻzbek milliy ensiklopediyasi. 2006. –B. 290.
7. Oʻrazboyev A. Ogahiy asarlarida forsiy -mon komponentli soʻzlar // Ilm sarchashmalari. 2014. №5.

OMON MATJON SHEʼRIYATINING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Allaberganova Dilbarjon Atabekovna

UrDU oʻqituvchi

E-mail: d.allaberganova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Omon Matjon sheʼrlarida qoʻllangan fonetik vositalarning oʻziga xos xususiyatlari haqida soʻz yuritilgan boʻlib, shoirning bunday birliklardan mohirlik bilan foydalana bilishi, qoʻllash usuli tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье говорится об особенностях фонетических средств, используемых в стихотворениях Амона Маджона, умелом использовании поэтом таких единиц, изучается способ их употребления.

Annotation. This article talks about the specific features of the phonetic devices used in the poems of Amon Matjon, the poet's skillful use of such units, and the method of their use are studied.

Kalit soʻzlar: Lingvopoetika, Omon Matjon sheʼriyati lingvopoetikasi, soʻzni choʻzish, boʻgʻinlarga ajratish, soʻzni bosh harflar bilan yozish.

Ключевые слова: Лингвопоэтика, лингвопоэтика поэзии Омона Маджона, удлините слово, разделите его на слоги, напишите слово заглавными буквами.

Key words: Linguopoetics, linguopoetics of Omon Matjon's poetry, lengthen the word, divide it into syllables, write the word with capital letters.

Yozma badiiy matnlarda fonografik vositalarning poetik aktuallashuvi haqida gap ketar ekan, grafik obrazlilik, matnning grafik ifodaliligi masalasiga ham to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. Yozma matnda tilning butun tovush qurilishiga xos barcha xususiyatlarni, ayniqsa, intonatsion va estetik ta'kidlarning barchasini to'lasicha ifodalashning imkoni yo'q. Shuning uchun ham yozma badiiy matnda xilma-xil grafik vositalarga murojaat qilinadi. Intensivlik (ma'noning kuchayishi, demak, ekspressivlikning ortishi)ni alohida semantik kategoriya sifatida o'rgangan I.I.Turanskiy intensifikatsiya ifodalanishining grafik vositalari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: so'zni cho'zish, bo'g'inlarga ajratish; so'zni bosh harflar bilan yozish; kursiv bilan yozish; qalin shriftda yoki bir harf o'rni tashlab yozish kabilar. Omon Matjon she'rlarida ham bu kabi hodisalarning ifodalanishini bir qator misollarda kuzatish mumkin. Kichik harf bilan boshlanadigan so'zlarni matnda bosh harf bilan yozish ham grafik ifodalilik turlaridan hisoblanadi: Bir ko'rpada uxlar O'tmish, Kelajak [1:140] kabi. Shoir ijodida qalbimning [1:148] Vaqt [1:18], Vatan [1:24], Ona [1:42], Quyosh, yer [1:46], Xotira, [1:66], "Pari" [1:72], Bahri muhit, "Suv" [1:107], Kelajak [1:113], Oftob [1:124], Tabiat [1:227], Uchinchi daryo, Ruhim [1:227], Yer, suv, o'tdan, havodan [1:291], To'rt [1:291], Ona zamin [1:298], Gumon, Tahdid [2:303], Xayol, Olam [2:305], Quyosh o'g'li, Quyoshimga [2:312] kabi so'zlar poetik ta'kid ifodalash uchun kichik harf bilan yozilish o'rniga bosh harf bilan yozilgani kuzatildi. Ba'zan ana shunday poetik ta'kid maqsadi bilan badiiy matnda so'zdagi barcha harflar bosh harf bilan yoziladi. Bunda so'zning poetik aktuallashuvi avvalgi holatdagidan sezilarli darajada kuchli bo'ladi [6:173]. Shoir she'rlarida MAYSA, BAHOR, DUNYO [1:42]; DO'STLIK, UDUM [1:107]; ASAB, YURAK [1:107]; YONAYOTGAN DARAXT [1:108]; KO'Z [1:139]; YARIM MINOR [1:227]; YARIM MINOR YARIM ORZU [1:228]; KELAJAGIM [1:256]; O'ZBEKISTON [3:25] kabi so'zlar ta'kidni kuchaytirish uchun yoppasiga bosh harflar bilan yozilganini ko'rish mumkin.

Tovush va u bilan bog'liq yuzaga keladigan turli assotsiatsiyalar, ularning badiiy matndagi qimmatini haqida ko'p gapiriladi. Aflotun va Arastu yashagan zamonlardayoq so'zning talaffuz tarzi va uni aynan yozuvga ko'chirish muammosi mutafakkirlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan edi. Hatto bu notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lmagan ravishda, so'zning, so'zdagi harflarning talaffuzi bilan bog'liq ohanglar garmoniyasi buyuk faylasuflarga ilhom manbayi bo'lgan edi. Ular so'z tarkibiga singib o'ziga xos ma'no va ohang kasb etib ulgurmagan tovushlarga ham o'zgacha mazmun berishga intilgan edilar [3:157].

Omon Matjon she'riyati tilini tahlil qilish jarayonida fonetik vositalarning badiiy-estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur, chunki ularda poetik aktuallashuv juda yorqin namoyon bo'ladi.

Taqlidiy va tasviriyl soʻzlarning muayyan narsa-hodisalarning obrazlarini yaratishdagi imkoniyatlari ham shular jumlasidandir.

M.Yoʻldoshev muayyan narsa-hodisa tasvirlanar ekan, uzundan-uzoq tavsiflardan koʻra, bu narsa-hodisalarga xos tovushlarni eslatish, keltirish ularning obrazlarini tezroq tasavvur qilish imkonini berishi, bunday taqlidiy tovushlar narsa-hodisaning toʻgʻridan toʻgʻri oʻrinbosarlariga aylangani uchun bunday soʻzlar badiiy matnda alohida lingvopoetik salmoqqa egaligini taʼkidlaydi[3:158].

Omon Matjon sheʼriyati tilida tovushga va holatga taqlid soʻzlar orqali poetik nutqni individuallashtirish ham muayyan ahamiyat kasb etadi.

“Vijir-vijir” taqlidi:

Oh koʻkrak qaldirgʻoch – koʻklamdan nishon,

Vijir-vijir deya charx urar koʻkda.

Sen-chi, qaldirgʻochim, javob et, toʻxta,

Qaysi qalbgah bahor eltasan shu on?! [1:82]

Men ishqimni aytolmasam oʻzingga,

Vijir-vijir qaldirgʻochga aytayin:

“Har bahorda shu zangori soʻzlardan

Boʻgʻotingda uya qursin atayin [1:161].

Qur-qur taqlidi:

Osmon sogʻinch kabi poyonsiz, yashil,

Qirlar lahza sayin oʻzga turlanar.

“*Qur-qur*”lar toʻlmoqda koʻkka muttasil,

Qaytib kelayotir yurtga turnalar [1:114]

Hu-hu taqlidi:

Bir qutbida uning balqisa benom

Ins-jinsga aylangan daydi yogʻdular,

Bir yogʻidan – intiq oq tongdan paygʻom –

Oʻqtin-oʻqtin kelar sirli *hu-hular* [1:122]

Chah-chah taqlidi:

Tez pok oʻlib osmon yuzi, dillardan ham ketdi kadar,

Chah-chah bilan qushlar kelib, yuz ochdi gullar bexatar. [1:128]

Tasir-tusur taqlidi:

Tasir-tusur qamchi, tepki, loy sachraydi har yonga,

Dabdabadan, hashamatdan iz qolmadi, nachora. [1:119]

Badiiy matnda tovushlarning xilma-xil kutilmagan kombinatsiyalari ham poetik aktuallashishi mumkin. Bunda tasvir oʻziga xos yangilik, ohorlilik va ohangdorlik kasb etadi, matn uzvlarining nihoyatda zich ham mazmuniy, ham

shakliy integrativligi badiiy matnning estetik butunlik sifatidagi mohiyatini yaqqol namoyon etadi [3:170].

Tun quchogi turli nurlar,
Saslarga *lim-lim*.
Tundagi bir sharpalardan
Ko‘zimni *yumdim* [1:81].
Sen ketursan, izingdan –
Men boqurman *jim-jim*.
Menga qoldi ko‘zingning
Qarolig‘i *tim, tim*.
Qaro endi kunlarim,
Qaro endi qismatim.
Ko‘zim qarolig‘ida ham
Yoshim endi *lim-lim* [1:158].

Ushbu she‘riy parchadagi *jim, jim, tim, tim lim-lim, kim, kim, dim, dim* kabi so‘zlardagi tovushlar kombinatsiyasi asosida tanlab olingan so‘zlar she‘rning emotsional-ekspressivligini oshirgani bilan birga, undagi tasvirlar Omon Matjonning poetik mahorati naqadar yuksakligidan dalolat bermoqda. O‘sha ko‘zga tushgan qorachiqdagi ayriliq nigohi, shoirning qismatiga aylanib, uning botinida kunlari va tunlari qaro bo‘lib, birgina hayotini tubdan o‘zgartirib yuborishga sabab bo‘ladi. Mana shu jarayon shoir ruhoniylatining ziddiyatlar orasida qolgan muhabbat simfoniyasidan darak berayotgani shubhasizdir [4:6].

Shoir she‘riyati tilidagi *qamar, samar* [1:81] *dovruq, davvora* [1:121], *chorvasin, chorasin* [1:135], *do‘nibdi, ko‘nibdi* [1:195], *katta, kalta* [1:196], *taqdiri, taqriri* [1:196], *buloq, butoq* [1:280], *turishi, turmushi* [1:297], *o‘tkinchi o‘tinchi* [1:306], *billurga, bilurga* [1:333], *xotira, xotirda* [1:339] kabi so‘zlarda tovushlarning xilma-xil kombinatsiyalari ham poetik aktuallashgani aniqlandi.

Demak, biz Omon Matjon ijodini tahlil qilar ekanmiz, uning so‘z qo‘llashdagi mahorati, qanchalik boy tajribaga ega ekanligini to‘liq anglay olamiz. Shoir she‘rlari qaysi mavzuda bo‘lishidan qat‘iy nazar, u inson mohiyati, uning ichki his-tuyg‘ularini baralla dildan madh etadi, kuylaydi, bunda esa o‘zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Омон Матжон. Сени яхши кўраман. Сайланма. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981
2. Омон Матжон. Ардахива. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000

3. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.

4. Норов О. Эшигингдан ўтарман бир кун [Омон Матжон таваллудининг 80 йиллигига] // Янги Ўзбекистон, 2023 йил 8 сентябрь. № 183.

MORFOLOGIK USLUBIYAT MUAMMOLARI

Saboat Xudjanazarova

NavDPI, Fakultetlararo chet tillar kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ma'lumki, o'zbek tilshunosligining qator bo'limlari bilan birga uslubshunoslikda ham o'ziga xos murakkablik va muammolar mavjud. Ushbu maqola morfologik uslubiyatdagi ayrim muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Аннотация. Известно, что, наряду с рядом разделов узбекского языкознания, стилистика имеет также свои сложности и проблемы. Целью данной статьи является решение некоторых задач морфологической методологии.

Annotation. It is known that, along with a number of sections of Uzbek linguistics, stylistics also has its own difficulties and problems. The aim of this article is to solve several problems of morphological methodology.

Kalit so'zlar: Til qonuniyatlari, grammatika, morfologiya, uslubiyat masalalari, affikslar sinonimiyasi, omonimiyasi, ko'p ma'noliligi.

Ключевые слова: Правила языка, грамматика, морфология, методические вопросы, синонимия, омонимия, многозначность аффиксов.

Keywords: Language rules, grammar, morphology, methodological issues, synonymy, homonymy, multivalence of affixes.

Tilning lug'at boyligini oshiruvchi vositalardan biri – bu so'z yasovchi affikslardir. Ularning mavjudligi qolaversa, ko'pligi fikrni to'g'ri ifodalash, tushunchalarni aynan berish imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir yasovchi qo'shimcha grammatik qoidalarga ko'ra qo'llanadi, har bir so'z turkumi uchun xos bo'lgan belgilarni ifodalaydi.

Xuddi leksemalardagi, so'zlardagi kabi affikslarda ham sinonimiya, omonimiya, antonimiya va ko'p ma'nolilik hodisalari uchraydi.

Morfologik uslubiyat – affikslarning semantik tomondan o'zaro bog'liq bo'lmagan, turli ma'nolarni bildiruvchi, o'zaro tovush tomoni bir xil bo'lgan birdan ortiq morfemadir.

Morfologik uslubiyatda har bir so'zni qo'shimchalarning ma'nosiga qarab tasnif qilamiz

-ch affiksi:

1. Fe'ning o'zlik nisbatidan mavhum ot yasaydi: *sevin+ch=sevinch*

2. Fe'ning bosh shaklidan sifat yasaydi: *tinmoq+ch=tinch*

-ki affiksi:

1. Ergashtiruvchi bog'lovchi: *ayol borki, olam munavvar.*
2. Ot yasaydi: *turtki, tepki.*
3. Sifat yasaydi: *qishki, ichki.*
4. Ta'kid kuchaytiruv ma'nosini bildiradi: *nahotki, afsuski.*

-ik, -iq affikslari:

1. Ot yasaydi: *chiziq, ko'rik.*
2. Sifat yasaydi: *siniq, to'liq.*
3. Fe'l yasaydi: *yo'liq, zo'riqmoq.*
4. O'zlik nisbat shaklini hosil qiladi: *qoniqmoq, toliqmoq.*

-ish affiksi:

1. Harakat nomi shaklini hosil qiladi: *kulish, ekish.*
2. Birgalik nisbat shaklini hosil qiladi: *yozishdi, kelishdi.*
3. Ozaytirma darajasini hosil qiladi: *ko'kish, oqish.*
4. Affiks morfemalarda hech qanday genetik bog'liqlik bo'lmagan holda, tasodifiy ravishda shaklan o'xshash, bir xil bo'lib qolish natijasida: oqish-belgining kamligi; boqish-harakat nomi; yugurishdi-ko'plik, birgalik nisbat.
5. Ot yasaydi: *yig'ilish, ko'rinish.*
6. O'zlik nisbat shaklini hosil qiladi: *ko'rishmoq.*

-ma affiksi:

1. So'zlarning urg'uli-urg'usiz bo'lishi bilan qolaversa, urg'uning bevosita o'rni bilan ham bog'liq (o'lma-fe'l, olma*-ot).
2. O'rin-joy oti yasaydi: *bostirma, tortma* (bunda ham urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).
3. Harakat va holat otini yasaydi: *eslatma, birikma* (urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).
4. Taom, ovqat nomlarini bildiruvchi otlar yasaydi: *dimlama, qatlama*, (urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).
5. Mavhum tushunchani bildiruvchi ot yasaydi: *yuklama, terlama* (urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).

Bundan tashqari -ma affiksi ham omonimlik, ham ko'p ma'nolilik xususiyatlariga ega:

-ma affiksining omonimlik xususiyati:

1. Ot yasaydi: *qo'llanma, bostirma* (urg'uning ko'chishiga bog'liq, ya'ni oxirgi bo'g'ing tushgandagina ot yasaydi).
2. Sifat yasaydi: *qaynatma* (sho'rva), *yozma* (ish) (bu ham birikmali holatda, ya'ni sifatlovchi, sifatlanmish shaklida kelganda yoki urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).

3. Takroriy ravishlar hosil qilishda: *qo'лма-qo'l, so'zma-so'z*.
4. Fe'ning bo'lishsizlik shaklini hosil qiladi; *aytma, gapirma* kabi.

-ma affiksining polifunksionalligi:

1. Aniq predmet ot yasaydi: *surma, qo'llanma* (urg'u oxirgi bo'g'inga tushganda).

2. Ayrim affikslarning birikib bir affiks holiga kelishi yoki qisqarib uning yolg'iz bir affiksga aylanib qolishi natijasida: *-ma* (-m:a-bosma) qo'shma affiksi -*ma* bo'lishsizlik affiksi bilan ana shunday holatda omonim bo'lib qolgan.

3. Ko'p ma'noli (polisemantik) affiksning turli ma'nolari orasidagi bog'lanishning yo'qolib ketishi, ular ma'nosining bir-biridan uzoqlashib, farqlanib ketishi natijasida: men so'zidan kelib chiqqan *-m* (onam) omonimlik munosabati ana shu uzoqlashish asosida yuzaga kelgan.

-a affiksi:

1. Fe'l yasaydi: *sana, tuna*.
2. Ot yasaydi: *qahqaha, sharshara*.
3. Sifat yasaydi: *ko'tara* (savdo).
4. Ravish yasaydi: *guppa, ko'tarasiga*
5. Fe'ning modal shaklini yasaydi: *bura, urna*.
6. Fe'ning ravishdosh shaklini yasaydi: *yoza-yoza, bora-bora*.
7. Jo'nalish kelishigining qisqargan shakli: *bolama, boshima*.
8. So'roq yuklamasi: *sen-a?-a?* (so'roq gap).
9. Bog'lovchi: *-a, qizlarchi*.
10. Infiks: *barasan, aytasan*.

-lar affiksi:

1. Donalab sanalmaydigan narsalarning nomlariga *-lar* qo'shilganda ko'plik emas, balki turli xilni, navni bildiradi: *suvlar, unlar*.

2. Ma'no kuchaytiradi: *Dadamdan naq baloga qolaman*.

3. Aniq otlar mavhumlashadi: *somon* (aniq)-*somonlar* (mavhum).

4. Yakka holdagi otlarga qo'shilganda ma'no kuchaytiradi: *Tillarim kesilsin! Boshlarim yorilib boryapti*.

5. Qarindoshlik otlariga egalik qo'shimchasidan keyin kelganda, hurmat ma'nosini anglatadi: *dadamlar, onamlar*.

6. Shaxsni anglatuvchi otlarga yoki olmoshlarga, ba'zan fe'llarga qo'shilib belganda ba'zan piching, kesatq ma'nosini anglatadi: *o'zlariyam kelsinlar*.

7. Chama, taxmin ma'nosini bildiradi: *soat 6-00 lar bo'ldi*.

8. Juft predmetlarga, ya'ni asosan otlarga qo'shilib kelganda, ularning har birini ta'kidlab keladi: *ko'zlarim, qo'llarim*.

Demak, morfologik uslubiyat masalalari bilan bog'liq bo'lgan muammolar tadqiqotchidan tinimsiz izlanish olib borishni taqozo etadi. Keyingi ishlarimizda nafaqat so'zlarning, balki affikslarni har tomonlama chuqur o'rganish niyatidamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tursunov U., Muxtorov J., Raxmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: O'zbekiston 1993.
2. Usmonov S. So'z yasovchi affiksoidlar. O'zbek tili va adabiyoti. 1963.#3 42-b.
3. Ўзбек тили грамматикаси. Т.: Фан, 1975.
O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: I-V jild, 2006-2008.

XORAZM ORALIQ SHEVALARIGA OID LEKSIK LAKUNALAR TAHLILI

Navbahor Sadullayeva
UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada lakuna tushunchasi, uning tavsifi, shuningdek, Xorazm oraliq shevalarida uchraydigan, biroq adabiy til lug'atlarida qayd etilmagan dialektizmlar, ya'ni shevaga xos lakunalar tahlilga tortiladi.

Аннотация. В статье анализируется понятие лакуна, его описание, а также диалектизмы, встречающиеся в хорезмийских промежуточных диалектах, но не зафиксированные в словарях литературного языка, то есть диалектные лакуны.

Abstract. The article analyzes the concept of a lacuna, its description, as well as dialectisms found in the Khorezm intermediate dialects, but not recorded in the dictionaries of the literary language, that is, dialectal lacunae.

Kalit so'zlar: Lakuna, bo'shliq, muqobilsiz leksika, sheva, dialekt, adabiy til leksikasi, leksik lakuna, ekvivalentsizlik, ekvivalentlilik.

Ключевые слова: Лакуна, пробел, безальтернативная лексика, диалект, говор, лексика литературного языка, лексическая лакуна, безэквивалентность, эквивалентность.

Key words: Lacuna, gap, non-alternative lexicon, dialect, dialect, literary language lexicon, lexical lacuna, non-equivalence, equivalence.

Tilimizda mavjud bo'lgan barcha so'zlar bizning lug'at boyligimizni tashkil etadi. O'zbek shevalarida juda ko'plab so'zlar mavjud bo'lib, bu so'zlarning juda ko'pchiligi hali adabiy tilga qabul qilinmagan. Ular ko'proq sheva vakillarining nutqidagina ishlatiladi, xolos. Tilimizdagi turli shevalarni solishtirsak, ko'pincha shevaga oid bir dialektizm adabiy tilda leksik ekvivalentini topa olmasligini

ko‘rishimiz mumkin. Zamonaviy tilshunoslikda bu hodisa “lakuna” tushunchasi bilan izohlanadi.

Jahon tilshunosligida lakuna tushunchasi tilning leksik tizimidagi “oq dog‘lar”, “ochiq joy”, “bo‘shliqlar”, “bo‘sh joylar”, “muqobilsizlik”, “antiso‘z”, “yo‘qlik” ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar orqali ifodalangan [1:105].

Lakuna atamasi ilk bor kanadalik tilshunoslar tomonidan fanga kiritilgan bo‘lsa-da, bu atama rus tilshunoslari tomonidan takomillashtirildi. Natijada rus tilshunosligida maxsus tilshunoslik sohasi – lakunashunoslik paydo bo‘ldi. Shu bilan bir qatorda, ekvivalentsizlik, ekvivalentlilik, realizm va boshqa atamalar ham tilshunoslikda qo‘llanila boshladi [2:129].

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o‘ziga xos unsurlar mavjud bo‘lib, ular Y.A.Sorokin va I.Y.Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent har doim ham o‘zga madaniyat matnini to‘liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g‘alati tuyuladi va ular, maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi [2:129].

Shevalarda faol qo‘llanuvchi so‘zlarni adabiy tildagi ommalashgan va me‘yorlashgan so‘zlar bilan solishtirib o‘rganish til leksikasining ichki o‘zgarishlarini baholashga katta imkoniyat yaratadi. Shuningdek, buning natijasida aniqlangan dialektal so‘zlar yordamida adabiy tildagi lug‘aviy bo‘shliqlarni to‘ldirish (tushunchalarni nomlash) mumkin. Bu esa adabiy til leksikasini boyishi va sofliğini ta‘minlashda katta ahamiyatga ega.

Adabiy tilimiz shevalardan so‘z olish asosida boyib, tilimizning o‘ziga xosligi, milliyligi yanada ko‘proq namoyon bo‘la boshlaydi. Shevamizdagi ba‘zi so‘zlar ham fonetik, ham leksik xususiyatlariga ko‘ra adabiy tilimizdagi so‘zlardan farqlanadi va ularni adabiy tilimizda uchratmaymiz. Ammo bu so‘zlarimiz o‘zining necha ming yillik tarixiga egaligi va hozirda faol qo‘llanayotganligi sababli adabiy tilimizdan o‘rin olishga haqli [3:9].

Shevaga oid leksikalarni adabiy tilga doir leksikaga qiyoslash asosida adabiy til leksikasi uchun leksik bo‘shliq hisoblanuvchi juda ko‘p so‘zlar topilishi mumkin. Buning tasdig‘i sifatida Xorazmning ayrim tumanlari, ya‘ni oraliq shevada so‘zlashuvchilar misolida ba‘zi dialektizmlarni tahlilga tortishimiz mumkin. Bog‘ot tuman shevasida bir qancha shevalar bor ular adabiy tilimizda uchramaydi, faqat so‘zlashuv jarayonida bunday so‘zlarga murojaat qilamiz. Bog‘ot tuman shevasida o‘zining fonetik va morfologik, shakl va ma‘no jihatdan farqlanadigan bir qator dialektizmlar borki, ularning adabiy tilda muqobili uchramaydi. Bunday so‘zlar ushbu shevada so‘zlashuvchi aholining hayotida uchraydigan aniq bir predmet va hodisalarning leksik-semantik ifodasi sifatida

aholining o‘zaro so‘zlashuv jarayonida vosita bo‘lib xizmt qiladi. Bunday lakunalarning katta qismi ot turkumiga oid bo‘lib, quyida shunday so‘zlarning ayrimlariga diqqat qaratamiz:

Poyopl [pajapil] – zexkash, ariq va yoplarni kechib o‘tish uchun qo‘yiladigan taxtalardan yasalgan kichik ko‘prikcha: *Yapnì vî bašînnan bî bōšînäčä ajlanîb jûrimîzmî pajapîldan ôtib qōjäväräli*.

Shuttik [šüttik] – oldinlari, ya‘ni qadimda ota-bobolarimiz sham va chiroq o‘rnida ushbu moslamadan foydalanishgan, paxtani ozgina yog‘ga botirib olib biror bir idish(kosa)ga solib bir chetini yoqib qo‘yishgan va biroz vaqt yonib turgan natijada yorug‘lik paydo bo‘lgan, hozirda momolarimiz ushbu moslamadan chaqaloqlarning kindigi tushgan paytida paxtani olib uni yog‘ga botirib kindigining bir chetiga yog‘ tomizishadi va unga **Shuttik** [šüttik] deb aytishadi: *Ujdä šäm qalmabdî šüttik ūzät jaqāmîz šünî, azgîna jaxtî bolîb dûrsam jaxšî*.

Tongqa = **tonqo** [taŋqa, tanqa] – to‘y va marosimlarda, yaylovlarda, dala-dashtlarda suv qaynatish uchun mo‘ljallangan alyumin idish, ushbu idishlarni suv bilan to‘lg‘azib, o‘zining maxsus yasatilgan moslamalariga qo‘yiladi va tagiga olov yoqib qaynatiladi: *Barîb čajčîyâ ajtib gäl taŋqalanî tejînî jaqsîn, mejmanlar gälädî hazî čajlanî qaynatîš gārāk, kejîn qajnamin qaladî erraq jaqmasa*.

Sarxum [särxûm] – suv yoki biror bir suyuqlikni solib ichish uchun mo‘ljallangan idish: *Särxûmda suv äppärväriŋlär içmäkä!*

Shuningdek, milliy qadriyatlarni ifodalovchi lakunalar mavjud bo‘lib, ular shu hudud shevalariga tegishli etnografizmlar hisoblanadi:

lachak ro‘mol [läčäk romol] – salla shaklida aylantirib boshning tepa qismigacha baland qilib boshga o‘rab olishgan, ro‘molning bir uchini ko‘kragiga tashlaganlar. Hozirda Xorazmda 63 yoshni qarshilagan ayollar milliy urf-odat tarzida **lachak yoshi** o‘tkazishadi va shu yoshni lachak yoshi deya nishonlashadi: *Xalam jaqinda 63 jaša girädî, indî doyîlğan gûnînî läčak jašî atîb nišanlîmîz, hämmämîz baramîz, nijät ätib qarîndašlar lačäk orîdîlar*.

Mo‘llachaqiriq = **qur‘on o‘qitishma** [Mollačaqirîq, quran oqîtišma] – qur‘on tilovat qilish, har yili biror bir kishining vafot qilgan sanasida o‘tkaziladigan marosim: *Bûgûn geštâ qōŋisilada mollačaqirîq ba äkän jähä ajtib getvädîlä*.

Go‘shanga = **ko‘shagana** [gōšāŋä, košägänä] – kuyovning uyidagi kelin tushadigan xonaning bir burchagiga tutiladigan maxsus mato, kelin-kuyov birinchi kechani go‘shanga ortida o‘tkazadilar. Ko‘p joylarda to‘yning ertasi kuni go‘shanga olib qo‘yiladi, ayrim joylarda ma‘lum muddat, ya‘ni “chillasi chiqquncha” go‘shanga tutilgan holda turaveradi. Xorazmning ayrim hududlarida go‘shangani turli xil matolardan tikishadi va kelin birinchi farzand ko‘rganda undan chaqaloqning beshigi ustiga yopiladigan yopqich qilishadi.

Xorazm oraliq shevalarida yana bir qancha lakunalarni tahlilga tortdik. Ya'ni, vaqt bildiruvchi lakunalar: **pillip** [pillip] = **gunorta-kunorta** [g'unarta, k'unarta] – kun ancha ko'tarilib tush payti kirib qolgan payt, Xorazmda bu so'z ko'pincha yoshi ulug'lar tomonidan ishlatiladi: *Tūr jatavärmä pillip boldi, sū vaxaçäm adam jatamı, Ujä gırıñlär g'unarta vaxtı dım issı boladı köçädä jürmänlär.*

Bog'dorchilikda qo'llaniluvchi lakunalar: **galinbarmoq** [gälinbärmaq] uzunchoq shaklli [4:139] uzum navi ham ko'pgina shevalarda qo'llaniladi. Uning shakli va mazasi boshqa uzum navlaridan jiddiy farqlanadi. Shu bois bu uzum navi alohida nomlangan [5:247]. **Sholitiq** [šoltıq] – uzumlarni haddan ziyod ko'p sug'orish natijasida uzumlarning shirasi ketib quruq suv bo'lib qolishi.

Xulosa qilish mumkinki, Xorazm hududida yashovchi aholi nutqida soha leksikasini boyituvchi lakunalar ancha. Bunday lakunalarni topish va sinchiklab o'rganish, ulardan til leksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirishda maqsadli foydalanish til rivoji uchun juda muhim.

Bugungi kunda lakunani o'rganish faqat ikki tildagi farqli jihatlarni aniqlashdangina iborat emas [5:249]. Bu kabi leksik birliklar xalqimizning asriy qarashlari, ma'naviy hayotining asosi sifatida yuzaga kelgan, tasavvurimizda muhrlangan qadriyatlar, an'analar ifodasidir. Shunday ekan, bunday birliklar faqat bizning millatimizgagina xos hodisalar bo'lib qolmay, boshqa xalq vakillarida ham bunday jarayonlar kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shaymardanova A. Lakuna hodisasi va uni kompensatsiyalashning lingvistik imkoniyati // Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi, 2020. – B. 106
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). – Toshkent: TDO'TAU, – B. 129
3. Po'latova S. Hozirgi o'zbek adabiy me'yoridagi lakunalar, so'z san'ati xalqaro jurnali 2021 №1 – B9
4. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 139
5. Hasanov A. Bog'dorchilikka oid leksik lakunalarni dialektizmlar bilan boyitish masalalari o'zbek shevalari tadqiqotlari. Amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv. 2021. – B. 247

KOMIL AVAZ SHE'RIYATINING FONOPOETIK XUSUSIYATLARI

Avezova Gulnoza Kamilovna

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada xorazmlik shoir Komil Avaz she'riyatining fonopoetik xususiyatlari o'rganiladi. Unda shoirning alliteratsiyadan foydalanish mahorati misollar asosida tadqiq qilinadi.

Аннотация. В данной статье изучаются фонопоэтические особенности поэзии хорезмийского поэта Камиля Аваза. На основе примеров исследуется умение поэта использовать аллитерацию.

Abstract. In this article, the phonopoetic features of the poetry of Khorezm poet Kamil Avaz are studied. It explores the poet's skill in using alliteration based on examples.

Kalit so'zlar: She'riyat, takror, alliteratsiya, tovush uyg'unligi, ohangdorlik, mahorat.

Ключевые слова: Поэзия, повтор, аллитерация, звуковая гармония, мелодия, мастерство.

Key words: Poetry, repetition, alliteration, sound harmony, melody, skill.

She'riyat tilini o'rganish eng sodda, ko'z ilg'amas ramziyotlar va she'riy birliklar simvolikasi mohiyatini ochish, tadqiq etishdan boshlanadi va unda mujassam etilgan ma'no olami, eng muhim lingvistik va lingvopoetik xususiyatlari she'ring umumiy matn konteksti asosida yuzaga keladi. Shu bois hozirgi kunda muayyan bir shoir she'riyatining lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu borada o'zbek tilshunosligida bir qator tadqiqotlar amalga oshirildiki, ularda ijodkorlarning adabiy-estetik qarashlari badiiy vositalarga tayangan holda o'rganildi.

Xorazm vohasida tug'ilib, shu yerda ijod etgan Komil Avaz shoir, yozuvchi, dramaturg sifatida o'zidan katta ijodiy meros qoldirdi. U shoir sifatida odamzod hayotining ma'nosi, o'zlikni anglash, tafakkur mo'jizalarining qalbdagi aksadosini qalamga olgan. Komil Avaz she'riy asarlarida o'zbek tili imkoniyatlaridan badiiy maqsadda unumli foydalana olgan. Ayniqsa, uning bitiklarida so'z, ohang, rang uyg'unlikda, bir-birini to'ldirgan holda ifoda topadi, ular birikkan holda qalbning suvratiga aylanadi [1:5].

Komil Avaz badiiy ijodda tovush uyg'unligidan foydalanib, musiqiy ohanglar yarata olgan mohir so'z ustasidir. Bunga shoirning "Ajb sir", "Sog'inch", "Shashmaqom", "Ming oy umr hikmatlari", "O'zbekiston, bor bo'l jahonda!", "Uch yuz oltmish", "Taxayyul saodati" kabi kitoblaridan olingan she'rlari, qasidalari, g'azallari, muxammaslari, to'rtliklari, ruboiylari, tuyuqlari,

fardlari va tarjimalari kiritilgan “O‘tayotgan vaqt” nomli saylanmasini o‘qish davomida bevosita guvoh bo‘lamiz.

Inson tili tovush tilidir. Albatta, badiiy ijodning ibtidosi bo‘lgan so‘z ham tovushlar zanjiridan hosil bo‘ladi. “Haqiqatan ham, ibtidoiy qo‘shiqdagi asosiy narsa ritmdir, shuning uchun ham juda sodda qo‘shiqlarning so‘zlari ko‘pincha o‘sha tovush yoki so‘zni qayta-qayta takrorlashdan iboratdir” [2:180].

Tovushning qayta-qayta takrorlanishi fonopoetik vosita sifatida qaraladi va u alliteratsiyani hosil qiladi.

Alliteratsiya (lot. “litera” so‘zidan olingan) she’riy nutqdagi har bir misrada bir xil undosh tovushlarning takror ishlatilishi, ya’ni nutqda tovushlarning mos kelishi [3:12]. U takrorning bir ko‘rinishi bo‘lib, misralar, so‘zlar yoki bo‘g‘inlar boshida, oxirida bir xil undosh tovushlarning uyg‘un holda qo‘llanishi asosida asarga beqiyos ohangdorlik, musiqiylik baxsh etadi. Sharq she’riyatida betakror musiqiylik baxsh etuvchi vosita sifatida keng qo‘llangan ushbu hodisa mumtoz adabiyotda “tavze” (ar. taqsim qilmoq, joylashtirmoq san’ati deb yuritilgan [4:50]).

V.M.Jirmunskiyning ta’kidlashicha, turkiy xalqlar she’riyatidagi alliteratsiya tovushlar takroriga asoslangan bo‘lib, ularning dastlabki ko‘rinishlari O‘rxun yodgorliklarida, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk”ida ko‘zga tashlanadi [5:663].

Komil Avaz she’riyatida alliteratsiya mahorat bilan namoyon bo‘ladigan misralar juda ko‘plab uchraydi. Misollarga murojaat qilsak:

Jonparvara jonfidoyi jununlar,

Sizga yukinaman, ey ahli dardmand! [1:45].

To‘lin oyga talpinadi tog‘,

Talpinadi nurga tashna oh [1:41].

Navoiy navoga navozish aylab [1:47].

Bu kabi alliteratsiyaning misralardagi so‘zlar boshida kelishi sillqlikni, ohangdorlikni yuzga keltiradi.

Ma’lumki, tovush uyg‘unligining yuzaga kelishi “Parallelizmlar va qaytariqlar bilan aloqador bo‘lib, ushbu evfonik figuralarning asar estetik ta’sirchanligini oshirishda roli juda kattadir” [6:127]. Komil Avaz she’riy asarlarida qaytariq asosida namoyon bo‘ladigan alliteratsiyalar ham uchraydi. Masalan,

Qanoatda qanotlandi nigohingda nigohim,

Goh bam, goh avj onanglandi dil ohingda dil ohim [50].

Bu misralarda takrorlash ikkita badiiy vazifani bajaradi. Ya’ni birinchidan, she’rdagi ohangdorlikni yuzga keltiradi, ikkinchidan, so‘z takrori lirik qahramonning ruhiy holatini namoyon etadi. Ta’kidlash joizki, misrada vokal

alliteratsiyaga aloqador tovush uyg'unligi, xususan, "o" unlisining takrorlanishi ham kuzatilib, bu muayyan ohangdorlik, evfoniyani hosil qilgan. Natijada she'rda musiqiylikka moyil ravonlik o'zini namoyon qila olgan.

Tuzladilar ko'zyoshlarim ko'zlarimni ichinda,
Bo'zladilar ko'zyoshlarim ko'zlarimni ichinda.
Muzladilar ko'zyoshlarim ko'zlarimni ichinda,
Bu gaplarni sandan boshqa birovga aytib bo'lmas [1:49].

Ayniqsa, bunday takror shoirning "Jaloliddin nidosi" she'rda qahramonning holatini ifodalashda mohirlik bilan qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin:

Suv jim, qirg'oq jim, olam qoldi jim biz zum,
Nolon etdi Jaloliddin Olloh taologa [1:51].

Bunday misollarni shoir ijodidan ko'plab keltirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Komil Avaz mahoratli ijodkor sifatida alliteratsiyani qo'llaydi. Tovush uyg'unligini ro'yobga chiqarishda shoir parallelizm va so'z takrorlaridan unumli foydalanadi. Natijada ohangdorlik bilan birga obrazlar ruhiyatini ochib berishga ham badiiy imkoniyat yaratiladi. Shoir she'riyatida fonopoetik ifodalar unli va undoshlarning ayrim-ayrim va aralash takrorlanishi jarayonida namoyon bo'ladi. Natijada evfonik holat yuzaga kelib, misralarda ohangdorlik, ta'sirchanlik kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Komil Avaz. O'tayotgan vaqt. Saylanma. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2006.
2. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Т.: Фан, 1960.
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
4. Жаҳонов К. Мумтоз шеърят латофати. – Бухоро: Дурдона, 2014.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.
6. Степанова А.С. Аллитерация в карельских плачах // Фольклор образ и поэтическое слово в контексте. – М.: Наука, 1984.

OSHIQ ERKIN SHE'RLARIDA OKKAZIONALIZMLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Sultanova Dildoraxon Azamat qizi

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasi stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada taniqli shoir Oshiq Erkin ijodidagi okkozionalizmlarning original ko'rinishlari tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируются оригинальные формы окказионализмов в творчестве известного поэта Ашика Эркина.

Annotation. This article analyzes the original forms of occasionalisms in the work of the famous poet Ashiq Erkin.

Kalit soʻzlar: Affiksatsiya, yasalmalar, okkazionalizm, neologizm, soʻz birikmasi, antiteza, maʼnodoshlik.

Ключевые слова: Аффиксация, конструкции, окказионализм, неологизм, словосочетание, антитеза, синонимия.

Keys words: Affixation, constructions, occasionalism, neologism, word combination, antithesis, synonymy.

Badiiy ijodda shoir va yozuvchilar doimo yangi soʻz yasashga intilib keldilar. Bu qonuniyatdir. Chunki soʻzning tasviriy imkoniyatidan mumkin qadar keng foydalanishga intilish, kutilmagan, gʻayriodatiy, yangi obrazlar yaratish ehtiyoji, ifodani yangicha tarzda berish zarurati ijodkorlarni ana shunday yoʻl tutishga undaydi. Ana shu ehtiyoj tufayli adiblarning dunyoqarashigagina xos boʻlgan, faqat ularning asarlaridagina uchraydigan, umumxalq tilida ommalashib ketmagan yasalmalar, favqulodda oʻzgacha qoʻllashlar – okkazionalizmlar vujudga keladi.

“Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”da okkazionalizmga shunday taʼrif berilgan: “Okkazionalizm. Mahsuldor boʻlmagan modeli asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning oʻzida qoʻllangan soʻz, individual-uslubiy neologizm” [1:74].

Oshiq Erkin sheʼrlarida okkazionalizmlar hosil boʻlish usuliga koʻra ikki katta guruhga boʻlib oʻrganildi:

Affiksatsiya usulida hosil qilingan okkazionalizmlar. Bunday okkazionalizmlar shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar ishtirokida hamda oʻrin-joy oti yasovchi qoʻshimchalar ishtirokida hosil qilingan okkazionalizmlarga ajratildi. Shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar ishtirokida hosil qilingan *otdosh*, *soʻzboz*, *navroʻzfurush*, *bulbulvachcha*, *shoirvachcha*; oʻrin-joy oti yasovchi qoʻshimchalar bilan yasalgan *Quyoshiston*, *chamaniston*, *novvotzor* kabi okkazionalizmlarning sheʼrdagi badiiy vazifasi, ularning yasalishidagi mantiqiylikni tahlil etish muhim. Yuqoridagi fikrlarimizga qoʻshimcha tarzda quyidagi fikrlarni aytib oʻtishni lozim topdik: *Quyoshiston* yasalmasi *qabul aylamoq*, *qulluq*, *qadim* soʻzlariga tovushdosh sifatida tanlangan. Bu esa misralardagi tovushdoshlik, yaʼni sheʼrga husn beruvchi vositalardan biri boʻlmish tavze sanʼatini yuzaga keltirgan [2:13,22]

Ushbu sheʼriy parchada ham okkozializm mavjud:

Men seni gul deyinmi, sochi sunbul deyinmi,

Ovozlari yoqimli, oʻzing bulbul deyinmi?

Qoʻlingni bergil, hoy gul, husn-u chiroyga boy gul,

Ey nozanin *boqishlim*, dildan joy olgan Oygul.

Soʻz birikmasini qisqartirish, soddalashtirish orqali hosil qilingan

okkazionalizmlar. Bunday okkazionalizmlar sifatida *ko'shiqqirqar*, *bog'chaxotin*, *bog'chaxola* kabi yasalmalar tadqiq qilindi. Shu bilan birga, ba'zi okkazionalizmlar ularga ma'nodosh bo'la oluvchi boshqa ijodkorlarning she'rlaridan keltirilgan yasalmalar, tilimizda mavjud lug'aviy birliklarga qiyoslandi. Jumladan, *ko'shiqqirqar* okkazionalizmi *qo'shiqtarosh* yasalmasi bilan, *bog'chaxotin*, *bog'chaxola* yasalmalari *bog'cha opa* qo'shma so'zi bilan solishtirilib, ular orasidagi ma'no farqi ko'rsatib o'tildi. *Ko'shiqqirqar* okkazionalizmi unga to'liq ma'nodosh bo'la oladigan *qo'shiqtarosh* yasalmasi bilan bir xil ma'noni ifodalayotgan bo'lsa ham, *qo'shiqqirqar* okkazionalizmi qismlari tarkiblanishiga ko'ra o'z qatlamga, *qo'shiqtarosh* so'zi qismlari esa o'z qatlam+o'zlashgan qatlamga (tarash – f.t. kesish, yo'nish, tarashlash) tegishli. Ikkinchidan, *qo'shiqqirqar* okkazionalizmida tovushdoshlik kuchliroq (birinchi va ikkinchi qismda ikki martadan jami to'rt marta “q” tovushi takrorlanadi, *qo'shiqtarosh* esa ikkala qismda bir martadan “sh” tovushi qo'llanadi) ifodalangan. Yoki *kulko'rpa* okkazionalizmi haqida quyidagi fikrlarni aytish mumkin: ayrim okkazional so'zlar yasovchi asosni sinonimik va antonimik munosabatlardagi so'z bilan almashtirish tufayli ham yuzaga keladi. Masalan, *to'g'rigo'y* (*rostgo'y*), *yolgongo'y*, *bo'shqadam* (*peshkadam*) yasalmalarida ushbu holatni kuzatish mumkin. *Kulko'rpa* yasalmasi, fikrimizcha, *gulko'rpa* qo'shma so'ziga ham qofiyadosh, ham yasovchi asos antiteza munosabatidagi so'z bilan almashgan (Solishtiring: *gul* (yashnamoqlik ramzi) – *kul* (kuyib xarob bo'lmoqlik ramzi)).

Shoir she'rlarida *sifatlovchi+sifatlanmish* tipidagi yasalmalar ko'proq uchraydi. E'tibor qilinsa, bu yasalmalar asosan *ot+ot* tipida bo'lib, qo'shma so'z holida sifatga aylangan hamda predmet yoki shaxsning belgisini bildirgan: *oyqaboq go'zal*, kabi birikmalarda o'ziga xos tasvir chizgilarini yuzaga keltirgan. Shu o'rinda keltirilgan okkazionalizmlar uchun tana a'zolarining nomlari asos bo'lganligini, yasalmalarning birinchi qismi esa ularning belgisini bildiruvchi so'zga aylanganligini ko'ramiz. Bu fikr *temiroyoq*, *ko'miroyoq*, *bulbulzabon*, *tillobarmoq*, *yolg'izbosh*, *yo'lbarsyurak*, *sirtlonpanja*, *shertirnoq* yasalmalariga ham tegishlidir.

Oshiq Erkin she'rlaridagi okkazionalizmlar ikki xil yo'l bilan, ya'ni yasovchi qo'shimchalar yordamida hamda so'zlarni qo'shish yordamida hosil qilingan bo'lib, ularda tilimizning ichki imkoniyatlari kengligi aks etgan. Bunday yasalmalar so'z yasalishi talablariga muvofiqlik va nomuvofiqlik oppozitsiyasi asosida yuzaga kelgan.

Oshiq Erkin she'rlaridagi okkazionalizmlar atributiv birikmadagi hokim bo'lakning tushirib qoldirilishi, tobe qismning otlashuvi natijasida vujudga keltirilgan, Ayrim okkazionalizmlar esa so'z birikmasini qisqartirish, soddalashtirish orqali yaratilgan.

Muhabbatda vafoli bo'l, bevafo kechirmaslar,

Vafodorga jafo qilma, *purjafoni* kechirmaslar [3:64].

Qo'shimcha qo'shish orqali yasalgan okkazonalizmlardan biri "Purjafo" so'zidir.

"Ko'p jafo qiluvchi" ma'nosida qo'llanilgan.

Og'ushima qoyim o'zing, latofatga boyim o'zing,

Xayolimda doim o'zing, la'li *shakarxoim* o'zing [4:33].

Bu misrada "*shakarxoim*" so'zi *shakar+xoim qo'shimchasi orqali yangi yasalma yasalgan*.

Qaratqich+qaralmish tipidagi birikmalar qo'shma so'zga aylantirilgan holatlarni ham kuzatish mumkin. Qo'shma okkazional birliklar hosil qilish shoir ijodida juda ko'p uchraydi. Bular orasida *sifatlovchi+sifatlanmish* tipidagi yasalmalar ko'proq uchraydi. Bu so'z yasallishlar asosan *ot+ot* qolipida bo'lib, qo'shma so'z holida sifatga aylangan.

Yangi yasalmalar ommalashib ketmagan taqdirda ham, uning shu matnda ta'siri bo'lishi, shubhasiz. Negaki, u hissiyotni yangicha tarzda ifodalaydi, yangi ma'no aks ettiradi. Oshiq Erkin she'rlaridagi okkazionalizmlar ham yangi semantik ottenkalarning paydo bo'lishiga asos yaratib, matnda ma'lum bir stilistik vazifani bajarishga xizmat qilgan.

Oshiq Erkin okkazionalizmlarining ko'pchilik qismi o'z qatlamga tegishli birliklardir. Okkazionalizmlarning qo'llanishi alliteratsiya, tarse kabi badiiy san'atlarning chiroyli namunalarini yuzaga keltirishda alohida o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – Б.74.
2. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.:Ёш гвардия,1987. – Б.13,22.
3. О.Эркин., Мухаббатдан туйганим йўқ. – Урганч., 2008. Б–64.
4. О.Эркин. Ўлгунча сизни дерман,. – Тошкент. "Ғафур Ғулом" нашриёти. 2007. – Б 33.

OILA LEKSEMASI ASSOTSIATIV MAYDONI BIRLIKLARINING LINGVISTIK TAVSIFI

Hayotxon Sotimova

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasi stajor o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada *oila* leksemasining tahlil tamoyillari, uning assotsiativ maydon birliklarining leksik-semantik tahlili, pragmatik, gender, uslubiy xususiyatlari va milliy-madaniylik belgilari yoritilgan.

Аннотация. В статье принципы анализа семейных лексемы, лексико-семантический анализ ее ассоциативно-полевых единиц, прагматические, выделены гендерные, методологические особенности, национально-культурные особенности.

Abstract: This article describes the analysis principles of the family lexeme, lexical-semantic analysis of its associative field units, pragmatic, gender, stylistic features and national-cultural signs.

Kalit soʻzlar: *Oila, kategoriya, leksik-semantik tahlil, konnotatsiya, paradigmatica, gender xususiyat.*

Ключевые слова: *Семья, категория, лексико-семантический анализ, коннотация, парадигматика, гендерный признак.*

Key words: *Family, category, lexical-semantic analysis, connotation, paradigmatic, gender feature.*

Til va assotsiativ tafakkur aloqadorligi masalasi falsafa, psixologiya, mantiq va kognitologiyaning dolzarb muammolaridan biridir. Xususan, kognitiv tilshunoslikda tushunchani kategoriyalashtirish masalasining yuzaga kelishi ushbu hodisaning koʻplab tadqiqotlar obyekti boʻlishiga sabab boʻldi [3:81]. Tilshunosligimizga antroposentrik paradigmaning kirib kelishi bilan leksemalarning tahlil tamoyillari ham kengaydi. Biz ham tadqiqotimiz obyekti hisoblanuvchi *oila* leksemasining assotsiativ tahlilini assotsiativ tajriba metodi asosida amalga oshirdik. Tajribada yigʻilgan materiallardan *oila* soʻzining assotsiativ maydoni shakllantirildi. *Oila* leksemasining assotsiativ maydon birliklari ichida individual va jamoaviy xarakter kasb etuvchi assotsiatsiyalarni koʻrish mumkin. Har bir inson dunyoni oʻz qarichi bilan oʻlchaydi deganlaridek, u voqelikni ham oʻz tasavvuri darajasida idrok etadi. Bu holat individual assotsiatsiyalarning yuzaga kelishiga olib keladi. Misol uchun, assotsiativ maydondagi *pul, boylik, mablagʻ, mashina, hashamatli uy* assotsiatlari til egasining *oila* haqidagi individual qarashlarini ifoda etadi.

Individual assotsiatsiyalarning shakllanishiga til egalarining kasbi, jamiyat hayotidagi mavqeyi, jinsi, yoshi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi kabilar ham taʼsir koʻrsatadi.

Jamoaviy xarakterdagi assotsiatlar voqelikning koʻpchilik tomonidan bir xil tushunilishi asosida hosil boʻladi [2:91].

Tilshunoslikda lingvistik assotsiatsiyalarning turli tiplari farqlanadi, ammo haligacha assotsiatsiyalarni aniqlash va tasniflashning yagona tamoyili ishlab chiqilmagan. Biz ham *oila* leksemasini D. Lutfullayevaning “Assotsiativ tilshunoslik” monografiyasida [1:102] koʻrsatilgani kabi lingvistik hamda ekstralingvistik omillar bilan bogʻliqlik holda tasnif qildik. Hozir biz *oila* leksemasi assotsiativ maydon birliklarini lingvistik jihatdan tasnif qilamiz.

I. Oila leksemasi assotsiativ maydon birliklarining leksik-semantik tahlili:

a) oila leksemasining lugʻaviy maʼnosini reallashtiruvchi assotsiativ birliklar; “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *oila* leksemasining quyidagi maʼnolari berilgan:

Oila [arabcha – bola-chaqa, xonadon; urugʻ, avlod,] 1. Er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tugʻishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmuyi; xonadon.

2. Koʻchma. Bir maqsad, bir maslak bilan birgalashgan kishilar, xalqlar, mamlakatlar.

3. Oʻsimliklar va hayvonlar sistematikasida tuzilish jihatidan bir-biriga oʻxshash, kelib chiqish jihatidan ham oʻzaro yaqin bir necha urugʻni oʻz ichiga olgan guruh.

4. Qardosh tillar guruhi.

5. Rafiqa, xotin. [4]

Oila leksemasining “er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tugʻishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmuyi; xonadon” maʼnosi quyidagi assotsiatsiyalarda reallashgan: *ota, ona, farzand, uy, turmush oʻrtoq-er, opa, singil, aka, uka, ayolim, qaynona-qaynota, bobo-buvi, qarindoshlar, turmush qurish, farzand koʻrish, ota-onaga boʻlish, oila davrasi, yaqinlaim, apkalarim, ikki farzand, oʻgʻil, qiz, er-xotin, nikoh, qayn uka, amaki, pochcha, amma, xola, doyi, kelinoyi, jiyanlar, issiq chehrali yaqinlarim, qarindoshlar jamoasi*.

Oila leksemasining “Oʻsimliklar va hayvonlar sistematikasida tuzilish jihatidan bir-biriga oʻxshash, kelib chiqish jihatidan ham oʻzaro yaqin bir necha urugʻni oʻz ichiga olgan guruhi” semasini ifoda qiluvchi koʻchma maʼnosi “*surdalib yuruvchilar oilasi*” assotsiatsiyasi orqali yuzaga chiqadi.

Oila leksemasining “Qardosh tillar guruhi”ni ifoda etuvchi koʻchma maʼnosi “*til oilasi*” assotsiatsiyasi orqali yuzaga chiqadi.

b) oila leksemasining semantik komponentlarini reallashtiruvchi assotsiativ birliklar; *Oila* leksemasining bosh maʼnosi *er, xotin, ularning bolalari, eng yaqin tugʻishganlari, birga yashovchi kishilar majmuyi, xonadon* semantik komponentlariga ega.

Bosh maʼnoning ***er-xotin*** semantik komponenti quyidagi assotsiatsiyalar orqali voqealangan: *ota, ona, turmush oʻrtoq – er, ayolim, ota-onaga boʻlish, er-xotin, nikoh; ularning bolalari* semasi quyidagi assotsiatsiyalarda reallashgan: *farzand, opa, singil, aka, uka, farzandli boʻlish, oʻgʻil, qiz, apkalarim* kabi assotsiatsiyalar orqali ochib berilgan.

d) *oila* leksemasining ko‘chma ma’nolarini reallashtiruvchi assotsiativ birliklar; *Oila* leksemasining ko‘chma ma’nosi *til oilasi, sudralib yuruvchilar oilasi* assotsiatsiyalarida ko‘rishimiz mumkin.

e) *oila* leksemasining leksik-semantik paradigmalari; *Oila* leksemasining sinonimik, uyadoshlik qatorlari kuzatiladi. *Oila* leksemasining sinonimik munosabatdagi qatorlari: *uy, turmush*.

II. *Oila* leksemasi assotsiativ maydon birliklarining pragmatik xususiyatlari: *Oila* leksemasining pragmatik xususiyatlarini ochishda uning konnotatsion belgilari bizni o‘ylantirdi. Chunki, F.Narzullayeva o‘zining “Konnotativ ma’noning nutqda voqelanishi” [5:59] maqolasida konnotatsion ma’no haqida yetarlicha xulosa chiqarilmagani, konnotativ ma’noning turlari, belgilari, ularning so‘zni til va nutq elementi sifatida olinganda so‘z semantikasiga munosabati kabi qator masalalar tilshunoslikda haligacha uzil-kesil o‘z yechimini topgani yo‘qligi haqida o‘z qarashlarini bildiradi. Biz ham uning fikrlariga tayangan holda *oila* leksemasining konnotatsion ma’nolarini ochishga harakat qildik.

a) konnotatsion belgilari; *Oila* leksemasi assotsiativ maydonidan o‘rin olgan *qo‘g‘irchog‘imiz, qo‘ng‘izchalarim, supacha, kuchugim, ayolim* leksik assotsiatsiyalarida -cha, -im, -imiz qo‘shimchalari orqali konnotativ ma’no hosil qilingan; *olam-olam quvonch* assotsiatsiyasida so‘zlar takrori orqali konnotativ ma’no ifodalangan; *ba‘zi yoqimli muammolar* okkazional birlikligi orqali konnotativ ma’no hosil qilingan: *buyuk bir imperiya, yorug‘ kelajak, kichik vatan, sevimli insoni, buyuk dargoh, baxt maskani, issiq chehrali yaqinlarim* assotsiatsiyalarida esa metoforik ko‘chim yordamida konnotatsiya yuzaga kelgan; *ukam va opam bilan bo‘lgan janjallar* assotsiatsiyasida janjalning ijobiy ottenkasi orqali konnotativ ma’nosi yuzaga kelgan.

b) baho munosabatini ifodalanishi; *Oila* leksemasining leksik assotsiatsiyalarida til egalarining oilasi bilan bog‘liq holda yuz bergan voqeliklarga nisbatan emotsional va ekspressiv munosabatlari ham aks etgan.

Baxt, sevgi-muhabbat, mehr, tinchlik, quvonch-shodlik, kulgi, xursandchilik kabi assotsiatsiyalarda til egalarining voqelikka ijobiy munosabati ifodalangan.

III. *Oila* leksemasi assotsiativ maydoni birliklarining gender xususiyatlari. *Oila* leksemasi bo‘yicha hosil bo‘lgan quyidagi assotsiatsiyalar gender belgisiga ko‘ra farqlanadi: *ota, ona, o‘g‘il, qiz, bobo-buvi, er, xotin, ayolim, amma, xola, doyi, aka-uka, opa-singil, enam, qaynona-qaynota, kelin*.

IV. *Oila* leksemasi assotsiativ maydoni birliklarining milliy-madaniylik belgisi. *Oila* leksemasining quyidagi assotsiatsiyalarida milliy-madaniy sema yuzaga chiqadi: *non, palov, ro‘molim, issiq non, beshik, tandir*.

V. Oila leksemasi assotsiativ maydon birliklarining uslubiy xususiyatlari.

Oila leksemasi assotsiatsiyalarida uslubiy xoslangan quyidagi assotsiatsiyalar aniqlandi:

a) badiiy uslub: *baxt maskani, inoqlikda, ahil yashash, buyuk bir imperiya, oilang tinch-sen tinch, olam-olam quvonch, quvonch ulashuvchi dargoh, kichik Vatan, o'zingni erkin his qila oladigan maskan, buyuk dargoh, suyukli yorim borligi, hotirjam choy ichadigan dargoh, issiq chehrali yaqinlarim, hamisha birga bo'lish, sevimli insonim, ba'zi yoqimli muammolar, baxtli va quvonchli onlar, oila-baxt;*

b) so'zlashuv uslubi: *oilang hamma narsang, supacha, bolam-chaqam, uyim-joyim deyish, apkalarim, doyi, enam, tashkil;*

d) publitsistik uslub: *turmush qurish, farzand ko'rish, ota-ona bo'lish, juftini tushunish, jamiyatning bir bo'lagi, bir-birini qo'llab-quvvatlash, bir-birini tushunish, qishlog'im, jamiyat;*

e) ilmiy uslub: *nasl qoldirish, til oilasi, sudralib yuruvchilar oilasi, nikoh, irsiyat kabilar.*

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017. – 140 б.

2. Хошимова Н.А. Прагматические аспекты при исследовании ассоциаций // Вестник МГОУ. Серия «Русская филология». 2011. – № 6.

3. Худойберганаева Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. – Б.240

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006.

5. F.Narzullayeva. Konnotativ ma'noning nutqda voqelanishi // Ilm sarchashmalari jurnali. – Urganch. 2021.10-son.

KULOLCHILIK LEKSIKASI TO'G'RISIDA AYRIM MULOHAZALAR

Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi

UrDU tayanch doktoranti

Bekmetova Guli Komil qizi

UrDU O'zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq amaliy san'at turlaridan biri kulolchilikning jamiyatimiz taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati, kulolchilik

leksikasi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, Xorazm kulolchilik maktablari hamda kulolchilik leksikasining ayrim xususiyatlari tadqiq ostiga olingan.

Аннотация. В данной статье изучаются роль и значение гончарного искусства, одного из видов народного творчества, в развитии нашего общества, исследования гончарной лексики, хорезмийских гончарных школ и некоторых особенностей гончарной лексики.

Annotation. In this article, the role and importance of pottery, one of the types of folk art, in the development of our society, researches on pottery lexicon, Khorezm pottery schools and some features of pottery lexicon are studied.

Kalit so'zlar: Kulolchilikning o'rganilishi, kulolchilik leksikasi, Farg'ona maktabi, Xorazm maktabi, Kattabog' kulolchilik maktabi, kulolchilik leksikasi strukturasini.

Ключевые слова: Гончарное учение, гончарная лексика, Ферганская школа, Хорезмская школа, Каттабогская гончарная школа, структура гончарной лексики.

Key words: Pottery study, pottery lexicon, Ferghana School, Khorezm School, Kattabog Pottery School, pottery lexicon structure.

Mamlakatimiz kulolchilik tarixini yoritishda yozma manbalar sifatida XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida O'rta Osiyo xonliklarida bo'lgan rus harbiylari hamda yevropalik sayyohlar tomonidan qo'lga kiritilgan ma'lumotlar muhim o'rin tutadi. Ulardan N.Xanikov, A.Vamberi, M.Bichurin, A.Xoroshxin, N.Mayev, V.V.Krestovskiy, S.A.Artyunov, N.A.Aristov va boshqalar o'sha davrlardagi hunarmandchilik turlari qatori kulolchilikka ham qisman to'xtalib o'tganlar. 1917 – 1991-yillarda O'rta Osiyo tarixiga doir qimmatli ilmiy asarlar yaratib, kulolchilik tarixi bo'yicha ayrim ma'lumotlarni keltirib o'tgan olimlar sirasida A.A.Semyonov, E.M.Pesherova kabi olimlarni sanashimiz mumkin. Ular o'z tadqiqotlarida O'rta Osiyo hududidagi kulolchilik ishlari tarixini o'rganishga e'tibor qaratib, qadimgi va o'rta asrlardagi kulolchilik san'atiga baho bergan. N.A.Dmitriyeva va L.I.Akimovalar qadimgi dunyo tarixida san'atning tutgan o'rnini tahlil qilib, antik davr kulolchiligi to'g'risida o'zining qimmatli ma'lumotlarini keltirib o'tgan.

Mustaqillik davrida yaratilgan xonliklar tarixiga oid turkum adabiyotlarda hunarmandchilikning ma'lum jihatlarini ilmiy xolislik, tarixiylik nuqtayi nazaridan tadqiq etgan olimlardan H.Ziyoyev, O'.Ahmadjonov, H.G'ulomov, H.Bobobekov, Sh.Vohidov, Q.Rajabov, N.Abdurahimova, G.Agzamovalarni ta'kidlash o'rinli. Jumladan, G.Agzamova O'rta Osiyoning medievistik tarixini o'rganishda savdo-sotiq va hunarmandchilik masalalariga ham qisman to'xtalib o'tgan, hunarmandchilikning ijtimoiy-iqtisodiy tarixda tutgan o'rnini manbalar tahlili orqali yoritib berishga harakat qilgan [2:118]. E.M.Pesherova o'z

tadqiqotlarida O'rta Osiyo hududidagi kulolchilik ishlari tarixini o'rganishga e'tibor qaratib, qadimgi va o'rta asrlardagi kulolchilik ishlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berib o'tgan. N.A.Dmitriyeva va L.I.Akimovalar qadimgi dunyo tarixida san'atning tutgan o'rnini tahlil qilib, antik davr kulolchiligiga ham qisman to'xtalib o'tganlar [5:6].

XX asrning 80 – 90-yillaridan boshlab soha terminologiyasiga sistema sifatida qarala boshlandi. Bu borada H.Ne'matov, R.Rasulov, R.Safarova, G.Ne'matova, Sh.Iskandarovalar tomonidan qator ilmiy izlanishlar olib borildi. Shevalar kasb-hunar leksikasi ustida dastlabki tadqiqot ishlari olib borgan olim S.Ibrohimovning "Farg'ona shevalari kasb-hunar leksikasi" monografiyasida turli sohalar leksikasi, jumladan, kulolchilik va terminologiyaning nazariy masalalari o'rganilganligi alohida ahamiyat kasb etadi. Monografiya 1953 – 1956-yillarda 2 jild shaklida nashr qilingan bo'lib, 1-jildida kulollar, tandirchilar, shuvoqchilar leksikasi haqida ma'lumotlar berilgan. Ikkinchi va uchinchi qismida degrezlar, rixtagarlar va metalsozlar leksikasi yoritilgan. Hozirgi kunda badiiy bezatish usuli, shakli va tayyorlanish usullariga ko'ra Farg'ona (asosiy markazlari – Rishton, G'urumsaroy), Buxoro – Samarqand (asosiy markazlari – Samarqand, Urgut, G'ijduvon, Uba), Xorazm (asosiy markazlari – Xiva, Madir, Kattabog' qishloqlari), Toshkent kabi kulolchilik maktablari mavjud. Har bir maktab o'zining rivojlanish va ijodiy tamoyillari, yetakchi markaz va ustalari, o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lish bilan birga asosiy badiiy umumiylikni ham saqlagan. Farg'ona (Rishton)da kulolchilikning an'anaviy badiiy va ishlab chiqarish usullari qayta tiklandi, ishkorli sir tayyorlash yo'lga qo'yildi. M.Ismoilov, I.Komilov, U.Ashurov, U.Qosimov, Sh.Yusupov, A.Vazirov, M.Saidov va boshqa ustalar yaratgan buyumlar (lagan, kosalar, don mahsulotlari uchun katta xumlar) shakl jihatidan ham, bezak jihatdan ham rang-barangdir. G'urumsaroy kulolchilik buyumlariga bezakning mahobatli oydinligi va soddaligi xosdir, bu maktab vakili usta M.Turopov sir tayyorlashdan tortib to naqsh chizishgacha bo'lgan barcha ishlarni faqat an'anaviy usulda bajargan, bu an'anani uning shogirdi V.Buvayev va boshqalar davom ettirmoqda, yangi ijodiy yangiliklar yaratishda izlanmoqda (jumladan, mahobatli laganlar hajmini kichraytirish va boshqalar). Buxoro – Samarqand kulolchilik maktabi buyumlarining jarangdorligi hamda nafisligida qo'rg'oshinli sir va sarg'ish-yashil, jigarrang bo'yoqlar muhim o'rin tutadi. "Afrosiyob sopoli" an'analariga asoslanib tayyorlanilgan buyumlar bezagida o'simliksimon naqshlar yetakchilik qiladi, handasiy naqshlar, hayvonlar tasvirlari kam ishlatiladi. Ular, asosan, G'ijduvon kulolchiligida qo'llaniladi.

Xorazm kulolchilik maktabi o'ziga xos badiiyligi, bezaklar rangi va ishlanish uslubi bilan boshqa maktablardan ajralib turadi; uning milliy shakli o'ziga xos buyumi *bodiyadir*; naqsh mujassamoti handasiy va o'simliksimon naqshlardan

iborat, buyumning markaziy qismiga *arabeska girih* tushirish ushbu maktabga xos uslublardan. Usta R.Matchonov (Madir qishlog'i) buyumlarga to'q rang ishlatgan, buyum bezagida havorang yoki rangning o'ziga xos to'q tusi ustunlik qiladi. S.Otajonov (Kattabog' qishlog'i) oq angobdan ko'proq foydalanadi. X asr boshlaridan bugungacha Xorazmda Ko'hna Urganch (marhum Eshmurot usta), Xiva, Madir (Xonqa yaqinidagi qishloq) va Kattabog' (Yangiariq) kulollar maktabi faoliyat ko'rsatadi. Yangiariq tumanining Kattabog' qishlog'ida ilgari kulollar oilasi yashagan. Hozir bu yerda kulollarning 6-7-avlodlari faoliyat yuritadi. Yangiariq tumanidagi kulolchilik markazi kulollarning bir necha avlodini birlashtirgani, qo'l mehnati bilan oila tebratayotgan ustalarning kulolchilik haqidagi qiziq hikoyalari bilan diqqatga sazovor joy. Avvaldan mahalliy aholi orasida kulolchilik idishlariga ehtiyoj katta bo'lgan. Hozir ular mahalliy bozorlarda sotiladi. Bundan tashqari, zangori kulolchilik idishlari eksport ham qilinadi. Ustalar idish yasash uchun qizil tuproqni Qoraqalpoq hududidagi Sulton Uveys tog'idan olib keladi. Ayrim idishlar oddiy qishloq tuprog'idan yasaladi. Ustalar sopol idishlarning yasash bosqichini shunday tushuntiradi: avval loy qilinadi (oyoqda tepib), keyin *angok* (idishning sirti oqartiriladi) qilinadi. Naqsh chizilgach, bo'yalib, idishga *sirt* beriladi. Kulol Bahodir Otajonov turli milliy bezaklar tushirilgan ko'zalar va koshinlar yasash bilan shug'ullanadi. Bunday idishlar ustalar tomonidan buyurtma asosida tayyorlanadi. Idish angok qilingach (oqartirilgach), andoza bilan qo'lda naqsh chiziladi. Bitta ko'zaga naqsh chizish uchun usta 4-5 kun vaqtini sarflaydi.

S.Ibrohimov o'z monografiyasida qo'shma terminlarning izohiga ham to'xtalib, shunday yozadi: "...kasb-hunar ahillari amalda narsa va tushuncha nomlarini nomlashda so'zlarni bir-biriga qo'shish, qo'shma termin tuzish eng faoldir". Olim o'z tadqiqot obyektidagi mavjud 2472 ta terminning qariyb 62% ya'ni 1595 tasi qo'shma terminlardan iborat ekanligini ta'kidlagan. Kulolchilik leksikasining katta qismini ham qo'shma so'zlar tashkil etadi. Ayniqsa, kulolchilik buyumlarida qo'llanilgan naqshlar, bezaklar, chizmalar nomi qo'shma so'zlardan tashkil topganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, anorgul, bodomgul, qalampirgul, nokgul, pistagul, qovoqgul, karnaygul, qiyoqo't, lolagul, buragul, g'unchagul, gulxayri, gulqo'chqaroq, jiydagul, qo'shxat, uchxat, to'rtxat, jibilajibon, chumchuqqanot, qarg'atirnoq, gilobarg, pistagul, parparak, charxpalak, tumoryo'l, oqsoqol, ustaboshi, najjorboshi, oqtosh, oqqum, yulduzbosma, tolbarg, ko'hiqof, nokbarg, qovoqbarg, otasharava, binafshagul, munchoqgul, pistagul, gajakgul, qushko'zi kabi.

O'zbek tilida qo'shma terminlar o'ziga xos morfologik strukturaga ega. Yig'ilgan misollar tahlili asosida o'zbek tilida strukturali ot+ot kabi terminlar ko'p ekanligini aytish mumkin. Kulolchilik terminlarining asosiy qismini sintaktik

modeli L (leksema)+ L (leksema) bo‘ladi. Terminlar sintaktik strukturasiga ko‘ra “ot+ot”, “sifat+ot” tarkibli bo‘ladi, ba‘zan esa, “son+ot” [7:124] shaklida uchramiz. Kulolchilik leksikasi terminlarining morfologik strukturasini quyidagi tartibda uchratishimiz mumkin:

1. OT+OT: karnaygul, qiyoyoq‘t, lolagul, g‘unchagul, munchoqgul, toshtarq, tug‘barg, nayzabarg, to‘pmunchoq, palakgul, ustaboshi, najjorboshi, anorgul, bodomgul, qalampirgul, nokgul, pistagul, qovoqgul, gulqo‘chqaroq, jiydagul, chumchuqqanot, qarg‘atirnoq, gilobarg, pistagul, tolbarg, nokbarg, qovoqbarg, qalampirgul, pistagul, qovoqgul, anjirgul, choybarg, o‘smagul.

2. SIFAT+OT: gajakgul, gajakbarg, oqyo‘l.

3. SON+OT: qo‘shxat, uchxat, to‘rtxat, chorbarg kabi.

Shuningdek, kulolchilikda ishlatiladigan loy o‘zining xususiyati va ishlatiladigan buyumiga qarab bir necha guruhlariga bo‘linadi.

Loy guldun – sershirali loy, bu loydan juda nozik guldunlar yasaladi. U elastik xususiyatga ega bo‘lib, juda loyi qo‘shilgan bo‘ladi.

Chinni loy – yoki oq loy – yarimfoynas bo‘lib, qoramtir loy, oqtosh va ishqor qo‘shilib tayyorlanadi. Bu loydan kosa, piyola va qum qo‘shib tayyorlanadi. Undan har xil mozaikali koshinlar ham tayyorlanadi.

Koshin loy – shirachli loyga kvars qumi qo‘shib undan har xil koshinlar tayyorlanadi.

Kosagar loy – patloy yoki tovoq loy deb ham yuritiladi. Bu loy sog‘ tuproqqa qamish qazg‘og‘ini aralashtirib tayyorlanadi [4:134].

Ko‘zgar loy – 60% – 70% plastik yog‘li loy va 30% – 40% sog‘ tuproqdan iborat bo‘ladi. Undan xum, guldun, ko‘za va boshqalar tayyorlanadi.

Kulolchilikka xos bo‘yoqlar tayyorlash ham o‘ziga xos texnologiyaga ega.

Oq rang – bu rang oq tuproq gilvati va 11% gacha oqtoshni mayda qumini qo‘shib tayyorlanadi. Uni aralashtirib atala holda tayyorlab, buyum yuziga tekis suriladi va keyin naqsh chiziladi.

Yashil rang – mis kuyundisi kukuni, qo‘rg‘oshin sir va o‘tga chidamli tuproq, ya‘ni gilvata qo‘shib tayyorlanadi. Mis kukuni, avval, qizg‘ish rangda bo‘ladi, xumbuzda pishirilgach, yashil rangga aylanadi.

Qora rang – qora rang 15% gilvata, marganets oksidi, lazur va qo‘rg‘oshin sirlarini qo‘shib tayyorlanadi.

Sariq rang – yongan temir sop yoki mayda temir chiqindilaridan foydalanib temir kukuni mis qozonga solinadi va unga gulvata, qo‘rg‘oshin siri hamda suv solib ezg‘ilab tayyorlanadi.

Havo rang – lojuvard, oq tosh yoki oq qum va gilvata qo‘shib tayyorlanadi.

Demak, ushbu izlanishlardan shuni ko‘rishimiz mumkinki, kulolchilik jamiyatimiz, xalqimiz ma‘naviyati, milliyligining ajralmas bo‘lagi. Uni o‘rganish,

tadqiq qilish, leksikasining o‘ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan holda keyingi avlodga yetkazish barcha olimlar oldida turgan muhim masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликлари тарихи: манбаларга оид чизгилар// Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2008.

2. Агзамова Г.А. XVIII асрнинг биринчи чорагида Бухоро хонлиги: элчи Флорио Беневени талқинида // Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти анъаналари. Ўзбекистон Миллий университети археология кафедрасининг 70 йиллигига бағишланган илмий анжуманга йўлланган маърузалар тўплами.

3. Агзамова Г.А. Бухара – Амуль – Ургенч: к истории караванной дороги//Туркменская земля – колыбель древних культур и цивилизаций. Материалы международной научной конф. Ашхабад, 1–3 октября 2008 г

4. Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. – М.:Детская литература, 1988.

5. Masharipov Jaloladdin. Kulolchilikda an’ana va urf-odatlar. Guliston. 2017.

6. Пещерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. –М-Л., 1989.

7. С.Иброҳимов Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. II – III. – Тошкент: Фан, 1959.

AUDIVIZUAL MEDIADA BOLALARNING TALAFFUZ QILISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Mohiniso Tillayeva,
UrDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada audivizual mediada bolalarga bag‘ishlangan ko‘rsatuvlar tili va ularning talaffuz qilish ko‘nikmalarini to‘g‘ri shakllantirish haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается язык детских программ на аудиовизуальных носителях и правильное формирование навыков их произношения.

Annotation. This article examines the language of children's programs on audiovisual media and the correct formation of their pronunciation skills.

Kalit so‘zlar. Audivizual media, nutqiy muloqot, lingvistika, animatsion, grammatika, lug‘at, madaniy kod.

Ключевые слова: Аудиовизуальные медиа, речевое общение, лингвистика, анимация, грамматика, лексика, культурный код.

Keywords: Audiovisual media, speech communication, linguistics, animation, grammar, vocabulary, cultural code.

Tilning fonetik jihatini o'zlashtirish, ya'ni talaffuz ko'nikmasini egallash nutqiy muloqotning muhim shartlaridandir. Talaffuz ko'nikmasini egallash deganda, nutq birligining tegishli tovushlar orqali ro'yobga chiqishini ta'minlovchi yaxlit lisoniy amal tushuniladi¹⁶. Audivizual mediada bolalarga mo'ljallangan dasturlardan maqsad talaffuz, ya'ni eshitib talaffuz qilish ko'nikmalarini to'g'ri shakllantirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-sentabrdagi qarori bilan tasdiqlangan "Yo'l xaritasi"¹⁷ning 34-bandida o'quvchilarning robototexnika va injenerlik qobiliyatlarini rivojlantirish, ularga o'lka tarixi, arxeologik va boy madaniy merosni chuqur o'rgatish, mamlakatimizning tabiiy boyliklari bilan tanishtirish hamda ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasidagi asosiy bilimlarni egallashlariga imkon yaratish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirish maqsadida Xalq ta'limi vazirligi tomonidan "Bolajon" telekanali ish boshladi.

"Bolajon" telekanalidagi "ABC kids" ko'rsatuvi bolalarga til o'rgatishda alohida o'rin tutadi. Ko'rsatuv maktab darslaridagidek o'quvchilar bilan birgalikda olib boriladi. Darsni esa ikkita o'qituvchi ikki xil tilda olib boradilar, ya'ni, o'zbek va ingliz tillarida har bir so'zning tarjimai bilan birga o'tkazadilar. Shuningdek, dars boshida uy vazifasi tekshiriladi, dars davomida esa yangi so'zlar o'rgatilib, tarjimalari bolalarga yozib beriladi. Yangi o'rgatilgan so'zlar yordamida bolalardan gap tuzish talab etiladi. Bu orqali bolalar grammatikani ham o'rganib oladilar. Bolalarda ingliz tilida gapirish qobiliyatini oshirish maqsadida mavzu tushuntirib bo'lingach, bolalarga so'z beriladi. Ular yangi so'zlar bilan og'zaki gap tuzib, ularni to'g'ri talaffuz qilishni o'rganadilar. Dars yakunida esa, albatta, uyga vazifa beriladi. Ko'rsatuvning lingvistik jihat tahliliga keladigan bo'lsak, dars mazmunan til o'rgatishga qaratilgan. Chet tilini o'rgatishda e'tibor qaratiladigan deyarli barcha elementlar hisobga olingan. Har bir ko'rsatuvga jiddiy tayyorgarlik ko'riladi. Grammatika, lug'at, yozish, gapirish, o'qish darsning asosiy mazmunini tashkil etadi. Ko'rsatuvning "Family" mavzusidagi darsini tahlil qilamiz. "Family" mavzusidagi darsi ikkita ko'rsatuvda namoyish etilgan. Birinchi darsda oilaning asosiy a'zolari ota (father), ona (mother), qiz farzand (daughter),

¹⁶ Жалолов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. Чет тиллар олий ўқув юртлари (факультетлари) талабалари учун дарслик. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –368 б. 172-188

¹⁷ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.10.2019 й., 07/19/4467/3825-сон, 04.10.2019 й., 06/19/5846/3866-сон; 27.01.2021 й., 06/21/6146/0065-сон; 26.01.2021 й., 07/21/4963/0064-сон

o'g'il farzand (son), aka yoki uka (brother), opa yoki singil (sister) kabi so'zlar o'rgatilib, uyga vazifa sifatida esa oila a'zolari haqidagi kichkina matnni tarjima qilish berilgan. Ikkinchi ko'rsatuv darsning mantiqiy davomi sifatida berilgan bo'lib, dars boshidayoq uyga vazifa javoblari keltirib o'tiladi. O'qituvchilar mavzuni yangi so'zlarni o'rgatishdan boshlaydi. Oilaning qolgan a'zolari ingliz tilida qanday bo'lishi, tarjimasi va qanday yozilishi hamda talaffuzlari bilan o'rgatiladi. Oila daraxti (family tree) ko'rsatilib, oilaning eng katta a'zolaridan tanishtirishni boshlaydi: bobo (grandfather), buvi (grandmother), tog'a yoki amaki (uncle), amma yoki xola (aunt), qiz bola jiyan (niece), o'g'il bola jiyan (nephew) va boshqalar. Bolalar bilan birgalikda so'zlar takrorlanadi. Yangi so'zlar bolalar xotirasida mustahkam qolgunicha bir necha bor takrorlanadi. So'ngra yangi so'zlar yordamida o'quvchilar bilan birgalikda gap tuzib, o'quvchilarning gapirish qobiliyatini o'stirishga harakat qilinadi. Dars yakunida esa yangi mavzu takrorlanib, uyga vazifa beriladi. Quyidagi savollarga javob berish hamda ularni tarjima qilish topshirig'i berilgan:

Who is my sister's son for me?

Who is my brother's daughter for me?

I have an uncle and an aunt. I love them.

Dars esa o'qituvchilarning motivatsion inglizcha gaplari bilan tugallangan: *Children are beautiful like flowers, their health is the main happiness in the family. I love you all. See you the next lesson!*

Tarjimasi: Bolalar gul kabi dirlar, ularning sog'ligi esa oilaning eng katta baxtidir. Sizlarni barchangizni yaxshi ko'raman. Keyingi darsda uchrashguncha!

Motivatsion gaplarni bolalar farqlay olmasalar-da, bu kabi yoqimli so'zlar ularni keyingi darsda yana qatnashishga hamda faol bo'lishga chorlaydi.

“Bolajon” telekanalida bolalar uchun atalgan ko'ngilochar – o'rgatuvchi ko'rsatuvlar bir qanchani tashkil etadi. Ko'rsatuvlar nafaqat dars ko'rinishida, balki o'yinlar shaklida hamdir.

2021-yilning 22-martida “Aqlvoy” – O'zbekistondagi birinchi bolalar ta'lim va ko'ngilochar telekanalining translyatsiyasi boshlandi. O'zbekistonda 10 yoshgacha bo'lgan 7,5 milliondan ortiq bola yashaydi, so'nggi yillarda bolalar auditoriyasi doimiy ravishda o'sib bormoqda. Shu sababdan o'zbek tilidagi yuqori sifatli tarbiyaviy va ko'ngilochar bolalar televizion kontenti zamon talabiga aylanmoqda. “Aqlvoy” telekanali Maktabgacha ta'lim vazirligi ko'magi bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil avgust oyida qabul qilingan “Ixtisoslashgan bolalar ko'ngilochar – ma'rifiy telekanalini tashkil etish to'g'risida”gi qarori¹⁸ asosida yaratilgan. Bosh ijrochi direktori Vela Fidel.

¹⁸ <https://www.lex.uz/ru/docs/5158952>

“Kanalning asosiy shiori: “Bu sening vaqting!” Kashfiyotlar vaqti, mo’jizalar vaqti, yangi narsalarni o’rganish vaqti. Buning uchun kanal Rossiya, AQSH, Janubiy Koreya, Xitoy va boshqa ko’plab mamlakatlarda taniqli jahon studiyalari tomonidan yaratilgan eng yaxshi animatsion seriallar va dasturlarni namoyish etadi. Kanalning asosiy ustunligi mamlakatimizning madaniy kodini hisobga olgan holda xorijiy tarkibni o’zbek tiliga moslashtiradi va yuqori sifatli tarjima bilan beriladi. Eng muhimi, barcha tarkib litsenziyalangan va faqat rasmiy ravishda sotib olingan. Sony, Disney, Universal kabi yirik kinokompaniyalar bilan animatsiya to’plamini xarid qilish bo’yicha kelishuvga erishilgan. “Aqlvoy” telekanalining asosiy auditoriyasi 3 yoshdan 9 yoshgacha bo’lgan bolalar, “Alfa” avlodi, raqamli olam daholari. Kanal tarmog’ida o’zimizda ishlab chiqarilgan, Maktabgacha ta’lim vazirligining so’nggi metodik ishlanmalarini hisobga olgan holda amalga oshirilgan dasturlar ham salmoqlidir. Audiovizual medianing bolalarning intellektual qobiliyati oshishiga, til o’rganishiga ko’maklashish funksiyalari o’sib bormoqda. Ularning asosiy yutug’i mamlakatimizning madaniy kodini hisobga olgan holda faoliyat yuritishidir. Audiovizual mediada nutqiy fonetik o’zgarishlar jarayoni ko’rsatuvning tabiiy chiqishini, nutqi va talaffuzi mukammal bolalarni boshlovchilikka jalb etishni, shevadan voz kechishni maqsad qilgan holda faoliyatini kengaytirishga harakat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Jalolov J.J. Chet til o’qitish metodikasi. Chet tillar oliy o’quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. –T.: O’qituvchi, 1996. –368 b.
2. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.10.2019 й., 07/19/4467/3825-сон, 04.10.2019 й., 06/19/5846/3866-сон; 27.01.2021 й., 06/21/6146/0065-сон; 26.01.2021 й., 07/21/4963/0064-сон
3. <https://www.lex.uz/ru/docs/5158952>

ERKIN SAMANDAR NASRIY ASARLARIDA ZID MA’NOLI SO‘ZLARNING QO‘LLANILISHI XUSUSIDA

Masharipova Farida Zokirovna
UrDU doktoranti

Annotatsiya. Biz ushbu maqolada Erkin Samandarning nasriy asarlarida zid ma’noli so‘zlarning qo‘llanilishini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qildik va mazmun-mohiyatini misollar orqali ochib berishga harakat qildik.

Аннотация. В данной статье мы проанализировали употребление слов с противоположным значением в прозаических произведениях Эркина Самандара с точки зрения лингвистики и попытались раскрыть их значение на примерах.

Annotation. In this article, we analyzed the use of words with opposite meanings in the prose works of Erkin Samandar from the point of view of linguistics and tried to reveal their meaning through examples.

Kalit soʻz: Zid maʼnoli soʻz, antonim, lisoniy antonim, kontekstual antonim, barqaror birikma, sema.

Ключевые слова: Противоположное слово, антоним, языковой антоним, контекстуальный антоним, устойчивое сочетание, сема.

Key words: Opposite word, antonym, linguistic antonym, contextual antonym, stable combination, sema.

Har bir ijodkorning ijodiy mahorati, uslubi va saviyasi u yaratgan ijod namunalari boʻlgan asarlari tilida, sheʼriyatida namoyon boʻladi. Yozuvchi va shoirlar tuganmas soʻz boyligiga ega boʻlishi, xalq tilini chuqur bilishi, soʻzlarning maʼno nozikligini anglagan holda mahorat bilan foydalana olishi, qadriyat va anʼanalarni oʻz asarlariga singdira olishi ularning yuksak isteʼdod sohibi ekanligi va zukkoligidan dalolatdir.

Oʻzbek tilining imkoniyati shu qadar kengki, uning vositalari yordamida ijod ahli oʻzlarining chuqur, mazmunga boy badiiy va ilmiy ijod namunalari yaratilishiga zamin hozirlaydi. Tilimizda ayrim soʻzlar borki, matnda qoʻllanishiga koʻra turli maʼno va mazmunni ifodalaydi. Shunga koʻra ular soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari deb yuritiladi. Har bir ijodkor soʻz ustida ishlash jarayonida ona tilimizning bu imkoniyatlaridan oʻrinli foydalanib, kitobxonga manzur boʻladigan jihatlarini asar qatiga singdirib yuboradi. Istagan bir yozuvchi, shoirlar ijodiga nazar solmangki, ularning yaratgan sheʼrlari va nasriy asarlarida hayotiy haqiqatni badiiylashtirgan holda oʻz gʻoyaviy qarashlarini oʻquvchiga yetkazish maqsadida zid maʼnoli soʻzlardan mohirona foydalanganligining guvohi boʻlamiz. Shunday ijodkorlardan biri Xorazmda tavallud topgan ham sheʼriyati, ham nasriy asarlari bilan kitobxonlar qalbidan joy olgan mohir yozuvchi Erkin Samandar hisoblanadi. Muallifning ijodiy faoliyatini tadqiq qilish jarayonida uning nasriy asarlarida koʻplab bu holatni kuzatamiz. Adib asarlarida tarixiy haqiqatni, hayotni tasvirlashda, obrazlar xarakterini ochib berishda zid maʼnoli yaʼni qarama-qarshi soʻzlarga murojaat qilib, asarining badiiy qimmatini yanada yuksaltirgan. Erkin Samandar romanlariga yuzlanadigan boʻlsak, uning “Sulton Jaloliddin” nomli romanida zid maʼnoli soʻzlarga alohida eʼtibor qaratganligini koʻramiz. Ushbu asarda Xoramshoh nutqida saltanatni saqlab qolish uchun oʻgʻli Jaloliddinga aytgan nasihatlarida kuzatishimiz mumkin:

“Bul ajdaho ila – Chingiz ila olish. Olish!

Ul koʻrsinki, menda ham oʻgil bordur.

Xorazmshoh oʻlgʻoni ila ogʻli oʻlmagʻondur. **Yiqilgʻon saltanatni oʻgʻli tiklagʻoydur.** Poydor aylagaydur” [1:46].

Chorasiz qolgan Xorazmshoh Chingiz zulmidan qulayotgan Xorazm saltanatini saqlab qolishini va uni avvalgi holatini tiklashini iltimos qilib, o'g'liga shohlik kamarini beradi. Haqiqatdan ham bu buyuk mamlakatni tiklaydigan inson bu Sulton Jaloliddin edi. Saltanatni yana tiklash uchun Sulton Jaloliddin jon-jahti bilan kurashadi. Uning jasurligi, qo'rqmasligi va vatanparvarligi asarda ko'rsatib berilgan.

“Boyimxonning qo'lidagi fonus yo'lni bazo'r yoritar, tosh so'qmoq g'adir-budur, egri-bugri bo'lganidan ular oldinma-keyin turtinib borishar, dillarini bir *ishonch* nuri yoritsa, bir *gumon* azobi tirnardi” [1:17].

Ijodkor obrazlarning ichki his-tug'yonlarini, qo'rquvini *ishonch* va *gumon* so'zlari orqali tasvirlab bergan.

Bir-biriga qarama-qarshi so'zlar mumtoz adabiyotda tazod san'ati deb yuritiladi. Ona tilimizda bunday so'zlar antonimlar deb ishlatiladi. Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash muallifdan yuksak mahoratni talab qiladi. Ular nutqda aniqlikni, ifodalilikni, ekspressivlikni, ta'sirchanlikni oshiradi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar va obrazlar zidlantiriladi. Antonimlarni belgilashdagi asosiy o'lchov-leksik ma'no, ya'ni so'zlarining zid ma'no bildirishi, shu bilan birga so'zlarning antonim ekanini belgilashda mantiqiy markaz prinsipidan o'rinli foydalanish lozim [4:10]. Muallifning Ogahiy hayoti tasvirlangan “Quyun izlari yoxud Ogahiy” romanida ham zid ma'noli so'zlarga murojaat qilgan: “Boboqul unga yaqin surinadi, bir paytlar otdan yiqilib shikastlangan oyog'ini uqalamoqchi bo'ladi, mavlono yo'l bermaydi. Boboqul baribir uqalay boshlaydi. Bujmayib yotgan hazrat Ogahiy Boboqul ko'ziga *tog'* bo'lib ko'rinadi. O'zi esa bir *zarra*. O'ziga o'xshaganlar ko'p, lekin bu *tog'* bitta. Uning o'xshashi yo'q. Uning poyida o'lturgan odam ham yuqori sezarkan o'zini” [2:119].

Yozuvchi qarshilantirish orqali chiroyli o'xshatishni yuzga keltirgan. Asarda oddiygina *tog'* va *zarra* so'zlaridan foydalanib, Ogahiyning hasta holidagi ko'rinishini *tog'*ga qiyos qilgan. Bir zarraga qiyoslangan Boboqul uning poyida o'zini zarradan yuqorida his qiladi. Muallif bu zidlantirish bilan Ogahiyning *tog'*dek yuksak iste'dod sohibi ekanligini tasvirlaydi.

Zidlanish hodisasi, asosan, bir so'z turkumi doirasida yuz beradi. Belgi anglatuvchi so'zlar sifat va ravish so'z turkumlaridan hosil bo'ladi. Miqdor, vaqt, o'rin, harakat-holat ma'nolarini ifodalaydigan so'zlarda zidlash ma'nosi kam qo'llaniladi. Son, olmosh, modal va yordamchi so'zlarda umuman yo'q bo'lib, fe'llarda antonim hosil etuvchi so'zlar juda kamdir. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi [3:60].

Ma'no jihatdan qarama-qarshi so'zlar o'zaro bog'lanadi. Birini aytishimiz bilan shuning ziddi ko'z oldimizda gavdalanadi, birining ma'nosi uning antonimiga ko'ra aniq namoyon bo'ladi, go'yo antonimlar biri ikkinchisini bog'lab turgandek. Misol qilib aytadigan bo'lsak, yaxshi-yomon, baland-past, egri-bugri, asta-sekin hokazo.

“Birlashmoqlik xosiyatini u bilmasmi? Shubha yo'qtur, Feruzxon iqtidorli tojdor, aql-u idroki-da, kuch-g'ayrati-da yetarlidir, mushohadasi keng, fikri teran shoir, Olloh marhamatiga musharraf bo'lgan zoti oliylardandir. Kuch vahdatda ekanin u yaxshi anglagay. Ammo oning atrofi, ishongan a'yonlarining ichinda *yaxshisidin, yomoni* ko'ptir. Oni to'g'ri yo'ldan ozdirguchilar, tiniq suvni loylatguvchilar ana shulardir. Amir to'raga o'xshaganlar to bor ekan, *to'g'ri yo'l* qolub *egrisidin* yurmoqlik illati barham topmagay, bul oxir-oqibat saltanat ildizlarini qirqilmog'iga, zavolga olib borgay” [2:91].

Yozma adabiyotning shakllanishida, rivojlanishida xalq og'zaki ijod namunalari asosiy manbalardan hisoblanadi. Folklor namunalari bo'lgan maqol, matal, xalqona iboralar, qarg'ish va olqishlar, hikmatli so'zlar ijodkorning asarida aytmoqchi bo'lgan g'oyalarini, o'y-fikrlarini yana-da aniqlashtiradi, soddalashtiradi, teranlashtiradi va badiiy qimmatini yuksaltiradi. Erkin Samandar romanlarida xalq maqollarini zidlantirish orqali asarining ma'no-mazmunini to'liq ochib bergan. Yozuvchining maqollardan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy ifodalilikni qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni maqollarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. “Shahzodaning bu so'zlaridan keyin mashvarat suv sepgandek jim qoldi. Ko'pchilikning ko'nglida ertangi kunga ishonch tug'ilgani aniq edi. Hirot, Xalaj va Hazor sarkardalari *yuzi yorishganini* Jaloliddin sezdi. Ammo Sultonning o'ng -so'lida o'ltirgan vazir ila sarkardaning *qovog'i uyuldi*” [1:26]. Yoki “Shunday bo'lishini Boyimxon o'zi ham bilardi. Devor orqasida kecha-yu kunduz mo'g'ullar is olib yotgani ma'lum. Lekin... Xonsulton begim ta'biricha *kichik og'izni* aytish qiyin-u, biroq *katta og'izni* aqcha yopar. Ish chappa ketsa, unda bir boshga bir o'lum, Xudoning irodasi ne bo'lsa shu-da” [1:17].

Muallif bu maqollarni biri biriga zidlantirilishi natijasida romanning ma'no jihatidan betakror bo'lishiga sababchi bo'lgan. Bunday maqollarni romanning ichiga olib kirib, undan obrazlar xarakterini ochib berish maqsadda foydalanish, yozuvchidan katta mahoratni talab qiladi.

Xullas, antonimlar bir-biriga zid tushunchalar birligini ifoda etish bilan tilda stilistik vosita sifatida qo'llaniladi va badiiy ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi, badiiy nutq uslubining ravonligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эркин Самандар. Султон Жалолиддин. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 2007, – Б 286.
2. Эркин Самандар. Куюн излари ёхуд Огахий. – Т.: “МУМТОЗ СЎЗ”, 2009. – Б.350
3. Курбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги. – Тошкент, 2014.– Б. 60
4. Рахматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1989. – Б. 10

SPONTAN NUTQ UZILISHLARINING KOGNITIV-STILISTIK TAHLILI

Saydaliyeva Mahliyoxon Ulug'bek qizi
QDPI 2-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada kognitiv stilistik bilimlar spontan nutqdagi uzilishlarni o'rganishda uslubiy yondashuv sifatida foydalaniladi, bunda pauzalar (to'ldirilgan va to'ldirilmagan), takrorlash, ikkilanish, noto'g'ri boshlash, ellips va kiritmalar kabi turli nutqiy uzilishlarga urg'u beriladi. Bu hodisalarni turli spontan nutqlarda tekshirish orqali ushbu lingvistik hodisalarning asosini tashkil etuvchi kognitiv jarayonlar chuqur o'rganiladi, ularning kommunikativ ahamiyati va spontan nutqdagi kognitiv ottenkalari haqida ma'lumot beradi.

Аннотация. В этой научной статье когнитивная стилистика используется в качестве методологического подхода к изучению нарушений спонтанной речи с особым акцентом на различные элементы, такие как паузы (как заполненные, так и незаполненные), повторение, замешательство, фальстарт, многоточие и вставка. Исследование комплексно исследует когнитивные процессы, лежащие в основе этих лингвистических явлений, позволяя понять их коммуникативную значимость и когнитивные последствия в контексте спонтанной речи.

Abstract. This scholarly article utilizes cognitive stylistics as a methodological approach to scrutinize disfluencies in spontaneous speech, with a specific emphasis on various elements such as pauses (both filled and unfilled), repetition, hesitation, false starts, ellipsis, and insertion. The investigation intricately explores the cognitive processes that underlie these linguistic phenomena, providing insights into their communicative significance and cognitive implications within the context of spontaneous speech.

Kalit so'zlar: Spontan nutq, kognitiv stilistika, nutqiy ravonlik, nutqiy ravonlikning uzilishi.

Keywords: Spontaneous speech, cognitive stylistics, fluency, disfluency.

Ключевые слова: Спонтанная речь, когнитивная стилистика, беглость, дисфлуенция.

Spontan nutqda nutqiy ravonlikning buzilishi alohida o'rganish obyekti hisoblanadi. Nutqiy noravonlik nutqning silliq oqimidagi uzilishlarni anglatadi. Ushbu uzilishlar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Kundalik tildan foydalanishda uzilishlar tez-tez uchraydi va turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin, jumladan, kognitiv ishlov berish, ikkilanish yoki ma'noni yanada samaraliroq yetkazishga urinishlar. Pauzalar ni nutqiy uzilishning eng ko'p uchraydigan turi deyish mumkin. Pauzalar qanday ifodalanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi. To'ldirilgan pauzalar – so'zlovchilar nutqiga leksik bo'lmagan elementlarni, masalan, “uh”, “um”, “im”, “aa” yoki shunga o'xshash tovushlarni nutqqa kiritadigan pauza turi. Bu pauzalar ko'pincha beixtiyor qo'llaniladi va ikkilanish belgilari yoki ma'ruzachilar o'z fikrlarini shakllantirishda suhbatda davomiylilikni saqlash usuli bo'lib xizmat qiladi. To'ldirilgan pauzalarning kognitiv stilistik jihatlaridan biri mos so'zlarni qidirishda va fikrni shakllantirib olish uchun fursat yaratishda fesilitator vazifasini bajarishi. To'ldirilgan pauzalar ko'pincha muloqotdagi ikkilanish va noaniqlikdan dalolat beradi. Ushbu pauzalarning chastotasi va kontekstini o'rganish ma'ruzachining muayyan fikrlarni ifoda etishdagi ishonch darajasini aniqlashga imkon beradi.

To'ldirilmagan pauzalar esa, hech qanday aniq tovush yoki so'zlarni kiritmasdan to'liq sukunatni o'z ichiga oladi. To'ldirilgan pauzalardan farqli o'laroq, to'ldirilmagan pauzalar hech qanday fonetik to'ldiruvchini o'z ichiga olmaydi va nutqning vaqtinchalik to'xtashi bilan belgilanadi. Bu pauza turining to'ldirilgan pauzadan yana bir farqi ixtiyoriy, anglangan holda amalga oshirilishidir. Bundan ko'zlangan maqsad tinglovchilarda intrigani oshirish, biror narsani ta'kidlash, shubha uyg'otish yoki tinglovchilarga ma'lumotni qayta ishlash uchun vaqt berish kabilar bo'lishi mumkin. To'ldirilmagan pauzalarning kognitiv stilistik jihatlardan diqqat tortish, nutq tempini nazorat qilish, strategik maqsadga eltuvchi vazifalarini bajaradi. Sukunat bilan belgilangan to'ldirilmagan pauzalar urg'u uchun ishlatilishi mumkin, bu esa ma'ruzachilarning diqqatini muayyan nuqtalarga qaratish imkonini beradi. Ushbu pauzalarning davomiyligi va joylashishi nutqning ritmi va tezligiga yordam beradi, tinglovchining kognitiv faolligiga ta'sir qiladi. To'ldirilmagan pauzalar strategik kommunikativ maqsadlarga ham xizmat qilishi mumkin. Tinglovchilarda intizorlik uyg'otish uchun ataydan sukunat yaratilishi yoki tinglovchilarni mulohaza yuritishga undashi, ritorik yoki ishontirish effekti uchun foydalanilishi mumkin.

Spontan nutqda *takrorlash* tabiiy, yozilmagan muloqot jarayonida so'zlarni, iboralarni yoki hatto butun jummalarni takrorlash harakatini anglatadi. Ushbu

lingvistik hodisa turli stilistik funksiyalarni bajaradi. Ta'kidlash, aniqlik kiritish, tuzilmaviy uyg'unlik, noaniqlik va ikkilanish, ta'sirchan ifoda takrorlarning kognitiv-stilistik jihatlari sanaladi. Ma'ruzachilar ma'lum bir fikr yoki jumlani ta'kidlash uchun takrordan foydalanishi mumkin, bu nutqning shu qismi tinglovchi uchun ahamiyat deb topilganini bildiradi. Shuningdek, takrorlash ma'lumotni mustahkamlash yoki aniqlashtirish uchun ishlatilishi mumkin, bu so'zlovchining ma'lum bir tushunchani chuqurroq tushunishini ta'minlaydi. Takrorlash nutqda uyg'unlikni yaratishga yordam beradi, pauzalardan farqli ravishda nutqning turli qismlarini bog'laydi va umumiy muloqot oqimini tinglovchi tomonidan unitilib qoldirilmasligiga hissa qo'shadi. Ba'zi hollarda takrorlash ikkilanish yoki noaniqlikni yuzaga chiqaruvchi lingvistik vosita sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ma'ruzachilar murakkab fikrlar shakllantirib olish yoki to'g'ri so'zlarni qidirishda o'zlarini takrorlashlari mumkin. Takrorlash hissiyot shiddatni ifodalashning bir usuli bo'lishi mumkin. Muayyan so'zlarni yoki iboralarni takrorlash orqali ma'ruzachilar o'z xabarlarining hissiy ohangiga urg'u beradi.

Spontan nutqdagi *ikkilanishlar* nutq oqimidagi qisqa pauza yoki uzilishlar orqali yuzaga chiqadi, ko'pincha to'ldirilgan pauzalar kabi leksik bo'lmagan elementlardan foydalanilishi bilan tavsiflanadi. Nutqiy ikkilanishlar ingliz [1:226-231] tilshunosligida keng tadqiq etilgan. "Nutqdagi ikkilanishlarni so'zlar va boshqa til birliklari bilan bir qatorda ko'rib chiqishning kamida ikkita sababi bordek tuyuladi. Ikkilanishlar nutqni ishlab chiqarish va qabul qilishdagi kognitiv jarayonlarga ishora qilishi mumkin. Bundan tashqari, ular, ehtimol, oddiy nutq signallarining nisbatan informatsion bo'lmagan elementlari qatoriga kiradi va shuning uchun bu akustik effektlarni ongli ravishda farqlash yoki aniqlash vazifasini ovozli signaldagi xabarni dekodlash yoki tushunish vazifasidan ajratish mumkin" [2:427-438]. Ikkilanish terminiga muqobil tarzda foydalaniladigan boshqa termini ham uchratish mumkin. "Spontan nutqdagi ikkilanishlarning anglanishi" [3:427-438] nomli ish davomida "grammatik bo'lmagan ikkilanish" (ungrammatical hesitation) atamasi nutqdagi grammatik jihatdan tuzilmagan yoki rejalashtirilmagan pauza va uzilishlarni bildiradi. Rejalashtirish, interaktiv funksiya ikkilanish uchun xos. Nutqni rejalashtirish va shakllantirish jarayonida ikkilanishlar tez-tez uchraydi. Ular ma'ruzachilarga o'z fikrlarini to'plash, nutq tuzilishini rejalashtirish yoki kerakli so'zlarni tanlash imkonini beradi. Ikkilanishlar suhbatda interaktiv rol o'ynashi mumkin. Ular tinglovchilarga ma'ruzachi hali ham kommunikativ jarayonda faol ishtirok etayotganligi haqida signal berib, navbat va birgalikda ishtirok etish imkoniyatini beradi.

Spontan nutqda *noto'g'ri boshlanish* so'zlovchining nutqni boshlashi, to'xtab turishi yoki to'xtatib turishi, so'ngra tuzatish yoki boshqa ibora bilan gapni davom

ettiradigan holatlarga tegishli. Noto'g'ri boshlashning asosiy xususiyatlari quyidagilardan tugallanmagan gaplarning mavjudligini o'z ichiga oladi. Ma'ruzachi dastlabki urinishdan voz kechadi va gapni qayta boshlagani sabab avvalgi gap tugallanmay qolish mumkin. Noto'g'ri boshlanishlar ko'pincha o'z-o'zini tuzatishlarni o'z ichiga oladi, bunda ma'ruzachi xato yoki ularning mo'ljallangan ifodasidan chetga chiqishni tan oladi va jumla o'rtasida ifodani o'zgartiradi. Spontan nutqni rejalashtirilgan nutqdan farqlashga xizmat qiladi. Noto'g'ri boshlanishlarda to'g'rilashdan avval pauzaga yo'l qo'yilishi ham mumkin. To'xtashlar va qayta boshlashlar ma'ruzachining kognitiv jarayonlariga nazar tashlashga imkon beradi, chunki ular murakkab g'oyalarni boshqarish yoki eng mos lingvistik birlikni izlash ehtiyojidan yuzaga keladi. Noto'g'ri boshlanishlar ma'ruzachilarga o'zini o'zi nazorat qilish va aniqroq, izchil xabarni yetkazishdan oldin yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarni tuzatish imkonini berib, muloqotda ravshanlikni oshiradi. Noto'g'ri boshlanishlar o'z-o'zini nazorat qilish kognitiv stilistik xususiyatiga ega. Ya'ni noto'g'ri boshlanishlar ma'ruzachining real vaqtda o'z nutqini kuzatish qobiliyatini aks ettiradi. Kognitiv jihat xatolarni yoki mo'ljallangan ifodadan og'ishlarni tan olishni va aniqlik uchun darhol tuzatishlarni o'z ichiga oladi. Noto'g'ri boshlanishlar nutqqa alohida urg'uni oshirib berib, ekspressiv vazifani bajarishi mumkin. Nutqni qayta boshlash harakati asosiy elementlarga e'tiborni qaratib, muloqotning umumiy stilistik ekspressivligiga hissa qo'shishi mumkin.

O'z-o'zidan paydo bo'lgan nutqdagi *ellipslar* nutq paytida ma'lum bir tovushlarni, bo'g'inlarni yoki butun so'zlarni o'tkazib yuboradigan holatdir. Ushbu ellipslar ko'pincha nutqning silliq oqimidagi buzilishlar, uzilishlar sifatida namoyon bo'ladi. Ellipslar muayyan tovushlar yoki fonetik elementlarning qoldirilishini o'z ichiga olishi mumkin, bu esa so'zlarning soddalashtirilishiga yoki qisman tushib ketishiga olib keladi. Bu suhbatning tabiiy sur'ati yoki kognitiv qayta ishlash muammolariga sabab bo'lib kelishi mumkin. Ma'ruzachilar mo'ljallangan ma'nosini yetkazish uchun kontekst yoki umumiy bilimga tayangan holda so'z yoki iboralarni butunlay o'chirib tashlashi mumkin. Ushbu lingvistik hodisa norasmiy, spontan nutqda keng tarqalgan bo'lib, bu yerda qisqalik va samaradorlik birinchi o'rinda turadi. Ellipslardan foydalanish kontekstga bog'liq bo'lib, ma'ruzachilar o'z tinglovchilari bilan umumiy bilimga ega bo'ladilar. Muayyan elementlarni o'tkazib yuborish qobiliyati ma'ruzachining tinglovchiga tushunishga yordam beradigan kontekstli signallarni bilishini aks ettiradi.

O'z-o'zidan paydo bo'ladigan nutqdagi *qo'shilmalar (insertation)*: Spontan nutqdagi qo'shilmalar gapni yakunlash uchun sintaktik yoki semantik jihatdan zarur bo'lmagan qo'shimcha tovushlar, so'zlar yoki gapning asosiy ma'nosiga jiddiy hissa qo'shmaydigan sinonim iboralarning kiritilishini bildiradi.

Qo'shilmalar aloqada urg'u va intensivlikka yordam beradi. Qo'shilmalar mavjudligi tildan foydalanishning moslashuvini ko'rsatadi. Ma'ruzachilar o'z-o'zidan suhbatda lingvistik ifodaning dinamik xususiyatini ta'kidlab, kontekstual ehtiyojlarga asoslangan qo'shimcha elementlarni kiritadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boomer, D. S. Hesitation and grammatical encoding. *Language & Speech*, 1965, 8, 148-158.
2. Goldman-Eisler, Frieda. The predictability of words in context and the length of pauses in speech. *Language & Speech*, 1958b, I, Part 3, 226-231.
3. Maclay, H., & Osgood, C. E. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word*, 1959, 1, 19-44.
4. Martin, J. G., & Strange, W. (1968). The perception of hesitation in spontaneous speech. *Perception & Psychophysics*, 3(6), 427-438.

BADIIY TARJIMADA TIL VA MADANIYATNING AKS ETISHI

(Kobo Abening "Qumdagi xotin" romani misolida)

Muslima Rustamova

**Tayanch doktorant, Toshkent davlat
sharqshunoslik universiteti**

Annotatsiya. Badiiy tarjima hamisha muhim ehtiyoj bo'lib kelgan. Chunki jahon adabiyotining yuksak namunalarining tarjima qilinishi natijasida milliy adabiyotning struktur-semantik imkoniyatlari kengayadi. Maqolada taniqli yapon yozuvchisi Kobo Abening "Qumdagi xotin" romani tarjimasida til va madaniyatning ifodalanishiga e'tibor qaratiladi.

Абстракт. Художественный перевод всегда был важной потребностью. Потому что в результате перевода высоких образцов мировой литературы расширяются структурно-смысловые возможности национальной литературы. В статье рассматривается репрезентация языка и культуры в переводе романа «Женщина в песке» известного японского писателя Кобо Абэ.

Abstract. Literary translation has always been an important need. Because as a result of the translation of high examples of world literature, the structural-semantic possibilities of national literature expand. The article focuses on the representation of language and culture in the translation of the novel "Woman in the Sand" by the famous Japanese writer Kobo Abe.

Kalit so'zlar: Kobo Abe, "Qumdagi xotin", badiiy tarjima, lingvopoetika, til va madaniyat.

Ключевые слова: Кобо Абэ, «Женщина в песке», художественный перевод, лингвопоэтика, язык и культура.

Keywords: Kobo Abe, “Woman in the Sand”, literary translation, linguopoetics, language and culture.

Yapon adibi Kobo Abening “Qumdagi xotin” romani o‘zbek tiliga rus tilidan Vahob Ro‘zimatov tomonidan katta mahorat bilan tarjima qilingan. Bu asar juda ko‘p tillarga tarjima qilingan va yapon adabiyotining durdona asarlari safiga kiritilgan. “Yaponiyaning zamonaviy adabiyotida Kobo Abe alohida o‘rin tutishi shu bilan izohlanadi. Uning adabiy ijodi, eng avvalo, badiiy tasavvurining o‘ziga xosligi, rivoyatlar va xayolotning bugungi kun voqeligi bilan noyob shakllarda chirmashib ketganligidadir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda yapon avangardi yetakchilaridan biri hisoblangan bu muallifning insonning hali tadqiq etilmagan hayot qirralari betakror usulda kashf etilgan har bir asari faqat Yaponiya adabiy doiralari va kitobxonlari o‘rtasida juda katta qiziqish bilan qarshi olinmasdan, balki jahonning juda ko‘p mamlakatlari o‘quvchilarining e’tiborini jalb qilgan”.

Kobo Abening tadqiqotchilar tomonidan murakkab asar sifatida talqin etiladigan «Qumdagi xotin» romanida inson va olam, shaxs va jamiyat, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi abadiy ziddiyat hayot-mamot nuqtayi nazaridan chuqur tahlil etiladi. Muallif ta’sirchan tasvirlar orqali bu yorug‘ olamda insonning yashashdan asl maqsadi – jamiyatning o‘zi kabi a’zolariga beminnat va beta’ma xizmat qilish, muntazam ezgulikka intilish bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Kobo Abening “Qumdagi xotin” asari yapon adabiyotshunosligida “boshqa makon orzusi” yoki fanda “qochish istagi nazariyasi” deb ataladigan psixologik holat va murakkab insoniy kechinmalarning badiiy talqini sifatida baholandi. Shuningdek, yapon adabiyotida “uchinchi burilish” jarayonini boshlab bergan asar sifatida e’tirof qilindi. Asar tadqiqiga bag‘ishlangan ishlarda uning murakkab tasvir uslubi va poetik tiliga alohida munosabat bildiriladi. Tadqiqotchilar asarda insoniyatning ibtidosi va mavjudligining sababchisi sifatida qumning badiiy tahlil qilinishiga va qum metaforasining boshqa barcha metaforalar markazida umumlashtiruvchi vazifada turishini ta’kidlaydilar. Ayrim ishlarda asardagi muallif mahoratini tasvir uzatish texnologiyalarida foydalaniladigan interleys – tasvirni kodlab, tiniq ko‘rinmaydigan qilib uzatish texnologiyasi asosida tushuntiriladi. Asarning asosiy g‘oyasi, muallifning badiiy niyati asarni to‘liq o‘qimasdan turib anglashilmaydi. Asarda keng planda qum va odam o‘rtasidagi murosasiz kurash tasvirlanadi. Qum mayda, zarralardan iborat mavjudlik. Odam esa hamma narsaga qodir, qum uning izmida, oyoqlarining ostida. Ammo asarda odamning qum qarshisida qanchalik ojiz va notavon ekanligi ta’sirchan bo‘yoqlarda tasvirlab beriladi. Muallif qahramon tilidan qumni tushunish kerakligi haqidagi fikrlarini shu tarzda tilga keltiradi: “Xayriyatki, men qumni tadqiqot

qilish ishi bilan juda qiziqib shug'ullanganman... Bunday joyga kelishimning sababi ham shu. Ha, harqalay, bizning zamonamizda qum insonning diqqatini jalb etadi... Bu narsadan muvaffaqiyat bilan foydalanish mumkin. Bu joylarni yangi sayohat markaziga aylantirish mumkin... *Qumga qarshilik ko'rsatib emas, ra'yiga qarab undan foydalanish kerak*. Xullas, fikrlash yo'rig'ini keskin qayta qurishga tirishib ko'rish kerak..." (139-b.) Yapon adabiyotida hozirgacha "Qumdagi xotin" haqida juda ko'plab tadqiqot yaratilgan, ilmiy maqolalar yozilgan. Asar bo'yicha badiiy va hujjatli filmlar yaratilgan. Asar tadqiqotchilaridan biri Kiichi Sasaki "Qumdagi xotin"ni "islohotchining tug'ilishi haqidagi hikoya" sifatida ko'radi va o'zgarishlar ehtimolining metaforasi sifatida asardagi "suv ombori" tasviriga qaratadi. Shu bilan birga, Sasaki asarni "nimanidir o'zgartirishga urinish o'zidagi o'zgartirishdan boshlanadi" qonuniyati asosida tahlilga tortadi. Va "nimanidir o'zgartirish istagi o'zimizda qandaydir o'zgarish ketayotganligidan darak beradi, shu bois o'zgarayotgan narsa bilan birga o'zimizni ham o'zgartiramiz" – deydi. Boshqa bir yapon adabiyotshunosi Taku Miki asarni tanqid qilib, shunday dedi: "Hikoya oxirida odam qarg'alarni ushlash uchun "Umid" deb ataladigan tuzoq yasaydi. Asar oxirida "umid" amalga oshishi kerak, umid haqida asar tugashida emas oldinroq gapirilishi kerak edi" tarzida fikrlarini ilgari suradi. "Erkak qarg'a tutish uchun uyning orqasiga tuzoq qo'ydi. Uni "Umid" deb atadi. Tuzoqning tuzilishi juda oddiy, qumning xususiyatlari hisobga olib yasalgan edi. Anchagina chuqur o'ra qazib, yog'och bochkacha ko'mdi. Hajmi bochkachaning og'zidan kichkinaroq qopqoqni gugurt cho'pcha keladigan uchta ponacha yordami bilan o'rnashtirib qo'ydi. Har bir ponachaga ingichka ip bog'ladi. Ular qopqoqning o'rtasidagi teshikdan o'tkazilib, tashqaridagi simga ulangandi. Simning ichiga yemish – qoq baliq ilib qo'ydi. Kichkina chuqurchada yemishning o'zinigina sirtida qoldirib, tuzoqni puxtalab qum bilan ko'mib qo'ydi. Qarg'a yemishga yopishdi deguncha qoziqchalar yiqiladi-da, qopqoq bochkaning tagiga tushib ustidan qum bosib qoladi; qarg'a tiriklayin ko'miladi." (187-b.) Yana bir tadqiqotchi Tsuyoshi Xaten matnning intertekstual tuzilishiga e'tibor qaratdi va shunday yozadi: "Asarda ikkita rasmiy hujjatga deyarli hech qanday havola yo'q. Buni qandaydir yo'l bilan qahramonlar nutqiga singdirib yuborish kerak edi. Asarning "Qumdagi xotin" deb nomlanishidan ham ko'rinib turibdiki, asarda boshqa qahramonlar ham bor. Ular haddan ziyod mavhumlashtirilgan holda tasvirlangan yoki yetarli faollashtirilmagan."

Kobo Abening mahorati haqida mashhur rus filologi, sharqshunos olimi N.T.Fedorenko yozuvchi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Abening o'ziga xos badiiy tasavvurining siri shundaki, yozuvchi noyob shaklda gavdalanish qobiliyatiga ega: u dam Niki Dzyumpey ("Qumdagi xotin" romani), dam niqob-odam ("Begonaning yuzi" romani), dam qochoqni izlayotgan agent ("Yoqib

yuborilgan xarita” romani) sifatida, dam yashik-odam (“Yashik-odam” romani) sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif badiiy obrazlarda soxta bo‘lmagan chaqqonlik va tabiiylik bilan yo‘g‘irilgan irodani gavdalandirishning uddasidan chiqadi. Bu albatta, muallif pozitsiyasi uning qahramonlarini g‘oyaviy intilishlari bilan mos tushishini anglatmaydi. Personajlarni jonli va to‘laqonli qilib gavdalandirish uchun ijodkor ularning his-tuyg‘ularini boshidan kechirishi, ularning o‘y-xayollariga kirib borishi va atrofdigilar hamda o‘zida chaqiriq topishi lozim. Aynan shu tufayli ijodkor hikoya predmetini o‘z-o‘zining manzarasiga aylantiradi. Kobo Abening o‘quvchilar orasidagi, jumladan, bizning mamlakatda ham mashhurligi shundaki, u nafaqat yuqori malakali yozuvchi, balki o‘z romanlarida insoniyat oldida turgan juda dolzarb muammolarni dadillik va katta jasorat bilan ko‘tarib chiqadi. Uning romanlaridagi asosiy g‘oya bu – insonning jamiyatdagi jiddiy salbiy illatlar bilan keskin to‘qnashuvi hodisasidir va u holatlarni badiiy qahramonlarning portretlarini chizish orqali, juda jonli tarzda ifodalab bera olgan”.

Haqiqatan ham, Kobo Abening qahramonlari noyob naturalistik tasvirga ega. Agar biror bir rassom uning ifodasidan foydalanib, o‘sha qahramonlarni chizishga chog‘lansa, yozuvchining tasviridagi qahramonlarni xuddi muallif istaganidek bexato tarzda qog‘ozga tushirishi mumkin. Bu yozuvchining so‘zlarni to‘g‘ri tanlashi, tasviriy vositalarni ustalik bilan matnga olib kirishi hamda til birliklaridan to‘g‘ri va aniq foydalanish mahoratini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kobo Abe “Qumdagi xotin”. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 352 b. Tarjimonlar: Vahob Ro‘zimatov, Erkin Ernazarov. So‘zboshi muallifi va mas’ul muharrir: A.X.Saidov.

2. Кобо Абе. Женщина в песках. В. С. Гривнин, перевод. Москва, Издательство Азбука.2017.

3. Kobo Abe. Kumların Kadını. Orijinal Adı: Suna Nu Onna. Çeviren: Barış Bayıksel. İstanbul, Monokl Yayınları. 2020. 184 s.

6. Rixsieva G. Tarjima nazariyasi va tanqidi muammolari. Davra suhbatlari. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi, 2014. 10-son. <https://ziyouz.uz/suhbatlar/tarjima-nazariyasi-va-tanqidi-muammolari-davra-suhbati/>

7. G‘afurov I. Tarjimada aniqlik kerakmasmi? “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, 2010. 8-son. <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2010-sp-768228862/>

8. Yuldasev M., Yuldasheva Z. THE PROBLEM OF TEXT IN LINGUISTICS. – Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2023.

TIBBIYOTDA YUQUMLI KASALLIKLARINI IFODALOVCHI LINGVISTIK BIRLIKLAR XUSUSIDA

Satimbayeva Zuxro Muradbek qizi,
Urganch davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada tibbiy terminlar sifatida qo'llaniladigan yuqumli kasallik nomlari bilan bog'liq bo'lgan birliklar xususida so'z yuritilgan bo'lib, ularning lingvistik jihatdan tahlili amalga oshirilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются единицы, относящиеся к названиям инфекционных болезней, используемые в качестве медицинских терминов, и проводится их лингвистический анализ.

Annotation. The article deals with the units related to the names of infectious diseases used as medical terms, and their linguistic analysis is carried out.

Kalit so'zlar: Infeksionist, til, infeksiyon kasalliklar, atamalar, tibbiyot, tibbiy lingvistika, tibbiy birliklar, etimologiya, izoh, tilshunoslik.

Ключевые слова: Инфекционная болезнь, язык, инфекционные болезни, термины, медицина, медицинская лингвистика, медицинские единицы, этимология, объяснение, лингвистика.

Keywords: Infectious disease, language, infectious diseases, terms, medicine, medical linguistics, medical units, etymology, explanation, linguistics.

Til – imkoniyatlar eshigi. Til hamisha rivojlanish va taraqqiyotdadir. Tildan har bir soha vakili, jamiyatning har bir a'zosi birdek foydalanadi. Tilsiz jamiyat, jamiyatsiz esa til mavjud bo'la olmaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, har bir soha boshqa sohalar bilan aloqadorlik hosil qiladi. Bugungi kunga kelib, o'zbek tilshunosligida tibbiy lingvistik birliklarni har tomonlama o'rganishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Shu jumladan, yuqumli kasalliklar bilan bog'liq bo'lgan tibbiy lingvistik birliklarni o'rganish va tahlil qilish soha lingvistikasining asosiy talablaridandir. Tibbiyotda yuqumli kasalliklar infeksiyon kasalliklar nomi bilan ham yuritiladi. Infeksiyon kasalliklar – bu 1) kasallik qo'zg'atuvchi mikroorganizm, hayvon va o'simlik organizmiga kirib, ko'payib zararli ta'sir ko'rsatishi natijasida kelib chiqadigan kasalliklar; 2) tibbiyotning infeksiyon kasalliklarning kelib chiqish sabablari, rivojlanishi, davosi kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi [1:220]. Zamonaviy tibbiyotda yuqumli kasalliklar bilan bog'liq muammolarni infeksiyonistlar o'rganadi. Ularning asosiy maqsadi kasallik tarqalishining oldini olish, kasallangan bemorlarni davolash va to'xtatish chora-tadbirlarini ko'rishdir.

Yuqumli kasalliklariga vabo, o'lat, ich terlama, gripp, ko'kyo'tal, bezgak, qizamiq, iskabtopar isitmasi, tanosil kasalliklari, kuydirgi, kal yarasi, moxov,

zaxm va shu kabi qator kasallik nomlarini kiritish va tahlilga tortish mumkin. Quyida yuqumli kasalliklar bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim kasallik nomlari keltirilib, lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Jumladan:

Qizamiq bolalarda badanga qizil toshma toshishi va isitma bilan kechadigan yuqumli kasallik. *Onaning nazarida qizining yuziga qizamiq toshib, shabadada suvlanib ketganga o‘xshardi* [1:538]. Qizamiq qadimgi turkiy tilda ham yuqumli kasallik ma’nosini ifodalagan bo‘lib, ot so‘z turkumiga mansub. Aslida qizil tus **ol** ma’nosini anglatgan **qiz** fe’lining kuchaytirish ma’nosini ifodalovchi **-a** qo‘shimchasi orqali hosil qilingan shaklidan **-muq** qo‘shimchasi bilan yasalgan, til taraqqiyoti va o‘zgarishlari natijasida o‘zbek tilida uchinchi bo‘g‘indagi **u** unlisi **i** unlisiga, **a** unlisi **yo** ya’ni **y** undosh tovushi va **o** unlisi yonma-yon holatidagi birikkan shaklga kelgan va almashgan, so‘ngra **i** unlisidagi qattiq holatda talaffuz qilinish belgisi yo‘qolgan: (**qiz** + **a** = **qiza**) + **muq** = **qizamuq; qizamiq; qizyomiq** ottenkalarini ko‘rish mumkin. Qizamiq yuqumli kasalligi Mahmud Koshg‘ariyning lug‘atida ham **qizamuq** shaklida ifodalangan. Bugungi kunda ushbu kasallik tibbiyotda ham, xalq orasida ham qizamiq shaklida qo‘llaniladi va talaffuz etiladi.

O‘lat tez va yoppasiga o‘limga olib keladigan yuqumli kasallik. *O‘latda eng sarxil qo‘ylarimiz nobud bo‘lib ketdi* [1:479]. O‘lat leksemasi qadimgi turkiy tilda “hayotdan mahrum qil” va “hayotdan mahrum bo‘l” ma’nolarini anglatuvchi **öl** fe’liga **-(ä)t** qo‘shimchasini qo‘shish orqali eski o‘zbek tilida yasalgan. Keyinchalik **ö** unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan. **Öl+ät=ölät>ölät**

Vabo leksemasi ham tilshunoslikda faol qo‘llaniladi. Tibbiyotda ingichka ichakning zararlanishi bilan kechadigan o‘ta og‘ir infeksion kasallik. Arab tilidan kirib kelgan bu so‘z **vabāʼ(un)** shakliga ega. O‘zbek tiliga cho‘ziq **ā** unlisini **â** unlisiga almashtirib, so‘z oxiridagi hamzani tashlab qabul qilingan **vabāʼ- vabâ(vabo)** [2:80]. Bu leksema, aslida, “o‘lat (chuma) kasalligi bilan og‘ridi” degan ma’noni anglatuvchi **vabīʼa** fe’lining masdar shakli hisoblanib, “o‘lat” yani chuma kasalligini anglatadi. Hozirgi kunda ko‘chma ma’noda qo‘llanuvchi “asr vabosi” iborasida “tez tarqalish” semasini saqlab qolgan.

Yuqumli kasalliklardan yana biri bu **bezugak** tibbiy birligi hisoblanadi. Bezugak kasalligiga quyidagi izolar beriladi. “Vahti-vahti bilan isitma chiqarib, badanni qaltiratadigan yuqumli kasallik”. *O‘zbekistonda bezgak tamoman yo‘qotildi* [3:42]. Bu so‘z ot so‘z turkimiga mandub bo‘lib, qadimdi turkiy tilda “qaltira” ma’nosini anglatgan **bez** fe’liga “takror” ma’nosini ifodalovchi **-ga** qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan shakliga **-k** qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan (**Bez+ga=bezga**)+**k**= **bezugak**.

Xalq tilida **moxov** tarzida qo‘llanuvchi yuqumli kasallik tibbiyotda lepra, prokoza atamallari bilan ham yuritildi. Bu so‘z arab tilidan olingan bo‘lib, “yo‘q

qilish”, “chetlatish” ma’nolarini anglatadi. Butun organizmni, xususan, teri, nerv sistemasi hamda ichki a’zolari zararlaydigan surunkali infeksiyon kasallik: shu kasalga yo‘liqqan shaxs. *Ha, Botir aka, hozir odamlar moxovdan xavf qilgandek mendan cho‘chishadi. S.Ahmad, Saylanma*[4:619]. Ko‘chma ma’noda qo‘llanganda rasvo, yaramas, chatoq kabi ma’nolarni anglatadi. Masalan, *moxov odam, moxov ish*. Bundan tashqari, qarg‘ishni ifodalovchi leksema ham hisoblanadi. *Nega qarab turibsizlar, uringlar moxov bo‘lgurni!* Moxov leksemasini iboralar tarkibida ham uchratishimiz mumkin. **Moxovga oshno bo‘lmoq** iborasi rasvosini chiqarmoq ma’nosini anglatadi. *Turob bir kuni ... sal nasihat qilgan ekan, uni kelin oldida moxovga oshno qilibdi. X.Nazir. O‘tlar tutashganda. Yakka moxov* – kishilarga aralashmaydigan yoki aralashtirmay qo‘yilgan odam. *Qo‘shnilar uni (Bo‘riboyni) yakka moxovga chiqarib, na ta’ziya va na to‘y-hashamga aytmay qo‘yishgan. X.Nazir. O‘tlar tutashganda* [4:619].

Tibbiyotda keng tarqalgan yuqumli kasalliklardan yana biri **ko‘kyo‘tal** hisoblanadi. O‘qtin-o‘qtin tutib, tez-tez yo‘taltiradigan, asosan, bolalarda uchraydigan kasallik turi. *Yo‘talning kechasi, shuningdek, dam-badam tutishi ko‘kyo‘talning alohida xususiyatlaridandir. N.Ismoilov, Kasallarni parvarish qilish. Bu so‘z ot so‘z turkimiga kiradi.*

Xulosa qilib aytganda, yuqumli kasallik nomlarini tibbiy lingvistik birlik sifatida tahlil qilish orqali o‘zbek tilining o‘ziga xosligi, qo‘llanish imkoniyati kengligi, kasallik nomlari paydo bo‘lish o‘rniga, alomatlariga qarab turlicha nomlanishi, davo usullarining xalqona yechimlari tibbiyot va tishunoslik hamkorligi ijtimoiy zarurat ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati :

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилд — Тошкент: Университет, 2000.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II жилд — Тошкент: Университет, 2000.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. I жилд — Тошкент: Университет, 2000.
4. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006
5. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Infeksion_kasalliklar

ANTONIMIYADA TASNIF MASALASI

Munisaxon Rafiqjonova

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Annotatsiya. Qarama-qarshilik borliq asosini tashkil etadi va bu ijtimoiy hodisa bo'lgan tilda ham o'z ifodasini topadi. Shu sababdan ham antonimiya masalasining tadqiq etilishi nafaqat tilshunoslik doirasida, balki boshqa ko'plab yo'nalishlarda ham dolzarb hisoblanadi. Antonimiya mavzusini tadqiq qilar ekanmiz, dunyo tilshunosligida turli xil olimlar tarafidan berilgan farqli tasniflarni ko'ramiz.

Аннотация. Противоречие является основой существования, и оно также выражается в языке, который является социальным явлением. По этой причине изучение вопроса антонимии актуально не только в лингвистике, но и во многих других направлениях. Изучая тему антонимии, мы видим разные классификации, данные разными учеными мирового языкознания.

Annotation. Contradiction is the basis of existence, and it is also expressed in language, which is a social phenomenon. For this reason, the study of the issue of antonymy is relevant not only in linguistics, but also in many other fields. When we do research on the topic of antonymy, we can see different classifications given by different scientists in world linguistics.

Kalit so'zlar: Antonimiya, tasniflar, komplimentarlik, konverslik, oppozitsiya, enantiosemiya.

Ключевые слова: Антонимия, классификации, дополнительность, конверсия, оппозиция, энантиосемия.

Key words: Antonymy, classifications, complementarity, conversion, opposition, enantiosemy.

Ziddiyat borliqning asosi sifatida bir necha soha olimlarining diqqat markazida bo'gan. Uning tildagi ifodasi dastlab antonimiya nomi ostida tadqiq etilib, bu haqida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, rus tilshunosligida N.Miller, Komissarov, Chupanovskaya, Klyuyeva, L.Novikov; Ingliz tilshunosligida J.Lyons, A.Kruz; O'zbek tilshunosligida S.Mutallibov, S.Usmonov, B.Isabekov, R.Shukurov, keyingi davrlarda esa D.Abdullayeva, Y.Odilov va boshqalar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan.

Antonimiya (gr. *antionymo* – “zid nom”) leksemalar orasidagi zidlik munosabatidir. [1:113-114]

Antonimlarning mantiqiy asosini ikki tur qarama-qarshilik tashkil etadi:

- a) kontrar qarama-qarshilik;
- b) komplementar qarama-qarshilik.

Kontrar qarama-qarshilik – darajalanuvchi leksema qatoridagi tafovutning farqlarga, farqning ziddiyat, ya’ni qarama-qarshilikka o’sib borishi natijasida birinchi a’zo bilan oxirgi a’zoning antonimlashuvi. Masalan, *kichik – o’rta – katta, yosh – o’smir – o’rta yosh – qari* kabi.

Komplementar antonimiyada qarama-qarshilik uchinchi, oraliq bo’g’insiz bo’ladi: *rost – yolg’on, arzon – qimmat, oson – qiyin*. [1:Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o’zbek adabiy tili, 2009. –B. 113-114]

Ingliz tilshunoslaridan J.Layonz va rus tilshunoslaridan Novikovning tasniflariga diqqatimizni qaratadigan bo’lsak, ayrim farqlarni kuzatamiz:

<i>Layonz tasnifi</i>	<i>Novikov tasnifi</i>
Oppozitsiya turlari	Antonimiya turlari
• Antonimlik	• Kontrar antonimiya
• Komplimentarlik	• Komplimentar antonimiya
• Konverslik	• Konversiv antonimiya

E’tibor qaratadigan bo’lsak, jadvalning ikki tomonida yonma-yon turgan ikki olim tasnifi mohiyat jihatidan bir narsalar, lekin nomlashda, tasniflashda farqlar bor. Layonz tasnifining boshqa tasniflardan farqi shundaki, u bu uch guruhni antonimiyaning turlari sifatida emas, balki alohida hodisalar o’laroq tushuntiradi, ya’ni ularni *antonimlar* guruhida emas, *ziddiyatlar* termini ostida birlashtiradi. U *antonimlar* deganda kontrar, ya’ni gradual munosabatdagi zid ma’noli so’zlarni nazarda tutadi. Layonz nazariyasi bo’yicha *komplimentar antonimiya, konversiv antonimiya* tushunchalari yo’q, ular o’zi alohida hodisa (*komplimentarlik, konverslik*).

V.Mixaylov esa o’z tasnifida *kvalitativ* va *komplimentativ* terminlarini qo’llaydi. Ko’rinadiki, tadqiqotchi amalga oshirilgan ilmiy ishlar, nazariyalar tahlilida terminlar masalasiga ahamiyat qaratish kerak.

Antonimiya haqida Finlandiyada nashr etilgan “Ingliz matnlarida antonimiyaning lingvistik tahlili” nomli xitoylik tadqiqotchilar tomonidan yozilgan ilmiy ishda aytilishicha, “1867-yildan boshlab ko’plab olimlar tomonidan “antonim” so’zini izohlashga urinishlar bo’ldi, lekin muammo shunda ediki, antonimlar deskripsiya, ya’ni tasvirlashdan ko’ra ko’proq illustratsiyalikka moyil. Misol uchun, agar biz biror kimga antonim nima ekanligini tushuntirmoqchi bo’lsak, bunga izoh berishdan ko’ra *yosh – qari, uzun – qisqa, ochiq – yopiq, yaxshi – yomon* singari misollarni berish ancha samaraliroq bo’ladi. “Antonimning har bir misoliga mos keladigan yagona izohni topish qiyin, hatto muammolidir”. [2:234 – 238]

Mazkur tadqiqotda antonimlar tasnifi o’zbek tilshunosligidagi tasnifdan biroz farq qilib, uchinchi bir tur ham kiritilgan va har bir turning bir-biridan farqi juda

tushunarli va aniq tarzda ko'rsatib berilgan (Antonimiyani tushuntirishda A va B shartli ravishda o'zaro qarama-qarshi deb olinadi):

1. Kontrar (Asliyatda *gradable*, ya'ni *darajalanuvchi*). Bu tur qarama-qarshilik shundayki, "A emas" degani "B" degani emas, ularning o'rtasida boshqa oraliq so'z bor. $A \neq B$. *Issiq – iliq – sovuq*. $Issiq \neq sovuq$, chunki issiq emas desak, iliq bo'lishi mumkin.

2. Komplementar (*Complementary*) antonimda "A" emas degani "B"ga teng. *Tirik – o'lik*.

3. Konversiv (*converse*) antonimlar – antonimlarning alohida turi bo'lib, biri birining mavjudligini taqozo qiladigan juftliklardir. *Er – xotin, shifokor – bemor, sotmoq – sotib olmoq, o'qituvchi – o'quvchi, sotuvchi – xaridor, direktor – xodim* tipidagi antonimlar konversiv antonimlar hisoblanadi. "A" "B"ning *xotini* = "B" "A"ning *eri*, "A" "B"ning *shifokori* = "B" "A"ning *bemori*. Yana bola – ota-ona (*child – parent*) misolini keltirib, bu juftlikning ozgina farqli tomoni borligini aytadi. *Child (bola)* so'zi "kimningdir farzandi" ma'nosida ishlatilsa, *parent (ota-ona)* so'ziga antonim bo'ladi. Agar "18 yoshdan kichik inson" ma'nosida kelsa *adult (katta yoshli inson)* so'zi bilan antonim bo'ladi.

Xulosa qilib aytilsa, har qanday mavzuni dunyodagi turli xil nazariyalarni o'rganib chiqish orqali tadqiq qilish shu mavzu bo'yicha mukammal, mustahkam bilimga ega bo'lishimizni ta'minlaydi. Antonimiya masalasi ham asrlar mobaynida o'rganilib, ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan yo'nalishlardandir va uni turli tomonlardan o'rganish, bir nechta tilshunoslik maktablari va milliy tilshunosligimizdagi farqli va mushtarak jihatlarni aniqlash fanimiz uchun manfaatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili, 2009.
2. Gao Ch., Zheng Q. A Linguistic Study of Antonymy in English Texts. Journal of Language Teaching and Research, January 2014, Finland Vol. 5, No.1.
3. Новиков Л. Антонимия в русском языке. – Москва, 1973.
4. Lyons J. Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Муталлибов С. Антоним сўзлар. // Совет мактаби, – Тошкент, 1955. №4
6. Усмонов С. Антонимлар. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. № 2.
7. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Тошкент, 1977.
8. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1980.
9. Раҳматуллаев Ш ва бошқалар. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1980.

VI. TIL TARIXI VA TILLARNI QIYOSIY O'RGANISH MASALALARI

“ZAFARNOMA” TILIDAGI AYRIM LEKSEMALARNING XORAZMDAGI HOZIRGI O'G'UZ SHEVALARIGA MUNOSABATI HAQIDA

Azamat PRIMOV
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari eski o'zbek adabiy tiliga tarjimasi tilida qo'llangan so'zlarni Xorazmdagi hozirgi o'g'uz shevalariga qiyoslash orqali ma'no taraqqiyoti, turli semantik-uslubiy xususiyatlari ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье путем сравнения слов, использованных в переводе произведения Шарафуддина Али Язди “Зафарнома” на староузбекский литературный язык с нынешними огузскими диалектами в Хорезме, выявляется развитие смысла и различные семантические и стилистические особенности.

Annotation. In this article, by comparing the words used in the translation of Sharafuddin Ali Yazdi's work “Zafarnoma” into the old Uzbek literary language with the current Oghuz dialects in Khorezm, the development of meaning and various semantic and stylistic features are revealed.

Kalit so'zlar: “Zafarnoma” asari, Xorazm shevalari, o'g'uz shevalari, eski o'zbek adabiy tili tarixi.

Ключевые слова: «Зафарнома», Хорезмийские диалекты, огузские диалекты, история староузбекского литературного языка.

Key words: The work “Zafarnoma”, Khorezm dialects, Oghuz dialects, history of the old Uzbek literary language.

Sharafuddin Ali Yazdiy qalamiga mansub “Zafarnoma” asari leksikasi tadqiqi o'sha davr til xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berishi bilan birga, asar tilida qo'llangan so'zlarni hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalariga qiyoslash orqali ularning ma'no taraqqiyoti, turli semantik-uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot olish mumkin. Quyida ayrim so'zlarning ma'noviy xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Kafsh so'zi “Zafarnoma”da shu shaklda qo'llangan bo'lib, oyoq kiyimi nomi sifatida hozirgi o'zbek tilidagi “kavush”ni ifodalaydi. *Kafsh* eroniy qatlamga oid so'z bo'lib, o'zbek tiliga *f* tovushini *v* tovushiga almashtirib, *vsh* tovushlari oralig'iga *i* tovushini kiritib talaffuz qilingan. O'zbek so'zlashuv tilida bu ot

tarkibidagi *a* tovushi v tovushi ta'sirida o aytiladi [10:114]. Xorazm shevalarida gapiruvchi katta avlod tilida hozir ham etikdan boshqa barcha oyoq kiyim turlariga nisbatan ko'pincha *ko'vish//ko':sh* shakli ishlatiladi.

Kungalak // *ko'nglak*. Asar tilida hozirgi o'zbek tilida *ko'ylak* ma'nosini ifodalovchi *kungalak* atamasi ham ishlatilgan: *Va har viloyatda bir yaxshi kishini yibardikim, «Ra'oyo ahvalidin xabardor bo'lg'ay va har viloyatdakim, faqiru miskin va darveshu mustahaqq bo'lsa yig'ishturub, yilliq ozuq va to'n va kungalak, tanabon va kafsh va etuk va fo'ta va dastor bersunlar va qishliq va yozliq to'nlar bersunlar!»* (181b).

Ko'ngalak qadimgi turkiy tilda ham *ko'nglak* [5:394] shaklida ishlatilgan. Navoiy asarlarida *kunglak* so'zi "ko'ylak", "kiyim" ma'nosini ifodalaydi [2:161]. Keyinchalik *ng* undoshi y undoshiga almashib, hozirgi ko'rinishga kelib qolgan. Ko'pchilik o'zbek shevalarida bu so'z *ko'ynak*, Xorazmning o'g'uz shevalarida esa *go'ynak* tarzida qo'llanadi.

Tasadduq so'zi arabcha *tasadduqun* shakliga ega bo'lib, *sadaqa* fe'lining "sadaqa qildi" ma'nosini anglatuvchi V bob shakldan hosil qilingan masdar bo'lib, "o'zini sadaqa qilish" mazmunini anglatadi. *Sadaqa* so'zi ham shu fe'ldan o'sib chiqqan. *Tasadduq* so'zi lug'atlarda hozirgi o'zbek tilida 1) *sadaqa; qurbon, fido;* 2) *tahsin, ofarin, tasanno* ma'nolarini ifodalaydi [11:43].

Hozirgi o'zbek tilidagi "sadaqa bo'lay", "o'rgilay", "tahsin, ofarin, tasanno" ma'nosidagi *tasadduq* so'zi keyingi davr mahsuli hisoblanadi. Xorazm shevalarida "ofarin", "tasanno", "qoyil" ma'nolarida hozir *tasdiq* so'zi ishlatiladi. Bu ma'nolar Navoiy va Bobur asarlarida uchramaydi. *Tasadduq* so'zi Boburnomada *xayr-ehson* ma'nosini anglatadi [4:166]. Islomda sadaqaning majburiy turlariga zakot va xiroj tushunchalari ham kiradi. Ixtiyoriy sadaqalarga to'ylar, ziyofatlar va boshqa tadbirlar ham kiradi.

Sol so'zi "qurmoq", "yaratmoq" ma'nosini ifodalaydi: *Va hisoru qal'a bino qildurdi va ko'shklaru qasrlar soldurdi* (68); *Qishloq uchun yurtlar tutub, evlar solib erdilar*(281); *Anda bir imorati solg'aykim, hech kim bunday imorat solmag'ondurlar*, ajib va muruvvatga himmat elikini bermishlar (246a). Hozir ham Xorazm shevalarida "qurmoq" ma'nosida *solmoq* so'zi ishlatiladi: *Uy soldi* (Uy qurdi). *Joy soldi* (Joy qurdi). *Joy soldi* birikmasining Xorazm shevalarida "o'rin (ko'rpa-to'shak) to'shamoq" ma'nosi ham bor. Lug'atlarda *solmoq* so'zining "qurmoq", "to'shamoq" ma'nolari berilmagan [9:545-546].

Qo'por so'zi "yer bag'ridan sug'urib ol" ma'nosini anglatadi. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z "ko'taril" "tik tur" ma'nosini anglatuvchi *qop* fe'liga -(u)r orttirma qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: *qop + ur = qopur* [7:457]. Qadimgi turkiy tildayoq bu so'z *qopar* tarzida ham talaffuz

qilingan; o'zbek tiliga ana shu shakli *a* unlisi o unlisiga almashgan holatda yetib kelgan: qopur → qopar → qopâr [8:588].

Bizningcha, “xalta” so‘zining sinonimi bo‘lgan *qop* leksemasi, Xorazm shevalaridagi *qopchi* (ilib ol), *qopmoq* (tishlamoq), *qopqoq*, *qopi* (eshik) leksemalarining barchasi tarixan *qo‘p* asosiga borib taqaladi, asosning o‘zi esa “tik turmoq” ma’nosidan tashqari, “qopmoq”, ya’ni “biror narsaning orasiga olmoq”, “ushlab tortmoq” “yopmoq” ma’nolariga aloqador deb o‘ylaymiz.

“Zafarnoma”da *qopmoq* fe‘lining *qo‘bmoq* shakli ham uchraydi: Agar bu qal’a eshikidin *qo‘bsak*, el xayol qilg‘aykim, qal’ani ola olmay *qo‘btuk* (237b). Mazkur misolda *qo‘bmoq* so‘zi “ketmoq”, “siljimoq” ma’nosini ifodalaydi. Xorazm shevalarida hozir ham *qo‘pdi*, *qo‘pib tushdi*, *qo‘pchidi* fe‘llari mavjud bo‘lib, “siljimoq”, “ko‘chib tushmoq” ma’nosini bildiradi.

“Izzat-ikrom qil” ma’nosini bildiruvchi *siyla* so‘zi qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lib, “sovg‘a”, “mukofot” ma’nosini anglatgan *siy* otidan eski o‘zbek tilida *-la* qo‘shimchasi bilan yasalgan (*siy* oti, masalan, qirg‘iz tilida hozir ham mavjud [8:285]. Misol: Sohibqirong‘a kelib so‘zlarini arz qilg‘ondin so‘ng kelgon elchilarg‘a to‘nlar kiydurub, *siylab* yibardi (243a). Xorazm shevalarida hozir ham *siy*, *siy-izzat* so‘zlari “hurmat”, “hurmat-e’tibor” ma’nosini ifodalash uchun qo‘llanadi.

Asar tilida davlatxohluq va havoxohluq so‘zlari ikki martadan qo‘llangan: Va anchakim *havoxohluqdin* va xizmatdin kerak erdi, qildi (44a); Va Malik tilidin davlatxohluq va havoxohluq so‘zlarini arz qildi (62a).

Navoiy va Bobur asarlari tilida bu mazmunni ifodalash uchun *havodorliq* so‘zi ishlatiladi [3:127], *davlatxohluq// davlatxohlug‘* so‘zlari “xayrixohlik” ma’nosida ishlatiladi [1:437], lekin *havoxohluq* so‘zi uchramaydi. Xorazm shevalaridagi *xavandor* sifati “g‘amxo‘r” ma’nosini ifodalaydi [6:170]. Bu so‘z *havodorliq* leksemasining Xorazm shevalaridagi ko‘rinishidir.

Yumurtqa so‘zi Xorazm shevalaridagi kabi qo‘llangan: Va sahrolarda yurub tovuq yumurtqasini va o‘tlarkim yesa bo‘lur erdi, paydo qilib, yer edilar (119b).

Ulug‘ so‘zi “buyuk” ma’nosida, shuningdek, “katta” ma’nosida ham ishlatiladi: ...Jo‘chixon avlodining *ulug‘* beklari erdilar va bulardin *ulug‘roq* va oqil va doni kishi ul ulusda yo‘q erdi...(97b) *Ulug‘* va *kichik* so‘zlari juftlashib “barcha”, “hamma” olmoshi ma’nosini ifodalaydi: ul viloyatdagi *ulug‘-kichikni* muti’ qildurub, zabt qildi (100a). Hozirgi o‘zbek tilida *ulug‘* so‘zi *katta* so‘ziga sinonim bo‘lgani bilan, predmetning hajm jihatdan yirikligini bildirmaydi, balki uslubiy shakllangan bo‘lib, xarakter-xususiyat ma’nosini ifodalaydi. “Zafarnoma”da esa *katta* so‘zining ma’nosini ifodalash uchun qo‘llangan: Va ul sahroda kiyiklar tobtilarkim, govmeshdin *ulug‘roq* erdikim, hargiz hech kishi andoq kiyik ko‘rmag‘on erdi (120a); Hazrat sohibqiron Astroboddin uch ko‘ch

ilgari borib, bir *ulug'* jangal uchradi (131b) Xorazm shevalarida hozir ham hajm-o'lchov ma'nosida *ulug'* so'zinig sheva varianti bo'lgan *ulli* so'zi ishlatiladi.

Qattiq so'zidan *-liq* qo'shimchasi orqali *qattiqliq* so'zi hosil qilingan va "qahatchilik" ma'nosini ifodalagan: Va to'rt oy erdikim, cherik yozida yurur erdi, cherik elida zavq qolmay *qattiqliq* bo'ldi va andoq qahat bo'ldikim, bir qo'ynung boshi yuz oltun ko'ppakiy bo'ldi (119b). *Qattiqlik* so'zining yana bir varianti Xorazm shevalarida *qattichiliq* so'zi "qahatchilik", "qiyinchilik" ma'nosida hozir ham ishlatiladi.

Asar tilida **tabaq** so'zi "yegulik solish uchun mo'ljallangan oltin yoki yog'ochdan yasalgan idish" ma'nosida qo'llanadi "...Bu yangi mevadin oltun **tabaq** ichra solib yibarali". Beklar dedilarkim, "Oltun **tabaq** ne hojat turur, yag'och **tabaq** yetar". (1.75a) *Tabaq arab tilidan olingan so'z bo'lib, "qopqoq", "likop", "lagancha" ma'nolarini ifodalaydi. (3.625) U "yuzi yoyiq, bir oz yalpoq, kosa shaklidagi chuqurroq idish (turli o'lchamda sopol, chinni, metall, ba'zan marmardan tayyorlanadi)".* Xorazm shevalarida ham mazkur so'z "yuzi yoyiq, bir oz yalpoq, kosa shaklidagi chuqurroq idish" va "yalpoq, tekis shakldagi yuzi yoyiq idish" ma'nosida ishlatiladi. Qarluq lahjasiga mansub shevalarda bu so'zga sinonim sifatida *lagan* leksemasi qo'llanadi. Xorazm shevalarida *lagan* so'zi "xamir qorish yoki kir yuvish kabi maqsadlarda ishlatiladigan tog'ora" ma'nosida qo'llanadi.

Xum so'zi suyuqlik, don va shu kabilarni saqlash uchun sopolan yasalgan turli kattalikdagi idish nomi bo'lib, "Zafarnoma"da tuzlangan mahsulotlar solish uchun ishlatilganini ko'rish mumkin: Alar chumchuqlardin tutub, tuz urub, **ko'zalarda** yo **xumlarda** solur erdilar.(1.119b) Sh.Usmonova *qumg'on* so'zining etimologiyasini *qum//kum* unsuridan izlash kerakligini ta'kidlaydi, qirg'iz tilidagi *qumra* so'zi ham "sopol xumcha" ma'nosini eslatishini ta'kidlaydi. Oltoy tillari uchun mushtarak bo'lgan "teshik, o'yi, chuqur" ma'nosidagi mazkur asosdan *qumg'on*, o'zbek shevalaridagi *kuma* (yerto'la, ovchi yoki xirmonchilarning kichik kulbasi) kabi ma'nolarda ishlatilganini ta'kidlaydi (7.131). Xorazm shevalarida itning uyhasi hozir ham *kuma*, pishiq g'isht yoki sopol idish tayyorlanadigan o'choq *xumbuz* deb ataladi. *Xumbuz* so'zi *xum* va fors-tojikcha *paz* (*pazidan* - pishirmoq) qismlaridan tashkil topgan. Xorazm shevalari tarkibida *xum* so'zi mavjud bo'lgan "krujka" ma'nosini anglatuvchi *sarxum* leksemasi ham bor. *Sarxum* (xumning boshi) "xumning og'zida joylashib turadigan, ham qopqoq, ham krujka vazifasini bajaruvchi idish" nomidir. Hozir turmushimizda xumlar ishlatilmasa ham, *sarxum* so'zi iste'molda bor.

Ko'za odatda suyuqliklarni saqlash uchun ishlatiladigan qorni keng, bo'g'zi ingichka bo'lgan dastali idish nomi bo'lib, *xum* so'zi kabi "teshik, o'yi" ma'nosini ifodalash uchun qo'llangan bo'lishi mumkin. Tilimizda *buloqning ko'zi*,

derazaning ko'zi kabi birikmalardagi *ko'z* so'zining metaforik qo'llanishi ham shunday taxminga asos bo'la oladi. Xuddi *qumg'onning og'zi, o'choqning og'zi* deb aytilganiday.

“Zafarnoma”da *sanoch* so'zi “suv havzalaridan kechib o'tganda ishlatiladigan, ichiga havo to'ldirilgan idish” ma'nosida kelgan: Cherikka jar yetkursunlarkim, kishi boshig'a ikki **sanoch** o'zi bilan olib turug'aykim, tongla suvdin o'tarda kerak bo'lg'ay turur”.(1.146a) “Teridan qilingan idish, teri to'rva, mesh, meshkob” (2.III.441) ma'nosini anglatuvchi bu so'z hozir tarixiy leksema hisoblanadi. Xorazm shevalarida “burni osmonda”, “kekkeygan”, “dimog'dor” ma'nosini ifodalovchi *har qoltiqinda: bir sanach* (har qo'ltig'ida bir sanoch) iborasi tarkibida ham *sanoch* so'zi bor.

Umuman, “Zafarnoma” leksikasidagi so'zlarning ayrimlari hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalarida aynan bir xil ma'no va qo'llanishga ega bo'lsa, ayrimlari eskirgan, asar tilida ifodalagan ma'nolaridan boshqa semalari ham yuzaga kelgan. Bu jarayonni muayyan so'zlar tahlili orqali ko'rsatib berish tilimizdagi so'zlarning ma'no taraqqiyotiga oid qonuniyatlarini yanada kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. 1-жилд. –Тошкент: Фан, 1983 –Б.437.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик. – Тошкент: Фан, 1985. –2-жилд. – Б.161.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. 4-жилд. –Тошкент: Фан, 1985 – Б.127.
4. Бобурнома учун қисқача изоҳли луғат (Тузувчи: Фатҳиддан Исҳоқов). – Андижон, Andijon nashriyot-matbaa OAJ, 2008.– Б.166.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. 3 том. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961. –Б.394.
6. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999. – Б.170.
7. ПДП, 414; Девон, II, 75; ДС, 457
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Икки жилдли. – Тошкент: Университет, 2000. 1-жилд. – Б.285.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-том. Тошкент, Университет, 2009. - Б.114.
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, Ўқитувчи, 1984. – Б.116; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдли. 3-жилд. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б.545 – 546.

11. Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. (Тузувчилар Р.Сапаев, Ш.Авезметов) – Тошкент, Ўқитувчи, 1996. Б.43.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNİN BÖYÜK TƏDQIQATÇISI- ƏBDÜLƏZƏL DƏMİRÇİZADƏ

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Məmmədzadə Müjkan Əbdülməli qızı

Email: mujkan@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman

Akademiyasının baş müəllimi

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dilçilik elmində məxsusi yer tutmuş görkəmli alim Əbdüləzəl Dəmirçizadənin yaradıcılığından bəhs olunur.

Elm sahəsində istedadlı alim kimi tanınmış Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”, “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri”, “M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” kitabları ilə dilşünaslığımızı zənginləşdirmişdir.

O, haqlı olaraq hesab edirdi ki, insanlar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə seçilib, fərqləndiyi kimi, danışq üslubuna görə də nə qədər eynilik olsa belə, fərqlidirlər. Buna görə də professor birmənalı olaraq, belə fikirləşirdi: dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikasi, leksikası və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır.

Açar sözlər: dilçilik, azərbaycan dili, dilşünas alim,

Türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, türk dilini öyrənmək ağıl əmr edir. İllərdən bəri istila və əsarət altında yaşayan türk qardaşlarımızın milli birlik və varlığını bu yolla tədqiq etmək, şübhəsiz, hər türk ziyalisının birinci və ümdə vəzifəsi olmalıdır... Türk dili qrupunun ən ümdə qollarından biri isə Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə əsrlərdən bəri yaşayan azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqe tutan və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Həm də bu qrupa mənsub dillər arasında ən əvvəl, yəni təqribən VII-IX əsrlər arasında ümumxalq dili halında formalaşmışdır. Bu dilin formalaşmasında misilsiz və əvəzolunmaz xidmət göstərən şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı Əbdüləzəl Dəmirçizadədir. Ə.Dəmirçizadə ana dilinin, Azərbaycan türkcəsinin ürək döyüntülərini, qan yaddaşını duyurdu, o dilin keçib gəldiyi tarix, təkamül yollarının ayağı dəmir

çarıqlı, əli dəmir əsalı müdrik yolçusu ola bilirdi. Tale onu dilimizin bəxtinə seçib göndərmişdi. O, Mahmud Kaşğarlı, Mirzə Kazımbəy, Bəkir Çobanzadə kimi elm korifeylərinin mənəvi varisi, sədaqətli, fədakar davamçısı idi. Əbdüləzəl Dəmirçizadənin başlıca ideali Azərbaycan dilinin mənəvi gözəlliklərini qorumaq və zənginləşdirmək idi. Görkəmli alim bildirmişdi: "...Mən professor Bəkir Çobanzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir, Abdulla Şaiq kimi görkəmli şəxslərin tələbəsi olmuşam, ədəbiyyat, incəsənət və elm sahəsində bir sıra məşhur şəxsiyyətlərlə - Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Əbülhəsən, Sabit Rəhman, akademik Həmid Araslı, professor Cəfər Xəndan, xalq rəssamı S.Salamzadə və başqaları ilə sinif yoldaşı olaraq təhsil almışam... Dilçilik sahəsində əsl tədqiqat aparmaq zərgərlikdir".

Azərbaycanın görkəmli dilşünas alimi, EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əbdüləzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə (Rəsulov) 1909-cu ildə Şəki şəhərində dəmirçi ailəsində anadan olmuşdu. İlk təhsilini 1917-1922-ci illərdə Şəkiddə "Hədiqətül-maarif" adlı məktəbdə almış Əbdüləzəl Məmməd oğlu sonra Şəki nümunə zəhmət məktəbində oxumuş, 1925-ci ildə Şəki Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdu. Pedaqoji məktəbi bitirən gənc 2 nömrəli tədris ocağına müəllim təyin edilmiş, müəllimlik etməklə yanaşı, "Şəki fəhləsi" qəzetinin fəal müxbiri, "Qızıl qələm" cəmiyyətinin Şəki təşkilatının üzvlərindən biri olmuşdur. 1929-cu ildə Ə.Dəmirçizadə ali təhsil almaq niyyəti ilə Bakıya gəlmiş, Azərbaycan Dövlət Darülfünununun dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbəlik illərində o, sonralar Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində tanınmış şəxslərə çevrilmiş insanlarla ünsiyyətdə olmuşdur. Son kursda oxuyarkən Ə.Dəmirçizadə professor B.Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi dillər kafedrasında çalışmışdır. Ali təhsili başa vuran gənc müəllim ailə vəziyyəti ilə əlaqədar Şəkiyə qayıdıb pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bir il sonra professor B.Çobanzadə onu Bakıya çağırırdı. Dilçilik üzrə aspiranturaya daxil olan Əbdüləzəl Dəmirçizadə həm də kafedranın müəllimi işləmişdir.

Əbdüləzəl Dəmirçizadənin 1938-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" adlı ali məktəb tələbələri üçün dərsliyi keçmiş SSRİ məkanında tanınmış S.E.Malov, N.K.Dmitriyev, Y.E.Bertels kimi alimlərin diqqətini cəlb etmiş, əsəri namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etmək tövsiyə olunmuşdur.

1940-cı ildə həmin əsərə görə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alan Ə.Dəmirçizadə 4 il sonra artıq "Azərbaycan dilinin tarixi" (qədim dövr)" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdi.

Professor Ə.Dəmirçizadə 40-cı illərin əvvəllərində ADU-nun kafedra müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1943-cü ildən o, həyatının sonuna qədər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1951-1960-cı illərdə professor Dəmirçizadə həm də Azərbaycan SSR EA-nın

Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin müdiri olmuş, elmi əsərlərin hazırlanmasında, kadr yetişdirilməsində əmək sərf etmişdir.

Ə.Dəmirçizadə 1955-ci ildə EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Professor Ə.Dəmirçizadə türkologiya elminin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. O, hələ sağlığında, Azərbaycan dilçiliyinin dialektologiya sahəsi müstəsna olmaqla, bütün sahələrə aid ilk tədqiqatçı kimi dəyərləndirilmişdi.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, Əbdüləzəl Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə aid kitablar, məqalələr yazmaqla məhdudlaşmamışdır.

Professor Dəmirçizadə Azərbaycan dili, onun tədrisi metodikası üzrə, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı mütəxəssislərinin müəyyən qisminin yetişməsində öz zəhmətini əsirgəməmişdir.

Elm sahəsində istedadlı alim kimi tanınmış Ə.Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı", "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri", "M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili", "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili" kitabları ilə dilşünaslığımızı zənginləşdirmişdir.

1938-ci ilin sonlarında çapdan çıxmış "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" haqlı olaraq ədəbi dilimizin "inkişaf tarixini öyrənməkdə ilk bünövrə daşı" (Ə.Əfəndizadə) hesab olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud"un, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov və başqa söz sənətkarının dil və üslub xüsusiyyətləri, müxtəlif üslubların formalaşmış inkişaf etməsi, qrammatik vahidlərin təkmilləşməsi prosesləri haqqında məlumatların təhlil edildiyi kitab o dövrdə məşhur türkoloq N.K.Dmitriyev tərəfindən türkologiyada ilk orijinal əsər kimi qiymətləndirilmişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadənin ən irihəcmli və çox dəyərli əsərlərindən biri "Azərbaycan dilinin tarixi" (1948) dörd böyük fəsildən ibarətdir.

Dilimizin tarixini öyrənmək sahəsində professor Ə.Dəmirçizadənin böyük xidmətlərindən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili üzərində apardığı tədqiqatdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dastanlar indiyədək dünya alimlərindən bir çoxunun diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında saysız-hesabsız tədqiqat əsərləri yaradılmışdır. Lakin bəzi mübahisəli məsələləri, məsələn, bu dastanların nə zaman yaradıldığını, hansı xalqa mənsub olduğunu və s. dil materialları əsasında sübuta yetirmək üçün təşəbbüs göstərən olmamışdır. Belə bir təşəbbüsü ilk dəfə, demək olar ki, professor Ə.Dəmirçizadə öz öhdəsinə götürmüş və həmin dastanların dilini ətraflı şəkildə öyrənməklə bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdir. O, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilindəki leksik, qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməklə bu dastanların Azərbaycan dilinin ən qədim abidəsi olduğunu sübut etmək üçün tutarlı əsaslar göstərmişdir. Bütün bu kimi

məziyyətlərinə görə, məşhur türkoloq, SSRİ EA-nın müxbir üzvü olmuş professor A.N.Kononov müəllifin həmin əsərini "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının öyrənilməsində "yeni bir mərhələ" adlandırmışdır.

Professor Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan dilinin sövtiyyəti" (1947), "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" (1960) kitablarını nəşr etdirmişdi. Dilimizin orfoepiyası və orfoqrafiyasına aid məqalələri çap olunmuşdu.

"Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" (1962) əsəri bu sahədə əsaslı mənbələrdəndir.

Alimin etimologiya sahəsində araşdırmalarının bəhrəsi olan "50 söz" əsəri (Bakı, 1968) dilimizin tarixini öyrənənlər, tarixçilər üçün, geniş oxucu kütləsi üçün bu gün də öz dəyərini saxlayan kitabdır.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin keyfiyyətli tədrisi üçün mühit, müəllim və dərslük amillərini başlıca şərt hesab edirdi. Müəllif yazırdı: "Ailəni dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri olan mühitə daxil etmək lazım gəlir. Mühit adlandırdığımız amilə təşkilat, teatr, radio, kino və bir sıra yığıncaqlar da daxildir. Dilin öyrənilməsində, nitq inkişafında bunların böyük rolu vardır".

Professorun şəxsiyyətinə və əsərlərinə nəzər saldıqda belə bir təsəvvür yaranır ki, elə bil, Azərbaycan dili onun şəxsində öz böyük tədqiqatçısını gözləyirmiş və elə bil, professor Dəmirçizadə bunu duymuş, bu duyğu ilə hər tərəfə qol-qanad açmış, onun ilkin ehtiyaclarını öz zəhmət və istedadı, yuxusuz gecələri hesabına ödəməyi özünə borc bilmişdir.

İndi o yoxdur, lakin qiymətli əsərləri əlimizdə, məhəbbəti qəlbimizdədir.

Müasirlərinin də qeyd etdikləri kimi, bayatıları, babaların qüruru kimi əsrlərin sınağından çıxmış atalar sözlərini, xalq mahnılarını dərinlən sevmiş Əbdüləzəl Dəmirçizadənin "ən dərin fəlsəfi anlayışları və ən zərif duyğuları eyni qüdrətlə təcəssüm etdirən Azərbaycan dilinin bütün estetik və məna gözəlliklərini qorumaq, zənginləşdirmək başlıca ideali" olmuşdur.

TURKIY TILLAR İJTİMOİY-SİYOSİY TERMINOLOGİYASIDAGI AYRIM FORS-TOJIKCHA O‘ZLASHMALAR

**Ilya Dilmanov Orakbayevich
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy tillar terminologiyasi, xususan, ijtimoiy-siyosiy terminlarning o‘rganilish tarixi xususida fikr yuritiladi. Shuningdek, soha leksikasiga fors-tojik tilining ta’siri ham turkiy tillarga xos materiallarni qiyoslagan holda ko‘rsatib berilishiga harakat qilingan.

Аннотация. В данной статье рассматривается история изучения терминологии тюркских языков, в частности, общественно-политических терминов. Также, путем сравнения материалов, специфичных для тюркских языков, показано влияние персидско-таджикского языка на лексику данной области.

Abstract. This article discusses the history of the study of the terminology of Turkic languages, in particular, socio-political terms. Also, by comparing materials specific to Turkic languages, the influence of the Persian-Tajik language on the vocabulary of this area is shown.

Kalit soʻzlar: Turkiy til, fors-tojik tili, ijtimoiy-siyosiy termin, oʻzlashma qatlam, terminologiya.

Ключевые слова: Турецкий язык, персидско-таджикский язык, общественно-политический термин, взаимный слой, терминология.

Key words: Turkish language, Persian-Tajik language, socio-political term, mutual layer, terminology.

Maʼlumki, har qanday til vakillari boshqa tilda soʻzlashuvchilar bilan muloqot qilish jarayonida soʻzlar oʻzaro almashishi tabiiy. Boshqa tillar qatori turkiy tillar lugʻat boyligida ham oʻzlashma soʻz va terminlar ham ancha miqdorni tashkil etadi. Dunyoning boy tillaridan boʻlgan turkiy tillar ham bu jarayondan mustasno emas. Yunon, fors, arab, moʻgʻul, rus va bir qator yevropa tillari turkiy tillar leksikasi, terminologiyasi hamda soʻz yasaliish vositalarini boyitib kelgan muhim manbalardan biri hisoblanadi. Jahon tilshunosligida muayyan til birligining boshqa tilga oʻzlashtirilishi masalasi tilshunoslikning leksikologiya, leksikografiya, terminologiya, soʻz yasaliishi, qiyosiy va chogʻishtirma tilshunoslik hamda lingvokulturologiya singari sohalarida maʼlum darajada oʻrganilgan. Ushbu jarayonning qardosh tillar, jumladan, turkiy tillarning lugʻaviy imkoniyatlari asosida ularning soʻz oʻzlashtirish imkoniyatlarini tadqiq etish bugungi turkiyshunoslik fani oldidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Biz ushbu ishimizda turkiy tillar terminologiyasiga, aniqrogʻi ijtimoiy-siyosiy terminologiyasiga xos ayrim fors-tojikcha oʻzlashmalar xususida fikr-mulohaza yuritishga harakat qilamiz.

Turkiy qabilalar hamda sugʻdlarning bir-biri bilan harbiy, tijorat yohud boshqa xildagi aloqalari tarixi qadimiy davrlarga borib taqaladi. Masalan, 558-yilda turklar xoqoni Qora Churin xazarlar va Vizantiya yordamida Eronga qarshi kurash olib borish maqsadida Konstantinopolga elchi yuborgan (Gumilyov, 1991). A.Y.Yakubovskiy bu haqda shunday maʼlumotni beradi: “Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalarida, asosan, soʻgʻdlar istiqomat qilgan va turkiy zaboni taʼsirida boʻlishsa-da, soʻgʻdcha gaplashishgan; bunga tinch holatda yashash bilan bir qatorda, harbiy yurishlar ham oʻz taʼsirini koʻrsatgan edi; VII asrning oxiri va

VIII asrning boshlarida sharqiy turkiy qabilalar ikki marta So'g'dga bostirib kirishgan" (Yakubovskiy, 1941, 19).

Bu qisqacha ma'lumotlardan turkiy-eroniy xalqlar o'zaro aloqalarining boshlanishi uzoq o'tmishga borib taqalishi ayon bo'ladi. Shu tufayli, ayrim fors-tojikcha so'zlar qadimgi turkiy qabilalar tillariga o'zlasha bordiki, ularning ko'pginasi hozirgi o'zbek tili leksikasining ajralmas bir qismi bo'lib qoldi. Bunday leksik qatlamning o'ziga xos ulushini soha terminlari tashkil etadi. Chunki, aynan inson hayotining muhim omili hisoblanadi. Shuning uchun yaqin qo'shnichilik munosabatini, aralash-quralash yashash tarzimi, nihoyat, harbiy bosqinchilik siyosatimi, bundan qat'iy nazar, bir elat tomonidan tikilgan, yasalgan, to'qilgan, ishlangan narsa-buyumlar, ularning tayyorlanish jarayonlari kabilar ikkinchi bir elat tomon siljiy boshlaydi. Oqibatda, barcha sohalarga oid terminlarning o'zaro almashinuviga keng yo'l ochib beriladi. Ta'kidlangan jarayonda har ikkala til doirasida o'zaro almashinuv sodir bo'ladi. "Hozirgi tojik adabiy tili" kitobida ta'kidlanishicha, o'zbek va tojik tillari leksikasining o'zaro munosabati XI asrdan keyin, ayniqsa, gurkirab ketgan (Zaboni adabi ..., 1982, 28). Natijada, tojik tiliga ham ko'plab o'zbekcha kasb-hunar so'z/terminlari o'zlasha borgan. Tojik tilshunoslaridan N.Sharofov va T.Jo'rayevlarning tadqiqotidan quyidagi kasb-hunar so'z/terminlari o'zbekcha ekanligi ma'lum bo'ladi (ularning soni elliktdan ortiqdir): bigiz, yo'rma, miltiq, sochma, tamg'a (tamg'o), to'qum, uzangu, utti (uttu, utu), chavli, chilim, choruq, chumoq, yaroq (yarog'), g'ildirak, qabqoq, qadoq, qazon (qozg'on), qayroq, qaychi, qamish, qapqon, qarovul, qob, qoshuq, qo'rg'oshim, o'g'urcha, o'q va boshqalar. Shu olimlarning ta'kidlashlaricha, mazkur o'zlashma terminlarning tojik tilining leksik-grammatik elementlari bilan qo'shiluvi tufayli quyidagi kabi yangi terminlar yasalgan: qayroqi, qaravulak, qadahgar, tamg'azan, to'qumdo'z, chelaksoz, chilimkash, elakbof, qoshuqtarosh, qo'rg'oshimrang, yo'rmado'zi, tamg'aguzori, uttimonan va boshqalar (Sharofov, Cho'raev, 1991, 25-26).

Shu sababli, turkiyshunoslikda fors-tojikcha o'zlashma qatlamni o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlar yuzaga keldi (Borovkov, 1952; Yusupov, 1957; Rustemov, 1963; Ishondadayev, 1967; Jafarov, 1971; Nosirov, 1972; Memetov, 1974; G'ulomov, 1983; Najimov, 2020 va b.).

Turkiy til grammatikasini o'rganishga bag'ishlangan asarlarda, darslik va o'quv qo'llanmalar hamda B.Bafoev (1983), E.Begmatov (1981, 1985) kabi tilshunoslarning monografiyalari va lug'atlarida fors-tojikcha o'zlashmalar haqida ko'pgina ma'lumotlar berib o'tilgan.

Biz turkiy tillar ijtimoiy-siyosiy terminologiyasining bugungi tarkibidagi o'zlashma qatlamining o'rnini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi materiallariga fors-tojikcha o'zlashmalarning hozirgi bosqichdagi darajasini ko'rib

chiqamiz. O'zbek tilida axborot so'zi fors-tojikcha bo'lib, boshqa turkiy tillarda, xususan, qirg'iz va turkman tillarida arabcha ma'lymat(qirg'izcha), maglumat (turkmancha) shaklida qozoq tilida esa aqparat shaklida qo'llanadi. Siyosat termini esa o'zbekchada siyosat, qolganlarida deyarli ham bir xil quyidagi shaklda qo'llanadi: sayasat (qirg'izcha), sy'asat (turkmancha), siyaset (turkcha) va hokazo. Farmon (o'zbekcha), turkmanchada karar, turkchada kararname, tatarchada ruscha ukaz, qolganlarida turkiycha jarlyq (qozoqcha), jarlyk (qirg'iz) shakllarida qo'llanmoqda. Qarorgoh (o'zbekcha), turkmanchada ýaşayyş jaýy, yaşayış yeri (ozarboyjoncha) qolganlarida ruscha-banalminal shaklda qo'llanadi: rezdensiya (tatarcha), konut (turkcha), rezidensiya (qozoqcha), rezidensiya (qirg'izcha). O'zbek tilidagi mintaqa termini bölgə (ozarboyjoncha), aymak (qirg'izcha), tōbək (tatarcha), sebiti (turkmancha), aymaq (qozoqcha), bölge (turkcha) shaklida qo'llanadi. Fors-tojikcha termin bo'lgan hamkor (o'zbekcha), ortak (turkcha), hyzmatdaş (turkmancha), partner (tatarcha), seriktes (qozoq), օնօկտօշ (qirg'izcha), tərəfdaş (ozarboyjoncha) singari shakllarda qo'llanmoqda. O'zbek tilidagi chorraha termini boshqa turkiy tillarda sof turkiycha qo'llanadi: kəsişmə (ozarboyjoncha), qıyılısy (qozoqcha), kesilishi (qirg'izcha), kiselesh (tatarcha), çatrygy (turkmancha), kavşak (turkcha), hamdo'stlik (bu terminning asosi fors-tojikcha, so'z yasovchisi o'zbekcha) bo'lib, qirg'iz tilida ham xuddi shunday yo'l bilan hosil qilingan sherikteshtik varianti ishlatiladi. Qozoq tilida esa dostastyq shaklida qo'llanadi. Boshqa tillarda esa turkiycha variantlar qo'llanadi: Milletler Topluluğu (turkcha), arkalaşyk (turkmancha), berdәмlek (tatarcha), birlik (ozarboyjoncha); O'zbekchada poytaxt, turkmanchada paýtagt shaklida qo'llangan mazkur termin kapital (ozarboyjoncha), borbor (qirg'izcha), astana (qozoqcha), bashkalasy (tatarcha), vaşkent (turkcha) variantlarda qo'llanadi. O'zbek tilida qo'llanadigan raqobat bäsdeşlik (turkmancha), konkurensiya (tatarcha), yarışma (turkmancha), ataandashtyk (qirg'izcha), bәsekelestik(qozoqcha) shakllarida qo'llanmoqda. Fors-tojikcha bo'lgan dastur (o'zbekcha) programması (qirg'izcha), proqram (ozarboyjanча), programması (tatarcha), programı (turkcha), programmasy (turkmancha) shakllarida qo'llanadi. Faqat qozoq tilida esa sof turkiycha bag'darlamasy shaklida ishlatiladi. Dastlabki termini esa o'zbek tilidan boshqa tillarda sof turkiycha shaklda istifoda etiladi: başlangyç (turkmancha), ilk (turkcha), bashlangyich (tatarcha), bashtapky (qirg'iz), bastapqy (qozoqcha), ilkin (ozarboyjoncha) va hokazo. O'zbek tilidagi rahbar, qozoqcha (kəshbasshy) va turkcha (Önder) tillarida sof turkiy shaklda, qolganlarida esa ruscha baynalmilal shaklda qo'llanadi: lider (ozarboyjoncha), lider (qirg'izcha), lider (turkmancha), lider (tatarcha). Daromad termini esa o'zbek tilidan boshqa turkiy tillarda sof turkiy shakllarda qo'llanadi: kerem (tatarcha), gelir (turkcha), girdeji (turkmancha), kireshe (qirg'izcha), tabys (qozoqcha), gəlir

(ozarboyjancha). O‘zbek tilida qo‘llanadigan rag‘bat termini esa qorqalpoqchada xoshemet (fors-tojikcha), qirg‘izchada stimul (ruscha-baynalminal) shaklida ifodalanadi, boshqalarida esa sof turkiy shakllarda qo‘llanadi: h weslendirmek (turkmancha), ынталандыру (qozoqcha), teşvik (turkcha) va hokazo.

Yuqorida materiallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turkiy tillarga forsiy tilning ta’siri boshqalariga nisbatan o‘zbek tilida sezilarli darajada. Buning sababi o‘zbek xalqi tojik xalqi bilan boshqa turkiy xalqlarga qaraganda ko‘proq qo‘shnichilik munosabatda bo‘lganligidir. Aynan o‘sha o‘zlashma fors-tojikcha terminlar qozoq, qirg‘iz, tatar, turkman singari tillarda ruscha-baynalmilnal shaklda qo‘llaganligi ularning rus xalqi bilan yaqinroq munosobatga kirishuvidan bo‘lishi tabiiydir.

Xulosa qilib aytganda, bir-biridan uzoqlashib ketgan turkiy tillarni yanada yaqinlashtirish uchun birinchi o‘rinda ularning alifbosini yaqinlashtirish hamda nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki barcha sohalarga doir terminlarni bir xillashtirish o‘ta zarur bo‘lib, bu ishlarni zudlik bilan amalga oshirish davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. – Ташкент, 1941.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. – Душанбе, 1982. 159 б.
3. Шарофов Н.О., Чўраев Т.Қ. Лексикаи касбу хунар сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик. – Душанбе, 1991. 91 с.

ALISHER NAVOIY – ONA TILI VA TILSHUNOSLIK

**Musayev Abduvali Suloymonovich,
Dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya. Alisher Navoiy o‘z ijodi faoliyatining dastlabki kunlaridan umrining oxirgi vaqtiga qadar davlatning birligi, xalqning tinch va osoyishta hayot kechirishini ta’minlash uchun faol kurash olib bordi. Alisher Navoiyning “Odamiy ersang demagil odami, oniki yo‘q xalq g‘amidin g‘ami” degan ma’nador so‘zlari xalq orasida jangavor shior bo‘lib jaranglaydi. Alisher Navoiy ajoyib tilshunos, tarixchi, ulkan murabbiy va diplomat, yetuk bastakor va rassom, davlat va jamoat arbobi, xullas, qomusiy olim, bilim va talant sohibi sifatida dong taratdi.

Аннотация. Алишер Навои с первых дней своей творческой деятельности и до конца жизни активно боролся за обеспечение единства государства и мирной и мирной жизни народа. Многозначительные слова Алишера Навои: «Человек, которому наплевать на человека, без него народу грустно» звучат в народе воинственным лозунгом. Алишер Навои

прославился как прекрасный лингвист, историк, великий тренер и дипломат, состоявшийся композитор и художник, государственный и общественный деятель, словом, энциклопедист, обладатель знаний и таланта.

Annotation. Alisher Navoi actively fought to ensure the unity of the state and peaceful and peaceful life of the people from the first days of his creative activity until the end of his life. Alisher Navoi's meaningful words, "A person who does not care for a person, the people without him are sad" are resounding as a warrior slogan among the people. Alisher Navoi became famous as an excellent linguist, historian, great coach and diplomat, accomplished composer and artist, state and public figure, in short, encyclopedist, possessor of knowledge and talent.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Xamsa, ona tili, Xazoyin ul-ma'oni, Muhokamat ul-lug'atayn, Mahbub ul-qulub, turk tili, fors tili, Hayrat ul-abror.

Ключевые слова: Алишер Навои, Абдурахман Джами, Хондамир, Хамса, родной язык, Хазаин уль-Маани, Мухокаматул-луғатаин, Махбуб уль-кулуб, турецкий язык, персидский язык, Ҳайрат уль Аброр.

Key words: Alisher Navoi, Abdurrahman Jami, Khondamir, Khamsa, native language, Khazayin ul-Ma'ani, Muhokamatul-lughatayin, Mahbub ul-Qulub, Turkish language, Persian language, Hayrat ul Abror.

Milliy o'zlikni anglash, millatning til, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar, hudud yagonaligi, ma'naviyatdagi o'ziga xosligidan iborat belgilari kabi millatning mustaqil belgisi hisoblanadi. Milliy o'zlikni anglash millatning mustaqil belgisi ekanligi – milliy manfaatlar, ehtiyojlar umumiyligini himoya qilish milliy taraqqiyotga erishish va uning jahon taraqqiyotidagi o'rnini mustahkamlash zaruriyatini anglash bilan belgilanadi.

Buyuk shoir Alisher Navoiy so'z va uning ma'nosiga alohida e'tibor berib, o'z asarlarida undan unumli foydalanishda mahorat ko'rsatgan. Shoir so'zni tafakkur bilan uzviy aloqada deb tushunadi. So'zlarning ma'nosini asos qilib olib, uni shakl bilan mustahkam bog'langan deb qaraydi. Bu kafolat Alisher Navoiy asarlaridagi mazmun va shaklning o'zaro ajralmas bog'liqligidan ham aniq ko'rinib turibdi.

O'zbek adabiy tilining ravnaqi uchun kurash ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy faoliyatining uzviy va muhim bir qismi bo'ldi. U xalqqa uning tilida g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratish, xalq tilining tuganmas manbalaridan keng foydalanish, uning boyligi va nafisligini namoyish etish uchun kurashdi, o'zbek yozuvchilarini o'z ona tilini yaxshi bilib va egallab olishga, uni qadrlashga, shu tilda kitobxonlarga manzur bo'ladigan asarlar yaratishga chaqirdi, o'zbek tilini kamsituvchilarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi [3:555].

Alisher Navoiy o‘zining qator asarlarida ona tilini hamma uchun tushunarli bo‘lgan, barchaga barobar bo‘lgan adabiy til darajasiga ko‘tarish, turkiy ona tili va adabiyot uchun yagona adabiy til yaratishga xizmat qilish har bir shoirning muqaddas burchi ekanligini ta’kidlaydi. “Layli va Majnun” dostonining xotimasida bayon qilingan quyidagi fikrlar ayniqsa turkiygo‘y shoirlarni o‘z ona tilida ijod qilishga chaqiradi:

Chun forsi erdi nuqta shavqi,
Ozroq erdi anda turki zavqi.
Ul til bila nazm bo‘ldi malfuz,
Kim forsi anlar o‘ldi maxsus.

Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.
Kim shuhrati chun jahong‘a to‘lg‘ay,
Turki eli dog‘ibahra olg‘ay.

Navoiy fikricha, adabiy tilni yaratish, avlodlarga yetkazish, saqlash bir kishining ishi bo‘lmay, ko‘pchilikning, xalq orasida yetishib chiqqan ziyolilarning, so‘z ustalarining ishidir deydi.

Shuning uchun ham, o‘zbek adabiy tilini yanada takomillashtirish va uni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga yoyish shoirning oliyjanob maqsadi edi. Navoiy ta’kidlaganidek, “Xalq bilan xalq tilida gaplashish kerak, unga o‘z tilida ma’naviy-ma’rifiy, badiiy-estetik oziq berish kerak” degan shiorga amal qilib yashadi.

Alisher Navoiy ona tili va adabiyotining yetuk bilimdoni sifatidagi ajoyib xizmatlari, yuksak mahorati, ayniqsa, uning badiiy mahorati haqida bizgacha bo‘lgan davr ichida xilma-xil fikrlar, rang-barang tadqiqotlar yuzaga keldi va bundan keyin ham asrlar osha ulug‘ adibning mahoratini o‘rganish asosiy tekshirish obyektlaridan biri sifatida davom ettirilmoqda.

Alisher Navoiyni o‘sha davr zamondoshlarining asarlarida ham ancha xayrli ishlar qilganligi haqida fikrlar juda ko‘p: Zahiriddin Muhammad Boburning shoh asari “Boburnoma”da keltirilgan parchada Alisher Navoiyning Hirotidan chiqarilib yuborilishi, uning Samarqanddagi hayoti, Navoiyning Sulton Husayn, Majiduddin Muhammad hamda yirik tarixchi olim va shoir Kamoliddin Binoiy bilan munosabati haqida ayrim diqqatga sazovor ma’lumotlari bor. “Muxtasar”dan olingan parchada Alisher Navoiyning aruz vaznini turkiy tildagi she’riyatga olib kirishdagi ulkan xizmati xususida so‘z boradi.

Undan tashqari bir davrda yashagan zamondoshi Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiyning ham ustoz, do‘sti va hamrohi edi. U o‘zining uch devoni debochasida “Haft paykar” (Yetti yulduz) nomli yetti dostonidan iborat asarida (1472 – 1486-

yillarda yozilgan) Alisher Navoiy haqida mulohaza yuritib, uning faoliyati va ijodkorlik dahosiga yuksak baho berdi. Unga bag‘ishlab “Xamsat ul-mutahayyirin” (Besh hayratlangan) asarini yaratdi.

Abdurahmon Jomiyning “Haft paykar” xotimasida Alisher Navoiyga yuksak baho beradi. “Kel Jomiy umr bo‘yi mashaqqat tortib, ko‘nglingdan shu “besh ganj”ni dunyoga chiqarding. Sening bu “Besh”ing (Xamsa) shunday kuchli panja bo‘ldiki, daryokaflar qo‘li buralib ketdi... Biroq har xazina o‘lchovchi (ya’ni yetuk shoir) qalamidan bu o‘tar dunyo “Besh xazina” bilan boyigandir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpanja urganga sher kabi o‘z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo‘shiq kuyladiki, jodu nafaslilar og‘zi muhrlandi. Bu qalamga falakdan ofarinlar yog‘ilsin! Chunki bu yoqimli naqshni o‘sha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forsha nazm durlarini tuzuvchilarga rahm qildi. U ham shu forsiy tilda yozganda, boshqalarga so‘z aytishga majol qolmasdi. Bu mo‘jizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kim-u Xisrav kim bo‘ldi? U boshqa tilda so‘z yuritgandan aqlga oradagi farqni ajratish uchun yo‘l qolmadi. Ey (Navoiy) sening tab’ing so‘z ustodidir. Qalamning ochqichi bilan so‘z eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o‘rin olgan (turkiy) so‘zga sen yangidan obro‘ berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U sening raying nuridan safoli bo‘ldi, lutfing navosi (boyligi) dan navoli (bahramand) bo‘ldi ”[4:13].

Alisher Navoiyning XV asrda yaratgan asarlari juda qimmatli asar bo‘lib, o‘z davridayoq zamondoshlari orasida yuksak baho olgan va taqdirlangan. Ayniqsa, XX asrda va mustaqillikka erishganimizdan keyin Navoiyning hayot yo‘lini tadqiq etish borasida sharqshunos, tilshunos, adabiyotshunos olimlarimiz katta ishlar qildi va qilib kelmoqda. Bular: V.V.Bartold, Y.E.Bertels, O.Sharafiddinov, Oybek, I.Sulton, H.Sulaymon, A.Hayitmatov, A.Qayumov, N.Mallayev, A.Rustamov kabilar.

Alisher Navoiy o‘zbek adabiy til taraqqiyoti uchun kurashning ijtimoiy-madaniy hayotdagi ahamiyatiga, uning siyosiy o‘rniga katta e’tibor berdi. U o‘zbek adabiy tili xalqning ma’naviy ehtiyojinigina qondirib qolmay, balki, shu bilan birga, davlat siyosiy hokimiyatini mustahkamlash va uni parchalanib ketishdan saqlab qolishda muhim ishlar qildi. Navoiy o‘zbek adabiy tilining kelajagi uchun olib borgan ko‘p yillik kurashini, adabiy til va badiiy adabiyot sohasidagi boy tajribalarini nazariy jihatdan yoritib va yakunlab, tilshunoslik fanining nodir asari bo‘lgan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarini yaratdi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy hayotining barcha sohalarida mashhur bo‘lib ketdi. Ma’naviy hayotida esa u bilan bellashadigan kishi, umuman, topilmas edi. She’ryat va adabiyotga boshchilik qildi, ona tili huquqi va uning ravnaqi uchun tinmay kurash olib bordi. Ulug‘ olim ona tili rivojini uning turli shakllarini amaliy jihatdan ko‘rsatib berdi, ona tilida sermazmun va yuqori g‘oyali asarlar yaratish

bilan unda nihoyatda go‘zal, tiniq badiiy asarlar yaratish mumkinligini isbotlab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э., Маматов А. “Адабий норма назарияси” 3-қисм. – Тошкент. 1999. 7-б.
2. Ҳамдамов Ж. “Ўзбек тили тарихи” 1-қисм. – Самарқанд. 1999. 122 б.
3. Маллаев Н.М. “Ўзбек адабиёти тарихи” 1-китоб.– Тошкент. 1976.555 б.
4. “Навоий замондошлари хотирасида” – Тошкент. 1985. 13 б.
5. Ўринбоев Б, Мусаев А. “Ўзбек нутқи маданияти асослари” – Жиззах. 2005. 11-бет.
6. О‘rinboyev B. Musayev A. “Umumiy tilshunoslik” – Toshkent. 2022.48-b.

O‘ZBEK TILIDAGI O‘ZLASHMALARNING SEMANTIK TARAQQIYOTI MASALASI

Xadicha Babadjonova Kapal qizi

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası katta o‘qituvchisi,

Doniyor Rajabov Tursunboy o‘g‘li

UrDU magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tiliga o‘zlashgan o‘zlashmalarning semantikasi masalasi yuzasidan fikrlar bayon etiladi.

Аннотация. В данной статье высказаны мнения по вопросу семантики заимствований, принятых в узбекский язык.

Abstract. In this article, opinions are expressed on the issue of the semantics of the loanwords that have been adopted into the Uzbek language.

Kalit so‘zlar: O‘zlashma, andoza, o‘lchov, me‘yor, chegara

Key words: Acquisition, model, measure, standard, limit

Ключевые слова: Приобретение, модель, мера, стандарт, предел.

Ma‘lumki, o‘zbek xalqi eng qadimgi urug‘ va qabilalaridan o‘rib chiqqan. Demak, uning tili ham shu urug‘ va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo‘g‘ullar, ruslar istilosi, tojik, turkman xalqlari bilan qo‘shnichilik munosabatlari ham o‘zbek tili taraqqiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan [1:6]. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qargalanda, hozirgi o‘zbek tilining boyligida ikkita yirik qatlam – o‘z va o‘zlashgan qatlamlar borligi ma‘lum bo‘ladi. O‘zbek tilidagi o‘zlashma qatlam masalasi yuzasidan bir qancha o‘zbek tilshunoslari o‘z asarlarida mulohazalar bildirib o‘tishgan. Ular orasida eng salmoqli ishlardan biri, maxsus mazkur muammo tadqiqiga bag‘ishlangan ish E.Begmatovning “Hozirgi o‘zbek

adabiy tilining leksik qatlamlari” deb nomlangan asari hisoblanadi [3:152]. Shu bilan bir qatorda, hozirgi o‘zbek tilining leksikasi tadqiqi yuzasidan tekshirishlar olib borgan ko‘plagan olimlarimiz tildagi o‘zlashmalar borasida muayyan fikrlar bildirishgan. Jumladan, A.Hojiyev va A.Ahmedovlar tahriri ostida nashr qilingan “O‘zbek tili leksikologiyasi” (1981), H.Jamolxonovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (2005), Sh.Rahmatullayevning “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” (2006), B.Abdushukurovning “Eski turkiy adabiy til leksikasi” (2015) kabi ilmiy nashrlarda mazkur masala yuzasidan muayyan darajada ilmiy mushohadalar yuritilgan.

Asrlar davomida tillar bir-biridan so‘z olib, so‘z berib shakllanib kelmoqda. Bu ham bir imkoniyat. Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo‘lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o‘rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta’sirini belgilaydi. Jamiyatda sodir bo‘ladigan har qanday o‘zgarish: ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy-ma’rifiy sohalardagi islohotlar tilning lug‘at boyligida yangi-yangi so‘z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma’lum so‘z-leksemaning eskirib tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug‘at boyligida istorizm, arxaizm va o‘zlashma neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi. O‘zbek tilidagi o‘zlashmalarni to‘plash, tekshirish jarayonida ularning semantik taraqqiyoti masalasida qiziqarli faktlarga duch kelamiz. O‘zlashmalar deb hisoblanuvchi birliklar tuzilishi, morfologik tarkibi jihatidan har xil toifaga kirishi mumkin. Masalan, affiks shaklidagi, leksema shaklidagi yoki birikma (u xoh turg‘un birikma bo‘lsin, xoh erkin so‘z birikma) shaklidagi toifalarga ajratilishi mumkin. Shuningdek, o‘zlashmalar zamonaviylik nuqtayi nazaridan ham turlarga ajratilishi mumkin. Masalan, yangi o‘zlashmalar (o‘zlashma neologizmlar) hamda eski yoki qadimiy o‘zlashmalar. Eski yoki qadimiy deb keltirilayotgan o‘zlashmalarning o‘zini ikki tipga ajratish mumkin: iste’moldan chiqqan eski o‘zlashmalar va hozirda iste’molda mavjud bo‘lgan eski o‘zlashmalar.

Xullas, o‘zlashmalarni tadqiq qilish jarayonida ularning xilma xil guruhlarini, rang-barang toifalarini kuzatish mumkin. Biroq, bu galgi tekshirishimizni biz o‘zbek tilidagi o‘zlashmalarning semantik taraqqiyoti masalasiga bag‘ishlamoqchimiz. Bu jihatdan ham o‘zlashma birliklarning o‘ziga xos semantik qirralari mavjud ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Shuni nazarda tutish lozimki, muayyan bir leksik element o‘zga tildan o‘zlashishi uchun ma’lum bir shart-sharoit, o‘zlashish muhiti, zarurati yuzaga kelishi lozim bo‘ladi. Bu masala haqida boshqa tekshirishlarimizda muayyan darajada munosabat bildirib o‘tganmiz. Lekin o‘zlashgan birliklarning hammasi ham o‘zlashgandan keyin o‘z asliy ma’nosini saqlab qolmaydi. Bunday so‘zlarning foizi umumo‘zlashmalar bazasi

nuqtayi nazaridan juda kam foizni tashkil qilsa-da, o'ziga xos semantik qirralarni namoyon qilishi bilan lingvistlarning nazariga tushgan.

Semantik jihatdan o'zgarishga uchragan holda ishlatiluvchi o'zlashmalar o'zbek tiliga turli tillardan o'zlashgan birliklar orasida ham kuzatilishi mumkin, ammo biz ushbu tekshirishimizda, asosan, arabiy va forsiy tillarga aloqador birliklar ustida mulohaza yuritishni maqsad qilganmiz. Asrlar davomida o'zbek xalqi forsiy tillarda so'zlashuvchi aholi bilan yonma-yon yashab kelayotganini ko'plagan tarixiy manbalar tasdiqlashi mumkin. Qolaversa, hozirda ham tojik tilli aholi bilan aralash holda yashab kelinmoqda. Bu holat, ayniqsa, mamlakatimizning Samarqand, Buxoro viloyatlarida, shuningdek, Tojikiston bilan chegaradosh hududlarda yaqqol kuzatilayotgan hodisadir. Albatta, forsha so'zlarning o'zbek tiliga qanday ta'sir ko'rsatganligini bildiruvchi ko'pgina omillar mavjud. Ularning eng asosiysi sifatida xalqlarimizning yonma-yon istiqomat qilib kelganliklarini, ilmiy-madaniy aloqalarning qadimiyligini keltirish lozim [2:3].

Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, eroniy tillardan o'zbek tiliga o'zlashgan ayrim so'zlar tilimizda asliy ma'nolaridan o'zgacha semantik ottentalari bilan qo'llanila boshlagan. Masalan, o'zbek adabiy tilida qo'llanilib kelinayotgan *andoza* so'ziga e'tiborni qaratamiz. Ushbu so'z manbalarda ikki xil shaklda keltiriladi va bu shakllarni o'zaro dubletlik hosil qilgan deb hisoblash, bizningcha, to'g'ri bo'ladi. Ko'plagan manbalarda, xususan, Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atda *andoza* shaklida berilsa [4:21], o'zbek tilining izohli lug'atida *andaza* tarzida beriladi va izohlanadi [9:84].

Keltirilgan izohlardagi *andoza//andaza* so'zining forsiy tillarga aloqador ekanligi bir xil qayd qilinsa-da, semantik jihat farq qiladi. Masalan, Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atda: so'zning *o'lchov, me'yor, chegara* ma'nolarini ifodalashi aytilsa, izohli lug'atda "...kiyim-bosh, poyabzal va shu kabilarni bichish, tayyorlash uchun qalin qog'oz, karton va shu kabilardan yasalgan nusxa-qolip..." ma'nosini ifodalashi qayd qilinadi. Sh.Rahmatullayev tomonidan tayyorlangan "etimologik lug'atda" *andoza* so'zining quyidagi izohini uchratamiz: "...tojikcha *andoza* oti asli "*qur, tayyorla, to'ldir*" kabi ma'nolarni anglatadigan *andoxtan* fe'lining *andoz* hozirgi zamon asosiga *a* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan..." [8:9].

Keltirilgan izohlardan ma'lum bo'ladiki, *andoza//andaza* so'zining semantikasida muayyan o'zgarish ro'y bergan. Eski o'zbek tili davriga oid manbalarda u asliyatiga ko'ra qo'llanilgan bo'lsa, o'zbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga kelib mazkur forsiy o'zlashmaning ma'nosida muayyan torayish yuz berganligini qayd qilish mumkin. O'zbek tilidagi o'zlashmalarning semantikasida ro'y beradigan o'zgarishning yana bir turi mavjud. Bu

semantikadagi zidlanish hodisdasi sanaladi. Bunday holatni, ko‘pincha, tilimizdagi *arabiy o‘zlashmalarda* kuzatamiz. Ilmiy manblarda eng birinchi ko‘zga tashlanadigan, semantikasida zidlanish yuzaga kelgan so‘z sifatida *basir* leksemasini keltirish mumkin. O‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan *basir* va shu so‘z asosida yasalgan *basirat* so‘zi eski o‘zbek tiliga “o‘tkir ko‘zli”, “ko‘ruvchi”, “ziyrak” ma’nosida o‘zlashganligi haqida bir necha manbalarda ma’lumotlar keltiriladi [4:41].

Qilurni ayla rioyat, demakta asra adab,

Ki do‘st fe‘ling-u qavmingg‘adur basir-u same’ (Alisher Navoiy, “Badoyi’-ul bidoya”). Shu bilan birga, eski o‘zbek tilida *basir* so‘zining yangi “so‘qir” ma’nosi ham yuzaga kelgan: “...Yusuf alayhissalomning hayoti xabarin va salomatlig‘in Ya‘qub alayhissalomg‘a yetkurib, ko‘nglokni aning yuziga soldi, hamul zamon *basir* bo‘lg‘on ko‘zi bino bo‘lib, shukrlar qildi...” (Alisher Navoiy, “Tarixi anbiyo va hukamo”) [5:150]. Keltirilgan ma’lumotlar shuni tasdiqlaydiki, arabiy tillardan o‘zlashgan ayrim o‘zlashmalar semantikasida o‘zaro qarama-qarshi ma’nolar ham kasb etishi mumkin ekan. *Basir* o‘zlashmasining aslida “o‘tkir ko‘zli”, “ko‘ruvchi” ma’nosidan “so‘qir”, “ko‘rmaydigan” ma’nosiga o‘tishi so‘zning teskari ma’noda ishlatishi sabab bo‘lgan. Sh.Rahmatullayevning fikricha [7:69], mazkur so‘zning “so‘qir” ma’nosi ayollar nutqida uchraydigan “*basir bo‘lgur*” qarg‘ish birikmasi ma’nosining teskari tushunish, ya’ni “*ko‘radigan bo‘lgur*”ni yomon ma’noda tushunishdan kelib chiqqan. E’tiborga olish lozimki, *basir* so‘zi arabiy tillardan fors tiliga ham o‘zlashgan. Bunda mazkur so‘zning o‘zbek tilida yuzaga kelgan “so‘qir” ma’nosi yuzaga kelmagan va asliga muvofiq “o‘tkir ko‘zli” ma’nosini saqlab qolgan [6:69].

Xullas, o‘zbek tiliga o‘zlashgan o‘zlashmalar semantik jihatdan muayyan o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. O‘zlashmalar o‘zga tildagi ma’nolariga tamomila qarama-qarshi semantik qirralarga ham ega bo‘lishi mumkin. Bir necha tillarga o‘zlashgan o‘zlashmalarning barcha tillardagi ma’nolari asliy ma’nolaridan farqli bo‘lmasligi mumkin. O‘zbek tilidagi o‘zlashmalarning bunday jihatlarini o‘rganish tilshunosligimizning leksika va leksikologiya tarmoqlari rivojiga muhim ma’lumotlarni taqdim etishi, shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногнези ва этник тарихи. — Тошкент: Университет, 2007.
2. Аббосали Вафойй., Шерали Аvezметов. Ўзбек тилига ўзлашган форсча сўзлар. — Техрон — Тошкент: Мовароуннахр ва Ал Худо нашриётлари. 2005.

3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
4. Навоий асарлари учун қисқача луғат. Тузувчи: Б.Ҳасанов – Тошкент: Фан, 1993.
5. Одилов Ё. Ўзбек тилида лексик ва фразеологик энантиосемия. – Toshkent: 2015.
6. Персидско-русский словарь. – М., 1953.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 2-jild. – T: Universitet, 2009.
8. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 3-jild. – Toshkent: Universitet, 2009. –B.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zME nashriyoti, 2007. A harfi.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zME nashriyoti, 2007. B harfi.

MUTRIB XONAXAROBIIY SHE’RIYATIDA O‘Z QATLAMGA OID SO‘ZLAR TAHLILI

Allaberganova Adolat Atabek qizi
UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mutrib Xonaxarobiy she’riyati tilida ifodalangan o‘z qatlamga oid so‘zlar tahlil qilingan va lingvopoetik jihatdan badiiy qimmatini ko‘rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются слова, относящиеся к собственному пласту, выраженные в языке поэзии Мутриба Хонахароби, и показывается их лингвопоэтическая художественная ценность.

Annotatsion. In this article, the words related to one's own layer expressed in the language of Mutrib Khonaharobi's poetry are analyzed and their linguopoetic artistic value is shown.

Kalit so‘zlar: O‘z qatlam, o‘zlashgan qatlam, lingvopoetika, lirika, eski o‘zbek tili, badiiy matn

Ключевые слова: Собственный слой, усвоенный слой, лингвопоэтика, лирика, староузбекский язык, художественный текст

Key words: Own layer, assimilated layer, linguopoetics, lyrics, old Uzbek language, artistic text

Har qanday ijodkor o‘zi yashagan qaysiki davrga xos til qoliplariga, qonuniyatlariga rioya qiladi, til me’yorini saqlagan holda ijod qilishga intiladi. Mutrib Hasan ham ayni damda o‘zi yashagan davrdagi til qonuniyatlariga amal

qildi va san'atkorona ijod qila oldi. Mutrib she'riyati tilining tarkibiy tahlili o'zbek adabiy tilining leksik taraqqiyotini o'rganishga, shoir she'riyati tilining davri hisoblanuvchi – eski o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini yana bir bora ochib berishga imkoniyat yaratadi. Darhaqiqat, har bir tilning leksik tarkibi faqat o'z qatlamdan tashkil topgan emas. Boshqa tilga oid so'zni lug'at tarkibiga singdirmagan bironta tilni topish qiyin. Tarixan ma'lumki, o'zbek xalqi ham davrlar silsilasi davomida boshqa xalqlar bilan turli xil sohada aloqada bo'lib kelgan. Shuningdek, har bir davrda turli siyosiy jarayonlarni boshidan kechirgan. Bunday aloqa va turli xil vaziyatlar, albatta, tilga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu ta'sir jarayoni esa o'zbek tilining lug'at tarkibida ayrim so'zlarning iste'moldan chiqishi, yangi so'zlarning paydo bo'lishi, boshqa tilga oid so'zlarning o'zbek leksikasida qo'llana borishi bilan o'lchanadi. "Shu boisdan lirikada tasvir taqozosi bilan chegaralangan leksika (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar), o'z va o'zlashma so'zlar qatlamining barcha boyliklari ishtirok etadi. Bu yo'nalish lingvopoetik tadqiqot doirasida poetik leksikologiya deb yuritiladi" [1:86]. O'zbek tili leksikasi, asosan, ichki (o'z) va tashqi (o'zlashma) manbalar orqali boyib borishini qayd qilish yangilik emas, biroq shu ikki xil manba orqali til taraqqiyotining har bir davriga oid manbalar tili va har bir ijodkor uslubini o'rganish va o'zgacha qirralarni yaratish fan rivoji uchun muhim hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, Mutrib Xonaxarobiy she'riyati tilini leksik qatlam doirasida tahlil qilishda biz ham ichki va tashqi manbaga tayangan holda ish ko'rdik va badiiy matnni lingvopoetik tahlil etishga urindik. Bu urinishda lingvopoetika nazariyalariga ahamiyat qaratdik: "Badiiy matnning o'zi benihoya murakkab va uni o'quvchi, idrok etuvchilar tomonidan to'lig'icha bir xil talqin etilishi mumkin bo'lmagan (zarur ham bo'lmagan) hodisa bo'lganligi uchun ham uni lingvopoetik tahlil etishning aniq bir modeli yaratilgan emas" [2:139]. Ushbu fikrdan kelib chiqqan holda aytish joizki, har qanday matnda badiiylik va obrazlilikni oshirib beruvchi birliklar lingvopoetikani vujudga keltiradi. Ayni damda badiiy matn qiymatini belgilashda leksik qatlamlarning o'rni beqiyos ekanligini aytish o'rinli. Umuman, o'zbek tilining lug'at tarkibi umumturkiy, fors-tojik, arab, rus va u orqali yevropa tillaridan kirgan so'zlardan tashkil topgan va bu lug'at tizimi o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida shakllanib, rivojlangan. Asosiysi, o'zlashish yoki kelib chiqishidan qat'iy nazar, o'zbek xalqi tomonidan qo'llanadigan barcha so'zlar jamlanmasi o'zbek tilining lug'at tarkibini namoyon qiladi.

Avvalo, o'z qatlam doirasida shoir she'rlari leksikasiga e'tibor qaratar ekanmiz, masalaga davr tili xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashdik. O'zbek tili leksikasining o'z qatlami umumturkiy va o'zbekcha lug'aviy birliklardan tashkil topgan. Umuman olganda, o'z qatlam – tildagi "o'z so'z" dan

tashkil topadi, deya olamiz. “O‘z so‘z – tilning aslida o‘ziga mansub bo‘lgan (boshqa tildan o‘zlashmagan), tilning o‘z qatlami asosida yasalgan so‘z” [3:82]. O‘zbek tilida mavjud bo‘lgan so‘zlarning deyarli yarmini turli sohaga oid holda umumturkiy leksika qamrab oladi. Shoir ijodi tili leksikasini turli mavzularda aniqlash orqali o‘z qatlamga oid so‘zlarni ajratib olish mumkin. O‘z navbatida, bu jarayonda ichki manbani hosil qiluvchi tilda mavjud leksik qonun-qoidalarga tayangan holda “Devoni Mutrib Xonaxarobiy”da qo‘llangan o‘z qatlam doirasidagi so‘zlarni bir qancha muvzuyi guruhlarda izohlashga harakat qildik. Jumladan, *shaxs tushunchasini anglatuvchi so‘zlar*:

Kishi (کشی). Fikrlash, so‘zlash hamda ijtimoiy mehnat jarayonida qurol yasash va undan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘lgan jonli mavjudot kishi leksemasi orqali ifodalana oladi. *Kishi* so‘zi o‘zbek tili leksik tarkibida quyidagi so‘zlar bilan sinonimik qator hosil qiladi: *Kishi* – odam, odamzod, inson, kimsa, bashar. Ma’lumki, *odam*, *inson* fikrlash, muloqotga kirishish, har qanday jarayonda faol qatnashuvchi jonli mavjudot bo‘lsa, *kishi*, *kimsa*, *bashar* esa jonli shaxsni ifodalashda kamroq qo‘llanadi va ko‘proq poetik uslubga xos so‘zlar hisoblanadi. Umumturkiy *kishi* qadimgi turkiy manbalardayoq qo‘llangan bo‘lib, Mutrib ijodi aks etgan leksikada ham, albatta, ko‘zga tashlanadi. Xususan, “Devoni Mutrib Xonaxarobiy” qo‘lyozmasida kelgan “*Noz ila gulshan sari qilsang xirom, ey siymtan*” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalning ikkinchi baytida ushbu so‘z aynan shaxs tushunchasini ifoda eta olgan:

Sarv yanglig‘ qomatingni bog‘ aro ko‘rgan kishi,

Bahra olgay dam-badam fayz-u qudumingdin chaman (DMX, 184).

Shoir yorning bog‘ ichra xushqomat, xushbichim yoki-da go‘zal qomatini ko‘rgan har qanday *kishi* – inson gulzorga fayz-u qudumingdin, ya’ni yorning fayzli, ko‘rkam kelishi, qadam qo‘yishidan doimo bahra olishini tasvir etadi. Demak, g‘azalda qo‘llangan sof turkiy leksema o‘z qatlamga oid semani ham ifoda eta bilgan. Fikr yuritilayotgan g‘azalning ikkinchi baytida *kishi* leksemasi orqali shaxs tushunchasi anglashilsa, matlada shaxsni anglatuvchi *banda* so‘zi qo‘llaganini kuzatamiz:

“Noz ila gulshan sari qilsang xirom, ey siymtan,

Bandasi xok rahingni bo‘lg‘usi jon birla tan” (DMX, 184).

Banda – fors tiliga oid so‘z bo‘lib (qul, itoatkor, kamina), Alloh yaratgan, taqdiri uning qo‘lida bo‘lgan kishiga nisbatan qo‘llanadi. Tilshunos A.O‘razboyev ishlarida: “*Banda* بنده esa qul, jamiyatning erksiz a‘zosi: ...ul iltimos hazrati podshohi rahmat dargohning xotiri daryo muqotirig‘a makbulu mustahsan tushmay, dedilarkim: “*Biz hanuzgacha banda berib, hur sotg‘un olg‘on ermasmiz.*”(RD)” [4:50] tarzida izohlanadi.

Ayni damda *kishi*, *banda* bir sema hosil qila oladi. Gʻazalda Mutrib ijodida anʼanaviy mavzu – *jununluk*, yaʼni oshuftalik, devonalik oʻz aksini topgan boʻlib, maqtada “*Yigʻlatib Majnun kabi doim junun sahrasida*”, – deb oshiqning doim *junun* – jinnilik, aqldan ozib, savdoyilik dashtida yurishi tasvirlanadi. Maqtaning soʻngi misrasida yor hijroni oshiqqa takror-takror azob berayotganidan norozilik kayfiyati anglashiladi: “*Qilma rasvo ishq aro Mutribni ey pistadahan*” kabi. Demak, gʻazalda oshiq dardlarining yuqori darajada tasvirlanishida eski oʻzbek tili leksikasida mavjud soʻzlar katta ahamiyat kasb etgan, deya olamiz. Izohlar orqali oʻzbek tilida *kishi* soʻzi umuminsoniyatga qaratilishidan tashqari, xotin, yaʼni ayol kishiga nisbatan ham qoʻllanganiga amin boʻlamiz. Mutrib sheʼriyati tili, yaʼni eski oʻzbek adabiy tili davrida bu soʻzning ayollarga nisbatan ishlatiluvchi semasi chegaralangan. Alalxusus, bu leksik birlik M.Hasan sheʼrlari tilida ham bugungi muloqot jarayonida ham tez-tez qoʻllanuvchi soʻz boʻlib, umumiy shaxs tushunchasini ifoda etadi. Xususan, Mutrib ijodining ikkinchi davrini hosil qiluvchi zamonaviy mavzudagi sheʼrlarida ham uchrashi tabiiy:

Bersa maktabga kishilar yoshlarin,

Koʻrgay ul sogʻu sarafroz boshlarin (DMX, 243).

Sheʼrda ilm-u maʼrifatga daʼvat tuygʻusi tasvirlangan boʻlib, shoirning yangi mavzudagi sheʼrlari nafaqat mazmun jihatdan, balki tilda leksik tarkib tomonidan ham oldingi davr sheʼrlaridan farq qiladi. Ishq-muhabbatni tarannum qiluvchi satrlar maʼrifatni targʻib qila boshlaydi. Yuqoridagi satrlarda ham ayni shu mazmunni ilgʻaymiz. Mazmun ifodasida esa turkiy soʻzlar asosiy oʻrinda qoʻllanganiga amin boʻlamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Рихсиева Г. Лингвопоэтик тадқиқ асослари бўйича мулоҳазалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. № 2. – Б. 86 (84-86).
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон. 2019. – Б. 139.
3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи. 1985. – Б. 82.
4. Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: Мухаррир наш., 2013. – Б. 50.

HOFIZ XORAZMIY HAYOTI VA IJODINING O'RGANILISHI (M.Y.SULAYMONOV TOMONIDAN)

**Farog'at Otajonova G'afurjonovna
UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi**

Annotatsiya. Maqolada Hofiz Xorazmiy hayoti va ijodiy faoliyatini o'rgangan mutaxassislar, xususan, M.Y.Sulaymonovning ilmiy ishlari haqida ma'lumotlar beriladi. M.Y.Sulaymonov e'tibor qaratgan jihatlar hamda ularni tarixiy asoslash bo'yicha mulohazalar sanab o'tiladi. Olimning "Hofiz Xorazmiy va o'zbek lirik she'riyatining rivoji" mavzusidagi ilmiy ishi tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье представлены сведения о научных работах специалистов, изучавших жизнь и творческую деятельность Хафиза Хорезми, в частности М.Ю.Сулайманова. Перечислены аспекты, на которые обратил внимание М.Ю. Сулайманов, и соображения по их историческому обоснованию. Анализируется научная деятельность ученого по теме «Хафиз Хорезми и развитие узбекской лирической поэзии».

Annotation. The article provides information about the scientific works of experts who studied the life and creative activity of Hafiz Khorezmi, in particular, M.Y. Sulaimanov. The aspects that M.Y. Sulaimanov paid attention to and the considerations on their historical justification are listed. The scientific work of the scientist on the topic "Hafiz Khorezmi and the development of Uzbek lyric poetry" is analyzed.

Kalit so'zlar: Hofiz Xorazmiy hayoti, Hofiz Xorazmiy ijodiy faoliyati, Hofiz Xorazmiy devoni tarkibi, Xorazm, Sheroz, biografik metod, devon qo'lyozmasi.

Ключевые слова: Жизнь Хафиза Хорезми, творческая деятельность Хафиза Хорезми, состав дивана Хафиза Хорезми, Хорезм, Шираз, биографический метод, рукопись дивана.

Key words: Hafiz Khorezmi's life, Hafiz Khorezmi's creative activity, composition of Hafiz Khorezmi's cabinet, Khorezm, Shiraz, biographical method, cabinet manuscript.

Alisher Navoiyga qadar o'zbek tilida ijod qilgan shoirlar orasida XIV asr oxiri XV asrning birinchi yarmida yashagan Hofiz Xorazmiy o'zining sermahsul va salmoqli adabiy merosi bilan ajralib turadi. U o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida ma'lum bo'lgan janrlardan to'qqiztasida barakali ijod qilgan. Agar shoir devoni qo'lyozmasining oxirgi sahifalari yo'qolganligini e'tiborga olsak, boshqa janrlardagi namunalar ham bo'lishi mumkin, deb taxmin qila olamiz.

Shoirning devoni 1975-yil Hindistonning Haydarobod shahridagi Salorjang muzeyidan topilib, yurtimizga fotonusxasini olib kelgan. Bu haqida ma'naviyatimiz jonkuyari Hamid Sulaymonovning bir necha ilmiy-ommabop

maqolalari e'lon qilgan. 1980-yilda "Hofiz Xorazmiy she'riyatidan" nomi bilan birinchi marta kitob holida nashr qilindi. 1981-yilda shu to'plamga kiritilgan she'rlar rus tilida nashr etildi. Unda she'rlar Sergey Ivanov tomonidan tarjima qilingan. Nihoyat, Hofiz Xorazmiy devoni 1981-yilda (qo'lyozmani topgan va nashrga tayyorlagan Hamid Sulaymon vafotidan ikki yil keyin) Toshkentda ikkita kitob holida nashr qilindi. Devon nashri muvaffaqiyatli yakunida Alibek Rustamov, Fozila Sulaymonovalarning xizmatlari katta. 1988-yilda "O'zbek adabiyoti bo'stoni" turkumida chop etilgan "Hayot vasfi" antologiyasiga ham Hofiz Xorazmiy lirikasidan salmoqli hajmdagi she'rlar kiritilgan [1: 13-226].

Hofiz Xorazmiy ijodi xorij olimlari tomonidan ham o'rganilmoqda. Bularning salmoqlisi Turkiyada bajarilgan [2:586]. Rejep To'pralining boshqa ayrim ishlari ham hamyurtimiz bo'lgan betakror iste'dod sohibi Hofiz Xorazmiy hayoti va ijodini o'rganishga bag'ishlangan. Hofiz Xorazmiy devonining ushbu nashri Rejep Toparli tomonidan bajarilgan. Nashr uchun qo'lyozma fotonusxasi va Hamid Sulaymon nashri asos qilib olingan. Devonning qo'lyozma faksimilesi bilan nashr etilishini butun turkiy xalqlar ma'naviy hayotida muhim voqea sifatida baholash mumkin.

O'zbek filologiyasida adabiyotshunos Jaloliddin Jo'rayev shoir ijodi, shuningdek, biografiyasiga oid muhim maqolalar nashr qildirgan.

Hofiz ijodiga oid ayrim izlanishlar M.Inog'omxo'jayeva tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, olimaning ayrim maqolalari bilan tanishmiz.

Namangan davlat universiteti dotsenti, f.f.n. Sulaymonov Mo'minjon Yunusovich Hofiz Xorazmiy hayoti va ijodiga oid tahliliy maqolalar nashr qildirgan, xususan, "Hofiz Xorazmiy ijodining Turkiyada o'rganilishi", "Hofiz Xorazmiy ijodini biografik metod asosida o'rganish" kabi maqolalarida shoir ijod qilgan davr adabiy muhiti hamda zamondosh ijodkorlari asarlarida aks etishi masalalarini tahlilga tortadi.

M.Sulaymonov 1996-yil Alisher Navoiy nomidagi adabiyot institutida yoqlangan "Hofiz Xorazmiy va o'zbek lirik she'riyatining rivoji" mavzusidagi filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya ishini yaratgan. Ushbu ilmiy tadqiqot ishiga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi filologiya fanlari doktori, professor Natan Mallayev ilmiy rahbarlik qilgan. Mazkur dissertatsiya ishi jami 153 betdan iborat bo'lib, kirish qimida Hamid Sulaymonovning H.Xorazmiy va uning Haydaroboddan topilgan devoni, M.Inog'omxo'jayevaning "Hofiz Xorazmiy lirikasida tashbeh", Y.Jumanazarovning "Hofiz Xorazmiy va o'zbek adabiy tili", M.Sulaymonovning "Hofiz Xorazmiyning didaktik qarashlari" nomli ilmiy tadqiqot ishlarini sanab o'tadi.

Hofiz Xorazmiy XIV asrning oxiri va XV asrlarning boshlaridagi o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan mavqeyini aniqlashga harakat qilish barobarida e'tiborni quyidagi masalalarga qaratadi:

1. Hofiz Xorazmiy devoni mohiyati va mundarijasini o'rganib, to'la tasnifini berish.

2. Devondagi she'rlarning janr xususiyatlari, tizimi va g'oyaviy tematikasini o'rganish.

3. Lirik qahramonning ma'naviy olamini ochish, shoir qo'llaydigan she'riy san'atlar haqida ma'lumot berish.

4. Hofiz Xorazmiy she'riyatini o'zbek mumtoz she'riyati va forsiy shoirlari ijodi bilan qiyosiy o'rganish.

Tadqiqotning metodi va metodologik asosi sifatida qiyosiy-tipologik usuli qo'llanilgan. Shoir hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar o'zining devonidagi ma'lumotlar orqali shakllantirilgan. Tadqiqotchi tadqiqot ishida H.Sulaymonovning Hofiz hayoti haqidagi dastlabki fikrlariga tayangan holda yangi faraz va xulosalarni bayon etadi. Shoirning ismi Abdurrahim, taxallusi Hofiz Xorazmiy bo'lgan. Devondagi 1 ta o'zbekcha va 7 ta forsha g'azalda Abdurrahim, Rahim ismlari taxallus o'rnida qo'llangan bo'lsa, 6- va 7-qasidalarida Hofiz Xorazmiy taxallusi keltirilgan. U tug'ilgan yurti Xorazmda ancha tanilgan deb taxmin qilish mumkin.

Kech bu Xorazmdin, ravon Hofiz,

Tilar ersang Iroqu ham Sheroz (devon, 278).

Ilmiy tadqiqot xulosasida Markaziy Osiyoda qadimiy xalqlardan biri bo'lgan o'zbek xalqining adabiy merosi bo'yicha sharqshunoslar va adabiyotshunoslar tomonidan qilinyotgan ilmiy ishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. H.Xorazmiy hayoti faoliyati hamda adabiy merosini o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega, chunki uning adabiy merosi XIV asr oxiri va XV asr boshlaridagi o'zbek adabiyoti darajasini, mavqeyini belgilashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shoir lirikasini o'rganish katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, usiz o'sha davr adabiyotini to'la va yaxlit tasavvur qilish mumkin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий ижодининг Туркияда ўрганилиши // “Жаҳон адабиёти” журнали, №8. 2018. – Б. 182.

2. Сулаймон Х. Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободдан топилган девони. //Адабий мерос: –1976. 6.-Б.34 43.

3. Хоразмий, Ҳофиз. Шеърятдан. –Тошкент: Ўз КПМК нашрети, 1980. 120 б.

4. Хорезми, Хафиз. Избранное. Перевод С.Иванов. – Т.: Изд. ЦК КУ, 1981. – 144 с.

5. Ҳаёт васфи” Ўзбек адабиёти бўстони. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 13-226.

6. Harezmlı Hafız'ın divanı. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – 775, – 586 b.

ALISHER NAVOIY IJODI VA TILIMIZ RIVOJI

Rizvon Saidova,
Tayanch doktorant, JDPU
Akbar Jumanov,
O‘qituvchi, JDPU

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tilimiz va adabiyotimizning tengsiz yalovbardori bo‘lgan Alisher Navoiyning xalqimiz ma’naviyati rivojida ulkan xizmati, xususan, turkiy tilimizni va uning cheksiz imkoniyatlarini jahon miqyosiga olib chiqqanligi yoritiladi, o‘rganiladi.

Аннотация. В этой статье Алишер Навои, являющийся несравненным сторонником нашего турецкого языка и литературы, внес большой вклад в развитие духовности нашего народа, в частности, то, что он принес наш турецкий язык и его неограниченные возможности на мировом уровне.

Annotation. In this article, Alisher Navoi, who is an incomparable supporter of our Turkish language and literature, has made a great contribution to the development of the spirituality of our people, in particular, the fact that he brought our Turkish language and its unlimited possibilities to the world level.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, so‘z san’ati, beqiyos ijod.

Ключевые слова: Алишер Навои, искусство слова, несравненное творчество.

Keywords: Alisher Navoi, word art, incomparable creativity.

Har bir xalq va millat tarixida shunday buyuk shaxslar bo‘ladiki, ular o‘zining favqulodda ulkan salohiyati, yurtparvarligi, ona-vataniga fidoyiligi va sadoqati bilan, el-yurtiga qilgan yuksak xizmati bilan katta shuhrat qozonadi va xalqining faxr-u g‘ururiga aylanadi. Hech shubhasiz, Alisher Navoiy ana shunday ulug‘ siymolarimizdan biri edi. “Uning nomi bilan o‘zbek degan nom tarixga birga bitilgan” (Abdulla Oripov). Darhaqiqat, Alisher Navoiy ijodi shunday bir ummonki, unda inson hayoti va ma’naviyatining deyarli barcha qirralari va muammolari yuksak poetik mahorat bilan aks ettirilgan desak, aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Turkiy tilimizda ilk bor yaratilib, jahon adabiyotining yuksak cho‘qqilarini zabt etgan besh mustaqil dostonni o‘z ichiga olgan “Xamsa” va

“Xazoyin ul-maoniy”dek shoh asarlar chuqur bir tarixiy haqiqatni ifodalashi bilan ham qimmatlidir. Navoiy yashagan davrda turkiy tilimiz nohaq kamsitilib, “Bu – nafosatdan yiroq, qashshoq til, unda go‘zal va ma‘nodor she‘r bitib bo‘lmaydi” kabi g‘arazli, tahqiromuz qarashlar ancha keng yoyilgan edi. Navoiyning Mavlono Lutfiy, Said Ardasher va Jomiydek ustozlarining yuksak e‘tirof-u tahsiniga sazovor bo‘lgan va ijod ahlini hayratga solgan ash‘or va dostonlari bu iddaolar asossizligi va tilimizning naqadar boy, serjilo-ohangdorligini isbotlab berganligi uning chinakam vatanparvar va millatparvar ijodkor sifatidagi buyuk bir xizmati edi. Mumtoz adabiyotimizni dunyo miqyosiga olib chiqishda va o‘zbek tilimizning seyr-u jozibasi va cheksiz imkoniyatlarini namoyon etishda Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyos va eng yuksak e‘tiroflarga loyiqdir.

Jahon adabiyoti tarixidan ma‘lumki, ulug‘ adib va mutafakkirlar hamisha o‘z milliy tilining ravnaqi va istiqboli uchun faol kurashganlar. Bu jihatdan Alisher Navoiy ijodi va faoliyati barcha avlodlarga yuksak namuna. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida bu muhim muammo xususida shunday yozadi: “Xalq orasidan chiqqan iste‘dod ahli salohiyat va qobiliyatlarini o‘z tillari turganda o‘zga til bilan zohir qilmasalar va ishga solmasalar edi. Agar ikkala tilda ijod etish qobiliyatlari bo‘lsa, o‘z tillarida ko‘proq yozsalar edi”. Navoiy haqiqiy millatparvar mutafakkir-shoir sifatida o‘zbek tili va adabiyotimizning nechog‘lik boy, rang-barangligi va cheksiz imkoniyatlarini butun ijodi va serqirra faoliyati bilan isbotlab, uning nufuzini jahon miqyosi darajasiga ko‘tardi. Har bir xalqning o‘zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo‘ladi. Tiriklik uchun toza havo bilan quyosh nuri va non-u suv qanchalik hayotiy zarurat bo‘lsa, millatning yashashi va ravnaq topishini ham ona tilisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Tog‘ cho‘qqilarining yuksakligi olisdan qaralganda, yaqqolroq ko‘rinadi. Bu tashbehni 30 yil muqaddam o‘zbek tilimizga Davlat tili maqomi berish to‘g‘risidagi tarixiy Qonunga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Mustaqilligimiz sharofati bilan yaratilgan keng huquq va imkoniyatlar natijasida o‘zbek tilining milliy o‘ziga xosligi va uning tarixiy ildizlari chuqur va manbalari boy ekanligi yanada yaqqolroq namoyon bo‘lmoqda. Lekin ba‘zan tilimizni sof turkiycha qilamiz deb hammaga tushunarli bo‘lgan baynalmilal-internatsional so‘zlarni ham o‘zbekchalashtirishga urinish hollari ham bo‘lyapti. Masalan, samolyot so‘zi o‘rniga “tayyora”, aeroport o‘rniga “tayyoragoh”, institut o‘rniga “oliygoh”, transport so‘zi o‘rniga “naqliyot”, tuman yo rayon o‘rniga “nohiya” kabi ishlatilishi ham, talaffuzi ham og‘ir so‘zlarni qo‘llash holatlari uchraydi. Buning o‘rniga tilimizning asl boyliklarini ko‘proq o‘rganish muhim. Ayniqsa, Navoiy, Bobur, Mashrab kabi mutafakkir-shoirlarimiz va Qodiriy, Cho‘lpon, G‘.G‘ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor va Mirtemir singari ulug‘ adiblarimizning rang-

barang tili, xalqchil va serjilo uslubini chuqur o'rganish ma'naviyatimizni ham, nutq va tafakkurimizni ham behad boyitadi.

Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor kabi ulug' adiblar xalq tilini o'rganishni hamisha yozuvchining asosiy vazifasi deb qaragan. Binobarin, bu jihatdan ham ular hozirgi ijodkor yoshlar oldida e'zozli bir ustoz bo'lib gavdalanadi. Negaki u umrining oxiriga qadar ijod qilishdan to'xtamagandek, tilni o'rganishni ham hamisha yozuvchilik mehnatining ajralmas bir qismi deb bilganlar. Chunonchi, Abdulla Qahhor 1967-yili «Вопросы литературы» jurnali savollariga javob berar ekan, jumladan, quyidagilarni aytgan edi: “Agar yozuvchi toza vijdonli bo'lsa, uning uchun asar yozish yil sayin qiyinlashib boradi. Yozuvchi hech qachon “Men yozishni yaxshi o'rganib oldim” deb, o'zini xotirjam qilmasligi kerak”. Bu so'zlar yosh ijodkorlarni o'zlariga talabchanlikni oshirishga va badiiy til sirlarini egallash yo'lida doimiy izlanishga undovchi ezgu bir da'vatdir. Qalbida istiqlool yolqini so'nagan Abdulla Qahhor ona tilimizning matonatli jonkuyarlaridan edi. Ibratli bir holat: Abdulla Qahhorning adabiyot va tanqidchilik yohud yoshlar ma'naviyati va madaniyatiga bag'ishlangan bironta nutq yo maqolasi yo'qki, unda adabiy tilimizning beqiyos boyligi va imkoniyatlaridan faxrlanib yozmagan yohud uning jiddiy muammolaridan tashvishlanib, keskin fikrlar aytmagan bo'lsin. Mana, Abdulla Qahhorning 60 yillar muqaddam hozirgi Jahon tillari universiteti talabalari bilan uchrashuvdagi nutqidan bir parcha: “Sizlar institutni bitirgandan keyin joylarga borib o'quvchilarga ingliz, nemis, fransuz, ispan tillarini o'rgatasizlar. Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar boradigan joylaringga chet tillar bilan birga birinchi navbatda o'z ona tilimiz – o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili – g'oyat boy, nihoyat chiroyli, har qanday fikr va tuyg'uni ifodalashga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!” Bu so'zlar zamiridagi hayotiy ma'no, ezgu maqsad va tilak mustaqil O'zbekistonimizning kelajagi bo'lmish bugungi yoshlarimiz uchun hayotiy bir dasturilamal bo'lishi bilan birga, ayni vaqtda, ular buyuk Navoiyning shoirlarimiz o'z ona tili – “turkiyda ko'prak yozsalar edi” degan asriy orzusi ham, eng avvalo, millatimizning ma'naviy ehtiyoji va kamoloti bilan bog'liq ekanligini anglashga yordam beradi. Adabiyotimiz va tilimizning “sergak va jasur posboni” bo'lgan Abdulla Qahhor ham jonajon yurtimiz va xalqimizning farovon hayoti va yorqin kelajagini, betakror milliy madaniyatimiz va adabiyotimiz taraqqiyotini boy va go'zal ona tilimizdan ayro tasavvur etolmas edi. A.Qahhorning umri so'nggida yozgan fikrlari ham bu muammoning nechog'lik muhim ekanligidan guvohlik berib turadi: “Adabiyot – bu til! Men shu vaqtga qadar biror yozuvchining tilsiz, imo-ishoralar bilan badiiy asar yaratganini eshitganim yo'q. Agar mendan “Siz uchun til badiiy ijodning boshqa muammolari orasida qanday

o‘rin tutadi?” – deb so‘rashsa, men javob berishga qiynalaman. “Asosiy o‘rinni”, – deyishdan boshqa so‘zim yo‘q”. Bu so‘zlarda yozuvchi hamisha qat’iy amal qilgan muqaddas e’tiqod va ishonch mujassam. Endilikda ularni Abdulla Qahhordek buyuk adibning barcha ilm va ijod ahliga qoldirgan ezgu bir vasiyati sifatida ham xotirlash va qadrlash adolatdan bo‘ladi.

Darhaqiqat, mashhur adib va mutafakkirlar yakdillik bilan badiiy adabiyotni “so‘z san’ati” deb ta’riflashadi. Barcha ulug‘ adiblar badiiy asar tiliga va undagi har bir so‘z va iboraga alohida e’tibor bilan qarashgan. Asrlar davomida rivojlanib davom etib kelgan bu an’ana badiiy ijodning muqaddas bir qonuniyatiga aylangan desak, yanglishmagan bo‘lamiz. O‘zbek tilimiz ravnaqi yo‘lida ulug‘ adiblarimizning jonbozligi ham ibratlidir. Ayniqsa, Alisher Navoiyning turkiy tilimiz haqida ham ilmiy, ham ijodiy faoliyati bilan izchil kurashganligi va XV asrdayoq o‘zbek tilimizning boyligi va cheksiz imkoniyatlarini tengsiz asarlari bilan namoyon eta olganligi tarixiy haqiqatdir. Navoiyning hajman kichik she’rlaridan “Xamsa”sigacha, turli anjuman, bahs-munozaralardagi fikrlaridan tortib, tanqid-adabiyotshunoslik sohasidagi yirik asarlarigacha – barchasida so‘z ta’rifi asosiy o‘rin tutadi. Adabiyotshunoslar ta’kidlaganlaridek, Navoiy so‘zda ilohiy bir qudrat, mo‘jizakor sehr ko‘radi. Ya’ni so‘zda muqaddas hadislar kabi beqiyos ulug‘vorlik, hayotiy hikmat mujassamlashgan:

So‘z guhariga erur oncha sharaf,

Kim bo‘la olmas anga gavhar sadaf.

Navoiyning so‘z haqidagi bunday g‘ayrioddiy qarashlarini badiiy adabiyotga, she’riyatga nisbatan bergan ta’riflari deb ham tushunsak, xato bo‘lmaydi. Buyuk shoirning **“Insonni so‘z ayladi judo hayvondin”** degan misralarida ifodalangan ulkan haqiqat Navoiyning til borasidagi butun faoliyatiga tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Yuksak umuminsoniy va islomiy ma’rifat bilan yo‘g‘rilgan bu shior Navoiy zamonasida ham va bugun ham barcha shoir va yozuvchilar uchun o‘ziga xos bir dasturulamal bo‘la oladi. Alisher Navoiyning

“Ul kishi so‘z bahrida g‘avvos erur,

Kim guhari ma’ni anga xos erur”

degan birgina bayti ham badiiy so‘zning qanchalar muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Bugungi kunda Navoiy merosini o‘rganishga bo‘lgan intilish va qiziqish nafaqat yurtimizda, balki ko‘plab xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, turkiy xalqlar o‘rtasida behad ortganligi har bir vatandoshimizga faxr-iftixor bag‘ishlaydi. Alisher Navoiyning yuksak dunyoqarashi aks etgan durdona hikmatlaridan biri shunday: “Har ishniki qilmish odamizod, Tafakkur birla bilmish odamizod”. Ushbu misralarda mutafakkir til va tafakkurning bir-biriga qanchalar uzviy bog‘liqligini juda chiroyli tarzda ifodalab bergan. Bu jihatdan O‘zbekiston Qahramoni shoir Erkin Vohidovning quyidagi teran mushohadalarida Navoiy

qarashlari bilan hamohanglik va mushtaraklik yaqqol koʻzga tashlanadi: “Xoliqi olam odamzodga idrok va soʻz aytish neʼmatini berib, uni barcha xilqatlaridan ustun yaratdi. Olamni idrok qilgan inson Soʻzni idrok qiladi. Soʻzni idrok qilib, olamni yanada teranroq idrok qiladi. Soʻzning ildiziga yetgan kishi dunyoning tagiga yetgandek bahra topadi. Insoniyat tarixi soʻzlar qismatida yashirinib yotar ekan”, – deydi “Soʻz latofati” nomli kitobida. Haqiqatan ham, til, millat, insoniyat tushunchalari jamiyat maʼnaviy hayotining va har bir kishining bu olamdagi mavqeyini belgilovchi asosiy mezonlar boʻlib sanaladi. Keyingi paytlarda tilimiz barcha sohada, yaʼni ijtimoiy-siyosiy va huquqiy, iqtisodiy, maʼnaviy-maʼrifiy jabhalarda juda faol qoʻllanilyapti. Xalqaro minbarlarda baralla yangrayapti. Xorijiy davlatlarda tilimizga boʻlgan qiziqish kundan kunga oshib bormoqda. Milliy til va uning ravnaqi yoʻlida gʻamxoʻrlik qilish – bu bir guruh mutaxassislargagina tegishli boʻlgan ilmiy-amaliy soha yoki mavsumiy bir tadbir emas. Aksincha, bu necha avlodlardan avlodlarga oʻtib, boyib va sayqallanib kelayotgan xalq tilining sofliqi va istiqboli haqida qaygʻurish oʻsha tilning toʻlaqonli yashash huquqi uchun kurash boʻlishi bilan birga butun bir millat maʼnaviyati uchun, uning maʼrifati va madaniyati uchun ham kurashdir. Oʻzbek tilimizni rivojlantirish, oʻrganish va targʻib qilish borasida yangi bosqich boshlandi. Ayniqsa, 2019-yil 21-oktyabrda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmoni eʼlon qilinishi jamiyat va xalqimiz maʼnaviy hayotida ulkan voqea boʻldi, deyish mumkin. Yillar oʻtgan sayin bu tarixiy qarorning ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy va tarbiyaviy-estetik ahamiyati yanada koʻproq va yaqqolroq namoyon boʻlaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Алишер Навоий. Хамса. – Тошкент. 1960. 35-б.
2. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т. 14-30-б.
3. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 6-т. – Тошкент.1971. 364-б.
4. Erkin Vohidov. Soʻz latofati. – Toshkent. 2014. 4-7-bb.

ABULGʻOZI BAHODIRXON FAOLIYATI VA ASARLARINING XORIJIY SHARQSHUNOSLAR TOMONIDAN OʻRGANILISHI

Boymuratova Nazokat Komiljonovna
UrDU mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada Abulgʻozi Bahodirxon faoliyati va asarlarining xorijiy sharqshunoslar tomonidan oʻrganilishi haqida maʼlumotlar berilgan.

Абстрактный. В статье представлены сведения об изучении творчества Абулгази Бахадирхана и работ зарубежных востоковедов.

Abstract. The article provides information about the study of Abulghazi Bahadir Khan's work and works by foreign orientalists.

Kalit so'zlar: Shajarayi turk, O'g'uzxon, Shajarayi tarokima, tarixiy asar, eski o'zbek yozuvlari yodgorliklari.

Ключевые слова: Шаджарайи Тюрк, Огузхан, Шаджарайи тарокима, исторические труды, памятники древней узбекской письменности.

Keywords: Shajarayi Turk, Oguzkhan, Shajarayi tarokima, historical works, monuments of old Uzbek writings.

Abulg'ozii Bahodirxon asarlari XIX asr boshlaridanoq rus va G'arbiy Yevropa olimlarining diqqatini o'ziga jalb qila boshladi. XIX asrda Rossiyada "Shajarayi turk"ning quyidagi nashrlari amalga oshirilgan: 1. Qozonda 1825-yilda Rumyatsev nashri, 2. 1854-yil Qozonda Sablukov nashri, 3.1871-yil Qozonda P.I.Demozon nashri. "Shajarayi tarokima" esa 1898- va 1906-yillar davomida bir necha bor nashr qilingan [6:7]. Abulg'ozii Bahodirxon o'zidan keyin qoldirgan ikkita muhim asarning biri "Shajarayi tarokima" bo'lib, 1658 –1661-yillarda yozilgan deb taxmin qilinadi. Unda turkman xalqining kelib chiqishi afsonaviy O'g'uzxondan boshlanib, turli turkman qabilalar (taka, chovdur, yovmut, Xizreli, Alieli, tuyachi, solur, soruq va boshqalar)ining kelib chiqishi bayon qilinadi. Asar muallifi ta'kidlashicha, "Shajarayi tarokima" turkman mullalari, shayxlari, umuman, turkman ziyoli ommasining iltimosiga ko'ra yozilgan.

"Shajarayi turk"ning rus tiliga tarjimasi Rossiya oliy o'quv yurtlarida Sharq xalqlari tarixi va tilini o'qitish ishiga ham ijobiy ta'sir etdi. Qozon universitetining professori I.N.Brezin turkiy xalqlar tarixini o'qitishda Abulg'ozixonning asarlariga ham tayangan. "Turk majmuasi" nomli kitobi va universitet talabalariga o'qitgan leksiyalarida "Shajarayi turk" tayanch manba bo'lib xizmat qilgan. "Shajarayi turk" chet ellik olimlarning ham diqqatini torta boshlaydi. Abulg'ozining ijodi bilan 1870-yillardan boshlab qiziqib kelgan P.N.Demezov 1871 – 74-yillar orasida "Shajarayi turk"ni fransuz tiliga tarjima qiladi. "Shajarayi turk" tarjimasi unga katta shuhrat keltiradi va nafaqat Fransiya, balki Angliya va Amerika xalqlari orasida ham keng tarqaladi. Demakki, Abulg'ozining "Shajarayi turk" asari o'tmishda Sharq tarixchilari, Rus va G'arbiy Yevropa sharqshunoslarining noyob asarlaridan biridir. U uch asrdan buyon turkiy xalqlar tarixi bo'yicha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk" asarlarining tarixshunoslik fanida tutgan o'rni haqida juda ko'plab ilmiy ishlar olib borilgan. 1938-yilda yaratilgan "XVI – XIX asrlar turkman tarixining manbalari haqida munozaralar" hamda 1958-yilda nashr etilgan "Markaziy Osiyo tarixidan ocherklar" nomli kitoblar Abulg'ozining

tarixchilik faoliyati haqida ko‘plab ilmiy ma’lumotlar taqdim etadi. “Abulg‘ozining asarlari yana shuning uchun ham muhimki, mazkur muallifdan oldin bunday asarlar yaratilmagan edi, shuningdek ular vujudga kelgan asri va keyingi asrlar uchun ham xarakterli bo‘lib qolavergan Xiva-turkman munosabatlarini va turkmanlarning Buxoro va Eron bilan o‘sha asrlardagi aloqasini to‘g‘ri yoritish uchun juda boy materiallar beradi”, – deb ta’kidlaydi ushbu kitobda mashhur arxivshunos P.P.Ivanov [2:31]. “Abulg‘ozi Bahodirxon o‘zining muarrixligi bilan mo‘g‘ul, turk tarixchilari orasida shuhrat qozongan va shu bilan bir vaqtda Xiva xoni (1643 – 1663) bo‘lib uning asarlari Rossiya va chet el tillariga ham tarjima qilingandir [5:72]” – deb yozadi tarixchi olim A.Semenov. Markaziy Osiyo tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimlar Abulg‘ozixonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlariga tayanch manba sifatida murojaat qilganlar. “O‘zbekiston tarixi”, “Turkmaniston tarixi” va “Tojikiston tarixi” asarlarining birinchi tomlaridagi materiallar va mualliflar jamoasining Abulg‘ozi asarlari xususidagi mulohazalari buning dalilidir. “O‘zbekiston tarixi” kitoblarining barcha nashrlari, 1967-yil va 1970-yillarda mualliflar jamoasi tomonidan rus va o‘zbek tillarida nashr etilgan “O‘zbekiston tarixi” nomli kitobning birinchi tomida Xiva xonligi va Abulg‘ozi Bahodirxonning faoliyati haqida keng ma’lumotlar berilgan [10]. Taniqli tarixchi olimlarimiz B.Ahmedov, Q.Munirov, A.Ziyo asarlarida ham Abulg‘ozining tarixiy asarlaridan juda unumli foydalanilgan [1]. Tarix ilmida Abulg‘ozixonning faoliyati alohida tarzda o‘rganilgan va K.Yusupov 1950-yilda “XVII asrning birinchi yarmida Xiva xonligi va Abulg‘ozi” mavzusida tarix fanlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi.

Akademik Yahyo G‘ulomov ham o‘zining “Xorazmning sug‘orilishi tarixi” (eng qadimgi davrlardan shu kungacha) nomli fundamental asarida Abulg‘ozi asarlaridan keng foydalanish bilan birga uning o‘z faoliyati davomida sug‘orish sohasida olib borgan ishlari, uning nomi bilan bog‘liq suv inshootlari (Shovot, G‘azovot kabilar), davlat boshqaruvi tizimida olib borgan islohotlari haqida ko‘plab ma’lumotlar beradi [9:303]. Xususan, olimning “Yangi Urganchni barpo etish, Urganch kanalini qurish, Gurlandan shimolda Vazir istehkomini solish kabi tadbirlar xon Abulg‘ozi davrida tugatiladi. Shunday qilib, uning davrida chap qirg‘oq Xorazmning janubiy yerlarini ikkinchi marta o‘zlashtirish boshlangan. Xorazmning bu ma’rifatli hukmroni o‘z ota-bobolarining ko‘chmanchilik odatlaridan voz kechib, shahar va dehqonchilik vohasining madaniyatini o‘zlashtirdi. G‘oziobod kanali va undagi istehkom ham Abulg‘ozi nomi bilan bog‘langandir” degan fikrlari diqqatga sazovordir [9:303].

Akademik M.I.Yo‘ldoshev Xorazmdagi urug‘larning tarkibi va tuzilishini o‘rganishda Abulg‘ozixon olib borgan tadbirlarni bayon etib: “Abulg‘ozixon

tomonidan ko‘rilgan tadbirlar to‘g‘risida Shermuhammad Munis asarida keltirilgan ma’lumotlar urug‘larning tarkibi va tuzilishini o‘rganish uchun diqqatga sazovordir” – degan edi [3:81].

XX asrning boshlaridan boshlab Abulg‘ozi asarlari tilshunos olimlarni ham qiziqtirib kelmoqda. Bir necha mashhur turkshunoslar o‘zbek adabiy tili tarixiga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy ishlarida Abulg‘ozi asarlaridan unumli foydalanganlar. Uning asarlarini o‘rganish, xususan, Ikkinchi jahon urushidan keyin avj oldi. 1957-yilning 4 – 11-iyun kunlarida Toshkentda o‘tkazilgan mamlakat sharqshunoslarining birinchi ilmiy-nazariy konferensiyasida “Xivalik Abulg‘ozixon asarlari – o‘zbek adabiyoti va tilining yodgorligi sifatida” degan mavzuda ma’ruza qilindi. Ma’ruzada Abulg‘ozixon adabiy merosini to‘plash, sistemalashtirish va ular ustida har tomonlama chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, filologlarning eng muhim va mas’uliyatli vazifalaridan biri ekanligi alohida ta’kidlandi. 1958-yilda esa A.N.Kononov tomonidan Abulg‘ozixonning “Shajarayi tarokima” asari rus tiliga tarjima qilinib, tanqidiy matni nashr etildi [4]. Abulg‘ozixonning “Shajarayi tarokima” nomli kitobining tilshunoslik, adabiyotshunoslik va tarixshunoslikdagi ahamiyati haqida A.N.Kononov bunday degan edi: “Turk tilida o‘z vaqtida yozilgan “Shajarayi tarokima” asari ham tarixiy ahamiyatga ega bo‘lib, u faqat til yodgorligi emas, asosan, ishlab chiqarish jarayoniga tarixshunoslik va belletristik adabiyotga ham taalluqli edi.[8:7]”

A.M.Shcherbakning 1959-yilda Moskvadagi Sharq adabiyoti nashriyotida “O‘g‘uznoma” va “Muhabbatnoma” nomli kitobi nashr etiladi. Bu kitob qadimgi uyg‘ur va eski o‘zbek yozuvlari yodgorliklariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda “O‘g‘uznoma” munosabati bilan Abulg‘ozixonning “Shajarayi turk” asariga ham anchagina o‘rin ajratilgan. Bu ikki asar tadqiqotchi tomonidan taqqoslanadi va ular asosida nazariy va ilmiy xulosalar bayon qilinadi. A.M.Shcherbak O‘g‘uzxonning afsonaviy tarixini yorituvchi qo‘lyozmalarning turli xil variantlarini bir-biriga qiyoslab ko‘rib, shular orasidagi eng ko‘p tarqalgani va mashhuri, shu bilan birga qadimiyrog‘i Abulg‘ozixonning “Shajarayi turk”ida keltirilgan variant degan xulosaga keladi. U uyg‘ur varianti bilan “Shajarayi turk”dagi ba’zi epizodlarni, jumladan, yoy va oltin o‘qlarni qo‘llash o‘rinlarini qiyolash orqali ham Abulg‘ozixonning qo‘lida bizgacha yetib kelmagan “O‘g‘uznoma”ning qadimiyroq nusxasi bo‘lgan, degan xulosaga keladi. Ayrim tarixchilarning fikricha, Abulg‘ozixon O‘g‘uzxon haqidagi dalillarni Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix” asaridan olgan. Lekin A.M.Shcherbak esa bu fikrlarga qarshi munosabat bildirib, quyidagilarni yozadi: “Umuman, Abulg‘ozixonning qo‘lida O‘g‘uzxon haqida bizgacha yetib kelmagan, ishonchli, qadimiy nusxaning bo‘lgani haqiqatdir. Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix”idan o‘zlashtirilgan bir qancha

faktlarni Abulg'ozixon Eronda bo'lgan vaqtida boshqa fors adiblarining tarixiy solnomalaridan ham o'rgangan [8:7]".

A.M.Shcherbakning ushbu fikrini quvvatlagan holda tadqiqotchi X.Xudoynazarov yozadi: "Darhaqiqat, Rizo Nurning "Abulg'ozixon O'g'uz haqidagi afsonani butunicha Rashiddindan o'zlashtirgan" degan da'vosi asosli emas. Abulg'ozixonning O'g'uz haqidagi bayoniga va, umuman, "Shajarayi turk"ka til nuqtayi nazaridan turli xil belgilarning aralash ishlatilishi xarakterli xususiyatdir [6:10]. G'arbiy va janubiy til qatlamlarining mavjudligi hamda muallifning ijtimoiy kelib chiqishi uning Xiva shevasiga yaqinligidan dalolat beradi. A.M.Shcherbakning mazkur kitobidagi "O'g'uznoma" variantlari", "O'g'uznoma"ning mazmuni haqida", "Afsonaning tili va yozilgan joyi", "Afsonaning tili va qadimgi o'zbek qarluq-uyg'ur tillarining o'zaro aloqadorlik muammosi" nomli bo'limlarda ham Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asarining tiliga oid muhim fikrlar bayon etilgan.

Atoqli turkshunos S.I.Ivanov Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asari bo'yicha ko'p yillar davomida tadqiqot ishi olib borib, ushbu mashaqqatli mehnatining mahsuli sifatida "Abulg'ozixon "Shajarayi turk" asari" ("Родословное древо тюрков" Абулгази-хана") nomli monografiyasini yozdi [2]. Mashhur turkshunos olim 1970-yilda "Abulg'uzi Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida fe'l va ism" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. "Shajarayi turk" haqidagi monografiyada asar tilining grammatik qurilishi, hozirgi zamon turkshunoslik fanining yutuqlari hisobga olingan holda yangicha metod asosida tahlil qilingan. Ko'rinib turibdiki, tilshunosligimizda ham tarixshunosligimizdagidek, Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asari har tomonlama va keng o'rganilmoqda. Biroq adabiyotshunosligimizda bu yodgorlik keng va har tomonlama atroflicha o'rganilgan deb aytolmaymiz. Bu asarga Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari qatori munosabat bildirish vaqti keldi, bizningcha. Lekin ilg'or adabiyotshunoslarimiz bu asarning adabiy manba sifatidagi o'rni va ahamiyatini yetarlicha belgilanganlar. Jumladan, o'tgan asrning birinchi yarmidayoq "O'zbek adabiyoti xrostomatiyasi"ni yaratgan adabiyotshunos olimimiz Olim Sharofuddinov Abulg'ozixonning o'zbek adabiyotida tutgan o'rni va uning "Shajarayi turk" asari haqida yozadi: "Abulg'uzi Bahodirxon binni Arabmuhammadxon o'zbek xonlari ichida Boburdan keyingi muhim shaxsdir. Uning madaniyat tarixida qilgan ishlari ulug' [7:531]."

A.I.Abrajeyev 1944-yilda "Abulg'uzi Bahodirxon "Shajarayi turk" asarining adabiy ahamiyati" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. A.I.Abrajeyev o'z tadqiqotida birinchilardan biri sifatida asarning adabiy ahamiyatini o'raganadi va asarda Abulg'ozixonni bosh qahramon sifatida tasvirlash bilan birga asarning badiiy tizimi va asoslarini yoritib beradi.

Adabiyotshunoslikda Abulg'ozixonning mazkur asarini bevosita bo'lmasa ham, ayrim tadqiqotlar bilan birga munosabat bildirilgan ishlar ham mavjud. M.Yunusovning "XIX asr adabiyoti va Komil Xorazmiy ijodi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, shuningdek, H.Ko'ro'g'lining 1969-yilda himoya qilingan "O'g'uzlarning qahramonlik eposlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyalarida ham Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asari tayanch manba sifatida xizmat qilgan.

Bugungi kunda Abulg'ozii Bahodirxon asarlarini fanning turli sohalarida puxta o'rganish tariximiz, til tarixi, tarixiy geografiya kabi sohalar uchun g'oyat muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аҳмедов Б. Кўчманчи ўзбеклар давлати, – Т.: 1968 ; Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари, – Т.: 1960 ; Азамат Зиё . Ўзбек давлатчилиқ тарихи. – Т. : 2001 .
2. Иванов С.И. Родославное древо тюрок Абулгазихана. – М.1969 .
3. Йўлдошев М.И.Хива хонлигида ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Т.:1959, 81-б.
4. Кононов А.Н. Родославное туркмен . – Л.: 1958
5. Семенов А.А. Соберания восточних рукописей. Том 1. Ташкент: 1952.с. 72.
6. Худойназаров Ҳ. "Шажараи турк " ва унинг ўрганилиши. Тошкент: Ўқитувчи. 1993 й. 7-бет.
7. Шарофуддинов О. Ўзбек адабиёти тарихи хрестомотияси. –Т. Том 2. 1945, 531-б.
8. Щербак А.М. «Угузнаме» и «Мухаббатнаме». – М. Издательство Восточной литературы .1959, с. 76.
9. Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиши тарихи , – Т.: 1959 .
10. Ўзбекистон тарихи. Том 1. – Т.: 1970 .

VII. ONOMASTIKA MASALALARI

ENG KO‘P QO‘YILGAN ISMLAR VA ULARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Nosirjon Uluqov,
filologiya fanlari doktori, professori
NamDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası
Onomastika66@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada jahonda, jumladan, o‘zbek lingvomadaniyatiga xos ko‘p qo‘yilayotgan ismlar va ularning leksik, nominatsion-motivatsion asosi, ma’nosi hamda yuzaga kelish omillari yoritilgan.

Аннотация. В статье освещены лексические, номинативно-мотивационные основы, значения и факторы возникновения популярных имён, свойственных мировой, в том числе узбекской лингвокультуралогии.

Abstract: This article provides an overview of various names used worldwide, with a particular focus on the linguistic culture of Uzbekistan. It explores the lexical and nominative-motivational foundations, meanings, and factors contributing to the occurrence of these names.

Kalit so‘zlar: ism, antroponim, antroponimiya, lug‘aviy asos, tarixiy-etimologik manba, lingvokulterema, lingvomadaniyat, antroponimik varaintdorlik.

Ключевые слова: имя, антропоним, антропонимия, лексическая основа, историко-этимологический источник, лингвокултерема, лингвокультуро-гический, антропонимическая вариантность.

Key words: name, anthroponym, anthroponymy, lexical basis, historical-etymological source, linguoculterema, linguoculture, anthroponymic variety.

Kishi ismlari (antroponimlar)da xalqning milliy, diniy, madaniy va tiliga xos xususiyatlar, ism qo‘yish bilan bog‘liq urf-odatları, an‘analari o‘zining ifodasini topadi. Shu jihatdan antroponimlar milliy-lisoniy birliklar – lingvokulteremalar sirasiga mansubdir. Har bir xalq va til, lingvomadaniyat muayyan ismlar majmuyi – antroponimiyasiga ega. O‘zbek onomastikasining asoschisi professor E.Begmatov o‘zbek xalqining 15000dan ziyod ismlarini to‘plagan va izohlagan [1], alabatta, ularning variantlari ham hisobga olinadigan bo‘lsa, bu miqdor yanada ortadi.

Antroponimlarning tarqalish, xoslanish areali jihatidan quyidagicha guruhlash mumkin:

1. **Xalqaro ismlar** – turli qardosh va noqardosh xalqlar, tillarda qo‘llanadigan ismlar.

2. **Milliy ismlar** – muayyan millat uchun xos bo‘lgan ismlar.

Antroponimlarning bunday guruhlanishi ism qo'yish borasida lingvomadaniyatlarda farqli, o'ziga xosliklar bilan bir qatorda mushtarak, uyg'un, umumiy jihatlar borligidan dalolat beradi.

Hozirda jahonda, qo'shni qardosh va noqardosh xalqlarda eng ko'p qo'yiladigan ismlarning semantik, funksional, areal hamda statistik tahlili buni yanada yorqinroq o'rganish imkonini beradi.

“Daily Express” nashrining xabar berishicha, 48 ta davlatda dunyoga kelgan qiz chaqaloqlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilib chiqqan antroponimika bo'yicha mashhur amerikalik olim Laura Uottenberg 2017-yilda dunyoga kelgan qizlarga qo'yilgan eng ommaviy ism *Sofiya* bo'lganligini qayd etgan. U: “Meni bunday turli til va madaniyatga ega davlatlarda bir vaqtning o'zida bir xil yangraydigan ism tanlangani hayratlantirdi”, – deb yozadi. Olima *Sofiya* ismi ommaviyligi bo'yicha Rossiya, Italiya, Shveytsariya, Sloveniya, Meksika, Estoniya, Argentina va Chilida yetakchilik qilganini aniqlagan. Buni statistik dalillar ham tasdiqlaydi, chindan *Sofiya* antroponimining tarqalish areali keng. 2023-yilda Rossiyada 1 921 831 nafar chaqaloq dunyoga kelgan, Shundan 24 065 nafariga *Sofiya* ismi qo'yilgan [2].

Toshkent shahar adliya boshqarmasining ma'lumotlariga qaraganda, shaharda 2016-yilda 19 000 ga yaqin nikoh qayd qilingan, 49 881 nafar chaqaloq dunyoga kelgan. Shu bolalarga eng ko'p *Islom*, *Sofiya*, *Imron*, *Imona* va *Farzona* ismlari qo'yilgan. Egizaklarga esa an'anaviy *Hasan-Husan*, *Fotima-Zuhra* ismlari berilgan. 2017-yilda chaqaloqlar orasida eng ommabop ismlar *Azizbek* va *Madina* bo'lgan. 2018-yilda *Soliha* ismi yangi tug'ilgan qiz bolalar ichida eng ommabopi bo'lgan. Bu yilda tug'ilgan 7030 nafar qiz bolaga *Soliha*, 7785 o'g'il bolaga esa *Mustafo* ismi tanlangan. 2019-yilda ham *Muhammadali* va *Soliha* ismi o'zbekistonliklar orasida eng ko'p tanlangan. Yil davomida tug'ilgan 11521 nafar o'g'il bolaga *Muhammadali*, 12703 nafar qiz bolaga *Soliha* ismi qo'yilgan.

2020-yilda O'zbekistonda tug'ilgan eng ko'p 1601 nafar qiz chaqaloqqa *Soliha*, 1582 nafar o'g'il bolaga *Muhammadali* ismi berilgan.

Dalillardan anglashiladiki, 2018-yildan buyon O'zbekistonda qizlarga eng ko'p qo'yilayotgan ism *Soliha* hisoblanadi. 2023-yilda ham 24 365 nafar qizaloqqa *Soliha* ismi qo'yilgan [3]. Shuningdek, 2021-yilda 6015, 2020-yilda 4071 nafar qiz chaqaloqqa *Solihabonu* ismi berilgan[4]. Keyingi qatorlardan *Yasmina* (19 911 nafar), *Muslima* (15 918 nafar), *Xadicha* (10 759 nafar), *Imona* (10 310 nafar), *Shukrona* (9330 nafar), *Sumayya* (9279 nafar), *Ifora* (7586 nafar), *Sa'diya* (6639 nafar) va *Mubina* (6558 nafar) ismlari mos ravishda o'rin olgan [5].

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi bergan ma'lumotlarga qaraganda, 2013-yildan buyon O'zbekistonda tug'ilgan 119995 nafar o'g'il bolaga *Muhammadali* ismi berilgan. Jumladan, birgina 2023-yilning 28-may holatiga

9806 nafar bola shunday ism olgan va bu respublika miqyosida eng ko‘p qo‘yilgan ismdir. Umuman olganda, *Muhammadali* ismi 2014-yildan buyon o‘g‘il chaqaloqlarga eng ko‘p qo‘yilayotgan ismlar ro‘yxatida birinchi o‘rinda turadi. Faqatgina 2018-yili u ikkinchi o‘ringa tushib qolgan, o‘sha yili *Mustafo* O‘zbekistonda eng ko‘p qo‘yilgan ism sifatida qayd etilgan.

Xanti-Mansilar muxtor okrugini ham 2023-yilda o‘g‘il bolalarga eng ko‘p qo‘yilgan ism *Muhammad* bo‘lgan [5]. Davlat xizmatlari agentligi axborot xizmati ma‘lum qilishicha, 2021-yilning uch oyida 91 ming 67 nafar o‘g‘il bola va 84 837 nafar qiz bolaga tug‘ilganlik haqida guvohnoma berilgan. Birinchi chorakda tavallud topgan qizlarga Soliha ismidan tashqari, *Muslima* (2969 nafar), *Shukrona* (2252 nafar), *Imona* (1913 nafar), *Farzona* (1423 nafar), *Mubina* (1350 nafar) ismlari ko‘p qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi ma‘lumotlarida keltirilishicha, 2023-yilda *Mustafo* (22 880 nafar), *Abdulloh* (18 116 nafar), *Muhammad* (17 025 nafar), *Muhammadyusuf* (13 774 nafar), *Muhammadamin* (12 450 nafar), *Nurmuhammad* (9017 nafar), *Muhammadjon* (8843 nafar), *Imronbek* (8591 nafar) va *Muhammadziyo* (8135 nafar) ismlari ham ko‘p qo‘yilgan [1].

O‘g‘il bolalar ismlarining top 5 taligida esa *Muhammadalidan* tashqari, *Muhammad* (2997), *Abdulloh* (2711), *Mustafo* (2333), *Imronbek* (2062) ismlari ham bor [6]. Ma‘lumot uchun, *Muhammad* O‘zbekistondagina emas, dunyoda eng ko‘p tarqalgan ism hisoblanadi. Turli manbalarning ma‘lumotiga ko‘ra, dunyoda 150 milliondan ortiq *Muhammad* ismli odam bor.

Nafaqat musulmon davlatlarida, balki, Yevropada ham bu ism juda mashhur. Masalan, 2015-yilda Angliya va Uelsda *Muhammad* ismi eng mashhur bo‘lgan. O‘sha yilda Angliya va Uelsda tug‘ilgan 7361 nafar chaqaloq *Muhammad* ismini olgan. Bu ikki mamlakatda 2017-yilda tug‘ilgan 7307 nafar chaqaloqqa *Muhammad* deb ism qo‘yishgan. Qizlar orasida esa eng mashhur ism *Sofiya* hisoblanadi [7].

Saudiya Arabistoni Oila kengashi ma‘lumotlariga ko‘ra, *Muhammad* ismi 2022-yilda dunyo bo‘ylab eng ko‘p qo‘yilgan ism bo‘ldi. AQShning Baby senter tadqiqot kompaniyasi 2021-yilda Buyuk Britaniyada tug‘ilgan bolalarga eng ko‘p *Muhammad* qo‘yilganini e‘lon qilgan. 2022-yilda ham *Muhammad* Britaniyada eng mashhur o‘g‘il bolalar ismlari ro‘yxatida birinchi o‘rinni egallagan. Shu tadqiqot kompaniyasining ma‘lum qilishicha, *Muhammad* ismi ketma-ket beshinchi yil davomida ko‘p qo‘yilgan ismlar ro‘yxatida birinchi o‘rinda turibdi. Ginnesning rekordlar kitobi bu ulug‘ va muborak ismni olganlar soni dunyo bo‘ylab 70 milliondan oshiq ekanini ta‘kidladi [8].

Ko‘p qo‘yiladigan ismlarning lug‘aviy, nominatsion-motivatsion asosi va ma‘nolariga e‘tibor qaratsak: *Islom* antroponimi aynan: “o‘zini Allohning

ixtiyoriga topshirish”, “itoatkor, islomga bo‘ysungan. Musulmonlar, Muhammad (sav) dinining nomi. Shakllari: *Islomboy, Islombek, Islomjon* [1:170].

Imron (ar.) – tiriklik, barhayotlik, uzoq umr ko‘ruvchi; *Imona* (ar.) – imonli, e’tiqodli qiz; *Farzona* (ft.) – aqlli, dono, olima, oqila yoki yagona, tengsiz yohud mehribon, saxovatli, saxiy. Lug‘atlarda *Soliha* antroponimiga pokiza, ozoda yoki diyonatli, taqvodor, xudojo‘y qiz deb izoh bergan [1:391]

Sofiya ismi asli arabcha bo‘lib, “pokiza, ozoda, sarishta, pokdomon” ma’nolarini anglatadi [1:394]. Manbalarda *Sofiya* antroponimining lug‘aviy asosi safiya so‘zining tarixiy-etimologik manbasi arabcha, yahudiycha, yunoncha deb ko‘rsatiladi. Bizningcha, bu so‘z qadimgi yunon tilidan arab tiliga o‘tgan, arab tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan. *Sofiya* lug‘aviy birligi asli aql, donishmandlik semalarini, antroponim sifatida sof, pokiza, pokdomon; ma’suma; iffatli qiz ma’nolarini anglatishi qayd etiladi [1:380]. Demak, kishilar qizlarini aqlli, sof, pokiza, pokdomon, ma’suma, iffatli bo‘lishi borasidagi niyati, orzu va istagi motivatsiyasi *Sofiya* antroponimining yuzaga kelishiga asos bo‘lgan. *Sofiya* antroponimi boshqa tillarda, jumladan o‘zbek tilida *Safiya // Sofiya, Safiyaxon // Safiyaxon, Safiyabonu // Sofiyabonu* variantlarida qo‘llanadi.

Payg‘ambarimiz Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ning ammalari va ayollarining ismi ham *Safiya* bo‘lgan. *Safiya binti Huyay* payg‘ambarimiz Muhammad (sollallohu alayhi vasallam) ning o‘ninchi xotini. U ham Muhammad payg‘ambarimizning boshqa xotinlari qatori Umm-ul Mo‘minin, ya’ni Mo‘minlarning onasi hisoblanadi [9]. O‘zbek oilalarida qiz farzandga *Sofiya* ismini berish mumkinligi borasidagi savolga ulamolar quyidagicha javob berganlar: “Albatta bo‘ladi. *Sofiya* ayblardan holi, mevasi ko‘p xurmo kabi ma’nolarni ham anglatadi. Vallohu a’lam!” [10]. *Sofiya* dunyoda, xususan, Markaziy Osiyo va Yevropa mamlakatlaridagi mashhur ismlardan biri. Hatto, asrlar davomida tildan tilga o‘tib, xalqlararo go‘zallik ramzi sifatida qaraladi.

Muhammad antroponimi arabcha bo‘lib, maqtovga, olqishlarga sazovor ma’nosini anglatadi [1:264]. Hozigi kunda o‘zbek lingvomadaniyatida o‘g‘il bolalarga *Muhammad* antroponimi negizida shakllangan *Muhammadali, Muhammadaziz, Muhammadazim, Muhammadziyo, Muhammadzohid, Muhammadyusuf* kabi qo‘shma tarkibli ismlar qo‘yish urf va an’anaga aylandi.

Xalqaro, jumladan, turkiy, xususan, o‘zbek antroponimiyasidagi eng ko‘p qo‘yiladigan ismlar tahlili asosida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

1. Har qanday ism ota-onalarning farzandlariga doir ezgu niyatlari va orzu-istaklari motivatsiyasi mahsulidir.

2. Eng ko‘p qo‘yilgan ismlar xalqlar va millatlararo milliy, diniy, lisoniy an’analarning ustuvorligidan hamda lingvomadaniyatlarning uyg‘unligidan dalolat beradi.

3. Turli qardosh va noqardosh tillar, lingvomadaniyatlarda farzandlarga ism berish borasidagi mushtarak ezgu niyatlar, orzu-istaklar, maqsadlar motivatsiyasi, ifodasi aynan bir xil antroponimlarning keng arealda tarqalishi hamda ko‘p qo‘yilishiga asos bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998.
2. Названы самые популярные имена новорожденных в России в 2023 // РБК <https://www.rbc.ru>
3. Ўзбекистонда 2023 йил энг кўп қўйилган исмларни биласизми? // <https://qalampir.uz>
4. Ўзбекистондаги машхур исм ва фамилиялар // <https://m.kun.uz>
5. Россияда 2023 йилда энг кўп қўйилган исмлар маълум бўлди // <https://m.kun.uz>
6. Тошқораева М. Бу йил энг кўп қўйилган исмларни биласизми? // <https://uza.uz/uz/posts/>
7. Ўзбекистонликлар фарзандларига энг кўп қандай исм қўйишмоқда? <https://kun.uz/news>
8. Энг кўп қўйилган исм // <http://old.muslim.uz/index.php/yangiliklar>
9. Сафия бинти Хуяй // <https://muslimaat.uz>
10. Зикр аҳлидан сўранг // <http://savollar.islom.uz>

СПЕЦИФИКА РЕКЛАМЫ КАК ФОРМЫ КОММУНИКАЦИИ.

Сарвар Рузимбаев

доцент УрГУ

Лола Сапарбоева

студентка магистратуры УрГУ

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyat va reklama o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir masalalari tadqiq qilingan. Tahlil asnosida jamiyat reklama faoliyatini rivojlantirib, faollashtirishi, reklama texnologiyalari esa, o‘z navbatida, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga asos bo‘lishi aniqlangan.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос взаимодействия общества и рекламы. Отмечается, что общество развивает и интенсифицирует рекламную деятельность, а рекламные технологии, в свою очередь, дают соответствующий стимул социально-экономическому развитию общества.

Annotation. This article considers the issue of interaction between society and advertising. It is noted that society develops and intensifies advertising activities, and advertising technologies, in turn, give an appropriate stimulus to the socio-economic development of society.

Kalit soʻzlar: reklama, reklama kommunikatsiyasi, jamiyat, axborot funksiyalari, ekspressiv funksiyalar, pragmatik funksiyalar

Ключевые слова: реклама, рекламная коммуникация, общество, информационные функции, экспрессивные функции, прагматические функции

Keywords: advertising, advertising communication, society, informational functions, expressive functions, pragmatic functions

Реклама – это общественное явление во всём комплексе составляющих. Она имеет свой широкий социальный контекст во всём многообразии социальных связей: экономических, политических, моральных, религиозных. Реклама, по мнению В.Г.Зазыкина, “оказывает многоплановое влияние на человека, на его представления и оценки. Она включает в себя целый комплекс средств, приёмов, направленных на достижение конечной цели - продажу товаров и услуг” [3: с.7].

Рекламная коммуникация служит рекламисту основной информативной базой для руководства в условиях развития рыночных отношений и укрепления экономических связей в процессе создания конкретного рекламного продукта. Её воздействие может носить как прямой, так и косвенный характер [3: с.10]. Реклама используется для информирования общества о новшествах, призванных обеспечить жизнь человека более комфортной и удобной, что связано с созданием новых товаров и услуг.

Процесс коммуникации воплощает наиболее всесторонние задачи, такие как информировать о событиях, прецедентах социальной жизни, развивать контакты между людьми, управлять ходом общения. Кроме того, реклама ищет решение и своим частным вопросам: продуцирует установленные ассоциации, формирует заданные образы, убеждает реципиента в необходимости приобрести тот или иной товар или услугу, создает у него желание купить рекламируемый продукт, эффективно и ненавязчиво. Цель рекламодателей внедрить в сознание людей такой рекламный образ, который в дальнейшем станет стереотипом, через который будет проще на них воздействовать.

Активно действуя на сознание своего клиента, и пропагандируя различные свойства товара, рекламе удастся сформировать круг

потребностей в целом, а именно образа жизни реципиента, уровня и стиля и так далее.

Взаимодействие общества и рекламы оказывается двуединым процессом: общество развивает и интенсифицирует рекламную деятельность, а рекламные технологии, в свою очередь, дают соответствующий стимул социально-экономическому развитию общества. “Принадлежность рекламы к системе коммуникаций определяется различными функциями, которые выполняет реклама. С точки зрения коммуникации рекламу можно определить как контролируемое воздействие, оказываемое определенным рекламодателем с помощью средств массовой коммуникации” [4: с.133].

Реклама (франц. *reclame* – “реклама”, лат. – *reclamare* – “кричать, выкрикивать”) как вид деятельности входит в сферу общественных связей и отношений. Еще первые носители прообраза рекламы в доисторический период ставили задачу стимулировать спрос. Эта основная задача рекламы осталась неизменной до сих пор. Современный человек всю свою жизнь “охватывается” рекламой, а сама реклама стала сегодня очень разнообразной и имеет видовое, жанровое, технологическое, инструментальное и функциональное отличие.

Важным критерием для определения места рекламы, согласно мнению А.П.Журавлева, в системе коммуникаций служит количество участников коммуникации. “В подавляющем большинстве случаев реклама относится к массовым коммуникациям, хотя для других средств маркетинговых коммуникаций, которые будут рассмотрены ниже (прямой маркетинг, стимулирование сбыта и др.), актуальными становятся все виды коммуникаций”. [2: с.22].

Основными функциями коммуникации являются:

- 1) информационная (передача информации);
- 2) экспрессивная (способность выражать не только смысловую, но и оценочную информацию);
- 3) прагматическая (способность передавать коммуникационную установку, предписывающую определенное воздействие на получателя).

Как видно, рекламе как коммуникации свойственно выполнение всех трех указанных функций. Верно заключение: все три функции социальной коммуникации используются в процессе рекламного воздействия на ее получателя [2: с.27].

В процессе рекламной коммуникации можно выделить следующие компоненты: 1) отправитель рекламного сообщения, который выбирает из определенного набора знаки и комбинирует их по известным законам; 2)

канал, по которому передается рекламное сообщение; 3) получатель, который осуществляет приём знаков.

В качестве отправителя сообщения (коммуникатора) может выступать не только отдельное юридическое или физическое лицо - заказчик рекламы у рекламного агентства и оплачивающее ее, но и рекламное агентство. В данном случае этот компонент является отправной точкой, началом рекламной коммуникации.

В системе рекламной коммуникации в качестве канала передачи сообщения может выступать один или несколько технологических способов трансляции информации: телевидение, радио, пресса, интернет, а также другие способы распространения рекламы (рекламные щиты, витрины магазинов, общественный транспорт, вывески и так далее).

Третий компонент рекламной коммуникации – получатель сообщений. Он может также называться целевой аудиторией. Отметим, что значительную роль в совершении успешного акта рекламной коммуникации играют характеристики получателя: демографические, психологические, социальные.

Таким образом, реклама, по мнению ряда исследователей, в частности, А.П.Журавлева, И.Л.Викентьева – “это разновидность массовой коммуникации, в которой создаются и распространяются информативно-образные, экспрессивно-суггестивные тексты одностороннего и неличного характера, оплаченные рекламодателем и адресованные им группам людей с целью побудить их к нужным рекламодателю выбору и поступку” [2: с.30, 1: с.37].

Список литературы

1. Валгина, Н.С.и др. Современный русский язык: Учебник для филологи-ческих специальностей вузов/ Н.С. Валгина, Д.Э.Розенталь, М.И.Фомина. – Москва,1987. – 480с.

2. Викентьев, И.Л. Приемы рекламы / И.Л. Викентьев. - Санкт-Петербург: Питер, 2001. – С. 37 – 94.

3. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – Москва: Наука, 2001. – 274 с.

4. Ильясова, С. В., Амири, Л. П. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы / С.В. Ильясова, Л.П. Амири. – Москва: Флинта, Наука, 2012. – 325 с.

5. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва,1990. – 685 с.

6. Мандель, Б.Р. Социальная реклама: Учеб. пособие / Б.Р. Мандель. - Москва: Вузовский учебник: ИНФА, 2012. – 302 с.

NAVOIY VILOYATI NUROTA TUMANI TOPOTOPONIMLARI

O‘ralboy Oripov,

F.f.n., dotsent

NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası

Annotatsiya. Ma’lumki, toponimlar negizida toponim yotsa, ya’ni toponimdan toponim hosil qilinsa topotoponimlar deb yuritiladi. Topotoponim toponimik negizdan hosil bo‘lgan toponimdir.

Аннотация. Известно, что если топонимы основаны на топонимах, то есть если топонимы образованы от топонимов, они называются топонимами. Топотопоним – это топоним, производный от топонимической основы.

Abstract. It is known that if toponyms are based on toponyms, that is, if toponyms are formed from toponyms, they are called toponyms. A toponym is a toponym derived from a toponymic base.

Kalit so‘zlar: Toponim, toponimiya, toponimika, toponegiz, topotoponim, onomastik konversiya.

Ключевые слова: Топоним, топонимия, топонимика, топогезис, тотопопоним, ономастическое преобразование.

Keywords: Toponym, toponymy, topogenesis, topoponym, onomastic transformation.

Toponimiyada bir obyektning atoqli oti bilan boshqa bir obyektни ham atash, ya’ni obyektlar nomining biridan ikkinchisiga ko‘chishi, aniqrog‘i toponimdan toponim hosil qilish ma’lum darajada keng tarqalgan xarakterli hodisadir. Bunday nomlar negizida toponim yotsa, ya’ni toponimdan toponim hosil qilinsa, topotoponimlar deb yuritiladi. Topotoponim toponimik negizdan hosil bo‘lgan toponimdir. Toponimning yangi, qo‘shimcha vazifaga o‘tishi, asosan, onomastik konversiya – nomni funksional ko‘chirish orqali yuz beradi.

Topotoponimlarning hosil bo‘lishida ikki xil jarayon yorqin ko‘zga tashlanadi: 1) yonma-yon, yaqin joylashgan obyektlarning nomi biridan ikkinchisiga o‘tadi; 2) aksincha, uzoq joylashgan obyektlarning nomi biri-biriga o‘tadi. Topotoponimlarning hosil bo‘lish qonuniyatlari hali toponimiyada yaxshi o‘rganilgan emas. Bunga sabab nom ko‘chishi murakkab jarayon bo‘lsa, ikkinchidan, biridan ikkinchisiga o‘tgan nomlarning qaysi biri dastlabki nom ekanini aniq belgilashni talab qiladi. Chunonchi: Oqtosh degan qishloq ham, quduq ham bor yoki Maydonsoy degan qishloq ham, soy ham bor, Yomonjar degan qishloq ham, g‘or ham bor. Qaysi birining nomi qaysisiga o‘tgan?

Toponimik shakl dastlab qaysi obyektning nomi bo'lgan? Bunday masala toponim mansub bo'lgan joyga borib aniqlashni talab qildi. Bizning Nurota toponimiyasi yuzasidan kuzatishlarimiz bitta nom (toponim)ning ko'p holda birdan ortiq obyektning nomi bo'lib kelishini ko'rsatdi. Biz to'plagan materiallar orasida 2,3,4,5 tagacha obyektga nom bo'lib kelgan toponimlar mavjud. Quyida ushbu nomlardan namunalar keltiramiz:

1. Ikki obyektning nomi bo'lib keluvchi toponimlar. Bular quyidagilar:

– Qishloq va mahalla nomi: Al-Buxoriy, Xo'jaobod, Yangiturmush, Azizobod va b.

– qishloq va otar nomi: Boyovul (Boydovul) va b.

– qishloq va quduq nomi: Barotquduq, Balandquduq, O'tamurod va b.

– qishloq va koriz nomi: Boshkoriz, Boymat, Yangibino va b.

– qishloq va masjid: Chashma va b.

– qishloq va yaylov nomi: Bomin, Papanoy, Tikanli, Yulg'unzor va b.

– qishloq va maydon: Kichikchorbog' va b.

– qishloq va soy nomi: Buyumsoy, Kichiksoy, Sop, Qodoq va b.

– qishloq va tog' nomi: Bel va b.

– qishloq va tepalik nomi: Dehibaland, Kattachorbog', Urganji va b.

– qishloq va g'or nomi: Ko'tikuyuk va b.

– qishloq va qoya nomi: Modavot, Tutakli va b.

– qishloq va buloq nomi: Ko'kbuloq, Sovuqbuloq va b.

– qishloq va quduq nomi: Tosquduq, Teriquduq va b.

– mahalla va ko'cha nomi: Bahor, Bo'ston, Bog'ishamol, Binokor, Mustaqillik, Tinchlik va b.

– mahalla va guzar nomi: Nonvoylar, Ulug'lar, Shayxon va b.

– mahalla va qadamjoy: Sayidota va b.

– mahalla va koriz nomi: Sardoba, Hovuzak, Shirin hayot va b.

– mahalla va tepalik nomi: Karvon va b.

– mahalla va tog' nomi: Childuxtaron kabi.

– mahalla va masjid nomi: Tillachilar, Tillashayx kabi.

– tog' va g'or nomi: Ajdarqiz, Kelinchak.

– tog' va tepalik: Kalapo'shtepa, Qoraqarg'a, Qirqqiz.

– tog' va chashma nomi: Beshbarmoq.

– tog' va buloq nomi: Qirqqozon va b.

– tog' va cho'qqi nomi: Sallali, Sandalcho'qqi, Qoyatosh va b.

– tog' va yaylov nomi: Mijgon, Shirg'alon, Qulonyaylov, Qulamajarsoy

– soy va buloq nomi: Gajir, Jonbuloq, Sariqzar, Tangli va b.

– soy va ariq: Otsug'orar, Torsoy va b.

– soy va qoya nomi: Yang'oqli, Ottuyoq va b.

- soy va jarlik: Konsoy va b.
- soy va dara nomi: Burgan, Echkili va b.
- soy va yaylov nomi: Jo‘lisoy, Ismaloqsoy, Kelinsoy, Qarmoqli va b.
- soy va g‘or nomi: Ikkitut, Ko‘hak, Kampirsoy, Tandirsoy, Xarsangsoy.
- soy va koriz nomi: Meliboy, Quvondiq va b.
- Koriz va ariq: Ravshan, Dumariq va b.
- Koriz va buloq nomi: Korizak, Po‘lat, Poshshot, Totli va b.
- Koriz va quduq nomi: Normatqozg‘on, Uzunsuv, Yunusobod, Karimboy
- buloq va g‘or nomi: Ko‘rbuloq, Naychali va b.
- buloq va quduq: Kallahovuz va b.
- buloq va qoya nomi: Piyoqli va b.
- buloq va tepalik nomi: Sharshara, Eshmattepa va b.
- qir va cho‘qqi nomi: Ingichka kabi.
- yaylov va tekislik nomi: Bahorikor kabi.

2. Uchta obyektning nomi bo‘lib keluvchi toponimlar: Andoq – qishloq, ziyoratgoh, tepalik; Alqorli – soy, tepalik, dara; Boshputov – soy, yaylov, dara; Bozorboy – cho‘qqi, qishloq, qo‘ra; Jaylovsoy – g‘or, soy, qishloq va b.

3. To‘rtta obyektning nomi bo‘lib keluvchi toponimlar: Jizmon – tepalik, tekislik, yaylov, soy; Ko‘ktosh – tog‘, soy, qadamjoy, qabriston; Ko‘ksaroy – qishloq, tekislik, yaylov, soy; Kuygansoy – soy, yaylov, otar, dara; Oqtepa – qishloq, tepalik, g‘or, ariq va b.

4. Beshta obyektning nomi bo‘lib keluvchi toponimlar: Nurobod – mahalla, koriz, buloq, ariq, qabriston; Arab – qishloq, mahalla, ariq, urug‘, guzar; Zaynibobo – qoya, avliyo, tekislik, buloq, soy kabi.

5. Oltita obyektning nomi bo‘lib kelgan toponim: Oqtosh – koriz, dara, tog‘, cho‘qqi, buloq, avliyo kabi.

Demak, Nurota tuman toponimlariga faqat bir tomonlama qarash, qandaydir xulosalar chiqarish bugungi kun talablariga mutlaqo javob bermaydi. Hudud toponimlarini har tomonlama o‘rganish kerak bo‘lsa, ilmiy asoslash davr talabidir. Biz keyingi tadqiqodlarimizda bu yuqoridagilarni, albatta, inobatga olamiz degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Т.: Маънавият, 1998.
2. Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир. Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. №2. 44 – 48 б.
3. Маматов Н. Ўзбек тилида кўхма сўзлар. Т.: Фан, 1982. – 139 б.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимикаси. Т.: Ўқитувчи, 1988. – 154 б.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T.: I – V jild, 2006 – 2008-y.

INDIKATOR VA TOPONIMLARNING GRAMMATIK MUNOSABATI

Rajabov O‘tkir Xudayarovich,
f.f.n., UrDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası katta o‘qituvchisi
Jumaniyazova Dildora Xudayarovna,
UrDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada indikator va toponimlarning grammatik munosabati haqida ma’lumotlar beriladi. Toponimlar tarkibida turli xil grammatik qo‘shimchalarning saqlanishi, indikatorli toponimlar va ular bilan bog‘liq munosabatlar haqida fikr yuritiladi.

Annotation. The article provides information about the grammatical relationship of indicators and toponyms. Toponyms consist of various grammatical additions, indicator toponyms and their related relations.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности грамматических связей индикаторов и топонимов. Исследуются вопросы о сохранении различных грамматических аффиксов в составе топонимов, а также о таких единицах, как топонимы с индикаторами.

Kalit so‘zlar: Toponim, indikator, indikatorli toponim, sifatlovchi-sifatlanmish, formant, aniqlovchi-aniqlanmish.

Key words: Toponym, indicator, toponym with indicator, adjective-adjective, formant, determiner-determinate.

Ключевые слова: топоним, индикатор, топоним с индикатором, описание-описываемое, формант, определение-определяемое.

Toponimlarning vujudga kelishida nomlanayotgan obyektning ma’lum xarakterli belgisi asos bo‘ladi. Toponimlar turli darajada u yoki bu joyni sifatlaydi. Bu quyidagicha sodir bo‘ladi: obyektни xarakterlaydigan ko‘plab belgilardan ma’lum tarixiy etapda bir tilda gaplashuvchi kishilar jamoasi tomonidan eng muhim deb hisoblangan biror belgi asos qilib olinadi. Shu belgi obyektни boshqalardan ajratish, farqlash vazifasini bajaradi. Shunday ekan, nomlar dastlabki shakllanish bosqichida, albatta, o‘zi ifodalayotgan geografik obyektning nomi bilan, aniqrog‘i uni ko‘rsatuvchi indikator bilan qo‘llanadi. Chunki, barcha nomlar – xoh ular apellyativdan yasalgan bo‘lsin yoki indikatorli toponim bo‘lsin obyektни sifatlash uchun xizmat qiladi. Uning qayerda joylashganligi (*Baland ko‘pir, Oyoq solma*), qanday xususiyatga ega ekanligi (*Ko‘na qala, Achchi ko‘l*), mazkur obyektда kim yashashligi (*Nukus Jam, Qozoqovul*), shu hududdagi kishilarning kasb-kori (*Sovunchi o‘ram, Kosib taxta*) yoki shu geografik obyekt

bilan bog‘liq biror hodisa (*O‘giz ulkan ko‘l*) va boshqalar orqali mazkur obyektни o‘zga obyektдан ajratadi. Umuman, toponim o‘zi ifodalayotgan obyekt haqida axborot tashiydi.

Toponimlar dastlab, albatta, indikatorli shaklda, ya’ni o‘zi ifodalayotgan obyektning nomi (qishloq, shahar, ko‘l, daryo va hokazo)ni saqlagan holda vujudga keladi. Qiyos qiling: Samarqand (samizkant – “katta shahar”), *Tarakbag‘*, *Qoyqyrg‘ilg‘anqala*. Ammo, toponimning keyingi taraqqiyotida obyektни bildiruvchi so‘z tushadi. Chunki, davr o‘tishi bilan obyektning nomi ham uning belgisiga yuklatiladi. Kishilar tasavvuridagi belgi-obyekt assotsiatsiyasi doimiy shaklga kirib qoladi. Natijada endi obyektning o‘zini emas, uning belgisini aytish bilan ham shu joyni eslash, tushunish mumkin bo‘ladi. Ular grammatik jihatdan ham o‘zgarib bir-biriga moslasha boradi. Toponimlar tarkibida turli xil grammatik qo‘shimchalarning saqlanishi ham asli shundandir. Indikatorli toponimlar ikki yoki undan ortiq komponentga ega bo‘ladi. Xuddi qo‘shma so‘zlar kabi indikatorli toponimlar ham so‘zlarning o‘zaro tobelanishi orqali hosil bo‘ladi. Bu turli ko‘rinishga ega. Ularning ayrimlari haqida to‘xtalamiz.

Indikatorli toponimlarning komponentlari o‘zaro hech qanday grammatik vositasiz sifatlovchi-sifatlanmish modelida birikadi: *Yaňybazar*, *Bäländkəpyr*, *Tazaqala*. Indikatorli toponimlarning bu tipida sifatlovchining -li formanti bilan yasalgan holda kelishi ham mumkin. Bunda turli turkumga oid so‘zlar sifatlashgan bo‘ladi: *Laqalbyap*, *Chertanlikəl*.

Olmabog‘, O‘rikbog‘, Tutbog‘ tipidagi nomlarning komponentlari ham xuddi yuqoridagi shaklda munosabatga kirishgan, biroq bu toponimlarning sifatlovchisi -li formantini saqlamagan. Toponimlarning, umuman, belgisiz ishlatilishi tez-tez uchraydigan hodisadir.

Aniqllovchi-aniqlanmish tipidagi toponimlarning katta bir guruhi turli toponimik indikatorlar asosida vujudga keladi. Ularning ko‘pchiligi mavjud bo‘lgan nomga qo‘shilib uning joylashgan o‘rnini aniqlaydi. *Yuqorido‘rman*, *Oyoqdo‘rman*, *Balandsolma*, *Oyoqsolma* kabi. Toponimlarning bu xilda vujudga kelishini *binor holat* deb yuritiladi.

Toponimiyada binorlik *ulli*, *kichchi*, *toza*, *ko‘na* tipidagi antonimik indikatorlar orqali ham hosil qilinadi: *Tazakəpyr*, *Kənəkəpyr*, *Ichanqala*, *Deshanqala* kabi.

Toponimlarning boshqa bir turi ham -li formantli so‘z bilan indikatorning qo‘shilishidan vujudga kelgan. Masalan: *Gullanlio‘ram*, *Xivali ovul*, *Qarshilixo‘ja*, *Xonqali tarap* va boshqalar. Ammo, bu toponimlar komponentlari sifatlovchi-sifatlanmish shaklida emas, balki qaratuvchi-qaralmish munosabati orqali birikkan, ya’ni bu nomlar tarkibida qaratqich kelishigi va uchinchi shaxs egalik ko‘rsatkichini saqlamagan bo‘lib, belgisiz qaratqichli xarakterga egadir.

Shunday ekan, bu nomlarni *Xivaliningovuli*, *Gullanliningjami* shaklida tushunish kerak.

Indikatorli toponimlar tarkibida son+indikator ko‘rinishiga ega bo‘lgan nomlar uchraydi, bu tipdagi toponimlarni ham sifatlovchi-sifatlashmish aloqasiga kirishgan nomlar guruhiga kiritish mumkin: *Beshtam*, *Beshuy*, *Beshariq*, *Uchkëchä*, *Qırqyap* va boshqalar.

Indikatorli toponimlarning boshqa bir qismi qaratqich-qaralmish shaklida munosabatga kirishgan nomlardir. Qaratqichli munosabat toponimlar tarkibida belgili yoki belgisiz, ya’ni kelishik ko‘rsatkichlarisiz ham ifodalanadi: *Xojaqala*, *Baḡı taxta*, *Bazzaz avul*, *Atalıqarma*, *Mang‘itarna* va hokazo.

Qaratqich-qaralmish munosabatidagi ayrim indikatorli toponimlarning boshqa bir turi Janubiy Xorazmga xosdir. Bunda toponim tarkibidagi keyingi komponent III shaxs egalik qo‘shimchasini qabul qilgan bo‘ladi: *Mullayeri*, *Eshan orami*, *Sangalbag‘i*, *Orısjami*, *Yolyani*, *Shavatyani*, *Jo‘ganyeri*, *Chakka jami* kabi.

Darhaqiqat, bu tipdagi indikatorli toponimlar o‘ziga xos xususiyatga ega. Bu nomlarning komponentlari orasidagi munosabati ularning toponimlashuvi jarayoni va strukturasi turli-tumandir.

Toponimning bu tipdagi soddalashuviga turli faktorlar sabab bo‘ladi. Avvalo, bu tipdagi toponimlarning birinchi komponentida ishtirok etadigan fe‘l formalari va konstruksiyalarining substantivatsiyalashgan holatda qo‘llanishi qayd etilgan shaklning vujudga kelishiga olib keladi.

Toponimlarning bu turi, ayniqsa, qipchoq shevasi vakillari yashaydigan hududlarda ko‘plab uchraydi. Bu toponimlarning ko‘pchiligi ancha avval vujudga kelgan bo‘lsa, ayrimlari nisbatan keyingi davrlarga xosdir. Masalan: *Orısketkän*, *Muzqatqanyasqa*, *Suvanqachqan* kabi. Shunday ekan, bu tipda toponim yasalihi ancha sermahsul usuldir. Xorazm toponimiyasini kuzatishimiz shu narsani ko‘rsatadiki, bu hududdagi aholi tilida toponimlarning fe‘l bilan ifodalanuvchi modeli shakllangan. Shuning uchun ham, ko‘pincha tayyor model orqali fe‘l toponimlar yasaladi. Ko‘pchilik holda obyektни ifodalovchi indikatorning qo‘llanishiga ehtiyoj qolmaydi.

Shunday qilib, indikatorli toponimlarning o‘ziga xos turli grammatik va boshqa xususiyatlari mavjud. Ularning ko‘pchiligi toponimlarning shakllanish jarayonida dastlabki bosqich vazifasini o‘taydi. Chunki, nomlarning aksariyat ko‘pchiligi, u yoki bu obyektни turli belgilari asosida bir-biridan farqlash, ajratish vazifasini bajaradi. Ular o‘zlari ifodalayotgan obyekt haqida xabar beradi. Indikatorli qo‘shma toponimlarning komponentlari orasidagi grammatik munosabat: sifatlovchi va sifatlanmish (*Yaḡıbazar*, *Tazaqala*), aniqlovchi-aniqlanmish (*Yuqarıdörmän*, *Bäläntsalma*, *Ayaqsalma*), qaratuvchi-qaralmish

(*G'yllänlyoram, Xivalayavl, Xanqalytärär, Eshan orami, Yolyany*) xususiyatiga asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Беленская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М., 1977. С. 54.
2. Дўсимов З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т., 1970.
3. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. - Т.: Фан, 1985.
4. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.
5. Подолская Н.В. Словар русской ономастической терминологии. - М., 1978. – С.40.

BADIIY MATNDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNI TASNIF QILISH MASALALARI

Andaniyazova Dilrabo Ro'ziqulovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim,
O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti,
andaniyazova1406@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada badiiy matndagi onomastik birliklarni tasniflash masalalari qisqacha yoritilgan.

Абстракт: В статье кратко освещены вопросы классификации ономастических единиц художественного текста.

Abstract: The article briefly covers the issues of classification of onomastic units of literary text.

Kalit so'zlar: Onomastik birliklar, poetonim, badiiy matn, real nomlar, muvaqqat nomlar, tarixiy nomlar, mifopoetonim, an'anaviy nomlar.

Ключевые слова: Ономастические единицы, поэтонимы, художественный текст, настоящие имена, временные (оказиональные) имена, исторические имена, мифопоэтоним, традиционные имена.

Key words: Onomastic units, poetonyms, literary text, real names, temporary (occasional) names, historical names, mythopoetonym, traditional names.

Badiiy matnda har qanday birlik ahamiyatlidir. Ularning barchasi ham obyektiv mazmun, ham badiiy mazmunning ifodalanishida u yoki bu tarzda ishtirok etadi. Bu o'rinda onomastik birliklarning badiiy matndagi o'rni, ayniqsa, muhim. Poetik maqsad nazarda tutilmagan holda ham badiiy asardagi onomastik birliklar muayyan bir xalqning ism qo'yish madaniyatidan xabar beradi yoki badiiy asarning onomastik ko'lamini belgilaydi. Badiiy matndagi onomastik

birliklar turli ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Mohiyatan ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. **Real onomastik birliklar** (odatiy nomlar). 2. **Muvaqqat onomastik birlik-lar** (onomastik fondda uchramaydigan, ijodkor tomonidan individual qo‘llangan to‘qima nomlar). 3. **Tarixiy onomastik birliklar**. 4. **Mifopoetonimlar**. 5. Bir asardan ikkinchi asarga ko‘chib yuruvchi onomastik birliklar (**an’anaviy nomlar**).

Real nomlar tildagi mavjud ismlar fondiga kiruvchi nomlardir. Badiiy matnda barcha real nomni ham poetik ahamiyatga ega deb bo‘lmaydi. Real nomlarning apellyativ ma’nosiga ishora qilish orqali ijodkor muayyan badiiy niyatini ifodalaydi. Masalan, A.Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasidagi *Qobil* ismi orqali ismning apellyativ asosi bo‘lgan *qobil* so‘zining “*so‘zga kiradigan; yuvosh, mo‘min*” ma’nosi orqali qahramonning xarakteriga, xatti-harakatiga ishora qilingan: *Ellikboshi o‘g‘ri teshgan yerni yana bir ko‘rdi. Qobil bobo, qo‘l qovushtirib, uning ketidan yurar va yig‘lar edi... Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo‘ldi. Quruq qoshiq og‘iz yirtadi. Aminga qancha pul olib borsa bo‘ladi?... Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi.* (A.Qahhor. “O‘g‘ri”)

Badiiy matnda ijodkor ba’zan boshqa millatga xos ismlarni ham atayin qo‘llaydi. O‘zbek adabiyoti namunalarida uchraydigan ayrim ruscha-baynalmilal ismlar asar g‘oyasini ochishda, xarakterning mohiyatini belgilashda va yozuvchining muayyan maqsadini yoritishda muhim lingvopoetik vositalardan biridir. E.A’zamning “Shovqin” romanidagi Farhod – **Fidel**, Gulgun – **Gulya Lagutina**, Xudiyakov (Xudoyakov – “Xudo bir, yagona degani”; yozuvchi izohi), **Platon Sokratovich, Gugushidze** (qulog‘ida hushtak chaladigan qahramon nomi,forschada “gush” – quloq, “gu” – ayt, gapir degani; yozuvchi izohi), **Adham Delon** (mashhur Alen Delonga taqlid qiluvchi qahramon nomi; yozuvchi izohi), **Gorbachyov, Vika – Viktoriya, Tal’at Raf’iullin** (“Ayirish belgisi” laqabli obraz; ismida ham, familiyasida ham shu alomat bor, ammo o‘rischada qo‘yilmaydi; yozuvchi izohi) kabi qahramonlar nomlari bunga misol bo‘la oladi. Ayniqsa, bosh qahramon Farhod Ramazonning otasi qo‘ygan ismi **Fidel** asar davomida qahramonning og‘riqli nuqtasini aks ettirishi bilan birga mashhur shaxslarga ishora qiluvchi poetik vosita sifatida o‘quvchini jalb qila oladi. Bunday nomlarda kuchli sarkazm borligini sezish qiyin emas. Quyidagi parchada aynan shu holatning bo‘rttirib ko‘rsatilganini kuzatamiz: *...Ramazonov Fidel Mirzayevich, – dedi juvon pasportdan ko‘z uzib. – “Kastro”si qani buning? Farhodning fojiasi – jon joyiga uradigan savol edi bu! Qayga bormasin, shunga duch kelib, chaynalib qoladi. Nima desin? Bir zamonlar menga bu nomni qo‘ygan otamdan borib so‘rang, deydimi?...*

Badiiy matnda, ayniqsa, **to‘qima poetonimlar** jiddiy ekspressiv vazifa bajarib keladi. Mahoratli ijodkor o‘z badiiy niyatiga muvofiq turli nomlarni yaratadi. Shuningdek, milliy nom qoliplari asosida hosil qilingan *Tantiboyvachcha* (Oybek), *Robotqul* (O.Matjon), *Ayriliqxonim* (U.Azim), *Yebto‘ymasov*, *Xarajatxon*, *Xushchaqchaqiy* (“Mushtum” jurnalida qo‘llangan to‘qima nomlar) kabi shartli hosil qilingan nomlar ham badiiy matnda jiddiy ekspressivlikni yuzaga keltiradi. Masalan: “*Hurmatli ayollar, xafa bo‘lmanglar-u, sizlarga Zuhra, Halima, Karima deb ism qo‘yib o‘tirmay, “Xarajatxon” deb chaqirish kerak. Chunki turgan- bitganlaringiz – xarajat. Ishonmasangiz, isbotlab berishim mumkin*”[1:8]. Biz bunday nomlarni **muvaqqat onomastik birliklar** termini ostida tadqiq qilishni ma’qul ko‘rdik. Demak, muvaqqat nomlar ismlar fondida uchramaydigan, ijodkor tomonidan maxsus o‘ylab topilgan onomastik birliklardir. Badiiy matnda qahramonlarning ismi, familiyasi, otaismi, shuningdek, joy nomlarini atash uchun doim ham real nomlardan foydalanilmaydi. Maxsus yaratilgan nomlar real nomlarga qaraganda ekspressivlikka, hissiy yukka to‘yingan bo‘ladi, shuningdek, ular odatda kontekstda, ya’ni badiiy matn doirasida o‘z poetik maydonini hosil qiladi hamda tilda mustahkam o‘rnashib olishni talab qilmaydi. [2:195–198; 48–50] Umuman, muvaqqat nomning shakllanishi mavjud real nomlarning muayyan qoliplariga muvofiq amalga oshiriladi. Masalan, *-qul* antropoindikator orqali yasalgan muvaqqat nomlar: *Balliqul*, *Bevoshqul* (T.Malik), *Shoshmaqul* (S.Ayniy); *-iston*, *-zor*, *-obod* topoindikatorlari orqali yasalgan muvaqqat nomlar *G‘uliston* (A.A’zam), *Quyoshiston* (M.Yusuf), *Salomobod* (M.Shayxzoda) *Donishqishloq* (E.Vohidov).

Tarixiy antroponimlarga badiiy matnning ko‘pqatlamliligini hosil qilishda ko‘p murojaat qilinadi. Quyidagi parchada *Mo‘min Mirzo* tarixiy antroponimi lingvopoetik qimmat kasb etgan. Ma’lumki, *Mo‘min Mirzo* mudhish hiylaning qurboni bo‘lgan. Ushbu antroponim, asosan, she’riy matnlarda allyuziv nom sifatida qo‘llanib, bundan besh yuz yil avval bo‘lib o‘tgan mudhish qotillik haqidagi faktga ishora qilib kelgan: *Hazrat Navoiyning nazari tushgan, Yuragida balki she’r qoni jo’shgan, G‘unchadek qalbida ohi uvishgan, Mo‘min Mirzo ukam, seni o‘ldirdilar* (A.Oripov. “*Mo‘min Mirzo*”).

Quyidagi misolda esa tarixdagi ushbu voqea natijasida salbiy nom qoldirgan shaxs – Majididdin qatnashgan fitnaga ishora qilingan. *Tulki Majididdin* ifodasida antroponim o‘z ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, *Ammo Majididdin yuribdi yashab* misrasidagi *Majididdin* ko‘chma ma’noda qo‘llangan va shayton malayi, razil odam ma’nolarini anglatib, **onomastik metafora** vazifasini bajargan:

Husayn Boyqaro – Temuriy sulton

Tulki Majididdin makriga uchdi –

Hazrat Navoiyni surdi-yu bir yon,

Shayton malayini do'stim deb quchdi...
Bu-ku, eski tarix, Otilgan bir o'q –
Sal kam olti asr oldin bo'lgan gap.
Bugun Navoiy yo'q, Shoh, Shahzoda yo'q...
Ammo Majididdin yuribdi yashab... (B.Iso. "Saboq").

Mifologik antroponimlar. O'zbek badiiy matnlarida mifonimlar u yoki yoki bu shaklda uchraydi. Masalan, *Semurg'*, *Qaqnus*, *Samandar*, *Ko'hi Qof* va boshqa nomlar kuzatgan misollarimizda muayyan badiiy maqsadda qo'llangan hamda ijodkorning badiiy niyatini yoritishga xizmat qilgan. Masalan, quyida *Ko'hi Qof* nomining jiddiy estetik vazifa bajarib kelganini ko'rish mumkin. Ma'lumki, *Ko'hi Qof* mifotoponimi o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida uchraydigan afsonaviy tog' nomi. Rivoyatlarda aytilishicha, *Ko'hi Qof* haddan ziyod olisda, dunyoning bir chetida joylashgan bo'lib, unda parilar, *Semurg'* va Anqo qushlari yashaydi. Badiiy matnda bu nom quyidagi vazifalarda qo'llanadi: **1.** Allyuziv nom sifatida qo'llanib, biror manzilning haddan ziyod olisligini ta'kidlash uchun xizmat qilgan. *Ko'hi Qofga qadar ketardim, Laylim, Ko'zingni bir bora ko'rmoqlik uchun. Na chora?.. Bu charxga qurbim kelmaydi, Afsus, bu gardishga yetmaydi kuchim* (I.Mirzo).

2. *Ko'hi Qof* nomi tazod yaratish maqsadida qo'llangan. Mazkur nomning she'rda qilday so'zi bilan zidlantirilishi *Ko'hi Qofcha* birikmasi ma'nosining ekspressivligini oshirib, badiiy mazmun ta'sirchanligini ta'minlagan: *Qilday qumursqaning ham Ko'hi Qofcha yuki bor* (B.Fazliddin. Dardsizlik).

3. A.Oripovning "Sohibqiron" nomli dramatik dostonida *Ko'hi Qof* mifotoponimi jangchilar matonati va Sohibqironga sadoqatini ta'sirchan ifodalash maqsadida qo'llangan. Ya'ni "Sohibqiron amr etsa, askarlar bajarolmaydigan ishning o'zi yo'q" degan mubolag'ali fikr mazkur mifotoponim vositasida g'oyat aniq ifodalangan. *Muntazirmiz amringizga, o, Sohibqiron, Siz amr eting – kemirgaymiz Ko'hi Qofni ham. Siz amr eting – simirgaymiz bahru ummonni* (A.Oripov. Sohibqiron).

O'zbek maqollarida ham bu nomni kuzatish mumkin: *Gap desang qop-qop, ish desang Ko'hi Qofdan top.* (Maqol).

An'anaviy nomlar. Badiiy matnda muayyan asar qahramonlari nomi mashhur nom sifatida boshqa bir matn tarkibida keladi. Bunda bir asardan boshqa asarga "ko'chib o'tgan nomlar" – "**an'anaviy nomlar**" o'zga matn tarkibida jiddiy poetik vazifa bajaradi. Garchi bu nomlar o'ziga tegishli bo'lgan asar matnida poetik yuk olmasa-da, ikkinchi matnda allyuziv nom sifatida ijodkorning muayyan badiiy niyatini yoritishga xizmat qiladi. [3:200.] Mazkur antroponimlar she'rning g'oyaviy-badiiy mazmunini shu bilan birga intertekstuallik asosida ko'pqatlamlilikni hosil qilishi bilan ahamiyatlidir. Masalan, quyidagi parchada

shoir Gulliver haqidagi mashhur asar syujetidan intertekstual matn sifatida foydalanib, *Gulliver* antroponimini poetonim darajasiga ko'tara olgan, ya'ni bu she'rdagi Gulliver shunchaki mayda odamchalar orasiga tushib qolgan sayyoh emas, balki o'z qiyofasiga, o'z so'ziga ega bo'lgan ulkan shaxs hamdir. She'rdagi *Gulliver* nomining metaforik ma'noda qo'llanishi *maydalar* so'zining ham ko'chma ma'noda anglashilishiga sabab bo'lgan. Bu esa mazkur matnning assotsiativ mazmun kasb etishiga, matn ortidagi yashirin fikrga ishora qilishga sabab bo'lgan: *Bor gap shu – tushimda **Gulliver** bo'lib, Maydalar ichiga tushdimu, lekin Ular talovida ketmadim o'lib, Uyg'oqlik qo'limga qaytardi erkim...*(B.Iso. "Tushimda Gulliver bo'lganim...").

Umuman, onomastik birliklar badiiy matnda alohida maqsad bilan qo'llanganda jiddiy estetik vazifa bajaradi. Xususan, muvaqqat onomastik birliklarda bu yaqqol namoyon bo'ladi. Muvaqqat nomlar badiiy ifoda imkoniyatlariga ko'lam bag'ishlaydigan, matnning estetik ta'sir quvvatini oshiradigan vosita bo'lib, ular, lingvopoetik tadqiqotlar uchun yaxshi material bera oladi. Nomlarning badiiy matndagi tasnifi masalasi esa bugungi kungacha qat'iy qoidalarga asoslanmagan. Biz nazarda tutgan yuqoridagi tasniflar ham vaqti kelib to'ldirilishi, kengaytirilishi mumkin. Badiiy asarning janriga ko'ra onomastik birliklarning qay bir turi faol bo'lsa, qaysidir turi esa kam qo'llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Харажатхон"лардан ўргилай // Муштурм. – Тошкент, 2012. – № 9
2. Пулина Е. А. Окказиональные имена собственные в романе Дж. Джойса «Улисс» и их межъязыковая передача // Пермский государственный фармацевтический вестник. 2007. N.3; Яковенко Н. С. О некоторых особенностях окказиональных антропонимов в английских романах В. В. Набокова // МНКО. 2011. N.2.
3. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. – М., 2001.

KISHI LAQABLARI VA BOSHQA ONOMA KO'RINISHLAR

Qodirova Xurshida Marselovna,

xurshidamarselovna@gmail.com

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrası v.b. dotsenti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada laqab tushunchasi va unga turli olimlar tomonidan berilgan munosabatlar keltirilgan. Jamiyatimizdan shaxslardan tashqari, boshqa narsa-buyumlarga va joylarga nisbatan qo'llanuvchi laqab shakllar ham keltirilgan.

Abstract. This article presents the concept of nickname and the relationship given to it by various scholars. In addition to individuals, nicknames used in our society for other objects and places are also given.

Абстрактный. В данной статье представлено понятие прозвища и отношение к нему различных ученых. Помимо отдельных лиц, даются также прозвища, используемые в нашем обществе для других предметов и мест.

Kalit soʻzlar: laqab, antroponim, onoma, toponimik laqablar, oykodonimik laqablar, avtomobil laqablari, biblionim laqablari.

Key words: nickname, anthroponym, onoma, toponymic nicknames, oikodonymic nicknames, car nicknames, biblionymous nicknames.

Ключевые слова: прозвище, антропоним, онома, топонимические прозвища, ойкодониимические прозвища, автомобильные прозвища, библиониимические прозвища.

Dunyodagi qadimiy tillardan biri boʻlgan oʻzbek tili xalqimiz uchun milliy oʻzlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho maʼnaviy boylik, mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-maʼrifiy taraqqiyotida gʻoyat muhim oʻrin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir [1.<http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasining-davlat-tili-a-ida-gi-onuni-abul-i-05-10-2019>].

Til birliklari xalqimizning milliy tafakkuri, turmush tarzi, urf-odatlar haqida maʼlumot berib turadi. Xususan, atoqli otlar eng koʻp axborot tashiy oladigan vositalar hisoblanadi. Lekin oʻzbek tilidagi atoqli otlarning baʼzi tiplari shu kunga qadar deyarli oʻrganilmagan yoki kam tahlil qilingan. Bunday masalalar qatoriga laqablarni ham kiritish mumkin [4:21].

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da “1. Biror xususiyatga koʻra, kishiga hazil qilib yoki masxaralab berilgan qoʻshimcha nom. 2. *esk. ayn.* taxallus. 3. *esk. ayn.* familiya. 4. Hayvonlarga qoʻyilgan nom [2:492]” tarzida izohlangan laqab, haqiqatdan ham, odamning turli xususiyatlarini ifoda etadigan nomdir.

Laqablar nafaqat antroponimik koʻlam uchun, balki atoqli otlarning boshqa turlari uchun ham katta ahamiyatga ega. Laqab keng tushuncha boʻlib, uning antroponimlardan tashqari boshqa onoma koʻrinishlariga nisbatan ifodasini quyidagilarda kuzatishimiz mumkin:

– toponimik laqablar: *Mini Pāriž* – Yangibozor tumani markazi, *Žiŋkočä* // *Žiŋkočä* – Bogʻot tumanidagi uylar bir tekis solinmagan mahalla, *Topalaŋ* – bu mahalladagilar qayerga borsa janjal qilib yurishadi (Urganch t.). Antroponimlar asosida shakllangan joy nomlari haqida Z.Doʻsimov [5:94] oʻz tadqiqotlarida batafsil maʼlumot berib oʻtgan. Antroponimlar kishilarning laqablari va ismlari asosida vujudga kelgan nomlar boʻlib, Z.Doʻsimov bunday koʻrinishli nomlarga *bangi*, *qanxor*, *avmas* [5:97] kabilarni misol qilib keltirgan. Toponimist olimlarning aniqlashicha, joy nomlari koʻpincha kishilarning laqablari asosida

shakllangan [8:25]. Buni kishilarning laqablari va ismlari asosida vujudga kelgan antroponimlar ham isbotlaydi;

– oykodonimik laqablar: *Tajsîn tojxana* – ko‘p janjal bo‘lib turadi, *Ilažsîz* – g‘arib; to‘y qilish uchun yaxshi to‘yxonalar band bo‘lsa, odamlar noiloj shu yerga borishadi, *Čŭvîn bastî* – “Ali bar” nomli ovqatlanish joyi;

– avtomobil laqablari: 07 – korol dorogi (корол дороги – birikma shaklidagi laqab bo‘lib, 80-yillarda urf bo‘lgan), damas – *buxankä* (shakliy o‘xshashlik asosida shakllangan);

– biblionim laqablar: *sari kîtap* – Sh.Rahmatullayev boshchiligida nashr qilingan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, *kok kîtap* – U.Tursunovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligi muqovasining rangi asosida talabalar nutqida shunday nomlanadi, *qîzîl desh* – R.Sayfullayeva boshchiligida nashr qilingan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” qo‘llanmasining, *Akademgrammatika* – “O‘zbek tili grammatikasi” kitobining laqabidir.

Laqab shaxs hayotining turli davrlarida unga boshqalar tomonidan turli xususiyati va sifatiga ishora qilib berilgan lisoniy birlikdir. Shaxs mana shu nom bilan bir doira kishilarga ma‘lum bo‘ladi va farqlanadi. Laqab – norasmiy qo‘shimcha nom bo‘lib, jamiyatda bir kishini ikkinchisidan farqlashga yoki shaxsning turli xarakter-xususiyatlarini anglatishga xizmat qiladi.

Laqab so‘zining ko‘pligi Navoiy asarlarida *alqob* shaklida qo‘llanilgan va *laqablar*, *unvonlar*, *taxalluslar* [6:37] deb izohlangan.

Badiiy va tarixiy manbalarda taxalluslarga nisbatan ham *laqab* so‘zi qo‘llanilganligini ko‘p kuzatish mumkin:

Ne tong ogoh bo‘lsa, Ogahiy ishqing siridinkim,

Anga behuda ermas osmondin bu laqab paydo [3:51].

Bunday holat faqat o‘zbek tilida emas, boshqa tillarda ham mavjudligini ozarbayjon tilshunosi Afad Qurbonovning qarashlaridan ham anglash mumkin: “Laqab atamasi ilmiy va badiiy adabiyotda boshqa, taxallus ma‘nosida ham qo‘llanayotganini katta afsus bilan ta’kidlash lozim. Laqab so‘zining shu ma’noda qo‘llanishi bir qator mumtoz va zamonaviy adiblarning ijodida o‘z ifodasini topgan. An’ana ko‘rinishidagi bu tarixiy noaniqlikka hozir toqat qilib bo‘lmaydi. Chunki zamonaviy ilm-fan, avvalo, atamalarning aniqligi va to‘liqligini talab qiladi. Shunday ekan, “laqab” atamasi qayerda ishlatilishidan qat’iy nazar, faqat laqab ma‘nosini anglatishi kerak [7:80]” – deb izohlagan.

Taxallus va laqablarni ham adashtirib yubormaslik lozim. Adabiyotlarda “taxallus” atamasi bilan parallel ravishda “laqab” so‘zi ham ishlatiladi. Ayrim o‘rinlarda bu ikki so‘z teng ma’noda qo‘llanadi. Aslida *laqab* termini *taxallus*dan farq qiladi. *Laqab* insonning turli-tuman belgilari: salbiy va ojizlik xususiyatlariga qarab qo‘yiladi.

Ozarbayjon tilida laqablar asosida shakllangan chopur – Çopurov İslam (chopur – Chopurov Islom), laylabash – Laylabashova İradə (laylabosh – Laylabosheva İroda), dərviş – Dərvişov Məhəmməd (darvish – Darvishov Muhammad), topul – Topulov Məzahir (topul – Topulov Mazohir), yüzbaş – Yüzbaşov Səməd (yuzbosh – Yuzboshev Samad) kabi ko‘plab familiyalar [7:77]ning mavjudligi laqablarning familiyalardan, hattoki kishi ismlaridan ham qadimiy ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman, laqab o‘ziga xos antroponimik birlik bo‘lib, *taxallus*, *familiya*, *ism*, *kunya* va *nisbada*n farqlanadi. Laqablar har bir xalq tarixiga va uning tiliga xos bo‘lgan xususiyatlarni ochishda asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Laqablarning o‘rganilishi tarixiy, etnografik, dialektologik, lingvokulturologik, pragmatologik, sotsiolingvistik jihatdan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 октябрдаги қарори.— <http://uza.uz/uz/documents/zbekiston-respublikasining-davlat-tili-a-ida-gi-onuni-abul-i-05-10-2019>
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.
3. Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 1-жилд. — Тошкент: Ғафур Ғулом, 1971.
4. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Услубий қўлланма. — Самарқанд: СамДУ, 2011.
5. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. — Тошкент: Фан, 1985.
6. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси — Тошкент: Фан, 1983.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. — Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
8. Qorayev S. Toponimika. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.

O‘ZBEK XALQ SEHRILI ERTAKLARI ONOMASTIKASI XUSUSIDA

Jamila Asqarova
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalq shirli ertaklari onomastikasi xususida tadqiqotlar berilgan.

Абстрактный. В данной статье представлены исследования ономастики узбекских народных волшебных сказок.

Abstract. This article provides research on the onomastics of Uzbek folk magic tales.

Kalit soʻzlar: Ertak, antroponimlar, toponim, sarlavha, qahramon.

Ключевые слова: Сказка, антропонимы, топоним, титул, герой.

Keywords: Tale, anthroponyms, toponym, title, hero.

Xalq ogʻzaki ijodida oʻzining salmoqli oʻrniga ega boʻlgan ertak “avvalgilar” dunyosidan bizga meros. Undagi baʼzi soʻzlar, nomlar, oʻlchov birliklari “bugungilar” uchun nechundir tushunarsiz. Buni tarix qatlariga toboro singib borayotgan qadim soʻzlarning unutilishi, muomaladan chiqishi, ayniqsa, ertakning sehrli dunyosidan uzoqlashish bilan xaspoʻslash mumkin.

Ertaklardagi nomlarni oʻrganish tadqiqotchi uchun yangi imkoniyatlar dunyosini ochadi va ertak badiiyatiga jo boʻlgan sirlarni oʻrganishga ham yordam beradi. Ertak personajlariga qoʻyilgan atoqli otlarga, avvalo, gʻoya va milliylik singdirilgan boʻladi. Soʻngra funksiyasidagi ijtimoiy farqlar, bu, ayniqsa, salbiy va ijobiy personajlar misolida yaqqol koʻzga tashlanadi. Bu xalq ogʻzaki ijodi namunalarida keng tarqalgan usul boʻlib, odatda, ijobiy qahramonlar ismiga ijobiy, salbiy qahramonlar ismiga esa salbiy maʼno yuklanadi.

Ertak haqidagi dastlabki belgi uning sarlavhasida koʻrinadi. Oʻzbek ertaklari nomlarida belgilarning axborot berish vazifasi personajlarning ismi yoki laqabi: Pahlavon Rustam, Momir bilan Somir, Muqbil toshotar, Bulbuligoʻyo, Qironogʻa va hokazo; oʻziga xos (kasb-hunar, ijtimoiy mavqeʻ, tashqi koʻrinish, ruhiy holat va hokazolarga oid) xususiyatga ega personaj nomlari: Shahzoda Asad, Malikai Husnobod, Ermana mergan, Shomurod qoʻrqoq, Donishmand yigit, Aqlli qiz, Ola toyli bola, Kulol aka, Mahmud yamoqchi, Nurilla boyvachcha, Kambagʻal qiz, Zar kokilli bola, Noʻxatvoy, Shoxli Iskandar, Baxtli kal, Qora mushkul ot, Ilon ogʻa va h.k; joy nomlari ishtiroki: Susambil, ertak atributlari nomlari: Gul uzuk, Uchar gilam, Oltin beshik, Oltin tarvuz va h.k; xatti-harakatlar ifodasi: Kulsa – gul, yigʻlasa – dur; Ilonning ishi – zahar solish; Chip yopish; Ur, toʻqmoq va boshqalar orqali namoyon boʻladi.

Ertak qahramonlari nomi milliy tafakkurning, xalq turmush tarzining, orzu va istaklarining tarjimoni boʻlib, gʻoyat rang-barangdir. Bu soʻzlar nomlash vazifasidan tashqari ism sohibiga munosabatni ham oʻzida aks ettiradi. Tilshunos olim A.Nurmonov shunday yozadi: “Badiiy adabiyotda qahramonlarning xarakteriga mos ism tanlashga harakat qilinadi. Masalan, “Tohir va Zuhro” dostonida Tohir – pokiza, nuqsonsiz; Zuhro – nurli, koʻrkam; niyati qora boʻlgan qahramonga esa Qorabotir deb ot qoʻyiladi. Koʻrinadiki, ism insonning oʻz zurriyotiga boʻlgan orzu-niyatining debochasi, badiiy asarlarda esa qahramon xarakteriga ishoradir. Demak, ismda gap koʻp. Ismning tilsimini ochish, maʼnolarini belgilab berish katta amaliy ahamiyatga ega” [1:286].

Ertakda tilsimlangan ismlar, joy nomlari, o'ldiruv birliklari, sehrli jonzorlar va buyumlar nomi izoh va tushuntirishlar talab qiladi.

Antroponimlar. Vospiroxun – pari qiz ismi. Podshoning buyrug'ini bajarishga ketgan kalga 14-15 yoshlardagi chiroyli bola uch duo bilan Qora podshoni yengishga yordam beradi va yonidan pakki (pichoq) chiqarib “Vospiroxun” desa paydo bo'lishini aytib g'oyib bo'ladi. Kal Vospiroxunning qiz bola ekanligini bilgach, unga uylanadi.

Pizzabuvish – qiz bolaning ismi bo'lib, otasining shartiga ko'ra, kim qizning nomini topsa, o'shanga qizini turmushga beradi, lekin hech kim topolmaydi. G'orda yashovchi bir dev bir dumalab mushukka evriladi-da, qiz xonadonida uning onasiga suikaladi, shunda qizning onasi “jonivor, kel buyoqqa, hali Pizzabuvish opangni to'yi bo'lsa, qorningni bir to'ydiraman” deb qizning nomini aytib qo'yadi.

Gulqahqah – kulsa hammayoq gul-lolga to'lib ketadigan va devlar qo'riqlaydigan pari qiz. Tilla kokilli yigitga homiy chol uning bir juft gulidan taqdim etadi.

Malikai Turandot – malikaning ismi. “Turk malikalarini fors an'anasi bo'yicha Turandot – “Turon qizi” deyilishining biroz buzilgan shakli. Eron va Kavkaz manbalari “Turon” deb turkiylar yashab kelgan mamlakatni, jumladan, O'rta Osiyoni ham ataganlar.

Ertakda qarilarning nomi chol kampir, bobo, ota nomi bilan keladi, ularga ism berilmaydi. Ism asosan yosh qahramonga beriladi. Ismi yo'q personajlar ko'pincha aniqlovchi+ot ko'rinishida keladi masalan, yalmog'iz kampir, maston kampir, o'gay ona, sehrli kampir, oqsoqolli chol va hok. shuningdek, ertak qarilik belgilari uning poetik tasviridan ham anglashiladi: sochlari, oq, tishlari tushgan, munkillagan... Ertakda hamma qahramonga ham nom berilmagan. Ba'zi qahramonlar turdosh nomdagi shaxs otlari bilan atalgan bo'lib, ularning orasida eng keng tarqalgani kampir obrazidir.

Kampir – o'zbek xalq ertaklarida asosiy personajlardan biri bo'lib, u, asosan, bosh qahramonga ziyon yetkazuvchi yalmog'iz kampir, maston kampir, shum kampir, ba'zida homiy – sehrgar kampir ko'rinishlarida keladi. “Kampir” so'zi asli forsiycha bo'lib, “qari odam, erkak yoki ayol” ma'nosini bildirgan [6:310]. Qozoq folklorshunosi S.Qondibay ushbu so'zni shunday izohlaydi: “O'rta Osiyo xalqlari orasida “kam-pir” so'zi (VIII – XII asrlar) qadimgi turkiy so'z “qam” va so'fiyliklik tariqasidagi forsiycha “pir” so'zlarining qo'shilishidan shakllangan. Bu davrda pir so'zi so'fiylikdagi “pir” emas, balki tabiat hodisalarining timsoli bo'lgan ayol ko'rinishidagi ruhlarning nomi sifatida ishlatilgan. Keyinchalik bu so'z ertaklardagi sehrli kuch sohibalariga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, yillar o'tib keksa yoshdagi barcha ayollar “kampir” deya atala

boshlangan”[5:436]. Shomon so‘zining turkiycha varianti “qam” bo‘lib, matriarxat davrida kampir marosim o‘tkazuvchi, qabila boshlig‘i funksiyalarini bajargan. Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy”sida kampir so‘zi “qurtqa” shaklida uchraydi. “Qissasi Rabg‘uziy”da keltirilgan termin og‘zaki ijodda faollashmagan bo‘lib, bu so‘z XIII – XIV asrlarda xalq jonli tilida ishlatilgan, hozirgi kunda esa eskirib, kampir ekvivalenti bilan almashgan arxaik so‘z” [7].

Toponimlar. Susambil – “Susambil” ertagida hayvonlarning orzusidagi makon nomi qadimdan o‘zbek tilida epik yurt (toponim)ni bildirib, ertaklardan birining nomi ham bo‘lib kelgan. Jambil toponimi ham ertaklarda ko‘p uchraydi. “Chambil – Jambil – Susambil nomlari shakliga ko‘ra bir-biriga daxldor bo‘lib, *Jambil*, *Susambil* nomlarining yaratilishida *Chambil* toponimi asos bo‘lgan” [3:38].

Ravot – asli “rabot” arabcha so‘z bo‘lib, “karvonsaroy, musofirxona” ma’nolarini bildiradi. Arablar zamonidan qolgan ko‘p sonli toponim rabotlardir. Toponomist olim To‘ra Nafasovning yozishicha, “O‘zbekistonda rabotlar shahar tashqarisida qurilgan, XVII – XVIII asrlarda esa yirik aholi punktlari yonida, bozor atrofida va savdo yo‘llaridagi bekatlarda qurilgan. XIX asrda to‘rtburchak shaklda qurilgan va bitta darvozasi bo‘lgan qo‘rg‘onlar ravot deb atalgan. Ravot so‘zining qo‘rg‘on ma’nosi ham bor” [1:41]. “Arablar o‘zlari bosib olgan joylarda harbiy punktlar – ko‘pdan ko‘p rabotlar (ribot) qurishgan” [4:22].

Kamar – kamarlar qoyadagi g‘or (bo‘shliq)lar bo‘lib, bu yerlarda ibtidoiy odamlar yashagan... Ba’zi bir g‘orlarni dahshatli mahluqlar, devlar, parilar makon qilgan deyishadi. Shu sababli bunday g‘orlar Shaytong‘or, Devkamar deb atalgan [4:38].

Zoonimlarga ajabtovur hayvonlar va qushlar, Semurg‘, Davlat qushi, Xumo qushi, boshi yo‘q qo‘y, uchar ot, oltin baliq, kattaligi uydek baliq, bir chaqirim yerga soya beradigan katta qushlar, odam yutar baliqlar kabi sehrli jonzoqlar kiradi.

Bulbuligo‘yo – tumshuqlari yoqutdan, oyoqlari zabarjaddan, qanotlari duru marjondan bo‘lgan qush.

Murqumomo – gavhar tuxum qo‘yadigan qush. Kimki bu qushning tojini pishirib yesa, davlatga podsho bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, boshqa sohalar kabi til ham taraqqiy qiladi. Xalqda “Ellik yilda el o‘zgarar, to‘qson yilda til o‘zgarar” degan maqol bor. Xalqning idroki o‘sib borar ekan, vaqt o‘tgan sari muomaladagi so‘zlar, nomlar ham eskiradi, tushunarsiz holga kelib, o‘zining ommaviyligini yo‘qotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Нафасов Т. Шева ва ономастик бирликлар / Ҳамид Олимжон таваллудининг 100 йиллигига бағишланган ёш олимлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий анжумани материаллари. 12 март, 2009 йил. – Андижон. – Б. 24, 38.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 286.
3. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б.41
4. Қораев С. Топонимика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2006. – Б. 22, 38
5. Қондыбай С. Мифология предказахов. Алматы: СаГа, 2008. 436 стр.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати – Тошкент: 2-жилд. 2020. – Б. 310
7. Шукурова З. “Қиссаси Рабғузий” асарида қуртқа образи”. Т., Шарқ юлдузи, 2014. №5

TELEKO‘RSATUV VA RADIOESHITTIRISHLAR NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Sapayeva Boljon Qadamovna,
UrDU, katta o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi teleko‘rsatuv va radioeshittirishlar nomlari leksik-semantik xususiyatlarga asoslangan holda tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье проанализированы названия телепередач и радиопередач на узбекском языке на основе лексико-семантических особенностей.

Annotation. This article analyzes the names of TV and radio shows in the Uzbek language on the basis of lexical and semantic features.

Kalit so‘zlar: teleko‘rsatuv, radioeshittirish, trop, metafora, metonimiya, alliteratsiya.

Ключевые слова: телешоу, радиопередача, троп, метафора, метонимия, аллитерация.

Keywords: TV show, broadcasting, trope, metaphor, metonymy, alliteration.

Telekanal va radiokanallar turfa xil bo‘lgani kabi ko‘rsatuvlar va radioeshittirishlar nomi ham turlichadir. Ayrim ko‘rsatuv va radioeshittirishlar nomi obrazlilikdan xoli bo‘lsa, ayrimlarining nomlanishida so‘zlarning o‘z ma’nosida emas, ko‘chma ma’noda qo‘llanib, ta’sirchanligini oshirishga tomoshabinning, tinglovchining e’tiborini tortishga qaratilganligini ko‘rish mumkin. Asosan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag‘ishlangan informatsion

ko'rsatuv, eshittirishlar nomlari ortiqcha jimjimalarsiz ifodalanadi. "O'zbekiston" telekanalida ancha yillardan beri namoyish qilib kelinayotgan "Axborot" ko'rsatuvi nomini olib ko'raylik. Axborot deganda biror voqea-hodisalar haqida tushuncha beruvchi xabar, ma'lumot tushuniladi. "Axborot" ko'rsatuvida ham yurtimizda va xorijda yuz berayotgan voqea-hodisalar haqida ma'lumotlar berib boriladi.

Turli telekanallarda berilayotgan ayrim informatsion ko'rsatuvlar nomi sifatida bir-biriga yaqin ma'noli so'zlar tanlangan. Masalan, "Sevimli" telekanalida "Zamon"; "Yoshlar" telekanalida "Davr"; "Milliy" telekanalda "Millar" dasturi nomlari ma'nosi vaqt, davr ma'nolarini anglatadi. Bu yerda mil vaqt o'lchov birligi (soat mili) sanaladi. Ushbu nomlar juda yaxshi tanlangan bo'lib, ko'rsatuvning maqsad va vazifalarini to'g'ri ifodalab, u nima haqida ekanligi to'g'risida tomoshabinga dastlabki tasavvurni bera oladi.

Teleko'rsatuv yoki radioeshittirishlarda informatsion dasturlardan tashqari, turli mavzulardagi ko'ngilochar dasturlar ham mavjud. Bunday ko'rsatuv va eshittirishlar nomlari informatsion dasturlar nomlaridan farqli o'laroq, obrazli, ta'sirchan, diqqatni tortadigan bo'lishi lozim. Teleko'rsatuv yoki radioeshittirish nomi u haqida dastlabki ma'lumotni beradi, bu nom, albatta, tomoshabinning, tinglovchining e'tiborini jalb qila olishi lozim. Shuning uchun, tanlangan nom iloji boricha ta'sirchan, ifodali bo'lishi kerak. Bunda troplar muhim ahamiyat kasb etadi.

Troplar tilning semantik makonini qayta tashkil qiladi va voqelikning chuqur tuzilishini o'ziga xos, yangi tarzda tushunish uchun asos yaratadi, ta'sirli semantik vaziyatni keltirib chiqaradi. Teleko'rsatuv va radioeshittirish nomlarini tahlil qilish jarayonida turli xil troplardan foydalanilganligining guvohi bo'ldik.

Metafora – nutqqa obrazlilik, ta'sirchanlik baxsh etish maqsadida ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlik, muvofiqlik asosida ularning biri o'rnida xuddi shu ma'noni ko'chma ma'noda anglatadigan so'z yoki ibora. Ko'rsatuv va eshittirishlar nomida metaforalardan juda unumli foydalanilgan. Jumladan, "Sevimli" telekanalida namoyish qilinadigan "Olov pazanda" (ilgari "Olov kelin" edi) ko'rsatuvi nomi. Bizda chaqqon, tinib-tinchimas, tutgan joyidan kesadigan insonlarga nisbatan "olov-a, olov" deyiladi. Ko'rsatuvda ayollar, qizlar oshxonadagi uddaburonligi, chaqqonligini sinovdan o'tkazadilar, ular ichidan eng yaxshisi "Olov pazanda" nominatsiyasiga ega bo'ladi.

Ko'rsatuv va radioeshittirishlar nomlarida metaforalarni ko'p uchraydi. Jumladan, "Ildizlar va yaproqlar" ko'rsatuvi, "Oydin hayot", "Adolat qo'rg'oni" ("O'zbekiston" telekanali); "Oltin davr" ("Yoshlar" radiosi) kabi.

Teleko'rsatuv va radioeshittirishlar nomlari semantik jihatdan turli ko'rinishlarga ega. Ular quyidagicha guruhlariga ajratib tahlil qilindi:

1. Mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega birliklardan tashkil topgan nomlar (ot, sifat, son, feʼl, ravish).

2. Lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan birliklardan tashkil topgan nomlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama).

3. Nomustaqil lugʻaviy birliklardan tashkil topgan nomlar (olmosh, soʻz-gap).

1. Mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega birliklardan tashkil topgan nomlar (ot, sifat, son, feʼl, ravish). Albatta, mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan soʻzlarning nom sifatida tanlanishi koʻp uchraydi. Bunday nomlarni mavzuiy-semantik guruhlarida asosida semantik tasniflashga harakat qilamiz, chunki nom uchun asos boʻlgan mustaqil maʼnoli lugʻaviy birliklar koʻrsatuv yoki radioeshittirishning asosiy mavzusini oʻz yoki koʻchma maʼnosida ifodalashga xizmat qiladi.

Kishilarning yosh xususiyati bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Yoshlar nigohi”, “Yoshlar vaqti” (“Yoshlar” telekanali); “Otlar choyxonasi”, “Otlar soʻzi – aqlning koʻzi” (“Mahalla” telekanali);

Oʻrin-joy nomlari bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Assalom, Oʻzbekiston”, “Oʻzbekiston uchinchi renessans ostonasida” (“Oʻzbekiston” telekanali); “Salom, Toshkent” (“Toshkent” telekanali);

Taʼlim va tarbiyaga oid tushunchalar bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Ziyoli minbari” (“Oʻzbekiston” telekanali); “Maʼrifiy suhbatlar”, “Bilim doirasida”, “Milliy taʼlim” (“Madaniyat va maʼrifat” telekanali); “Taʼlim va taraqqiyot” (“Oʻzbekiston” radiokanali);

Sportga oid tushunchalar bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Talaba sporti”, “Sport yangiliklari”, “Fitnes sirlari”, “Kibersport”, (“Sport” telekanali); “Futbol yoʻqlamasi” (“Oʻzbekiston” radiokanali);

Tibbiyotga oid tushunchalar bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “TV – shifokor”, “Salomatlik formulasi” (“Oʻzbekiston” telekanali); “Salomatlik sirlari” (“Nurafshon” telekanali);

Musiqaga oid tushunchalar bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Musiqqa darsi”, “Maqom”, “Ona zamin ohanglari” (“Madaniyat va maʼrifat” telekanali); “Musiqiy tanaffus” (Zoʻr TV);

Diniy tushunchalar bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Imom Buxoriy saboqlari”, “Hidoyat sari” (“Oʻzbekiston” telekanali); “Ziyorat” (“Madaniyat va maʼrifat” telekanali);

Payt, zamon tushunchalari bilan bogʻliq koʻrsatuv va radioeshittirish nomlari: “Davr”, “Yangi davr” (“Yoshlar” telekanali); “Ertalabdan salom” (“Zoʻr” TV); “Zamon” (“Sevimli” telekanali); “Millar” (“Milliy” telekanal);

Tana a'zolarini bildiruvchi so'zlar bilan ifodalangan ko'rsatuv va radioeshittirish nomlari: “Yurakdan gapiramiz” (Zo‘r TV), “Tili biyron” (MY5 telekanali); “Bola tilidan” (“Milliy” telekanal);

Xorijiy so'zlar bilan ifodalangan ko'rsatuv va radioeshittirish nomlari: “Sky shop”, “Sketch shou” (“Zo‘r” TV), “Hop Shop” (“Mahalla” telekanali), “Music time”, “Sky shop” (“Navo” telekanali); “Lady-shou” (“Milliy” telekanal); “UZNONSTOP”, “FKOKTEYL”, “Fresh news” (FTV) ;

Boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar bilan ifodalangan ko'rsatuvlar nomlari ko'p uchraydi. Bunday nomlarning tanlanishi tomoshabinni ko'rsatuvga bo'lgan qiziqishini orttiradi ya'ni reklamalilik vazifasini bajaradi. Ammo, o'zbek tilimizda muqobili bor bo'lgan ayrim o'zlashma so'zlarning ishlatilishi to'g'ri emas deb hisoblaymiz.

Shaxs xususiyati bilan bog'liq ko'rsatuv va radioeshittirish nomlari:

“Oddiy odamlar”, “Vatanparvar” (“O‘zbekiston” telekanali); “Buyuk siymolar” (“O‘zbekiston tarixi” telekanali); “Bilag'on bolajon” (“Bolajon” telekanali);

Miqdor va tartib sonlar bilan ifodalangan ko'rsatuv va radioeshittirish nomlari: “100% fakt” (“Yoshlar” telekanali); “Bir qishloq tarixi”, “Bir eksponat tarixi”, “Uchinchi renessans” (“O‘zbekiston tarixi” telekanali);

2. Lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan birliklardan tashkil topgan nomlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama). Lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan birliklar ya'ni ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar gapda so'zlarni o'zaro bog'lashga yoki gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun ishlatiladi. Ko'rsatuv va eshittirishlar nomida ko'makchilar yordamida ifodalangan nomlar ham uchradi. Masalan, “Hidoyat sari” (“O‘zbekiston” telekanali); “Muzey bo'ylab” (“O‘zbekiston tarixi” telekanali); “Oqshomga qadar”, “G'oliblik sari” (“Yoshlar” radiosi);

Bog'lovchilar odatda teng huquqli gap bo'laklarini va qo'shma gap qismlarini bir-biriga bog'lash uchun qo'llaniladi. Ko'rsatuv va eshittirishlar nomida qo'llangan bog'lovchilar teng huquqli gap bo'laklarini bog'lash uchun xizmat qilgan. “Yillar va yo'llar” (“Mahalla” telekanali); “Tarix va yangi talqin” (“O‘zbekiston tarixi” telekanali); “Qaror va ijro” (“O‘zbekiston” radiosi) kabi.

3. Nomustaqil lug'aviy birliklardan tashkil topgan nomlar. Ko'rsatuv va eshittirishlar nomida olmoshning ma'no turlaridan kishilik, o'zlik, so'roq olmoshlari bilan ifodalangan nomlar uchraydi. “Siz efirdasiz”, “Men bilgan haqiqatlar” (“Madaniyat va ma'rifat” telekanali); “Kim ekan?”, (Sevimli); “Nima uchun”, “Biz tomonlarda” (“Yoshlar” telekanali) kabi.

Ko'rsatuv va radioeshittirishlar nomlanishida o'ziga xos holatlar ham uchraydi. Masalan, “Madaniyat va ma'rifat” telekanalida efirga beriladigan “Tundaliklar” ko'rsatuvi. Ko'rsatuv yarim tunda soat 00:05da namoyish qilinishi

sababli shunday nomlangan. Shunday ko'rsatuv nomlaridan yana biri "Milliy" telekanalda namoyish qilinadigan "A...kula" dir. Ko'rsatuv nomi uning hajviy ko'rsatuv ekanligiga ishora qiladi. Albatta, bunday noodatiy nomlar tomoshabinning ko'rsatuvga qiziqishini orttiradi.

Xulosa qilib aytganda, gemeronimlarda troplar va uslubiy figuralarning qo'llanilishi ularning hissiy ta'sirchanligining ortishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия. 1987. – Б. 13-14.
2. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1996. – 48 б.
3. Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. – Тошкент, Университет, 1995. Б.86

TILSHUNOSLIKDA ONOMASTIK STEREOTIP HODISASI

Saydaliyeva Muxlisaxon Baxtiyor qizi,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

Annotatsiya. Lingvomadaniyatshunoslik fani asosida stereotip, etalon, ramz singari qator muammolar tadqiqi yotadi. Mazkur tadqiqot onomastik stereotipning pretsedent nom bilan munosabatini ochishga qaratilgan.

Аннотация. В основе лингвокультурной науки лежит изучение ряда проблем, таких как стереотип, эталон, символ. Настоящее исследование направлено на раскрытие взаимосвязи ономастического стереотипа с прецедентным именем.

Annotation. On the basis of the science of linguistics lies a study of a number of problems, such as stereotype, benchmark, symbol. This research is aimed at opening the relationship of onomastic stereotype with the precedent name.

Kalit so'zlar: stereotip, onomastik stereotip, pretsedentlik, pretsedent nom

Ключевые слова: стереотип, ономастический стереотип, прецедентность, прецедентное имя.

Keywords: stereotype, onomastic stereotype, precedence, precedent name.

Borliq hodisalarini anglashga intilgan insonning tabiati uni o'rab turgan voqelikni o'zida mavjud bilimlar orqali analiz va sintez qilish asosida amalga oshadi. Ya'ni inson har qanday o'ziga yot hodisalarga, avvalo, o'ziga ma'lum bo'lgan o'lchovlar asosida baho beradi. Bu kabi ibtidoiy o'lchov keyinchalik

madaniyatda baho mezoniga aylanib boradi. Stereotiplar shunday jarayonda shakllanib, xalqning bilimlar tizimidan joy oladi. Sh.Usmanova “Stereotip – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo‘yoqdor va favqulodda barqaror bo‘lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o‘ziga xosligidir” deb ta’riflaydi [Usmanova, 2022:194] va ular insonga olam haqida yaxlit tasavvurga ega bo‘lish, o‘zining tor ijtimoiy, geografik va siyosiy muhitidan chiqishga imkon beradi, deb hisoblaydi. Bu tasavvurlar esa shaxsning madaniy muhiti ta’sirida shakllanadi. “Stereotip” terminini fanga olib kirgan U.Lippmanga ko‘ra, narsa-hodisalarni kuzatish davomida biz insonlar “Tashqi dunyoning butun chalkashliklaridan bizning madaniyatimizga aloqadorinigina yulib olamiz va biz mazkur ma’lumotni stereotip shaklida qabul qilishga moyil bo‘lamiz” [Usmanova, 2022:195], stereotip esa kishilarda o‘ziga begona biror yangi hodisa (yoki obraz) haqida hosil bo‘lgan birlamchi tasavvur va ayni vaqtning o‘zida obyekt bilan to‘qnashgungacha uni qurshab olgan borliq orqali o‘zlashtirilgan bilimlari asosida shu obyekt haqida paydo bo‘lgan xulosasi sifatida namoyon bo‘ladi

Odatda, stereotiplar ikki xil ko‘rinishda o‘zini namoyon qiladi: xatti-harakatlar (o‘zini tutish) stereotipi va tasavvurlar stereotipi (tasavvurlar stereotipi o‘z navbatida ikkiga ajratiladi: vaziyat stereotipi va obraz-stereotiplar) [Vasilyeva, 2010: 453]. Masalan, ayol konseptini olsak, o‘zbeklarda ayol obrazining stereotipi sifatida bolaparvarlik, oilaparvarlik, uy-ro‘zg‘or ishlariga berilganlik, kamtarinlik, ibo-hayo singari qoliplashgan tasavvurlar paydo bo‘ladi. Ayol portreti ekranlashtirilganida ham, odatda, oila davrasida ro‘zg‘or ishlari bilan band, qo‘lida yosh farzandi bor, mayin tabassumli, sipo kiyingan (odatda, milliy liboslarda va aksar do‘ppi, ro‘mol singari atributlar bilan), uyatchan ayol obrazi orqali gavdalandiriladi. O‘zbek etnomadaniyatida ayolni ehtirosli, nigohlari keskin, cho‘rtkesar, jangovar, baland ovozda jo‘shqin yoki erkaklar bilan basma-bas so‘zlashuvchi obrazlar orqali ifodalash holati kuzatilmaydi. Bu ayni vaqtda o‘zbekning ayol haqidagi stereotipik tasavvuridir.

Tilshunoslik doirasida etnomadaniy, ijtimoiy, gender, muloqot va nutqiy stereotiplar bilan bir qatorda onomastik stereotiplar ham o‘rganiladi. Etnostereotiplar deganda ma’lum bir etnosga mansub aksariyat kishilarning boshqa bir etnos yoki ijtimoiy jamoaga mansub kishilar haqidagi standart tasavvurlari tushuniladi. Fanga ijtimoiy stereotip tushunchasini olib kirgan U.Lippman fikricha, ijtimoiy stereotiplar “inson ongida olamning tartiblangan, determinant tasvirlari bo‘lib, avvalo odamni turli murakkab ijtimoiy obyektlarni anglashga bo‘lgan urinishlarda ortiqcha kuch sarflamaslikka sabab bo‘lsa, ikkinchidan, uning qadriyatlari, pozitsiyasi va huquqlarini himoya etadi” [Kirpicheva, 2016:127]. Atoqli otlar bilan aloqador stereotiplar onomastik

stereotiplar deb nomlanib, ular ijtimoiy va etnomadaniy stereotipning turi sifatida talqin etiladi [Kovriga, 2022:371].

Antropotsentrik tilshunoslik tadqiqotlari ko‘lamining kengayishi natijasida keyingi davr rus tilshunoslari V.Krasnix, E.Fleysher, R.Shebalov, E.Vilinbaxova, N.Vasilyeva, O.Kirpichevalarning tadqiqotlarida ham pretsedentlik va stereotip, shu jumladan, onomastik stereotip hodisalari o‘rtasidagi bog‘liqlik va tafovutlarga bag‘ishlangan ilmiy ishlar yuzaga keldi. V.Krasnix stereotip va pretsedentlik tushunchalariga to‘xtalar ekan, ular orasidagi farqni quyidagicha tavsiflaydi: pretsedentlikda nom biror konkret realiya asosida prototip sifatida shakllanadi va u asos vazifani bajargan voqea yoki hodisa bilan bog‘liqlikni saqlaydi, stereotip esa yagona tushuncha asosidan uzoqlashgan bo‘ladi, ya’ni “stereotip” terminining o‘zi “umumlashtiruvchi obraz”dir, unda predmetlarning ko‘p aspektliligi anglashiladi” [Krasnix, 2002: 39].

R.Shebalov onomastik stereotipni “...lisoniy xotirada mustahkamlangan ism sohibi haqidagi sotsio-, etnomadaniy axborotlarni beruvchi barqaror ism “obrazi”, ismni belgi sifatida talqin qilishning standart kodi” [Shebalov, 2005: 130] sifatida sharhlaydi. Shebalov badiiy matnda onomastik stereotiplardan til o‘yini (языковая игра) maqsadida qo‘llash estetik qiymatni oshirishga xizmat qilishini, “so‘zlovchi familiyalar”ning personaj xarakteristikasida muhim ahamiyat kasb etishini e’tirof etadi [Shebalov, 2005:39]. Onomastik stereotiplarning shakllanishi ularning tipikligi bilan bog‘lanadi.

O.Kirpichevaning tajriba natijalariga ko‘ra, til sohiblarining lisoniy xotirasida ruslar uchun tipik onim sifatida qaraluvchi ismlar *Ivan* va *Mariya (Masha)* ismlari va ularning derivatlariga eng ko‘p murojaat etilgan. Respondentlar javoblari tahlili uzoq o‘tmishdan shakllangan lingvomadaniy an‘analar va antroponimik stereotiplar o‘rtasidagi aloqa mustahkam va barqaror ekanligini ko‘rsatadi. Aksariyat ruslarda Marya Ivanna (Ivanovna) antroponimi o‘qituvchi ismi sifatida assotsiatsiya qoldiradi, shuningdek, Marya Ivanovna ism + otasim kombinatsiyasidagi rus latifalari qahramoni ham mavjud. Bu komik qahramon landovurlikni, yengil darajadagi jinnilikni o‘zida ifoda etadi. Shu sababli ham u til sohiblarining jamoaviy lisoniy xotirasida yengil kulgi, komik kayfiyat yaratish bilan barqaror o‘rin egallaydi. Tajriba natijalaridan ko‘rinadiki, jamiyatda onomastik stereotiplar shakllanishiga turli madaniy omillar, xususan, onimning pretsedentlik xususiyati ham ta’sir qiladi. Bu orqali antroponimik stereotiplar onomastik markerlar to‘plami orqali atoqli ot egasining ijtimoiy tavsifini berishga qodir ekanligi oydinlashadi [Kirpicheva, 2016: 129].

Fleysherning ishlarida ham pretsedent nom va stereotip munosabatiga daxldor ba’zi mulohazalarni uchratamiz. Ruslardagi “Styopa amaki” (“дядя Стёпа”) obrazi, ayni vaqtda pretsedent nomi ham stereotip sifatida qotib qolgan.

Xususan, bu onimni eshitgan rus lingvomadaniy jamiyati vakillari lisoniy xotirasida “baland bo‘yli kishi” va “militsioner amaki” degan ikkita stereotipik tushuncha yonma-yon kelishi mumkin, biroq bu tushunchalar rus millatiga mansub kishilar tasavvurida obrazni ikkita alohida qahramon sifatida tanishga sabab bo‘lolmaydi. Bu kabi turli asarlarda ko‘chib yuruvchi personajlar kishilar xotirasida shu obraz bilan bog‘liq stereotip shakllanishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, aynan pretsedent nom turli manbalarda jamlovchi obraz sifatida kela olishi mumkin, bu xususiyat faqatgina pretsedent nomlarga xos. Ya’ni bu o‘rinda bir nom ostida turlicha xarakterli qahramonlar “yasalmaydi”, balki aynan bir obraz bir necha manbalarda o‘z xususiyatini saqlagan holda ko‘chib yuradi va intertekstuallikni yuzaga keltiradi. Buning yaqqol misoli sifatida folklor obrazlarini ko‘rishimiz mumkin. Biroq bu hodisa ma’lum bir pretsedent obraz to‘g‘risidagi tasavvurlarimizni o‘zgarishiga sabab bo‘lmaydi. Y.F.Kosichenko ham bu masalaga e’tibor qaratib, “pretsedent nomlar stereotiplar bilan uzviy bog‘liq, lekin stereotiplar ortida yagona unikal predmet mavjud bo‘lmaganligi sababli aynan ularning o‘zi emas. Masalan, rusning stereotipik tasavvurida **Ivan** oqko‘ngil, biroz dangasa va sustkash, biroq jahli chiqsa, dahshatli qiyofada, lekin u konkret shaxs (qo‘shimcha izoh: alohida yagona individ)ga bog‘lanmaydi, Aleksandr Matrosov pretsedent nomi esa real personajni ifodalaydi (sababi u individual personaj)” degan fikrni ilgari suradi. O‘zbek lingvomadaniy jamiyati vakillari uchun Zumrad, Qimmat, Afandi, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur singari milliy pretsedent nomlar ham shu singari nom atrofida o‘ziga xos stereotipik tasavvurlar shakllanishiga sabab bo‘lgan. **Qorabotir** personaji salbiy qahramondan tashqari “oraga rahna soluvchi”, “o‘rinsiz oraga tushuvchi” singari ma’nolarni ham kasb etgan, **Qimmat** deganda, asosan, dangasa degan tasavvur shakllanishi o‘zbeklar uchun tamomila tabiiy holatdir. Pretsedent nom va u bilan bog‘liq stereotiplar, shuningdek, turli lingvomadaniy hamjamiyat vakillarida farqlanishi ham kuzatiladi [Saydaliyeva, 2021]. Xuddi, shuningdek, notanish kishilarni nomlash ehtiyoji yuzaga kelgan vaqtda **Eshmat**, **Toshmat**, kulgi kayfiyatini hosil qilish uchun **Matmusa**, **Gulchapchap**, **Hoshim** yoki **Nappi** singari laqablarga yoki ismlarga to‘g‘ridan to‘g‘ri murojaat qilish odati (turli ko‘rinishdagi badiiy asarlarda personajga nom sifatida ham shu ismlarga murojaat qilinadi) bugun o‘zbeklar orasida keng tarqalgan onomastik stereotiplar sirasiga kiradi. Lekin bu nomlarni biz pretsedent nom sifatida keltira olmaymiz, sababi bu nomlar alohida individni ajratib ko‘rsatmaydi, balki vaziyat taqozosi bilan shartli ravishda nomlashga xizmat qiladi.

Biktagirova Z., Xaziyeva G.-Demirbashlarning tatar va turk va maqol hamda matallarida qo‘llangan atoqli otlar tadqiqiga bag‘ishlangan maqolasiga alohida to‘xtalishni lozim topdik. Olimalar tatar va turk tillaridagi onomastik komponentli

maqol va matallarni tahlil qilar ekanlar, har ikki qardosh tillarda Qur'on syujetlari asosida va diniy motivlarga tayanilgan onomastik maqollarda aynan bir personajlar uchrashini qayd etadilar [Biktagirova, Xaziyeva, 2012: 271 – 274]. Har ikki tilda **Abbos**, **Luqmoni Hakim**, **Zuhro**, **Laylo** va **Majnun**, **Yusuf** va **Zulayxo** singari antroponim va mifonimlarning o'xshash mazmunda maqollar yuzaga kelishida ishtirok etganligini qayd etadilar. Shu bilan birga, maqol va matallarda kelgan har qanday onim ham pretsedent bo'lavermasligini alohida ta'kidlaydilar. Masalan, turk tilidagi *Her kadin saki çığner, ama Ayşe ablam gibi patlatamaz* (Hamma xotin saqich chaynashi mumkin, lekin hech kim Oysha xola singari pufak shishirib yora olmaydi) maqolidagi **Oysha xola** (abla – opa) obrazi Muhammad s.a.v.ning ayollari emas, uning diniy motivlarga aslo aloqasi yo'q. Ushbu maqolda Oysha xola obrazi kishining og'ir xarakteriga ishora qiladi. E'tiborli jihat – o'zbeklarda ham Oysha xola obrazi xalq og'zaki asarlarida personaj sifatida uchramasa ham, xalqimiz orasida turli sheva vakillarida shoshqaloq, o'ylamay qaror qabul qiluvchi, yengiltabiat yoki hardamxayol xotin-qizlarga nisbatan nisbatan salbiy (ba'zan shu sifatli qizlarni erkalash ma'nosida ham) ma'noda nisbat beriladi.

Demak, qardosh xalqlarda bunday o'xshash tushunchali stereotiplar (keyingi bobda pretsedent nom va stereotip munosabatiga batafsil to'xtalamiz) shakllanishi fan oldida turgan hal etilmagan masalalardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik [darslik]. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B. 195.
2. Saydaliyeva M. Pretsedent nomlar tadqiqi yuzasidan mulohazalar // “So'z san'ati”. – P. 36. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-4-84>
3. Биктагирова З.А., Хазиева-Демирбаш Г.С. Личные имена в татарских и турецких пословицах и поговорках // Вопросы современной науки и практики. – №2, 2012. – С.271–274.
4. Васильева Н.В. Антропонимические стереотипы в кросскультурном аспекте // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2010, – №4. – С. 453.
5. Кирпичева О.В. Социокультурные антропонимические стереотипы (экспериментальное исследование) / Известия ВГПУ. Филологические науки, 2016. – С. 127.
6. Коврыга В.М. Ономастический стереотип в репрезентации образа Англии // Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей [по материалам III междунар. науч. конф.]. – Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2022. – С. 371.

7. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций / В.В. Красных. – М.: ГНОЗИС, 2002. – С. 39.
8. Шебалов Р.Ю. Ономастическая игра в ранней прозе А.П.Чехова: Учебное пособие/Уральский гос.пед.ун-тет. – Екатеринбург, 2005. – С. 130.

“FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDA QO‘LLANGAN AYRIM BIBLIONIMLAR

**Boymuratova Xosiyat Atabayevna,
UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi**

Annatatsiya. Maqolada “Firdavs ul-iqbol” asarida qo‘llangan ayrim biblionimlar va ularning asardagi o‘ziga xos o‘rni haqida so‘z yuritilgan. Asarda biblionimlar asar onomastik ko‘lamida alohida bir tizim ekanini ko‘rsatgan.

Аннотация. В статье говорится о некоторых библионимах, использованных в «Фирдавс-уль-икбале», и их особом месте в произведении. В работе библионимы показывают, что произведение представляет собой отдельную систему в ономастическом плане.

Annotation. The article talks about some biblionyms used in "Firdavs-ul-Iqbal" and their special place in the work. In the work, biblionyms show that the work is a separate system in the onomastic scope.

Kalit so‘zlar: Ideonim, biblionim, struktur va funksional-semantik tadqiq, lisoniy tahlil, onomastik ko‘lam.

Ключевые слова: Идеоним, библионим, структурное и функционально-семантическое исследование, лингвистический анализ, ономастическая сфера.

Key words: Ideonym, biblionym, structural and functional-semantic research, linguistic analysis, onomastic scope.

Har bir xalq tarixida muayyan tarixiy qimmatga ega bo‘lgan badiiy, ilmiy, san’at asarlari yaratiladi, hujjatlar qabul qilinadi. Mazkur hujjatlarga, asarlarga maxsus nomlar beriladi. Mana shu nomlar onomastikada ideonimlar deb yuritiladi.

“Ideonim (yunoncha idea – g‘oya + onoma – atoqli ot) – tarixiy asarlar, hujjatlar atoqli oti”[3:33]. Demak, ideonim inson tomonidan yaratilgan ilmiy, ijodiy, aqliy, g‘oyaviy hamda badiiy mahsuldorlikning bir donasiga qo‘yilgan atoqli otdir. Ideonimlar onomastikada yetarli tadqiq qilinmagan, ular tarkibiga kiruvchi atoqli ot tiplari ham to‘liq va aniq belgilangan emas[3:25]. Ideonim turlaridan biri biblionimlar bo‘lib, badiiy, ilmiy va folklor asarlari nomidir[2:19]. Mazkur termin manbalarda: “Biblionim (yunoncha bibliov – kitob + onoma – atoqli ot) – har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarga berilgan nom (sarlavha). Ideonim turi”[3:21], deb izohlanadi. Biblionimlar orqali asarning ham mazmunini,

ham g'oyaviy jihatini nima haqida ekanligini anglash mumkin bu, albatta, qaysi davrda yaratilgan bibliionimlar bilan ham bog'liq. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan "Firdavs ul-iqbol"da (keying o'rinlarda FI deb qo'llaniladi) tilga olingan bibliionimlarning bugungi kun asar nomlaridan funksional-semantik jihatdan farqli tomonlari anchagina.

O'zbek tili bibliionimlarining struktur va funksional-semantik tadqiqi bo'yicha monografik ish bajarilgan[1:4]. Haqiqatan, "Asar nomlari, ya'ni bibliionimlar qimmatli tarixiy, etnografik, etikaviy va estetik, diniy-mifologik, geografik va boshqa mazmundagi ma'lumotlarni o'zida mujassam qilgan bo'lib, ularni lisoniy tahlil qilish va jamoatchilik e'tiboriga havola qilish kitobxonda dastlabki taassurotni shakllantirishga, ma'lumotga ega bo'lishiga xizmat qiladi [1:4]". Bibliionim atash vazifasidan tashqari asar g'oyasi haqida ham axborot beradi, ya'ni asarning mavzusi va g'oyaviy mazmunini ham o'ziga xos tarzda aks ettiradi. "Firdavs ul-iqbol" asarida tilga olingan bibliionimlarni tadqiq qilish orqali asarda ko'proq tarixiy bibliionimlar uchrashiga guvoh bo'lamiz. Asarda bibliionimlarning hosil bo'lishida *-noma* komponentli birliklar, shuningdek, arabiy va forsiy izofalar asosida bog'langan bibliionimlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Turkiy tilda Xivada yaratilgan Shayboniylar davriga oid ilk asarlardan biri "Chingiznoma"dir. Mazkur asarning bugungi kunda yagona nusxasi O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI 1552/V raqami ostida saqlanadi[6:48]. "Tarixi O'tamish hoji ibn mavlono Muhammad Do'sti sulton" – "Chingiznoma" Xorazmda chig'atoy-turk tilida yaratilgan birinchi tarixiy asarlardanligini "FI"ni o'qish jarayonida bilib olish mumkin. "Chingiznoma" haqida birlamchi ma'lumotlarni E.F.Kal, V.V.Bartold, A.Z.Validov berganlar. Keyinchalik qozog'istonlik mashhur olim V.P.Yudin mazkur manba asosida bir nechta maqolalar e'lon qilib, asarni rus tiliga tarjima qilib, uning tadbilini va matniga tekstologik izohlar bilan bergan. Nashr muharriri akademik B.Ahmedov ham unga kirish so'z yozgan va asar, uning muallifi hamda tadqiqotchisiga yuqori baho bergan. Bugungi kunga qadar mazkur nashr manbashunoslikning yorqin namunasi sifatida xizmat qiladi.

"FI"ning ikkinchi qismi ya'ni Chingizxondin Berdibekxong'acha mazkur bo'lur va Jo'ji elining o'zbek laqab topg'oni sharhida sakkiz xil bibliionimlar keltirilgan. Mazkur qism avvalida *-noma* komponentli mashhur asar ya'ni "Zafarnoma" bibliionimidan ham dalillar keltirilgan: ...Andoqkim, ul jumladin Xorazmda har mo'g'ul yigirma to'rt kishini o'ldurdi. Va mo'g'ullar yuz mingdan ortuqroq erdi. Va "Zafarnoma" muqaddimasida mazkurdurkim, Nishobur maqtul (o'ldirilgan)larin o'n ikki kun sanadilar – avrot va atfoldin o'zga ming-ming yeti yuz qirq yeti ming qalamg'a keldi. [4:71] Muallif asarning uchinchi bobida

“Zafarnoma” muqaddimasiga, asar davomida yetti marta “Zafarnoma” bibliyonimiga murojaat qilgan.

Najmiddin ar-Roziy Doyaning “Mirsod al-ibod (min al-mabda’ ila-l-mi’od)”ga, bir marta “Tarixi olamoroyi Abbosiy”ga murojaat qilgan va ikki joyda Hasan Rumluning “Ahsanu-t-tavorix”ini tilga olgan.

Ma’lumki, arab tilidagi izofa ko’rsatkichi al (ul) bo’lsa, fors-tojik tilida “i” tovushidir. [4:133] “FI” asarida bir necha bor murojaat qilingan “Ravzat us-safo”, “Jomi’ at-tavorix”, “Arais al-majolis fi qisas al-anbiyo”, “Nizom at-tavorix” kabi bibliyonimlar arab tili grammatikasi asosida shakllangan.

Asarda tilga olingan forsiy izofa bilan qo’llangan bibliyonimlar Xorazm tarixnavislik maktabining asoslaridan bo’la olgan Abulg’ozi Bahodirxonning turkiy qabilalarning, xususan, Turkman qabilalarining kelib chiqishi haqida qimmatli ma’lumot beruvchi “Shajarayi turk” hamda “Shajarayi tarokima” asarlaridir.

“Gulshani iqbol”, “Tarixi Ja’fariy”, “Tarixi Banokatiy”, “Tarixi jahonkushoyi Nodiriy”, “Tarixi olamoroyi Abbosiy”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi hukamo”, “Tarixi Muqaddasiy”, “Tarixi guzida” kabi bibliyonimlar esa forsiy izofa bilan qo’llangan.

“Firdavs ul-iqbol” asari o’z strukturasi bo’yicha sulolaviy tarixnavislikning yorqin namunasidir. Fors tarixnavisligidan yaxshi xabardor bo’lgan Munis forsiy istoriografiyasining asosiy bo’g’inini tashkil qilgan bu istoriosofik usuldan yaxshi foydalandi.[4:8]

Abulg’ozi Bahodirxon hamda Mirxond asari “FI”ning birinchi va ikkinchi boblari hamda uchinchi bobining ikkita qismi uchun manba sifatida xizmat qilgan bo’lib to’rt marta “Ravzat us-safo”ga va ikki marta “Shajarayi turk” bibliyonimiga havola bor. Muallif asarning keyingi boblarida safaviylar davri tarixnavisligi va Nodirshoh davri tarixnavisligiga tayanib yozgan ya’ni safaviylar davriga oid manbalardan “Ahsan ut-tavorix” va “Tarixi olamoroyi Abbosiy”dan foydalanganini ko’rish mumkin.

Ushbu o’rinda ta’kidlash zarurki, birgina Munis va Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs ul-iqbol” asarining o’zida bibliyonimlarni tadqiqqa tortish jarayonida 50dan ortiq bibliyonim qo’llanganini ko’rish mumkin. Bu tarixiy asar tilida katta ko’rsatkich va bu so’zsiz asarning eski o’zbek tili rivojidadagi o’rni va ahamiyati beqiyos ekanligidan dalolat beradi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aqmanova Sh.A. O‘zbek tili bibliyonimlarining struktur va funksional-semantik tadqiqi: Filol... fanlari... fals... d-ri (PhD) diss ...avtoref... –Urganch, 2023.

2. Авлакулов Я.И. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – Б.19.

3. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.33.; Охунов Н. Идеонимлар ва уларни ўрганишга доир / Таълим ва технология. Илмий-услубий мақолалар тўплами. – Фарғона: Фарғона, 2006. – Б.49-52.

4. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзуви. Тошкент. 1989, – Б. 133.

5. Мунис ва Огаҳий “Фирдавс ул-икбoл”. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. 520 б. 6. Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстий. Ўтамиш ҳожи тарихи./ Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ғулом Каримов. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 48

SHAXSNING IJTIMOIIY HOLATINI KO‘RSATUVCHI INDIKATORLAR

**Qodirova Guli Marselovna, gulimarselovna@gmail.com
UrDPI, O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs ismi bilan kelib, shaxsning ijtimoiy holatini ko‘rsatuvchi indikatorlar izohlangan.

Abstract. In this article, the indicators showing the social status of a person are explained by the person's name.

Абстрактный. В данной статье показатели, показывающие социальный статус человека, объясняются именем человека.

Kalit so‘zlar: indkator, ism, atoqli ot, onomastika, indikator turlari.

Key words: indicator, name, proper noun, onomastics, indicator types.

Ключевые слова: индикатор, имя, имя собственное, ономастика, индикаторные типы.

Shaxs kishilik jamiyatini tashkil qilar ekan, u mana shu jamiyatda o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘ladi. Bu uning ijtimoiy holati bo‘lib, bevosita tarixiy jarayon sifatida atoqli ot – kishi ismlariga ham ko‘chgan. Kishilarning ijtimoiy holatini ifodalovchi, unga ishora qiluvchi qismi indikator bo‘lib, quyida ularning ba‘zilari xususida mulohaza yuritamiz:

Begim so‘zi ikki xil ma’noda qo‘llanadi:

1) bek farzandi, beklar avlodiga mansub, bekszoda; shohzoda; hokim, hukmdor;

2) podshohning xotini yoki qizi; malika, bekszoda; xonim, beka, oyim; yuksak martabali, aslzoda. Ism tarkibida hurmat ma’nosini anglatadi.

Boy – tilimizda bu so‘z bir qancha ma’nolarni ifodalaydi. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ushbu so‘zning bir qancha ma’nolari keltirib o‘tilgan [2.

1-jild: 300.]: 1.Mol-dunyosi, davlati, boyligi ko‘p; badavlat, davlatmand. Boy odam: *Faqir tuyada yurar, boy – tuyada* (Maqol).

2. Iqtisodiy jihatdan mustahkam, hech narsadan kamchiligi, muhtojligi yo‘q; to‘kis, badavlat: *Yurt boy bo‘lsa, uning bozori ham to‘kin bo‘ladi* (U.Normatov, Talant tarbiyasi).

3. Tarkibida, bag‘rida kerakli va foydali narsalar ko‘p, mo‘l: *Temirga boy ruda. Yeri boyning eli boy* (Maqol).

4. Biror narsasi, jihati, xususiyati yetarli darajada, to‘la-to‘kis, bekamu ko‘st: *Boy til. Boy kutubxona*.

5. Er; turmush o‘rtog‘i: *Och kishi moy tanlamas, qari qiz boy tanlamas* (Maqol).

6. Boylarga murojaatda yoki ular haqida so‘z borganda, ularning nomi o‘rnida yoki nomiga qo‘shib ishlatiladi: *Boy ota! Bu gapni bir aytdingiz, yana qaytib gapirmang* (Hamza. Boy ila xizmatchi).

7. Kishi ismining tarkibiy qismi bo‘lib keladi: *Boltaboy, Teshaboy, Jo‘raboy. Bek* – dastlab biror bir ijtimoiy mavqeni bildiruvchi mansab, unvon, daraja kabilarni ifoda qiluvchi leksema sifatida tilda mavjud bo‘lib, keyinchalik antroponimlar tarkibida shaxsning ijtimoiy holatini ifoda qiluvchi grammatik ko‘rsatkichga aylangan. Bu bevosita xalqning turmush tarzi, orzu-maqсад va intilishlari bilan chambarchas bog‘liq. Negaki o‘zi beklar avlodidan bo‘lmasa ham, yaxshi niyat qilib farzandiga mana shu komponent ishtirok qilgan ismlarni tanlashida ota-onalar ism va jism o‘rtasida qandaydir mutanosiblik, bog‘liqlik bo‘ladi degan farazni ham chetlab o‘tmaganligini sezish mumkin.

Xalq dostonlari leksikasida ham bu komponent bilan yasalgan nomlar anchagina: *Ahmadbek, Alibek, Ashurbek, Go‘ro‘g‘libek, Bolibek, Bobobek, Vafobek, Ganjumbek, Balliboy, Yortiboy, Yo‘limboy, Oylabiy, Ermonbiy, Sharmonbiy, Tolliboy, Tulumbiy, O‘tagan biy, Qo‘ng‘irboy, Yusufbek* va bosh.

Bek va *boy* komponentlarining nom tarkibidagi o‘rni doimiy emas. Bu komponent har doim ham nom oxiriga ham qo‘shilavermaydi, dostonlardagi ayrim o‘rinlarda nom oldidan ham kela oladi: *Bek Go‘ro‘g‘li, Bek Ravshan, Bekpo‘lat, Bektosh, Boybo‘ri, Boysari* va boshqalar. Bizning nazarmizda, bu komponentning nom oldida qo‘llanishi uslubiy funksiyasi bilan bog‘liqdir. Personajning yuqori martabasi, botirligi kabi xislatlarini alohida ko‘rsatish maqsadida, ba‘zan esa badiiy talab natijasida ham bu komponent nom oldidan qo‘llanishi mumkin. Misol sifatida *Bek Go‘ro‘g‘li, Bek Ravshan* kabilarni keltirish mumkin.

Beka // bika – “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uning quyidagi ma’nolarni ifodalashi ta’kidlangan [2. 1-jild: 214]:

1. Bekning va umuman hukmdorlarning, boyonlarning xotini: *Cho'ri qiz Bo'ston .. bekasining hozirgina saroydan kanizak kelib.. ziyofatga olib ketganligini bildirdi* (Oybek. Navoiy).

2. Oilaga, xonadonga yoki xo'jalikka boshchilik qiluvchi ayol: *Bekasiz uy – suvsiz tegirmon* ("Qanotli so'zlar").

3. Boshqaruvchi, sardor, ega, sohib: *Uch oy yo'lingizda yotdim ko'z tikib, Ey, bahor bekasi – may chechaklari* (A.Oripov).

Xorazm o'g'uz shevalarida bu so'zning kinoya, kesatiq, piching ma'nosida qo'llanilishini ham kuzatish mumkin. *Ha, bika, nimalar qilib yuribsan.*

Shuningdek, bika so'zi ayollar qo'shma ismlarida birinchi va ikkinchi qism bo'lib kelishi ham kuzatiladi [2. 1-jild: 257]: *Bikabuvi, Bikajon; Oybika, Xolbika, Suyumbika.*

Mirza – میرزا amirzodaning qisqargan shakli bo'lib, quyidagi ma'nolarga ega [2. 2-jild: 599]:

1. O'tmishda yozuv-chizuv ishlarini olib borgan lavozimli kishi; kotib: *Amlokdorning mirzasi beliga suqilgan qalamdonini ochib, qalamini qo'liga oldi* (S.Ayniy, Qullar).

2. Ko'chma ma'noda savodli, o'qimishli odam: *Mirza yigit* birikmasi savodli, o'qimishli yosh kishilarga hurmat bilan murojaat etish shaklidir.

3. Yuqori tabaqalarga mansub kishi; janob: *Men cho'riman, siz mirzasiz, bekvachcha* (Go'ro'g'li)!

4. *Mirza* erkaklar ismi.

Bu so'zning mirzo shakli mirzoda, amirzoda, amir o'g'li ma'nolarini ifodalaydi hamda ushbu so'z tegishli atoqli otdan oldin yoki keyin ham kelishi mumkin: *Ulug'bek mirzo, Ibrohim mirzo; Mirzo Anvar, Mirzo Bedil.* Har ikki holatda mazkur so'z muayyan orfografik me'yorlarga bo'ysungan holda yoziladi. Jumladan, agar so'zimiz atoqli otdan, ya'ni antroponimdan oldin kelsa bosh harf bilan, antroponimdan keyin kelsa kichik harf bilan yoziladi.

Poshsha – bu indikatorning tilimizda bir qancha variantlari uchraydi: *podshoh, podsho, poshsho* kabilar shular jumlasidandir. Ushbu so'zni semantik jihatdan kuzatar ekanmiz, mazkur so'zning tilimizda quyidagi holatlarda ham uchrashini alohida ta'kidlashimiz zarur [2. 3-jild: 257]:

1. Xotin-qizlarga murojaatda hurmat yoki erkalatishni ifodalaydi:– *Xushvaqt bo'linglar, aylanay, poshsha qiz.. – dedi xotin va Kumushga qarab davom etdi, – anu kungi so'zingiz bilan yo'ldan qayrilib kirgan edim.* (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

2. *Poshsha* (xotin-qizlar ismi).

Eroniy qatlamga mansub ushbu *Podshoh* پادشاه so'zi monarx tushunchani ifodalashda mumtoz adiblarimiz tilida keng qo'llanilgan. *Podshoh* so'zini

A.O'rozboyevning "Ogahiyning "Riyozi ud-davla" asarida ijtimoiy-siyosiy leksika" [3:126] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasining "mansab va unvonni anglatuvchi so'zlar" qismida quyidagi ma'no qirralariga ham e'tibor qaratgan:

Qul – bu so'z lug'at boyligimizda bir qancha ma'nolarni ifodalab keladi [2. 5-jild: 367-368]:

1. Eksploatatorlik jamiyatining ilk davrlarida xususiy mulk, mol qatori olib-sotilgan, butunlay xo'jayinga qaram bo'lgan, hech qanday haq-huquq va mol-u mulkka ega bo'lmagan xizmatkor: – *Oyjamol, mana bu yer qul bozori bo'lgan, - Sherniyozi sandiqsozlik do'koni qarshisidagi maydonchani ko'rsatdi* (J.Sharipov, Xorazm).

2. Umuman, sinfiy jamiyatda eksploatatsiya hamda siyosiy-iqtisodiy qaramlik asoratida har qanday huquqdan mahrum bo'lgan, eziluvchi kishi: *Qizlar bunda cho'ri, tul edi, Yigitlar xo'r, gado, qul edi* (E.Rahim).

3. Kimsaga ko'r-ko'rona xizmat qiluvchi, bo'ysunuvchi; itoatgo'y, malay, xizmatkor: – *Mayli, – dedi Fazliddin, – lekin shunday yaxshi qulni ular bizga berishmas, deymen* (Oybek. Tanlangan asarlar).

4. Biror kimsaga, narsaga qattiq berilgan, dardi, xayoli o'shanda bo'lgan kishi, uning fidoyisi. *Mangu qolay, deya shuhrat quli Iskandar, Yuksak toqqa o'zining suratini solibdi* (A.Oripov. Yurtim shamoli).

5. Banda: *Yo xudo, bu gunohkor o'g'ilga o'zing tavfiq ber va men qulingni kechir* (Oybek. Nur qidirib).

Bizning nazarimizda qayd etilgan indikatorlarning shakllanish jarayoni jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir davri bilan bog'liqdir. Shunday ekan, ularni tarixiy-lisoniy aspektida tadqiq qilish muhim nazariy xulosalarga asos bo'lishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 1998. – 150 б.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 678 б.

3. Ўрозбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси (монография). – Тошкент: Muharrir, 2013. – 140 б.

LAQABLAR VA ULARNING BADIYY MATNDAGI O'RNI

Gavhar Andaniyozova

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada *Sharof Boshbekov* dramalaridagi laqablarning lingvopoetik xususiyatlari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассмотрены лингвопоэтические особенности прозвищ в драмах *Шарафа Бошбекова*.

Annotation. This article describes the linguopoetic features of nicknames in *Sharaf Boshbekov's* dramas.

Tayanch soʻzlar: Sharof Boshbekov, drama, tragikomediya, lingvopoetika, dardli laqab, badiiy matn, onomastika.

Ключевые слова: Шараф Бошбеков, драма, лингвопоэтика, болезненное прозвище, художественный текст, ономастика,

Key words: Sharaf Boshbekov, drama, tragicomedy, linguopoetic, painful nickname, artistic text, onomastics

Oʻzbek tilshunosligida laqablarning leksik-semantik, uslubiy xususiyatlari boʻyicha muayyan tadqiqotlar olib borilgan [1:264]. Soʻnggi yillarda laqablarni badiiy matn doirasida oʻrganish, ularning lingvopoetik qonuniyatlarini ochib berish masalasiga ham alohida eʼtibor qaratilmoqda [2:72]. Badiiy matnda, xususan, dramatik asarlarda qoʻllangan laqablarga ijodkor juda katta poetik vazifa yuklaydi. Muayyan maqsad bilan tanlangan laqablar asarning onomastik koʻlamida asosiy oʻrinni egallaydi hamda *badiiy niyatni* yoritishga xizmat qiluvchi lingvopoetik vosita hisoblanadi.

Maʼlumki, avvallari nominativ vazifa bajargan laqablar asta-sekin uslubiy vazifa bajarishga oʻta boshlagani bilan boshqa onomastik birliklardan farq qiladi. Yaʼni ular biror xususiyatiga koʻra, kishiga hazil qilib yoki masxaralab berilgan qoʻshimcha nom, shuningdek, biror bir shaxsning nomini yanada oydinlashtirib olish maqsadida oʻzgartirilgan nomlardir. Tilshunoslik tarixida tadqiqotchilar tomonidan laqablar xususida bildirilgan turli fikr-mulohazalarni kuzatish mumkin. Tilshunos M.N.Chobanov laqabga shunday taʼrif beradi: “Laqab – bu norasmiy qoʻshimcha nom boʻlib, jamiyatda bir kishini ikkinchisidan farqlash uchun xizmat qiladi[3:28]”.

Laqablarni nutqda qoʻllanishi, funksional shakliy belgisiga koʻra ikkiga ajratish mumkin:

- *atoqli ot sifatida mustaqil qoʻllanuvchi laqablar;*
- *shaxs ismi bilan birga keluvchi laqablar.*

Mustaqil qoʻllanuvchi laqablar bosh harf bilan yoziladi va shaxsning ismi bilan parallel yashashi aytiladi[4:95].

Maqola obyekti boʻlgan *Sharof Boshbekov* dramalarida ham birinchi guruhga xos boʻlgan, yaʼni atoqli ot sifatida mustaqil qoʻllanuvchi bir-biridan qiziq va dardli laqablarni koʻplab uchratishimiz mumkin. Birini eshitib beixtiyor yuzingizga kulgi yugursa, boshqa nomni eshitiboq laqab egasining dardini tuyasiz. Ushbu maqolamizda shartli taʼrif bilan aytganda “*dardli*” laqablarga toʻxtalamiz. Masalan: **Voybolam, Paranji, Oshiq Gʻarib** kabi. Tilshunos E.Begmatov “Har

qanday laqab nom berilishiga ko‘ra ma’lum sabab, situatsiya hamda voqea bilan bog‘liqdir”, – deydi. Hamda laqablarda kishilarning turli xil munosabatlari aks etishini, bu esa laqabning mazmun va ma’nosi ekanligini, laqablarni tasnif qilganda mana shu xususiyat hisobga olinishi kerakligini aytadi[1:53].

Badiiy matnda qahramonlarga laqab tanlash ko‘pincha asar janri bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Badiiy matnda qahramonning muayyan xarakterini bo‘rttirib tasvirlashda ismsiz laqabning o‘zi qo‘llanishi ko‘p uchraydi. Masalan, Sharof Boshbekovning tragikomediyalarida bir qancha xarakterli ism o‘rnida qo‘llanuvchi laqablarni uchratishimiz mumkin. Shunday qahramonlardan biri **“Voybolam”** laqabli *to‘ladan kelgan, kuydi-pishdi, serharakat ayol, hatto asar davomida ushbu qahramon ismi umuman tilga olinmaydi*. Dori sepilgan paxtazorda o‘zini ayamay ishlayverib bepusht bo‘lib qolgan, farzand istagida ich-ichidan to‘qigan marsiyalari bilan yig‘lamaganni ham yig‘latadigan, bag‘ri-dilini o‘rtaydigan, farzand dog‘ida ezilgan ayolning oxirgi manzili jinnixon va laqabi **“Voybolam”** bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Voybolam bir kuyni xirgoyi qilib kelyapti:

Qayrog‘ochim qayrildi, Voy bolam, voy bolam.

Onang sendan ayrildi, Voy bolam, voy bolam...

(“Tentak farishtalar”, 512-bet)

Kuchli his-hayajon bilan aytilgan, (-m), *ya’ni I shaxs egalik qo‘shimchasi* bilan shakllangan sintaktik birlik bo‘lgan *undalma* yaxlit holda antroponim vazifasini bajargan va bu orqali ijodkorning maqsadli laqab tanlash mahorati kuzatiladi. Undalma oldidan kelayotgan “voy” undov so‘zidan antroponimga qo‘shimcha ravishda *achinish, afsuslanish, og‘riqli sog‘inch* kabi ma’nolar anglashiladi. Bu kabi mustaqil qo‘llanuvchi laqablar qahramonning xarakteri, ruhiy dunyosini ochib bergani uchun ham kitobxon xayolida obrazli tarzda qoladi. E.B.Magazanikning “Ономапоэтика или “говорящие имена” в литературе” asarida esa bu kabi nomlarning mutaxassislar tomonidan jo‘shqin (ekstensiv) nomlar deb atalganini kuzatish mumkin[5:1].

Yana bir laqab egalari: *yosh, kelishgan, harakatlari keng va sokin “Oshiq G‘arib” va chiroyli, hurkak “Paranji”*dir. Ular bog‘chaga ham qo‘l ushlashib birga qatnashgan, hatto maktabga ham. Ularni hamma kelin-kuyov deb chaqirishgan. Katta bo‘lishganda ota-onalar xohishi va falakning gardishi hayot yo‘llari ayro ketgan. Ammo bu ikki sho‘rlik bir-birisiz yashay olmagan. Oxir oqibat baxtiqarolarning yana topishgan joyi ruhiy kasalliklar shifoxonasi bo‘lgan.

a) *Shokir. Ana shunaqa gaplar...Aslida bu voqeaga ancha bo‘lgan. Siz guvoh bo‘lgan farishtasimon odamlarning taqdiri ham turlicha bo‘ldi. **Paranji** qizimiz sevgilisidan ayrilganidan keyin tuzalmas bo‘lib, shu yerda butunlay qolib ketdi.*

b) Shokir....**Oshiq G‘arib**ning gapi yesingizdami? “Ashulani hamma birgalikda bir xil qilib aytishi uchun yuraklar bir xil tepishi kerak”, – degan edi rahmatlik. (“Tentak farishtalar”, 550-bet)

Yuqoridagi misollarda qo‘llangan nomlardan **Oshiq G‘arib** mifoantropoetonimi qahramonning portretini, ruhiy dunyosini ochib berishda yordam beradi. Mashhur “Oshiq G‘arib va Shohsanam” nomli xalq og‘zaki ijodi namunasi qahramoni Oshiq G‘arib nomi tilga olinganda haqiqatdan ideal oshiq timsoli kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalanadi. Ammo **“Paranji”** antroponimi esa bir qarashda tashqi belgisi, ya’ni kiyim bilan bog‘liqlik asosida – metonimiya orqali oddiy nomlanishdek tuyuladi. Asarda yozuvchining chiroyli, hurkak qahramonni adabiyotimiz tarixida keng tarqalgan boshqa bir jarangdor mifoantropoetik nom bilan emas, balki oddiygina **“Paranji”** deb nomlashida ham uning faqat Oshiq G‘arib uchun yaratilgani, hatto begonalar nigohidan ham uni asragani uchun ushbu antroponim zalvarli lingvopoetik yukni ko‘tarib turgandek taassurot qoldirish maqsadida qo‘llaganini anglash qiyin emas. Yana bir individual nomlashlardan biri bo‘lgan – **rasmiy munosabatni hayotining mazmuniga aylantirgan inson nutqidagi o‘ziga xoslikka ishora qiluvchi laqab** – Fotima ismining bir qismiga familiya yasovchi “-(ye)va” qo‘shimchasini qo‘shish orqali erishilgan **Fotiyeva** laqabi ham o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ijodkor dramatik nutqda til materialidan o‘ziga xos tarzda foydalanish orqali voqelikni yangicha, boshqalarni takrorlamagan holda ifodalashga harakat qilgan va o‘z mahoratini namoyon etgan. Dramaturg ijodida bu kabi okkazional o‘ziga xos bo‘lgan individual yondashilgan laqablar va nomlardan bir qanchasini kuzatish muayyan bir ijodkor nutqida qo‘llangan laqablarni o‘rganish dolzarbligini belgilaydi. Ta’kidlash kerakki, laqablarning badiiy matndagi lingvopoetik vazifalaridan biri bu *komik effekt*ni hosil qilishidir. Bunda ijodkor subyektiv munosabatini kuchli sarkazm orqali yoki aksincha ifodalashi mumkin. Ammo Sharof Boshbekov tomonidan badiiy matnda qo‘llangan laqablar deyarli komik effektini emas, balki qahramonlar dardini, og‘rig‘ini ochib berish uchun lingvopoetik imkon vazifasini bajargan va obrazlarni o‘quvchi ko‘z o‘ngida yanada yaqqolroq tasvirlab berishga xizmat qilgan. Va ijodkor laqab tanlash mahorati bilan ko‘zlagan muayyan maqsadiga shubhasiz erisha olganligini ta’kidlashimiz joiz. Umuman olganda, laqablarning badiiy matndagi xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent, 2013, – B. 264
2. Rashidova M. O‘zbek tilidagi laqablarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008, – B. 72
3. Чобанов М.Н. Основы азербайджанской антропонимики: Автореф. Дисс....канд. филол. Наук. Баку, 1992. – С.28.
4. Andaniyozova D. Laqablarning lingvopoetik xususiyatlari // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 2021. 3-son. – B. 49–56.
5. Магазаник Э.Б. “Ономапозэтика или “говорящие имена” в литературе”. – Тошкент, Фан, 1978. – С. 124

ZAVQIY IJODINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Gulbahor Qushaqova

Tayanch doktorant,

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo‘qon adabiy muhitining yirik vakillaridan biri Ubaydulloh Solih o‘g‘li Zavqiy asarlarining leksik-semantik xususiyatlari ochib berilgan. Unda shoir ijodida antroponim so‘zlarning o‘rni tadqiq qilingan.

Аннотация. В статье раскрываются лексико-семантические особенности творчества Завки, сына Убайдуллы Салиха, одного из крупнейших представителей коканской литературной среды. Исследуется роль антропонимических слов в творчестве поэта.

Abstract: This article reveals the lexical-semantic features of the works of Zavqi, son of Ubaidullah Salih, one of the major representatives of the Kokan literary environment. The role of anthroponymic words in the work of the poet is studied.

Kalit so‘zlar: leksik-semantika, antroponimlar, mumtoz an‘anaviy nomlar, Ajab zamona.

Ключевые слова: лексико-семантика, антропонимы, классические традиционные имена, Ажаб замона.

Key words: lexical-semantics, anthroponyms, classical traditional names, Ajab zamona.

Badiiy asar tili obraz, badiiy tasvir vositalari, umumxalq tili elementlarining istifoda etilganligi bilan adabiy tildan farq qiladi. M.Y.Polyakovning ta’kidlashicha: “...tabiiy til va she’riyat tili undagi belgi (so‘z)ning roliga ko‘ra boshqa-boshqa sistemalaridir. Og‘zaki-tovush tili, yozma nutq, adabiy til ularning universal til sxemasi bilan qanchalik umumiy aloqada bo‘lishiga qaramay, har biri o‘ziga xos tizim va funksional sistemaga ega. Agar amaliy nutqda biz referent

bilan bevosita aloqaga kirishsak (so‘z-tushuncha-narsa), she‘riyat tilida so‘zning funksiyasi tarkibiga obrazni qo‘shamiz (so‘z-obraz-tushuncha-narsa)”[1:164].

Ma‘lumki, badiiy asar tilida leksemaning denotativ ma‘nolari bilan birgalikda, konnotativ ma‘nolari ham faollashadi. Bu orqali ijodkor bayon qilayotgan fikr ta‘sirchanligini oshirishga, badiiy niyatning to‘liq tushunilishiga erishadi. Antroponim va toponimlar bu borada yetakchi lisoniy birliklar hisoblanadi.

Antroponimlar. Ma‘lumki, “Ismlar nazmiy asarlarda nasrdagilarga nisbatan keng vazifani – uslubiy konnotativ ma‘noni ifodalab keladi. Ular, jumladan, antroponimlarning boshqa kategoriyalaridan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi: shaxsning asosiy nomi hisoblanadi; paydo bo‘lishiga ko‘ra qadimiy; qo‘llanish doirasi keng va faol; antroponimlarning boshqa kategoriyalarini vujudga kelishida asos bo‘ladi; adabiy yodgorliklarda sermahsul va takror ishlatiladi; matnda o‘ziga xos vazifani va ma‘noni bajaradi”[2:4]

“Antroponimlarni leksik-semantik guruhlariga ajratib tahlil qilish ijodkorning adabiy va ijtimoiy doirasi hamda dunyoqarashi kabi xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega”[3:48]. Zavqiy asarlarida qo‘llanilgan shaxs nomlari – antroponimlarning quyidagi ko‘rinishlarini tahlil qilishga urindik (Misollar shoirning “Ajab zamona” [4] kitobidan olingan):

1) shoir bilan bevosita uchrashgan ijodkorlar nomlarini anglatuvchi antroponimlar: *Muqimiy, Muhyi, Nodim, Muhayyir, Nisbatiy, Furqat(iy), Almaiy kabi*. Shoir mazkur ijodkorlar bilan adabiy suhbatlar qurgan, xat-yozishmalar qilgan. Zavqiy ularning nomini o‘nlab g‘azallari, ayniqsa, g‘azal maqta‘sida tilga oladi. Bu ham shoirning Nisbatiy, Furqat singari zamondosh shoirlar bilan yaqinlik va hammaslaklikni ifoda etadi:

Zavqiy ila Furqatiy, kulbanga do‘sting kelmasa,
Aylab isig‘no bizam mundoqa yordin tonamiz. [4:20]
Tushmasa gar arzimiz vasling qulog‘iga qabul,
To tirikmiz, Zavqiy, Furqat hajr o‘tig‘a yonamiz. [4:21]
Aksarini Nisbatiy, kam Zavqiyu Furqat dedi,
Biz ham istig‘no etib mundog‘ javondin tonamiz. [4:22]
Yoki
Umid ayla Muqimiy ko‘yida ko‘p nola qildurdi,
Topib Nusrat o‘zini tig‘i Furqat birla tildurdi,
O‘shal Muhiy qushiga Nisbatiy Zavqiyni ildurdi,
Nihon dardingni ko‘z qon yosh to‘kib olamg‘a bildurdi,
Giriftor o‘lmasun G‘oziy kabi g‘ammoz yo‘ldosha [4:68].

2) shoir bilan bevosita tanish turli soha vakillari nomlarini anglatuvchi antroponimlar: *Sulton Murodbek, Nasriddin, Oftobachi, Mulla Ziyo, Xo‘ja*

Sulaymon, Abbosiy, Bog'dor eshon, Azimxoja, Odil, Mirzo Qalandar, Umar, Muhammad Shokir, Sohib Nazirxon, Gulandom, Ahmadxo'ja qozi, Obid mingboshi, Karimjon, Shokirqora, mulla Kamol, mulla Hakimjon qozi, Xo'ja Kamol, Umarjon boy, O'rmonbek va boshqalar.

Zavqiyga manzur bo'ldi Sa'dijon atvorikim,

Bo'lmagon manzur hargiz munda ko'p mehmon kelib. [4:15]

Zavqiyi bechora arz aylab sabog'a yig'ladi,

Ey sabo, albatta ul Mirzo Ziyoxonimga ayt. [4:17].

Xususan, Sulton Murodbek shoirning inisi, Mirzo Ziyoxon esa uning yaqin qadrdoni ekanligi manbalarda qayd etiladi. Yuqorida qayd etilgan antroponimlarning ko'pchiligi shoir hajviyalarida, maktublarida tilga olingan.

3) mumtoz an'anaviy obrazlar nomini bildiruvchi antroponimlar: *Layli, Majnun, Farhod, Shirin, Yusuf, Zulayho, Vomiq, Uzro, G'oziy, Ayyub, Jomiy, Bedil* va boshqalar.

Shoirning birgina "O'ttung" radifli g'azalida bir nechta shu guruhdagi antroponimlarni qo'llanilganligini ko'rish mumkin:

Damodam misli **Yusuf** solding xusningni xaridora,

Muhabbat ahlig'a bozor aro savdo kilib o'ttung. [4:30]

Ayo dilbar, bo'lub o'ggum saning ishqingda **Majnunday**,

Vafo rasminida san o'zni qachon **Laylo** qilib o'ttung?! [3 bayt]

Agar solsang nazar, shoho, gadoyi dargahing sori,

O'shal soat mani **Iskandaru Doro** qilib o'ttung. [5 bayt]

4) afsonaviy, mifologik obrazlar nomini bildiruvchi antroponimlar: *Hazrati Jabbori a'zam, No'shiravon, Hotam, Nuh, Xoja Ilg'or, Sulaymon* kabi.

Zulmat ichra **Xizr** topti chashmai obi xayot,

Qil karam obi dahoning xastayu bemoringa. [4:10]

Arzi holim yetmadi ul dilbari ra'nogakim,

Ey sabo, hudhud bo'lub arzim **Sulaymonimga** ayt [4:17]

Shoir asarlarida qo'llanilgan antroponimlarning mavzu guruhlariga tahlili ijodkorning turli ijtimoiy qatlam vakillari bilan faol munosabat bog'lagani, umuman, shoirning adabiy va ijtimoiy doirasi hamda dunyoqarashi kabi xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М., Санкт-Петербург, 1986.

2. Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ... дисс. –Тошкент, 2000.

3. Жўраева Р. Муқимий асарларининг лексик семантик хусусиятлари. Филол.фан.фалс.д ри.дисс. – Қўқон, 2022.

4. Завкий. Ажаб замона. Тошкент: Шарқ, 2003.

GUL NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Matnazarov Shahzodbek Baxtiyarovich,
Urganch davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Gul nomlari onomastikaning bir qismi hisoblanib, fitonimlarning tarkibiy qismi sifatida fanga ma'lum. Fitonimlar shu kungacha ma'lum darajada tadqiq qilingan bo'lsa-da, gul nomlari hali to'liq o'rganilmagan. Ushbu maqolada gullarning tashqi ko'rinishi, rangi, o'sadigan joyi, gullash vaqti, gul bilan bog'liq turli xil qarashlar ularning nomlanishiga asos bo'lib xizmat qilishi yoritilgan. Maqolada gul nomlari guruhlariga ajratib tasnif qilingan bo'lib, izlanuvchilar uchun bu, albatta, foydali bo'ladi degan umiddamiz.

Аннотация. Названия цветов считаются частью ономастики и известны науке как составляющие фитонимов. Хотя фитонимы до сих пор в некоторой степени изучены, названия цветов еще полностью не изучены. В этой статье рассматриваются внешний вид цветов, цвет, место произрастания, время цветения, различные точки зрения, связанные с цветком, которые могут служить основой для их названия. В статье названия цветов классифицируются по группам, что, надеюсь, будет действительно полезно для исследователей.

Annotation. Flower names are considered part of onomastics and are known to science as a component of phytonyms. Although phytonyms have been studied to some extent to this day, flower names have not yet been fully studied. This article covers the appearance, color, place of growth of flowers, flowering time, various views associated with the flower that serve as the basis for their naming. In the article, the names of flowers are classified into groups, which we hope will definitely come in handy for those looking for.

Kalit so'zlar: Fitonim, onomastika, gul nomlari, seleksioner.

Ключевые слова: фитоним, ономастика, названия цветов, селекционер.

Keywords: Phytonym, onomastics, flower names, selectionist.

Gullar go'zal, gulning nomlari undan-da go'zal. Chindan ham, bugungi kunda o'zbek tilida mavjud gul nomlarining atalishi o'ziga xos. Har bir gulga qo'yilgan nomlarda uning qaysidir bir xususiyati aks etgan bo'ladi.

Gul nomlari onomastik jihatdan fitonimlarning bir qismidir. Chunki fitonimik leksika o'z ichiga o'simliklar dunyosining ko'pgina nomlari, ya'ni daraxtlar, butalar, o'tlar, gullar, sabzavotlar, rezavor mevalar va boshqa o'simliklar

nomlarini qamrab oladi. Biz tadqiq qilayotgan gul nomlari fitonimlarning qaysidir ma'nodagi tarkibiy qismi bo'lib, fitonimga nisbatan tor doiradagi nomlar hisoblanadi. Yuqorida sanab o'tgan fitonimlar tarkibiga kiruvchi birliklarning har birini tadqiqot obyekti sifatida tadqiq qilish, alohida tor doirada chuqur o'rganish mumkin.

Gul nomlarini atama sifatida flora deb atash mumkin. Flora qadimgi manbalarga ko'ra gullar va bahor xudosi hisoblanadi. Flora so'zi Rim ma'budasi nomidan kelib chiqadi. Flora barcha turdagi o'simliklar va o'simliklarning gullashi va rivojlanishiga yordam bergan homiy sifatida baholangan.

Qadimdan Sharqda yorni ta'riflashda tashbeh sifatida gul nomlaridan foydalanib kelingan. Navoiyning g'azallarida ko'plab gul nomlariga murojaat qilingan o'rinlar uchraydi. Xususan, arg'uvon, yosuman, za'faron, lola nargis, nastarin, rayhon va hokazo.

Bugungi kunda ham ko'plab ijodkorlar o'z asarlarida gul nomlaridan foydalanadilar. "Gul bir yon, chaman bir yon", "Atirgul".

Gullarning tashqi ko'rinishi, rangi, o'sadigan joyi, gullash vaqti, gul bilan bog'liq turli xil qarashlar ularning nomlanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Shunga ko'ra, ularni quyidagi guruhlariga ajratib tasnif qilish mumkin:

1. Joy nomlari asosida nomlanuvchi gullar:

a) shahar nomlari bilan bog'liq: qo'qongul;

b) davlat nomlari bilan bog'liq: xitoy atirguli, damashq atirguli, yapon sako'rasi, florida, misr tikani (arab akatsiyasi).

2. Vaqtini ifodalovchi so'zlar asosida shakllangan gul nomlari: namozshomgul, tun qiroli (lola), tungi malika (kaktusning bir turi), kasimpat (turkcha - noyabr guli);

3. Gullarning tashqi ko'rinishiga ko'ra nomlanishi:

1) rang bilan bog'liq: qizg'aldoq, binafsha, oq gul (akatsiya), arvoq orxideyasi (arvoqdek oppoq bo'lganligi sababli shunday nomlangan), oqqanot (kalaning bir turi);

2) hid bilan bog'liq: atirgul;

3) ildizi yoki urug'ining ko'rinishi nomi bilan ataladigan gullar: kartoshkagul (georgina), piyozgul, loviyagul;

4) narsa-buyumlar nomi bilan ataluvchi gullar: qoshiqgul, gilamgul, marvaridgul, tugmachagul, qo'ng'iroqgul, sallagul;

5) gul barglarining turli ko'rinishlari nomi bilan ataluvchi gullar: kiyikgul, tolguli (oleander), ildizgul (gladiolus);

6) cholg'u-asbob nomlari bilan ataluvchi gullar: karnaygul, surnaygul;

7) tana-a'zolarining nomi bilan ataluvchi gullar: timoqgul, bo'tako'z, parchalangan yurak (ditsentra);

8) hayvonlar nomi bilan ataluvchi gullar: kuchukgul, ayiqpanja, bo‘ritarol (gibiskus);

9) parrandalar nomi bilan ataluvchi gullar: gultojixo‘roz, jannatqush, to‘tiqush tumshug‘i;

10) hasharot nomi bilan ataluvchi gullar: kapalakgul.

4. Shaxs nomlari bilan bog‘liq gul nomlari: prezident gul, benjamin fikusi begoniya, gardeniya, gortenziya, giasint, payg‘ambar Ali;

5. Omad, baxt tushunchalarini ifodalovchi gul nomlari: ayol baxti (spatifillum), erkaklar baxti (antimum), niyatgul (siren), oila baxti (xlorofitum), baxt guli (krasula);

6. Pul bilan bog‘liq gul nomlari: dollar gul (tolstyanka).

O‘zbek tilidagi gul nomlarini o‘z va o‘zlashma holatiga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1) sof turkiy tildagi gul nomlari: qoshiqgul, tugmachagul, qo‘ng‘iroqgul;

2) arab tilidan o‘zlashgan gul nomlari: gulxayri, ra‘nono, sunbul;

3) fors-tojik tilidan o‘zlashgan gul nomlari: nastarin, gusafsar, yosuman, nafarmon, dastorgul, nasrin;

4) rus tilidan o‘zlashgan gul nomlari: romashka, gvozdika, vaselyok;

5) lotin tilidan o‘zlashgan gul nomlari: kalanxoe, kalendula, geran, gladiolus, kala va boshqalar.

Chetdan kirib kelayotgan gullar xalqimiz orasida shu kungacha turli nom bilan yuritilib kelinmoqda. Masalan, oleander guli xalq orasida zahargul, sambitgul yoki tol guli deb nomlanadi. Bunday nomlanishiga, albatta, sabablar bor. Ayrim yerlarda uning barglari tolnikiga o‘xshaganligi uchun tol guli deyilsa, ba’zi joylarda esa uning oq sutga o‘xshash suyuqligi o‘ta zaharli bo‘lganligi sababli zahargul nomi kelib chiqqan. Yoki hozirgi kunda barcha xonadonlarda uchraydigan gibiskus guli xalq orasida xitoy atirguli deb nomlanishi barchaga ma’lum. Lekin ayrim joylarda uning barglari tut bargiga o‘xshaganligi tufayli tut guli deb ham nomlanadi. Xalq orasida bir gulning bir necha nom bilan atalishi esa turli chalkashliklarni yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan, bugungi kunda gullar bo‘yicha maxsus lug‘at tuzish, har bir gul uchun xalqimiz bergan nomlar asosida qat’iy bir nom tanlab olish, barcha uchun umumqo‘llanishga ega bo‘lgan so‘zlarni topish, tilimizdagi gullar nomi bilan bog‘liq leksemalar tizimini tartibga solish tilshunosligimizdagi zarur ishlardan hisoblanadi.

Gulchilikning rivojlanishi muayyan bir joyning etnik an‘analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib kelgan. Gulning Osiyoda keng yoyilishiga hozirgi kunga qadar davom etib kelayotgan yaxshi urf-odat yordam berdi. Har yili Namanganda va boshqa shaharlarda “gul sayli” deb ataladigan bayram an‘analari

o'tkazilib, unda gulchilar gulning xilma-xil navlarini namoyish etadilar va ular orasida xalq seleksiyasining nodir namunalari mavjuddir.

Bir makonda yaratilgan mahalliy navlarning boshqa joylarga asta-sekin tarqalishi oqibatida navlarning yangi sharoitlarga moslashuviga yordam berdi. Turli iqlimiy mintaqalarda yangi navlarni yaratish jarayoni hozirgi davrda ham davom etmoqda.

Xalq seleksionerlari tomonidan asrlar davomida yaratilgan gulning mahalliy navlari o'zining xilma-xilligi va ekin maydonlari bilan shu qadar qiziqarliki, ularni muayyan bir tizimga solish talab etildi.

Hayotimizni tabiatsiz, o'simliklar dunyosisiz tasavvur qilish qiyin. Tabiat mo'jizasi hisoblangan gullar qadim davrlardan buyon insonga xush kayfiyat bag'ishlab, uning hayotini go'zalikka oshno qilib kelgan. Xalqimiz qadimdan gullarni, go'zallikni sevuvchi qalb egasi bo'lishgan. Turkiy xalqlar tilida gullarning chechak nomi bilan ming yillardan buyon atalib kelinayotganligi buning yaqqol misolidir. Masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida chechak, chechaklik, chechaklanur, chechaklanmak kabi so'zlar qayd etilgan. Shuningdek, qipchoq tili lug'atida, Alisher Navoiy asarlarida ham chechak ko'rinishida uchraydi. O'sha davrda ham gullarning turlari va nomlari xilma-xil bo'lib, biz ularni bir qator asarlarimizda uchratishimiz mumkin. Masalan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida qaranjul so'zi chinnigulni ifodalovchi so'z sifatida qo'llanilgan:

Saba yeli qo'pti qaranful yidin,

Ajun barcha butru yipar burdi kin [1:54].

Shuningdek, Alisher Navoiyning bir qator asarlarida nastarin, ra'no ("Majolis un-nafois"), gulbun, yosuman ("Muhokamat ul-lug'atayn"), sanavbar ("Layli va Majnun"), binafsha, lola, muasfar, nasrin kabi gullarning nomini uchratishimiz mumkin:

Sabz xato, zi mushki tar g'oliya bar saman mazan,

Sunbuli tobdodaro bar guli nastaran mazan [2: 88].

Yoki:

Bog'i husnunkim gul ochti rang-rang, ey mug'bacha,

Go'yi ichting mayg'a bargihla-unasrin solib[3:146].

Bugungi kunda gullarning turlari yanada ko'payib, lotincha nom bilan tilimizga kirib kela boshladi. Hozir dunyoda gullarning 1000 dan ortiq turi mavjud bo'lib, bir qancha turlari O'zbekistonda ham yetishtirilib, o'zbek xonadonlari ko'rkini bezashga xizmat qilmoqda. O'zbek tilshunosligida o'simliklar "fitonimlar" nomi ostida tadqiq etilgan bo'lsa-da, gullar nomi maxsus o'rganilmagan. Gullar bilan kirib kelayotgan lotincha nomlar xalqimizga notanish

bo‘lganligi, talaffuzda qiyinchilik tug‘dirganligi sababli yangi o‘zbekona nomlar bilan atash odat tusiga kirib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muqaddas Taylanova “Koreys sehrli ertaklarida gul nomlarining leksik-semantik transformatsiyasi”, Toshkent. O‘zbekiston
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – T., 2014. B.54
4. Navoiy, Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 15-jild. T.: Fan, 1992. – B.88.
5. Navoiy, Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 9-tom. T.: Fan, 1992. – B.146.

XORAZM MINTAQAVIY AYOL ISMLARI TADQIQIGA BIR NAZAR

**Qabulova Dilnoza Rustamovna,
tayanch doktorant,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm mintaqaviy antroponimiyasidagi o‘ziga xos ayol ismlari semantik jihatdan tahlilga tortilgan bo‘lib, ularning adabiy antroponimiya bilan qiyosi amalga oshirilgan.

Аннотация. В данной статье конкретные женские имена в Хорезмской региональной антропонимике семантически анализируются и сравниваются с литературной антропонимикой.

Abstract. In this article, specific female names in Khorezm regional anthroponymy are semantically analyzed and compared with literary anthroponymy.

Kalit so‘zlar. Antroponimiya, mintaqaviy antroponimiya, milliy antroponimiya, ayol ismlari, umummilliy, umumlisoniy.

Ключевые слова: Антропонимия, региональная антропонимия, национальная антропонимия, женские имена, национальное, общечеловеческое.

Keywords: Anthroponymy, regional anthroponymy, national antoponymy, female names, national, universal.

Ma’lumki, mintaqaviy antroponimiya adabiy antroponimiyadan ba’zi bir o‘ziga xos tomonlari bilan farqlanadi. Agar bunday farqlar bo‘lmasa, “mintaqaviy antroponimiya” deb alohida olib tekshirishni hojati qolmasdi.

Hozirga qadar o'zbek ismlari umumiy tarzda tahlil qilib kelindi, ya'ni ayol ismlari, erkak ismlari mintaqaviy jihatdan tadqiq qilinmadi. Shu sababli, ba'zi mintaqaviy va dialektal antroponimlarga xos ayrim jihatlar nazardan chetda qolib keldi.

Mintaqaviy antroponimiya o'zbek umumiy antroponimiyasi tizimining tarkibiy qismi bo'lib, unda umummilliy, umumlisoniy vaziyatlar, shu bilan birga juz'iy xususiyatlar mavjuddir. Ismlarning ishlatilishi nuqtayi nazaridan yondashilsa, Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi fondida ikki xil ismlar uchraydi:

1. O'zbek milliy antroponimiyasi tizimi uchun umumiy, mushtarak bo'lgan ismlar

2. Xorazm mintaqaviy antroponimiyasiga xos ismlar [3:55].

Ushbu tasnifni mintaqaviy ayol ismlariga nisbatan ham ishlatish mumkin deb hisoblaymiz. Umummushtarak ismlar, shunday nomlarki, ular Xorazmda mavjud bo'lishi bilan birga respublikaning boshqa mintaqalarida yoki viloyatlarida o'sha shaklda yoki o'ta yaqin shaklda uchraydi. Masalan, Xorazm mintaqaviy ayol ismlarida *Anaxon* [Onaxon], *Anabiyi* [Anabibi], *Anagul* [Onagul], *Aysha* [Oysha], *Reymajan/Riymajon* [Rahimajon], *Roviyajon* [Robiyajon], *Rahatjon* [Rohatjon], *Gulchira* [Gulchehra], *Go'varjon* [Gavharjon], *Sanavar* [Sanobar], *Ziyvar* [Zevar] kabi ismlar borki, ular adabiy antroponimiyadan ba'zi fonetik farqlanishlarga ega. Ya'ni bunday farqlanishlar bo'lishiga qaramay, ularni mushtarak ismlar sirasiga kirita olamiz. Bunday ismlar o'zida o'zbek antroponimiya tizimining umumiylik, umummilliylik belgilarini gavdalantiradi. Mushtarak ismlar Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi uchun me'yor hisoblanadi, ularni o'ziga ismlar qatorida sanay olmaymiz.

Xorazm mintaqaviy antroponimiyasini xarakterlovchi jihati yuqorida qayd qilingan ikkinchi guruh ismlardir. Bu nomlar o'zbek antroponimiyasiga o'ziga xoslik baxsh etadi va ularni mintaqaviy ism sifatida alohida to'plash va tadqiq qilish lozim bo'ladi. Xorazm mintaqaviy antroponimiyasida o'ziga xos ayol ismlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Biz diqqat qaratmoqchi bo'lgan masala ham xuddi shu, ya'ni Xorazm mintaqaviy ayol ismlari tadqiqidan iborat.

Xorazm mintaqaviy antroponimiyasida o'ziga xos ayol ismlari mavjud: *Bika/Bikajon*, *Boljon*, *Bekposhsha*, *Gulpashsha*, *Aypashsha*, *Gavharposhsha*, *Narposhsha*, *Durdiposhsha*, *Sultonposhsha*, *Ayitjon*, *Bibixajar/ Xajarbibi*, *Oyimjon*, *Gulandom*, *Soliya*, *Nuriya*, *Qurvongul/Qurvanbika*, *Arzigul/ Orzigul*, *Bog'dagul*, *Hovojon*, *Hovva*, *Omonjon*, *Omongul*, *So'najon*, *Nuquljon*, *Sanamjon*, *Shohsanam*, *Maxpira*, *Xanipa*, *Roziya*, *Ro'zika/Ro'zka*, *Xeyitjon/ Xayitgul*, *Jumagul*, *Tuymajon*, *To'g'anoy (to'lgan oy)*, *Qurvondurdi*, *Janibika*, *Imsinoy*, *Poshshajon*, *Anar*, *Avadan/Ovodon*, *Norgul*, *Gulxanim*, *Aqiljon*, *Yakitjan*, *Sarajon*, *Xanim*, *Sherpajon/ Sheripa*, *Tozagul*, *Tajigul*, *Durjon*, *Aybibi*, *Ruqiya*,

Xajar, Norjonoy, Sapargul, Ullibika/Ullijon, Xolbika, Sapargul, Rajabgul, Birajab/Bibirajab, Qumri, Oymon, Kutlika/ Qutlibika, Norjon, To'lg'onoy, Reyma, Ro'zigul, Anabika, Niyazjan, Shakarjon kabi ismlar. Ushbu ismlar Xorazm mintaqaviy antroponimiyasining o'ziga xos xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

Masalan, *Nuqul/ Nuquljon* (payvand qilingan o'rik navi nomidan olingan), *Go'var* (Gavhar – qimmatbaho tosh nomi), *Mahpira* (ar.mag'firat – kechirilgan), *Raziya* (ar.ravza, bog', ya'ni jannatning bog'i ma'nosida) [1:352], *Tuymajon* (tugma so'zidan olingan) [1:426], *To'lg'anoy* (oy to'lishgan kechada tug'ilgan qiz, to'lgan oy ma'nosida) [1:426], *Baljan* (Xorazm shevalarida bol-asalni anglatuvchi dialektizm. Asalday shirin qiz bo'lsin ma'nosida qo'yilgan) kabi Xorazm mintaqaviy ayol ismlari borki, ular mintaqa ruhiyatini o'zida aks ettiradi.

O'zbek antroponimiyasi tizmining lisoniy hamda nolisoniy xususiyatlarini keng ko'lamda, atroflicha o'rganish va umumlashtirish ishiga O'zbekistonning boshqa mintaqalaridagi antroponimik materialni mukammal to'plash va tadqiq qilish orqaligina erishish mumkin. Bunday keng ko'lamli va murakkab muammoning to'liq amalga oshirilishida Xorazm mintaqaviy antroponimiyasining boy va serqirra materiallari ham o'zining munosib o'rnini egallashi, shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бегматов Э.А. Киши исмлари имлоси. – Тошкент: Фан, 1970. 81 б.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2007. 608 б.
3. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол.фан.н-ди...дисс. – Урганч, 1998. 151 б.

TOVAR BELGILARINING HOSIL BO'LISH YO'LLARI

Madrimova Zamira G'aniy qizi,
UrDU 1-bosqich doktoranti

Annotatsiya. Maqolada tovar belgilarining hosil bo'lish mexanizmini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tavsiflashga, ularning mazmun-mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari va farqli jihatlarini misollar orqali kengroq ochib berishga harakat qildik.

Аннотация. В данной статье мы попытались описать механизм образования товарных знаков с точки зрения лингвистики, на примерах шире раскрыть их сущность, особенности и различные аспекты.

Annotation. In this article, we tried to describe the mechanism of formation of trademarks from the point of view of linguistics, to reveal their essence, specific

features and different aspects more widely through examples.

Kalit soʻz: sintaktik hosila, suffiksatsiya, prefiksatsiya, initializm, teleskopizm, konversiya, sintaktik usul, metonimik uzatish, fonetik usul, gibridizatsiya.

Ключевые слова: синтаксическая деривация, суффиксация, префиксация, инициализм, телескопизм, конверсия, синтаксический метод, метонимический перенос, фонетический метод, гибридизация.

Key words: syntactic derivation, suffixation, prefixation, initialism, telescopism, conversion, syntactic method, metonymic transfer, phonetic method, hybridization.

Tovar belgisi nominatsiya usullarining tipologiyasini tuzishda, birinchi navbatda, nomzod soʻzlarni koʻrsatish jarayonining vaqt doirasi hisobga olinadi. Bu mezunga koʻra diaxronik va sinxron soʻz yasalishi farqlanadi. Diaxronik soʻz yasalishi – tilda maʼlum bir hosila soʻzning qachon va qanday shakllanganligi, uning turdosh soʻzlar bilan shakliy-maʼnoviy aloqalari qanday oʻzgarganligi, soʻz yasalish tarkibi qanday rivojlanganligini oʻrganadi. Shunga koʻra, sinxron soʻz yasalishi turdosh soʻzlar orasidagi jonli munosabatlarni oʻrganish bilan bogʻliq boʻlgan tilning zamonaviy kesimidir.

Tovar belgisi nomlarini shakllantirish usullarida reklama nomlarini belgilashning asosiy usullaridan leksik-semantik, leksik-sintaktik, fonetik kabi usullarni ajratib koʻrsatish mumkin.

Sintaktik hosila hosilalarning – leksik birliklarning sintaktik vazifasini oʻzgartirishni oʻz ichiga oladi. Sintaktik hosilani iboralar va gaplar darajasida hosilani belgilovchi jarayon sifatida koʻrib chiqish mumkin. Soʻz birikmalari yoki jumlar tovar belgisi parfumeriya, kosmetika va maishiy kimyo nomlariga aylanganda, ular aslida obyektivlik maʼnosini oladi va nominativ funksiyani bajaradi (ism kommunikativ funksiyani bajaradi, nominativ funksiyani bajaradigan iboradan farqli oʻlaroq, xarakteristik funksiyani bajarish qobiliyatini yoʻqotadi). Bu nomlar sintaktik daraja birliklari asosida shakllanib, soʻz vazifasini bajaradi. Masalan, ingliz tovar belgisi Forever and Ever¹⁹ atri, oʻzining butun shakli bilan subyekt sifatida harakat qilishi mumkin:

Tovar belgisi nomlarini yaratishning quyidagi asosiy usullarini koʻramiz:

Affiksatsiya usuli. Tovar belgisi nomini yaratish jarayonida turli xil affikslardan (prefiks va qoʻshimchalar) foydalanishni taʼminlaydi. Shunga koʻra, quyidagilar ajralib turadi:

Suffiksatsiya – soʻz yasalish usuli sifatida oʻzak va oʻzaklarga qoʻshimchalar qoʻshish orqali hosil qilinadi. Energizer batareyalari, Kleenex gigiyenik

¹⁹ URL: <http://www.fragrantica.com/perfume/Dior/Forever-and-Ever-Dior-1245.html>

salfetkalari, Rastishka yogurti, Putinka arog‘i, Moulinex maishiy texnika, Savona dezinfeksiya qiluvchi gel.

Prefiksatsiya mahsulotlarni sof shaklda nomlash bo‘lib, bunday usul juda kam uchraydi. Ayollar va erkaklar kiyimlari Superdry, SuperMoment (rus tilida SuperMoment) yelim, InterHolod (InterXolod) muzlatgichlari, Bunda so‘zlar, odatda, boshqa so‘z yasovchi vositalar bilan birgalikda ishlatiladi, masalan, Promod kiyimi nomidan olingan so‘z qismi bilan birga qo‘llanilgan.

Murakkablik alohida so‘zlarda ildiz vazifasini bajaruvchi ikki yoki undan ortiq morfemalar asosida yaxlit shakllangan birikma: avtomobil shinalari – GOODYEAR, karavot va matraslar – Slumberland, tibbiy asbob-uskunalar – clearsteam.

Initializm – qisqartirilgan ibora va imloning birinchi harflarini qo‘shish orqali shakllantirish. Masalan, kompyuter uskunolari IBM (International Business Machines), kompyuter uskunolari HP (HewlettPackard), oziq-ovqat mahsuloti RHM (Rank Hovis Mcdougl), po‘lat mahsulotlari NLMK (Novolipetsk temir-po‘lat zavodi) va TNK (Tyumen neft kompaniyasi), soat IWC (International Watch Company).

Bundan tashqari, qisqartmalarni yaratishda ayrim holatlarda kiyimlardagi H&M (Hennes & Mauritz) va M&S (Marks & Spencer), viski nomlaridan J&B (Johnson & Brooks) kabi shunga o‘xshash misollarni keltirish mumkin.

– boshlang‘ich bo‘g‘inli qisqartmalar, ya‘ni asl iboraning qisqartirilgan bosh bo‘g‘inlari bilan qisqartirilgan bosh harflarni qo‘shish orqali hosil qilingan qisqartma. Masalan, ingliz planshet kompyuteri iPad, VK-Sport (ruscha VK-Sport) sport anjomlari, KAMAZ (Камский автомобильный завод) yuk mashinalari, Artel (Artikxojayev elektroniks).

Teleskopizm – teleskop yordamida yaratish, tub so‘zlarning bir-biriga o‘zaro superpozitsiyasi: MOTOROLA (XX asrning 30-yillaridagi mashhur radio qabul qiluvchining nomi), fermentlangan sut mahsuloti FRUGURT (rus rilida FRUGURT, mevali yogurt).

Konversiya – mavjud o‘zakni boshqa fleksiya paradigmasiga o‘tkazish orqali yangi so‘z hosil qilish. Tovar belgisi nomlarida asoslash kabi konversiya, ko‘pincha, so‘zni to‘g‘ridan to‘g‘ri obyektga ishora qilish qobiliyati tufayli nutqning boshqa qismidan otlar toifasiga o‘tkazish hisoblanadi.

Sintaktik usul ikkita sintaktik birlik – so‘z birikmalari va gaplar shaklida tovar belgisi nomlarini yaratishni ta‘minlaydi. Shunga ko‘ra, ism-so‘z birikmalariga misollar: ingliz PARKER PEN tutqichlari, RANGE ROVER avtomobillari, VICTORIA’S SECRET kiyimlari; sut mahsulotlari Veseolsh Molochnik (Vesyoly molochnik); frantsuz kofesi CARTE NOIRE, Père Dodu oziq-ovqat mahsuloti, Tilla domor sut mahsulotlari, Asl baraka kolbasa

mahsulotlari.

Metaforik uzatish bir qator asoslar bo'yicha mahsulot bilan taqqoslash sifatida tovar belgisi nominatsiyasini nazarda tutadi: Ingliz avtomobili Jaguar (tezlik va quvvat jihatidan taqqoslanadi), traktor CATERPILLAR (tashqi ko'rinish va harakat rejimida taqqoslanadi); rus avtomobil Gazel (Gazel, tezlik bo'yicha taqqoslash), kosmetika Черный Жемчуг (kamdan kam hollarda taqqoslash); fransuz sut mahsuloti PRÉSIDENT (yuqori sifat standartlari va bozor yetakchiligi tamoyillari asosida taqqoslangan), mashina moyi Elf (mahsulot tomonidan ishlab chiqarilgan sehrli effekt bilan taqqoslanadi).

Metonimik uzatish – bu tovar belgisi nominatsiyaning butun obyektini nomini uning qismi bilan aralashtirish orqali nomlangan obyektning tabiati to'g'risida ma'lumot berishga imkon beradi, ya'ni, mahsulot yoki xizmat haqida, ishlab chiqaruvchi, iste'molchi va boshqalar haqida ma'lumot beradi. Metonimik hosil qilish jarayonida nominatsiya obyekti va uning nomi taqqoslanadi. Misol uchun, mahsulotning xususiyatlari haqida ma'lumot uzatilishi mumkin – rus arogi Belenkaya (Belenkaya), uning tarkibi va ta'mi - ingliz sharbati Tropicana, manbayi asosida – fransuz mineral suvi Perrier, o'zbek mineral suvlari Xumson va boshqalar.

Fonetik usul – unda belgilangan mahsulot bilan bog'liq tovushlardan tovar belgilarini nomlashni o'z ichiga oladi: vaflili shokolad KitKat, o'ziga xos shaklda ishlangan Chupa Chups konfeti; Fru-Fru (fru-fru) oson chaynaladigan marmelad, Agusha (Agusha) bolalar ovqati; fransuz yogurti YOP.

So'z olish – tovar belgisini nominatsiya qilish usuli bo'lib, unda chet eldan kelib chiqqan so'zlar yoki ularning alohida morfemalaridan foydalanish nazarda tutiladi. Ushbu shakl tovar belgisi nomining boshqa tillariga tegishli lingvistik misol bo'lganligi sababli, tovar belgisi dasturiy ta'minotining nomlari ABBYY, sharbat J7, shinalar Cordiant va shunga o'xshash bo'ladi. An'anaga ko'ra, leksikologiyada tovar belgisi nomlarini yaratishda so'z olish usuli ham qo'llaniladi:

Transliteratsiya – chet tilidagi nomning grafemalarini qabul qiluvchi til grafemalari orqali ko'chirish: rus dasturiy ta'minoti Rambler (Rambler), ingliz viskisi Glenfiddich; fransuz dekorativ kosmetika mahsuloti SEPHORA (yunon tilidan olingan bo'lib "go'zallik" ma'nosini ifodalaydi).

Transkripsiya – qabul qiluvchi tilning grafemalari bo'yicha xorijiy nomning fonemalarining aynan talaffuzi asosida; rus dasturiy ta'minoti Yandeks, fransuz mahsuloti AMORA.

Gibridizatsiya – ikki yoki undan ortiq tillarning leksik yoki morfologik elementlaridan tashkil topgan nomlar yaratishdir: xrusteam suxariklari, Medoff arogi. Ba'zida gibridizatsiya transkripsiya bilan birgalikda ishlatiladi, masalan,

rus dvigatel moyi LUKOIL (LUKOYL) nomi bilan.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash lozimki, tovar belgisi nomlarini yaratish uchun yuqorida aytib o’tilgan til usullari barcha tadqiqot tillarida eng xilma-xil tovarlarga nisbatan qo’llaniladi. Biz esa bu kichik tadqiqot ishimizda ko‘proq parfyumeriya, kosmetika nominatsiyasida foydalaniladigan tovar belgilarini ko‘proq ko‘rib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир // ЎТА. Т., Фан, 1965. 3-сон. Б. 53-58.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Н., 2006. 103 б.
3. Бегматов Э., Улуқов Н.М. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. Наманган, 2008. 166 б.
4. Романова Т.П. Теория и методика создания коммерческих названий и рекламных текстов. Практикум. – Самара: Универс-групп, 2006. – 42 с.
5. Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Изд. 2-е. – М.: ЛКИ, 2007. – 256 с.

QUTB XORAZMIYNING “XUSRAV VA SHIRIN” DOSTONIDAGI ANTROPOETONIMLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Asal BOTIROVA,

UrDU Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostonidagi poetonimlar masalasi, xususan, antroponimlarning lingvopoetik tahlili ochib berilgan.

Абстрактный. В данной статье раскрывается проблема поэтонимов в эпосе Кутба Хорезми «Хусрав и Ширин», в частности, лингвопоэтический анализ антропоэтонимов.

Abstract. This article reveals the issue of poetonyms in Qutb Khorazmi’s epic "Khusrav and Shirin", in particular, the linguopoetic analysis of anthroponyms.

Kalit so‘zlar: Onomastik nom, allyuziv nom, “so‘zlovchi” nomlar, poetonim, onomapoetika, poetik antroponim, poetik toponim, antroponim.

Keywords: Onomastic name, allusive name, "speaking" names, poetonym, onomapoetics, poetic anthroponym, poetic toponym, anthroponym.

Ключевые слова: Ономастическое имя, аллюзивное имя, «говорящие» имена, поэтоним, ономапоэтика, поэтический антропоним, поэтический топоним, антропоэтоним.

Xorazm yodnomalari tili rang-barangdir. Bu asarlar tilidagi onomastik birliklarni o'rganish endi shakllanib, rivojlanayotgan lingvopoetika sohasining tadqiqot obyektlaridandir. Qutb Xorazmiy, Haydar Xorazmiy, Gadoiy kabi mumtoz adiblarning asarlarida qo'llangan antroponim, etnonim, toponim, gidronim kabi onomastik birliklar, allyuziv nomlar, poetik nomlar, "so'zlovchi" nomlar bugungi kun tilshunoslik nuqtayi nazaridan to'laligicha tatbiq etilmagan ishlardandir. Ayniqsa, bu asarlardagi poetonimlar mavzusini atroflicha o'rganish, ularning lingvokulturologik, lingvopoetik tahlilini amalga oshirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Ma'lumki, poetonimlar – badiiy matnlardagi badiiy yuki, badiiy qimmati bor nomlardir[1]. S.I.Zinin poetik yuki bor shaxs nomlarini "poetik antroponim", poetik yuki bor joy nomlarini "poetik toponim" hamda ayni xususiyatli hayvon va qush nomlarini esa "poetik zoonim" deb atagan[2]. Olima D.Andaniyozova esa ushbu terminlarni "antropoetonim", "zoopoetonim" va "topopoetonim" shaklida qo'llashni tavsiya etadi.[3] Onomastik birliklar badiiy matnda onomastik metafora, allyuziv nom, so'zlovchi nom kabi lingvopoetik vazifalarda keladi. Shuningdek, poetonimlar ijodkorning munosabatini ifodalovchi, matnni shakllantiruvchi hamda unda badiiy san'atlar va uslubiy figuralar hosil qiluvchi vosita hamdir. Turkiy yodnomalar, xususan, Xorazm yodnomalari tilidagi onomastik birliklar masalasi, ularning lingvopoetik tadqiqiga doir qilingan ilmiy-tadqiqot ishlarining ko'lami ancha keng. Ammo yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu asarlardagi poetonimlarning lingvopoetik xususiyatlari masalasi to'laligicha tadqiq etilmagan ishlardandir. Biz ushbu maqolada Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostonida qo'llangan ayrim antropoetonimlarning lingvopoetik xususiyatlari haqida to'xtalishga harakat qildik.

O'z zamonasining yetuk va ilg'or shoiri Qutb Xorazmiy klassik adabiyotning atoqli namoyandalaridan biridir. Uning original asarlari haqida bizgacha ma'lumot yetib kelgan emas. Faqat tarjima tarixi va uning rivojiga ulkan hissa qo'shgan asari bo'lmish "Xusrav va Shirin" dostonigina bizgacha yetib kelgan xolos. Qutb Xorazmiy "Xusrav va Shirin"ni tarjima etar ekan, undagi asosiy obrazlar: Shirin, Xusrav, Farhod, Mehinbonu, Shopur, Sheruya kabilarning xarakter xususiyatlarini o'zbek tilida asl nusxaning aynan o'ziday berishga tirishadi, voqea va sujet liniyasini to'laligi bilan saqlashga harakat qiladi. Asarda qo'llangan bu kabi onomastik birliklarni poetik jihatdan tahlil etish – poetonimlar masalasi yuzasidan bir qancha antropoetonimlarning lingvopoetik xususiyatlarini ko'rib chiqsak.

Xusrav Parviz antroponimi Nizomiy Ganjaviy dostonining yetakchi qahramonlaridan biri. Asarda allyuziv nom vazifasida keladi. Chunki bu obraz orqali butun bir “Xusrav va Shirin” haqidagi afsona yodga tushadi. Xusrav asarda beqarorlik timsoli bo‘lib keladi. Chunki u asardagi o‘ta murakkab obrazlardan biridir. Xusrav haqiqiy oshiq va adolatli hukmdor bo‘lib yetishishi uchun juda ko‘plab jarayonlarni boshidan kechiradi. Xuddi Nizomiy Ganjaviydek asar tarjimoni Qutb Xorazmiy ham bosh qahramonlardan biri bo‘lmish Xusravni asar so‘ngigacha rivojlantirib boradi. “*Shahanshoh Xusrav – Parviz erur oti, Yana shohliqqa loyiq ezgu oti*”. [4:367]

Shirin antroponimi dostonning bosh qahramoni, sadoqat, mardlik, vafo timsoli. Bundan tashqari, adolatli hukmdor hamdir. Mehinbonu vafotidan keyin mamlakatni odillik bilan boshqaradi. Asarda Shirin obrazi lingvopoetik jihatdan allyuziv nom vazifasida keladi. Bir qancha o‘rinlarda onomastik metaforani ham yuzaga keltirgan: “*Ne Shirintek kishi ko‘rdi bu ko‘zum, Ne Shabdiz yanglig‘ ot eshitti o‘zum*”. [4:356]

Farhod antroponimi asarda ikkinchi darajali obrazlardan bo‘lsa-da, lekin dostonning ma‘lum bir badiiy yukini o‘z zimmasiga olgan qahramondir. Aynan Farhod obrazi orqali Xusravning xarakter xususiyatlari yanada ochiladi. Ijodkor bu obraz orqali Xusravdagi beqarorlik, murakkablikni to‘la ochib beradi, desak ham bo‘ladi. Dostonda Farhod obrazi orqali hunar ahli ulug‘lanadi. Uning mardligi, vafodorligi, sadoqati juda ta‘sirchan ifodalangan: “*Kechib o‘zi-o‘zindin yot bo‘ldi, Ketib Farhod Shirin birla bo‘ldi. Uruldi ko‘ngli ichra ishq muhri, Joninda o‘rnadi ul yor mehri*” [4:480].

Sulaymon antroponimi Qur‘onda nomi zikr etilgan payg‘ambarlardan biri, Dovudning o‘g‘li, odil va dono hukmdor. Sulaymon barcha ins-u jins va hayvonot olamining ham podshohi bo‘lgan. Dostondagi “Shahzoda Tinibek xon madhi” bobida Tinibek Sulaymonga qiyos qilinadi: “*Bu haqning chin Sulaymonisan, ey shoh...*”. [4:336]

Bilqis antroponimi musulmonchilik rivoyatlarida va Qur‘onda tilga olingan Sabo yurtining podshohi (malikasi). Rivoyatlarda aytilishicha, unga “hamma narsa ato etilgan” deyiladi. “Xusrav va Shirin” asarida shahzoda Tinibekning yonida Bilqisdek oyi borligi tasviri onomastik metaforaning yorqin namunasini yaratgan: “*...Kim, ush Bilqistek yoningda bor moh*”. [4:336]

Xurmuz antroponimi haqiqat va adolatni, rostgo‘ylik va poklikni himoya qiluvchi Zardushtiylik e‘tiqodining xudosi. “Avesto”da yer, suv, o‘simliklar va barcha tabiiy boyliklarni yaratgan ezgulik xudosi sifatida tilga olingan. Badiiy matnda yaxshilik, ezgulik, adolat ramzi ma‘nosida qo‘llanib, onomastik metaforani yuzaga keltirgan: “*Tutuldi ersa Nushervonning oyi, Qo‘nub Xurmiz uza davlat humoyi*”. [4:342]

Yusuf antroponimi islom dini payg'ambari, Ya'qub payg'ambarning o'g'li. Badiiy matnda asosan go'zalligi e'tirof etilib, shu ma'noda qo'llanadigan onomastik nom. Dostonda ham Xusravning chiroyi unga monand ekanligi aytilib, bir necha o'rinlarda bu nom orqali onomastik metafora yuzaga keltirilgan: *"Aningtek ko'rki bo'ldi elda mashhur, Yuzin ko'rgan bu Yusuf teyu saqnur"*, [4:343] *"Bu Yusufni ko'rub bo'ruga berma, Kichik erkan ulug' yozuqni, so'rma"*. [4:348]

Layli, Majnun antroponimi. Ushbu nomlar badiiy matnlarda onomastik metaforani yuzaga keltirishda vosita bo'lib kelgan hamda badiiy mazmun obrazlilik va ekspressivligini ta'minlashga xizmat qilgan. "Xusrav va Shirin" dostonida ham onomastik metafora vazifasida qo'llanib, Shirinning tasvirini yanada ochib berish uchun asarning bir qancha o'rinlarida keltirilgan: *"Xayolini ko'rib Majnun tonglar, Jamoli birla Layli qoyim o'ynar"*. [4:354]

Iso-yu Maryam antroponimlari. Iso yoki Iso Masih Qur'onda tilga olingan payg'ambarlardan biri. Islomda Muhammad (sav)dan oldingi payg'ambar sifatida alohida e'zozlanadi. Maryam Iso payg'ambarning onasi. Asosan, badiiy matnda allyuziv nom, onomastik metafora kabi lingvopoetik vazifalarda qo'llanadi. Dostondagi Shirin tasviri o'rin olgan misralarda ham onomastik metaforani yuzaga keltirgan, desak ham bo'ladi: *"Yuzi shirin, so'zi shirin, o'zi ham, Dami jonqa sabab Isoyu Maryam"*. [4:354]

Rustam antroponimi. Bu nom o'zbek lingvomadaniyatida Alpomish nomi kabi pahlavonlik, mardlik etaloni sifatida qabul qilingan. Shu sababli badiiy matnda ushbu nomdan mard, pahlavon yigitlarni tasvirlashda foydalaniladi. Dostonda ham Xusrav tasvirida o'xshatish etaloni bo'lib kelgan: *"Bahodurlukda Rustamdin qaviroq, Vale umrinda o'n besh yashar anjoq"*. [4:369]

Jamshid antroponimi qadimiy afsonalarga ko'ra, Eronda eng avval hukmdorlik qilgan peshdodiylar sulolasining to'rtinchi va eng buyuk hukmdori. Badiiy matnda allyuziv nom vazifasida kelgan: *"Nasab so'rsang erur Jamshid urug'i, Tugal bor xonliq asosi, qurug'i"*. [4:369]

Bu kabi antroponimlar dostonda ko'plab uchraydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ularning asardagi lingvopoetik, lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berish, atroflicha tadqiq etish tilshunosligimiz dolzarb muammolaridan biridir.

Xulosa qilsak, har qanday badiiy matnning onomastik ko'lamini uning salmog'ini belgilaydi va undagi onomapoetikani lingvopoetik tahlil qilish jahon tilshunosligidan ham ma'lum bo'lganidek, matnni tushunish va uni lingvistik jihatdan o'rganish vositalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бу ҳақда қаранг: Зинин С.И. Литературная (поэтическая) ономастика. Классификация поэтонимов // www.planeta-imen.narod.ru.
2. Зинин С.И. Введение в поэтическую ономастику // ([planeta-imen.narod.ru /litonomastika/main.html](http://planeta-imen.narod.ru/litonomastika/main.html).)
3. Andaniyozova D. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. – Toshkent: “Turon zamin ziyo”, 2016.
4. Qutb Xorazmiy. “Xusrav va Shirin”. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1986.// www.ziyouz.com kutubxonasi

“GO‘RO‘G‘LINING TUG‘ILISHI” DOSTONIDAGI O‘Z VA O‘ZLASHGAN QATLAMGA KIRUVCHI ANTROPONIMLAR

Davlatnazarov Davlatnazar Ro‘zmatboy o‘g‘li
UrDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida qo‘llanilgan antroponimlarning lug‘aviy tarkibi ya‘ni qaysi qatlamga mansubligi tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируется лексический состав антропонимов, использованных в эпосе “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, то есть к какому слою они относятся.

Annotation. In this article, the lexical composition of the anthroponyms used in the epic “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” is analyzed, that is, to which layer they belong.

Kalit so‘zlar: antroponim, real nom, noreal nom, atoqli otlar...

Key words: anthroponym, real name, non-real name, common nouns...

Ключевые слова: антропоним, настоящее имя, ненастоящее имя, имена нарицательные...

“Go‘ro‘g‘li” – dostoni xalq og‘zaki ijodining qadimgi yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asosan Yaqin va O‘rta Sharq, Markaziy Osiyo va Janubiy Kavkaz xalqlarida ko‘p tarqalgan qahramonlik eposi, dostondir. Turkumga birlashgan dostonlar turli davrlarda yaratilgan. Ulardan ayrimlarining ildizlari bir yarim-ikki ming yil ilgarigi davrlarga borib taqaladi. Barcha versiyalarda mavzu asosini adolat, ozodlik va xalq baxt-saodati yo‘lida kurashuvchi bahodir Go‘ro‘g‘li (Markaziy Osiyo versiyasida) yoki Ko‘ro‘g‘li (g‘arbiy versiyasida)ning jasoratlari ifodalangan.

“Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida qo‘llangan atoqli otlar, ya‘ni antroponimlarni o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlamga ajratib chiqamiz. Bilamizki, o‘zlashgan qatlamga kiruvchi atoqli otlar boshqa tildagi so‘zning bizning tilimizga

o'tishidan kelib chiqadi. Dostonning ko'plab variantlari bo'lganligi va uning turli til vakillari orasida qo'llanilishidan o'z ichiga turli til ismlarini jamlagan. Bu, albatta, dostonga rang-baranglik va estetik zavq bag'ishlagan. Dostonda turli tilda ishlatiladigan antroponimlarni uchratishimiz mumkin. Masalan: arab tilida, fors tilida, tojik tilida va shunga o'xshash tillardagi atoqli otlar. Dostonda qo'llanilgan antroponimlar:

1. Dostonda qo'llanilgan o'z qatlamga kiruvchi antroponimlar.
2. Dostonda qo'llanilgan o'zlashma qatlamga kiruvchi antroponimlar.

Dostonda qo'llanilgan o'z qatlamga kiruvchi antroponimlar. Bu turga kiruvchi ismlar sof turkiy (o'zbekcha) nomlar hisoblanadi. Masalan: *Mari yurtining Qovishtixon degan xoni bor edi. Qovishtixonning To'liboy sinchi degan o'g'li bor edi. Ko'p esli, aqlli, tamizli, farosatli odam edi.* [5:3]

Qovishtixon – ismi sof turkiy (o'zbekcha) so'z bo'lib, qovishmoq, qovishtirmoq, jipslashmoq, ahillashmoq degan ma'nolarda qo'llaniladi.

Dostonda qo'llanilgan o'zlashma qatlamga kiruvchi antroponimlar.

• **Tojik tilidan o'zlashgan antroponimlar.**

Odilxonning podshoning ikki o'g'li bo'lib, kattasining oti Urayxon, kichinasining oti Ahmadbek edi. [5:3]

Urayxon – antroponimi tojik tilida hisoblanadi va qo'l yoki biron narsa orqali zarb bermoq, urmoq, turtmoq singari ma'nolarni anglatadi.

Taka Turkman deganyana bir yurt bor edi. Bu yurtda Jig'alixon degan bek boredi, Jig'alixonning Gajdumbek degan o'g'li, Bibi Hilol degan qizi bor edi. [5:4]

Gajdumbek – so'zi asosidagi "gaj" so'zidan kelib chiqadigan bo'lsak, tojik tilida egri, egilgan, qiyshiq degan ma'nolarni anglatadi.

Ana endi gapni Zargar degan shahardan eshiting: Zargar shahrining Shohdorxon degan podshosi bor edi. [5:4]

Shohdorxon – ismi tojik tilidan olingan bo'lib, boshida qandaydir ortiqcha bel(do'ngcha) bilan tug'ulgan bola. [4:503]

Shunday bo'lsa ham, Xolmonning so'zi yaylovga chiqmadi, bir o'zi bo'lib qoldi. [5:4] Bu yerda keltirilgan, **Xolmon** antroponimi tojik tilida hisoblanadi va yaxshi hollik, baxtiyor, mamnun inson.

• **Ko'chma-salblar tilidan o'zlashgan antroponimlar.**

Lekin Shohdorxonning So'qim degan bir sinchisi bor edi. [5:38]

So'qim – ismi dangasa, ishlaymay yeb yotuvchi inson ma'nosini ifodalaydi.

• **Pahlaviy tilidan o'zlashgan antroponimlar.**

Bu gapni eshitib Rustambekning yuragi "jiz" etib ketdi, ildam-ildam yurib, tikka Bibi Hilolning oldiga yetdi. [5:54]

Rustamxon – antroponimi ”Avesto”dagi Raodastan soʻzidan yasalgan boʻlib, gʻavdali, qudratli dovyurak, baxodir. [4:354]

• **Arab tilidan oʻzlashgan antroponimlar.**

Nimagaki, Xannon shoir soʻz aytib kelgan mehmonning, oʻtirgan odamlarning vaqtini xushlaydi, oʻrdaga olib keladi.

Xannon – atoqli oti arab tilidan oʻzlashgan soʻz boʻlib, shavqatli, muruvvatli, gʻamxoʻr. Bu Allohning sifatlaridan biri. [4:461]

Koʻrib turganimizdek, dostonida keltirilgan antroponimlar turli til doiralarida qoʻllaniladigan ismlarda tashkil topgan va bu dostonning koʻplab variantlarini turli tillarda aytilganiga bir isbot boʻladi. Oʻz oʻrnida bu dostonga estetik zavq va rang-baranglik bagʻishlagan. Yana shuni alohida taʼkidlashimiz lozimki, “Goʻroʻgʻlining tugʻilishi” dostonida qoʻllanilgan antroponimlarning koʻpchiligini, asosan, arab va fors-tojik tilidan oʻzlashgan antroponimlar tashkil qiladi. Ular anglatgan maʼnolar ham turlicha. Ilmiy izlanishlarimiz va tadqiqotlarimiz mobaynida shu kabi oʻzlashgan va oʻz qatlamga kiruvchi nomlarni oʻrganamiz hamda tahlilga tortamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
2. Сатторов Ғ.Ҳ. Ўзбек исмларининг туркий қатлами. Н.Д.А. – Тошкент, 1990.
3. Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). –Т,: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007 – 608 б.
4. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат) — Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007 — 608 б.
5. Goʻroʻgʻlining tugʻilishi: Xalq ogʻzaki ijodi. – Toshkent: Yangiyul Poligraph Service, 2019. – 208 b.

MUNDARIJA

IV. Yozuvchi va shoirlar hayoti va ijodi targʻibi va tadqiqiga oid masalalar

1. Ergash Ochilov. Fuzuliy ijodining Oʻzbekistonda oʻrganilishi.....	4
2. Manzura Otajonova. Turkiy xalqlar poetik ijodidagi afsonaviy qush obrazi..	8
3. Salomat Matkarimova. Xorazmlik shoir Sultoniy.....	14
4. Bekposhsha Rahimova. Lirikada ramziy-majoziy talqin imkoniyatlari.....	17
5. Nasiba Djumaniyazova. Diydor olis ketdi daryolar qadar (Asqar Mahkam sheʼrlari tahlili).....	21
6. Manzura Pirnazarova. Tasvir va timsol uygʻunligi.....	24
7. Isʼhaqjon Ismailov. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida paygʻambarlar nomi bilan bogʻliq tarixiy timsollar.....	29
8. Maryam Eshmuhammedova. Qoʻlyozmalarni varaqlaganda.....	33
9. Shahnoza Jumanova, Anvar Islamov. Usmon Azim sheʼriyatida metaforalarning oʻziga xos ifoda usullari.....	36
10. Vahabova Səadət İlyar qızı. Ömər Faiq Nemanzadənin bədii nəsrı.....	42
11. Hulkar Gʻayipova. Matnazar Abdulhakim esselari haqida baʼzi mulohazalar.....	48
12. Sarvar Atajanov. Erkin Samandarning stilizatsion folklorizmlardan foydalanish mahorati.....	53
13. Moxira Sadullayeva. Isajon Sulton hikoyalarida xarakter va badiiy psixologizm talqini.....	56
14. Şəfa Şakir qızı Əliyeva. Şarap Usnatdinovun bədii yaradıcılığı	60
15. Dilnoza Xudayarova. Komil mustazod va ruboiylarining badiiy xususiyatlar.....	65
16. Nilufar Atajanova. Ullibibi Otayeva sheʼriyatida rang bilan bogʻliq ramzlarning badiiy talqini.....	68
17. Muyiba Otamuratova. Guljamol Asqarova sheʼriyatida ayol siyratiga chizgilar.....	72
18. Saodatjon Gulimmetova. Shahodat Isaxonovanning “Bibixonim” romanida tarixiy obrazlar tasviri.....	75
19. Roʻza Ganjayeva. Navoiy ruboiylarida noma taʼrifi.....	78
20. Saida Matnazarova. Zamonaviy oʻzbek nasri va xalq ijodiyoti.....	81
21. Abdulla Xudoyberganov. Sulaymon Boqirgʻoniy hayotning oʻrganilishi....	85
22. Dilorom Qoʻziyeva. Ogahiy gʻazallarida tasvirlangan rajo maqomi xususida baʼzi mulohazalar.....	88
23. Yuliya Isayeva. Alienation as a dominant motive of v.p. astafyev’s story “flying goose”.....	91
24. Gulzina Tulishova, Umida Farmonova. Zalvorli sheʼriyat sahifalari.....	95

25. Sayyora Matkarimova. Ijod ixtisoslashgan maktablari adabiyot darsliklarida yozuvchilarning tarjimai holini o'rganishda ilmiy-metodik yondashuvlar.....	100
26. Musharraf Rahimova. "Ey sirli diyor, Xorazm".....	104
27. Ro'zagul Jumaniyazova. "Avaz O'tar" romanidagi Feruz obrazi xususida ba'zi mulohazalar.....	107
28. Sadoqat Otamuratova. Tasavvufiy ramzlar ifodasida munis mahorati.....	111
29. Gulianbar Quranbayeva. Sirojiddin Sayyid publitsistikasida vatan mavzusi talqini.....	115
30. Nigora Normurodova. Sadriddin Ayniy va uning "esdaliklar" memuar romani.....	119
31. Musharrafxon Imomaliyeva. Amiriy ijodida Qur'on oyatlari.....	123
32. Namunaxon Tursunova. Muqimiy she'rlarida qo'llangan asosiy vaznlar.....	127
33. Shoxista Axmedova . Omon Matjon hayoti va ijodi haqida.....	131
34. Abdulaziz Qodirov. Dilmurod Quronovning Cho'lponshunoslik faoliyatiga doir.....	134
35. Nazokat Kamilova. Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" romanida diniy motivlarning badiiy sintezi.....	139
36. Mohira Yuldasheva. O'tkir Hoshimov romanlarida folklorizmlarning qo'llanishi.....	142
37. Mohira Yuldasheva. O'tkir Hoshimovning aforizmlardan foydalanishdagi mahorati.....	146
38. Go'zal Jo'rayeva. Firoqiyning orifona she'riyati xususida.....	150
39. Nilufar Xajikurbanova. Xurshid Do'stmuhammad hikoyalarini o'rganishda interfaol metodlar.....	153
40. Iroda Asatjanova. Ahmad Tabibiy ijodining o'rganilish darajasi.....	156
41. Maftuna Muxanova. So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asarini o'qitishda innovatsion metodlar.....	160
42. Lobar Sharipova. Abdulla Oripov hayoti va ijodini o'qitishda qo'llaniladigan interfaol metodlar.....	163
43. Dilnoza Karimova. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'qitishda qo'llaniladigan interfaol metodlar.....	166
44. Rayhonoy Yangiboyeva. Navoiyning orifona g'azalini adabiyot to'garaklarida o'qitish tamoyillari.....	169
45. Sanamjon Masharipova. Qasida janrini o'rgatishda interfaol metodlarning o'rni.....	172
46. Shirin Payg'amova. Amiriyning savol - javob usulida yozilgan g'azallari tahlili.....	175

47. Sug‘diyona Ergasheva. Amiriy g‘azallarining matniy tadqiqi xususida.....	178
48. Mahliyo Raximboyeva. Rauf Parfining “Ufq yaralangan alvon. To‘lg‘onar...” deb boshlanuvchi she‘rida tabiat tasviri bilan bog‘liq timsollar.....	182
49. Dilzoda Abdullayeva. Yangi oying bila xurshidi toboningg‘a sallamno! (Amiriyning bir g‘azali xususida).....	184
50. Ismigul Sobirova. Matnazar Abdulhakim ijodining poetik o‘ziga xosliklari.....	189
51. Anaxon Botirova. Pirimqul Qodirovning “Uch ildiz” romanida talabalar obrazi	191

V. Tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalari

1. Do‘simov Zaribbay, Tillayeva Miyassar Botirovna. Ta’lim tizimida toponimika.....	196
2. Sobirov Abdulhay Shukurovich. Maqsud Shayxzoda – yuksak poetik mahorat egasi.....	198
3. O‘razboyev Abdulla Durdiboyevich. Xorazm shevalari leksikasidagi ayrim birliklarning ozarbayjon tili so‘z boyligiga qiyosi.....	203
4. Yuldashev Ma‘rufjon, Yo‘ldasheva Zuhra. Folklorizmlar va ularning lingvopoetik xususiyatlari.....	206
5. Jumanazarova Guljahon Umirzakovna. Dostonlar leksikasida norasmiy nutq unsurlarning lingvopoetik imkoniyatlari.....	210
6. Yuldashev Doniyor Taxirovich, Ro‘zimova Guli Shuhratovna. “Sayod va Hamro” dostonidagi metafora ko‘rinishlari xususida.....	214
7. Jumanizoyov Zoxid Otaboyevich. Diplomatik leksik birliklarning tasnifiy tadqiqi xususida.....	218
8. Djurabayeva Zamira Axmedovna. “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasining tili to‘g‘risida	223
9. Турумова Т.Х., Тангрибергенова Г.А. К вопросу об условиях эффективного овладения иностранным языком.....	227
10. Jumaniyozova Muhabbat Xusinovna. Xorazm vohasi folklori materiallari leksikasi o‘zbek va ozarbayjon tafakkur va tamadduni mushtarakligi ko‘zgusi sifatida (dayi va <i>dayı</i> so‘zlari misolida).....	230
11. Isaqov Zokirjon, Qo‘chqarova Shoxsanam. Modal so‘zlarning grammatik xususiyatlari.....	235
12. Olloyorov Quvondiq Madiyorovich, Madiyorov Shixnazar Quvondiq o‘g‘li. “Oshiqnoma” turkum dostonlarida ma’shuqa timsoli va holatlarini tasvirlashda qo‘llanilgan lisoniy vositalar.....	239

13. Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna. Xorazm shevalaridagi uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlarining semantik tahlili.....	242
14. Vafoyeva Muxayyo. Predikativ sintagmaga teng emotiv fe‘l frazeologik sinonimlar haqida.....	246
15. Muqimova Zohida Rasulovna. Suv leksemasining milliy-madaniy xususiyati.....	250
16. Alimova Shahnoza Maqsudovna, Pozilova Nasiba Umidjon qizi. O‘zbek tilidagi reklama matnlarining nazariy asoslari.....	255
17. Marufova Zulfiya. Noodatiy bog‘lanishli birikmalarning lingvopoetik xususiyatlari.....	258
18. Karimova Feruzaxon. Ijtimoiy mavqe va ijtimoiy rol tushunchalari talqini haqida.....	262
19. Axmedova Nilufar Safarovna. Neyrolingvistikaning yondosh sohalar bilan aloqasi.....	265
20. Kushmanov Jasur Frazeologik graduonimlar lug‘ati yaratishning nazariy va amaliy asoslari.....	269
21. Pirmatova Ozoda. Sholichilik terminlari tarixiy taraqqiyoti omillari.....	274
22. Axmedova Aziza. Iboralarning lingvopoetik tahlili.....	278
23. Xusainova Guli Shavkatovna. Xorazm viloyatidagi ayrim moddiy madaniy meros obyektlari nomlarining lingvokulturologik xususiyatlari (ziyoratgoh nomlari misolida).....	284
24. Allaberganova Dilbarjon Atabekovna. Omon Matjon she‘riyatining fonetik-fonologik xususiyatlari.....	288
25. Saboat Xudjanazarova. Morfologik uslubiyat muammolari.....	292
26. Sadullayeva Navbahor. Xorazm oraliq shevalariga oid lakunalar tahlili.....	295
27. Avezova Gulnoza Kamilovna. Komil Avaz she‘riyatining fonopoetik xususiyatlari.....	299
28. Sultanova Dildoraxon Azamat qizi. Oshiq Erkin she‘rlarida okkazionalizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari.....	301
29. Sotimova Hayotxon. Oila leksemasi assotsiativ maydoni birliklarining lingvistik tavsifi.....	304
30. Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi, Bekmetova Guli Komil qizi. Kulolchilik leksikasi to‘g‘risida ayrim mulohazalar.....	308
31. Tillayeva Mohiniso. Audivizual mediada bolalarning talaffuz qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.....	313
32. Masharipova Farida Zokirovna. Erkin Samandar nasriy asarlarida zid ma’noli so‘zlarning qo‘llanilishi xususida.....	316

33. Saydaliyeva Mahliyaxon Ulug‘bek qizi. Spontan nutq uzilishlarining kognitiv-stilistik tahlili.....	320
34. Rustamova Muslima. Badiiy tarjimada til va madaniyatning aks etishi (Kobo Abening “Qumdagi xotin” romani misolida).....	324
35. Satimbayeva Zuxro Muradbek qizi. Tibbiyotda yuqumli kasalliklarini ifodalovchi lingvistik birliklar xususida.....	328
36. Rafiqjonova Munisaxon. Antonimiyada tasnif masalasi.....	331

VI. Til tarixi va tillarni qiyosiy o‘rganish masalalari

1. Primov Azamat Iskandarovich. “Zafarnoma” tilidagi ayrim leksemalarning Xorazmdagi hozirgi o‘g‘uz shevalariga munosabati haqida.....	334
2. Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı. Azərbaycan dilçilik elminin böyük tədqiqatçısı – Əbdüləzəl Dəmirçizadə.....	339
3. Dilmanov Ilya Orakbayevich. Turkiy tillar ijtimoiy-siyosiy terminologiyasidagi ayrim fors-tojikcha o‘zlashmalar.....	342
4. Musayev Abduvali Suloymonovich. Alisher Navoiy – ona tili va tilshunoslik.....	346
5. Babadjonova Xadicha Kapal qizi, Rajabov Doniyor Tursunboy o‘g‘li. O‘zbek tilidagi o‘zlashmalarning semantik taraqqiyoti masalasi.....	350
6. Allaberganova Adolat Atabek qizi. Mutrib Xonaxarobiy she‘riyatida o‘z qatlamga oid so‘zlar tahlili.....	354
7. Otajonova Farog‘at G‘afurjonovna. Hofiz Xorazmiy hayoti va ijodining o‘rganilishi (M.Y.Sulaymonov tomonidan).....	358
8. Saidova Rizvon, Jumanov Akbar. Alisher Navoiy ijodi va tilimiz rivoji...361	
9. Boymuratova Nazokat Komiljonovna. Abulg‘ozi Bahodirxon faoliyati va asarlarining xorijiy sharqshunoslar tomonidan o‘rganilishi.....	365

VII. Onomastika masalalari

1. Uluqov Nosirjon. Eng ko‘p qo‘yilgan ismlar va ularning lingvokulturologik xususiyatlari.....	371
6. Ro‘zimboyev Sarvar, Lola Saparboyeva Специфика рекламы как формы коммуникации.....	375
7. O‘ralboy Oripov. Navoiy viloyati Nurota tumani toponimlari.....	379
8. Rajabov O‘tkir Xudayarovich, Jumaniyazova Dildora Xudayarovna. Indikator va toponimlarning grammatik munosabati.....	382
9. Andaniyazova Dilrabo Ro‘ziqulovna. Badiiy matndagi onomastik birliklarni tasnif qilish masalalari.....	385
10. Qodirova Xurshida Marselovna. Kishi laqablari va boshqa onoma ko‘rinishlar.....	389

11. Asqarova Jamila. O'zbek xalq sehrli ertaklari onomastikasi xususida.....	392
12. Sapayeva Boljon Qadamovna. Teleko'rsatuv va radioeshittirishlar nomlarining leksik-semantik xususiyatlari.....	396
13. Saydaliyeva Muxlisaxon Baxtiyor qizi. Tilshunoslikda onomastik stereotip hodisasi.....	400
14. Boymuratova Xosiyat Atabayevna. "Firdavs ul-iqbol" asarida qo'llangan ayrim bibliionimlar.....	405
15. Qodirova Guli Marselovna. Shaxsning ijtimoiy holatini ko'rsatuvchi indikatorlar.....	408
16. Andaniyozova Gavhar. Laqablar va ularning badiiy matndagi o'rni.....	411
17. Gulbahor Qushaqova. Zavqiy ijodining leksik-semantik xususiyatlari.....	415
18. Matnazarov Shahzodbek Baxtiyarovich. Gul nomlarining leksik-semantik xususiyatlari.....	418
19. Qabulova Dilnoza Rustamovna. Xorazm mintaqaviy ayol ismlari tadqiqiga bir nazar.....	422
20. Madrimova Zamira G'aniy qizi. Tovar belgilarining hosil bo'lish yo'llari.....	424
21. Botirova Asal. Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostonidagi antroponimlarning lingvopoetik tahlili.....	428
22. Davlatnazarov Davlatnazar Ro'zmatboy o'g'li. Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonidagi o'z va o'zlashgan qatlamga kiruvchi antroponimlar.....	432

**O‘ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB
MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ**

**mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani
MATERIALLARI
(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)**

I JILD

Muharrir: S.Ruzmetov
Kompyuter sahifalovchi: Raximov K

Nash.lits. №211573
Bosishga ruxsat etiladi: 12.03.2024 yil
Bichimi 60 x 84 ^{1/16}. “Times New Roman”
garniturada raqimli bosma ustida chop etildi.
Shartli bosma tabog’i 27. Adadi 100. Buyurtma № 29-03
Тел: (33) 701 12 00, (99) 564 63 20
“Khwarezm publication” MCHJ nashriyoti.
220502, Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko‘chasi 8-yo‘lak 4-uy.
“Khwarezm travel” bosmaxonasida chop etildi.
Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko‘chasi 8-yo‘lak 4-uy.

